
પ્રકાશક

કિશોરલાલ પ. મથરવાળા
મહામાત્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,
અમદાવાદ.

મુદ્રક

રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી,
નવગ્રામ મુદ્રણાલય
અમદાવાદ.

આર્યોના-તહેવારોનો
પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસ

લેખક
'ત્રગ્ગેદી'

ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર
અમદાવાદ

દિ. ૩૧. ૩-૮-૦

એ બોલ

મનુષ્યના સાંસારિક જીવનમાં તહેવારો એક મુખ્ય અંગ છે. તેમાં અનેક સામાજિક અને ધાર્મિક તત્ત્વો મૂર્ત થએલાં હોય છે; તેમના ઇતિહાસ વિના પ્રજાનો ઇતિહાસ અધૂરો કહેવાય. કોઈ પણ પ્રજાને જરાબર સમજવા માટે પણ તેના તહેવારોના ઉદય અને વિકાસ જાણવા જરૂરના છે. લોકોનું સામાજિક જીવન વધારે અર્થપૂર્ણ અને સંસ્કારી થાય તે માટે પણ દરેક તહેવારનું સ્વરૂપ જાણવું જરૂરનું છે. સમાજ મુદ્દારાની દૃષ્ટિએ પણ તેનું જ્ઞાન એટલું જ આવશ્યક છે. આવા અગત્યના વિષયનો અભ્યાસ આપણામાં નહિ જવો છે. સ્વ. ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીતે આ બાબતમાં સ્થાન પાડ્યું છે તે બુદ્ધિપ્રકાશમાં હમણાં પ્રસિદ્ધ થએલા લેખોથી જાણીએ છીએ. હેરીટજ ઓફ ઇન્ડિયા સીરીઝમાં 'ધી હિન્દુ રીલીજિઅસ ઇઅર' (હિન્દુ ધાર્મિક સંવત્સર) નામના ગ્રંથમાં પણ આ દૃષ્ટિએ માહિતી આપવાનો પ્રયાસ થયો છે. પણ આ વિષયમાં સંશોધન આગળ વધે તે માટે આધારરૂપ કોઈ એક સારા ગ્રંથની ગૂજરાતી ભાષામાં જરૂર હતી. આ હેતુ અને આ ખોટા રા. ઝગવેદીના 'આર્યાચ્યા સર્ગાન્વા પ્રાચીન વર્ણવાંચીન ઇતિહાસ' થી પૂરી પડશે એમ ધારી તેમનો પોતાનો જ ગૂજરાતી અનુવાદ પ્રગટ કરવાનું પુરાતત્ત્વ મંદિરે ઉચિત ધાર્યું છે.

ગ્રંથના ગુણદોષની પરીક્ષા વાચકો પોતે જ કરશે. પણ અમને આશ્ચ છે કે આ ગ્રંથમાંથી દરેકને કંઈ ને કંઈ નવી લાગેલી મળશે અને આ વિષયમાં આપણા ઘણા કેળવણેલા માણસોનું શરમાવે એવું અજ્ઞાન દૂર થશે.

અધિક જ્યેષ્ઠ, વદ ૮
મુદ્રવાર, સંવત ૧૯૭૯

૨. ડૉ. પરીખ
મંત્રી. ગુ. પ્ર. મંદિર. અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

એમ પ્રબુનો અવતાર કંઈક વિશિષ્ટ મહાન કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે-જગતમાં દુષ્ટોનું દમન અને શિષ્ટોનું રક્ષણ કરવા માટે-થાય છે, તેવો જ પ્રકાર કેટલાક ગ્રંથો સંબંધી કોઈક કોઈક વખત બનેલો જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ કોઈક વિશિષ્ટ ઇશ્વરી યોજના અનુસાર સમાજમાનું એકાદ દુષણ દૂર કરવા માટે આવા ગ્રંથો લખવાની રક્ષિત કૃષ્ણકોના અંતરમાં કૃત્ય થાય છે. મારા મિત્ર રા 'ઋગ્વેદી'ના આર્યોના તહેવારોના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન કૃતિહાસના સંબંધમાં પણ તેવું જ કંઈક બનેલું મારી અંતર્દષ્ટિને જણાય છે. ગ. 'ઋગ્વેદી' ને આ પુસ્તક લખવાની જે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ, તે તત્ત્વ સમયોચિત રક્ષિતને જ આભારી છે એમ મને લાગે છે; એટલું જ નહિ પણ દાસની પરિસ્થિતિમાં આંતર પુસ્તક લખવાનું કામ મુશ્કેલી રાખતું સત્ત્વ થઈ પડ્યું હોત. આજ નિશાળોમાં બહુતાં આપણાં બાળકોની અથવા સમાજમાં ભળના પુખ્ત ઉમરના મનુષ્યોની આપણે શી રીતિ જોઈએ છીએ? એ એક વખતે મરાઠી છઠ્ઠા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતી એક છોકરીને 'શુદી પડવો ક્યારે આવે?' એ પ્રશ્ન-સદજ પૂછ્યો. એ પ્રશ્નનો તે તરત જવાબ આપી શકી નહિ. તેજ પ્રમાણે અંગ્રેજી પાઠ્યમાં ધોરણના એક વિદ્યાર્થીને 'દીવાળી પહેલી કે દશેરા પહેલી?' એ પ્રશ્ને બે ચાર મિનીટ સુધી ગુચવાડામાં નાખી દીધો! જે વ્યક્તિઓને આજ આપણે છોકરા અથવા છોકરીઓના નામથી બોલવાયે છીએ, તેજ વ્યક્તિઓ પાંચદશ વર્ષમાં સમાજમાં અગ્રેસર ગણવા લાગશે. આજનાં પુખ્ત

ઉમરનાં મનુષ્યો આજ રીતે ઉમરમાં અને પ્રતિષ્ઠામાં વધેલાં
 છે અને આજ ક્રમ આગળ ઉપર પણ ચાલવાનો છે. પરંતુ
 જેથી આપણા સામાજિક રીત રિવાજો સંબંધી તેમનું ધોર
 અજાન દૂર ચાલ એવી કોઈ પણ વ્યવસ્થા આધુનિક શિક્ષણ-
 પદ્ધતિમાં કરવામાં આવી છે ? આ એક વિચારવા લાયક પ્રશ્ન
 છે. આપણા દેશમાં પ્રાચીન શિક્ષણનો આરંભ થયો તે દિવસ
 એક દૃષ્ટિએ મહદ્ભાગ્યનો હતો, તેમ જીજી દૃષ્ટિએ અત્યંત
 દુર્ભાગ્યનો પણ હતો એમ કહેવાનો પ્રસંગ આવેલો જોઈ મારું
 હૃદય અત્યંત દુઃખીન થાય છે. અંગ્રેજી શિક્ષણે આપણા એક નેત્રને
 સતેજ કરી આપણું દૂર સુધીનું ભવિષ્ય જોવાનું તેને સામર્થ્ય
 આપ્યું પણ તેની સાથે આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ તરફ સપ્રેમ
 દૃષ્ટિએ જોનાર જીજ્ઞા નેત્રની શક્તિ અત્યંત નિષ્કુરપણે ધરણ
 કરી ! નથી આપણા સમાજની પૂર્વપરંપરા વિષે, આપણા
 રીતરિવાજો વિષે, તથા તેના પ્રાચીન આરંભ વિષેનું અજ્ઞાન
 મુશિક્ષિત સમાજમાં અપ્રતિહતપણે ફેલાતું જાય છે. અજ્ઞાન
 ફેલાય એ દુઃખદ છે, પરંતુ તેને સ્થાને વિપરીત જ્ઞાનનો સંચાર
 થતો જાય છે એ તેથી પણ વિશેષ દુઃખદ છે. આપણા પરા-
 પૂર્વના આર્ય રીતરિવાજો કયા, તેમાં પતન થવાનું કારણ શું,
 તેમાં પાછળથી પરદીપ રીતરિવાજોની ભેજસેજ કેવી રીતે થઈ,
 તથા આજ તે મૂળના રિવાજોનું કેવું વિકૃત સ્વરૂપ જોવામાં આવે
 છે, વગેરે જાણતોનો વિચાર કંનારા સુદ્ધાં થોડા છે, તે
 તેમાંના શાલ અગર અગ્રાસ અંજોની આખતમાં ચર્ચા તથા
 વ્યાવહારિકપણે સ્વીકાર કરનારા તેથીયે થોડા દેખાય, તેમ જ
 આપણા રિવાજોનો અજ્ઞાનને લીધે નિષ્કારણ તિરસ્કાર તથા
 પરદીપ રિવાજોનું નિષ્કારણ અનુકરણ કરવાની અજ્ઞાનમૂલક

પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. પરંતુ કોઈ પણ સમાજમાં આવી સ્થિતિ દેખાઈ આવે એ તેની અધોગતિના અનેક લક્ષણોમાંનું એક લક્ષણ છે એવી મારી ચોક્કસ માન્યતા છે. સમાજની સુધારણા એટલે બીલકુલ નવી ફેરી પાટી ઉપર અક્ષરો કાઢવો એમ નથી; અગરતો તે પાયા વગરની ઇમારત નથી. આવી ઇમારત બાંધતા ઈશું એજ પહેલું શક્ય નથી, તો પછી તેના ગગનચુંબી શિખર તરફ જોઈ મનને સતોષ પમાડવાનું બાળ્ય પ્રાપ્ત થાય એ કલ્પના બહારની વાત છે. પરલોકવાસી ન્યામૂર્તિ રાનડે જોવાનો પણ એજ મન હતો. અને તે સર્વથા સત્યમૂલક છે એમ પ્રત્યેક વાચકને સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી કષ્ટિત કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. આવી સ્થિતિમાં આપણી સામાજિક સુધારણાની ઇમારત સગાસ અને પદ્ધતિસર કબી કરવાની જો આપણી ખરેખરી અંતઃકરણની ઇચ્છા હોય તો આપણી સમાજની પૂર્વખરેખરાની બાબતમાં અજ્ઞાનમા રહે ચાલી શકવાનું નથી. આપણા સમાજના પ્રાચીન ઇતિહાસની બાબતમાં અજ્ઞાનપૂર્વક અભિમાન જોટલું ધિક્કારને પાત્ર છે તેટલો તે વિષેનો અજ્ઞાનમૂલક તિરસ્કાર પણ તિરસ્કારને પાત્ર તેમ જ દાનિદારક નથી શું ? આવા વિચારનો પ્રાદુર્ભાવ અંતઃકરણમાં થવાથી તે અજ્ઞાનના મૂલે કુઠારઃ મારવાની પ્રેરણા થાય, અને તે પ્રેરણાનું ક્વં પ્રસ્તુત પુસ્તક રૂપે દર્યમાન થાય એ આપણા બાવિ ઉદ્યમનું લક્ષણ છે એમ લાગનાં મારા અંતરમાં જે સતોષ થાય છે તે સતોષના કિમ્બમાં મેં પ્રસ્તુત પુસ્તકને સામાજિક સુધારણાનું અવતારરૂપ એવું જે ગૌરવયુક્ત નામ ઉપર આપ્યું છે તેમાં મિત્રપ્રેમને લખેને જે ચોક્કસ અતિશયોક્તિ

યધ હોય તોપણ તેમાં સત્યનો અંશ વિશેષ છે એમ વિચારક વાચકવર્ગને જણાયા વિના રહેશે નહિ એમ હું માનું છું.

આ પુસ્તકમાં આર્યોના બારે મહીનામાં આવતા ભિન્ન-ભિન્ન તહેવારો વિષે સંપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. કેટલેક સ્થળે આ વિવેચન જરૂર કરતાં પણ વિશેષ યધ ગયું છે એમ કેટલાકને લાગશે પણ અતિવિસ્તારનો આક્ષેપ પ્રસ્તુત પુસ્તક ઉપર કરનારાઓએ આપણા લોકોના અધ્ય-જ્ઞાનનો વિચાર પણ ખાસ કરીને કરવો જોઈએ. એ વિચારતા આટલો વિસ્તાર કરવાનો ગ્રંથકર્તાનો ઉદ્દેશ નિર્ધારિત નથી એમ તેમને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. આપણા લોકોના સામાન્યજ્ઞાનની મર્યાદા તદ્દન સંકુચિત હોવાથી તથા પ્રસ્તુત પુસ્તક વિદ્વાનો કરતાં સામાન્ય લોકોને ખાસ ઉદ્દેશીને રચવું એવી લેખકની ઇચ્છા હોવાથી સંક્ષિપ્ત વિવેચન કરી ગૌરવમયુત વધાર્યા કરતાં અતિવિસ્તારનો દોષ સ્વીકારીને પણ વિષય-વિવેચન સુગમ કરવું એ લેખકને અધિક શ્રેયસ્કર લાગ્યું હશે, તથા એમાં તેમણે ભૂલ કરી હોય તો તે ભૂલ ગોચ્ય માર્ગે જ થયેલી છે એમ માનીને હું તેમને દોષ આપવા બિલકુલ તૈયાર નથી.

આ પુસ્તકનું નામ આર્યોના તહેવારોનો પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસ એમ આપવામાં ગ્રંથકર્તાએ ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ એક ભૂલ કરી છે એવો આક્ષેપ આવવાનો સંભવ છે, તે ભૂલ એકે આ પુસ્તકમાં જેનું વિવેચન કરેલું છે તે સધળા તહેવારો ખરી રીતે આર્યોના છે કે તેમાં અનાર્યોના તહેવારો સેળભેળ કરેલા છે એની વિવેચક દૃષ્ટિએ તપાસ ન કરતાં સધળા તહેવારોનો એકસરખી રીતે આર્યોના તહેવારોમાં સમાવેશ કરેલો છે એમ કેટલાકને લાગશે, પણ મારા

મતે આ આક્ષેપ સ્વીકારવો જોઈએ સરળ છે તેટલું જ તેમના કહેવા પ્રમાણે તપાસ કરવાનું કામ વિકટ છે. હાલના સમયમાં અસહી આર્ષસ્ત્રુત કોના અંગમાં કેટલા પ્રમાણમાં વહે છે એ વિશે જ વિદ્વાનોમાં વાદવિવાદ છે, ત્યાં પછી કેવળ આર્યોના રીતરિવાજો અથવા તહેવારો ક્યા ક્યા હતા એ નફી કરવું કેટલું મુશ્કેલ છે ? તેમ વળી સ્વતઃ આપણે જ જ્યારે આર્ષ નથી ત્યારે અસહી આર્યોના તહેવારોનું આપણે શુ પ્રયોજન છે ? આપણું રક્ત જ્યારે મિશ્રિત જ છે અને તે આપણે શુદ્ધ કરી શકીએ એમ નથી તો આપણા તહેવારો પણ આર્ષને અનાર્ષના મિશ્રણથી કૃત્રિમ થયેલા હોય તો તમને આપણે આપણા જ માની દૂર કરી શકીએ નહિ. અર્થાત્ આ જેમ મિશ્રિત તહેવારોનું વિવેચન છે તેમ જ થવું જોઈએ આવો ઉત્તરપક્ષ કરી શકાય એમ છે બીજી વાત એ છે કે પ્રાચીન રામન લોકોએ બિન્ન બિન્ન દેશોમાંથી તે તે લોકોના દેવતાઓ અને તહેવારોને પાતાના દેવોના પંચાયતનમાં તથા પંચાગમાં સ્થાન આપી લોકસંગ્રહના તત્વને માન આપ્યા માટે પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકાર રામન લોકોની જુદીમતતાની પ્રશંસા કરે છે તો એવો જ પ્રકાર અનાર્ષ-જાતિના સંબંધમાં આપણા આર્ષ પૂર્વ-જોએ કર્યો હોય તો તે માટે તેમની દૂર દૃષ્ટિને માન આપવાનું છોડી તેમના તે ધોરણથી અત્યંત વિરુદ્ધ એવું બિન્નતાનું ધોરણ તેમના વંશ જ થઈ આપણે શા માટે રાખવું જોઈએ ?

પ્રસ્તુત પુસ્તકના વિવેચનમાં ઇતિહાસકથન અને યુક્તિવાદ એવા બે બિન્ન અંગો છે, એમાંથી પહેલું એટલે કે ઐતિહાસિક માહિતીના સંબંધમાં અહીં એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે માહિતી મેળવવાના કામમાં લેખકે અત્યંત પરિશ્રમ કર્યો છે.

એક જ તહેવારનાં બિન્ન બિન્ન પ્રાંતમાં બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપો
 કેવી રીતે થયેલાં જણાય છે, તથા, તે કેવી રીતે યયાં વગેરે
 બાળતમા લેખકે આપેલી માહિતી મને તો કેટલેક સ્થળે બિલકુલ
 નવીન જ લાગી અને જ્ઞાનસંગ્રહની દૃષ્ટિએ પુસ્તકના વાચન
 પછી મને થોડો ઘણો લાભ થયો એમ મને લાગ્યા વિના રહ્યું
 નહિ. મારા જેવો જ અનુભવ બીજા વાચકોને પણ થોડાઘણા
 પ્રમાણમાં થશે તથા આ પુસ્તકે લોકોના જ્ઞાનમાં થોડુંઘણું
 પણ ઉમેરણું કર્યું એમ પ્રત્યેકને લાગશે એવી મારી માન્યતા
 છે. ગ્રંથકર્તાએ આપેલી સઘળી જ માહિતી સત્ય છે કિંવા
 તેમણે સ્થળે સ્થળે કરેલાં વિધાનો સમર્થન કરવા લાયક છે
 એમ માફક હોયું નથી, દાખલા તરીકે પાન ૬૧ ઉપર “મૂર્તિ-
 પૂજનું ગાળીયું હિંદુઓના ગળામાં બુદ્ધના અનુયાયીઓએ જ
 ધાલી દીધું.” એવું વિધાન છે. આવા પ્રકારનાં કથનો
 આધાર વિના મોઢમ રીતે કરવાં તે બરાબર નથી એમ મને
 લાગે છે. કેટલેક સ્થળે વિષમ-વિવેચનમાં આવશ્યક ન હોવા
 છતાં એવા કથનો કરેલાં છે પણ આવાં સ્થળો બહુજ થોડાં
 છે અને બહુધા આવા જે સ્થળોના યયાં જણાય છે તે નિર્દોષ
 હોવાને લીધે ક્ષમ્ય છે એમ પણ મને લાગે છે. વિગત પ્રતિ-
 પાદનું બીજું અંગ એટલે કે પ્રત્યેક તહેવારે પાળવાની
 પ્રચલિત પદ્ધતિ સંબંધી મુચવેલા મુદ્દાઓ કિંવા સ્થળે
 સ્થળે બોધ લેવાલાયક મુચવેલી વાતો છે. મારા મતે આ બાગ
 અત્યંત મદત્તવનો તથા જરૂરનો છે. આર્યોના તહેવારોના
 સંબંધમાં ઐતિહાસિક માહિતી આપનારાં એક બે પુસ્તકો
 પૂર્વે મરાઠી બાષામાં લખાયા હતાં તેમાં અને આ પુસ્તકમાં
 જે અંતર છે તે આદરુ જ છે. ગ. ઝગ્ગેદીની પ્રત્યક્ષ સારાસાર

વિચારશક્તિની તથા પ્રાચીનમાનો ગ્રાહ્યઅંશ સ્વીકારી તેના પાયા ઉપર નવીન સુધારણાની ધમારત ઉભી કરવાની ઈચ્છાનો પુગવો આપનારો તથા તેને કસોટીમાં લાવનારો ભાગ આજ છે. આ ભાગ તરફ સમાજનું, વિગેષતઃ ભગિનિવર્ગનું જોડાણ તત્કાલ અધિક લક્ષ જશે તેટલું સમાજ સુધારણાનું પગલું આગળ પડશે.

સારાશ એ કે જ્ઞાનસંગ્રહ તથા સમાજની પ્રગતિ આ બન્ને દૃષ્ટિએ આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા મોટી છે તથા તેના જન્મ પણ અત્યંત સમયોચિત થયો છે એમ મને લાગે છે. આ મારો મત આ પ્રસ્તાવના દ્વારા નમ્રપણે જાણાવવાનો મુયોગ મને આખ્યા બદલ તથા આવા ઉપયુક્ત અને પરિશ્રમ પૂર્વક લખેલા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવાનું માન આખ્યા બદલ રા. ઋગ્વેદીનો આભાર માની મુજ વાચકોના હાથમાં આ પુસ્તક મોટા આનંદથી અર્પણ કરું છું.

આનંદમદિગ
હોદ્દાર તા. ૨૮-૩-૧૬

} વાસુદેવ ગોવિન્દ આપટે

ગ્રંથકર્તાનું હૃદય

જૂના વિચારોના સહવાસમાં મારું બાલપણ વીતેલું હોવાથી તેના સંસ્કારો મારા પર પડ્યા વિના રહ્યા નહિ. બાલ્યાવસ્થામાં જોયેલી અનેક પૌરાણિક ક્રીડાઓ તથા સાંબળેલાં હરિદ્વર્તનોથી મારા અંતઃકરણમાં પ્રાચીન વિશ્વતિ માટે કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું. અવકાશના વખતે કેટલાક પૌરાણિક ગ્રંથો મારી પાસે વંચાવી તેનો અર્થ બહિતપૂર્ણ ચિત્તે મારા વડીલ શ્રોતાગણને સંભળાવતા, તે સમયે મારી મનોવૃત્તિ તદ્દીન થઈ જતી. બાલપણના આ ધાર્મિક સંસ્કારોએ અનેક સાંસારિક આપત્તિમાં મને ધારણ દીધી. નાની કંમરમાં મંસારની જવાબદારી મારા પર આવી પડતાં મેં એક ગ્રેમાળ અને કુસાહી મિત્રની સાહાય્યથી માધ્યમિક શિક્ષણ આપનારી એક ગંસ્થા સ્થાપન કરી મથામતિ બાર વર્ષ પર્યંત લગભગ એક હજાર વિદ્યાર્થીઓને નૈતિક, ધાર્મિક અને બૌદ્ધિક શિક્ષણ આપ્યું. છેક આધુનિક સમય સુધી બાળકોને ઘરમાં જ ધાર્મિક શિક્ષણ મળતું હતું; પરંતુ એ પદ્ધતિ દમણાં નષ્ટ થતી જાય છે તથા આપણા બાલ સમાજનાયકો ધર્મની બાળતમાં હદાસીન રહે, એમ અમને જણાવાથી મેં અને મારા મિત્રે બાળકવર્ગને ભેગે કરી નિયમિતપણે ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ ચાલુ રાખી. આ રીતે મને આ વિષયનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રસંગ સહજ મળી ગયો. એવામાં હું એક ધનોત્પાદક વ્યવસાયમાં પડી આધિ-બૌતિક દૃષ્ટિએ હીન દૃશ્યમાં આવી પડ્યો. એથી, સઘળા ઘટ વ્યવસાયનો ત્યાગ કરી મારે નિર્ગંદ માટે આ વિશાળ મુંઝાપુરીનો આશ્રય લેવો પડ્યો. અનેક આધિવ્યાધિના પંચમાં

સપડાવાથી થતી ચિંતાની વ્યથા અવસ્થામાં મનને શાન્ત કરી
ધીરજ આપનાર કેવળ ધર્મ જ છે એવી મૂળથી મારી માન્યતા
હોવાથી મેં તે સંબંધી કેટલાક પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગ્રંથોનું
પરિશીલન ચાલુ કર્યું. દરમ્યાનમાં નવીન જ પ્રસિદ્ધ થયેલા
શ્રુતિખોદે મારૂ લક્ષ્ય વેદ કાલીન ઋષિમુનિઓ તરફ નિશેપ
આકર્ષ્યું. ગયા ચાર વર્ષમાં ઠેકઠેકાણે અન્યાન્ય ગ્રંથોમાંથી મળી
આવેલી માહિતી તથા ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમાં રહેનાર લોકો
પામેથી રૂઢિબેદ સંબંધી મળેલું અલ્પ જ્ઞાન મેં તોષપોથીમાં
ઠાંકી રાખ્યું. કેટલોક વખત એક સુશીલ જનકારના હાથ
તળે કામ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયાથી તેમના પ્રેરસાહન વડે
એ માહિતી સર્વને ઉપયોગી થઈ પડે એ હેતુથી પુસ્તક રૂપે
' આર્ય' ધર્મ વિચારક મંડળી ' તરફથી મહારાષ્ટ્રભાષાભિનુ
બધુભગિનીઓના કરકમળમાં સાદર કરે છું.

આ પુસ્તક વિહાનોને માટે લખવામાં આવ્યું નથી;
કારણ તેમના જ વિચારો તથા શોધના આધારે તે રચેલું
હોય, તેમાં તેમને કાંઈ પણ નવીન મળી શકશે એમ મને
લાગતું નથી. તેમના પરિશ્રમનો લાભ મેં જુઝાવ્યો છે એ
બદલ હું તેમનો ઋણી છું. આ ગ્રંથમાં મેં રજૂ કરેલા મતો
સર્વ લોકોને સરખી રીતે જ માન્ય થશે એમ નથી; કારણકે
' વ્યક્તિ તેટલી પ્રકૃતિ ' એ ન્યાયે પ્રત્યેક જણ પાતપોતાની
દૃષ્ટિથી જગતને નિહાળે છે. તથાપિ મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાન લેખકોએ
માન્ય ગ્રંથનો સત્કાર કરેલો જ્યેષ્ઠ હું મારી જાતને કૃતકૃત્ય
માતું છું. પ્રત્યેક વ્યક્તિના વિચારમાં ચેતન્ય ઉત્પન્ન
થાય અને તે સ્વતંત્ર ભૂલ્યા વિના નવીન દ્રષ્ટિએ આપણા
રીતરિવાજો પરિશુદ્ધ કરે એ જ મારો ઉદ્દેશ છે. હું

કોઈ પણ પ્રાચીન અગર નવીન પંથનો પક્ષપાતી નથી; આ સર્વ બિન્ન પંથોમા જે સમાનતા રહેલી છે તેના પર જ એ આધાર રાખેલો છે. (જુઓ પાન ૫૬૪) આ સમાનતા ઓળખી કાઢવામાં જ આપણો તરણોપાય રહેલો છે, અને તેનાથી જ આપણા પ્રાચીન દેશનો અભ્યુદય થશે એમ મને લાગે છે. આદ્ય ઋષિમુનિઓના સ્તોત્રોમાં પ્રમુખપણે દષ્ટિગોચર થતા, ઉપનિષદોના ગદ્યન વિચારોમાં દ્રશ્યમાન થતા, તથા પરસ્પર વિરોધી જણાતાં અન્યાન્ય પુરાણોમાં પ્રત્યક્ષ થતા પરમેશ્વર આ આર્યભૂમિનો ઉદ્ધાર કરા !

આ મંથના વિષયને અનુકૂળ હોય એવી, પરંતુ એમાં સમાવેશ નહિ થયેલી કોઈક અપૂર્વ બાબતો મારા પ્રિય વાચક બાહ બહેનના જણવામાં હોય તો તેઓ આ પુસ્તકપ્રકાશક દ્વારા મને જણાવવા કૃપા કરશે. બીજી આવૃત્તિનો પ્રસંગ મળ્યે, હું તેનો ઉપયોગ કરવા સુકીશ નહિ.

અતે, જેના કૃપાકટાક્ષથી આ નાનકડો મંથ લખી કાઢવા મારે અનેક આપત્તિઓમાંથી હું બચી શક્યો છું તે જગનિયંતાના ચરણારવિંદમાં તથા જેના કૃપાપ્રસાદથી મારા મનમાં ધાર્મિક જૃદ્ધિનું બીજરોપણ થયું તે મારાં માત પિતાનાં ચરણકમલમાં આ અલ્પ મંથ સમર્પિત કરી હું મારાં પ્રિય બાંધુ ભગિનીઓને સ્વાધીન કરું છું.

સુકી ૫૬વો, શકે ૧૮૩૮.)
મુંબઈ તા. ૪ એપ્રિલ ૧૯૧૬.)

‘જગન્નેત્રી’

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વિષયપ્રવેશ	૧	૧૭ નારણી પોર્ણિમા	૨૫૫
ચૈત્ર મહિનો	૨૬	૧૮ શ્રીકૃષ્ણ જન્મોત્સવ	૩૧૩
૧ સંવત્સર પ્રતિપદા	૩૩	૧૯ પિઠારી અમાવાસ્યા	૩૫૬
૨ શ્રી રામનવમી	૪૪	૨૦ પોળા અથવા	
૩ દોહોત્સવ	૯૩	વૃષભોત્સવ	૩૬૨
૪ ગૌરી ઉત્સવ	૧૦૯	ભાદરવો મહિનો	૩૬૫
૫ હનુમાન જયંતિ	૧૧૧	૨૧ હરિતાલિકા	૩૬૭
વૈશાખ મહિનો	૧૨૧	૨૨ મણેશ ચતુર્થી	૩૭૩
૬ આશ્વિનવૃત્તીયા	૧૨૩	૨૩ ઋષિ પંચમી	૩૮૭
૭ પરશુરામ જયંતિ	૧૩૦	૨૪ જ્યેષ્ઠા ગૌરી	૩૯૮
૮ વૃત્સિંહ જયંતિ	૧૪૨	૨૫ વામનદ્વાદશી	૪૦૨
જેઠ મહિનો	૧૬૧	૨૬ અનંત ચતુર્દશી	૪૧૦
૯ ગંગોત્સવ (દશદગ)	૧૬૩	૨૭ મહાક્ષય પક્ષ	૪૧૫
૧૦ વટ સાવિત્રી	૧૮૬	આસો મહિનો	૪૨૧
અષાઢ મહિનો	૨૦૩	૨૮ નવરાત્ર મહોત્સવ	૪૨૩
૧૧ મહા એકાદશી	૨૦૫	૨૯ વિજયા દશમી અથવા	
૧૨ આતુર્માસ	૨૩૬	ફરોરા	૪૩૭
આવશ્ય મહિનો	૨૪૫	૩૦ દીવાળી	૪૫૦
૧૩ નાગપંચમી	૨૪૯	કારતક મહિનો	૪૬૫
૧૪ મંમલાગૌરી	૨૬૨	૩૧ બલિપ્રતિપદા	૪૬૭
૧૫ આવશ્ય	૨૭૨	૩૨ ચમદ્રિતીયા અથવા	
૧૬ (રાખડી) પોવની		ભાદ્રપદ	૪૭૨
પોર્ણિમા	૨૯૦		

૩૩	તુલસી વિવાહ	૪૭૫		મહા મહિનો	૫૨૧
૩૪	ધાત્રી પૂજન	૪૮૧	૪૦	વસંતપંચમી	૫૨૪
૩૫	વૈકુંઠ ચતુર્દશી	૪૮૩	૪૧	રવસપ્તમી	૫૧૨
૩૬	ત્રિપુરી પૌર્ણિમા	૪૮૬	૪૨	મહાશિવરાત્ર	૫૪૪
	માગશર મહિનો	૪૯૧		ફાગણ મહિનો	૫૬૭
૩૭	ચંપાવૃદ્ધી	૪૯૪	૪૩	ફાગણનો ઉત્સવ અને	
૩૮	શ્રી દત્તજયંતિ	૪૯૯		હોળી	૫૬૪
	પાપ મહિનો	૫૦૭			
૩૯	મકરસંક્રમણ	૫૦૯			

વિષયપ્રવેશ

ૐ સદ્ નાવતુ । સદ્ નો ભુનક્તુ । સદ્ વીર્યં કરવાવદૈ ।
તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષાવદૈ ।

ૐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ ॥

—કઠોપનિષત્ ।

“અમે બધા એકત્ર રહીએ એકત્ર સેવા કરીએ, એકત્ર સામર્થ્ય સંપાદન કરીએ, અમારૂં અધ્યયન અમને તેજસ્વી બનાવે, અમે એકબીજાનો દ્વેષ ન કરીએ ”

ૐ મદ્ર વર્ણેભિઃ શૃણુયામ દેવા મદ્ર વદયમાક્ષમિર્વંજરા ।

સ્થિરૈરઘૈસ્તુષ્ટુર્વાસસ્તનૂભિર્વ્યંશમ દેવહિત યદાયુ ॥

—મુળકઠોપનિષત્ ।

“હે દેવતાઓ, અમારા કાન કલ્યાણપ્રદ વાતો શ્રવણ કરે તે યજ્ઞનીય વેદનાઓ, અમારા ચતુઃ કલ્યાણમારક બનાવ

જુઓ, સ્થિર એવા અવયવ અને શરીરથી તમારું સ્તવન થાઓ.
ધૃત્વે જે આયુષ્ય આપેલું હશે તે અમને પ્રાપ્ત થાઓ.

કાલની અનાદ્યનન્તતા

કાલ અનાદિ છે, એવું જે પ્રમાણે હિન્દુઓએ જાણેલું છે, તેવું ખ્રીષ્ઠ કેમપણુ ધર્મના લોકોએ જાણ્યું નથી. ખ્રિસ્તી અને મહમદી ધર્મના મત પ્રમાણે જોતાં આ જગતનો પ્રારંભ થયે ૬૪૮૦ સાત હજાર વર્ષ થયેલાં છે. કાલની અનાદ્યનન્તતા આર્થઃ ઋષિઓનાં અંતઃકરણમાં ઠસેલી હોવાને લીધે આકાશ-માના જુદા જુદા ખજોલનું વર્ણન કરતી વખતે તેમણે સૂર્ય, ચન્દ્ર, નક્ષત્ર, તારાઓ, મેઘ, - ઋતુ, માસ, દિવસ વગેરેના સ્તોત્ર ઠેકાણે ઠેકાણે ગાયેલાં છે. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં વિશ્વની અનન્તતા માટે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળી આવે છે:

લોકોસિ સ્વર્ગોસિ ।, અનન્તોસ્ય પારોસિ । અક્ષિતોસ્યક્ષયોસિ ।

“તું લોક છે, સ્વર્ગ છે; અનંત છે, અપાર છે; અક્ષિત અને અક્ષય છે.” એવા આ અદ્ભુત અને વિશાળ વિશ્વની અંદરનું આપણું નિવાસસ્થાન જે પૃથ્વી તે જાણે જ નાની હોવા બદલના ઉદ્ગાર તેમણે કાઢેલા છે.

य उदयीन्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा अक्षम ।

त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्रावीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥

ऋ० ૧-૨૩-૧૧

“ ખરેખર, હે ઇન્દ્ર, પૃથ્વી જે દસમણી વધે અને મનુષ્યનું આયુષ્ય ચિરકાલ ટકનારૂં થાય, તો જ હું ઉદારદેવ, તારું વિખ્યાત સામર્થ્ય, શક્તિ અને પરાક્રમ છુલોકમાં સમાશે.”

આ સૂક્તમાં મનુષ્યપ્રાણી મર્ત્ય છે, એ જોવું બતાવેલું છે તેવું જ પૃથ્વી કરતાં દુષ્કોટ કેટલો બધો મોટો હોવાનું પણ દર્શાવેલું છે. જે કાલના પંજમાં સર્વ ચરાચર પદાર્થ સપડાયેલા છે, તેની અનાધનન્તતા સંબંધીની કૃપના નીચેના વિવેચન ઉપથી થઈ શકે તેમ છે. મૃત્યુ લોકમાંના મનુષ્ય પ્રાણીની કાલ ગણતરી પ્રમાણે જ્યારે ચાર અબજ અને બત્રીસ હજાર વર્ષ પુરાં થશે ત્યારે જગતના કર્તા તરીકે માનેલા બ્રહ્મદેવનો એક દિવસ થશે. એવી રીતે બ્રહ્મદેવનાં સા વર્ષો પુરાં થશે, ત્યારે તેનો અને તેની સૃષ્ટિનો નાશ થશે. (અર્થાત્ કાલની સત્તા બ્રહ્મદેવ ઉપર પણ ચાલે છે, તો પછી ગિચારો મનુષ્યપ્રાણી તેના સપાટામાંથી કેવી રીતે બચી શકે ? આ સપાટાને સુધાવી અમર થવાનો માર્ગ શોધી કાઢવામા પ્રાચીન ઋષિઓ રોકાયા તેનું કારણ પણ એટલું જ કે આ કાલને પણ દાદ ન આપવી એવું તેમણે ધાર્યું.) જગતની ઉત્પત્તિ થયે હમણાં બ્રહ્મદેવનાં ૫૦ વર્ષ પુરાં થયા છે. આ ઉપરથી કેટલાં વર્ષો અગાઉ જગત ઉત્પન્ન થયું તેની ગણતરી કરી લેવી. બ્રહ્મદેવનો એક દિવસ પુરો થતાં સુધી ૧૪ મન્વંતર થાય છે. તે પૈકી સ્વયંભુ, સ્વાયમ્ભિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત અને ચાક્ષુષ, આ મન્વંતરો પૈકી જઈ હાલમાં વૈવસ્વત મન્વંતર ચાલે છે. આ પછી સાવર્ણિ, દક્ષ - સાવર્ણિ, બ્રહ્મ સાવર્ણિ, ધર્મ સાવર્ણિ, રૂદ્ર સાવર્ણિ, વેદ સાવર્ણિ અને હિંદ્ર સાવર્ણિ એ મન્વંતરો આવવાના છે. દરેક મનુ ૭૧ મહાયુગનો હોય છે અને એક મહાયુગ ૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષ સુધી ચાલે છે. આજ સુધી ૨૭ મહાયુગ થયા અને હાલમા ૨૮મો મહાયુગ ચાલે છે. આ ૨૮મા મહાયુગમાંના કૃતયુગ (૧૭,૨૮,૦૦૦ વર્ષ)

ત્રેતાયુગ (૧૨,૯૬,૦૦૦ વર્ષ), દ્વાપર યુગ (૮,૧૪,૦૦૦ વર્ષ),
આ ત્રણ નાના યુગ પુરા થઈ હમણાં ચોથો કલિયુગ
ચાલે છે. આ કલિયુગ ૪,૩૨,૦૦૦ વર્ષ સુધી ચાલશે. તે પૈકી
હમણાં ૫,૦૧૦ વર્ષ પુરાં થયા છે. આ હજારોની નહિ પરંતુ
લાખોની ગણતરીના આકડા ઉપરથી જગતની અનાદ્યનન્તતાની
કશ્વના સાધારણ રીતે થવા જોવી છે.

વેદ શાસ્ત્રમાં ઋગ્વિજ્ઞનોએ સૂર્ય ચન્દ્રાદિકની પ્રાર્થના કરી
તેમના પ્રીત્યર્થે યજુષાગાદિક કાર્ય કરતી વખતે માસ, ઋતુ,
નક્ષત્ર વગેરેના સંબંધમાં કેટલાએક સિદ્ધાન્તો દર્શાવેલા છે. તે
ઉપરથી આર્ખાવર્તની અંદર.

જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ઉદય

થયો. પૃથ્વીને અને સર્વ જીવનોને સૂર્ય આધારભૂત છે એવું
દર્શી તેની અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરેલી છે. વેદમાં 'વિષ્ણુ'
આ શબ્દ સૂર્યવાચક છે અને તેનાથી ધનધાન્ય તથા સર્વ
પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે, અને પોપણુ થાય છે એવું
દર્શાવેલું છે.

સવિતારં યજ્ઞતિ ચત્મવિતારં યજ્ઞતિ તસ્માદુત્તરતઃ પથાદયં
મૂયિષ્ઠં પવમાનઃ પવતે સવિતૃપ્રસૂતો દ્યૌષ્ણ્વતત્પવતે ॥

—પે. બ્રા. ૨-૭

“હોતા સૂર્યનું યજ્ઞન કરે છે, માટે ઉત્તર-પશ્ચિમ તરફથી
પવન વાય છે. કારણ કે તે સૂર્યથી ઉત્પન્ન થઈને વાય છે.”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઉત્તર-પશ્ચિમ તરફથી
પવન ફુંકાવાનું કારણ સૂર્ય છે, એવું પણ પ્રાચીન શાસ્ત્રમાં

જાણવામા આવેલું હતું. ઋગ્વેદમા સૂર્યને ‘સપ્ત રશ્મય’ ની ઉપમા આપેલી છે. આ ઉપરથી સૂર્યનાં કિરણો સાત પ્રકારનાં છે એવો જ બોધ થાય છે તે સૂર્યનાં કિરણોમા સાત રંગ હોવા માટેના આધુનિક સિદ્ધાન્તને મળતો આવે છે એમ કહી શકાય. સૂર્યનો ઉદય અને તેનો અસ્ત એ બદલ પ્રાચીન લોકોએ જે મત દર્શાવ્યો છે તે પણ ઘણો મહત્વનો છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૧૪-૬) માં કહેલું છે કે-

સ વા एष न कदाचनास्तमेति नोदेति त यदस्तमेतीति मन्वतेन्ह एन तदतमित्वात्पात्मानं विपर्यस्यसे रात्रीमेवावस्तात् कुस्तेह परस्तादय यदेन प्रातर्बदेतीति मन्वते रात्रेव तदतमित्वात्पात्मानं विपर्यस्यतेऽ हरेवावस्तान् कुस्ते रात्रीं परम्तात् स वा एष न कदाचन निजोचति ॥

“આ સૂર્યનો કોઈ દિવસ પણ અસ્ત થતો નથી, કે ઉદય થતો નથી. અસ્ત એટલે સૂર્ય દિવસને છેડે જઈને પોતાને ઉલટો ફેરવે છે; એક બાજુએ રાત અને બીજી બાજુએ દિવસ ફરે છે. ઉદયનો અર્થ એટલો જ કે રાતનો અંત લાવીને પોતાને ઉલટો ફેરવે છે, આ તરફ દિવસ અને પેથી તરફ રાત ફરે છે. ખરી રીતે સૂર્ય કોઈપણ દિવસ અસ્ત પામતો નથી.” સૂર્યને અને ચંદ્રને લીધે પૃથ્વી ઉપર પ્રકાશ અને અધકાર એમનું નિયમન થઈને શીતોષ્ણતાથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોની સ્થિતિમા ફેરફાર થયા કરે છે. વેદકાલમાં જ વ્યોતિપશાઞ્વજોએ કાવમાનનું માપ ઠરાવી વર્ષ, ઋતુ, માસ, દિવસ એ પ્રમાણે તેના મુખ્ય ભાગ પાડ્યા છે. સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વીની એક પ્રવક્ષિણા પુરી થવાને જે વખત લાગે છે તેને સૌરવર્ષ કહે છે. ૩૬૫ દિવસ, ૫ કલાક,

૪૮ મિનિટ અને ૪૭૧ સેકન્ડ જેટલો વખત જાય ત્યારે એક વર્ષ પૂર્ણ થાય છે. પરંતુ પૃથ્વીની આસપાસ ચન્દ્ર પણ ૧૨ છે; અને ૨૯ દિવસ, ૧૨ કલાક, ૪૮ મિનિટ અને ૨૮ સેકન્ડ જેટલા વખતમાં એક, એ પ્રમાણે ૧૨ પ્રદક્ષિણા પુરી થાય ત્યારે ચાન્દ્રવર્ષ પૂર્ણ થાય છે. આને ૩૫૪ દિવસ, ૮ કલાક, ૪૮ મિનિટ અને ૩૩.૫૫ સેકન્ડ જેટલો વખત લાગે છે. અર્થાત્ સૌરવર્ષ કરતાં ચાન્દ્રવર્ષ નાનું છે. આશરે ૩૬૦ દિવસમાં ચાન્દ્રવર્ષ પુરું થાય છે એવું વેદકાલના આર્યો જાણતા હતા એ નીચેના મંત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે :

द्वादशारं नहि तज्जराय नवर्ति चक्रं परि घामृतस्य ।

આ પુત્રા અમે મિથનાસો અન્ન સપ્ત શતાનિ વિંશતિષ્ઠ તત્સ્યુઃ ॥

—ઋ. ૧-૧૬૪-૧૧.

“સત્યજીત (આદિત્ય) નું ૧૨ પાંખડીવાળું ચક્ર ઘુસોકની આસપાસ સદૈવ ભ્રમણ કરે છે, પરંતુ તે નાશ પામતું નથી. હે અગ્નિ, આ ચક્ર ઉપર પુત્રોનાં ૭૨૦ જોડાં બેઠેલાં છે ” આ સૂત્રમાં જ આગળ કહેલું છે કે ‘તે ચક્રને શકું પ્રમાણે ૩૬૦ પાંખડીઓ પાસેપાસે બેસાડેલી છે.’ આનો અર્થ એવો થાય છે કે સંવત્સર એ ચક્ર છે અને તેના ૧૨ મહિના એ ૧૨ પાંખડીઓ છે. ૩૬૦ પાંખડીઓ એ દિવસ દર્શાવે છે, અને દિવસગણ એને જોડાં ગણીએ તો ૭૨૦ દિનભાગ થાય છે.

જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં જેમ જેમ વિશેષ પ્રગતિ થતી ગઈ તેમ તેમ સૌર અને ચાન્દ્ર વર્ષના દિવસ નક્કી ઠરાવવામાં આવ્યા અને માંચ સારવર્ષનો એક નાનો યુગ અને માંચ ચુરવર્ષનો

(અથવા બાહરિપત્ય વર્ષનો) એટલે ૬૦ સંવત્સરનો એક યુગ એમ ગણતરી થવા લાગી. પંચવાર્ષિક યુગનાં વર્ષોનાં નામ સંવત્સર, પરિવત્સર, ઇદાવત્સર, અનુવત્સર અને ઇદુવત્સર, એમ હતાં. ૬૦ સૌરમાસ અથવા ૬૨ ચાન્દ્રમાસના આ યુગ હતા; અને સંવત્સરના ૩૫૫, પરિવત્સરના ૩૫૪, ઇદાવત્સરના ૩૮૪, અનુવત્સરના ૩૫૪ અને ઇદુવત્સરના ૩૮૩, એ પ્રમાણે દિવસ ગણવામાં આવતા. એમના પ્રીત્યથ દરેક વર્ષે યજ્ઞમાં આહુતિ આપવામાં આવતી. હાલમાં આ યુગો પ્રચારમાં નથી. બૃહસ્પતિને સૂર્યની આસપાસ ફરતાં આશરે બાર વર્ષ લાગે છે; અર્થાત્ બાહરિપત્ય અથવા ગુરુવર્ષ ૧૨ વર્ષનું થયું. એવાં ૫ ગુરુવર્ષમાં ૬૦ સંવત્સરનો સમાવેશ થાય છે અને દરેકને નામ આપવામાં આવેલું છે. પ્રભવથી ક્ષય સુધીના ૬૦ સંવત્સર આજ સુધી પણ પ્રચારમાં છે.

સૂર્યનાં ફિરલોના યોગથી શીતાબ્ધતાનું પ્રમાણ નિયમસર બદલાઈ જઈ પૃથ્વી ઉપરના ચરાચર પદાર્થ ઉપર જે પરિણામ થાય છે તેનું પણ સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કરી આ સ્થિતિમાં ફેરફાર કરનાર કાળના વખતને ઋતુ એ નામ અપવામાં આવ્યું. અર્થાત્ સૂર્ય પોતે જ

ઋતુ હોવાનું કારણ

છે એ પ્રાચીન આર્યોની જાણમાં હતું. માટે જ તેમણે કહેલું છે કે
 પૂર્વામિતુ પ્રદિશં પાર્થિવાનામૃતૂન્ પ્રાત્તાસદ્વિદધાવજુઙ્ઠ ॥

—ઋગ્ ૧-૧૬-૩

“સૂર્ય ઋતુઓનું નિયમન કરીને પૃથ્વીની પૂર્વાદિ દિશાઓને એક પછી એક એમ નિર્માણ કરે છે.” દરેક જે મહિનાની

એક ઋતુ, એમ ગણીને તૈત્તિરીય સંહિતામાં વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત અને શિશિર, એ પ્રમાણે છ ઋતુનાં નામ આપેલાં છે. કોષક ૪૪ ઠેકાણે હેમંત અને શિશિર એ બેનું એકીકરણ કરીને ૫ ઋતુ માનેલી જોવામાં આવે છે. આ છ ઋતુમાંની

વસંતો ગ્રીષ્મો વર્ષાઃ । તે દેવા ઋતવઃ ધારધ્વેમંતઃ શિશિરસ્તે પિતરો x x
સ યશોદગાવર્તતે । દેવેષુ તર્દિ મવતિ x x યત્ર દક્ષિણાવર્તતે
વિતુષુ તર્દિ મવતિ—

—શત્રુ આશ્વળ ૨-૧

વસંતાદિ પહેલી ત્રણ ઋતુઓ દેવતાઓની છે અને છેવટની ત્રણ પિતરોની છે. આ પ્રકારની કલ્પના સંભાજમાં અત્યંત માનીતી થઈ હતી, માટે જ મહાભારતકાલમાં ધર્મિય-મરાઠી બીજમપિતામહે પિતરોની ઋતુમાં પ્રાણુત્યાગ કરવાનું બંધ કર્યું. વિષુવત્નું જ્ઞાન પ્રાપ્તિના કાલમાં થયું જ થયું હતું. તૈત્તિરીય સંહિતામાં

આદિત્યઃ પપ્પાસો દક્ષિણેનેતિ પડતરેણ ।

એમ કહેલું છે. આ સર્વ ઋતુમાં ‘તસ્ય તે વસંતઃ શિરઃ’ એમ કહીને વસંતને અયમાન આપ્યું તે પણ થોડું છે. ચન્દ્રકલાનું નિરીક્ષણ કરીને નક્ષત્રમાર્ગની ચન્દ્રની ગતિ ઋગ્વેદના કાલમાં જાણવામાં આવી હતી. (જુ. મં. ૮-૩ અને મં. ૧૦-૮-૫) રામાયણ-મહાભારત કાલમાં આ સંબંધમાં વિશેષ શોધ કરવામાં આવી અને ચન્દ્રમાના માર્ગમાહિતા ૨૭ નક્ષત્રોનાં નામ આપવામાં આવી. જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરનારો અને તેના સંબંધની શોધ કરનારો એક જુદો વર્ગ આગળ આવ્યો. તેનું નક્ષત્રદર્શ અથવા ગણક એ નામ પડ્યું. (શુક્રયજુર્વેદ

૨૦-૧૦-૨૨) યજુષાગાદિક કરવા તે અમુક નામના પામે ત્યારે કરવા એવું બ્રાહ્મણકારોએ ઠગવ્યું. કૃત્તિકા, રોહિણી, મૃગશિર્ષ, કૃત્તિકા, હસ્તા, ચિત્રા એ નક્ષત્રના દર્શન થયા પછી ક્યા ક્યા યજુ કરવા એ વિશે સતપથ બ્રાહ્મણમાં કહેલું છે. (૨-૧૨) સૂર્યનો પ્રકાશ ઋતુપરતે દિવસના અધિક ઓછા ભાગમાં પ્રાપ્ત થાય છે, એ બારીકીથી ઠગવી તેને મળતા એવા યજુર્વિધિ એકતરેય બ્રાહ્મણમાં કહેવા છે નક્ષત્રના માર્ગને અનુસરીત ચન્દ્રની ગતિ ઠરાવી તે પહેલા વર્ષના

બાર મહિનાનાં પ્રાચીન નામ

નીચે જાણ્યા પ્રમાણે હતા:—૧ મધુ, ૨ માધવ, ૩ મુક, ૪ મુચિ, ૫ નભસ, ૬ નમમ્, ૭ ધૃષ્ટિ, ૮ ઉર્જા ૯ સહનુ, ૧૦ સહમ્, ૧૧ તપસ્ અને ૧૨ તપસ્ય આ સિરાય સૌમ્યાન પ્રમાણે ચાન્દ્રમાસની ગણતરી કાઢી જે એક માસનો ફેર પડતો હતો તેને ચોમ્ વખતે અધિક માસમાં ગણીને ‘સસર્પ’ એ નામથી સંબોધતા હતા ઋગ્વેદના પહેલા મંડલમાં (સૂક્ત ૨૫-૮) એમ કહેલું છે કે

વેદમામો ધૃતવ્રતો દ્વાદશ પ્રજાયત વેદા ય ઉપજાયત ।

“(વરુણ) પોતાની આગાઓ બધા પામે માન્ય કરે અને તેને દ્વાદશ મામતુ જ્ઞાન હોય એ.” તે પૈકી દરેકના દોષસંખ્યાની વૃદ્ધિ એકસરખી થતી જાય છે ચિત્રાય તેને લાગીને જે એક મહિનો કોઈ કોઈ વખત આવે છે તેની માત્રાની પણ તેને હોય છે આ ઉપરાંત જણાઈ આવશે કે અધિકમાસનું પૂર્ણ જ્ઞાન તે વખતે હતું અને સૌરમાસ ન ગણતા ચાન્દ્રમાસ જ ગણાતો હતો

અધિક્રમાસ

પૃથ્વીની આસપાસ ચન્દ્રની એક પ્રદક્ષિણા પુરી થવાને જે વખત લાગે છે તેને ચાન્દ્રમાસ કહે છે. આ પ્રમાણે તેની ૧૨ પ્રદક્ષિણા થવાને લગભગ ૩૫૪ દિવસ લાગે છે. પૃથ્વીની સૂર્યની આસપાસ એક પ્રદક્ષિણા પુરી થઈ એટલે ૧ વર્ષ પૂરું થયું. એને ૩૬૫ દિવસ, ૫ કલાક, ૪૮ મિનિટ અને ૪૭૧ સેકન્ડ જેટલો વખત લાગતો હોવાથી દર સાત ચાન્દ્રમાસ અને સૌરમાસ વર્ષમાં લગભગ ૧૧ દિવસનું અંતર પડે છે. આ અંતર વધવા નહિ દેતાં દરેક ત્રીજે વર્ષે એક મહિનો વધારી સૌરમાસ વર્ષ સાથે ચાન્દ્રમાસ વર્ષનો મેળ મેળવી લેવામાં આવે છે. આ વધારેલા મહિનાને જ અધિક્રમાસ કહે છે. દરેક મહિનામાં સૂર્ય એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં ગયેા એમ લાગે છે. આ જાસમાસ સૂર્યની ગતિને સંક્રમણ કહે છે. એવાં સંક્રમણ અથવા સંક્રાંતિ ૧૨ છે. ચૈત્ર મહિનામાં મેષ, વૈશાખમાં વૃષભ, આ પ્રમાણે એક વર્ષમાં મીન સુધી ૧૨ રાશિનો સૂર્ય ઉપભોગ લે છે. અર્થાત્ ૧૨ સૂર્યસંક્રાંતિ થાય છે. (મહરસંક્રમણનો તહેવાર જુઓ) પરંતુ ચાન્દ્રમાસને લીધે કોઈ કોઈ વખત એવું બને છે કે એકાદ મહિનામાં સંક્રમણ જ બનતું નથી; એટલે એ સંક્રાંતિની વચમાં બે અમાસો આવે છે. આવા મહિનાને અધિક્રમાસ માને છે. ચૈત્ર મહિનાથી આસો મહિના સુધી માત્ર અધિક્રમાસ આવે છે. કારતક, માગશર, પોષ, મહા એ ચાર મહિનામાં કોઈ પણ વખત અધિક્રમાસ હોતે નથી; અને શ્રાવણમાં પણ કોઈકે જ વખતે અધિક્રમાસ આવે છે.

આ ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે કે જે મહિનામાં સૂર્ય-સંક્રાંતિ થતી નથી તે મહિનો અધિક્રમાસ હોય છે. કોઈ કોઈ

વખત એક જ ચાન્દ્રમાસમા બે સૂર્યસંક્રાંતિ આવે છે. તેને
 ક્ષયમાસ કહે છે. પાછળ ગયેલા અધિકમાસ પછી આગળ
 આવનારો અધિકમાસ ત્રીસમા મહિનાથી આડ કે નવ મહિ-
 નાની દરમિયાનમાં કોઈપણ એક હોય છે. એકમો એકતાવીસ
 વર્ષ પછી અથવા ઓગણીસ વર્ષ પછી ક્ષયમાસ થાય છે, તે
 ક્રાંતિક, માગશર અને પોષ, એ મહિનામાનો કોઈપણ એક મહિનો
 હોય છે જે વર્ષે ક્ષયમાસ થાય છે તે વર્ષે ક્ષયમાસની પહેલા
 એક અને ક્ષય માસની પછી એક, એવા બે અધિકમાસ આવે
 છે. અધિક અને ક્ષયમાસની યોજના ફક્ત ચાન્દ્રમાન વર્ષનો
 મેળ સૂર્યમાન વર્ષની સાથે મેળવવા માટે જ કરી છે એ બે કે
 ખરૂં છે, તોપણ આ મહિનાને મયમાસ અથવા અશુદ્ધ મહિનો
 હગરીને શાસ્ત્રકારોએ તે મહિનામા નિત્ય નિમિત્તિક ધર્મકૃત્ય
 ઉપગત લગ્ન, જનોઈ વગેરે શુભકૃત્ય કરવા નહિ એમ હગવેલું
 છે. અધિકમાસ-માહાત્મ્ય અને બીજા ત્રય રચીને આ
 મહિનામા અનેક વ્રત અને દાન કરવા-માટે શાસ્ત્રકારોએ કહેલું
 છે. અધિકમાસને લીધે એક મહિનો વધીને તે સાતનો
 અર્થ પણ વધે છે એવી સમજથી ગરીબ સ્થિતિના લોક
 દિકરમા હોય છે. 'દુકાળમા અધિક માસ' એ કહેવન
 પ્રચારમા આવવાનું કારણ પણ એ જ છે, એક મહિનાનો
 વચારે અર્થ ચલાવવાનો બોલો સાસારિક માણસો ઉપર અધિક-
 માસથી પડે છે. આ સમજ બૂલબરેલી છે. જે દેશમાના હિન્દુ
 પૂર્વજોએ સૂર્ય, ચન્દ્ર, નક્ષત્રાદિકનું સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન કરીને
 કાલમાનનું માપ યોગ્ય પ્રકારે દરાવી આપ્યું તેમના જ વંશજોમા
 અજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થઈને ભગતી જ ધર્મકલ્પનાઓનું સમાજ
 ઉપર પડતું બેમ, એ કરતા વધારે ગોચનીય શું હોઈ શકે ?

ઉપર દહેલા મહિનાઓનાં નામ કાળે કરીને હુમ યદને
 નવાં નામ પ્રચારમાં આવ્યાં. હિન્દુધર્મશાસ્ત્રમાંનાં ઘણાખરાં
 ધર્મકૃત્યોનાં સંબંધ તિથિઓ સાથે અર્થાત્ ચાન્દ્રમાન સાથે છે.
 સંક્રાંતિ સંબંધીનાં કૃત્યો માત્ર સૌરમાનના માસ ઉપર આધાર
 રાખે છે. બંગાલ અને મદ્રાસ પ્રવાકામાના તથામિલપ્રદેશ અને
 મલબારપ્રાંત સિવાય બીજાં ઠેકાણે ચાન્દ્રમાન પ્રમાણે ૧૨ વર્ષ ગણે
 છે. મહિનાનો પ્રારંભ માનવાની રીત પણ એક જ પ્રકારની નથી;
 તોપણ સાધારણ રીતે પડવો જે દિવસે સૂર્યોદય વખતે
 હોય તે દિવસે ચાન્દ્રમાસનો પ્રારંભ થયો એમ માને છે. સૂર્ય
 અને ચન્દ્ર એક ઠેકાણે આવે ત્યારે અમાવાસ્યાનો અંત આવીને
 માસ પૂર્ણ થાય છે. કેાંઈ ઠેકાણે ચાન્દ્રમાસ પૌર્ણિમાત
 અને કેાંઈ ઠેકાણે અમાવાસ્યાંત દિવા અમાંત હોય છે. સૂર્યની
 આસપાસ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા પૂરી થવાને જે વખત લાગે છે
 તેનો ખારમો ભાગ તે સૌરમાસ. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે
 છે. તથાપિ સૂર્ય જ દરેક સૌરમાસમાં સ્થાન બદલે છે એવો
 ખાસ થાય છે. આ ખાર મહિનાનાં ખાર સ્થાનને આઠાશમાંની
 નક્ષત્રપુંગ્વની નિશાનીઓ ઉપરથી નામ આપવામાં આવેલા
 છે. તેમને રાશિ કહે છે. મેષ, વૃષભ વગેરે ખાર રાશિઓ
 છે. ચન્દ્રની સાંવત્સરિક ગતિમાં જે ૨૭ નક્ષત્ર કસવવામાં
 આવ્યાં તે પૈકી કેટલાંએક નક્ષત્રનો ઉદય દરેક દરેક મહિનાની
 પ્રતમે થાય છે અને તે નક્ષત્ર ઉપરથી ચાન્દ્રમાસને નામ આપવામાં
 આવ્યાં છે. દાખલા તરીકે ચિત્રાનક્ષત્રયુક્ત પૌર્ણિમા ચૈત્રી એ
 નામથી ઓળખાઈ જતને ચૈત્રી જે મહિનામાં છે તે ચૈત્ર.
 આવી રીતે કૃત્તિકા, મૃગશીર્ષ, પુષ્ય, મધ્યા, શ્લુની, ચિત્રા,
 વિશાખા, જ્યેષ્ઠા, આશ્લઘ, શ્રવણ, ખાદ્રપદા અને અશ્વિની,

આ નક્ષત્રો અનુક્રમે કારતક, માગશર, પોષ, મહા, ફાગણ, ચૈત્ર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, અષાઢ, શ્રાવણ, ભાદરવો અને આસો, આ મહિનાની પૂનમે હોય છે; પણ પૌર્ણિમાની આગળ પાછળ તેમનો ઉદય થાય છે એમ દેખાય છે. શ્રાવણ શુદ્ધ પૂનમને દિવસે શ્રવણ નક્ષત્ર ન હોય તો કોઇ કોઇ વખતે શ્રાવણી (ઉપાકર્મ વિધિ) કરવાનું અન્ય તિથિ ઉપર ધક્કેલવામાં આવે છે, એવું આપણે જોઇએ છીએ. સંવત્સર, માસ વગેરેને નામ આપવામાં આવ્યાં, તે જ પ્રમાણે મહિનાના ચાર ભાગ પાડીને એક ભાગમાં

સાત દિવસ અથવા સાત વાર

પણ ફરાવવામાં આવ્યા. વારનાં સાત નામ વેદમાં કોઈ ટેકાણે નથી. વારને બદલે વાસર એ શબ્દ ઋગ્વેદમાં બે ટેકાણે મળે છે. અથર્વ જ્યોતિષમાં

આદિત્યઃ સોમો મૌમજ્ઞ તથા યુધ્વહસ્પતી ।

માર્ગવ. શનૈશ્વરથૈવ એતે સપ્ત દિનાધિપા ॥

એમ કહેલું છે. અર્થાત્ કાવમા જે નામ વારના છે, તે અથર્વ જ્યોતિષના કાવમા પ્રચારમાં હતા એ દેખીતું છે. યાજુર્વેદ્યસ્મૃતિમાં

સૂર્યઃ સોમો મહીપુન સોમપુત્રો વૃદ્ધસ્યતિ ।

સુર્ય શનૈશ્વરો રાહુ. કેતુચૈતે ગ્રહા સ્મૃતા ॥

એવા નવગ્રહના જે નામ આપેલાં છે તેમાંના પહેલા સાત વાર સંબંધીના છે એમ ખુબ્બુ દેખાય છે. આ ઉપરથી માર્ગ-વશ્કય સ્મૃતિ વખતે રવિવાર વગેરે દિવસોના નામ પ્રચારમાં હોવા જોઈએ. વારની ઉત્પત્તિ, શુદ્ધ શુદ્ધ દેગોમાનું વારપદ્ધતિનું

સામ્ય, વગેરે બાબતો ધ્યાનમાં લઈ વારનાં નામ હિન્દુઓએ પારખી નામપદ્ધતિને અનુસરીને લીધા એવો અધ્યાત્મિકશાસ્ત્ર-વિશારદોનો મત છે.

હાલમાં જે પંચાંગની પદ્ધતિ પ્રચારમાં છે તેને માટે હવે વિચાર કરીએ, જેને પાંચ અંગ છે તે

પંચાંગ.

આ પાંચ અંગ એટલે તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને દરબુ. અમાસને દિવસે સૂર્ય અને ચન્દ્ર એક ઠેકાણે આવે છે. પરંતુ ચન્દ્ર પૌર્ણિમા મુધી પૃથ્વીની બીજી બાજુએ જાય છે; અને ફરીથી સૂર્યની બાજુએ વળી અમાસને દિવસે તેની પાસેની રેખામાં આવે છે. આ પ્રમાણે એક ચાન્દ્રમાસમાં તેની ૩૬૦ અંશ ગતિ હોય છે. આ ૩૬૦ અંશની ૩૦ તિથિ ગણાય છે. એટલે એક તિથિએ ચન્દ્ર અને સૂર્યની વચ્ચે ૧૨ અંશનું અંતર પડે છે; અથવા એમ પણ કહી શકાય કે ચન્દ્ર અને સૂર્યની વચ્ચે ૧૨-૧૨ અંશનું અંતર પડવાને જે કાળ લાગે છે તેને તિથિ કહે છે. ૬૩.૫ (આશરે ૬૪) દિવસમાં ૧ તિથિનો, એ પ્રમાણે ૧૨ ચાન્દ્રમાસમાં ૫-૬ તિથિનો લોપ થાય છે. સૂર્યોદય વખતે જે તિથિ હોય તે જ ગણાય છે. જે દિવસ સૂર્યોદય વખતે તિથિ હોય તો તિથિરુદ્ધિ અને સૂર્યોદય વખતે એકાદી તિથિ ન હોય તો તિથિશય એમ કહે છે. તિથિથી અગ્રધું અંતર પડવાને જે કાલ લાગે છે તેને જ દરબુ કહે છે. એક સૂર્યોદયથી બીજા દિવસના સૂર્યોદય મુધીના કાલને વાર કહે છે. એક એક બાગ ૮૦૦ દિવસો, એવા નક્ષત્ર-મંડળના ૨૭ બાગ કરીએ તો તે ફરેક બાગને, અને તેના કમળમાં સંદ્રોનો જે કાળ જાય છે તેને નક્ષત્ર કહે છે. ચન્દ્ર

સૂર્યના ભોગનો સરવાળો (યોગ) કરીને તેના ઉપરની ૮૦૦
 કળાનો સરવાળો થવાને જે કાલ લાગે છે તેને યોગ કહે છે.
 પંચાંગમાં યોગનાં અંગનો સમાવેશ કરવાની પદ્ધતિ વરાહ-
 મિહિર પછી પ્રચારમાં આવી એવું તજ્ઞોનું મત છે. જ્યોતિષ-
 શાસ્ત્રનો આ પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારથી અભ્યાસ ચલાવી તેને
 ઉત્તમ અવસ્થામાં લાવી પહોંચાડવાનું શ્રેય આર્યભટ્ટ (૪૮૦
 શક ૩૯૮) વરાહમિહિર (શક ૪૨૭) બ્રહ્મગુપ્ત (શક ૫૨૦)
 વગેરે પ્રાચીન પંડિતોને છે. તેમની પછી આ દેશમાં ધણા
 જ્યોતિષશાસ્ત્ર ચંદ્ર ગયા. તે બધાઓએ તત્કાલીન સાદા
 સાહિત્યની મદદથી ખગોલ મંજરી જે ગોધ કરી તેનો વિચાર
 કરીયે તો તે પ્રાચીન ગોધકોની બુદ્ધિમત્તા માટે મોટી નવાઇ
 લાગે છે. જયપુર, મથુરા, કાશી, ઉજ્જયિની, તક્ષશિલા વગેરે
 ઠેકાણે આકાશ માહેના ગ્રહો અને નક્ષત્રોના વેધ સેવાની
 પ્રાચીનકાલમાં જે વેધશાળાઓ હતી, તેમાં વિદ્યાદેવીના અનેક
 ભક્ત મોટા ગ્રેમથી દિવસરાત નોધ સેવા ભેનના હતા. એવા
 પ્રકારની શોધ કરવા માટે એ પ્રાચીન આર્યજ્યોતિષોને દ્રવ્ય-
 રૂપે મોટો મ્હોળદયો મળતો હતો એવું નથી; પરંતુ તેમાં
 તેમને આનંદ લાગતો હતો. એવી શોધકબુદ્ધિના નિરૂપદ
 વીર આ દેશમાં યરીથી અવતીર્ણ થયે ત્યારે જ આપણો
 ભાગ્યોદય થયો. જ્યોતિષશાસ્ત્રના અનેક અંશ ઉપવબ્ધ છે.
 એકંદર ૧૮ સિદ્ધાન્ત લખાયેલા હોવાનું કહેવાય છે. તે પૈકી
 પરાશરતંત્ર, ગર્ગસંહિતા, બ્રહ્મસિદ્ધાન્ત, સૂર્યસિદ્ધાન્ત, વમિષ્ઠ
 સિદ્ધાન્ત, રામકસિદ્ધાન્ત અને પુવિનસિદ્ધાન્ત એ પ્રસિદ્ધ છે.
 આ છેવટના પાંચ સિદ્ધાન્ત ઉપરથી વગહમિહિરે પંચસિદ્ધાન્તકા-
 નામનો જ્યોતિષગ્રંથ લખેલો છે.

કાળે કરીને ખગોળશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પાછળ પડી
 રહ્યોતિય આમળ આનું. સૂર્ય, ચન્દ્ર અને તેમનાથી લાખો-
 ગણ મોટા નક્ષત્ર એ નામથી ઝોળખનારા સૂર્ય, અને આપણાથી
 લાખો કોશ દૂરના પદ્મ પર ફરનારા ગુરુ, શનિ વગેરે ગ્રહો
 અથવા પૃથ્વીઓ, એમની નજર આપણુ કુદ્ર માનવો ઉપર
 હોઇને તે આપણા ભગ્નાયુગના કર્તા છે કે કેમ, પૂર્વકર્માનુસાર
 યજ્ઞોપવેશની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ હામ સમજનારા આપણે
 હિન્દુઓએ જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપરથી ફરનારાં ફોનો વિચાર
 કરવામાં અર્થ છે કે નહિ, એ સ્વતંત્ર અને વાદ્યસ્ત પ્રશ્ન છે.
 પરંતુ એટલી વાત તો ખરી છે કે, અનુબ્યપ્રાણી પોતાનાં
 બિવિધત્વાલીન સુખદુઃખનું જ્ઞાન મેળવવા માટે સદા ઉત્સુક હોય
 છે. માટે ફેલજ્યોતિષનું મદનવ ઝોછાવધતા પ્રમાણમાં પૃથ્વીની
 ઉપરના સર્વ દેશોમાં છે. આ દેશમાં કદાચ તે વિશેષ પ્રમાણમાં
 મનાતું હશે એટલું જ. આ દેશના લોકોને બાગે અનેક
 પ્રકારની રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક ક્રાંતિઓ થવાને
 લીધે સહેજે જ તેમની પ્રવૃત્તિ દૈવ ઉપર હવાલો નાખવાની થઇ,
 અને તેથી જલજ્યોતિષનું મદનવ આ દેશમાં વધુ હશે. આ
 સંબંધમાં પશુ અહીંના લોકોએ ધણા પરિશ્રમ કરવાથી
 તત્સંબંધી વાઙ્મય આસ્તિત્વમાં આનું. મુહૂર્તમાર્તિ,
 રત્નકોશ, મુહૂર્તચિંતામણિ, મુહૂર્તસિંધુ, જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ
 વગેરે કેટલા બધા ગ્રંથ આજ ઉપલબ્ધ છે. દરેક વર્ષની
 શરૂઆતમાં હોનારા ગ્રહ ઉપરથી

સંવાસરકુંડલ

કુંડલાની જે પદ્ધતિ છે, તે સંબંધના દૃષ્ટાન્તતા, રાગવલ્લિ-
 નગમોદન, નરેન્દ્રવંદી, સમયનિર્દાનન વગેરે ગ્રંથ છે. સ્વરોદય

અને સારોદાર એ એક પ્રાચીન જૈન લેખકના શકુન સંબંધીના
ગ્રંથો છે. મુહર્ત, શકુન, યોગ, પુણ્યકાળ વગેરે જોઈને દાર્થનો
આરંભ કરનારાઓને તુકારામ જીવાએ કરેલો ઉપદેશ ધ્યાનમાં
લેવા જેવો છે. તુકારામ જીવા કહે છે કે

વિઠ્ઠલાચેં નામ ધ્યાવેં । પુઠેં પાઝલ ટાકાવેં ॥

અવયા મુહર્ત શકુન । હૃદયિં વિઠ્ઠલાચેં જ્ઞાન ॥

એસા પાહિજ હા યોગ । લામા ઊળેં કાય મગ ॥

તુકા હાળે હરિચ્યા દાસા । શુભ કાલ સર્વ દિશા ॥

“ ઇશ્વરજી નામ લઈને પગલું આગળ ભરવું એ જ
ખરું મુહર્ત અને શકુન છે. હૃદયમાં ઇશ્વરજી ધ્યાન ધરવાનો
યોગ હોય તો પછી કશોય મળવામાં શી ખામી રહે ?
તુકારામ કહે છે કે હગ્નિના દાસને મારે સર્વ દિશા અને કાળ
શુભ જ છે.” એ જ ખરો પ્રગતિનો માર્ગ છે એમ કાશ્ય કબુલ
નહિ કરે ?

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી સમજાશે કે કાલની ગતિ
વગેરે સંબંધી પ્રાચીન કાળમાં ઘણી શોધ કરવામાં આવી હતી.
શુરત્વાકર્ષણ જેવી મહત્ત્વની બાબતનો પણ પ્રાચીન કાળમાં
વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. બ્રહ્મસિદ્ધાન્તના લેખક બ્રહ્મગુપ્તે
કહ્યું છે કે પદાર્થનું આકર્ષણ કરવું એ પૃથ્વીનો નૈસર્ગિક
ધર્મ છે સદ્દિનિયમાનુસાર સર્વ પદાર્થ પૃથ્વી ઉપર પડે છે.
ભારતરાયાર્થે પણ એ સંબંધમાં કહેલું છે કે

આકૃષ્ટિશક્તિઃ મહી તયા યત્ -

ચક્ષુઃ શુભઃ સ્વામિમુખ સ્વશક્ત્યા

આકૃષ્યતે તત્પતતીવ માતિ ॥

ગોલાધ્યાય—ભુવનકોશ ।

“પૃથ્વીમાં આકર્ષણશક્તિ રહેલી છે. તે આકાશ-
માંના કોઈ જડ પદાર્થ સ્વચ્છતિથી પોતાની તરફ ખેંચે છે,
એમ લાગે છે.” આ ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમાનુસાર સર્વ ગોળ
સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. એ શોધ માત્ર આપણા દેશમાં થઈ
નથી. આનું કારણ ઉપર જણાવેલી ત્રાસદાયક ક્રાંતિઓ જ
હોવી જોઈએ. પૃથ્વી નિરાધાર છે, તે ગોળ છે, ગ્રહભૂતું ખરૂં
કારણ પૃથ્વીની અથવા ચંદ્રની હાયા છે, વગેરે અત્યંત મહત્વની
બાબતોનું જ્ઞાન આપણા દેશમાંના કેટલાએક સૈદ્ધાંતિક પહેલાંના
શોધકોને પણ હતું. આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરીએ તો આધુનિક
કાળમાં આપણે હાથે જ્યોતિષશાસ્ત્રની કંઈ જ સેવા થઈ નથી,
એને માટે માઠું લાગે છે. વર્ષ, માસ, વાર એમની માફક જ

કાલ અથવા શક

એનું જ્ઞાન હોયું પણ ઘટ્ટ છે. માટે તે સંબંધી
માહિતી નીચે આપીએ છીએ. ગત કાલ ગણવાને જગતના
આરંભનું વર્ષ લેવું શક્ય નથી. આ બાબતનો વિચાર કરીએ
તો આપણા દેશમાં રાજા કાલસ્ય કારણમ્। એ કહેવતની
મંથાર્થતા જણાય છે. મહમ્મદી, ખ્રિસ્તી, પારસી, ચીની વગેરે
લોકોએ પોતપોતાના ધર્મપ્રવર્તકો ઉપરથી કાળ ગણવાનું શરૂ
કયું. આપણા દેશમાં ઘણે ભાગે ‘શક’ એ નામથી યોગબાનારી
પરદેશીઓની સ્વારીઓ હઠાવનારા પુરુષો ઉપરથી કાળ
ગણવાનો રિવાજ પડ્યો, એવી સાધારણ સમજણ છે.
આગળ આગળ તો શક એ જ શબ્દ “કાળ” ના અર્થમાં
વાપરવામાં આવ્યો. હાલમાં જે જુદા જુદા કાળ કે શક વાને છે
તેમાં સમર્પિ કાળ, વિક્રમ કાળ, શાલિવાહન કાળ, બંગાળી સન,

અમલી સન, રસલી સન, ચૂર સન, મગી સન, કોલમ અથવા પરશુરામ કાળ, નેવાર સન, લક્ષ્મણસેન કાળ, રાજ રાક, વિલામતી સન અને ખ્રિસ્તી સન એ મુખ્ય છે. તેમાં પણ વિક્રમ કાળ, શાલિવાહન કાળ અને ખ્રિસ્તી સન એ અત્યંત મહત્વના છે.

દાર્શનીર અને આબુબાબુના પ્રાંતમાં સમર્પિ કાળ ગણવાની રીતી પ્રચારમાં છે. એને 'લૌકિક કાળ' સમર્પિ કાળ અથવા 'શાસ્ત્ર કાળ' પણ કહે છે. 'નુવ નક્ષત્રની આસપાસ સમર્પિ' ૧૦૦ વર્ષમાં એક નક્ષત્ર આક્રમણ કરે છે. એ પ્રમાણે ૨૭૦૦ વર્ષમાં એમની એક પ્રવ્રક્ષિણા પૂર્ણ થાય છે. એ સમજીત ૭૫૨ આ કાળની ગણના છે. દરેક ૧૦૦ વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી ૨૨ીથી પહેલુ વર્ષ ગણવામાં આવે છે. પૌર્ણિમાન્ત ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ એ સમર્પિ કાળનો વર્ષારંભ છે.

બંગાળા સિવાય આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં વિક્રમ કાળ અથવા વિક્રમ સવત ચાલુ છે. ખ્રિસ્તી વિક્રમ કાળ શકના ૫૬ વર્ષ પહેલાં આ કાળ ગણવાનો પ્રારંભ થયો, એવું માનવામાં આવે છે. તેપણુ તે પછીના ૬૦૦ વર્ષ સુધી આ સંવતનો ઉદ્દેશ્ય જુના લેખમાં મળતો નથી. તે અરસામાં જે પ્રસિદ્ધ વિક્રમાદિત્ય રાજા ઉજ્જયિનીમાં થઇ ગયો તેના જ નામથી આ શક ચાલુ થયો. સાધારણ સમજીત એવી છે કે, વિક્રમાદિત્યે પરાયા લોકોની સ્વારી પાંચી હડાવી તેથી આ કાળ ગણવાની રીતી પડી. આને ઐતિહાસિક આધાર નથી. ખ્રિસ્તી શકથી ૫૬ વર્ષ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં આવેલા આ કાળનો વિક્રમાદિત્યના નામ સાથે સંબંધ

જોડવામાં આવ્યો, એવું તજજ્ઞોનું કહેવું છે. ગુપ્ત રાજાના વખતના લેખો તપાસીને મિ. ૧૯૧૮ એવો મત દર્શાવ્યો છે કે, મૂળમાં માલવ કુળના લોકમાં આ સંવત્કાલ ૩૬ હતો. વિક્રમાદિત્યની કારકીર્દીમાં માલવ કુળની ઉન્નતિ થઈ, માટે એના નામથી આ જુનો કાલ ચાલુ કરવામાં આવ્યો. આ વર્ષની શરૂઆત જુદા જુદા ભાગોમાં જુદે જુદે વખતે થાય છે. ગુજરાતમાં ઘણેભાગે અમાન્ત માસના કાર્તિક શુદ્ધ ૧થી થાય છે, કાઠીયાવાડમાં અપાક શુદ્ધ ૩થી થાય છે અને રણપુતાનામાં પૌર્ણિમાન્ત ચૈત્ર શુદ્ધ ૧થી થાય છે.

શાલિવાહન નામના એક કુંભારના છોકરાએ માટીનું શાલિવાહન શક સૈન્ય તૈયાર કરીને તેમાં જીવ બંધો અને તેની મદદથી તેણે શક લોકોનો પરાભવ કર્યો. આ જય પ્રીત્યર્થ શાલિવાહન વૃષ શક ચાલુ થયો, એવી સામાન્યતઃ ધર્મમાન્યતા છે. આ જ શક જ્યોતિષશ્રવમાં લીધો છે. આ શક મલખાર અને તિનેવલ્લી પ્રાંતો સિવાય દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં ખીજે બધે ૩૬ છે. આનાં વર્ષ ચાન્ડ અને સૌર છે. હિન્દુસ્તાનના ઉત્તર અને પૂર્વ તરફના ક્ષેત્રોએક પ્રાંતોમાં સ્થાનિક કાળ સાથે શક કાળને પણ ગણવામાં આવે છે. નર્મદાના ઉત્તર ભાગમાં આના મહિના પૌર્ણિમા પછી શરૂ થાય છે અને દક્ષિણ ભાગમાં અમાસ પછી શરૂ થાય છે. આનો પ્રારંભ ખ્રિસ્તી શકના ૭૮મા વર્ષમાં છે. ઐતિહાસિક સાધનો ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ખ્રિસ્તી શકના પહેલા સૈકામાં શક રાજા કનિષ્ઠના નામથી આ શક શરૂ કરવામાં આવ્યો. અર્થાત્, બૌદ્ધધર્મી રાજાના નામનો આ કાળ છે.

આ રાજ્યએ કાશ્મીર અને પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાન કબ્જે કરી પોતાની સત્તા સ્થાપ્યા બાદ ત્યાં શક પ્રચારમાં આવ્યો. તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, બાંગ્લા, સિંહલદ્વીપ વગેરે ઠેકાણે આ શક ચાલુ હતો. તે દેશ માહેના પ્રાચીન લેખમાં વિક્રમાદિત્ય શકનો ઉલ્લેખ નથી. આશરે ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષ પછી શાલિવાહન શક હિન્દુ-ઓએ ચાલુ કર્યો. પરંતુ પુરુષરાજનો શક એમ નહિ ગણતાં, શકનો પરાભવ હિન્દુરાજ્યએ કર્યો એ સમજ પરથી તેમણે તે શકનો સ્વીકાર કર્યો. પ્રાચીન લેખમાં આને ‘શકનૃપ કાલ’ ‘શકેન્દ્ર કાલ’ એમ કહ્યું છે. આ શકને શક નરપતે. અઠીતાબ્દ એમ ખગાળના ખંચાગો કહે છે. આ ઉપરથી પણ આ શક રાજનો કાળ છે એવો ઇતિહાસસંશોધકોએ નિર્ણય કર્યો છે.

કેટલાએક અર્વાચીન કાળવિવેચકોના મતથી શાલિવાહન શક એ શાલિવાહન રાજ્યએ શરૂ કરેલો નથી. શુભારે દસમા શતક પૂર્વેના લેખમાં આ શકનો ઉલ્લેખ નથી. એને શાલિવાહન શક એમ ન કહેતા એને ‘શકનૃપ કાલ’ વગેરે નામ આપેલા છે. આ પછીના લેખમાં માત્ર આ શકનો ઉલ્લેખ છે; અને એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે, ‘શકનૃપકાલ’ એ જ ‘શાલિવાહન-શક’ ના નામથી સંબોધાયો. કેટલાક વળી એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે શાલિવાહન અથવા સાતવાહન એ કોઈ વ્યક્તિ ન હોતાં આદ્ર-ભૂત્ય કુંદુખનું નામ છે. કેટલાકનો મત એવો છે કે શાલિ-વાહન એ વ્યક્તિ જ હતી અને એના સંબંધમાં આદ્રભૂત્યનો સમકાલીન જે ગુણાદય કવિ હતો તેણે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે. શાલિવાહને પોતાના નામથી શક ચાલુ કર્યો કે નહિ, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અઘાપિ સ્પષ્ટ રીતે મળ્યો નથી.

આ મૂળ અરમસ્તાનનો શક છે. મુસલમાની
 ધર્મના સ્થાપક મહમ્મદ પયગમ્બરને ધર્મ-
 દિગરી સન સુધારણા સંબંધીનો પ્રયત્ન કરતી વખતે
 પોતાનાં જીવનું રક્ષણ કરવા માટે મકાથી
 મદીને નાસી જવું પડ્યું હતું. એ કાળ દિગરી અથવા
 પલાયનકાળ એ નામથી પ્રખ્યાત થયો. આનો પ્રારંભ ઈ. સ.
 ૬૨૨ના જુલાઈ મહિનાની ૧૫મી તારીખે (શક ૫૪૪ના શ્રાવણ
 સુદ ૧ને ગુરુવારની રાત્રે-અથવા મુસલમાની શુક્રવારની રાત્રે),
 થયો. આમાં બાર આન્દ્રમાસ મળીને ૩૫૪—૩૫૫ દિવસનું
 વર્ષ થાય છે. વારનો આરંભ સૂર્યાસ્ત વખતે થાય છે. આ સન
 હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાની અમલમાં ચાલુ થયો.

બંગાળી સન બંગાળમાં પ્રચારમાં છે અને તેનો આરંભ
 મેષ સંક્રાંતિમાં (ચૈત્ર-વૈશાખમાં) થાય છે.
 બંગાળી સન મેષ સંક્રાંતિમાં જે મહિનો શરૂ થાય છે
 તેને વૈશાખ કહે છે. એને જ તામિલ
 પ્રાંતમાં ચૈત્ર કહે છે. આ સન ખ્રિસ્તી સન ૫૬૩ વર્ષ
 શરૂ થયો.

ઓઢીયા પ્રાંતના રાજા ઇન્દ્રબુદ્ધની જન્મતિથિથી
 એટલે ભાદરવા સુદ ૧૨થી અમલી વર્ષ
 વિલાયતી અને શરૂ થાય છે. આ વર્ષ આન્દ્ર અને સૌર છે.
 અમલી સન વિલાયતી સન બંગાળના કેટલાએક ભાગમાં—
 મુખ્યતઃ ઓરીસા પ્રાંતમાં—ચાલે છે. આનું
 વર્ષ સૌર અને મહિનાનાં નામ આન્દ્ર છે. વર્ષારંભ કન્યા
 રાશિના સંક્રમણમાં (ભાદરવામાં) થાય છે. આ બન્ને સન
 ખ્રિસ્તી સન ૫૬૨ વર્ષ શરૂ થયા.

આ સન અકબરે પ્રચારમાં મુક્યો. અકબર ઈ. સ.
 ૧૫૫૬માં ગાદી પર બેઠો. તે વખતથી
 ફસલી સન આ સન અમલમાં આવ્યો. પુર્ણિમાન્તમાનના
 આમો વદ ૧ના રોજ ફસલી વર્ષનો આરંભ
 થાય છે. ખ્રિસ્તી સન અને ફસલી સનમાં ૫૯૨-૫૯૩ વર્ષનું
 અંતર છે. બંગાળા માંહેના ફસલી, વિલાયતી અને અમલી
 સનનો અંક એક જ હોય છે. આ વર્ષ પાકના હંગામનું
 હોય છે.

આ સન ખ્રિસ્તી મન કરતાં ૫૯૯-૬૦૦ વર્ષ ઓછો
 છે. સૂર્ય મૃગ નક્ષત્રમાં જાય છે ત્યારે
 સૂર સન અથવા આનો આરંભ થાય છે. વર્ષ સૌર છે,
 શાહૂર સન મહિના મોહરમ વગેરે ચાન્દ્ર છે. મરાઠાઓની
 કારકીર્દીમાં સૂર સન ઘણો પ્રચારમાં હતો.

આ સન ચિતાગૌંગ પ્રાંતમાં ચાલુ છે. બંગાળ સન
 કરતાં આ ૪૫ વર્ષે કમી છે અને બીજી
 મગી સન બધી બાબતોમાં બન્ને એક જ છે. આ કાલ
 કેરવ દેશમાં એટલે મલખારમાં ચાલુ છે.

માગસોરથી કુમારી સુધી, અને તિમવેલી પ્રાંતમાં કોદલમ
 કાલ ગણાય છે. મહિનાનાં નામ મેય, વૃષભ
 કોદલમ અથવા વગેરે રાશિ ઉપરથી પડેલાં છે. દાખલા
 પરશુરામ કાલ તરીકે, કન્ની, ચિંગમ, વગેરે નામો કન્યા,
 સિંહ, એમનાં અપભ્રંશ છે. મલખારના ઉત્તર
 ભાગમાં કન્યા રાશિમાં સૂર્ય આવતા જ (ભાદરવામાં) વર્ષારંભ
 થાય છે, અને બીજે બધે ઠેકાણે સિંહરાશીમાં સૂર્ય આવતાં

(શ્રાવણમાં) વર્ષ શરૂ થાય છે. ૧૦૦૦ વર્ષોનું એક ચક્ર એ પ્રમાણે ત્યાં ચોથું ચક્ર હાલમાં ચાલે છે, એમ ત્યાંના લોકો માને છે. પણ હમ્મર ઉપર જ ન ચોખતાં હાલમાં તેના ઉપરાંત કોઈકમ વર્ષ ચાલે છે. ઇ. સ. કરતાં ૮૨૪-૨૫ વર્ષ આ સન કમી છે. કેરલ પ્રદેશ સમુદ્ર પાસેથી પરશુરામે મુક્ત કર્યો ત્યારથી આ શક ચાલુ થયો એમ ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે.

આ શિવાજી મહારાજે જેક શુદ્ધ ૧૩ ચાનંદ નામ સંવત્સર શકે ૧૫૯૬ની સાલમાં શરૂ કર્યો.

રાજ શક એનું વર્ષ તે જ તિથિએ બદલાય છે. બધી બાબતોમાં એની પદ્ધતિદ ક્ષિણમાંના ચાન્દ્રસૌર

અમાન્ત શક વર્ષ પ્રમાણે છે. હાલમાં આ શક ચાલુ નથી.

અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા આ દેશમાં સ્થાપન થઇ ત્યારથી આ સન આ દેશમાં પ્રચારમાં આવ્યો. સુપ્રસિદ્ધ

ખ્રિસ્ત સન ધર્મસંસ્થાપક ઇશુ ખ્રિસ્તના જન્મદાક્ષને આ શક છે. આ સનનું વર્ષ સૌર છે.

પ્રારંભ જન્યુઆરીની પહેલી તારીખે ચાય છે. દરેક મહિનાના દિવસ ઠરાવવામાં આવેલા છે અને દરેક ચાર વર્ષે એક દિવસ વધારાનો લઈને સૌરવર્ષની સાથે એનો મેળ મેળવી લેવામાં આવે છે. તોપણ એક સો વર્ષ પછી આ ગણતરી પ્રમાણે એક દિવસનો ફેર પડે છે. માટે દર ૧૦૦મે વર્ષે ફેબ્રુઆરી મહિનાના ૨૮ દિવસ ગણે છે. ત્રીજા જ્યોર્જના વખતમાં વર્ષમાંથી એકદમ ૧૧ દિવસ કમી કરીને સૌરમાન સાથે વર્ષની મેળવણી કરવામાં આવી.

આ પ્રમાણે દાલ સંબંધીની આ માહિતી છે, અને તહેવારોનો ઇતિહાસ આપતાં પહેલાં એ આપવાનું કારણ એટલું જ છે કે

હિન્દુઓના સર્વ મહત્વના તહેવારો, નક્ષત્રો, માસ, ઋતુ વગેરે ઉપર આધાર રાખીને રહેલા છે. હાલમાં આ સંબંધીની માહિતી કેટલાએક સુશિક્ષિત ગણનારા લોકોને પણ હોતી નથી. તેથી રહેજે તેમનાં કુટુંબ માંહેનાં છોકરા છોકરીઓને અને સ્ત્રીઓને પણ હિન્દુ પદ્ધતિના માસનું, તિથિઓનું અને ખીજી બાજતોનું જ્ઞાન હોતું નથી. આગળ આપેલા જુદા જુદા તહેવારોનો ઇતિહાસ વાંચતાં પહેલાં ઉપલી માહિતી બરાબર ધ્યાનમાં લેવાની આવશ્યક પૂર્વક વિનંતિ છે. હિન્દુઓના જે જુદા જુદા તહેવારો છે તે માંહેના મુખ્ય તહેવારોનું વર્ગીકરણ નીચે આપ્યા પ્રમાણે કરી શકાય :

ઋતુ ઉપરથી પ્રચારમાં આવેલા તહેવારો : સંવત્સર પ્રતિપદા, અક્ષય તૃતીયા (અખાત્રીજ), ચાર્તુમાસ, શ્રાવણી, નારગીપૂનમ, વિજ્યાદશમી (દશરા), દીપાવલી (દીવાળી), ધાત્રી પૂજન, મહરસંક્રાંતિ, વસંતપંચમી, હોળી (હુલાસની).

ઐતિહાસિક તહેવારો : શ્રી રામનવમી, પરશુરામ જન્મન્તિ દશહરા, કૃષ્ણ જન્માષ્ટમી, વામનદાદશી (?).

શૈવ : (ધાર્મિક) ત્રિપુરીપૌર્ણિમા, મહાશિવરાત્રિ.

વૈષ્ણવ : નૃસિંહજન્મન્તિ, મહાએકાદશી (અગીયારસ), અનંતચતુર્દશી (ચૌદસ), વૈકુંઠચતુર્દશી (દોલોત્સવ).

દૈત્યબિક : વટસાવિત્રી, મંગલાગારી, દીવાસો, પિંડારી, અમાવાસ્યા (અમાસ), હરિતાલિકા, ઋષિપંચમી (પાંચેમ).

શાકત : ગૌરુત્સવ, વ્યેષ્ઠાગૌરી, લલિતાપંચમી, સરસ્વતી પૂજન, દેવીનવરાત્ર (નારતાં), ચંપાણી (?).

સૌર : રથસપ્તમી.

ગાણપત્ય : ગણેશ ચતુર્થી (ગણેશ ચોથ).

પૂર્વજ્ઞેના દૂરદર્શીપણને લીધે આપણા જે કેટલાએક
 તહેવારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા તે મૂળમાં સામાજિક સ્વરૂપના
 હતા, પણ વખત જતાં તેમને બધી રીતે ધાર્મિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત
 થયું. આપણા દેશના જુદા જુદા પ્રાંતોના લોકોની ધર્મવૃત્તિને
 વિચાર કરીએ તો એમ જણાશે કે સાધારણ રીતે વિધ્યપર્વતની
 દક્ષિણ તરફના લોકો જેટલા ઈર્મક છે તેટલા ઉત્તર તરફના
 લોકો નથી. આપણા મહારાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણો અને બહેનો
 ધર્મવિધિનું શાસ્ત્રોક્ત નિયમ પ્રમાણે જેવી રીતે પાલન કરે
 છે તે પ્રમાણે ગુજરાતના લોકો કરતા નથી. તોપણ ધર્મ,
 પ્રેમ અને ભક્તિભાવ, જે ધર્મનાં મુખ્ય અંગો છે તે
 મહારાષ્ટ્ર અથવા દક્ષિણ તરફના બીજા પ્રાંતો કરતા તેમનામાં
 તીવ્રતર દેખાઈ છે. તે દેશનાં નાનાંમોટાં બધાં ઉપર
 ભક્તિનું સામ્રાજ્ય પૂર્ણ રીતે સ્થાપિત થયેલું છે. વાણીયા,
 કણ્ઠીયા વગેરેમાં વિવાહ જેવા મોટા સંસ્કારની વખતે પણ
 મુહૂર્ત જેવાનો રિવાજ નથી. તે જ પ્રમાણે બીજા ઘણા વિધિ
 શાસ્ત્ર પ્રમાણે પાળવામાં આવતા નથી. જ્યાં મુખ્ય સંસ્કારની જા
 હકીકત છે, ત્યાં જે એન્જલો તહેવારોમાં મણુથેલા છે તેમાં
 શાસ્ત્રોક્તપદ્ધતિ નજરે ન પડે તેમાં શી નવાઈ? તોપણ એકંદર-
 રીતે ગુજરાતમાં ધર્મ તરફ લાગણી સારી છે. આરે વર્ણના
 લોકો એટલા બધા આસ્થાવાળા છે કે તેમાંના કેટલાએક તો
 દેવનાં દર્શન વગર એક દિવસ પણ ફોકટ જવા દેતા
 નથી. આટલી આસ્થા હિન્દુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં
 જેવામાં આવતી નથી. બધા તહેવારો અને પ્રતોનું મૂળ સ્વરૂપ
 અને ઇતિહાસ સમજીને તે પાળવામાં આવે તો ધાર્મિક ઉપયોગ
 વિશેષ થાય, પરંતુ હાલમાં આગળની માથક ધર્મનું શિક્ષણ

કુટુંબોમા રહેલુ નથી. તેથી પ્રત, તહેવાર વગેરે પાળવા તરફ અધ્ય શ્રદ્ધા જ રહેલી છે આપણા સુસિક્ષિત જન્મુઓ ઉદાસી તથા દઇ સમાજમા સદ્ધર્મની જાગૃતિ કરે તો કેવું સારું !

ગુજરાતમા હિન્દુ લોકો વર્ષની ત્રણ ઋતુઓ માને છે : શીયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસુ. કાર્તિકથી મા'ત્ર સુધી શીયાળો, ફાગણથી જોડ સુધી ઉનાળો અને આમો સુધીના બાકીના ચાર મહિના ચોમાસાના હોય છે. ગુજરાતના તહેવારોના નીચે મુજબ વર્ગ પાડી કરી શકાય છે -

(૧) ઋતુમાનથી પ્રચારમા આવેલા તહેવારો (૨) ઐતહાસિક તહેવારો (૩) પૌરાણિક તહેવારો અને (૪) કુટુંબના કંઠ્યાણુ અને વૃદ્ધિમાટે પાળવામા આવતા તહેવારો.

મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ દેશ અથવા જંગાળા દેશમા જે તહેવારો અને પ્રતો છે તેમની સખ્યા ગુજરાતના તહેવારો કરતા વધારે છે. ગુજરાત માહેના મુખ્ય તહેવારો નીચે પ્રમાણે છે :

આમો વદ ૧૩-ધનતેરસ. આમો વદ ૧૪-કાળીચૌદશ. કારતક શુદ્ધ ૧-અનકુટોત્સવ અને ચોપડા પૂજન. વૈશાખ શુદ્ધ ૩-અખાત્રીજ. આપાઠ શુદ્ધ ૧૨-ગૌરી. આપાઠ વદ ૦)) -દીવામો. શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૫-જળેવ. શ્રાવણ વદ ૫-નાગપાચમ. શ્રાવણ વદ ૬-રાધણુ છઠ. શ્રાવણ વદ ૭-શીતળાસાતમ. બાદરવા શુદ્ધ ૪-ગણેશ ચોથ, બાદરવા શુદ્ધ ૫-ઋષિપંચમી. બાદરવા શુદ્ધ ૧૪-અનંતચૌદશ આશ્વિન શુદ્ધ ૧થી ૯ નોરતા. આશ્વિન શુદ્ધ ૧૦-ફરોરા.

ચૈત્ર મહિનો

ચૈત્ર મહિનો અંગ્રેજ એપ્રિલ મહિનાના અરસામાં આવે છે. આ મહિનો વસંત ઋતુની શરૂઆતમાં ગણાયેલો હોવાને લીધે કેટલાએક ઓચ્છવ એ ઋતુને યોગ્ય થઈ પડે તેમજ રૂઢ થયા છે. ચૈત્ર શુદ્ધ ૧, એ વર્ષારંભનો દિવસ માનવામાં આવે છે: અને તે દિવસે ધ્વજારોપણ, લીંબડાના પાનનું ભક્ષણ, સંવત્સર-ફળનું શ્રવણ, વગેરે વિધિ કરવામાં આવે છે. ચૈત્ર માસ અધિક માસ હોય તો નૂતન વર્ષનો આરંભ અધિક માસમાં જ થાય છે. ચૈત્ર શુદ્ધ ૧થી ૯ સુધી દેવી નવરાત્રનો ઉત્સવ થાય છે. આ દેવી નવરાત્રનો પારણાદિક વિશેષ નિર્ણય શારદ નવરાત્ર પ્રમાણે સમજવો એવું ધર્મસિંધુમાં* કહેલું છે.

* ધર્મસિંધુ અંથ હપર આપણા વૈદિક વર્ષનો બધો આધાર છે.

તેમાં અનેક ધર્મકૃત્યની વિગત આપીને શુભાશુભ કૃત્યનો નિર્ણય કહેલો છે. ધર્મસિંધુ અંથ હજી હમણાં જ—એટલે ઇ. સ. ૧૭૬૦ (શકે ૧૭૧૨) ની સાકમાં રત્નાગિરી જીલ્લાના સંગમેશ્વર તાલુકામાં ગોળવલી નામના ગામડામાં રહેનાર કાશીનાથ અનન્તોપાધ્યાયે સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યો છે.

ચૈત્ર માસથી ચાર મહિના સુધી પાણીમાત્રને પાણીની પરખ
 રખાવી તે મારફતે જલદાન કરવું એને પ્રપાદાન કહે છે. ચાર
 મહિના સુધી પાણીની પરખ રાખવાની જેની ચર્ચા ન હોય તેણે
 દરરોજ બ્રાહ્મણને ઘેર ઉત્કુંભ આપવો. ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદાએ
 મૂત્ય જયન્તિ છે, એમ કેટલાએક માને છે. ચૈત્ર મહિનામા
 દહી, દૂધ, ઘી અને મધ એનો ત્યાગ કરીને દેવત્યપૂજનાત્મક
 એવું ગૌરીનું મન કરવું. ચૈત્ર શુદ્ધ બીજને દિવસે પ્રદોષ સમયે
 બાલેન્દુનું પૂજન કરીને ચંદ્રવત કરવું અને તેજ દિવસે શિવગૌરીની
 પૂજા કરવી. ચૈત્ર શુદ્ધ ત્રીજથી એક મહિના સુધી શિવગૌરીનું
 આદોક્ષનનુવ્રત કરવું. એ જ દિવસે રામચન્દ્રના દોહોત્સવનો
 આરંભ કરીને તે એક મહિના સુધી ચલાવવો. બીજા દેવતાઓનો
 પણ આદોષનોત્સવ કરવો. ચૈત્ર શુદ્ધ ત્રીજને દિવસે મત્સ્ય જયન્તિ
 અને નોમને દિવસે શ્રી રામજયન્તિ, એ પ્રમાણે જયન્તિ ઉત્સવ
 કરવા. ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૧ને દિવસે શ્રી કૃષ્ણનો આદોક્ષનોત્સવ કરવો
 અને શુદ્ધ ૧૨ને દિવસે હમનોત્સવ કરવો. તેરમને ૧૬મને
 અનંગપૂજનવ્રત કરવું અને ૧૪ને દિવસે વૃસિંહનો દોહોત્સવ
 કરવો. ચિત્રા નક્ષત્રવાળી એની ચંત્રી પૂનેમને દિવસે ચિત્રવસ્ત્રનું
 દાન કરવું એ સૌભાગ્યદાયક છે; અને રવિ, બૃહસ્પતિ અને
 શનિવાર એ દિવસે જો ચૈત્રી પુનેમ આવે અને આદ્યાદિક
 કરવામાં આવે તો અશ્વમેધનું પુન્ય થાય છે એવું ધર્મસિદ્ધનું
 મત છે. ચૈત્ર શુદ્ધ અગ્રીપારસ, પૂનમ અથવા મેઘ સંક્રાંતિ એ
 માહેના કોષપણ દિવસે વૈશાખસ્નાનનો આરંભ કરવો. દિવસ
 હુગતી વખતે જ ઠંડા પાણીનું સ્નાન એક મહિના સુધી
 કરવાથી પુન્યપ્રાપ્તિ થાય છે એવો ધર્મસિદ્ધનો મત છે અને
 કેટલીએક સ્ત્રીઓ (ધણે ખાગે વિધવા) વૈશાખ સ્નાનનું પુન્ય

મેળવવામાં કસર કરતી નથી. આ પ્રમાણે ચૈત્ર માસનાં ધર્મકૃત્ય છે. ચૈત્ર મહિનામાં નીચે પ્રમાણેનાં ધર્મકૃત્ય કર એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે :

૧ સંવત્સરારંભ, ૨ દેવી નવરાત્રોત્સવ, ૩ રામજન્મોત્સવ, ૪ પ્રપાદાન, ૫ વિદ્યાવ્રત, ૬ બાલેન્દુવ્રત, ૭ મત્સ્ય જયન્તિ, ૮ દમનકોત્સવ, ૯ આંદોલનોત્સવ, ૧૦ નાગપૂજા, ૧૧ હયવ્રત, ૧૨ અનંગવ્રત, ૧૩ હનુમાન જયન્તિ, ૧૪ વૈશાખ સ્નાનારંભ, ૧૫ મન્વાદિ, ૧૬ કલ્પાદિ.

ગુજરાતમાં રામનવમીનો જન્મોત્સવ પાળવામાં આવે છે. દોલોત્સવ, ગૌરી ઉત્સવ (હળદર કંકુ) અને હનુમાન જયન્તિ ત્યાં પાળવામાં આવતાં નથી. મંદિર હોય તો પ્રસંગોપાત્ત હનુમાન જયન્તિ પાળવામાં આવે છે. ગુજરાત દેશમાં ચૈત્ર મહિનામાં ત્રિચિંડી કરવાનો રિવાજ છે. એ મહિનામાં દેવીનો વાર જોઈ તે દિવસે ત્રણ બ્રાહ્મણ, અગર ત્રણ સુવાસિનીને જમાડવામાં આવે છે. ભૂતપિશાચની પાધા હોય એવે ઠેકાણે આ રિવાજ પાળવામાં આવે છે.

સંવત્સરપ્રતિપદા

सर्वेऽन सुखिन सन्तु सर्वे सन्तु निरामया ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ॥

“આ જગતમાં સર્વ લોકોને સુખ પ્રાપ્ત થાઓ સર્વ લોક આરોગ્યનો ઉપભોગ લેા; સર્વની દૃષ્ટિએ કષ્ટપાણુપ્રદ પ્રસંગ પડો; કોઈના ઉપર પણ દુઃખનો પ્રસંગ ન આવેો ”

દરેક ધર્મના લોક વર્ષારંભના દિવસને ધણા મહત્ત્વનો માને છે. મુળમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપરથી વર્ષનો પહેલો દિવસ ઠરેલો હોય છે; તોપણ તેને ધાર્મિક મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. હિન્દુ લોક આ દિવસ પુણ્યકાલ છે એમ માને છે. બધા હિન્દુ લોક ચૈત્રારંભ એ જ વર્ષારંભ છે એમ માનતા નથી. કેટલાએક ચન્દ્રની, તો કેટલાએક સૂર્યની ગતિ ઉપરથી વર્ષારંભ ઠરાવે છે. કેટલાએક ચાન્દ્રમાસ અને સૌરવર્ષ પાળે છે. તામિલ પ્રદેશમાં સૌરમાસ વર્ષ ચાલુ છે. તેલુગુ અને કાનડી

પ્રાંત માંહેના લોકો આન્દ્રમાન પ્રમાણે મહિનો અને સૌરમાન પ્રમાણે વર્ષ ગણે છે. મધ્યાહ્ન લોક તામિલ લોક માશક જ વર્ષ ગણે છે. * પ્રાચીન કાળમાં મકરસંક્રાંતિ એ જ વર્ષારંભ હતો, એવું હાલમાં અવસિષ્ઠ રહેલી ધર્મવિધિ ઉપરથી દેખાય છે. પરંતુ આ દિવસ શિશિર ઋતુની શરૂઆતનો હોવાને લીધે વસંત કાલ એ જ યોગ્ય ગણીને એ મહિના ઉપર વર્ષારંભનો દિવસ ધક્કેલ્યો હતો. સુમારે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં કાશ્મીર પ્રાંતમાં ચૈત્ર મહિનો જ પ્રથમ માસ તરીકે ગણાતો, એવું આલ્બેર્ટનીના લેખ ઉપરથી જણાય છે. ચત્ર શુદ્ધ ૧ નો દિવસ ત્યાંના લોકો મોટા આનંદથી પાળતા અને રાજ્યએ પરચત્રને પાછો હાઠ્યાનો આ દિવસ છે એમ ગણતા. આ તહેવારને અગદુસ (?) એમ નામ હોવાનું પણ આલ્બેર્ટનીએ લખેલું છે. કાનડી પ્રાંતમાં વર્ષારંભના દિવસને ' ઇગાદિ ' કહે છે. અગદુસ, ઇગાદિ અને યુગાદિ એ શબ્દનો એકબીજા સાથે સંબંધ છે કે કેમ એનો ઇતિહાસસંશોધકોએ વિચાર કરવા જવું છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, વેદાંગ, જ્યોતિષગ્રંથ અને ધર્મશાસ્ત્રનો વિચાર કરીએ અને વસંત ઋતુનો પ્રારંભ પણ ચૈત્ર મહિનામાં થાય છે એ વાત ધ્યાનમાં લઈએ તો ચૈત્ર એ જ પ્રથમનો મહિનો હોય છે, અને ચૈત્ર શુદ્ધ પડવો એ જ વર્ષારંભનો યોગ્ય દિવસ છે. ગુપ્ત રાજની સત્તા એક વખતે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં બધે ફેલાયેલી હતી, ત્યારે ચૈત્રની શરૂઆતમાં વર્ષારંભ થતો હતો, એવું પ્રાચીન લેખો ઉપરથી દેખાય છે. ચૈત્રની પછી જે મહિનાને અગ્રમાન મળ્યો તે કારતક માસ છે અને

* આ સંબંધીની ખુલાસાવાર હકીકત આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં ' વિષય પ્રવેશ 'ના મથાળા નીચે જોવી.

માનવાનો સપ્રદાય ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના કેટલાએક ભાગમાં છે. વિક્રમ સંવતને માનનારા ધણેભાગે કારતક શુદ્ધ પડવાને વર્ષારભ ગણે છે નક્ષત્ર માલિકામાં કૃત્તિકા નક્ષત્ર પહેલું હોય તેથી કારતક પહેલો મહિનો ગણાયો હશે પરંતુ મહાભારતમાં માર્ગશીર્ષ (માગશર) એ જ પહેલો મહિનો છે એમ કહેલું છે. આશ્વિનીના વખત સુધી પણ માગશર જ પહેલો મહિનો ગણવામાં આવતો હોય એવું દેખાય છે મૃગ નક્ષત્રને અગ્રહાયણી પણ કહે છે 'અગ્ર' એટલે મથાળું અને 'હાયન' એટલે વર્ષ. અર્થાત્ જ નક્ષત્રના રાત્રિના અગ્ર ભાગમાં વર્ષ છે તે નક્ષત્ર અગ્રહાયણી (દિવા મૃગશીર્ષ) છે પૂર્વ દશ્યુની એ સવત્સરની છેલ્લી રાત અને ઉત્તર દશ્યુની એ પહેલી રાત છે, એના વાચ્ય વેદાન્તમાં મળે છે. આ ઉપરથી મૃગશીર્ષ નક્ષત્રમાં ચન્દ્ર હોય ત્યારે ખીજે દિવસે વર્ષ શરૂ કરવાનું પ્રચારમાં હતું એમ દેખાય છે પરંતુ વિશત્ પાક્ષણમાં ક્ષાણ્યુન મહિનાને 'મુલ વાણ્તસવત્સરત્વ ચત્કાલ્ગુન' એટલે ક્ષાણ્યુન એ જ સવત્સરનું મુખ્ય છે એમ કહેલું છે આ ઉપરથી વર્ષારભ માધ વદ ૧ અથવા ક્ષાણ્યુન શુદ્ધ ૧ નો હોવો જોઈએ હાલમાં ક્ષાણ્યુનથી ફિચિત આગળ ચૈત્રની શરૂઆતમાં વર્ષારભ માને છે. આ સિવાય ખીજ મહિનામાં પણ જુદા જુદા પ્રાતમાં સૌરમાન પ્રમાણે સૂર્યના રાશિ સંક્રમણ ઉપરથી વર્ષારભ મનાય છે, તોપણ સર્વમાં ચૈત્રને અધિક માન આપવામાં આવ્યું છે અને એ જ શરૂઆતનો મહિનો છે એમ સાધારણ રીતે હિન્દુ સમાજ માને છે. પોતાને હિન્દુ કહેવડાવનારો દરેક જણ શુભાશુભ કૃત્ય કરતી વખતે

સંકલ્પનો ઉચ્ચાર

કરે છે. એનો અર્થ ધ્યાનમાં લઇએ તો એમ જણાશે કે પોતે બ્રહ્માંડ માહેની એક વ્યક્તિ, એ સંબંધથી પોતાનો વિચાર કરે છે અને પોતાનું ધાર્મિક કૃત્ય કરવાને તૈયાર થાય છે. હાલમાં આ સંકલ્પમાં ઐહિક સુખ પ્રાપ્ત થાય વગેરે અર્થના શબ્દોનો જે સંભાવેશ કરવામાં આવેલો છે તે માત્ર હમણાંની વૈદિક વર્ગની કલ્પના પ્રમાણેનો છે. જે ધાર્મિક કૃત્યો કરવામાં આવે છે તેમની રચના ધર્મના પાયા ઉપર થયેલી છે, અને ધર્મ એટલે દેવત્વને અથવા બ્રહ્મત્વને પાછા જોડતે મળવાનો એક માર્ગ છે એવું હિન્દુઓ સમજે છે તથા સર્વ કૃત્ય તે બ્રહ્મને અર્પણ કરવામાં આવે છે. ધર્મ એ એકાદ વ્યક્તિનો ઉપદેશ નથી, પણ તે અનાદિ અને શાશ્વત છે એવી દરેક હિન્દુની સમજ છે. સત્ય અને નિષ્કામ કર્મ એ જ ધર્મનાં મુખ્ય અંગો છે એવું જુદે જુદે પ્રસંગે વિચારી આર્યોએ કહેલું છે. અને તેને સકળ રીતે ઉર્જવલ રાખવાના પ્રયત્ન તેમણે પોતે જ કર્યા બદલનું જણાઇ આવે છે. ‘સત્ય સિવાય ધર્મ નથી’ ‘સત્યથી જ વિશ્વ ટકેલું છે’ એવા ઉદગાર તેમણે વખતોવખત કાઢેલા છે. સ્થિરચર કાષ્ઠ પાપાણાદિ એકંદર દૃશ્ય અને અદૃશ્ય પદાર્થોમાં પરમેશ્વરનો અંશ છે એવી જેમના મનની પૂર્ણપણે ભાવના જ થયેલી છે તેમણે દરેક વ્યવહારમાં ધર્મને અગ્રસ્થાન આપ્યું એમાં આશ્ચર્ય નથી. પ્રાચીનકાળમાં જુદા જુદા સ્વતંત્ર વિચારના ઋષિઓએ વિચારપૂર્વક ધર્મને અગ્રમાન આપ્યું. સત્યનો વિજય થયેલો બતાવવા માટે જુદા જુદા અવતારોની યોજના કરવામાં આવી. ધર્મના નામથી અનેક અનાવશ્યક કર્મોનો આડંબર

સમાજને માથે મારીને તેને કર્તૃત્વશન્ય કરી નાંખવામાં આવ્યો
 એવો સુશિક્ષિતોના મત થતો જાય છે, અને તેથી હિન્દુ ધર્મને
 ઉતરતી કળા લાગીને તે નામશેષ થશે કે કેમ એવી દહેશત
 કેટલાએક પુરાણમતવાદી લોક અંતઃકરણપૂર્વક પ્રગટ કરે છે.
 પરંતુ એ લોકોને એટલું જ કહેવાનું છે કે, વેદ અને ઉપનિષદના
 ઉપર અધિષ્ઠિત એવો હિન્દુધર્મ કદાપિ નાબુદ થશે નહિ. એનું
 સ્વરૂપ માત્ર વિશેષ ઉજ્જવલ બનીને તે સનાતન, સાર્વભૌમિક
 અને શાશ્વત એવો ધર્મ બનશે. તેને તેવો બનાવવા માટે સર્વ
 મતના લોકોએ માત્ર ખરા અંતઃકરણથી મહેનત કરવાને તૈયાર
 થવું જોઈએ.

કાળના જુદા જુદા ભાગ કિંવા યુગ, એમનો વિચાર
 કરતાં, દરેક યુગમાં વિવક્ષિત કાર્ય કરવા માટે સત્પુરૂષ ઉત્પન્ન
 થયાનું જણાઈ આવે છે. (આ સંબંધીનું વિવેચન નૃસિંહજયન્તિ,
 રામનવમી, મહાએકાદશી, એ મથાળા નીચે જોવું.) હાપરયુગમાં
 કૃષ્ણ, બ્રાહ્મણ, બીષ્મ વગેરે સત્પુરૂષોએ અન્યાયનું દુષ્પરિણામ
 શું આવે છે તે બતાવ્યું. ત્રેતાયુગમાં રામ, વૈદેહી જનક વગેરે
 આર્યોએ સંસારનું રહસ્ય શું છે, સસારમાં રહીને પરમાર્થ
 કેવી રીતે સાધવો, નિષ્કામ કર્મ અને સ્વાર્થત્યાગ એની માતબરી
 કૃતલી છે વગેરે પોતાના દાખલા ઉપરથી સિદ્ધ કર્યું છે.
 કૃતયુગમાં અનેક ઋષિઓએ મનુષ્યનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ
 તેનો ખુલાસો કર્યો. સનત્કુમાર, નારદ, યામવત્કથ, વસિષ્ઠ,
 વિશ્વામિત્ર, અજીતશત્રુ, અનસૂયા, ગાર્ગ્યવાયકનવી વગેરે
 વિચારવંત યાત્રી સત્પુરૂષોએ અને આર્ય મહિલાઓએ હિન્દુ
 ધર્મરૂપી પ્રાસાદના સિંધપ્રકાર બનીને તેને અત્યંત રમણીય સ્વરૂપ
 આપ્યું. દસિયુગમાં બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, વગેરે

મહત્તીય વિભૂતિઓએ એમ અને વિશ્વજીવુત્ત્વની ધ્વજા આ પ્રાસાદશિખર ઉપર ચડાવી. એવા પરમ પૂજ્ય આર્યોના પ્રયત્ન કદિ પણ નિષ્ફળ જશે નહિ. તેમના આશીર્વાદ જે પ્રમાણે હિન્દુ ધર્મને આજ સુધી અનેક સંકટમાંથી જાચાવવાને સમર્થ થયા તે જ પ્રમાણે તે હવે પછી પણ આ ધર્મપંથીઓના રક્ષણકર્તા થઈને રહેશે.

ધાર્મિક સમજુત

જે કારણો ઉપરથી ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદા એ સંવત્સરના આરંભના દિવસ ઠર્યો, તે કારણો પાછળ આપેલાં છે. પરંતુ આ સંબંધીની ધાર્મિક સમજ તદ્દન જુદી જ છે. શ્રી રામચન્દ્ર 'ચૌદ વર્ષ' અરણ્યમાં રહીને સીતા સાથે પોતાની નગરીમાં પાછા આવ્યા તે દિવસ ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદાનો હતો, માટે આ દિવસ વર્ષનો પહેલો દિવસ ગણાયો; વસુ નામનો રાજા તપશ્ચર્યા કરીને મનુજેન્દ્ર થયો અને તેને સ્વર્ગ માહેના અમરેન્દ્રે તે દિવસે વસ્ત્રાલંકાર વગેરે આપીને તેને આવકાર આપ્યો; બ્રહ્મદેવે ચૈત્ર શુક્લ પ્રતિપદાને દિવસે સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી; વગેરે કેટલાંએક કારણો ઉપરથી આ દિવસ સંવત્સરનો પ્રથમનો દિવસ ઠર્યો એવી ધાર્મિક સમજુત છે. તે જ પ્રમાણે ૬૦ બાહસ્પત્ય સંવત્સરને જે નામ આપવામાં આવ્યા તે નારદ ઋષિના ૬૦ પુત્રોના નામ છે, એવી એક કથા પુરાણોમાં મળી આવે છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

વર્ષારંભનો દિવસ પ્રાતઃ યતા જ સર્વ કૃદુજવાળા લોકોએ પોતાના ઘર આગળ શુદ્ધી કરવી. કલશ અને પતાકાચુકત

*શુદ્ધી એ મરાઠી શબ્દ છે. વાંસને એક છેડે લાલ રંગનું અથવા લીલા, કેસરી વગેરે શુભરસાયક રંગનું રેશમી વસ્ત્ર [પીતાંબર અથવા અબો—

ગુડી એ આનંદોત્સવ નિર્દર્શક છે. આ ગુડીની ગંધપુષ્પ
કુંકુમથી પૂજા કરવી, સ્ત્રીપુરૂષ અને બાળકોએ ઉત્તમ દ્રવ્યો
પહેરવાં. મંગલસ્નાનાદિ વિધિ પૂરા થયા બાદ નિંબબક્ષણ
કરવું. મહાન ઋષિઓ નિંબબક્ષણ કરીને કેટલાએક વર્ષ સતેજ
રહેતા હતા એવું પુરાણમાં કહેલું છે, માટે નિંબબક્ષણ-
વિધિને યાજ્ઞનો આધાર મળ્યો. નિંબનાં (લીમડાનાં) પ્રકુદ્ધ
અંકુર લાવીને તીખાં, હોંગ, મીઠું, જીરું અને અજમા સાથે તેનું
બક્ષણ કરવું. આરોગ્ય, બળ, બુદ્ધિ અને તેજ એની વૃદ્ધિ કર-
વાને નિંબબક્ષણ કારણ થાય છે એવું આયર્વેદોનું મત છે.
આ દિવસે સહકુટુંબ મહાપરિવાર દેવનું દર્શન કરવું. જોશી
પામે પંચાંગ વંચાવી તે શ્રવણ કરીને તેને સિધું આપવું.
જોશી આગલી સાલનું બવિધ્ય વર્ણવે છે એવી બાવના સાધા-
રણ રીતે લોકોમાં હોવાથી વરસ ૮, ધાન્યસમૃદ્ધિ, જમાખર્ચ
વગેરે બાબતોનો વિચાર બાળક એક કરે છે. શાસ્ત્રોપન વિધિ
પ્રમાણે સર્વ લોક જો કે આજના નથી, તોપણ બહુજનમમાજ
ચાલે છે. વર્ષ પ્રતિપદાનો દિવસ વર્ષ માહેના સાડા-
ત્રણ મુહૂર્ત પૈકી એક છે, અને તે દિવસે આરોગ્ય-
પ્રતિપદ્મત (આરોગ્યપ્રાપ્તિને માટે), વિદ્યાતન (વિદ્યાનો
લાભ થવા માટે) અને તિલકતન (ઔષધપ્રાપ્તિને માટે)
કરવાં એમ બવિધોત્તર અને બીજાં પુરાણોમાં કહેલું છે. તોપણ
આ વ્રતનો હાવમાં પ્રચાર નથી. નવા વર્ષની પ્રતિપદા પ્રાપ્ત થતાંની

ટીકું બાંધી તેના ઉપર એક લોટા (પિત્તળનો ચાંદીનો કે તાંબાનો)
બાંધે છે. તે લોટા ઉપર કુંડના લીટા કરે છે અને સાકરનો દારોડા
પહેરાવે છે અને તેને આમળના આંમણામાં ડબો કરે છે તેને ગુડી
કહે છે. ગુજરાતમાં ગુડી કરવાનો રિવાજ પ્રચારમાં નથી.

સાથે કુટુંબનાં સર્વ માણસો મંગલસ્નાનાદિ આટોપી મિષ્ટાન્ન
 બોજન કરી દેવદર્શન કરે છે. કેટલેક ઠેકાણે તે દિવસે સ્ત્રીઓને
 અને છોકરાંઓને નવાં કપડાં આપવાનો રિવાજ છે. પંચાંગ-
 શ્રવણ પછી નિમંત્રિત મંડળીને અત્તર, ગુલાબ, પાનસોપારી
 આપવાનો રિવાજ છે. કોઈ વખત પૈસાદાર લોકોને ત્યાં
 ગાયનવાદનથી આ દિવસ બહુ જ ખુશાલીમાં ગુજરવામાં
 આવે છે. ગરીબ સગાવહાલાંઓને બોજનને માટે નિમંત્રણ
 કરવાનો ચાલ પણ ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

મલબારમાં વર્ષારંભનો તહેવાર મોટા દમામમાં પાળવામાં
 આવે છે. સંવત્સરપ્રતિપદાને આગલે દિવસે ઘર માંહેના
 દરદાગીના, હીરા, પાચ વગેરે રત્ન, ફળફળાદિ અને બીજી
 અનેક શોભામયમાન ચીજો દેવગૃહમાં વ્યવસ્થિતરીતે દેવના
 આસનની સામે ગોઠવવામાં આવે છે. પછી સંવત્સરપ્રતિપદાને
 દિવસે પરાદીપામાં એટલું શુભારે એક પહોર રાત બાકી રહે ધરનો
 યજમાન દેવગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે ચીજોની દીપારતી
 (આરતી) ઉતારે છે. ત્યાર પછી તેના કુટુંબ માંહેના નાનામોટા
 સર્વ માણસો (સ્ત્રીઓ અને પુરુષો) એક પછી એક આંખો
 બંધ કરી તે ઓરડીમાં જાય છે અને તે ચીજોની પાસે જતાં જ
 આંખો ઉપાડી તેમના પર નજર નાંખે છે. પછી ધરનો યજમાન
 દરેક જથ્થાને તેમાંથી એકેક દાગીના, ફળ, કુલ્લ વગેરે આપે છે.
 તે પ્રાંતના હિન્દુ લોક વર્ષારંભને દિવસે સવારે ઉડીને ઉત્તમ અને
 શુભ માનેતા પદાર્થો ઉપર પોતાની નજર પડે તે માટે
 સાવચેતી રાખે છે. મધ્યાહ્ન સિવાય આ રિવાજ બીજે ઠેકાણે
 નથી. મકરસંક્રમણને દિવસે પણ ત્યાંના લોક મોટો ઉત્સવ કરે છે.
 આડું વર્ષુન તે તહેવાર સંબંધી કરેલા વિવેચનમાં આપેલું છે.

ચૈત્ર શુદ્ધ પાડવો એ વર્ષારંભનો દિવસ છે એમ ગુજરાતમાં માનનામાં આવતું નથી. મહારાષ્ટ્રમાં ‘ગુડી’ ઉભી કરીને તેની પૂજા કરવામાં આવે છે તેની રીતે ત્યાં નથી. ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે વેપારી લોકો પચાગત્રવણ કરે છે, અને વર્ષદ્વય સાંભળે છે. મદિરામાં લીમડો, તીખા અને હીંગ ભેગા કરીને તેનો નિવેદ બતાવે છે, અને પછી તે ખાવામાં આવે છે. ઘેર ઘેર લીમડો ખાવાનો રિવાજ નથી.

હોતું અને બોધ

ગમે તે કારણને યીધે આ વર્ષારંભ ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ને દિવસે કરેલો હશે પણ એ મહત્ત્વનો છે એમાં સંશય નથી. એકખીજાની પ્રેમથી મુલાકાત લઈ નવું વર્ષ સર્જને સુખમાં જાય તે માટે જગન્નિયતાની પ્રાર્થના કરવી અને અનેક આધિબ્યાધિમાથી અને સકટમાથી ગઈ સાલમાં આપણું રક્ષણ કરવા માટે અત્ કરણપૂર્વક તેનો આભાર માનવો. ગઈ સાલમાં આપણે જે સારાનરસા કામો કર્યા હોય તેનો આપણા મન સાથે તારીજો કાઢવો અને નવા વર્ષમાં આપણું વર્તન વિશેષ શુદ્ધ, સાર્વિક અને પ્રમળ કરવાનો નિશ્ચય કરવો. દરેક માણસ જે સારાનરસા કામ કરે છે તેની રોજનિશિ મરણ પછી જન્મરાજ સામે વાચી બતાવના માટે ચિત્રગુપ્ત રાખે છે એવું હિન્દુઓ માને છે. આપણે જ આપણા ચિત્રગુપ્ત થઈને એ કૃત્ય નોંધવાની જે પદ્ધતિ રાખીએ તો ધણું ફાયદો થશે. તરુણ માણસને વ્યવહારમાં અનેક કામ કરવાના હોય છે. યોગ્ય ઉંમર પ્રાપ્ત થતા જ સમાજના એક ઘટક તરીકે માથે આવી પડનારા કામ સારી રીતે પાર પાડવાની પાત્રતા મેળવવાને પોતે જ પોતાના ચિત્રગુપ્ત થવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે સાધારણ રીતે

જગ માંહેનું સાઈનરસું સમજવાની અક્ષલ આવી કે તરત જ એક નાની નોંધાયું પોતાના જીવ સાટે સાચવી તેમાં આપણે કરેલાં સારાં અને ખરાબ કામની, અનુભવની, વિચારની અને આકાક્ષાઓની દરેક નોંધ કરવાની ટેવ પાડવી. આ પ્રમાણે કરવાથી આપણા પર આપણી પોતાની જ નજર રહેશે અને યોગ્ય વખત આવતાં જ આપણા અંતઃકરણની અંદર સત્કર્મ માટે ઉમેદ અને દુઃકર્મ માટે પશ્ચાત્તાપ અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયા સિવાય આપણું પગલું કોઈ પણ દિવસ આગળ પડનાર નથી. આપણે માણસ છીએ, તેમાં પણ આર્થ ઋષિઓએ સ્થાપન કરેલા સનાતન હિન્દુધર્મના અનુયાયીઓ છીએ, માટે આપણું વર્તન માણસપણાને અને આર્થત્વને જાણે એવું જ હોવું જોઈએ. દરરોજ સૂર્યાસ્ત થાય છે તેમ આપણું આયુષ્ય સ્ત્રીજી થતું જાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. માટે આપણે આ ક્ષણ-ભંગુર અને નિયમિત રીતે નાશ થનારા આયુષ્યનો દુરપયોગ ન કરતાં તેનો બની શકે તેટલો સદુપયોગ કરતાં શીખવું. નવીન વર્ષના ઉદય સાથે અંતઃકરણમાં નવાં આશાંકુર ઉત્પન્ન થઈને નવીન વર્ષ આનંદમાં જાઓ, એવી સદિચ્છા ઉત્પન્ન થવા લાગે છે. આંગણ સત્તા સ્થાપન થયા પછી અંગ્રેજી શિક્ષણનો અમલ જેમના હિપર બેઠાં છે એવા લોક જન-પ્રજાની પહેલી તારીખે વર્ષારંભ માનીને નવા વરસના મુકારક્યાદીના પત્ર દ્વારા પોતાના મિત્રમંડળની મુલાકાત લે છે. આ પદ્ધતિનું અનુકરણ કરીને ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ને રોજ એવા હિન્દુ પદ્ધતિના પત્રો મોકલવાની રીત પાડવાનો કેટલાએક લોકો યત્ન કરતા જાય છે. પરંતુ આ ઔપચારિક સદિચ્છાદર્શક પત્રો કરતાં દરેક સંવત્સરે આપણા અનાથ બાંધવો તરફ આપણાં તન,

मन અને ધન શક્તિ અનુસાર અર્પણ કરવાનો આપણે નિશ્ચય
 કરીએ તો વધારે સારૂ થશે. આયુષ્યની દોરી ક્યારે તુટશે તે
 કહી શકાય નહિ, માટે પરમેશ્વર તરફનું તેડું આવતા જ આ
 મૃત્યુલોક માહેનો કારભાર એકદમ બંધ કરીને શાંત ચિત્તથી
 નિજધામ તરફ જવા માટે આપણી તૈયારી હોવી જોઈએ
 ગયેલી સપત્તિ ઉદ્ધોગથી પ્રાપ્ત કરી શકાશે, નહ થયેલું આરોગ્ય
 પણ ઔષધોપચારથી ફરીથી મેળવી શકાશે, લુપ્ત થયેલું જ્ઞાન
 અભ્યાસના યોગથી સપાદન કરી શકાશે, પરંતુ બર્થ ગયેલો
 કાળ ગયો તે ગયો જ આ માટે દરેક નિમેષનો સદુપયોગ
 કરીને દરેક સવત્સરના આગ્રહને દિવસ પોતાનું અભિનંદન
 કરી લેવાની દરેક જાણે તૈયારી રાખવી જોઈએ

આતા તરી પુઠેં હાચિ ઉપદેશ । નરુ કર નાશ આયુષ્યાચા ॥
 સકલ્યાયા પાયા માણે દહવત । આપુલાલેં ચિત્ત જુદ્ધ કરા ॥
 હિત તેં કરાવેં દેવાચેં ચિંતન । કરનિયા મન શુદ્ધ ભાવેં ॥
 તુકા હજે હિત હોય તો ધ્યાપાર । કરા કાય કાર શિરવાવેં ॥

રામનવમી

ગંગા અને ગંડકી એ નદીઓની વચ્ચેનાં જ પ્રદેશ છે તેમાં પ્રાચીન કાળમાં કૌસલ વંશના ક્ષત્રિય લોક રહેતા હતા. તેઓ પોતાને સૂર્યવંશી કહેતા. દશરથ એ કૌસલ દેશનો રાજા હતો અને અયોધ્યા એ તેની રાજધાની હતી. દશરથને કૌસલ્યા, કૈકેયી અને સુમિત્રા એ પ્રમાણે ત્રણ રાણીઓ હતી. કૌસલ્યાને પેટે રામચન્દ્ર, કૈકેયીને પેટે ભરત અને સુમિત્રાને પેટે લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન, એ મુજબ તેને ચાર પુત્ર થયા. એ ચારે જણ ધનુર્વિદ્યામાં નિપજ્ઞાત, સ્વભાવે પ્રેમજન, સત્યવચની અને નિર્ભજ વર્તનના નીકળ્યા, તેથી તેમની સર્વ ઠેકાણે વાહ વાહ થવા લાગી. તેમાં પણ રામચન્દ્ર પોતાના શીલને લીધે સર્વ-મુખે ધન્ય ધન્ય કહેવાયા. કાલે કરીને આર્યો તેમને વિષ્ણુને અવતાર માનવા લાગ્યા, અને તેમનો જન્મદિવસ ચૈત્ર શુદ્ધ ૯ એ ઉત્સવના દિવસમાં ગણવા લાગ્યો. શ્રીરામનું હુંકરં ચરિત્રનીએ પ્રમાણે છે.

રામચન્દ્ર અને લક્ષ્મણ નાના હતા ત્યારે તેમને વિશ્વામિત્ર ઋષિ પોતાના આશ્રમમાં યજ્ઞકાર્યની અંદર વિદ્ય લાવનારા રાક્ષસોનો નાશ કરવા માટે અયોધ્યાથી લઈ ગયા. વિશ્વામિત્રે તેમને ધનુર્વિદ્યા શીખવી. તે ઋષિના આશ્રમથી નજીક જ મંડકીની સામી બાબુએ જનક રાજનું રાજ્ય હતું. તેને વિદેહ દેશ કહેતા અને મિથિલા તે દેશની રાજ્યધાની હતી. જનકની કન્યા સીતા હિમ્મત લાયક યવાથી તેણે સ્વયંવર આરંભ્યો અને દેશોદેશના રાજાઓને નિમંત્રણ કરીને, જે શિવધનુષ્યનો ભંગ કરે તે સીતાને વરે એવું પણ લીધું. અનેક રાજાઓનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો. આખરે રામચન્દ્ર તે પણ જીત્યા એટલે સીતાએ તેના ગળામાં વરમાળા આરોપી. દશરથ વગેરે મંડળ આવ્યા બાદ લગ્નકાર્ય પૂર્ણ થયું અને રામચન્દ્રના ખીજા ભાઈઓના વિવાહ પણ ત્યાં જ થયા અને તે સર્વ નવવધુ સાથે અયોધ્યામાં ગયા.

વૃદ્ધાવસ્થા સમીપ આવતાં જ દશરથે જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામચન્દ્રને યુવરાજ નીમવાનું ઠરાવ્યું. પરંતુ તેની ત્રીજી સ્ત્રી કૈકેયીએ ભરતને ગાદી આપવા માટે હડ પકડી. દશરથે પહેલાં એક વખતે “તું માગીશ તે આપીશ” એવું વચન આપેલું હતું. આ વચનની યાદ દેવડાવીને પોતાનો હેતુ પુરો પાડવાની તેણે પતિને ફરજ પાડી. પિતાનું વચન પાળવા ખાતર રામચન્દ્રે કૈકેયીની ઇચ્છા પ્રમાણે ચૌદ વર્ષ વનવાસ સ્વીકાર્યો. સીતાએ પણ પતિની સાથે અરણ્યવાસ ધારણ કર્યો. લક્ષ્મણ પણ રામ સાથે જવા નીકળ્યા. આ પ્રમાણે રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ વનવાસમાં ગયા બાદ દુઃખાતિરેકથી

દશરથ રાજા હુંક મુદતમાં જ મરણ પામ્યા. ભરત નંદીગ્રામમાં પોતાને મોસાળ હતો. તે પાછો આવ્યો કે તરત જ પોતાની માતાએ રામને અરણ્યમાં મોકલાવ્યાની હકીકતની ખબર તેને પડી. રાજ્યપદારૂઢ થવાને તે પોતે કબૂલ થયો નહિ. પછી તેણે રામની મુલાકાત લીધી અને ચૌદ વર્ષ પૂર્ણ થતાં જ ધૃતી રાજ્યમાં આવવાનું અભિવચન તેની પાસેથી લઈને તે તેમની પાદુકા સાથે અયોધ્યામાં આવ્યો. પાદુકા સિંહાસન પર મુકી ભરત રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યો. વનવાસી રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે પ્રયાગ (અલ્લાહાબાદ)માં ભારહાજના આશ્રમે આવ્યા. ત્યાંથી ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર વાલ્મીકિના આશ્રમમાં જઈને રહ્યા. તે ઠેકાણે ભરત તરફથી તેમને પિતાના મરણની ખબર મળી. પિતાને આપેલ વચનનો ભંગ ન કરવા માટે વનવાસની મુદત પુરી થયા પહેલાં પાછો આવીશ નહિ એમ તેમણે ભરતને કહેવડાવ્યું. ચિત્રકૂટ (ખુદેશખંડ માંહેની એક ટેકરી) થી ગોદાવરીની આસપાસ આવેલા દંડકારણ્યમાં રામ ધરતા હતા ત્યારે શર્પણખા નામની રાક્ષસ જાતની સ્ત્રીનું લક્ષ્મણે (તેનું ખરાબ વર્તન જોઈને) નાક કાપ્યું. આ સ્ત્રી લંકાના રાજા રાવણની બેન થતી હતી. તેની સલાહથી રાવણે રામની પાંતી સીતાનું હરણ કરવાનું કરાવ્યું. રામ આશ્રમમાં નહોતા તે વખતે રાવણ તેને લઈ ગયો. રામને અત્યંત દુઃખ થયું અને તે તેને શોધી કહાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

સીતાને રાવણ લઈ ગયાની ખાતમી જટાયુ તરફથી મળતાં જ સુગ્રીવ નામના એક બલિષ્ઠ યોદ્ધાને રામે મદદમાં લીધો. તેના બધુ વાલિએ ઉન્મત્ત થઈને તેનું રાજ્ય જીત્યું હતું અને તેની સ્ત્રીને પણ લઈ ગયો હતો. રામે સુગ્રીવને વાલિ

ઉપર વેર લેવામાં અને રાજ્ય તથા સ્ત્રી પાછાં મેળવવામાં મદદ કરી. વાલિ લડાઈમાં મરાયો. સુગ્રીવે પોતાના વાનરોનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું અને હનુમાન, નલ, નીલ અને જાંબુવાનને સીતાની શોધ મિલિતી ચારે તરફ મોકલ્યા. સીતાને રાવણુ લંકામાં લઈ ગયો છે અને તે અશોકવનમાં છે એવી ખાતમી હનુમાન લઈ આવ્યો. પછી પોતાના પ્રચંડ સૈન્ય સાથે સુગ્રીવ વગેરે રામના મિત્રો અને રામ લક્ષ્મણુ લંકા તરફ જવા નીકળ્યા. લંકા એ એટ હોવાને લીધે ત્યાં જવાની અડચણ પડી, પરંતુ નલે સમુદ્ર ઉપર પૂલ બાંધીને તે અડચણ દૂર કરી, એટલે સર્વે લંકામાં ગયા. ત્યાં રાવણુ સાથે બચાંકર યુદ્ધ થયું. રાવણુનો બાઈ વિભીષણુ રામના પક્ષમાં જઈને મળ્યો. લંકામાં ચાલેલા ધનધોર સંગ્રામમાં કુંભકર્ણુ, ઇંદ્રજીત વગેરે પરાક્રમી વીરો માર્યા ગયા અને છેવટે રાવણુ પણ ઠાર થયો.

ત્યાર પછી રામચન્દ્ર સીતા સાથે પાછા સ્વદેશ આવ્યા. તે વખતે વનવાસની મુદત પૂરી થવાથી ભરતની વિનંતિ અને વસિષ્ઠની આજ્ઞાથી રામે રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી. સીતા પરપુરુષના કબજામાં હતી એટલા ઉપરથી તેના વર્તન માટે પ્રજા માંહેના એક ધસમે સંશય લીધો. તેથી રામે સીતાને વનમાં મોકલી દીધી. તે વખતે તે સગર્ભા હતી વાલ્મીકિના આશ્રમમાં પ્રસૂતી થઈને તેને લવ અને કુશ એવા બે પુત્રો થયા. તે રામના જેવા જ તેજસ્વી અને પરાક્રમી થયા. રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો તે વખતે વાલ્મીકિએ રચેલું રામાયણુ ગાયું. તે સાંભળીને રામને આનંદ થયો અને આ છોકરાઓ એ પોતાના જ છોકરાઓ છે એમ માનુષ પડતાં જ તેમણે

તેમને છાતી સરસા ચાંપ્યા અને સીતાનો સ્વીકાર કરવા માટે તેને આશ્રમમાંથી બોલાવી લીધાં. પોતાનું આચરણ અતિ પવિત્ર હતું તેની ખાત્રી કરી આપવા માટે સીતાએ નીચેના શબ્દો ઉચાર્યા: “ મારા તરફથી કાયા, વાયા અને મનથી કોઈ પણ ખરાબ કૃત્ય બન્યું હોય તો આ પૃથ્વી મને પોતાના પેટમાં જગા આપે ” આમ કહેતાં જ પૃથ્વી ફાટી અને સીતા તેની અંદર અલોપ થઈ ગયાં. રામનું મન આ બનાવથી અત્યંત અસ્વસ્થ થયું. એક દિવસે એક યોગી એકાંતમાં રામની સાથે વાત કરતા હતા ત્યારે લક્ષ્મણે વગર પરવાનગીએ દુર્વાસા ઋષિને અંદર જવા દીધા તેથી યોગી ત્યાંથી તત્કાળ ચાલતા થયા. લક્ષ્મણના આ કૃત્ય માટે રામને માફ લાગ્યું. આ અપરાધ માટે લક્ષ્મણે અગ્રોધ્યા છોડી ચાલ્યા જવું એવી સલાહ વસિષ્ઠે આપતાં જ તે ચાલ્યા ગયા અને સરયુ નદીના તીર્થમાં તેમણે જલસમાધિ લીધી. રામે પોતાનું રાજ્ય લવ અને કુશને વહેંચી આપ્યું. શત્રુધ્ને પોતાના બે પુત્રોને રાજ્ય આપ્યું અને પોતે પણ રામ સાથે નીકળ્યા. સુગ્રીવે પોતાના બત્રીજા અંગદને કિષ્કિંધાની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. રામચન્દ્ર, શત્રુઘ્ન, સુગ્રીવ અને બીજા કેટલાકોએ સરયુ નદીમાં પ્રવેશ કરીને દેહત્યાગ કર્યો. આ પ્રમાણે રામચરિત્ર છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને ચાલુ રૂઢિ

યૈત્ર શુદ્ધ દસ દિવસે મધ્યાહ્ને વખતે રામજન્મોત્સવ કરવો. તે દિવસે રામની મૂર્તિની પૂજા કરવી અને ઉપવાસ કરવો. રાત્રિનો વખત રામજન્મમાં ગાળવો. બીજા દિવસે મિહાત્ર ભોજન કરવું. હોમ, પ્રતિમાદાન વગેરે વિધિ શાસ્ત્રમાં

કહેલા છે, પરંતુ તે ઝડી પ્રચલિત હોવાનું જણાતું હતું. રામના અને બીજા વિષ્ણુના દેવાલયમાં ઉજવે છે કેટલાએક લોક પોતાના ઘરમાં પણ રામજન્મે છે ઘણા યોગ તે દિવસે ઉપવાસ પણ કરે છે કેટલા રામજન્મેલસવ મધ્યાહ્ન સમયે ઉજવાયા પછી તરત જ ભક્તાન-બોજન કરે છે ગમમદિરમાં પડવાથી તે નવમી સુધી રામાયણનું વાચન, કીર્તન, ભજન વગેરે ચાલે છે નવમીને દિવસે પાલખીનો વરઘોડો નીકળે છે અયોધ્યા, તિરૂપતિ, રામેશ્વર વગેરે ઠેકાણે આ ઉત્સવ અત્યંત જોવાનાયક હોય છે, તેથી તે જોવા દૂર દેશના હજારો યાત્રાળુઓ તે ઠેકાણે ભેગા થાય છે.

ઐતિહાસિક માહિતી

પૂર્વમાં અસલથી વસાહત કરેલા આર્યોનો વિસ્તાર વધતા જ સુદાસ નામના (દિયુ વંશના) અનાર્યના આગેવાન સાથે યુદ્ધ કરવામાં ગેકાયેલા ભરતના વંશજો પૂર્વ તરફના ભાગમાં વસવા લાગ્યા તેમણે ગંગા અને યમુના એ નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લીધો, હાલના દિલ્હી પાસેનું હસ્તીનાપુર નામનું રાજધાનીનું શહેર વસાવ્યું અને આરે તરફ પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી તેઓ કુરુવંશના હોવાને લીધે કૌરવ નામથી ઓળખાયા. તેમની માફક આર્યોની બીજી એક શાખાટોળી ગંગા નદીની પેલી તરફ હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં પચરાષ્ટ્ર ગઢ એમણે નવું રાજ્ય સ્થાપન કરીને અયોધ્યા, કાશી અને મિહારની આસપાસમાં વસવાટ કર્યો આ વસવાટવાળા આર્યોમાં વિદેહી, કોસલ અને કાશી એવા ત્રણ વંશના લોકો હતા તે પૈકી અયોધ્યા એ કોસલની અને ઉત્તર બિહારમાં મિથિના એ વિદેહીની રાજધાની હતી વિદેહી

વંશમાં જનક રાજ અત્યંત પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા. કોસલ કુળમાં
 રામચન્દ્રની કીર્તિ અજરામર થઈ ગઈ. રામના કાળમાં કોસલ અને
 વિદેહી એ બન્ને વંશ વિવાહસંબંધથી જોડાયા. જનકની કન્યા
 સીતા એ જ રામાયણની ચરિત્રનાયિકા છે. રામાયણકાળમાં
 આર્યોએ જે પ્રાંત કબજે કર્યો તે ણદ્રુપ હોવાથી, અને સ્વર્નદીના
 નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી ગંગા નદી આ પ્રાંતમાં ચક્રને વહેતી
 હોવાથી તેને કિનારે અનેક તથોવન સ્થાપીને ત્યાં વિદ્વાન
 ઋષિઓ બ્રહ્મવિદ્યાના મહાન સત્યો વિચારવામાં પોતાનો કાળ
 ગાળતા હતા. આ પ્રદેસ માંહેના લોકોની સાંપત્તિક, સ્થિતિ
 ઉત્તમ હતી; અને તેઓ તેજસ્વી અને બલવાન હતા એવું
 રામાયણ ઉપરથી જણાય છે. વાલ્મીકિએ જ્યારે નારદને પોતે
 કયા વીર સંબંધી કાવ્ય લખવું એવો પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તેણે
 વાલ્મીકિને મદવાકુ કુળમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા રામનું ચરિત્ર
 લખવાને કહ્યું; તે વખતે રામના સ્વરૂપનું જે વર્ણન કર્યું છે
 તેમાં તેનું શરીર સંપૂર્ણ ખીસેલું હતું એમ દર્શાવેલું છે.
 સ્ત્રીઓની માનસિક અને શારીરિક સ્થિતિ પણ ઉત્તમ
 પ્રકારની હતી. દૈકેથીએ પતિને મુદ્દની વખતે મદદ કરી. દાનવ-
 નગરીમાં એકલી હતી તોપણ સીતા રાવણની દુષ્ટ ધમકીઓથી
 ગભરાઈ નહિ. આ ઉપરથી સ્ત્રીઓમાં ધીરોદાત્તતા પૂર્ણપણે
 ખીસેલી હતી અને તેઓ બચથી ડરતી નહોતી એમ દેખાય
 છે. શારીરિક બળના અભાવે સાહસનાં કામો કરવાનું
 શક્ત નથી. માત્ર રાજકુળમાં જ શારીરિક સંપત્તિ માણુમ પડતી
 હતી એમ નથી. કારણ કે જે વખતે રામચન્દ્ર વનવાસને
 માટે નીકળ્યા તે વખતે તેની પાછળ ચાલતો અને તેને નગરની
 સીમા સુધી પહોંચાડવાને માટે આવેલો મુદ્દ એવો લોકોનો

સમુદાય જોઈને ગમને આનંદ થયો, એવું વાંઘીદિએ લખેલું છે તે જ પ્રમાણે ગંગેચન્દ્રના રથને ગાયોના ટોળાને લીધે વારવાર દરકત થવા લાગી, એવું જે વર્ણન છે તે ઉપરથી તે દાગમા પુષ્કળ દૂધ આપવા જેટલી ગાયો ખગરમા હતી અને ગોધન અને ધાન્યાદિ સપત્તિથી યુત એવા લોક સુખમા દિવસ ગાળતા હતા એવું દેખાય છે.

ક્ષત્રિયોના મુખ્ય ધર્મ

દુષ્ટ અને ધાતકી શત્રુનો નાશ કરવાનો હોવાથી તેઓ તદ્દન નાની હમરમા જ વેદવિદ્યા સાથે સુદક્ષણા પશુ-પ્રાણીપતા હતા. શસ્ત્ર ઉપરથી જ ખાલુ માગવા જેટલી ટુંગતા ક્ષત્રિય લોકો સંપાદન કરતા હતા. શહેરમા જે પ્રમાણે તેઓ નિર્ભય યુગતા તે જ પ્રમાણે અરણ્યમા પણ નિર્ભયપણે શરીને પોતાના શર-મધાનના યોગથી વ્યાઘ્રાદિક દિવ્ય પશુનો અને હ-મત નરબલક રાક્ષસાદિકોનો નાશ કરતા. ગમવદ્મણે સીતાને દાખની નાવડીમા બેસાડી અને યમુના બનીના ત્રિશાળ પટ ઉપરથી તેને સુગંધિતપણે સામે દોડે બંને જણા તરતા તરતા લઈ ગયા. આ ઉપરથી નદીપ્રવાહમાથી નિર્ભયપણે જનારી સીતાની જેટલી તારીર દરીને તેટલી જ ગમ અને લક્ષ્મણના દૌરણ્યની અને શક્તિની તારીર પણ કરના જેવી છે ક્ષત્રિય લોક જેટલા સશસ્ત્ર તેટલા જ ધીંગળામ હતા સુદમાથી પંચાયત કરવું, શત્રુના ખાલુથી નામતી વખતે પીડમા ધા લાગવો, એના જેની પીરતવને ન સોખનારી ખાત્રતોનો તેમને અત્યંત ધિક્કાર હતો અર્થાત્ શરીરસામર્થ્ય, રાસ-દૌરણ્ય અને વૈદ્યસૌર્યાદિ ગુણોથી ગમાયલુ-વિન, ક્ષત્રિયો પૂર્ણ હતા એમા સંશય નથી.

— ૩૧૦ —

તે કાળના ક્ષત્રિયો ક્ષાત્રધર્મમાં પ્રવીણ હતા એટલું જ નહિ, પણ બ્રહ્મગાન અને અધ્યાત્મવિદ્યાના પણ તે પૂર્ણ-પણે જાણુકાર હતા. હિન્દુ ધર્મનો પાયો મંળ્યુત કરવામાં પૂર્વકાળમાં ક્ષત્રિયોએ ઘણી જ મદદ કરી હતી એવું નીચેના વિવેચન ઉપરથી જણાઇ આવશે.

ક્ષત્રિયોની કામગીરી

વેદકાળમાં જે આર્યવસાહતવાળા લોકો આ દેશમાં આવીને રહ્યા તેમનામાં જ્ઞતિભેદ નહોતો. તેમનામાં જે મહાન બુદ્ધિશાળી થયા તે વખતે જતાં ઋષિના મહાન નામથી ઝાળખાયા. તેમણે ધર્મકૃત્ય કરવાની અને ધાર્મિક પ્રાર્થના પર સૂત્ર રચવાની સરચાત કરી. તેમના પુત્રો પોતાના પિતાનો જ ધર્મો કરતા હતા એવું નહોતું. કેટલાએક યુદ્ધમાં, તે કેટલાએક વેપાર અને ખેતીના ધર્મમાં રોકાયેલા હતા. હાલની મારફત ધર્મો ઉપરથી જાત ઝાળખાતી હોત તે ધર્મકૃત્યમાં રોકાયેલો ઋષિ જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણ હતો, તે પ્રમાણે યુદ્ધમાં રોકાયેલા તેના જ પુત્ર ક્ષત્રિય અને ખીન્ન વૈશ્ય હતા એમ કહી શકાય. ઋગ્વેદના હંમા મંડળમાં ૧૧૨મા સૂક્તમાં એવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં એક ઋષિ કહે છે: “જુઓ, હું સૂક્તો રચું છું, મારા પિતા વૈદ્ય છે, મારી મા દળવાનો ધર્મો કરે છે. આ પ્રમાણે અમે જુદા જુદા ધર્મમાં રોકાયેલા છીએ. જે પ્રમાણે ગાયરમાં ગાયો ચરવા માટે જુદે જુદે રસ્તે જાય છે, તે જ પ્રમાણે અમે પણ હે સોમ, દ્રવ્ય માટે વારી પૂજા કરીએ છીએ.” ઋષિઓએ જે અનેક પ્રસંગે પ્રાર્થનાઓ કરી છે તેમાં કોઇ કોઇ

ઠેકાણે યુદ્ધમાં અજેય અને વેપારઉદ્યોગ જેવા ધનોત્પાદક ધંધામાં
 યશસ્વી એવા પુત્ર થવા માટે ઇન્દ્રાદિક દેવતાઓની પ્રાર્થના કરેલી
 જોવામાં આવે છે. પરંતુ વખત જતા અમરિમાનના મુદ્દા
 ઉપર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એના ત્રણ ભેદ આર્યોમાં પ્રચલિત
 થયા. આ ઋષિઓ પૈકી વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર એ બે
 વૈદિકોના કુટુંબો પ્રસિદ્ધ હતા. તેમનામાં ત્રેણપણા માટે ધણી જ
 હરીશાઈ ચાલતી હતી, એ કેટલાએક સૂક્ત ઉપગ્રંથી અપ્પ યાય છે
 કાળાતરે રામાયણકાળમાં વિશ્વામિત્રને તે વખતના લેખકોએ
 ક્ષત્રિય બનાવ્યા અને પ્રચલ્નથી બ્રહ્મર્ષિ થઇને તેણે
 વસિષ્ઠની ખરેખરી કરી એવો ઉત્તેજ કરવામાં આવ્યો. આ
 ઉપગ્રંથી એમ દેખાય છે કે આ બે કુટુંબમાં ચાલેલો દ્વેષ
 વેદકાળ પછી વધતો ગયો. તે વખતની પદ્ધતિ પ્રમાણે
 રામાયણકાળમાં વિશ્વામિત્રના કુટુંબે ક્ષાત્રધર્મ ગ્રહણ કર્યો હતો
 અને વસિષ્ઠનું કુટુંબ પૂર્વવત વૈદિક ધર્મ પાળી ગયું હતો
 વેદકાળમાં પણ જાતિભેદ હતો એવું કહેનારા કેટલાએક,
 તે વખતના ઋષિ વિશ્વામિત્ર એ ખરેખર ક્ષત્રિય હતા એવું
 કહે છે સર્વ બ્રાહ્મણવર્ગને પરમપૂજ્ય એવો ગાયત્રીમંત્ર આ
 વિશ્વામિત્રનો જ રચેલો છે તો પછી એમ કમુલ કમુંબેલોય છે કે
 ધર્મકૃત્યમાં અત્યંત પવિત્ર એવો મનોપદેશ બ્રાહ્મણવર્ગને
 ક્ષત્રિયો તરફથી મળ્યો. રામચન્દ્ર અને કૃષ્ણ ક્ષત્રિય હતા
 તેમને તો પ્રત્યક્ષ દેવની મારફત આજ સુધી સર્વ હિન્દુઓ
 પૂજે છે સ્ત્રી જાતિમાં પરમપૂજ્ય ગણાનારી મીતા,
 ટ્રોપદી અને સાવિત્રી એ ક્ષત્રિય કન્યાઓ હતી. તેમના ચારિત્ર
 ઉપરથી હિન્દુ સ્ત્રીઓનું સામાજિક ચારિત્રગત્ત થયું છે છેનટ
 સુધી શીલ કેની રીતે ગણવું અને સર્વેન ત્યાગ કરવાનો

પ્રસંગ આવે તોપણ વચનનો શા માટે ભંગ ન કરવો એ ક્ષત્રિય કુલના હરિશ્ચન્દ્ર રાજાએ આપણા સમાજને શીખવ્યું. રામચન્દ્રના સસરા જનક એ ત્રિદેહી હતા એવું રામાયણમાં લખેલું છે. પોતાને બ્રહ્મણ્ય દેવદાસનારા માણવરૂપ જેવા અનેક મુનિ જનક રાજાને શરણે ગયા અને તેની પાસેથી તેમણે બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવ્યું. હિદોગ્ય, કૌશીતકી અને બીજા ઉપનિષદોમાં ગુદાગુદા ક્ષત્રિયો સામે બ્રાહ્મણો હાય જોડીને કેવી રીતે ખેસતા અને તેમની પાસેથી પરમાત્માનું જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવતા એ વર્ણન કરેલું છે. શ્વેનકેતુ, આરુણેય અને ગૌતમ, એ બ્રાહ્મણોએ પ્રવાહણ્ય, જૈવાલી અને ચિત્રગંગામની નામના ક્ષત્રિયો પાસેથી, બીજા પાંચ બ્રાહ્મણોએ અશ્વપતીકૈકેય પાસેથી, ગાર્ગ્ય બહાદ્રી મુનિએ કાશિવંશના અન્નત-શત્રુ રાજા પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી એવું ઉપનિષદો ઉપરથી જણાય છે. હિદોગ્ય ઉપનિષદમાં નીચે પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય છે. જ્યારે પ્રવાહણ્ય અને જૈવાલી પાસે ગૌતમ મુનિ આવ્યા ત્યારે તેને પ્રવાહણ્યે કહ્યું :

न प्राक् स्वतः पुरा विद्या ब्राह्मणान्नाच्छति
तस्माद् सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रसासनमभूत् ।

“ હે ગૌતમ, બ્રહ્મવિદ્યાનો સંસ્કાર તારા પહેલા બીજા કોઈ પણ બ્રાહ્મણને થયો નથી, અર્થાત્ કે તેઓ જાણતા નહોતા. માત્ર ક્ષત્રિયો જ તે જાણે છે. કારણકે તે તેમને ક્ષીધે જ અસ્તિત્વમા આવી. ” આવી જાતના હિતારા સંખ્યાબંધ પણ આપી શકાય. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાયછે કે ક્ષત્રિયો જે પ્રમાણે યુદ્ધકલામાં નિષ્ણુત હતા તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યામાં

પણ પ્રીણ હોવાથી તેમને લીધે જ આ જ્ઞાન વધતું થયું. ધર્મ અને તેને આધારભૂત એવું બ્રહ્મજ્ઞાન આપનારા, પરમેશ્વર, શક્તિ અને સ્વરૂપની ઓળખાણ કરાની આપનારા અને તેના સબધીનો વિચાર સમાજમાં સ્થાપિત કરનારા ક્ષત્રિયો હતા, અને રામાયણકાળનો જનક રાજ એ આ જ્ઞાનતમા સર્વનો મુકુટમણિ હતા, એ નિર્વિનાદ છે અવતારોની જ્ઞાનતમા જોઈએ તો પરશુરામ તથા વામનના બ્રાહ્મણાવતાર રામ તથા કૃષ્ણના ક્ષત્રિય અવતાર આગળ જાણા પડી જાય છે એની ખરી ખૂબી એ જ છે કે તેમના હૃદયમાં ખરૂં બ્રહ્મજ્ઞાન ઠીક ગયું હતું યોગવાસિષ્ઠ માહેના રામના વિચાર અને ગીતા માહેના કૃષ્ણના તત્ત્વજ્ઞાન જ્ઞાનતમા વિવેચન ઉપરથી આ વાતની સત્યતા જણાઈ આવશે.

રામચન્દ્ર પિતૃવચન પાળવા માટે અરણ્યમાં જવાને બારે આનદથી તૈયાર થયા તેની ઓગમન માતાએ જ્યારે રાજ્યાભિષેકના ખગ વખતે રામને રાજ્ય આપવું નહિ, પણ તેને ૧૪ વર્ષ સુધી વનરાસ મોકલવા એવી હક લીધી ત્યારે વૃદ્ધ હનુમાને અન્યત્ર દુઃખ થયું પરંતુ વનરાસની વાતથી પિતૃભક્ત રામના મનને ચલિચિત પણ દુઃખનો સ્પર્શ થયો નહિ ગમે શાન્તિથી દેખીને વ્યુ. “માતા, કેવળ વિષયનો લોભ ધરીને આ જ્ઞાનતમા માટે રહેલું નથી કદાચ ગ્રાણ્થયાગ દગ્ધો પડે તો તે કરીને પણ હું મારા પિતાજીની ઈચ્છા પૂર્ણ કરીશ.” આટલી કોમળ વયમાં આવા વિચાર જે રાજપુત્રના મનમાં આવ્યા તેનું મન કેટલું ઉદાત્ત અને સુષ્કૃત થયું હશે એની ક’પના મહેજે કરી ગકાશે રાજ્યાભિષેકના આનંદોત્સવ પ્રસંગે ઉપસ્થિત થયેલુ આ વિદ્વા જોઈને લક્ષ્મણને ખોટું લાગ્યું અને

દેશત્યાગ કરવાની પિતાની આજ્ઞા ન માનવા માટે તેણે રામને વિનંતિ કરી, એટલે તે જ વખતે તેમણે કહ્યું: “લક્ષ્મણ, પિતાજી તો કેવળ સત્ય સ્વરૂપ છે, તેમનો રાષ્ટ્ર સત્ય છે, તેમનાં કૃત્ય પણ સત્યને અનુસરીને જ છે, પરશોકની તેમને ખીક લાગે છે; તો તે સંબંધમાં તે ભણે નિર્ભય બનો. સંપત્તિ જવાથી દુઃખી થઈતો નહિ. સામાન્ય અને અરણ્ય એ બન્ને માટે મન સરખાં જ છે. હું તો અરણ્યમાં પણ સુખેથી રહીશ.”

દશરથના મૃત્યુ પછી વૃદ્ધ મંત્રી જાબાલિ ઋષિએ રામને અયોધ્યામાં આવીને રાજ્યનું સૂત્ર હાથમાં લેવા માટે આમ્રહ ક્યો ત્યારે રામે જે કિતર આપ્યો તે ઉપરથી તેના અંતઃકરણમાં પિતાને જે વચન આપ્યું હતું તે વચન પૂર્ણ કરવા માટેની ઇચ્છા દેટલી જ્વલંત હતી તે જણાઈ આવે છે. જાબાલિએ કહ્યું: “રામ, બાપ કોણ અને પુત્ર કોણ? બાપની પ્રતિજ્ઞા પુત્રને શા માટે લાગુ પડે? પિતા, પુત્ર, પિત્રાઈઓ એ સર્વ ઢોંગ છે. જે આપણને ઉપભોગ માટે મળે તેનો સ્વીકાર કરવો.” આ બાપજી સાંભળતા જ ક્રોધથી રામચન્દ્રે કહ્યું: “જાબાલિ ! સત્ય મને સર્વથી અધિક પ્રિય છે. રાજ્યની ધમારત સત્યના પાયા ઉપર જ રચાયેલી છે. સત્ય સર્વ ધર્મનું મૂળ છે. લોભ, ક્રોધ અથવા મોહને વશ થઈને હું સત્ય દંદિ છોડનાર નથી. સત્ય અને દર્તબ્યક્તિને અનુસરીને વર્તવું, સર્વ જૂતમાત્ર તરફ દયા રાવવી, દ્રિજ, દેવ અને અતિથિની પૂજા કરવી એ જ સન્માર્ગ છે, એવું મુનિજન કહેતા આવેલા છે; અને એ જ માર્ગે આપણે અનુસરવું જોઈએ.” બીજે એક વખતે તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું હતું: “લક્ષ્મણ, હું તને ખરેખર કહું છું કે, સુખ, સંપત્તિ, રાજ્યપદનો સ્વીકાર

હું માત્ર તમારા ખાતર કરું છું. આપણા બાધઓમા સંપ ગહે અને સવેનું કદ્યાણ થાય તે માટે જ હું સજ્જપદનો સ્વીકાર કરું છું, એ તને ઇશ્વર સાન્નિધ્ય જાણી કરું છું. સર્વ જગત ઉપર ગત્ય મેળવવું મને અસાધ્ય નથી, પરંતુ અધર્મથી મને ઇન્દ્રપદની પણ પ્રાપ્તિ થાય તો તે મારે જોઈએ નહિ. ” આ પ્રમાણે ગમાયણુ-કાગમા આજ્ઞાવદ્ધની

સામાજિક નીતિમત્તા

અતિ ઉંચી પાયરીએ પહોચવાનું કારણ શુ હતું એનો વિચાર કરતા એમ જણાય છે કે, સમાજમા વખત જતા જોને અમરયાન પ્રાપ્ત થયું હતું એવા બ્રાહ્મણો પોતાના આચરણથી અતિ શુદ્ધ અને ઉદાત્ત હતા. તેઓ ધણુજ નિન્નૃતી હતા. અધ્યયન અને અધ્યાપન-અથવા પોતે શીખવું અને ખીજને શીખવવું-એ જ માનવજન્મનું મુખ્ય ધ્યેય છે એમ માનીને તે પ્રાપ્ત કરવામા તેઓ સદા મગ્ન અને તત્પર રહેતા. સંમારમુખમાં જુવનારા અને કેવળ સાસાગિક કાર્યમાં મુંઘાયાથી મોહમા પડીને ધર્મ જુવનાગ યોગેને ફગી-ફરીથી સદાચરણનો માર્ગ જતાવી આપનામા તે કોઈ દિવસ પણ ચુકેતા નહોતા. તેમના પ્રતાપ સામે ગમ્મ અને ગંદ સગખા જ નમતા. એવા એ ઋષિપદને પહેર્યેવા બ્રાહ્મણો, નમગ્જનોના દામધધાની ગરમડને લીધે પોતાના અધ્યયનાદિક નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મને ખવેય ન પડેએ માટે નગરથી જરા દૂર રહેતા. તે કાળના જે અનેક બ્રાહ્મણત્રેડના નામ અમર થયા છે તેમા વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, બાગ્દાજ, વાલ્મીકિ, ઋષ્યનૃગ, અરિ વગેરે વૈદિકોના ચગિ ગમાયણુમા મળે છે.

વસિષ્ઠનો આશ્રમ અષોધ્યા નગરીની બહાર હતો. વાલ્મીકિ
 તમસા અને ગંગા નદીના સંગમ પર રહેતા હતા. ગૌતમ
 જનક રામના ગોરુ હતા અને મિથિલાની પાસેના એક
 આનંદદાયક જંગલમાં રહેતા હતા. વિશ્વામિત્રનો આશ્રમ
 ગંગાને સામે તીર હતો અને તે સિદ્ધાશ્રમના નામથી પ્રસિદ્ધ
 હતો. ભારહાજ પ્રયાગમાં રહેતા હતા. અત્રિ, મુચ્ચુ, અગસ્ત્ય
 અને બીજા અનેક ઋષિઓ દંડક નામના બચકર અરણ્યમાં
 પશુકુટિઓ બાંધી રહેતા હતા. તેમના હાથ નીચે અનેક
 વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન માટે રહીને ગુરુની સેવા કરવામાં આનંદ
 માનતા. આવા પ્રકારની પવિત્ર જગ્યામાં અત્યંત ઉદાત્ત
 વિચારથી પ્રેરિત થયેલા ગુરુના ઉપદેશામૃતનું પાન કરી
 લઇને પવિત્ર થયેલા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વિદ્યાર્થીઓ
 વખત જતાં સમાજના આગેવાન બન્યા પછી તેમના આશ્રિતનું
 અનુકરણ સમાજ કરવા લાગ્યો અને એમની જ સલાહ મુજબ
 વર્તવાને ગરીબ અને શ્રીમંત તત્પર રહેવા લાગ્યા. એવા પવિત્ર
 સમાજનાયક પછી જે કેટલાએક ગ્રામીણ કાળમાં પ્રસિદ્ધિમાં
 આવ્યા, તે માટેના શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ તો શ્રત્યક્ષ અવતાર
 તરીકે મનાવા લાગ્યા. નિષ્કામશક્તિથી અસ્લક્ષ્ય ચક્રાવનારા
 બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ કરવું, તેમની નાનીમોટી જરૂરીયાતો પૂરી પાડવી,
 અને ખાસ પ્રસંગે તેમનો સન્કાર કરવો, એમાં જ યુદ્ધકાળ
 ક્ષત્રિય રાજાઓ અને ધનધાન્યાદિકની સમૃદ્ધિ સેવન કરનારા
 વૈશ્યોને આનંદ અને અનિમાન થતા; માટે જ તેઓ ઋષિઓની
 સેવા કરવામાં એકપને નંવાર રહેતા. વિશેષાન:

રામાયણકાળમાં બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ
 બદલવાનું હતું. રાત્નવંશવનપદ ક્ષત્રિયો પશુ તેમને માન આપના.

આને લીધે આખી પ્રજા પણ તેમને અત્યંત પૂજ્ય માનતી.
 દશરથ અને તેનો સર્વ પુત્રો વસિષ્ઠનો પડયો બોલ ઝીવતા.
 તે દાળનો અત્યંત વિદ્વાન ક્ષત્રિય રાજા જનક જે બ્રહ્મવિદ્યામાં
 બ્રાહ્મણો કરતાં પણ નિષ્ણાત હતો તે પણ બ્રાહ્મણોને બહુ માન
 આપતો. પરશુરામ સાથે સુદ્ધ કરવાનો વ્યારે ગમને
 પ્રમંગ આવ્યો, ત્યારે રામચન્દ્રે ફક્ત બ્રાહ્મણ સમજીને જ તેની
 ક્ષમા માગી હતી. રામચન્દ્ર વનવાસમાં જ્યાં માટે નીકળ્યા ત્યારે
 તેમણે અને મીનાએ બ્રાહ્મણોને દ્રવ્ય વહેમી આપ્યું. તે વખતે
 રામે કહ્યું: “લક્ષ્મણ, બ્રાહ્મણ અભ્યાસમાં મગ્ન હોવાને લીધે
 પોતાના ઇન્દ્રિયનિર્વાહની શીકર રાખતા નથી. માટે તેમને દાન
 આપવું એ આપણું કર્તવ્ય છે.” ક્ષત્રિયજાત કરતાં બ્રહ્મતેજો-
 બળ જ તે કાળમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતું. એટલા માટે જ વિશ્વામિત્રે એવા
 ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા કે ‘ધિગ્વલં ક્ષત્રિયવત્, મહત્તેજોવલ્લ વલત્’
 એટલે ‘ક્ષત્રિય જાતો વાર્ધ છે; બ્રહ્મતેજાતું જાત એ જ ખરું જાત
 છે.’ કુરુ-પાંચાયનો મદાભારત માહેનો ઇતિહાસ વાચીશું તો
 ક્ષત્રિયના ધર્મમાર્ગદર્શક ક્ષત્રિય જ હતા એવું જણાય છે.
 શ્રીકૃષ્ણ, બીષ્મ, ધર્મ, વગેરે ક્ષત્રિયોએ જ ધર્મતત્ત્વનું વિચરણ
 અને ધર્મોપદેશ કર્યાનું જણાય છે. બ્રહ્મતેજના જાત કરતાં
 ક્ષત્રિયતેજાતું જાત તે કાળમાં અધિક ગણાતું હોવાથી બ્રાહ્મણો
 પણ સત્ત્વ ધારણ કરીને સુદ્ધમાં ચામેલ થતા હતા. સાગંચ કે રામાયણ
 અને મદાભારતના કાળની સામાજિક સ્થિતિમાં દેખીતો યરક
 એટલો જ છે કે ગમાયજ્ઞકાળમાં બ્રહ્મતેજજાતને અને મદા-
 ભારતકાળમાં ક્ષત્રિયજાતને વિશેષ માન મળતું. દુર્યોધન, દુષ્ટ,
 બીષ્મ, અર્જુન, બીષ્મ એમના સરખા ચોદાઓ કુરુ-પાંચાય
 સુદને વખતે ધૈર્વ, ધૈર્વ આદિ ગુણોથી પૂર્ણ હોવાનું જોમ

જણાઇ આવે છે, તેમ જ તેમનામાં લીધેલ અને કૃષ્ણ જેવા
ક્ષત્રિયો અધ્યાત્મવિદ્યામાં નિપુણ હોવાનું પણ સિદ્ધ છે. તેમને
સ્વપક્ષ અને પરપક્ષ તરફથી પણ યોગ્ય માન મળતું. રામાયણના
સમયમાં સૌર્વ કરતાં સાત્ત્વિક ગુણોની મહત્તા વિશેષ વધી. એ
માટે જ તે વખતના સમાજનું ચિત્ર આલેખતી વખતે વાલ્મીકિએ
સદાચાર, સત્વસ્થ વૃત્તિ, ભૂતદયા વગેરે ગુણોની મહત્તા ગાયેલી
છે અને રામાયણ માંહેનાં મુખ્ય પાત્રો પ્રેમાળ, સદ્ગત્ની, અને
કોમળ અંતઃકરણનાં હોવાનું કહેલું છે. શ્રીરામના સત્તરા

વિદેહી જનક રાજા

ની તો ઠેકાણે ઠેકાણે સ્તુતિ કરેલી માણુમ પડે છે. જનકરાજા રાજર્ષિ
કહેવાતા હતા. બૃહદ્દારણ્યકોપનિષદમાં એમ કહેલું છે કે, જનક
પાસે બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક વિદ્વાન લોક આવતા.
યાત્રવદ્ધ્ય ઋષિ સાથે થયેલો વાદવિવાદ ધ્યાનમાં લઇએ તો જનક
રાજાની યોગ્યતા કેટલી હતી તે સમજાઇ આવશે. મહાભારતમાં
એમ લખેલું છે કે જ્યારે યાસ પોતાના પુત્ર ગુહને વેદાંત
સંબંધી બરાબર સમજાવવા પાડી શક્યા નહિ ત્યારે તેમણે તેને
જનક પાસે મોકલ્યો. જનક એ વિદેહી વંશનો હતો. તેની વૃત્તિઓ
પૂર્ણપણે નિવૃત્તિ માર્ગ તરફ હોવાથી તેનું વિદેહી એ નામ યોગ્ય
હતું. જનક રાજા એમ કહેતો હતો કે મારી સંપત્તિ અપરંપાર
છે, કારણ ‘મારું’ એવું કંઈ નથી. સર્વ મિથિલા નગરી કદાચ
અગ્નિમુખમાં પડે તોપણ મારું કંઈ જ બચી જનાર નથી. એક
વખતે ઋષિપદે પહોંચેલાં એક વિદુષીએ જ્યારે જનક પાસે
સંન્યસ્તવૃત્તિની પ્રશંસા કરીને રાજમુત્ર ચલાવવામાં ખડું મુખ
નથી એમ મોનાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો ત્યારે જનકે આપેલો

ઉત્તર વિચાર કરવા જેવો છે. તેણે કહ્યું: “રાજ્યકારભારમા જો કે હું ગુપ્તાયા જેવો દેખાઉં છું, તોપણ કોઈ પણ પ્રકારના મોહથી હું અલિપ્ત છું. જ્ઞાનના યોગથી મુક્તિ મેળવી શકાય એ જો કે ખરું છે, તોપણ રાજ્ય તરીકે મુક્તિ મેળવવાને હરકત નથી.” એક વખતે એક ઘાહણે જનકને “તમારી સત્તા કયા પ્રદેશ ઉપર ચાલે છે?” એવો પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે જનકે કહ્યું: “મારી સત્તા વિસ્તીર્ણુ પ્રદેશ ઉપર ચાલે છે; પરંતુ તે સર્વ પ્રદેશ શોધીયે તોપણ મારૂં ખરૂં રાજ્ય મને મળતું નથી. મારી મિથિલા નગરી, મારૂં ધરખાર અને ટૈયાછોકરા એ સર્વ ઉપર મારી સત્તા છે, વગેરે વિચારમા કેટલોએક કાળ ગયા બાદ મારા વિચારોનું પોલાણ મને જણાઈ આવ્યું, અને આખરે હું સમજ્યો કે મારૂં જુદું રાજ્ય નથી; અથવા જેના ઉપર પૂર્ણ સત્તા ચાલે છે એવો જુદો પદાર્થ નથી. જ્યંતુ જ મારૂં છે. એકંદરે દૃશ્ય પદાર્થને અંત છે જ. આવા ક્ષય પામનારા પદાર્થ ઉપર મમત્વયુદ્ધિ સ્થાપવાથી શો ફાયદો? મારા મનનું સર્વ પદાર્થ ઉપર સ્વામિત્વ હોવાને લીધે હું તેમને સ્વાધીન ન થતા એ જ મારા કલ્પામા રહે છે; અને તેથી દેવ, પિતૃ, અતિથિ અને ભૂત માત્રની પ્રીત્યર્થે હું સર્વ કર્મ નિષ્કામ-પણે કરું છું.”

આવા પ્રકારના ઉદાત્ત વિચારોથી પ્રેરિત થયેલો જનક, શીલ માટે છેવટ સુધી સંકટ સહન કરવાને તૈયાર થયેલી તેની કન્યા વિદેહી જનકી, અને સત્યનિષ્ઠ સદાચારમય જીગમ, એમની મહત્તા જોટલી વર્ણવીયે તેટલી ઓછી છે. પોતાના અંગ માહેના વિકારને જીતીને તેમણે મન ઉપર અને ઇન્દ્રિયો ઉપર સ્વામિત્વ મેળવ્યું હતું. તે જ પ્રમ.ણે

સત્કર્મમાં વિદ્યે લાવનારા શત્રુઓ ઉપર પણ તેમણે । રજા મેળાઓ
 તો. ધર્મ અને નીતિને રસ્તે ચાલવાનું શ્રી રામે જે
 વ્રત લીધું હતું, તે જ વ્રત તેની પ્રજાએ પણ પાળ્યું. તે દેશમાં
 પિતૃભક્ત અને સત્યવચની તરીકે જેવી રામની સ્તુતિ થવા
 લાગી તે જ પ્રમાણે પ્રજાવત્સલ રાજા તરીકે પણ તેમની ખ્યાતિ છે.

રામરાજ્ય

આ રાજ્ય જ આદર્શ રાજ્યવ્યવસ્થાનો દર્શક છે. મુખ
 અને સમૃદ્ધિના મીલનથી પ્રજાજન ઉદ્દાસિત રહેતા. વડીલ,
 માતા, પિતા, ગુરુ તથા ખીજા વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ લોકો
 માટે સમાજમાં પૂજ્યભાવ હતો. લોકો એકબીજા સાથે પ્રેમથી
 વર્તતા. કવિની આસન્દારિક બાપમાં કહીયે તો તે વખતે સૃષ્ટિ-
 નિયમાનુસાર અંગમાં વસેલા જે દુર્ગુણ તે પણ ત્યજી દઈને વાદ્ય
 અને ગાય એક જ પાત્રમાં પાણી પીતા. નિયમાનુસાર મેઘવૃષ્ટિ
 થવાથી અને હવેમથી ચલાવેલા ધનોત્પાદક વ્યવસાયને લીધે
 દેશમાં મુખસમૃદ્ધિ હતાં અને લોકો તેનો આસ્વાદ દીર્ઘકાળ
 પર્યંત લેતા. એક વખત માત્ર એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર અકાળે મરણ
 પામ્યો ત્યારે તે બાજતની ફરીયાદ રામ પાસે ગઈ. રામે તરત જ
 તેની તપાસ કરી અને એ અનર્થનું કારણ ઇંચુક નામના શુદ્ધની
 તપશ્ચર્યા હતી એમ માન્ય પડતાં તેને દેહાન્ત પ્રાપ્તિત આપ્યું.
 આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ધર્મનું રક્ષણ રાજાગ્રાથી
 થતું હતું. બ્રાહ્મણાદિ ચતુર્વર્ણના ધાર્મિક કર્મ દેરાવેલાં હતાં
 અને તેમનું ઉદ્દાધન કરીને ખીજે રસ્તે જનારાઓને માટે શિક્ષા
 દેરાવેલી હતી તથા તેમની અમલજગત્વથી દરેક એ રાજાનું
 કર્તવ્ય હતું. રામના વર્તન ઉપર પ્રજાનું વર્તન અવલંબી
 રહે છે, એમ રામ સમજતા હતા, માટે જ તેમણે પ્રજા ઉપર

સારો દાખવો બેસાડવા માટે અત્યંત કટખંડ એના પ્રસંગે પોતાના
 ઉપર વડોરી લીધા. યુવગજપદાભિષેકને વખતે સિદ્ધાસનનો
 ત્યાગ કરીને તેમણે ગજપુષ્પાથી અરણ્યવાસ પસંદ કર્યો રાત્રે
 સીતાનું હૃણું કર્યા પંખી જેની પ્રાપ્તિ માટે તેમણે લક્ષ્મી
 ભયદ્ર ગાક્ષમો સાથે વાનર સૈન્ય લઇને લડવાની હિંમત કરી
 તે જ મ્હીતાનો પ્રજાની એક ક્ષુદ્ર વ્યક્તિનું સમાધાન કરવા માટે
 તેમણે એકદમ ત્યાગ કર્યો. એ વખતે રામનો વડા સીતાના ઉદગ્રા
 હતો. આવી નાગ્નુક સ્થિતિમાં મ્હીતાનો ત્યાગ કરવો એ
 વ્યવહારદૃષ્ટિથી નિષ્ફળપણાનું ફલ હતું ખરું, તથાપિ નીતિને
 માર્ગે ચાલવાનું જે અગ્ર ઇસિધારાવ્રત રામે બીધું હતું
 સેના વિચાર કરીએ તો તેનું વર્તન યોગ્ય જ હતું એમ કહેવું
 બેધે સત્યથી અને ધર્મથી વર્તવું અને પ્રજાનું રક્ષણ કરવું તથા
 તેને ખુશ રાખવી એ નીતિતત્ત્વને અનુસરીને રામ હંમેશા વર્તતા
 હતા. ગવણુ જ્યારે લડાઈમાં મરી ગયો ત્યારે ગમે કહ્યું
 “વિભીષણ, રણમાં જ્ય અથવા પરાજય કરેલો જ છે. પરંતુ આ
 તારો ગરો ભાઈ પગદમ કરીને ગ્હુમાં મર્યો છે. ક્ષત્રિય વીરને
 આવું જ મરણુ યોગ્ય છે. આવા મરણુને માટે શોક ન કરતા
 આનંદ માનવો. માટે શોક ન કરતા આગળના વિધિની તૈયારીએ
 લાગ અમારું વેર એના મગ્ન સાથે ગયું જે પ્રમાણે એ તારો
 ભાઈ છે તે જ પ્રમાણે મારો પણ છે.” આ ઉપગ્રંથી ગંભીર મનનું
 મોઢાપણુ જણાઈ આવે છે. સુવર્ણમય લક્ષ્મી હાથ આપવા છતાં
 તેનો લોભ ન રાખતા તે એકદમ વિભીષણને હંમતે કરનારા
 શત્રુની નિર્લોભતા અર્ણુનીય જે છેવટે જે લક્ષ્મણનું જીવથી
 પણ વધારે જતન કરતા તેને એકદમ હૃદયાર કરીને રામે યતિને
 આપેલું વચન ખરું કર્યું આ બધા કાર્યોની ગાંતપણે વિચાર

કરીયે તો જાણાઈ આવશે કે રામનું વર્તન જે ઉદાત્ત નીતિતત્ત્વ ઉપર અવધાની રહ્યું હતું તે તત્ત્વને અત્યંત વિકટ પ્રસંગે પણ તેમણે છોડ્યું નહોતું.

રામાયણકાળની સ્ત્રીઓ

કેવા પ્રકારની હતી, એ સંબંધીના દાખલા સીતા, મંદોદરી, તારા, કૌસલ્યા અને કૈકેયીના છે. રામાયણ માંહેની સ્ત્રીઓ સ્થિર ભુદ્ધિની, ધર્મપરાયણ, કેમળ અંતઃકરણની અને સર્વના ઉપર પ્રેમ રાખનારી હતી. રામાયણકાળમાં રામરાજ્યની પશ્ચિમે કૌરવોની વસાહત હતી. તેમના ઇતિહાસમાં સ્ત્રીઓ સંબંધી મત નીચે મુજબ પ્રદર્શિત કરેલો માન્ય પડે છે. તે ઉપરથી તે વખતના સ્ત્રીસમાજની યોગ્યતા જાણાઈ આવશે.

(૧) પૂજ્યા લાલયિતવ્યાધ સ્ત્રિયો નિત્યં જનાપિપ ।

સ્ત્રિયો યત્ર ચ પૂજ્યન્તે રમન્તે સત્ર દેવતાઃ ॥ અનુ૦ ૪૬-૫॥

(૨) અપૂજિતાથ યત્રેતા સર્વાસ્તત્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ।

તદા ચૈતત્કલં નાસ્તિ યદા શોચન્તિ જામયઃ ॥ અનુ ૦ ૪૬-૬॥

(૩) અર્ધં માર્યા મનુષ્યસ્ય માર્યા મેષ્ટતમઃ સદ્ધા ।

માર્યા મૂલં ત્રિવર્ગસ્ય. માર્યા મૂલં તરિપ્યતઃ ॥ આદિ૦ ૭૪-૪૦॥

અર્થ—“(૧) જે ઠેકાણે સ્ત્રીઓને માન મળે છે તે ઠેકાણે દેવતાઓ આનંદ પામે છે, માટે સ્ત્રીઓનું લાલનપાલન કરીને તેમનું માન રાખવું. (૨) જે ઠેકાણે સ્ત્રીઓને માન મળતું નથી તે ઠેકાણે સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે. જે કુળમાં તેઓ દુઃખિત હોય તે વિનાશ પામે છે. (૩) માર્યા એ પતિની અર્ધાંગના છે. તે તેનો અત્યંત શ્રેષ્ઠ મિત્ર છે. તે ધર્મ, અર્થ,

કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થોનાં મૂળ છે અને તેથી ભર રૂપી સાગરમાંથી તેને લીધે તરી જવાય છે. મહાભારત અને રામાયણનું અભિમાન ધરનાર આપણા હિન્દુ લોકોએ જે ઉપલા વાક્યનું સત્યત્વ જાણીને સ્ત્રીઓની યોગ્યતા સાચવવા ચત્ન કર્યો હોત તો આપણા સમાજની અત્યારે જે અવનતિ થઈ છે તે થઈ ન હોત, એવું જે આપણા વિદ્વાનો કહે છે તેનું મહત્ત્વ અને ખરાપણું ઉપલા વ્યાસના વચનથી જણાઈ આવશે. માતાનું પદ અત્યંત ઉંચા પ્રકારનું અને પૂજ્ય છે એવું અસલના આર્યો માનતા હતા. દાખલા તરીકે:—

દશૈવ પિતૃન્ માતા સર્વા વા પૃથિવીમપિ ।

ગૌરવેનાભિભવતિ નાસ્તિ માતૃસમોગુરુ ॥ અનુ. ૧૦૫-૧૬

નાસ્તિ માતૃસમા ચ્છાયા નાસ્તિ માતૃસમા ગતિઃ ।

નાસ્તિ માતૃસમં ત્રાણં નાસ્તિ માતૃસમ પ્રિયા ॥ શાંતિ. ૨૬૭-૩૧

અર્થ—(૧) માતાની યોગતા પિતાના કરતાં દશગણી કિંબલુના પૃથ્વી કરતાં અને આપ્પા જગત કરતાં પશુ વધારે છે. માતા જેવો શુરુ નથી. (૨) માતાના જેવી (સાંત્વન આપનારી) છાયા નથી, માતા જેવી ગતિ નથી, માતા જેવી શક્તિ આપનારી (શરીરમાં સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરી આપનારી) ખીજ કોઈ નથી અને માતા જેની પ્રિય પશુ ખીજ કોઈ વસ્તુ નથી. પ્રેમ, આનંદ, સ્વાર્થત્યાગ, સહિષ્ણુતા, નિરપેક્ષ ભક્તિ એ સર્વનું નિવાસસ્થાન માતા છે. અને દરેક દન્યાને ભવિષ્યમાં માતાનું પદ મળનાર હોવાથી તેને તે પદ (મિત્ર, શુરુ વગેરેનું) ભોગવવાની યોગ્ય કેળવણી આપવાની જવાબદારી કુટુંબના વડીલો ઉપર છે, એની કોણ ના

પાડી શકે એમ છે ? જો કે મનુષ્યે સ્ત્રીઓ સંબંધી ઉદાર મત પ્રદર્શિત નથી કર્યો, તથાપિ તેને પૂજ્ય માનવી એમ તો તેણે પણ જણાવ્યું છે. તેણે મહાભારતમાં જણાવેલા મત પ્રમાણે પોતાનો મત જણાવ્યો છે. તેથી તેનાં વાક્ય પણ મહાભારતમાંના વાક્ય જેવા છે. (અ. ૩, સ્લો. ૫૫ થી ૫૭ શ્લોકો) ખરૂં જોતા કુરુગાંધ્યાર અને કેસલ વિદેહી વંશના આર્યોએ ગંગાનદીની આસપાસ વસાહત કરી. તે કાળમાં સમાજમાં સ્ત્રીઓ સંબંધી આદરભાવ પુષ્ટળ હતો અને સ્ત્રીઓ પણ પતિવ્રત, પ્રેમ, ધર્માનુસાર વર્તન વગેરેના સેવનથી યોગ્યતાને પામેલી હતી. જ્યારે રામચંદ્રજીને મહાયુદ્ધમાં વજ્રધરીએ માળા નાંખી ત્યારે તેમણે સીતાને સંદેશો મોકલ્યો કે તારા જેવી ધર્મપરાયણ સ્ત્રીના પૂણ્યથી જ મને આ લડાઈમાં મોટો જય મળેલો છે. દુઃખના દિવસોમાં પણ પતિ સાથે રહેવાને અને સુખનો ત્યાગ કરવાને સ્ત્રીઓ તૈયાર હતી એ સીતાદેવીના વર્તન ઉપરથી જણાઈ આવે છે. રામ વનવાસમાં નીકળ્યા ત્યારે સીતાએ જે શબ્દમાં રામને પોતાની સાથે લઈ જવા વિનંતિ કરી તે ઉપરથી તે કાળમાં

પાતપત્ની વચ્ચેનો પ્રેમ

કેટલો પવિત્ર, ઉદાત્ત અને નિઃસ્વાર્થ હશે તે જણાઈ આવે છે. સીતાજીએ કહ્યું, “આર્ષપુત્ર, તમારી સાથે રહેવામાં અને તમારી સેવા કરવામાં મને જે સુખ મળશે તેની આગળ વનનાં દુઃખો કંઈ જ હિસાબમાં નથી. જ્યારે પિતાજીએ મને અગ્નિદેવ સમક્ષ તમને સોંપી ત્યારથી હું સદાને માટે તમારી દાસી રહું, માટે મને સાથે લઈ જાઓ. તમારા સહવાસમાં

જા, મારું સ્વર્ગ અને તમારા વિયોગમાં જ મને દુઃખ છે.”
 વનવાસના દૃષ્ટો રામ અને સીતાને એકબીજાના સહવાસમાં
 ખીલકુલ જણાયાં નહિ. જ્યારે રાવણ સીતાનું હરણ કરી ગયો
 ત્યારે રામને અતિશય દુઃખ થયું.

વનવાસમાંથી પાછા આવ્યા પછી જ્યારે રામે સીતાને
 ત્યાગ કર્યો, ત્યારે સીતાએ લક્ષ્મણ સાથે જે સંદેશો
 કહેવડાવ્યો છે, તે ઉપરથી સીતા કેટલી ઉચ્ચ કોટીના હતાં
 તે જણાઈ આવે છે. તેમણે કહ્યું,

“લક્ષ્મણ, મારા ભાગ્યમાં જે હશે તે કોઈથી મિથ્યા
 થવાનું નથી. મને જંગમમાં છોડી જવાની રાજાજની આજ્ઞા
 છે તે પાળીને તારો ધર્મ બળવ. સર્વે સામુજીને મારા
 પ્રણામ કહેજો. અને તે પરમ પૂજ્ય ધર્મનિષ્ઠ આર્યપુત્રને
 એવો સંદેશો કહેજો કે ‘અમિમાંથી પસાર કરીને સર્વસમક્ષ
 મહારાજે મારી પવિત્રતાની ખાતરી કરી છે. જના લોકાપવાદથી
 કરીને મહારાજે મારો ત્યાગ કર્યો તો તે પણ હું માથે ચઢાવું
 છું કારણ કે મારા ગુરુ, મારા પરમેશ્વર જે કહેા તે આપ જ
 છો. રાજા તરીકે આપનો એ પરમ ધર્મ છે કે તમારી સત્કીર્તિને
 કલંક ન લાગવું જોઈએ. આપની કીર્તિને કલંક ન લાગે એ
 મારે વાસ્તે સુખના જ સમાચાર છે. એથી તમે મારો ત્યાગ કર્યો
 તેમાં હું તમને દોષ દેતી નથી, કારણ તમારા સુખમાં જ મારું
 સુખ રહેલું છે. આર્યપુત્રના વશ જે મારા હૃદયમાં છે, તેનો
 પ્રસવ થાય પછી જન્મેજન્મ આપ જ મારા પતિ થાઓ.
 વળી અત્યારના જેવો વિયોગ ન પામું એટલા વાસ્તે હું ઉગ્ર
 તપ કરનાર છું. મારા દેહની મને જરાયે દરકાર નથી. આપની

પત્ની તરીકે આપ મારા પર પ્રેમ ન બતાવી શકે, તોપણ આપના રાજ્યમાં વસતી એક તાપસી તરીકે આપ મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખશો એવી આશા છે.” આ વિચારો વિદેહી જનકની પુત્રી શેષે એવા જ છે.

જ્યારે સીતાને રાવણે અશોક વાડીમાં કેદ કર્યા હતાં, ત્યારે તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવાને મુકેલી રાક્ષસીઓએ રાવણને તાબે થવા તેમને ખૂબ સમજાવ્યાં હતાં. તે વખતે તેમણે જણાવ્યું હતું કે “રામ જો કે રાજહીન છે તોપણ તે મારા ભર્તા (પતિ) છે અને મને તે પરમેશ્વર જેટલા જ વધ છે.”

સર્વ સતીઓમાં સીતાને જો અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે તો તે હચિત જ છે. આર્ચ સ્ત્રીઓ પવિત્રતા, સહનશીલતા, પ્રેમ, સહવિચાર વગેરે ગુણોથી પ્રસિદ્ધિમાં આવી અને પૂજ્ય બની. તેમના ગુણાનુવાદ તે સમયના લેખકોએ અને ત્યાર પછીના પુરાણકારોએ ગાયા છે. આથી તેમનાં હૃદયચરિત્ર માયાં, વાંચવાં, સાંભળવાં અને સંભળાવવાં એ પુણ્યનું કામ છે, એવી સમાજની માન્યતા થઈ. જોકે બીજી ઐદિક પ્રવૃત્તિમાં અને પ્રગતિમાં સ્ત્રીઓ અને તેથી દરીને સામાન્ય જનસમાજ જો કે પછાત રહ્યો તોપણ ઉપર બતાવેલા સદ્-ગુણોનું ન્યાય આપણા સમાજમાં કાપમનું બન્યું. આટલા વાસ્તે આપણે અસહના સત્પુરોના અને સતીઓના જેટલા ગુણાનુવાદ ગાઈએ તેટલા થોડા છે. એમનાં ચરિત્રો આદર્શ માનવામાં આવે એમાં નવાઈ નથી. આ પ્રાચીન સમયની પવિત્ર અને મહાન વ્યક્તિઓ માટે પોતાની જાતને દિન્દુ દેવદાસનાર દરેક અભિમાન ધરવે છે. એ અભિમાનને લીધે કુદરતી રીતે જ એમના સદ્ગુણોનું અનુકરણ કરવાનું મન

ચાય છે. આથી સમ્બંધિતતા, સહનશીલતા, સત્ય તરફ પ્રેમ, જીવદયા વગેરે ગુણો હિન્દુસ્તાનનાં લક્ષણ ગણાવા લાગ્યાં. મેગેસ્થિનિસ અને ખીઝ જે પરદેશી પ્રવાસીઓ આ દેશમાં પહેલા આવી ગયા, એ સર્વેએ આ બધા ગુણો માટે હિન્દુઓની તારીફ કરેલી છે. હાલમાં જીવનનિર્વાહની મુશ્કેલ પરિસ્થિતિને લીધે આ ગુણોનો કેટલેક દરજ્જે લોપ થતો આવ્યો છે. જે આ સમાજની કાયમની પ્રગતિ કરવી હોય તો ધૈર્ય, શૌર્ય, સાહસ વગેરે ગુણોની સાથે સત્યનિષ્ઠા, સહનશીલતા, ઇત્યાદિ ગુણોનું મીલન કરવું જોઈએ. અને આ મીલન, મીલાવટ થાય એટલા માટે રામસીતા વગેરેનાં જીવનચરિત્રો લોક આગળ હમેશાં મુકાવાં જોઈએ. રામાયણમાં વસિષ્ઠપત્ની અર્કીકીને લોકો પૂજ્ય ગણે છે. જે રામ તરફનો અભાવ આદ કરીએ તો કેંઠી પણ ખીજ બધી રીતે ઉત્તમ ગૃહિણી અને વીર પત્ની હતી એમ જણાય છે.

આર્યો કરતાં ઉતરતા દરજ્જાના લોકોની ઈચ્છાના અંતઃકરણમાં પણ નીતિતત્ત્વો સારી રીતે દાખલ થયાં હતાં. તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ગહન વિષયો સમજવા જેટલી તેમની શક્તિ અને પાત્રતા હતી. તારા, મદોદરી અને કૌસલ્યા વગેરેનાં રામાયણમાંના ચરિત્રો વાંચીએ તો તેમની જીવિતીત્ર હતી એમ ચોક્કસ જણાઈ આવશે. રામાયણકાળમાં સમાજમાંના આતુર્વર્ણનાં કર્તવ્યકર્મ હરાવેલાં હતાં અને વિચારોની ગતિ અત્યંત પવિત્ર હતી એ જો કે ખરું છે તોપણ

નવીન વિચારોનો ઉદય

તે સમાજમાં થતો હતો એમ માનવાને પણ કારણ છે. વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠની બરોબરી કરીને રાજર્ષિ મંદીને બ્રહ્મર્ષિ થવાનો જે

પ્રયત્ન કર્યો તેનો વિચાર કરીએ તો જણાશે કે નીચેથી ઉચે જવા
 તે સમયના લોકો પ્રયત્ન કરતા હતા. અને આખરે વિશ્વામિત્રે
 તપ કરીને બ્રહ્મર્ષિપદ પ્રાપ્ત કર્યું. શુદ્રોને પણ બ્રાહ્મણના ઉચ્ચ પદ
 સુધી પહોંચવાનું મન થતું હતું તે સંયુક્તના દ્રષ્ટાંત ઉપરથી આપણને
 માલમ પડી આવે છે. તે સમયમાં બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ વધારે હોવાને
 લીધે ક્ષત્રિય, શુદ્ર અને રાક્ષસો પણ તપોબળથી તેમની
 ખરોખરી દરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એમ વિશ્વામિત્ર સંયુક્ત
 અને રાવણના દાખલા ઉપરથી સાબીત થાય છે. વળી પર-
 લોકને મિથ્યા માની આ જગતને જ સાચ ગણનાર લોકો
 પણ તે સમયમાં હતા એમ આપણે જાણીએ રામચંદ્રને
 દહેશાં વચનો ઉપરથી સમજી શકીએ છીએ. જાણીએ
 રામચંદ્રને કહ્યું હતું કે “બાપ કોણ અને પુત્ર કોણ ?
 આ સૌ સંબંધ પુરતાં છે. બાપની પ્રતિતા દીકરાને શા વારસે
 લાગુ પડે ? પૂજા પાઠ અને શ્રાદ્ધાદિક કર્યો દ્રવ્યહુબ્ધ
 બિશ્વકોએ લાલચથી દાખલ કરી દીધાં છે. નહિ તો બાપ
 મરી જાય, તેનું સરીર બળીને પંચમહાભૂતમાં મળી જાય,
 પછી તેને પિંડ શી રીતે પહોંચે ? જો આ લોકમાં આપેલો
 પિંડ મરેલા બાપને સ્વર્ગ લોકમાં પહોંચતો હોય, તો આ
 ગામમાં આપેલો પિંડ બીજા ગામમાં જાય તો બાપને કેમ નથી
 મળતો ? મનુષ્ય કે પિતા, પુત્ર ભાઈ વગેરે સર્વ ઢોંગ છે.
 મારે જો આપણને રહજો મળે છે અને ઉપભોગ કરી શકાય
 એમ છે તે તો બલશક લેવું. ભરત તને રાજપુત્રીથી રાજ
 આપે છે તો પિતાના વચનની પરવા ન કરતાં તું તે લે.”
 આમાં નવદંતી વાત તો એ છે કે આવાં નાસ્તિકને શોએ તેવાં
 વચનો બોલે નર એક જ વિ હતા.

અતિ દુખથી અને ભારે સકટના દવાણુ નીચે સાગ
સારા માણસો પણ પાપપુણ્યના વિચારને કેડી રીતે એક બાજુ
મુકી દે છે તેનો દાખલો લક્ષ્ય છે તેણે રામને કહ્યું —

શુભે વત્મનિ તિષ્ઠન્ત ત્રામાયં વિજિતેન્દ્રિયમ્ ।

અનયેભ્યો ન શક્નોતિ ત્રાતુ વર્મો નિરર્થક ॥

મૂનાના સ્થાવરાણા ચ જગમાના ચ દર્શનમ્ ।

યથાસ્તિ ચ તથા ધર્મસ્તેન ચ સ્ત્રીતિ મે મિત ॥

યુદ્ધજાહ ૮૩, ૧૪-૧૫

“નામ, તમે ધર્મ ધર્મ કહી તેનું જીવન વધારે જતન કરો છો,
પણ તે ધર્મ તમારું તો રક્ષણ કરતો નથી મને લાગે છે કે
ધર્મ અને અધર્મ માત્ર મનથી ઉપજાવી કાઢેલી વાતો છે
જો ખરેખર ધર્મ અધર્મ જેડી કેઈ વસ્તુ હોય તો રાવણ
સીધો નર્મમા ગયો હોત અને તમને આ દુખ પડ્યું તે
પડ્યું ન હોત ધર્મ પરાયણ માણસો જ દુખ ભોગવે છે
અને અધર્મશીલ સમૃદ્ધિ ભોગવે છે, માટે ધર્માધર્મની વાતો
જ જુરી છે અથવા ધર્મ એ નપુમક છે, અને તે માત્ર
બાળને આધારે જ ટકી રહે છે એમ દેખાય છે કારણકે
બળથી અને પરાક્રમથી જ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી
તમે બળ અને પરાક્રમનો જ માર્ગ કેમ સ્વીકારતા નથી ?
મને લાગે છે કે પૈસો એ જ ધર્મનું મૂળ છે તમે રાજ્ય
છોડ્યું તે જ ક્ષણે તમારું બળ નાશ પામ્યું જેની પાસે પૈસો
છે તે જ બુદ્ધિમાન, તે જ પરાક્રમી, સર્વ કંઈ જે મહો તે તે જ
છે પૈસાથી જ આનંદ, વૈભવ, ધર્મ, કામ અને મોક્ષ સાધ્ય
થાય છે. જ્યારે તમે પિતાની આજ્ઞાથી આ વસ્તુઓ ધારણ
કર્યો ત્યારે જ તમે લક્ષ્મી જે સર્વ સાધનનું મૂળ તેને

છોડી દીધી, અને આથી જ રાવણ તમારી સ્ત્રીનું હરણ કરી શક્યો. ” સંકટના સમયમાં સારા સારા માણસોના મનમાં પણ પાપ પુણ્ય બાબત શંકા ઉઠે છે. આમાં માત્ર રામચંદ્રજી અપવાદ રૂપે છે.

રામાયણમાં રામનું અને તેણે કરેલાં પરાક્રમોનું વર્ણન કરતી વખતે, વાલ્મીકિએ ધણી અતિશયોક્તિ કરેલી છે, તેમજ વાંદરા, રાક્ષસ વગેરેનું વર્ણન વાસ્તવિક નથી એમ ઠરાવીને

રામ એ કાલ્પનિક વ્યક્તિ

હોવી જોઈએ, એમ કેટલાક સાબીત કરે છે. આર્યોએ દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ (લંકા) સુધી સવારી કરીને પોતાની સત્તા દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં સ્થાપન કરી, એ બતાવવા માટે તદ્દન કાલ્પનિક રીતે રામાયણની રચના થઈ એવી કેટલાએકની માન્યતા છે.

રામચંદ્રજીએ પગના સ્પર્શથી શસ્થાની અહલ્યા કરી. આ વાતનો અર્થ એ લોકો એમ કરે છે કે, પ્રથમ વિંધ્યા પર્વતની આસપાસનો મુલક ઉજ્જૈન અને વેરાન હતો. ત્યાં આર્યોને પ્રવેશ થવાથી ખેતીનો ધંધો વધ્યો, અને કેવળ પશ્ચરથી બરેલી જમીન ઉત્તમ પદ્ધતિએ ખેતી કરવાથી, પુષ્કળ પાક આપવા લાગી. વળી કેટલાક કહે છે કે વેદાંતમાં જે દેવતાઓનાં વર્ણન છે તે ઉપરથી જ રામાયણનાં પાત્રોની રચના થઈ છે. સીતાજીની વેદાંતમાં કૃષિદેવતા તરીકે સ્તુતિ કરેલી માલમ પડે છે. (ઋ. ૪ સૂક્ત ૫૮) રામાયણમાં એમ જણાવેલું છે કે જમીન ખેડતી વખતે સીતા જડી આવી. આ ઉપરથી વેદના

સમયની સીતા રામાયણમાં રામપત્ની હોવાનું દર્શાવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે રામ એ ઇંદ્ર, રાવણ એ વૃત્રાસુર અને હનુમાન એ મરૂત. રાવણે-સીતાનું હરણ કર્યું, એનો અર્થ એ છે કે વૃત્રાસુરે અનાવૃષ્ટિ કરીને ખેતરમાં અનાજ ન પાકે એ પ્રમાણે કર્યું, અને રામ એટલે ઇંદ્રે અસુરને ઠાર કરીને વૃષ્ટિ કરી વર્ષાદનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો અને બધાને સુખી કર્યા.

અહસ્યાના ઉદ્ધાર સંબંધી કુમારિલ ભટ્ટે જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં એમ કહ્યું છે કે ઇંદ્ર એટલે સૂર્ય અને અહસ્યા એટલે રાત. એટલે અહસ્યા રૂપી રાતની પાસે ઇંદ્ર રૂપી સૂર્ય જતાં જ તે નાશ પામી. થીઓઓરીના અનુયાયીઓએ રામાયણનો જુદો જ અર્થ કર્યો છે. રામચંદ્ર માટે પૂજ્યભાવ રાખનારા જે વેદાંતી તદ્દન અર્વાચીન સમયમાં થયા છે તેમણે રામ, સીતા વગેરેને અધ્યાત્મજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ નામ આપેલાં છે. જેને દશ ઇન્દ્રિયો બેઠાબેઠી છે એવો જીવાત્માનો દેહ રૂપી રથ તે દશરથ, જીવાત્મા એ રામ, સદ્બુદ્ધિ એ સીતા, અવિદ્યા એ કૈકેયી, વૈરાગ્ય એ વન, વિવેક એ લક્ષ્મણ, પંચકોશી એ યોગની ધ્યાનસ્થિતિ, દેહાભિમાન એ રાવણ, સદ્ભાવ એ વિભીષણ, ભાવાર્થ એ જટાયુ, ભક્તિ એ તેની પાંખો, યોગશાસ્ત્રોક્ત મનશ્ચક્ર અષ્ટદળ એ જ લંકા, અંજન એ જ અંજનીપુત્ર હનુમાન, નિષ્કામ એ સુગ્રીવ, સકામ એ વાલી, કપિ એટલે સમાધિ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો માર્ગ, વગેરે અર્થ કરીને રામાયણના મધ્ય પ્રસંગો સાથે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો મેળ બેસાડેલો છે. શ્રીસ દેશના ઇન્દ્રીયક નામના કાવ્ય ઉપરથી રામાયણ ગ્રંથમાં આવ્યું છે, એવો મત યોગ્ય વખત ઉપર યુરોપના એક પંડિતે દર્શાવ્યો હતો. તે મતનો ઠે. કાશીનાથ ત્ર્યંબકે

ઉચ્છેદ કરીને રામાયણ એ તદ્દન સ્વતંત્ર કાવ્ય છે એમ સાબીત કરેલું છે. પણ આ રીતે રામાયણને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આપવથી રામનું અસ્તિત્વ જ નાકચુલ્લ કર્પા બરોબર થાય છે, અને અવતારમાં જતાવેલો રામાવતાર થયો નથી એમ સાબીત થાય છે, એ વાત ધર્માંભિમાનીઓ બૂઝી જાય છે. સંસારમાં ઘણી વખતે અમુક વ્યક્તિમાં આપણે એક-ગુણ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ. તે ઉપરથી જો આપણે આધ્યાત્મિક અર્થ લગાડીએ તો દરેક માણસ અમુક ગુણ અથવા દોષની ભૂર્તિ જ છે એમ કહેવું પડે. એવી રીતે સામાન્ય માણસને અનુસરવાને મુશ્કેલ થાય એવો અર્થ રામાયણનો ન કરતાં રામસીતાનું ચરિત્ર તેમની આગળ મુકવું જોઈએ. એથી તેમના સદ્ગુણોનું અનુકરણ કરવાને સમાજ પ્રેરણે અને દિવસે દિવસે સમાજ ઉંચે ચઢતો જશે. આપણા તત્ત્વ-જ્ઞાનમાં વિશેષ ખુબી તો એ છે કે તેથી આપણને શબ્દોના આડંબરની ટેવ પેડી ગઈ છે, આ સ્થિતિ સુધારવાને સાધુ સંતોએ વારે વારે એ આડંબરને દુર કરીને શુદ્ધ ધર્મ સમાજની આગળ મુકેલા છે.

રામાયણમાં આવેલો અલંકારીક ભાગ તેમજ અતિશયોકિત વાળો ભાગ બાદ કરીને જો આપણે માત્ર રામચરિત્રનો જ વિચાર કરીશું, તો આપણને માલમ પડશે કે

રામ ઐતિહાસિક પુરૂષ

છે. તે દાષ્ટનિક નથી. કાસલ અને વિદેહી વંશના લોકો હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં વસ્યા પછી ધ્રુવાકુ કુળના રામ દશરથના કુટુંબમાં શોક્યોની અદેખાઈથી તેના પુત્ર રામને વનવાસ જવું પડ્યું.

તે સમયમાં એકપત્નીવ્રતની પ્રથા ચાલુ હતી એકી
 વખતે એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ ભાગ્યે જ કરવામાં આવતી
 હતી. પણ ખાસ કરીને ક્ષત્રિયોમાં એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ
 કરવાનો નિવાજ હશે એમ માલમ પડે છે, કારણકે પ્રશસ્ત
 રામના અંતઃપુરમાં ત્રણ પટરાણીઓ ઉપરાંત સાડીત્રણે
 સ્ત્રીઓ હતી. મુખ્યત્વે કરીને ક્ષત્રિયોમાં અનેક સ્ત્રીઓ કરવાનો
 ચાલ હતો, છતાં તેમનામાં પણ એકપત્નીવ્રત મહત્ત્વનું
 ગણાતું એમ માલમ પડે છે. કારણકે રામના એકપત્નીવ્રત
 માટે તેની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. અનેક સ્ત્રીઓ કમ્બાધી
 કુટુંબમાં કોશ થતો એ આપણે રામાયણમાં કૈકેયીની વાત
 ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. કંઠાસને લીધે રામને વનવાસ
 જવું પડ્યું તેનું કળ એ આવ્યું કે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં
 આર્યોના પ્રવેશ થયો. યમુના નદીના દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી
 નદી સુધીના પ્રદેશમાં તે સમયમાં બચકર અરણ્ય પથરાયેલું
 હતું. તે અરણ્ય હંડકારણ્ય નામથી સુપ્રસિદ્ધ હતું. તે સમયે
 અરણ્યમાં વેદકાલીન ઋષિઓના વશજ રહેતા હતા. તેમના નામ
 પણ પહેલાના ઋષિઓ જેવાંજ હતા, તે ઉપરથી એમ માલમ
 પડે છે કે ઋષિઓના નામ અટક પ્રમાણે પડતા હતા. એમ ન
 હોય તો વેદકાળના ઋષિઓ રામાયણના સમય સુધી, એટલે
 લગભગ ૩૦૦૦ વર્ષ સુધી જીવતા હોય એમ માની શકાતું
 નથી. આ ઋષિઓ હંડકારણ્યમાં ઠેરઠેર આશ્રમો બાંધીને વસેલા.
 તે સમયમાં પૌરાણિક કાળના દેવતાઓની પૂજા કરવાનો
 રિવાજ ન હતો, પણ ઈદ્ર, ચંદ્ર ત્રિણુ, મેઘ, બ્રહ્મા, સૂર્ય, બગ,
 કુબેર, વાયુ, ગાયત્રી વગેરે વેદમાં વર્ણવેલા દેવતાઓના મન્દિરો
 આશ્રમ પાસે બાંધીને તેમના પ્રીત્યર્થે ચત્ર કરવામાં આવતા.

ગોદાવરીના બીજ તીરથી લંકા * સુધી અનાર્ધ લોકો
 રહેતા હતા. આ અનાર્ધોના રાવણુ નામે રાજ્ય લંકામાં રહેતો
 હતો. રાવણુનું ખરૂં નામ દશાનન અથવા દશકંઠ હોયું જોઈએ.
 આ ઉપરથી જ તેનું વર્ણન કરતી વખતે તેને દશ મોઢાં હતાં
 એમ વર્ણવ્યું હશે. રાવણુ તરીકે તેને જે નામ આપવામાં
 આવ્યું હતું તે તો તેના બહુ માનદર્શક સાર્વભૌમ નૃપતિનો
 અર્થ સુચવવાને અપાયેલું હોયું જોઈએ. રાવણુના દીકરા
 તેમજ સગાંવહાલાં સર્વને એક જ મોહાડાવાળાં વર્ણવામાં
 આવ્યાં છે. તેના બાધ વિજાપણને પણ એક જ સુખવાળો
 વર્ણવામાં આવ્યો છે. આ રાક્ષસો રંગે કાળા, સરીરે જખરા
 અને સ્વભાવે સ્વાર્થી અને તામસી વૃત્તિના હતા. તેઓ રૂદ્રનું
 દેવતા તરીકે પૂજન કરતા અને વિધ્વનો દ્રેષ કરતા.
 આર્ધોના ધર્મ માટે તેમજ તેમના દેવતાઓ માટે તેમને
 તિરસ્કાર હતો. આર્ધોના યજ્ઞયાગાદિકમાં વિદ્યમાન લાવવામાં તેઓ
 શ્રદ્ધાધેલા રહેતા. વળી તેઓ નરમાંસમક્ષક અને સ્ત્રીઓનું
 હરણુ કરનારા હતા એમ પણ જણાય છે. સ્ત્રીઓનું હરણુ
 કરવાની પ્રથા તેમનામાં ચાલતી હશે, માટે જ તેમની વિવાહ-
 પદ્ધતિને રાક્ષસવિવાહ એ નામ મળ્યું આપ્યું હશે. આવા
 અનાર્ધોના નાશ કરવાને ક્ષત્રિયો હમેશાં તૈયાર રહેતા હતા.
 ઋષિઓએ પણ તેમના દીક ખખર લીધાનું જણાય છે.
 અગસ્ય ઋષિએ પ્રથમ રાક્ષસોને સારી પેઠે હાથ ખતાવ્યો
 હતો એવો ઉલ્લેખ રામાયણમાંથી મળી આવે છે. રામ અને

* હાલમાં જેને સિયોન કહે છે તે જ લંકા ॥ એમ દેવદાસેક
 સમજે છે. કટલાકોનું એમ માનવું છે કે લંકા એટલે વિંધ્યાદ્રિની
 પાસે જ પશ્ચિમ સમુદ્રમાં હતો અને હાલમાં તે હુત્ત પડ્યો છે.

લક્ષ્મણ ન્હાના હતા ત્યારે વિશ્વામિત્રે પોતાના આશ્રમમાં
 લઈ જઈને તેમને હાથે કેટલાક રાક્ષસોનું નિકંદન દેતા થું
 હતું. રામચંદ્ર વનવાસમાં ગયા થઈ તેમના અતુલ પગકબને
 લીધે કેટલાક સાહસિક અને નરમાસબક્ષક રાક્ષસો તેમના
 ભોગ થઈ પડ્યા. આખરે જ્યારે તેમનો રાજ રાવણ પોતાના
 કુટુંબપરિવાર સાથે ધારાતીર્યમાં નાશ પામ્યો ત્યારે દક્ષિણ
 દેશમાં રાક્ષસોની સત્તા નાશ પામી અને વિભીષણ
 માંડલીક રાજ થઈ રહ્યો. આથી જાણી રહેલા યોગાધણ રાક્ષસો
 ઉપર સહેજે રામની સત્તા સ્થાપન થઈ અને તેમને વૈભાવ
 છોડી દઈ આર્યોની સેવા કષ્ટુવ કરવી પડી. રામે જે મોટા
 અશ્વમેધયજ્ઞ કર્યો તે જોવા માટે અનાર્યો પણ આવ્યા હતા.
 દક્ષિણ દેશના દુષ્ટ ધાતકી રાક્ષસોનો નાશ કરવો એ
 ગમચંદનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું, માટે એ તેના અવનારનું મુખ્ય
 કાર્ય છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. હવે

વાનર એ કોણ

એ પ્રશ્ન રહ્યો જેમને વાનર કહેવામાં આવ્યા છે તે
 ખરેખર વાદગ હતા એમ કહેવાય જ નહિ, કારણકે વાનર
 મેનાએ બળવાન અને સાર્વભૌમ રાજ રાવણના જે કેળવાયેલા
 સૈન્ય સાથે બાથ ભીડી તે સેના સુદ્ધકુશળ હતી એમ સિદ્ધ
 થાય છે. હનુમાન, વાલી, સુગ્રીવ, નય, અંગદ એમણે
 વખતોવખત પ્રગટ કરેલા ઉદાત્ત વિચારો, એમના શુભ કાર્યો,
 સમરોચિત વર્ણન, એ બધાનો વિચાર કરીએ છીએ તો
 વાનરો એ સાત્ત્વિક વૃત્તિના અને સન્માર્ગે ચાલનારા લોક
 હતા એમ સાબીત થાય છે. ધણું કરીને તે લોકો હિન્દુસ્તાનના

અસલના વતની હોવા જોઈએ. તેમનો પહેરવેશ, મોઢાં રંગવાની પદ્ધતિ, મસ્તીખોર અને છોકરવાદી સ્વભાવ, વગેરે દારણીથી તેમને વાનર નામ આપ્યું હશે. જે પ્રમાણે અમેરિકાના અસલના વતનીઓ(રેડ-ઇન્ડિયન્સ) પક્ષીઓનાં પીછાં ધારણ કરતા અને જુદાજુદા રંગથી પોતાનું શરીર રંગતા તે પ્રમાણે અસલના એ વતનીઓમાં વાનર, રીંછ અને પક્ષીઓ જેવો વેપ ધારણ કરવાની રીત હશે એમ લાગે છે. જટાયુ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કોઈ અસલના વતની માંહેનો હશે, અને તેણે રિવાજ પ્રમાણે પોતાના શરીરને પાંખ અને પીછાં લગાડ્યાં હશે તેથી તેની ગણના પખીમાં કરી હશે. હનુમાન એટલું બધું શુદ્ધ બોલતો હતો અને તેની વામ્પરચના એટલી બધી ઉત્તમ હતી કે તેની વાણી સાંભળીને રામ આશ્ચર્ય પામ્યા હતા.

હનુમાન, અંગદ અને તેમના જાતિબ્રાહ્મણોમાં ખાસ ગુણ એ હતો કે તેઓ સાહસિક, શરવીર અને રાજ્યનિષ્ઠ તેમજ સ્વામિનિષ્ઠ હતા. અંગદે રાવણની સખામાં જઈને જે વિદિ કરી તેને ધ્યાનમાં લઈએ તો તે વાનર હતો એમ કોણ કહેશે ? પોતાને જ મારી નાંખવાની દુશ્મને દરેલી યુક્તિથી તેની જ નગરીને બાળી મુકનાર હનુમાનને કોણ મર્ફટ દેહી શકે ? લંકાના ઘેરાને હતોદમદ કરનાર મુઘીર તે સમયનો મહાન યુદ્ધકુશલ સેનાનાયક હોવો જોઈએ. એ સર્વ વાનર ન હતા પણ માણસો જ હતા એનો પુરાવો રામાયણમાં મળે છે. જ્યારે રામે લંકાને ઘેરા ધામ્યો ત્યારે તેણે પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા કરી હતી કે તેમણે મનુષ્યનું રૂપ ધારણ ન કરનાં મર્ફટ રૂપે જ યુદ્ધ કરવું. પણ ત્યાર પછી તે દેવના અવતાર

હતા એમ સાબીત કરવાને વાસ્તે લોકોએ તેમના સંબંધમાં અદ્ભુત વાતો જોડી કાઢી, અને તેઓ મોટા મોટા ખડકો અને આખા ખર્વતો ઉચકી જતા હતા એમ લખ્યું. લાકડીઓ અને પથ્થરથી લઠનાર આ વાનર જાતિ સાથે આર્યોના સમાગમ રામની દક્ષિણ તરફની સવારીને લીધે થયો. તેમની જંગલી રહેણીથી તેમને વાનર તરીકે વર્ણવ્યા તેથી પાછળથી પણ તેઓ વાનર તરીકે મનાયા. કાનથી આપું શરીર ઢંકાય એવા મોટા કાનવાળા માણસો છે એવી માન્યતા મેગેસ્ટિનિસના સમયમાં હતી, તો તે સમય પહેલાં સેંકડો વર્ષ ઉપરના હનુમાનના જાતિબાધોને વાંદરા ગણવામાં આવે તેમાં નવાઈ શી ? આ લોકોને રાક્ષસો દુ.ખ આપતા હતા તેથી તેમના ઉપર તેમને વૈર હતું માટે રામ જેવો આગેવાન મળતાં જ તેઓ બહુ જ આનંદથી લંકા ઉપર સવારી કરવાને નીકળ્યા. એ પ્રમાણે ઇતિહાસમાંથી આપણને સામાન્ય સાર મળી રહે છે.

રામાયણનો સમય

રામ ક્યારે જનમ્યા, રામાયણ ક્યારે લખવામાં આવ્યું એ બાબતનો પ્રશ્ન સંશોધકો સામે ઉભો છે. હિન્દુઓની એવી માન્યતા છે કે રામચંદ્ર ત્રેતા યુગમાં થઈ ગયા; અને તેમના પહેલા જ વાલ્મીકિએ રામાયણ લખી મુકેલું હતું. શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ હાપર યુગમાં થયો. મતલબ કે મહાભારતની રચના રામાયણ પછી થઈ છે. રામનો દ્વિતીય અવતાર સાતમો છે અને કૃષ્ણનો અવતાર તેના પછી છે. યુગોની ગણતરી પ્રમ.એ રામચંદ્ર થયાને હજારો વર્ષ થઈ ગયાં છે. યુરોપીયન દેમ જ બીજા

પંડિતોએ રામાયણ માંહેનો જ્યોતિષ વગેરેનો કર્લો
 હિલેખ ધ્યાનમાં લઈ રામાયણ ક્યા સમયમાં રચાયું તે નક્ક
 કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. રામાયણ લખાયા પછી ઇ. સ.
 પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ અને પછીનાં ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ સુધી તેની
 અંદર જુદા જુદા લેખકોએ વધારો કર્યો એમ સાબીત કરવામાં
 આવ્યું છે. રામાયણના ૭ કાંડ છે અને તેમાં ૨૪૦૦૦
 શ્લોક છે. આ શ્લોકોની રચના મોટે ભાગે અતુલુપ હંદમાં
 કરવામાં આવી છે. છેલ્લો સાતમો કાંડ ઉત્તરકાંડના નામથી
 પ્રસિદ્ધ છે અને તેની રચના વાલ્મીકિએ નથી કરી એમ
 પંડિતોનું માનવું છે, કારણ કે છઠ્ઠો કાંડ વાંચતાં આપણને
 રામાયણ સમાપ્ત થયેલું હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. કેટલાક
 પશ્ચિમના તેમજ પૂર્વના પંડિતોનું એવું માનવું છે કે રામાયણ
 મહાભારત પહેલાં રચાયું છે અને તેની અંદર ઇ. સ.
 પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષના સમયની સામાજિક સ્થિતિનું વર્ણન કરેલું
 છે, તથા મહાભારતનું યુદ્ધ એની પછી ૨૦૦ વર્ષે થયું.
 વળી કેટલાકની માન્યતા પ્રમાણે મહાભારતના સમય પછીની
 સામાજિક સ્થિતિ રામાયણમાં વર્ણવેલી છે. સતલજ નદીથી
 પૂર્વ તરફ યમુના અને ગંગાનદીના રણરૂપ પ્રદેશમાં ભરત
 (કુરુ) વંશના આર્યોએ જે મોટી વસાહત કરી દિલ્હી
 (હસ્તિનાપુર) નામે શહેર વસાવ્યું તેમના વંશમાં પાછળથી
 જે યુદ્ધ થયું તેનું વર્ણન મહાભારતમાં કરવામાં આવ્યું છે.
 મહાભારતમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ વર્ષ અગાઉની આર્ય જનતાની
 માહિતી મળે છે. તે વખતે તેમનામાં ધૈર્વ, શૌર્વ વગેરે
 ગુણોનો વિકાસ વિશેષ પ્રકારે થયો હતો એમ આપણને
 તેમના યુદ્ધના હત્તાદ ઉપરથી માલમ પડી આવે છે. વખત

જતા ધીમે ધીમે સમાજમા શાન્તિ પ્રસરવા લાગી અને યુદ્ધનો ઉત્સાહ કમી થયો. અને જે વખતે સમાજમા યુદ્ધને બદલે નૈતિક આચરણનું મહત્ત્વ વધારે મનાવા લાગ્યું—મતલબ કે એક-પત્નીત્વ, ખંધુપ્રેમ, સૈન્યસેવકભાવ, પતિવ્રતાધર્મ, સત્યવચન વગેરે નૈતિક ગુણોનું મહત્ત્વ સમાજમા વધવા લાગ્યું—તે સમયમા વાત્મીકિએ રામચરિત્ર લખીને અમગ્ઝીતિ મેળવી. ભૂગોળની દૃષ્ટિએ રામરાજ્યના વિસ્તારનો વિચાર કરીયે, અને સામાજિક ઉત્ક્રાંતિના તત્ત્વ પ્રમાણે સામાજિક અને નૈતિક ઉન્નતિનો વિચાર કરીયે તો રામાયણ મહાભારત પછીનું હશે, એમ કેટલાક પ્રતિપાદન કરે છે.

ગમે તેમ હોય તોપણ એટલી વાત તો નિશ્ચિત છે કે ૧૩૦૦-૧૪૦૦ વર્ષ ઉપરની આર્થ જનતાની સ્થિતિ મનજવામા રામાયણ ધણી જ મદદ કરે છે એમા ઠાણથી ના પડાય એમ નથી. કાળે કરીને

રામ એ સાતમે અવતાર

છે, એમ સમજવામા આવ્યું. ધર્મમાર્ગે ચાલનારને દુષ્ટા તરફથી દુ.ખ આપવામા આવતું હોય તો તેનો નાશ કરવાને પરમેશ્વર અવતાર લે છે એવી તે વખતે સમાજમા માન્યતા હશે એમ જણાય છે કારણ કે

યદા ધર્મો ગ્લાતિ વશે સુરાણા તદા કૃણો જાયતે માનુષેષુ ॥
એવું અનુશાસન પર્વ (૧૫૯-૧૨)મા કહેલું છે. વળી ગીતામા તો આ સબંધમા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સ્પષ્ટ રીતે કહેલું છે:—

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અમ્યુત્પાનમધર્મસ્ય તદાત્માન સૃજામ્યહમ્ ॥

રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં નીચેના શ્લોક છે:—

નષ્ટધર્મવ્યવસ્થાનાં કાલે કાલે પ્રજાકર: ।

ઉત્પદ્યતે દસ્યુવધે શરણાગતવત્સલ: ॥

મતલબ કે ધર્મની સ્થાપના અને અધર્મનો નાશ કરવાને કારણે અવતાર લેવામાં આવે છે એવું જ અસલના વખતમાં લોકો માનતા હતા તેવું આજે પણ લોકો માને છે.

રામચંદ્ર પોતે પરમેશ્વરનો અવતાર હતા એ ખાખતનો રામાયણમાં એક ઉલ્લેખ છે. અયોધ્યાકાંડમાં એમ કહેલું છે કે

स हि देवैरदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः ।

अर्धितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥

“રાવણનો વધ કરવાને વાસ્તે વિષ્ણુ મનુષ્ય લોકમાં જન્મ્યા છે.”
યુદ્ધકાંડમાં બ્રહ્માએ નીચે પ્રમાણે રામની સ્તુતિ કરેલી છે:

“રામ, તું સાક્ષાત્ દેવ છે, સુદર્શનધારી નારાયણ છે, હવે પછી થનારા તારા શત્રુઓનો તું નાશ કરનારો વરાહ છે, નાશ નથી થતો એવો બ્રહ્મા તું જ છે; સીતા એ લક્ષ્મી છે.”
ઉત્તરકાંડમાં બ્રહ્માદેવે આખરે રામને કહેલું છે કે “તું વિષ્ણુ જ્યોતિમાં મળી જ, કારણકે સર્વ વિશ્વનું તું નિવાસસ્થાન છે.”
યુદ્ધકાંડમાં રાવણ મરાયો તે વખતે વિલાપ કરતાં મંદોદરીએ કહેલું કે “મહારાજ, તમારી સામે હોયો રહેવાને યમરાજ પણ ડરતો હતો, છતાં આજે તમને માનવીના હાથે મરણ શી રીતે આવ્યું? મને લાગે છે કે આ રામ નથી, પણ શ્રી વિષ્ણુ પ્રત્યક્ષ અવતાર લઈને આવેલા છે.”
આવી રીતે રામ એ ધર્મશ્વરનો અવતાર હતા એમ રામાયણમાં બતાવેલું છે. આખા રામાયણમાં કેટલોક ભાગ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો છે

એમ દેટલાકનું માનવું છે. મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં નીચેના શ્લોક છે:-

હંસઃ કૂર્મશ્ચ મત્સ્યશ્ચ પ્રાદુર્ભાવાદ્વિજોત્તમ ॥

વરાહો નારસિંહશ્ચ વામનો રામ એવ ચ ॥

રામો દાસરથિશ્ચૈવ સાત્વતઃ કલ્કિરેવ ચ ॥

આ અવતારોમાં બુદ્ધનું નામ નથી; અને અત્યારે વિષ્ણુ ભગવાનના જે દશ અવતાર મનાય છે તેની અંદર હંસાવતારનું નામ મળતું નથી. રામાયણમાં અયોધ્યાકાંડમાં (૧૦૯-૩૪) બુદ્ધને ચોર અને નાસ્તિક કહેલા છે.

यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्तयागतं नास्तिरुमत्र विद्धि ॥

પણ આ વાક્યને આગળપાછળ કરી સંબધ નથી તેથી તે પાછળથી હમેશામાં આવ્યું હશે એમ મનાય છે. ઇ. સ. ની પાંચમી સદીમાં વાયુપુરાણ લખવામાં આવ્યું છે એમ મનાય છે. એ વાયુપુરાણમાં રામ એ વિષ્ણુનો અવતાર છે એમ લખેલું છે. બીજાં પુરાણોમાં પણ રામ એ પરમેશ્વરનો અવતાર હતા એમ લખેલું છે અને તેમને પરમેશ્વર જેવા પૂજ્ય માનેલા છે. ઇ. સ. ૧૦૧૪માં અમિતગતિ થઈ ગયો તેણે રામનાં પુષ્કળ વખાણ કરેલાં છે અને તેને સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપક વગેરે વિશેષણો આપેલાં છે. આ ઉપરથી તે સમયમાં રામ તરફ બહુ જ પૂજ્યબુદ્ધિ હશે એમ માલુમ પડે છે. અખ્યાત અમરકોશનો કર્તા અમરસિંહ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સદીમાં થઈ ગયો, તેણે દેવતાઓનાં નામ પોતાના કોશમાં આપેલાં છે. તેમાં રામનું નામ આપેલું નથી, પણ તેના જ સમયમાં વરાહમિહીર થઈ ગયો તેણે કૃષ્ણ, સૂર્ય, યમ

વગેરેની મૂર્તિ શ્રી રીતે બનાવવી તે કહેલું છે. તેણે રામની
 મૂર્તિ પણ બનાવવાની રીત બતાવેલી છે. આ ઉપરથી
 આપણને એમ માનવાને કારણ મળે છે કે તે સમયમાં રામને
 અવતાર તરીકે માનતા હતા, પણ અત્યારની પેઠે તેનાં પૂજ-
 પાઠ-ભજન વગેરે તે વખતમાં ચાલતાં ન હતાં. ધાર્મિક
 ક્રિયાઓમાં હિન્દુઓને વિષ્ણુના ૨૪ નામનો ઉચ્ચાર કરવો
 પડે છે. તેની અંદર વામન, નરસિંહ, કૃષ્ણ, વગેરેનાં નામો
 છે, પણ જે રામનામને અતિશય પવિત્ર માનવામાં આવે છે
 તે તેમાં દેખાતું નથી. આ ઉપરથી રામની ઉપાસનાનો
 સ્વાજ પ્રાચીન કાળમાંયે હતો એમ માનવાને આપણને
 સખળ કારણ મળતું નથી. ઇ. સ. ના ૧૩મા સૈકામાં રામની
 ઉપાસના ચાલુ હતી. મધ્ય ઉર્દૂ આનંદતીર્થ રામના બહુ જ
 ભક્ત હતા. તેમણે દિગ્વિજયી રામની મૂર્તિ બદ્રિકાશ્રમમાંથી
 આણી અને જગન્નાથપુરીમાંથી રામસીતાની મૂર્તિ લાવવાને
 ૧૨૬૪ની સાલમાં નરહરતીર્થને મેદકર્યો. એ જ શતકમાં
 માદ્રિએ લખેલા પ્રતખંડ નામના પુસ્તકમાં રામનો જન્મઉત્સવ
 કેમ ઉજવવો એ લખેલું છે. વૃહદ્દારિતની સ્મૃતિમાં પણ રામ
 એ અવતાર છે એમ જણાવીને તેની પૂજા કરવી એમ લખેલું
 છે અને તે તુલસીદાસના રામાયણને વેદ ગ્રંથનું માન આપે
 છે. રામાનન્દની શિષ્ય શાખા રામાનન્દીના નામથી પ્રસિદ્ધ
 છે. તે રામાનન્દના ૧૨ શિષ્યો પૈકીના પ્રસિદ્ધ જે કબીર તેણે
 પણ રામભક્તિનો મહિમા વધાર્યો. દક્ષિણ પ્રદેશમાં રામદાસ
 સ્વામીને લીધે રામની પૂજા કરવાનો ચાલ ૧૭મા સૈકાથી
 શરૂ થયો અને ઘણે ઠેકાણે રામ, સીતા અને હનુમાનનાં
 મંદિરો સ્થપાયાં. દાશીદાસનો ચ્યુવંશ, ભવજીતિનું મહાવીર

ચરિત્ર અને ઉત્તર રામચરિત્ર, એકનાયનું ભાવાર્થ રામાયણ,
 શ્રીધરનો રામવિજય, મોરોપતના ૧૦૮ રામાયણ, અધ્યાત્મ
 રામાયણ, રામગીતા એ સર્વ અન્યને લીધે રામચંદ્રનું મહત્ત્વ
 ફેલાયુ અને દરેકના મનમાં રામચંદ્ર વિષે પૂજ્યભાવ ઉદ્ભવ્યો.
 રામાયણના તરણુમાં હિન્દુસ્તાનની જુદી જુદી બાપામાં તેમ જ
 ચુરોપની બાપામાં પણ થયા. વાઁમીકિએ તો રામના શૌર્ય,
 ધૈર્ય, એકપત્નીવ્રત વગેરે ગુણોનું વર્ણન કરીને ખૂબ આદરભાવ
 બતાવ્યો છે. રામને પણ બીજા માણસોની ધેડે જ દુઃખ, હર્ષ,
 શોક વગેરે થતા હતા અને પોતાના કેમકે ઉપર વિજય
 મેળવના તેને બીજા માણસની મદદ લેવી પડી, એવું જો
 રામાયણમાં બતાવ્યું છે એ બધાનો વિચાર કરીએ તો
 રામને પરમેશ્વરના અવતાર ગણવાનો વાઁમીકિનો વચાર હોય
 એમ લાગતું નથી. પણ વૃષસીદાએ તો તેને સાક્ષાત્
 વિષ્ણુના અવતાર કહ્યા છે. અત્યારે રામનામનો મહિમા ઠેર
 ઠેર ગવાય છે. ઘણા લોકો એમ માને છે કે રામનામ એ જ
 મોક્ષનું સાધન છે અને તેથી રામની કથા ઘણી જ પૂજ્યબુદ્ધિથી
 વાચવામાં આવે છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં લગભગ દરેક માણસને
 વૃક્ષમીદાસના દુહા આવડે છે અને તદ્દીન બનીને લોકો તે
 ગાય છે. કેટલાકને તો દરરોજ રામાયણ વાચવું જ જોઈએ
 એવો નિયમ હોય છે મળને જ્યારે સ્મશાનમાં બાળવા લઈ
 જાય છે ત્યારે રામનામ સત્ય હૈ, એમ બોલવાનો ધણે
 ઠેકાણે રિવાજ હોય છે. નમસ્કાર કરતી તખતે પણ ગમરામ
 કહેવામાં આવે છે. રામાયણમાંથી નાંટકો બનાવી તે
 બજાવવામાં આવે છે જત્રાને દિવસે ગમથીવા જોવાને માટે
 હજારો લોકો એકઠા થાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં આમો માસમાં

ઠેકઠેકાણે રામલીલા ભજવાય છે અને તે વખતે શ્રીરામચંદ્રની જ્ય વગેરે ગર્જનાથી લોકો આકાશને ગજવી મુકે છે. આ સર્વ ખીનાથી રામની તરફ હિન્દુઓનો કેટલો પૂજ્યભાવ છે તે જણાઈ આવે છે. કૃષ્ણનાં મંદિરો માણક રામનાં મંદિર ભવ્ય અને વિશાળ હોતાં નથી. વૃન્દાવન અને ખીખાં સ્થળોનાં કૃષ્ણમંદિર ભવ્ય અને સુંદર બાંધેલા હોય છે અને તેમને શણગારવામાં અઢળક ધન ખર્ચવામાં આવે છે; જ્યારે અયોધ્યા કે જ્યાં રામનો જન્મ થયો હતો તે ઠેકાણાનું રામજીમંદિર સાદું છે. જો રામજીમંદિર કોઈ પણ ઠેકાણે મુશોભિત રીતે બાંધવામાં આવ્યું હોય તો ફક્ત હતુમાન ગદી ઉપરનું મંદિર કંઈક અંશે સુંદર છે એમ કહી શકાય. પણ સ્વાર્થીપણાને લીધે અથવા નિસ્વાર્થીપણે હજારો લોકો પોતાના હૃદય રૂપી મંદિરમાં રામચંદ્રની મૂર્તિ પધરાવે છે.

રામચંદ્રના દૈવી ચમત્કાર

રામાયણમાં લખેલા છે એ ઉપરથી રામચંદ્ર ઇશ્વરના અવતાર હતા એમ બાવિઠ શ્રદ્ધાળુ લોકો માને છે. નાની ઉમરમાં તેમણે શિવનું ધનુષ્ય બાંધ્યું; ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવાની જોતે પ્રતિજ્ઞા હતી, અને જેમણે એકવીસ વાર પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી હતી એવા પરશુરામનો તેમણે નાની ઉમરમાં પરાજય કર્યો; રામની સાથે પ્રસંગ પાડતાં પહેલાં તેમના બગની પરીક્ષા માટે સુગ્રીવે જણાવ્યું ત્યારે રામચંદ્રજીએ એક જ બાણથી વિશાળ અને ઘાટા વનને છેદી નાંખી સુગ્રીવની ખાત્રી કરી આપી; ગૌતમ ઋષિના શાપથી તેમની પત્ની અહલ્યા સીતા થઈ જંગલમાં પડી હતી તેને પોતાના પાદસ્પર્શથી

જીવતી કરી અસલ સ્વરૂપ આપ્યું; વર્ણાશ્રમ ધર્મનો ભંગ
 કરવાના અપરાધ માટે શંખુકને મારી નાંખી તેમણે આહુતીના મરેલા
 પુત્રને જીવોતો કર્યો; સમુદ્રને બાળી નાંખવાને ધનુષ્ય ઉપર
 બાણ ચડાવતા જ મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરી સમુ તેમને
 શરણે આવ્યો; સમુદ્ર ઓળંગી પાર જવાને વાસ્તે પથ્થરને
 તંગતા કરી પાળ બાધી; અને દેવ લોકો પણ જેનાથી ત્રાસતા
 હતા એવા, કોઈનાથી ન જીતાય તે રાવણનો તેના આખા
 કુળ સાથે નાશ કરી રાક્ષસોનો પરાજય કર્યો. આ
 કેટલાયે દૈવી ચમત્કારો રામચંદ્રજીએ કરેલા છે. જે જે મહા
 પુરુષો ઇશ્વરના અવતાર હોવાનું મનાય છે, તે ગમે તે દેશમાં
 જન્મ્યા હોય તોપણ તેમણે દૈવી ચમત્કારો કરેલા છે એમ તેમના
 જીવનચરિત્રોમાં લખેલું હોય છે. ઇશુખ્રિસ્ત, મહમ્મદ, ઝોરોસ્ટર
 બુદ્ધ, રામ, કૃષ્ણ એ સર્વેએ કંઈ ને કંઈ દૈવી ચમત્કારો
 કરેલા છે એમ તેમના જીવનચરિત્રો જોતા માયમ પડી આવશે.
 જે કે દરેક ધર્મના માણસો પોતાના ધર્મના ચમત્કારોની વાત
 સાચી માને છે, તોપણ બીજા ધર્મના ચમત્કારો જોતા છે એમ
 છાતી ઠોકી જણાવે છે અને સામા માણસના ઉપર દોષો
 મુકે છે. આ સ્થિતિ શોચનીય છે. મનુષ્યના અજ્ઞાનની આ એક
 નિશાની છે. જે બરોબર વિચાર કરીશું તો જણાશે કે આ
 આખું વિશ્વ પણ એક અદ્ભુત ચમત્કાર છે. નિયમિતપણે
 ઉગતા અને આયમતા સૂર્ય અને ચંદ્ર, આકાશમાં કશાના
 ટેકા વગર અદ્ધર રહેવા કેટલે નક્ષત્રો, મહાન સમુદ્રો,
 જમીનના પેટામાં તેમજ ઉપર વસી રહેલાં લાખો પ્રાણીઓ,
 મનુષ્યશરીરની અદ્ભુત યોજના, એ સૌ ચમત્કાર જ છે.
 અને આ સૌ જે પરમ પૂજ્ય, સર્વશક્તિમાન પ્રભુએ ઉત્પન્ન

કરેલું તે પ્રભુની શક્તિનો પાર પામવો અશક્ય છે. પણ
 ઇશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલી આ સર્વ વસ્તુઓને વારતે નિયમો હોય
 છે અને તે નિયમને અનુસરીને જ તેમને વર્તવું પડે છે.
 તેમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ સૌ ઇશ્વરી નિયમો પ્રમાણે
 થાય છે. જે કે આ નિયમોમાં કોઈથી ફેરફાર થાય એમ
 નથી, છતાં ઇશ્વર સર્વશક્તિમાન છે એમ આસ્તિક અને
 શ્રદ્ધાળુ લોકો માને છે, અને તેથી ઇશ્વરને ‘કર્તૃ, અકર્તૃ
 અન્યથા કર્તૃ સમર્થ’ (સર્વ કંઈ કરી શકે એવો) માનીને તે
 સૃષ્ટિના નિયમોથી બહાર જઈ શકે છે એમ સાબીત કર્યું છે.
 જગતમાં જે જે ઇશ્વરના અવતાર તરીકે મનાયા તે સર્વમાં
 ઇશ્વરી શક્તિ હતી, એટલે તેઓ ‘કર્તૃમકર્તૃમન્યથાકર્તૃ’ હતા
 એમ માનીને તેમને હાથે સૃષ્ટિના નિયમોથી વિરૂદ્ધ એવા
 દૈવી ચમત્કારો બન્યા છે એમ શ્રદ્ધાળુ લોકોએ માનેલું છે.
 કોઈ માણસ એ ચમત્કારની વાતો માને કે ન માને એના
 ઉપર કંઈ અવતારનું મહત્ત્વ ટકી રહેતું નથી.. કદાચ એકાદ
 વ્યક્તિ એવા ચમત્કાર કરી શકે તેથી તે કંઈ પૂજ્ય કે
 સમાજને આદર્શ બની શકતી નથી. જે તેમ થતું હોત તો
 ફોતોઆદ, સીનેમા, તાર વગરના સંદેશા, એક્સ ફિરોસો
 વગેરેની શોધોથી જગતને આશ્ચર્ય પમાડનાર સર્વ માણસો
 ઇશ્વરના અવતાર મનાયા હોત. અવતારનું ખરૂં મહત્ત્વ તો તેના
 સદ્વર્તન, ચારિત્ર અને નીતિ ઉપર જ આધાર રાખે છે.
 અને આપણે આ જ દૃષ્ટિબિન્દુથી રામ, કૃષ્ણ અને ગુદ્ધ
 તરફ જોવું જોઈએ. આ મહાન પુરોહિતાં ચારિત્ર અને તેમને
 હાથે થયેલાં સારાં અને મહાન કાર્યો જોઈને તેમના તરફ
 જેમને પૂજ્યજીવિ અને પ્રેમ ઉપજ્યો તેમણે અનેક દૈવી ચમ-

હકારોનો તેમનાં જીવનચરિત્રોમાં સમાવેશ કર્યો. વાત્સીકિ
રામાયણ ઉપરથી

દૈવી ચમત્કારોનો ખુલાસો

ચાપ છે. આ મહાકાવ્ય રચાયા પછીથી તેની અંદર
દૈવી ચમત્કારોની વાતો દાખલ કરવામાં આવી. આવી રીતે
ખુદ રામાયણમાં તેમજ ત્યાર પછીના રામચંદ્ર વિષે લખાયેલા
જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાં કવિઓએ પોતાની કલ્પનાથી જે જે
દૈવી ચમત્કારો ઉપજાવી કાઢ્યા તે સર્વ લોકો ખરા માનવા
લાગ્યા. દાખલા તરીકે વાત્સીકિ રામાયણમાં સોનાના મૃગની
વાત આવતી નથી. રામ અને લક્ષ્મણ શીકાર માટે ગયા
અને સીતાના રક્ષણ માટે જટાયુ પર્ણકુટિમાં હતો તે વખતે
રાવણ સંન્યાસીનો વેપ ધારણ કરીને બિશ્વા માંગવા આવ્યો,
ત્યારે સીતાજીએ તેને કહ્યું કે

આગમિષ્યતિ મે મર્તા વન્યમાદાય પુઞ્જલમ્ ।

ઘ્નન્ ગોવન્ ષરાહાંઘ દત્વાદાયામિપ મહુ ॥

“મારા પતિ જંગલોથી રજો, હરણ, વૃષભ, વરાહ વગેરેનું
માસ લઈને જંગલો આવશે ત્યાં મુઠી તમે વેળો.” જો કંચુડીને
વાસ્તે મુવર્ણમૃગનું ચામડું લેવાને રામચંદ્ર ગયા હોત, અને
લક્ષ્મણને કપડો આપીને સીતાએ રામના બચાવ વાસ્તે
મોઢાયા હોત, તો ઉપર પ્રમાણે શાન્ત રીતે સીતાજી રાવણનો
સત્કાર કરત નહિ. તે ઉપરાંત જટાયુએ રામને એમ કહ્યું કે
“હું આપની ઇચ્છા પ્રમાણે અહીં સીતાનું રક્ષણ કરીશ. નમે
લક્ષ્મણ સાથે જાઓ.” મતલબ કે રામ અને લક્ષ્મણ બન્ને જણ
સાથે જ શીકાર કરવાને ગયા હતા અને પાછાથી મળે

સીતાનું હરણ કયું એમ વાલ્મીકિએ લખ્યું છે. અહલ્યાની
બાબતમાં વાલ્મીકિએ લખ્યું છે કે ગૌતમે ગુસ્સાથી પોતાની
પત્નીને નીચે પ્રમાણે શાપ આપ્યો.

વાતમશ્ચા નિરાહારા તપ્યન્તી મસ્મશાયિની ।

અહર્યા સર્વભૂતાનામાશ્રમેઽસ્મિન્વસિષ્યસિ ॥

મતલબ કે “ કશું પણ ખાધા વગર માત્ર વાયુનો ભક્ષ કરીને,
કેાઈની પણ નજરે ન પડતાં, પશ્ચાત્તાપ કરી આશ્રમની અંદર રાખમાં
પડી રહે. ” પછી જ્યારે રામ અને લક્ષ્મણ ત્યાં આવ્યા
ત્યારે તે અહલ્યા તેમની સામે આવી તે વખતે

રાખર્વો તુ તદા તસ્યાઃ પાર્શ્વો જગ્રાહતુર્મુદા ॥

આ બંને ભાઈઓએ આનંદથી તેના ચરણમાં મસ્તક
મુક્યું. પછી ગૌતમે અહલ્યાનો સ્વીકાર કર્યો. અહલ્યા શિક્ષા
થકતિ અરણ્યમાં પડી હતી, રામનો પાદસ્પર્શ થતાં તે ઉઠી
વગેરે વાતો પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે એમ ઉપસા ઉતારા
પરથી જણાય છે. લંકામાં જવા માટે પર્યટનો તરતો પુલ્લ
બાંધવામાં આવ્યો એવું રામાયણમાં લખ્યું જ નથી. વાનરોએ
સમુદ્રનો ભાગ પર્યટથી ભરી કાઢી રસ્તો તૈયાર કર્યો એમ જ
લખેલું છે.

આવા ખીજ કેટલાક દાખલા પણ આપણને મળી શકે.
હુંકામાં એટલું જ કહેવાનું કે રામને માટે સમાજમાં જેમ જેમ
પુન્યભાવ વધતો ગયો તેમ તેમ રામાયણની પુનરાવૃત્તિ
કરનારાઓએ તેમાં અસંકલ્પ વાતો દાખલ કરી, એટલું જ નહિ
પણ રામાયણની મૂળ કથા સાથે જેનો કશો સંબંધ નથી
એવા તે તે વખતના સમાજની રિયતિ ઉપરથી મુઝેલા વિચારો

પણ તેમણે તેમા દોષય ક્યાં. આથી બુદ્ધ સજ્જી હકીકતનો અને મહાભારતના કેટલાક પ્રકરણોનો પણ ગમગમ્યમાં સમાવેશ થઈ ગયો. મૂળ રામાયણ જેની અદર વાંઠીકિએ રામનો ખરો ઇતિહાસ લખ્યો હતો તેમા હિન્દુઓના દુર્દેવને લીધે ઘણું જ રૂપાંતર કરવામા આવ્યું. અસ્તુ. તે ગમે તેમ હોય, પણ એટલું તો ખરું જ છે કે રામાયણમાં વર્ણવેલા ચમત્કાર બન્યા છે એવું અંન કરણપૂર્વક કહેનારા રામભક્ત અને તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા રામના ઉપાસકોને સમજ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સત્યની દૃષ્ટિએ ઇષ્ટ છે એવું સાબીત કરવું તેના કગતા આવી મહાન બધ્કિનએ બતાવેલા શ્રવનનું મહત્ત્વ ધ્યાનમા લઇને તેમણે બનાવેલે રસ્તે જવું એ જ વિશેષ લાભદાયક થશે. આટલા વાસ્તે રામાયણમા લખેલા ચમત્કારો સાચા છે કે ખોટા છે તેની બાજગડ ન કરતા

રામાયણમાંથી મળતો સાર

શ્રદ્ધણુ કરવો જોઈએ રામનુ ચરિત્ર સાત્ત્વિક, પ્રેમાળ અને હૃદાર છે. માતાપિતા તરફની ભક્તિ, બાઈ તરફનો પ્રેમ, સત્ય વચન, એકપત્નીવ્રત, આ બધા ગુણોથી તેની કીર્તિ જગતમા ફેલાઈ. સીતાશ્રના વર્તન ઉપરથી પણ આપણને સ્ત્રી જાતિની યોગ્યતા સમજાય છે. વળી લક્ષ્મણ, ભગત અને શુબ્ધના જેવો નિઝ્વાર્થ જંગુપ્રેમ બાળે જ આપણા જોવામા આવશે.

હનુમાનની સ્વામીભક્તિ અમૂલ્ય હતી અને સ્વામીના કામને માટે તેણે સુખદુ ખની જરા પણ પરવા કરી નથી. દશરથનો પુત્રપ્રેમ અને જનકનુ વિદેહીપણું અનુપમ છે. અભિમાન અને અવિચારથી શું પરિણામ આવે છે તે આપણને રાવણના અંતકાળ ઉપરથી માલમ પડી આવશે.

વાનરના જેવાં તદ્દન બેજવાળદાર અને છોદરવાદી
 માણસો પણ ઉત્તમ માર્ગદર્શક મળવાથી અથવા ઉત્તમ
 નાયક મળવાથી કેવા કાર્યકુશળ થઈ શકે છે અને મહાન
 કાર્યો સાધી શકે છે તે આપણને સુગ્રીવ, અંગદ અને આખી
 વાનરસેનાના દાખલા ઉપરથી સમજાય એમ છે. - એકંદર
 રીતે રામાયણ અત્યંત પ્રેમાળ, બોધદાયક અને ઉદાર વાતોથી
 ભરપૂર છે. રામનવમીને દિવસે રામચંદ્રજીમાં જે જે સદ્ગુણો
 હતા તે પ્રમાણે વર્તવાનો જે પોતાની જાતને હિન્દુ
 કહેવંદાવે છે તેણે દરેકે નિશ્ચય કરવો જોઈએ અને તે પ્રમાણે વર્તવું
 જોઈએ; તો જ રામનવમી ક્યાંતું ફળ તેને મળી રહેશે.
 રામચંદ્રજીની માણકે સુશીલ, સદાચારી અને સત્યવચની થવાની
 દરેકને જરૂર છે. હિન્દુઓ કે જેઓ રામના ઉપાસક અને
 ભક્ત છે તેમણે આ જાણવું જોઈએ.

દોલોત્સવ

દેવીપુરાણ અને નિર્ણયામૃત ગ્રન્થમાં દોલોત્સવ સબધી જે વિવેચન કરેલું છે તેમાં ચૈત્ર સુદ ૩ થી વૈશાખ શુદ્ધ ૩ સુધી ગૌરી, વિષ્ણુ વિગેરે દેવોનું પૂજન કરવું એમ કહેલું છે. આને દોલોત્સવ નામ આપવાનું કાગ્યુ જોટલું છે. તે ઉત્સવના દિવસોમાં દેવની ભૂતિને શણગારીને દિડોગામાં બેમાડીને ઝુનાવનામાં આવે છે. જુદા જુદા દેવના ઉત્સવો જુદે જુદે દિવસે કરાવેના હોય છે. ત્રીજી શુદ્ધ ૧૪ સુધી શિવ પાર્વતીનો ઉત્સવ, ૧૪થી રસિદનો અને વ. ૧૧થી વિષ્ણુનંદીનો ઉત્સવ કરવાનો હોય છે, તથા છવ્વ્યામર આદિ રાત્રોપચાર દેવને અર્પણ કરવા એમ પુરાણમાં જણાવેલું છે. બગાળ તરફ દુતારાની (હોળા)ના દિવસોમાં દોલોત્સવ થાય છે તેનું વિવેચન આગળ દોલિમ મહોત્સવમાં કરેલું છે.

શાસ્ત્રોક્તવિધિ

જુદા જુદા દેવતાઓને હિંડોળા ઉપર બેસાડી તેમની ઘોડઘોપચારથી પૂજા કરવી, રૂપાની સાંકળો બાંધેલા રત્નજડિત સોનાના પારણામાં વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીની મૂર્તિઓ બેસાડીને ઝુંલાવવી, હોમ કરીને તેમાં ઘીની ૧૦૮ આહુતી આપવી, દશે દિશામાં ભાતનો બળી આપવો, વાજતેગાજતે દેવની મૂર્તિ પારણામાં બેસાડીને ગીત ગાવાં, આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી ઉત્સવ કરવો.

આસૂ રૂઢી

પહેલાંની માસક હાલમાં ઘેર ઘેર કાઢ દોસોત્સવ કરતું નથી. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં આનો પ્રચાર નથી. શુભારે આઠસે વર્ષ પહેલાં ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં આ ઓચ્છવ ચાલતો હતો એવું આલ્બેરૂનીના લેખ ઉપરથી દેખાય છે. તે વખતે ઘેર ઘેર દોસોત્સવ થતો હતો. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ભારે આનન્દથી ચૈત્રના દિવસ યુગ્મરતા હતા. આ માસનું હિન્દોલી ચૈત્ર એવું નામ હતું. હાલમાં મથુરા, વૃંદાવન, અયોધ્યા, કાશી, બારકા અને ડાકોરનાથ એ ઠેકાણે સાર્વજનિક મન્દિરોમાં આ ઓચ્છવ મોટા દમામમાં કરવામાં આવે છે. તે વખતનો દેખાવ જોવા માટે હજારો જનત્રાણો આ ક્ષેત્રમાં ભેગા થાય છે. વિશેષતઃ કૃષ્ણના દેવાલયમાં આ ઓચ્છવ પ્રેક્ષણીય હોય છે. અત્યારે જે અનેક ઓચ્છવ જોવા લાયક થાય છે તે ઉપરથી

ધર્મની ઉત્પત્તિ કે અવનતિ

યજ્ઞ એ નક્કી કરી શકાય એવું છે. પરમેશ્વર સંબંધીની વિશાળ દ્રશ્યનાઓ જતી રહી અને તે પશુ મનુષ્યો પ્રમાણે જ આહાર, નિદ્રા વગેરેથી સંતુષ્ટ થનારા છે એવી સમજ ઉત્પન્ન થઈ. મતલબ કે પરમેશ્વરની મહતાનું જ્ઞાન આપણા લોકોમાંથી

નષ્ટ થયું તે વખતે દોહોત્સવ જેવા ઉત્સવો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. સહસ્રશીર્ષ, સહસ્રપાદ, (અર્થાત્ જગનાં પ્રાણીઓનાં હજારો શિર અને તેમના હજારો પગ તે પરમેશ્વરનાં જ છે) એવી જે મૂળની ભાવના હતી તે જતી રહી અને અવતારને લીધે દેવની પણ મનુષ્યની મારફત કાન, આંખ, નાક વાળી એક મૂર્તિ બનાવવામાં આવી. અર્ધ, પાદ, સ્નાન, યજ્ઞોપવિત, નૈવેદ્ય, તામ્રહ, છત્ર, ચામર, વાદ્ય, ગીત, યયન વગેરે આપણી મારફત જે દેવને પસંદ છે એવી કલ્પનાથી તેને એ અર્પણ કરવાં એને લોકો ભક્તિનું ચિહ્ન માનવા લાગ્યા. તે જ પ્રમાણે દેવાલયોની સ્થળે સ્થળે સ્થાપના થયા પછી તેમાં જે દેવના પૂજારી થઈને રહ્યા તેમણે જુદા જુદા ઓચ્છવો કર્યા. પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપરથી એમ જણાય છે કે વેદકાળમાં દેવાલય અથવા દેવની મૂર્તિ નહોતાં. પ્રાચીન આર્યો જે પંચમહાભૂતની પ્રાર્થના કરતા હતા તે મહાભૂતો મંદિરો અથવા દેવાલયમાં સમાઈ શકે તેવા ન હતાં. દરેક આર્યનું ઘર એ જ દેવાલય અને ઘરનો યજમાન એ જ ઉપાધ્યાય અને પૂજારી હતો. દેવપૂજા, હોમહવન એ સર્વ ઘેર ઘેર થતા. આ સર્વ ધર્મકૃત્યોમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પોતપોતાને ભાગે પડતું કામ કરતાં. સોમવસ્ત્રી લાવીને ખાંડવી, રસ કાઢવો વગેરે કામ સ્ત્રીઓ કરતી અને હોમ સિદ્ધ થયા પછી હવિ અર્પણ કરતી વખતે પતિ સાથે બેસીને તેઓ યજ્ઞકાર્ય ચલાવતી. ઋગ્વેદમાં એ સંબંધીમાં સ્પષ્ટ લખાણ મળે છે તે પ્રમાણે:—

વિ ત્વા તતલે મિથુના જવસ્યવો જગસ્ય સાતા ગવ્યસ્ય નિસૃજ.
સક્ષન્ત ઇન્દ્ર નિસૃજ । યદ્રવ્યન્તા દ્વા જના સ્વશ્યન્તા સમૂદ્ધિમિ
આવિષ્કરિકદ્રૂપણં સચામુવં વઙ્ગમિન્દ્ર સચામુવમ્ ॥ ૩ ॥

(મં. ૧ સૂ. ૧૩૧)

અર્થ—“હે ઇંદ્ર, તારા પ્રસાદની ઇચ્છાથી ચળમાન અને તેની પત્ની એવાં અનેક દંપતિ ગોધન પ્રાપ્ત થયા માટે તને હવે અર્પણ કરે છે અને આહુતિ આપી, બીજું કામ બાબુએ મુકીને તારું પૂજન શ્રદ્ધાથી કરે છે. દિવ્ય પ્રકાશ અને સ્વર્ગસ્થિતને માટે ઉત્સુક થએલાં દંપતિને જ્યારે જ્યારે તું સ્વર્ગલોકમાં લઇ જાય છે ત્યારે ત્યારે, હે ઇંદ્ર, તારું અમોઘ વજ્ર સહજ અમારી દૃષ્ટિએ પડે છે. તે તારું જીવન અને પ્રાપ્ત છે. તેના અને તારો કોઇ દિવસ વિયોગ થતો નથી.” આવી જાતના ઘણા ઉતારા આપી શકાશે.

યજ્ઞકાર્ય કરવામાં જુદી અને બબઝાબરેલી વ્યવસ્થા કરવી પડતી ન હતી. જે સુલા ઉપર રસોઇ થતી તે જ સુલામાં અગ્નિને આહુતિ આપતા. (હાલમાં ઘણે ભાગે આવી જ રીતે વૈશ્વદેવ કરવાનો જે ચાલ છે તે આ જુની પદ્ધતિનો બાકી રહેલો અંશ છે.) બૌદ્ધ ધર્મ નાસ્તિકવાદી હોવાને લીધે તે ધર્મને અને દેવપૂજા, મૂર્તિપૂજા અથવા દેવાલયને કશો સંબંધ હોય એમ સંભવતું નથી. પરંતુ હિન્દુઓને મૂર્તિપૂજાનો પહેલો પાઠ બુદ્ધના અનુયાયીઓએ જ શીખ્યો એમ પ્રાચીન ઇતિહાસ સાક્ષી આપે છે. ખ્રિસ્તી શકના સાતમા સદ્દમાં બુદ્ધનસંગ નામનો પ્રવાસી આ દેશમાં આવ્યો. તેણે બૌદ્ધ ધર્મની પડતીનું જે વર્ણન કરેલું છે તે ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે તે દાગમાં બૌદ્ધધર્મીઓ મૂર્તિપૂજા જ બન્યા હતા. પ્રથમ બિહુઓને રહેવાને માટે અને સભા ભરી ધર્મવિષયો ઉપર ચર્ચા કરવા સારૂ બન્ધ સુદાઓ અને સભામંદિરો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. આ મંદિરોમાં દશ હજાર સુધી બિહુઓ રહેતા હતા. આવા મંદિરો આખા દેશમાં વખત જતાં બંધાયેલાં હતાં. પરંતુ

દાણે કરીને તેમાં અજસ્ર જુદની મૂર્તિ સ્થાપન કરવામાં આવી.
 પાલખીઓમાં અને રથમાં જુદની અને ખીજી મૂર્તિઓને બેસાડી
 મોટા દમામથી શહેરમાં ફેરવવાનો રિવાજ શરૂ થયો. જુદના ધર્મો-
 પદેશ તરફ કોઈ વધારે આદરભાવ બતાવતા ન હતાં. ગૌતમ
 જે ઠેકાણે જન્મ પામ્યો તે કપિલવસ્તુ નામ ગામ, ગૌતમ
 જ્યાં મગણ પામ્યો તે કુસિનગર અને તે જ પ્રમાણે ખીજાં કેટલાંએક
 શહેરો જ્યાં જુદે અમૃતતૃપ્ત્ય ઉપદેશ કર્યો હતો તે સર્વ નષ્ટ
 થઈ ગયા તેમને માટે આદર અથવા પૂજ્યમુદ્દિ વસી હોત
 તો જુદના અનુયાયીઓએ તે શહેરોને તીર્થસ્થાન માન્યા હોત
 તે સમયે જે જે ઠેકાણે બૌદ્ધના સંધારામ હતા તે તે ઠેકાણે
 હિન્દુઓના પણ અનેક દેવાલય સ્થાપન થઈને ઉત્સવ ચાલુ
 થતા હતા દાશીના પ્રમિદ્ધ તીર્થમાં હજારો યાત્રાગુઓ શિવ-
 દર્શન માટે દૂર દૂરના પ્રાન્તોમાંથી આવતા હતા. હુએનસંગના
 વખતના દાશીના દેવાલયમાં સુમારે ૭૦ હાથ ઉચાઈની મૂર્તિ
 ઇતી એમ તેના લેખ ઉપરથી જણાય છે. ખીજા અનેક ક્ષેત્રો
 નિર્માણ થયા અને તે ઠેકાણે અનેક દેવાલયો જુદા જુદા પૌગણિક
 સમયના દેવોને સાત બાધવામાં આવ્યા કૃષ્ણનું મહાત્મ્ય વધતા
 જન્દાનન, મથુરા વગેરે ઠેકાણે કૃષ્ણના દેવાલયો સ્થાપવામાં
 આવ્યા. પછી દેશમાં વિષ્ણુ, કૃષ્ણ, રામ વગેરે દેવતાઓના
 મંદિરો બાધવામાં આયા અને કેટલીએક જગ્યાઓ તીર્થરૂપ
 બની. શિવ, ગણપતી, શક્તિના ઉપાસકોએ પેતાપેતાના
 દેવતાઓને સ્થાપી મંદિરમાં તેમના અનેક ઉત્સવ ચાલુ કર્યા.
 આ પ્રકારે વેદકાળ પછી બૌદ્ધ ધર્મની વખતે પ્રથમ મૂર્તિપૂજનો
 રિવાજ પડ્યો અને પછી પુરાણો રચાયાં. તે કાળમાં એટલે
 ખ્રિસ્તી શકના પ્રારંભથી સુમારે પાંચસો છસો વર્ષ દરમિયાન

જ્યાં ત્યાં દેવાલયો જ નજરે પડવા લાગ્યાં. જ્યારે બુદ્ધ ધર્મના ઉપાસકોનું અનુકરણ કરીને હિન્દુઓએ દેવાલય સ્થાપન કર્યા ત્યારે તેમણે સ્વાભાવિક રીતે વેદપ્રણીત યજ્ઞયાગાદિકનો ત્યાગ કર્યો અને દેવત્રયની અંદરનો વિધિ યોગ્ય પ્રકારે ચાલે તે માટે પૂજારીની ચોજના કરી. સ્મૃતિકાર મનુને પૂજારી માટે આદર નહોતો એવું દેખાય છે. (મનુસ્મૃતિ અ. ૩-૧૫૨ જુઓ) પૂજારીને હવ્યકાવ્યાદિકમાં ન લેવા એ મતલબનાં વચન ઉપરથી એટલું દેખાય છે કે તેઓ ધર્મવિક્રય કરનારા હતા એમ ગણીને મનુએ તેમની યોગ્યતા યોડી માની હશે. છઠ્ઠા સૈકામાં એટલે પુરાણો અસ્તિત્વમાં આવવા લાગ્યાં ત્યાર પછી

દેવતાઓની ભૂર્તિઓ

બનાવવાનો રિવાજ પડ્યો હતો એવું દેખાય છે. વરાહમિહિરે (ઇ. સ. ૫૦૫-૫૮૭) બૃહતસંહિતામાં રામ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, બ્રહ્મદેવ, ભગવતી, સાંખ, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, શિવ, પાર્વતી, સૂર્ય, લિંગ, યમ, વરુણ, કુબેર, ગણેશ વગેરે દેવતાઓની ભૂર્તિ કેવી હોવી જોઈએ એનું વિવેચન કર્યું છે. તે જ પ્રમાણે ભાગવત ધર્મના લોકો વિષ્ણુની અને પછી સૂર્યની, ભરમ ધારણ કરનારા દિન લોકો શિવની અને બ્રાહ્મણ લોકો બ્રહ્માની પુજા કરે છે એવું પણ તેણે લખેલું છે. આ ઉપરથી વરાહમિહિરના વખતમાં ઉપર જણાવેલા કેટલાંએક દેવતાઓની ઉપાસના ચાલુ થઈ હતી એ સિદ્ધ થાય છે. તે કાળમાં કાશી, હરિદ્વાર, પ્રયાગ, મથુરા, વૃંદાવન વગેરે કેટલાંએક ઠેકાણાંઓને યાત્રાનું ક્ષેત્ર માનતા હતા. આ સર્વ ક્ષેત્રોને લોકાશ્રય અને રાજ્યાશ્રય ભરપૂર મળતો હોવાથી ત્યાં ભવ્ય મંદિરો સ્થપાયાં હતાં. ધનવાન લોકોની ઉદારતાને લીધે વર્ષ આખામાં જુદા જુદા ઉત્સવ કરવાની સવડ થતી હતી.

ખાસ પ્રસંગે ભાવિક લોકો ત્યા જઈને પોતાના ઉપાસ્ય દેવને માટે
ત્રેમ વ્યક્ત કરવા લાગ્યા. મતલબ કે બૌદ્ધ ધર્મે વેદપ્રણિત યજ્ઞ-
યાગાદિકનું મહત્ત્વ કમી કર્યું; અને તેનું પુનરુજ્જીવન પુરાણકાળમાં
પણ થઈ શક્યું નહિ. હિન્દુ લોકો વેદ ઇશ્વરપ્રણિત છે
તેથી જ તે વંદનીય છે એમ માનવા લાગ્યા. વૈષ્ણવ ધર્મે
બૌદ્ધ ધર્મજિની અહિંસાનો સ્વીકાર કર્યો અને જાતિભેદનું મહત્ત્વ
ઓછું માનીને સમતા તેમ જ નીતિના પાયા ઉપર વૈષ્ણવ મતની
સ્થાપના કરી. તેને લીધે બુદ્ધના ધર્મમાં ગયેલા લોકો તેનો
ત્યાગ કરીને ૨૨ીંથી હિન્દુ ધર્મમાં દાખલ થયા. વૈષ્ણવ વખતના
પ્રચારકોએ નવવિધા ભક્તિનો મહિમા વધાર્યો.

શ્રવણ કીર્તન વિષ્ણો સ્મરણ વાદસેવનમ્ ॥

અર્ચન વદન દાસ્ય સહયમાત્મનિવેદનમ્ ॥

આ પ્રકારની નવવિધા ભક્તિ મુસાધ્ય અને શ્રેષ્ઠ
હોવાનું વિષ્ણુભક્તો કહેવા લાગ્યા અને આ ભક્તિનો સંપ્રદાય
લોકોના વિચારોને મળતો આવ્યો. ધરોધર અને દેવાલયમાં આજના
દિવસોમાં જે અનેકવિધ ઉત્સવો ઉજવાય છે તે આ નવવિધ
ભક્તિની શરૂઆતથી જ ઉત્પન્ન થયા. મૂળમાં વિષ્ણુ પ્રિત્યર્થ
પ્રચારમાં આવેલા ઉત્સવોનું ખીજ દેવતાઓના ઉપાસકોએ
અનુકરણ કર્યું અને તેને પોતપોતાના કલ્પનાચાતુર્યથી અમલમાં
મુક્યા. દોષોત્સવ એ ખરી રીતે કૃષ્ણનો ઉત્સવ છે છતાં ખીજ
દેવ અને દેવીઓને વાગ્તે પણ તે કરવો એમ તેમના ઉપાસકોએ
કરાવ્યું.

વેદકાળના વૈદિક

વૈદિકોનો વર્ગ અથવા પૂજારી વર્ગ કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં
આવ્યો એ કહેવું આ ઠેકાણે અપ્રાપ્તગિક નહિ ગણાય.

વેદકાળમાં ધરનો માલિક એ જ ગૃહયજ્ઞ કરનારો હતો. પણ વખત જતાં યજ્ઞમાગાદિકનું કામ ચલાવનારો એક જુદો જ વર્ગ ઉત્પન્ન થયો. રાજાઓ યુદ્ધમાં જય મેળવવાને માટે અથવા જય મળ્યા પછી મોટો યજ્ઞ કરતા હતા. તે ચલાવવાનું કામ તે કાર્યમાં જાણીતા એવા વૈદિકોને હાથે કરાવવામાં આવતું અને તેને માટે તેમને યોગ્ય બદલો આપવામાં આવતો. યજ્ઞકાર્ય કરનારા જ વૈદિક હતા તેમના ચાર વર્ગ હતા. યજ્ઞસાહિત્યની તૈયારી કરનારાઓને અધ્વર્યુ કહેતા. તેઓ જમીન માપીને વેદી બાંધતા, યજ્ઞમાં જોડતાં પાત્ર, લાકડાં, પાણી પુરૂં પાડતા. યજ્ઞને વખતે સૂક્તો ગાવાનું કામ કરનારાઓને ઉદ્ગાતા કહેતા. હોતા એ સૂક્તો બોલતાં. યજ્ઞ ચાલતી વખતે મુખ્ય યાગિકોનું કામ બ્રાહ્મણો કરતા હતા. યજ્ઞકાર્યનું બ્રાહ્મણોનું જ્ઞાન પૂર્ણ હોવાને લીધે તેઓ અધ્વર્યુ, હોતા અને ઉદ્ગાતાને તેમનાં કામો બરાબર સમજાવતા. હોતા સૂક્ત મોટે બોલવાના કામમાં નિષ્ણાત હોય તો તેટલું તેમને માટે બસ હતું; પરંતુ અધ્વર્યુ અને ઉદ્ગાતાને વધારે જાણવું પડતું. ઋગ્વેદ ઉપરથી જણાય છે કે દેવતાએક વૈદિકાનાં કુટુંબો જ આ યજ્ઞકાર્યના કામમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં હતાં તેમને વિશેષ માન આપવામાં આવતું હતું. રાજાઓ તેમને ધન, ધાન્ય, દોરો અને રથ આપીને તેમનો સત્કાર કરતા હતા.

પુરાણકાળના વૈદિક

મહાભારતના સમયમાં પણ બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ કમી ન થતા વધતું ગયું. સમય જતાં અવનારમાં જેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે એવા શ્રી કૃષ્ણે વર્ણુબેદનું વિવેચન કરતી

-વખતે ગુણકર્મો ઉપરથી બ્રાહ્મણોને શ્રેષ્ઠ માન્યા. રામાયણકાળમાં
 વૈદિકોનું મહત્ત્વ બહુ વધ્યું, દારણ્યકે સાક્ષાત્ રામચન્દ્ર વૈદિક
 બ્રાહ્મણોના પક્ષપાતી હતા અને તેમનો પડયો બોલ ઝીલતા. બુદ્ધે
 બ્રાહ્મણ ધર્મના યજ્ઞયાગ વિરુદ્ધ પોતાનો ધર્મમત પ્રસિદ્ધ કર્યો એ
 જો કે ખરૂં છે, તોપણ તે બ્રાહ્મણોને શ્રમણ અને બિશ્નુ મારફત માન
 આપતા હતા. અર્થાત્ તેમનું મહત્ત્વ તે વખતે પણ સમાજમાં
 કાયમ રહ્યું. બુદ્ધની પછી આસરે એક હજાર વર્ષ મુધી
 પુરાણોક્ત હિન્દુધર્મ રૂઢ રહ્યો. તે સમયમાં અશોક, શિવાદિત્ય,
 કનિષ્ક અને તેમના જેવા બીજા ઉદાર મતવાદી અનેક રાજાઓ
 થયા. તેમણે બ્રાહ્મણોને યોગ્યતા પ્રમાણે દાન આપીને અંતુષ્ટ
 કર્યા. બુદ્ધ ધર્મનો નાશ થયા પછી પુરાણોમાંનું અવતાર-
 માહાત્મ્ય લોકોના વિચારોને પસંદ પડ્યું અને જ્યારે ઠેકાણે
 ઠેકાણે દેવાયથો સ્થાપન થયા ત્યારે તેમની વ્યવસ્થા
 સાચવવામાં પૂજારીઓનો આ વર્ગ ઉપયોગી થઈ
 પડ્યો, તેથી તેનું મહત્ત્વ વધ્યું. પૂજારીઓએ પણ
 પોતાના કર્પનાચાર્યથી જુદા જુદા ઉત્સવો શરૂ કર્યા
 જાતે જ ઉત્તમ પસંદ કરનાર અને બુદ્ધ ધર્મ છોડીને શરીયા
 હિન્દુ ધર્મમાં આવેલા હિન્દુઓ બહુ આનંદથી આ ઉત્તમોમાં
 સામેલ થયા અને તે નિભાવવા જોઈતા કબજાની મદદ પણ
 આપવા લાગ્યા બ્રાહ્મણોને ધન આપવાથી અને ધર્મ તેમજ
 દેવકાર્યમાં મદદ કરવાથી પુણ્ય મળે છે એવી ભાવના ધીમેધીમે
 સમાજમાં દૃઢ થતી ગઈ ધર્મકૃત્ય કરવાનો મોગદયો એ જ
 પુણ્ય છે અને પુણ્ય એ જ પગલોકની યાત્રા માટેનું તેમજ
 -ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ મેળવવાનું મહત્ત્વનું સાધન છે એવી
 લોકોની માન્યતા થતા જ અનેકાનેક વ્રત, દાનધર્મની

માન્યતાઓ અને ઉત્સવો અમલમાં લાવવાનો પ્રયત્ન પૂર્વરીતો
ધંધો કરનારા લોકોએ કર્યો અને તેમાં તેઓ ફાળ્યા.

મૂર્તિપૂજના ફાયદા

વેદકાળમાં પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ
તત્ત્વોનું મંડલ આવામાં લોકો તક્ષીન થતા હતા. તેમની પ્રીત્યર્થે
કરવાના યજ્ઞ સુસુદ્ધર્તમાં થાય તે માટે તેમને આકાશમાંના
નક્ષત્રો તથા સૂર્ય ચંદ્રની ગતિનું અવલોકન કરીને યોગ્ય સમય
કરાવવો પડતો. તેને લીધે જ્યોતિષશાસ્ત્રનો જન્મ થયો. તેથી
જ રીતે યજ્ઞ માટે વેદી તૈયાર કરવા સારૂ વેદમાં જે ખુલાસો
હતો તેના ઉપરથી રેખાગણિત (જેને હાલમાં આપણે સિદ્ધાન્ત
દ્વીપે કીધે તે) ઉત્પન્ન થયું. હંદસાસ્ત્રનો ઉદય વેદના
હંદોખદ ચક્રના ઉપરથી થયો છે. આ પ્રમાણે કેવળ પ્રાર્થના
વાસ્તે રચાયેલાં સૂત્રો જેવી રીતે ઉત્તમ શાસ્ત્ર (જ્યોતિષ,
ગણિત, હંદસ્) ઉત્પન્ન કરવાને દારબૂખૂત થયાં તે જ પ્રમાણે
મૂર્તિપૂજના રિવાજથી પણ સમાજની દૈનંદીએક આગતોમાં પ્રગતિ
થઈ. ચિત્પશાસ્ત્ર, ગાયનકળા, વાદ્ય, દાંડ્ય, પર્યટ અને
ધાતુઓમાંથી મૂર્તિઓ બનાવવાની કળા, વગેરેની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ
મૂર્તિપૂજને લીધે જ થઈ. જુવનશ્વર, કેતશ્વર વગેરે દેવશાનોનાં
ગાંધકામ જોઈને હાલના વખતના ઉત્તમ ચિત્પશાસ્ત્રીઓ પ્રભુ
આશર્વચક્રિત થાય છે. સોમનાથ, જૈતુર, દાંચી (કાશ્મીરમાં) મદુરા,
ધીરંગમ, તંબવર, ગીરનાર, આગ્રા, ભુંદેલખંડ, જમનાથપુરી વગેરે
કેટલેક કેટલે જે ઉત્તમ દેવાલયો નજરે પડે છે તે સર્વ
મૂર્તિપૂજાની શ્રદ્ધાને લીધે જ તૈયાર થયાં છે. પ્રત્યેક અવનારનું
મદાર તેના ઉપરક દિગ્ગોએ પ્રેમાગ શબ્દોમાં ગાની વખતે

તેની અંદર પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનનો અનેક રીતે સમાવેશ કર્યો તેથી સામાન્ય મનુષ્યના વિચારોને પણ સાંત્વિત્વ વલણ મળ્યું. ગાયન અને વાદનનો સંબંધ ધર્મની સાથે જોડાવાથી આ બંને કળા ઉત્તમ રીતે વૃદ્ધિગત થઈ. કૃષ્ણલીલા અને બીજા દેવોની મહત્તા જેમાં વર્ણવેલી છે એવા કર્ણમધુર ગીતો ગાતી વખતે ભાવિક મનુષ્યોના નેત્રમાથી આજે પણ આનન્દનાં આંસુ પડે છે. તીર્થમાં નદીકિનારા પર ન્હાવા માટે અને બીજાં ધર્મકૃત્ય કરવા માટે બાંધવામાં આવેલા એવારા, તીર્થ માંહેનાં મોટાં મોટાં તળાવ અને તેનું આધુનિક સિંદપશાસ્ત્રીઓને ચકિત કરનારૂં બાધકામ, જત્રાણુ અને મુસાફરો માટે યાત્રાનાં સ્થળોમાં અને રસ્તાઓમાં બાધવામાં આવેલી અનેક ધર્મશાળાઓ, કામ ચાલનારા સદાવ્રત વગેરેની અને બીજાં લોકોપયોગી શુભ કામોની ઉત્પત્તિ પુરાણોક્ત હિન્દુધર્મ અને તેને ચત્રાવનાર પૂજારીને લીધે છે, એમ કણુક કરવું જોઈએ. પ્રાચીન કાળમાં ધરતો અને યજ્ઞનો પાક કર્યા પછી સત્પાત્ર બ્રાહ્મણોને અને બીજા અનાથ બાંધવોને અન્નદાન અને દ્રવ્યદાન દેવાનો આદ્ય આ દેશમાં હતો. તે ચાલતું રૂપાંતર થઈને પૌરાણિક કાળ પછી દ્રવ્યનો ઉપયોગ ઉપર કહેલાં કાર્યોમાં થવા માંડ્યો; અને મૂળની આર્યોના અંતઃકરણની દાનધર્મ કરવાની ઇચ્છા જૌદ્ધ ધર્મને લીધે વિશેષ જોરાવર થઈ તથા નૂતન ધર્મવિચારોને લીધે દૃઢ થઈ એમ કહેવામાં હરકત નથી. આ ઉપરાંત તીર્થમાં જઈને દેવનાં દર્શન કરવાં એ અત્યંત પુણ્યનું કામ છે એવું લોકોને લાગતું- તેથી તેઓ દૂરનો પ્રવાસ કરવાને તૈયાર થતા. દાવની માણક તે વખતે રસ્તાઓ, આગગાડીઓ વગેરે પ્રવાસનાં સાધનો નહોતાં; છતાં દર વર્ષે હજારો લોકો જત્રાના નિમિત્તથી દૂરનો

પ્રવાસ પગે ચાલીને કરના હતા. આ ઉપરથી તેમની શ્રદ્ધા કેટલી બળવાન હતી એ જણાશે. ભાષાભેદ, પ્રવાસની મુશ્કેલીઓ દ્રવ્યનો ખર્ચ વગેરે બાબતોની પરવા તેઓ કરતા નહિ. તે વખતમાં પ્રવાસ સુરક્ષિતપણે કરી શકાતો નહોતો, તોપણ ધર્મશ્રદ્ધાને લીધે લોકો જીવની પણ પરવા કરતા નહિ. સારાશ કે લોકોની પ્રવાસ કરવાની ઇચ્છા અને તેને માટે જરૂરની હિંમત ઉત્પન્ન કરવાને પુરાણોક્ત મૂર્તિપૂજા દ્વારા રૂપ યષ્ટ એમ દહેવું એ બહુ બૂઝ-ભરેલું ગણાય નહિ. વેદ અને ઉપનિષદમાંતું બ્રહ્મજ્ઞાન અને નિર્ગુણોપાસના સામાન્ય લોકો સમજી શકે એમ ન હોવાથી મૂર્તિપૂજા પ્રચારમાં આવતાં સગુણોપાસના અને ભક્તિ-માર્ગની વૃદ્ધિ થવા લાગી અને સામાન્ય બુદ્ધિના લોકોને ઇશ્વરસેવાનો સહેલો રસ્તો મળવાથી તેમણે તેનો આનંદથી સ્વીકાર કર્યો.

અખિલ વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા પરમાત્મા મૂર્તિની અંદર છે એમ માનીને તેની સામાન્ય ધણીની માફક સેવા કરવી, (અને તે પણ આપણા સ્વાર્થ સાધવા માટે કરવી) એ બાળગી નથી એવું લાગે છે. મૂર્તિપૂજાનું ખંડન કરવા માટે જે ધર્મસ્થાપકોએ આજ સુધી યત્ન કર્યો તેમનાં વખાણુ થાય છે એ વાત ખરી છે, પણ કેટલાક મૂર્તિપૂજક લોકો આ સગુણોપાસનાને લીધે જ સાધુપદે જઈ પહોંચ્યા છે. તેમના ચારિત્ર જોઈએ તો મૂર્તિપૂજાને દોષ ત્યાં માટે આપંદે એ સમજી શકાતું નથી. વિડોબા રઘુમાધના દાસ તુકારામ, શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત ચૈતન્ય, રામના ભક્ત રામદાસ અને કૃષ્ણીર, દેવીના ભક્ત રામકૃષ્ણ પ.મદંસ વગેરે કેટલાએકની યોગ્યતા કેવળ નિરાકાર દેવની પૂજા કરનારાઓના કરનાં કેટલી બધી

વિશેષ છે ! મૂર્તિપૂજને લીધે તેમની કોઈ પણ રીતે અવનતિ ન થતાં હોય છે જ થઈ, એ તેમનાં ચરિત્ર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. - તે જ પ્રમાણે ઠેકાણે ઠેકાણે દેવાલયો સ્થપાયા પછી લોકોને બેગા થવાનું ઠેકાણું મળ્યું અને ગામના લોકોમાં પરસ્પર પ્રેમ તથા સંપ વધ્યો. હિન્દુસ્તાનમાં શહેરો કરતા નાનાં ગામ અથવા ગામડાંઓ વધારે છે. દરેક ગામડામાં જે ગ્રામદેવતાનું મંદિર એ જ ગામનો ચોરો છે, તે ઠેકાણે પહેલા ગામડાંના સર્વ કૃષ્ણાઓનો નિવેડો પંચ મારફતે થતો. ગામના છોકરાંઓને શિક્ષણ આપનારા મહેતાશની નિયામનુ મહાન પદ્ય એ જ હતું. રાજકીય, સામાજિક, સાર્વજનિક અને કૌટુંબિક હિતના પ્રશ્નોનો વિચાર અને મસક્ત કરવાનું સ્થાન પણ ગ્રામ દેવતાનું દેવાલય હતું; અને હાલમાં પણ ધણે ઠેકાણે આ સ્થિતિ આજુ છે. અર્થાત દેવતાઓની મૂર્તિને લીધે દેવસ્થાનો ઉત્પન્ન થયાં અને તેને લીધે લોકોને ધણો લાભ થયો અને હાલમાંયે થાય છે, એમ કહેવું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ભૂલ-ભરેલું નથી. જે દારણોને લીધે

મૂર્તિપૂજના સંબંધ માંઆક્ષેપો

ગુફામાં આવે છે, તેનું થોડું વિવેચન અહીં આપીશું. મૂર્તિપૂજ પ્રચારમાં આવતા જ ઉપનિષદમાંની ઉચ્ચતમ કલ્પનાઓ વિસારે પડી. જે જ્ઞાનને લીધે આપણા દેશની વિચારવૃદ્ધિને મારે જગતના સર્વ લોક માન આપે છે તે જ્ઞાન કभी થવાથી પ્રાચીન દાગની મારક હાથ મર્યો તૈયાર થતા અટક્યા. મનુના દાગ મુઠ્ઠી આઘણુ. દારિય અને વૈશ્ય પોતપોતાને ઘેર જ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતા હતા અને પાક તૈયાર થવા

પછી ચુલામાંના અગ્નિને ઘરમાં જ આહુતિ આપતા. પરં મૂર્તિ-
 પૂજા પ્રચારમાં આવતાં જ ઘરમાંની સાદી હાસના જતી રહી અને
 તેને ઠેકાણે દેવાલયમાંના ઉત્સવ શરૂ થયા. આ ઓચ્છવેની અને
 દેવાલયમાંના દેવતાઓની પૂજા કરવાની વ્યવસ્થા જેના હાથમાં
 હતી તેમણે અનેક પ્રકારની વ્રતવૈકલ્યશી બેડીઓ લોકોના
 પગમાં પહેરાવી. પૂજારી બતાવે તે જ ખરો ધર્મમાર્ગ એવું
 થયું. તેથી લોકોએ તેમની સલાહ પ્રમાણે અનેક ધર્મકૃત્ય
 કરવાનું અધશ્રદ્ધાથી બંહારી લીધું. તેમણે પોતાનો સ્વાર્થ
 સાધવા માટે પુરાણમાં દેવગ્રીએક પાપપુણ્યની દર્શનાઓ કરી
 અને પુરુષ તેમજ સ્ત્રીઓ માટે અનેક વ્રતો નિર્માણ કર્યાં.
 વૈદિકવર્ગે પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ છોડી દીધો અને તેઓ
 પુરાણમાંની સર્વ વાતો માટે લોકોમાં પૂજ્યશ્રુદ્ધિ ઉત્પન્ન
 કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

દેવાલયોમાં નૃત્યગાયન કરનારો જે સ્ત્રીવર્ગ તંપાર થયો
 તેમના સહવાસને લીધે કેટલાએક દેવમકત કહેવાયનારાઓ
 નીતિભ્રષ્ટ થવા લાગ્યા. દેવને મુરલીઓ અર્પણ કરવાનો આદ્ય
 ધીમે ધીમે પ્રચારમાં આવ્યો અને તેને લીધે નૈતિક દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં
 બહુ જ હાનિ થઈ. લોકોને દાનધર્મ કરવાની ટેવ પડતાં જ
 અસંખ્ય આગસુ માણસો સાધુના નામથી લોકોને હેરાન કરવા
 લાગ્યા. આજે લગભગ અરધો કરોડ માણસો દેવના નામ પર
 અને લોકોની અધશ્રદ્ધા ઉપર દેશમાં રખડતા ફરે
 છે. સદાવતો અને ધર્મશાળાઓ શરૂઆતમાં જે પવિત્ર હેતુથી
 સ્થાપન કરવામાં આવ્યાં હતાં તેમનો દુરુપયોગ થવા લાગ્યો.
 જાતિભેદ અને ધર્મવ્યવસ્થા નિસે દિવસે અનિષ્ટ થતું ગયું અને
 સમાજના વિભાગ પડતપડત ગયા. એનું કારણ થયું આ પુરુષો.

પછીનો વૈદિક વર્ગ છે, એવું કેટલાએકનું માનવું છે. મુસલ-
માનોની સ્વારીઓ થઈ તે વખતે મૂર્તિપૂજા દેશમાં સ્થપાઈ
હતી અને લોકો તરફથી મળેલા ઉદાર આશ્રયને લીધે દેવસ્થાનોના
સંપત્તિના બંડાર ભરેલા હતા એમ દેખાય છે. એકલા સોમનાથ
દેવાલયમાથી મૂર્તિ તોડનાર મહમ્મદ જે અપાર સંપત્તિ લઈ
ગયો તે ઉપરથી આ લખાણની સત્યતા જણાઈ આવશે.
સોમનાથ સામે ટાંગેલા ધંટને ૨૦૦ મણની સોનાની સાકળ
હતી. દરવાજા સોને મઢેલા હતા અને તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે રૂપાનાં
પતરાં જડેલાં હતાં. બહુમૂલ્ય મોનાના અને જવાહિરના
દાગીના રોજ દેવને પહેરાવવામાં આવતા. હમેશા ગંગાના
પાણીથી સિંચને ન્હવડાવવામાં આવતું અને કાશ્મીર દેશથી
આણેલાં સુદર કુલો દેવની ઉપર ચડાવવામાં આવતાં. એવો
વૈભવ જે સોમનાથનો હતો તે સોમનાથનું સિંગ મહમ્મદે
તોડી નાંખ્યું. તેને હરાવવાની શક્તિ પણ આપણા લોકોમાં તે
વખતે રહી નહોતી એ જેમ સિદ્ધ થાય છે તેમ પૈસાદાર
લોકો દેવાલયોને ઉદારપણે દ્રવ્ય આપતા હતા એ પણ સ્પષ્ટ
થાય છે. આ દેશમાં મુસલમાનોની સત્તા સ્થાપન થયા બાદ
અસંખ્ય દેવસ્થાનોનો નાશ કરવામાં આવ્યો. તોપણ મદિરા
કાયમ રહ્યાં. ખ્રિષ્ટિય સત્તા સ્થાપન થતા ધર્મની પ્રાપ્તતા
લોકોને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું, પરંતુ આ સ્વાતંત્ર્યનો તેમણે
કેવી રીતે દુરુપયોગ ક્યો એ હાલની

દેવસ્થાનોની શોચનીય સ્થિતિ

જેતાં જણાઈ આવે છે. જેમના મન ઉપર પાશ્વર્ય સંસ્કૃતિનો
અમલ ખેડો છે તેમના મનમાંથી પુરાણ દેવાવથો અને તેની

અંદરના દેવ ઉપરની શ્રદ્ધા દિવસે ૧૬૧સે ઝોઝી થતી જાય .
 પૂજારીને માટે માન ન હોવાને લીધે અને આગળની મારક
 તેમને આશ્રય ન મળવાથી તેમની સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ થતી
 જાય છે. આ સ્થિતિ કેમ સુધારવી એ પ્રશ્ન સમાજચિંતકોએ
 હાથમાં લઈને તે સંબંધી વિચાર કરવો જોઈએ. વૈદિકવર્ગ
 સુશિક્ષિત થાય અને દેવસ્થાનને મળતી અપાર સંપત્તિનો
 ઉપયોગ સત્કાર્યમાં કરવાનો રિવાજ શરૂ થાય તો દેશનું અનેક
 પ્રકારે કલ્યાણ થશે. જે દિવસે સદાચારી, વિદ્વાન અને લોક-
 હિતમાં તત્પર એવો વૈદિકવર્ગ તૈયાર થઈને લોકોમાં ખરા
 ધર્મનો પ્રચાર કરી શુભ કાર્ય કરવા માટે આગળ આવશે
 તે જ દિવસ ઉદયનો છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. ઇશ્વર
 કરે અને એવો દિવસ જન્મદી આવે.

ગૌરી ઉત્સવ

ઋતુને લીધે જે કેટલાએક ઉત્સવો રાજ થયા તેમાંના એક ગૌરી ઉત્સવ છે. ચૈત્ર શુદ્ધ ત્રીજી વૈશાખ શુદ્ધ ૩ સુધી આ ઉત્સવ ચાલે છે. આ દિવસોમાં સ્ત્રીઓ બહુ ઉત્સાહમાં હોય છે. આ દિવસોમાં હળદરકંકુ, ખોળા ભરવો વગેરે કામો થાય છે આ ઉત્સવ શીતળાગૌરીના નામથી પણ ઓળખાય છે. ગૌરીને શણગાર પહેગવીને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ તેની પૂજા કરે છે. પડોશમાં ગહેનારી સ્ત્રીઓને નિમત્રણ કરીને તેમને હળદરકંકુ આપે છે અને વસત ઋતુમાં ઉત્પન્ન થતા મુખ્ય રૂળો અને પદાર્થોના ચણા વગેરેથી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓના ખોળા ભરે છે. રાત્રે ગૌરી સમક્ષ ગીત ગાઈ રમન ગમન કરી આ તહેવાર આનંદમાં પસાર કરે છે. ગૌરી ઉત્સવ સર્વ દેકાણે ઉજવાતો નથી. સુમારે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં આ મહિનામાં (સ્ત્રીઓ ચૈત્રી પૂનમે) વસંતોત્સવ હતી હતી એવું તે સમયના લેખો ઉપરથી જણાય

છે. તે દિવસે સ્ત્રીઓ અલંકાર ધારણ કરતી હતી અને તમના પતિ તેમને કોઈ વસ્તુ ભેટ તરીકે આપતા હતા. ચૈત્ર વદી ૬ને ચૈત્રાષ્ટમી કહેતા હતા, અને તે દિવસે ભગવતી પ્રીત્યર્થે મંગલસ્નાન કરીને દાનધર્મ કરવામાં આવતું. સમાપ્તિને દિવસે એટલે વૈશાખ શુદ્ધ ૩ને દિવસે સ્ત્રીઓ અપવાસ કરીને ગૌરીનાં પૂજાઅર્ચન કરતી હતી અને આખો દિવસ નાનાપ્રકારની રમતગમતમાં ગાળતી હતી. આ દિવસ ગૌરી તૃતીયાના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. બીજો દિવસ તહેવારની માફક પાળવામાં આવતો હતો. હાલમાં આ ઉત્સવ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં બહુ જોવામાં આવતો નથી.

હનુમાનજયંતિ

પ્રાચીન કાળમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં જે લોકો નરમાસ-
ભક્ષક હતા તેમના રાજા રાવણનો અને સમગ્ર રાક્ષસકુળનો
નાશ આર્યશિરોમણી શ્રીરામચન્દ્રે કર્યો. આ દાર્પમાં તેને કાયા,
વાયા અને મનથી જે વીરપુરુષે મદદ કરી તે હનુમાનની જયંતિ
દરેક વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધ પુનમે કરવામાં આવે છે. શંકરનું દેવાલય
જે પ્રમાણે નંદી સિવાય હોતું નથી તે જ પ્રમાણે શ્રીરામના
દેવાલયની પૂર્ણતા મારુતિની મૂર્તિ સિવાય થતી નથી. હનુમાનને
જન્મ વાનર નામના જંગલી લોકોના કુળમાં થયો. આ વાનર
લોકો આર્ય નહોતા; તોપણ તેમનામાં આર્યોની માફક જ
તપશ્ચર્યા કરવાનો ચાલ હતો અને તે રુદ્રના ભક્ત હતા એમ
હેખાય છે. પ્રાચીન કાળમાં નિપાધના અને ખીખાં અરણ્યોમાં
વાસ કરનારા લોકો રુદ્રદેવતાની ઉપાસના કરતા હતા (મહાશિવ-
રાત્રિ વાળો રિપય જુઓ) અને પુરુષની માફક સ્ત્રીઓ પણ

મનકામના પૂર્ણ થવા તપશ્ચય કરતી હતી. કેસરી નામના વાનરની અંજની નામની પત્નીએ મહાદેવની આરાધના કેટલાંએક વર્ષો સુધી કરી ત્યારે તેની કૃપાથી તેને જે પુત્ર થયો તે હનુમંત અથવા મારુતિ છે. શંકરના વરથી આ પુત્ર પરમ પ્રતાપી, વજ્રદેહી અને ચિરંજીવ થયો. તેણે જન્મ્યો કે તરત જ ઉડી સૂર્યમંડળમાં હાથ ધાડ્યો. એવું લખેલું છે. તે ઉપરથી એવો તર્ક કરવામાં આવે છે કે તે દિવસે ધરતારત અંદ્રમહલ્ય હતું અને નભોમંડળમાં અધકાર પ્રસરેલો હતો. સૂર્યમહલ્ય પુનમને દિવસે હોય એ શક્ય નથી. હનુમંત અત્યંત બલવાન, સાહસિક, વ્યવસ્થિત અને રાત્રચક્ષુ હતો એવું શામાયણમાં વર્ણવેલું છે. એના જેવો સ્વામીભક્ત અને રાજ્યમક્ત પુરુષ બાળ્યે જ જન્મ્યો હશે. બ્રહ્મચર્યને લીધે તે વજ્રદેહી થયો હતો એવી તેની ખ્યાતિ છે. કાળે કરીને હનુમંતને રક્તો અવતાર માનવા આજે હતા. વાયુ અથવા મરુતનો પુત્ર એમ માનીને તેનું નામ મારુતિ પડ્યું. હનુમંત ક્રોધાયમાન થતો ત્યારે રૂદ્ર પ્રભાણે તે પશુ આજીવ અને બધાનક હતો અને તેના પરાક્રમ સામે મહાન વીરોનું તેજ શીકું પડતું, એમ શામાયણમાં લખેલું છે; અને તેને લીધે તેને રક્તો અવતાર તરીકે કાળે કરીને માનવામાં આવેલો હશે. આજ દિન સુધી મારુતિની પૂજા પ્રચલિત છે અને દરેક ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૫ને દિવસ તેનો જન્મોત્સવ પાળવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રીત

ચૈત્ર મહિનાની પૂનમને દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં ઉડીને પુરુષોએ દેવાલયમાં અથવા ઘરમાં મારુતિની મૂર્તિની વિધિપૂર્વક પૂજા કરવી એમ શાસ્ત્રમાં લખેલું છે. શ્રીરામના મંદિરમાંની

મારતિની મૂર્તિની પૂજા આ દિવસે કરવામા આવે છે અને
 સનળા મારતિના દેવાલયોમા પણ જન્મોત્સવ પાળવામા આવે છે
 મારતિ એ બ્રહ્મચારી છે માટે સ્ત્રીઓ તેની પૂજા કરતી નથી.
 મારતિના દેવાલયો કન્યાકુમારીથી હિમાનય સુધી પથરાયેલા
 છે તે રોમાયમાન ગંગાધણીના કવચિન જ માલમ પડે છે.
 દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમા એક પણ ગામકુ એક નહિ મળે કે જ્યા
 મારતિનું દેવાનય નહિ હોય કોઈ મઠ ગામડામા મારતિના
 અનેક નાના દેવાનય નજરે પડે છે જગતમા પણ
 મારતિ તરીકે પૂજાયેલો એકાદો પથરો જોવામા આવે છે એ
 અથવા નાગની સત્તા જે પ્રમાણે ભૂતપિશાચો ઉપર
 ચડે છે તે પ્રમાણે મારતિની પણ આવે છે એવી
 લોકોની સમજણ હોવાને લીધે ભૂતપિશાચ ન નડે તે
 માટે મારતિની માનના રાખવામા આવે છે મહાગદ્ગમા
 ગમદાસ ગામીએ રામભક્તિનો મહિમા વધાર્યા પછી સાથે સાથે
 મારતિની ભક્તિ પણ વધી અને ઠેકાણે ઠેકાણે મારતિના
 દેવાનયો સ્થાપન થયા યુદ્ધપ્રિય માનગાઓને (મનાગાઓને)
 હનુમાનનુ પગદમ બહુ જ પૂજ્ય લાગ્યું શિવાજી 'મહાગજે
 જે જે ઠેકાણે રાજ્યના બદોબ્સત મારે કોટ, દુર્ગ અને ગઢ
 બાધ્યા, ત્યાં ત્યાં તેમના મુખ્યદાર આગળ બગબીમ મારતિને
 હાથમા ગદા આપીને ઉભો કરેલો નજરે પડે છે સદા વિજયી,
 સ્વામીમેવાતત્પર, રાજ્યનિર અને કર્તવ્યનિષ્ઠ એવો આ ગમદા
 યુદ્ધપ્રિય મરાઠા વીરોને બહુ વધ લાગે તેમા આશ્ચર્ય નથી.
 મારતિની ખાસ બનાવેલી મૂર્તિ સ્થાપન કરી જોઈએ એવું
 દર્શનથી એકાદો ખરમચડો પથરો મુકીને તેની ઉપર સિંદુર
 અને તેજ રેડવામા આવ્યું એટલે મારતિની મૂર્તિ તૈયાર થઈ.

તેની બન્ને બાજુએ બે ઉંચા પથરા અને તેમના ઉપર એક આડી શિલા મુકી કે મંદિર તૈયાર થયું. એવા પ્રકારના દેવાલયો દરેક ગામડાની સીમ ઉપર હોય છે. હિન્દુઓ તો મારુતિના ભક્ત છે જ, પરંતુ મુંબઈ જેવા શહેરમાં ખ્રીસ્ત ધર્મના લોકો (પારસી વગેરે પણ) શનિવારે મારુતિને સિંદુર અને તેલ ચડાવતા જેવામાં આવે છે. મલ્લ લોકોની મારુતિ ઉપર પૂજા ભક્તિ હોય છે. હનુમંત એ વાંદરો હતો તેથી ખ્રીસ્ત માંકડાને પણ પૂજ્ય માનવામાં આવે છે. તીર્થમાં મંદિરની આસપાસ માથુસો સાથે હળેલા હળરો વાંદરાઓ જત્રાણુઓ પાસેથી ભરપૂર મહેમાનગીરી લે છે. તેમને મેવા ને ફળ આપવાં એ પુણ્યનું કામ ગણાય છે. ઘરમાં જો વાંદરૂં પેસે તો અશુભ થયું એમ ગણીને શાન્તિ હોમ કરવામાં આવે છે. અશુભ માનવાનું કારણુ એટલું જ કે વાનરોએ સુવર્ણમય એવી લંકા નગરી ઉજ્જડ કરી. વાનરોથી ત્રાસ થાય તોપણ તેમના ઉપર જંદુક હોડવાને અથવા 'ખીજી રીતે તેમનો વધ કરવાને કોઈ હિન્દુ તૈયાર હોતો નથી. વાનરનો વધ કરવો, એ મોટું પાપ છે એમ માનવામાં આવે છે.

વાનર એ કોણુ

આ સંબંધી ત્રિવેચન પાછળ (શ્રી રામનવમી વાળા વિષયમાં) કરેલું છે. તે ઉપરથી જણાઈ આવશે કે રામના વખતમાં એ એક જંગલી જાત હતી. આર્યોની પ્રવેશ દક્ષિણ દેશમાં થયો તે પહેલાં તેઓ એ દેશમાં વસતા હતા. તેમનું રાજ્ય વ્યવસ્થિત હતું અને કિષ્કિંધા નગરી એ વાનર રાજ્યની રાજધાની હતી. આ જાતિમાં મુત્સદ્દી લડવૈયા તેમજ મહાન સેનાનાયકો થઈ ગયા છે. વાનર સેનાની મદદથી રામે

ગર્વિષ્ટ રાવણુનો લકામાં જઈને પરાજય કર્યો. માર્તિએ પોતાના અતુલ પરાક્રમથી કીર્તિ મેળવી ને તે ચિન્હસ્વ થયો. માત્ર કોઈ પણ વખત ન હંગારો સેનાનાયક હતો અને તેનો શબ્દ સર્વ મેના શિગસાવંધ માનતી હતી. રાક્ષસ નગરીમાં જઈને દૂતનું કામ કરવામાં તેણે જહાદુરીની પગમ અવધિ કરી. રાવણના સામર્થ્યની અટકળ બાધીને તેને કેરી રીતે જીત કરવો એ વિષેની તેણે જ ગમને સલાહ આપી હતી. રાવણ સદાયરણુથી ચાલ્યો હોત તો તેને રાજ્યઅટ કરવાનું કઈ કાગળ નહોતું અને તેણે સ્વનંતતા અને ગજ્યના ઉપભોગનો આસ્વાદ લાભો સમય લીધો હોત એરી મનવળના ઉદ્દગાર એક વખત માર્તિએ કાઢ્યા હતા. આ ઉપરથી તે રાજ્યનીતિનું પણ હતો એમ પણ જણાય છે. હનુમતના અતુલ પરાક્રમને વિષે રામાયણમાં જે વર્ણનો મળે છે તેમાં અતિશયોક્તિ હોય તોપણ એકંદર રીતે માર્તિ તે વખતનો એક વીર યુદ્ધ હોતો એ વાત અપડ છે. માનતિની અને બીજા પ્રાણીઓની તેમજ ઓડોની હિન્દુ લોકો પૂજા કરે છે, તે કારણ તેમનામાં ખગ ધર્મજ્ઞાનનો અભાવ છે એમ

અન્ય ધર્મના લોકો

પ્રતિપાદન કરે છે. વાદગ, મર્ષ, બજદ, ગાય વગેરે પશુની અને પીપજો, વડ, તુળગી વગેરે ઝડોની પૂજા કરનારા હિન્દુઓ મહામૂર્ખ છે એવો મન જાહેર રીતે કહેનારા અનેક ધર્મોપદેશકો વ્યાપણા તેમજ પારકાઓમાં છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા પ્રાણીઓની અને વનસ્પતિની પૂજા કર્યા દારણેને લીધે પ્રચારમાં આવી તેનો તે વિચાર કરતા નથી નર્વ પદ્યોમાં કથનનો

અંશ છે અને ઇશ્વરને ઠેકાણે વાસ કરનારા સત્ત્વ, રજ, તપ
 એ ગુણ ને પદાર્થમા છે તે વધતાઓછા પ્રમાણમાં પૂજ્ય છે,
 એવી ભાવના પુરાણકાળમાં હિન્દુઓના અંબઃકરણમાં ૯૯ થવાને
 લીધે ઉપસા પ્રકારના રિવાજો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આ દેશના
 અવતાર માફા મ્યને લીધે વિભૂતિપૂર્ણનું મહત્ત્વ બહુ વધ્યું. ને
 કોઇનામાં સત્ય, ન્યાય, પ્રેમ, કર્તવ્યનિષ્ઠા વગેરે ગુણો મુખ્ય હોય,
 તેમની જાત, કુળ અથવા ધર્મ વગેરેનો જેદાભેદ ધ્યાનમાં ન
 લેતાં તેમને ઇશ્વરનો અવતાર માનવા એવું ને લોકોનાં પુરાણો
 અને ખીજા ધર્મગ્રંથ કહે છે તેમણે મારુતિને વિભૂતિ તરીકે માનીને
 દેવાસભ્યમાં બેસાડ્યો હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. મારુતિ વાનર
 હતો તેથી તેની પૂજા કરવામાં નથી આવતી, પરંતુ
 વાનર હોવા છતાં તેનામાં દિવ્ય શક્તિ હતી, અને તેથી તે વંધ
 છે. આ ભાવનાથી તેની પૂજા કરવામાં આવે છે એ ધ્યાનમાં
 રાખવું જોઈએ. આવા પ્રાચીન વીર મારોનો આદરભાવ સદા
 જગૃત રહે એ હેતુથી હનુમાનનો જન્મોત્સવ કરવાનો આજ
 આ દેશમાં પડ્યો. હનુમંતના

ચરિત્ર ઉપરથી બોધ

શો ભેલો એ હિન્દુધર્મના દરેક અભિમાનીએ જોવું જોઈએ. રાજનિષ્ઠા
 અને સ્વામીનિષ્ઠાનો મારુતિ કેવળ અવતાર છે. સ્વાર્થત્યાગ,
 અખંડ પ્રેમ, અખૂટ ધૈર્ય અને સામર્થ્યમહત્ત્વને જેઓ માને
 છે તેમણે આ વીર પુરુષનું જીવનચરિત્ર હમેશાં પોતાની
 નજર સામે રાખવું જોઈએ. આ સર્વ સદ્ગુણોનો અને
 સામર્થ્યનો હ્રદય તેના અહ્યર્થને લીધે થયો એવું પ્રાચીન ગ્રંથો
 કહે છે. અહ્યર્થનું મહત્ત્વ જાણીને તે ઉવટ મુઠી પાળવાનો
 અને તેનાથી પોતાના અંગમાં દિવ્ય સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરવાનો

માત્રનીએ સતત પ્રયત્ન કર્યો હતો. શરીરસામર્થ્યનો નાશ
 થાય તો મનુષ્યને હાથે કાંઈ પણ સાસારિક અથવા પારમાર્થિક
 કૃત્ય સારૂ થતું નથી એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. બ્રહ્મચર્યથી
 શરીરસામર્થ્યની વૃદ્ધિ થાય છે એવું પ્રાચીન કાળમાં હિન્દુ લોકો
 જાણતા હતાથી પૂર્વકાળના અનુસાસનકારોએ એવો નિયમ
 કર્યો છે કે દરેક મનુષ્યે પોતાના આયુષ્યના ત્રણ ભાગ
 બ્રહ્મચર્યવસ્થામાં કાઢવા એક જ ભાગ ગૃહસ્થાશ્રમમાં મયમપૂર્વક
 વ્યવસાયોને ઉપભોગ લેવામાં ગાળવો આયુષ્યના પહેલા પચીસ
 વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા પછી પચીસ વર્ષ ગૃહસ્થ તરીકે
 પત્નીના સહનાસમાં સાસારિક સુખો ભોગવવામાં અને ફરીથી
 તેટલા જ વર્ષ વૃદ્ધપ્રસ્થ અને સન્યસ્ય અવસ્થામાં ગાળવા
 રામાયણ અને મહાભારતના કાળમાં આ ચાર આશ્રમો પ્રમાણે
 બધા જ વર્ગો હતા એમ કહી શકાય નહિ, તોપણ ધણા
 વખત સુધી પુરુષો સખ્ત બ્રહ્મચર્ય પાળતા હતા એવું દેખાય
 છે ઉપનિષદકાળમાં પણ બ્રહ્મચર્યને માટે લોકોમાં અત્યંત
 આદરભાવ હતો. (આ સંપ્રદાયની વિશેષ માહિતી ‘બ્રજવંશ
 નિવેચનમાં જોવી) યજ્ઞ, ઇલા (પૂજા), સત્રાપણ (મુનિ અને
 દીનદુઃખીઓને અન્નદાન), મૌન, અનાગકાવન (ઉપોવણ) અને
 અરણ્યાવન (અરણ્યવાસ) વગેરે કળા બ્રહ્મચર્યનો દગ્ગજો
 હોય છે, એવું જાણીએ છીએ છે (ડા. ઉપ. અ. ૮—૫)
 ઉપનિષદના સમય પછી બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના થતા ધર્મોપદેશ
 કરતા કરનારા બિશ્વકોનો વર્ગ જુદાનુસાસન પ્રમાણે તૈયાર થયો.
 ધર્મકાર્યને માટે જીદગી મુઠી ઉવાગ રહેનાર હજારો બિશ્વ
 અને બિશ્વણીઓ તે સમયે દેશમાં મહા બાધી ઠેકાણે ઠેકાણે
 રહેતા હતા અને ધર્મોપદેશનું કામ કરતા હતા. બૌદ્ધધર્મની

રીતભાતોનું અનુકરણ હિન્દુધર્મીઓએ અનેક રીતે કર્યું. આને લીધે જ હાલ સુધી કુંવારા રહીને સંન્યાસ ધારણ કરવાની રીત પડી હશે. પરંતુ તે કાળના સર્વનો પગિયાગ કરીને ધર્મ સંબંધી વિચાર કરવામાં પોતાનું આયુષ્ય ગુજારનારા સંન્યાસીઓ મહાન ચોખ્ખતાવાળા અને સમાજને પૂજ્ય હતા. એવું પણ હોવાનો સંભવ છે કે શ્રી. શંકરાચાર્યે બૌદ્ધધર્મનું ખડન કરીને વૈદિક ધર્મનું પુનરુજ્જીવન કર્યું ત્યારે અનેક બૌદ્ધ-ધર્મના બિમુક તથા સાંસારિક લોક શ્રીધા હિન્દુ બન્યા હોય તે કારણથી જ આ દેશમાં સંન્યાસીઓની સંખ્યા વધતાં વધતાં આજ દીન સુધીમાં પચાસ લાખ ઉપર ગયેલી છે. ચોખ્ખા પાણીના તળાવને જે પ્રમાણે લીંઝ જગાડી નાખે છે, તે પ્રમાણે આ સંન્યાસીઓએ ધર્મ, નીતિ અને જ્ઞાન જગાડી નાંખેલાં છે; છતાં તેમનામાં કમનુકામ પ્રમાણે શોભા આપનારા કેટલાએક સંન્યાસીઓ મળી આવે છે એ સતોપની વાત છે. ખરું જોતાં જે કારણોથી બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યાસનું મહત્ત્વ પ્રાચીન કાળમાં વધ્યું તેનો વિચાર કરવાનું હિન્દુસમાજે છોડી દીધું તેથી જ તેની ઉતરતી કળા આવી એમાં સંશય નથી.

બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ

ખતાવનારા અનેક દાખલાઓ પુરાણો અને ઇતિહાસોમાંથી મળી આવે છે. ઇદ્રજીતનો પરાભવ જે વીર પુરુષે કર્યો તેણે બાર વર્ષ કાયા, વાયા અને મનથી સખત બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હતું એમ રામાયણમાં લખેલું છે; અને એ સૌર્યભરેલું કામ કરવાની તાકાત લક્ષ્મણમાં બ્રહ્મચર્યને લીધે જ આવી હતી એમ કથાવેલું છે. બીજા પિતામહે બ્રહ્મચર્યના જોરથી કાળને ઘસેલ-

અને મોતને તે પોતાની મરજી પ્રમાણે અટકાવી શક્યા. વનિતા-
 વિવાસના ઝપાટામાં સપડાતાં જ મનુષ્ય કેવો નિઃસત્ત્વ બને
 છે એનો દાખલો કુરુક્ષેત્રમાં પતન પામેલા અભિમન્યુનો છે. જે
 સમરાંગણમાં હિન્દુઓની સ્વનંતતાની પ્રથમ આહુતિ આપવામાં
 આવી ત્યાં જવાને જ્યારે પૃથ્વીરાજ નીકળ્યો, ત્યારે
 તેની કમરની આસપાસ વિંટાળેલું શેષું તેની પત્નીએ પકડી
 રાખ્યું એવી આખ્યાયિકા છે. અર્થાત વિષયવાસના શૌર્યનો
 નાશ કરે છે તેનો આ એક દાખલો છે. જે માણસ વિષય-
 વાસનાઓને છતીને માનવજાતિના ઉદ્ધાર માટે શ્રમ કરે છે
 તે નરનો જન્મ સરળ છે. કાગે કરીને તે મૃત્યુ પામે
 ત્યારે ' તે મરી ગયો ' એવું વ્યાવહારિક ભાષામાં આપણે કહીએ
 છીએ તોપણ તે કીર્તિકથે ચિરંજીવ જ છે. આને માટે
 હનુમંતનું ચગિત્ર સાક્ષી આપે છે. બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યસ્તવૃત્તિનો
 સદુપયોગ કરવામાં આવે તો, સમાજને યોગ્ય રસ્તે દોરના
 માટે એકાદી અશ્વપાયુષી વ્યક્તિ પણ કેરી સમર્થ થાય છે તે
 યુદ્ધ અને શંકગચાર્યનાં ચગિત્ર વેદ્ય છે તો સમગ્રજીવ જાવશે.
 કકન ૩૨ વર્ષના આયુષ્યમાં બૌદ્ધ ધર્મને જમીનદોસ્ત કરનાર
 અને અનેક વિદ્વાનમહેશ્વરાશ્રય રચનાર શ્રી. શકરાચાર્યને ખરેખર
 ધન્યવાદ ધરે છે. પરંતુ આજકાલ હનુમાનજયંતિ પાળવા માટે
 આગળ આવનાર આપણે જ આપણા કર્તવ્યથી વિમુખ થયા
 છીએ. કેટલાએક કાળ સુધી તો બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું એક
 બાળુએ જ રહ્યું અને હિન્દુ બાળવિવાહાદિક રીતીના સાણસામાં
 સપડાઈને સમાજની હાનિ થવા લાગેલી, એને માટે આપણને
 હનુમંતભક્તોને કંઈ જ લાગતું નથી. બાળમાતા, બાળપિતા,
 બાળવિધવા તથા બાળવિધુર, અરાકન બાળકો અને નિઃસાહી

પ્રજાને બદલે દેશમાં સારીરિક, નૈતિક અને ધૌદ્ધિક
 તેજનો ઉદય થાય, આખો સમાજ કર્તવ્યનિષ્ઠ અને સન્માર્ગે
 ચાલનારો બને, એવી જોમના અંતઃકરણમાં લાગણી હોય
 તેમણે સદા અભિમાનપૂર્વક પોતાનાં ભાષ જ્ઞેન, હનુમંત
 જેવાં પરમ પ્રતાપી, તેજસ્વી અને કીર્તિરૂપે ચિરંજીવ થાય
 એ માટે સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હગતી પ્રજાને શુદ્ધ
 બ્રહ્મચર્યવ્રતનું મહત્ત્વ સમજાવનારા શુરુ જે દિવસે આગળ
 આવશે તેજ દિવસથી આપણી ચડતી યશો. દર સાલ આવી
 હનુમાનજયંતિને લીધે અને સર્વત્ર નજરે પડનારા હનુમાનના
 દેવાગ્રયોને લીધે આપણામાં કર્તવ્યનિષ્ઠા અને બ્રહ્મચર્ય
 માટે પ્રેમ લગ્ન થાઓ અને આ ઉત્સવોને પ્રચારમાં
 લાવનારા આપણા પૂર્વજોનો શ્રમ હનુમાનજીની કૃપાથી સફળ
 થાઓ.

વૈશાખ મહિનો

વૈશાખ મહિના અંગ્રેજી મે મહિનાના અરસામાં આવે છે. વસંત ઋતુમાં આનો સમાવેશ કરેલો છે, તોપણ ગ્રીષ્મ ઋતુનો સખલ તાપ આ મહિનામાં જણાતો હોવાથી હિન્દુધર્મશાસ્ત્રકારોએ જે વ્રતવૈકલ્ય આ મહિનામાં કરવાનાં કહેલાં છે તે સર્વની રચના આ મહિનાને યોગ્ય રચનામાં આવેલી છે. પ્રાતઃસ્નાન, ધર્મકુંભનું સ્નાન, ગંધપુષ્પમાલા, કેળાં વગેરેથી વસંતપૂજા, પાણીની પરચ માંડવી વગેરેની જે યોજના રચવામાં આવી છે તે આ ઉન્હાળાના દિવસને યોગ્ય છે. આ મહિનામાં પિતૃતર્પણ, પ્રીપણની પ્રદક્ષિણા, એકભુક્ત (એક વખત જમવું), નકંત (નકોડો) અને અન્નચક્ર વ્રતોનું મહત્ત્વ પણ બહુ વર્ણવેલું છે. દેવતાઓની ભૂર્તિઓ પાણીમાં મુકી રાખવી, તેમના ઉપર અભિષેક કરવો, પાણી, પંખો, છત્રી, જોડા, ચંદન વગેરેનું દાન કરવું, એમ પણ કહેલું છે. વસંતપૂજાનો ઉત્સવ અનેક દેવાધર્મોમ યાય છે. તેમાં પણ નીચેના ત્રણ ઉત્સવોનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. એ ત્રણ ઉત્સવો તે અક્ષય તૃતીયા (અખાત્રીજ), પરશુરામ જયન્તિ અને નરસિંહ જયન્તિ છે.

અક્ષય તૃતીયા

વૈશાખ શુદ્ધ ૩ને અક્ષય તૃતીયા (અખાત્રીજ) કહેવામાં આવે છે. આ દિવસે જપ, હોમ, પિતૃતર્પણ, દાન ઇત્યાદિ ને કાઈ દરવાખા આવ તે અક્ષય થાય છે એની માન્યતા છે. અખાત્રીજ રોહિણી નક્ષત્રયુક્ત બુધવાગ્ને દિવસે આવે તો મહાપુણ્યકારક મનાય છે અક્ષય તૃતીયાનો દિવસ કૃતયુગનો પ્રથમ દિવસ છે. વારતવિક્રમેના આ દિવસ ઉત્તમ તરીકે ગણાય કે કેમ એ એક સનાય છે, કારણકે ૨૬૫ સ્ત્રીઓ જ આ દિવસને મહત્ત્વ આપીને બ્રાહ્મણને ઉદ્દેકુંભ વગેરેનું દાન આપે છે. પુરુષોએ તે દિવસે યુગાદિ શ્રાદ્ધ અપિંડક ઠગવું. છેવટે મૃત પિતૃઓ માટે તક્તનું તર્પણ પણ કરવું એવું લખેલું છે, પરંતુ તેમ કોઈ કરતું હોય એમ જણાતું નથી. વર્ષમાં સાડાત્રણ મુહૂર્ત મુખ્ય દેવતા છે અને તે પૈકી અક્ષય તૃતીયા એ અર્ધ મુહૂર્ત છે એમ જાણ કહે છે, પરંતુ તે સર્વ ટેકાણે પાળવામાં આવતું નથી.

ધાર્મિક વિધિ

આ તહેવાર વિષ્ણુ પ્રીત્યર્થે છે. પિતૃસ્વરૂપી જનાર્દનને આહુતિ દ્વારા ઉદ્ધકુંભનું દાન આપવું. વસંતમાધવની પૂજા કરીને વસંતદેવતા પ્રીત્યર્થે તૃણ મટાડવાને ઉદ્ધકુંભનું દાન આપવું. ગતભર્તૃકા સ્ત્રીઓએ નવા માટીના ઘડામાં નિર્મળ અને કંઈ પાણી આહુતિને અર્પણ કરવું. આ તિથિ પૂર્વાષ્ટમ્યાપિની લેવી. બન્ને દિવસે પૂર્વાષ્ટમ્યાપિની હોય તો બીજી લેવી. આ દિવસ શ્રાદ્ધસ્વરૂપ હોવાને ક્ષીધે આ દાન અને શ્રાદ્ધ સાથે શ્રવતા પિતૃકોનો, છોકરાંઓનો અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓનો સંબંધ નથી. પિતરોની પ્રીત્યર્થે રાત્રે જાગણ કરવું અને શિવની પૂજા કરવી.

ચાલુ રહી

આ દિવસ બીજા મહારવના તહેવારોની માફક વિશેષ આનંદથી કોઈ પાળવું નથી, તોપણ અક્ષય તૃતીયાની તિથિ બીજી તૃતીયાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ભાદરવા શુદ્ધ ૩૧ રિતાસિકા મત આના કરતાં વિશેષ પ્રચારમાં છે. કેટલાએક જણ અક્ષય તૃતીયાને અષાઢીજ કહે છે. આ દિવસના શુભ મુહૂર્ત ઉપર કોઈકેય કંઈકેય લોકો વાતેતર કરે છે. ચૈત્ર મહિનો એ વસંતકાલનો આરંભ છે અને ચૈત્ર શુદ્ધ ૩૧ અક્ષય તૃતીયા મુઘી વસંતગૌરીનો ઉત્સવ સર્વ દેવીના દેવાલયોમાં ઉજવાય છે. આ ઉત્સવનું ચૈત્રાગૌરી અથવા દોલોત્સવ એવું નામ છે. આ ઉત્સવમાં વસંતકાલને યોગ્ય મહત્તિથી નિરૂપણનાદિક વિધિ અને વસંતપૂજા કરવામાં આવે છે અને સ્ત્રીપુરુષોનો સમુદાય દેવાલયમાં એકત્ર

ચાય છે. આ ઉત્સવની પરિસ્થિતિ અક્ષયતૃતીયાને દિવસે ચાય છે. ખીવરમાં આવેલી ગૌરી તે દિવસે પોતાને સામરે જવાની છે એવું માનીને પોતપોતાના ગળ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ પોતાની સૌભાગ્યવતી તેમજ કુમારિકા સખીઓની સાથે હાથદરકંડુનો મમારંજ મોઢા આનંદથી પસાર કરે છે. શ્રી કૃષ્ણનાં દેવાવયોગા પણ વસંતોત્સવ પાળવામાં આવે છે અને મથુરા, જંદાવન, અયોધ્યા, કાશી, કારકા, ડાકોરનાથ વગેરે જગ્યાએ તેમજ દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં અનેક દેવીના દેવાવયોગા વસંતોત્સવ બહુ જ જોવાલાયક હોય છે.

ગુજરાતમાં અક્ષય તૃતીયાને અખાત્રીજ કહે છે. તે દિવસથી દરીયો તોફાની ચાય છે અને જળમાર્ગે મુસાફરી કરી એ જોખમભરેલું છે એવું ત્યાંના લોકો માને છે. ખીજને દિવસે ગામડાંના લોકો ગામની બહાર જુદી જુદી જગતનું અનાજ ગોઠવી મુકે છે અને તેને ચહેરનો દેખાવ આપે છે. ત્યાં તાંજાનાણું મુકવામાં આવે છે તેને રાજ કહે છે અને મોપારી મુકવામાં આવે છે તેને દારબારી કહે છે. અનાજ ઉપગમ રૂ, સાકર વગેરે જથ્થો પશુ ત્યાં મુકવામાં આવે છે. ત્રીજે દિવસે પોતાના ગામની હાવન કેરી છે તે જોવા મટે ગામવાળાઓ ઉપજી જગ્યાએ જાય છે. ત્યાં મુકેલા અનાજમાં જોને છીડીઓ લાગે અથવા દવામાં ઉડી જાય તે અનાજ ખીજે વરસે મોણું થશે એવું તેઓ માને છે, અથવા તે અનાજનો પાક સારો નહિ આવે એવું પણ તેઓ માને છે. જે ગિામ થી દયામ, ઉડી ગયો હશે તે દિયાના દોકો દયામ વાગે નિશ્ચયે દારો એવું તેઓ સમજે છે. પૈપો અથવા મોપારીને જે પ્રમાણમાં છીડીઓ ચડેલી હશે તે પ્રમાણમાં રાજ અને દારબારીઓને

પીડા થશે એવું પણ માનવામાં આવે છે. આ રીવાજ ગુજરાત કરતાં મારવાડમાં વધારે છે. અખાત્રીજને દિવસે કણખી, વાણીયા વગેરે વર્ણના લોકો પાણીથી ભરેલા એક માટીના ઘડા ઉપર તરબુચ અથવા ખીજું એકાદ ફળ મુકીને તે ઘડો બ્રાહ્મણને દાન કરે છે. શ્રાદ્ધ વગેરે કરવાનો રિવાજ નથી.

હેતુ અને બોધ

પ્રાચીન સામ્રાજ્યોએ જે અનેક તહેવારો પ્રચારમાં આવ્યા તે સામાજિક હતા, તેમણે તેમને ધાર્મિક સ્વરૂપ મળવાથી તેમને કોઈ વિશેષ માનતું નથી. સામાજિક પ્રગતિની દૃષ્ટિએ તેમનું મહત્ત્વ કેટલું છે એ જો લોક સમગ્ર લેશે તો ધણો ફાયદો થશે. આ તહેવારો પ્રચારમાં આવ્યા ત્યારે તેમની વશાદારી કરીને તે લોકમાન્ય થાય એવો તે કરનારાઓના અંતઃકરણનો હેતુ લોકો જુદી ગયા અને જો પેનાનો થોડોધણો સ્વાર્થ સાધવા માટે બ્રાહ્મણોએ તેમનું અસ્તિત્વ દાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હોત તો તેમાંના કેટલાયે તહેવારો નામના જ રહ્યા હોત. હાલના વખતમાં આવા ધર્મ સંબંધી કૃત્યનું મહત્ત્વ લોકોને સમજાતું ન હોવાથી તેમને થોડા વલણે આપીને સમાજની પ્રગતિ માટે આવા તહેવારો આવશ્યક છે એવું જો બતાવવામાં નહિ આવે તો થોડા વખતમાં જ આ તહેવારો નાશ પામ્યા વગર રહેશે નહિ. પ્રાચીન દાળમાં ગ્રીસ, ઍબિસોનીયા ઇગ્ઝાંડ વગેરે દેશોમાં વસંતદેવી પ્રીત્યર્થે હિતવ કરવામાં આવતો. હાલમાં ખ્રિસ્તી લોક ઇસ્ટરનામનો તહેવાર જે આ ઋતુમાં મોટા ક્રમાડથી પાળે છે તે મૂળમાં વસંતોત્સવ હતો

એવું કેટલાએકનું માનવું છે. વસંતઋતુ એ સર્વ ઋતુમાં
 અત્યંત આનંદદાયક છે અને તે વખતે સર્વ સૃષ્ટિમાં નવું
 તેજ આપણી નજરે પડે છે. આ વખતે સૃષ્ટિ પૂર્ણ યૌવના-
 વસ્થાએ પહોંચેલી હોય છે તેથી તેના કવિમકતોને દાવ્ય
 બનાવવાની અને ગાવાની શ્રુતિ થાય છે. ખીણેરમાં રહેલી
 વસંતગૌરીને યૌવનવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં જ તે અશ્વત્થ તૃતીયાના
 મુહૂર્તે સાસરે જાય છે એવું કહેવાનો અર્થ એટલો જ
 છે કે આ અરસામાં સૃષ્ટિમાંના વૃક્ષાદિક વૈવાહિક સ્થિતિનો
 ઉપભોગ લઈને ફળદ્રુપ થાય છે. ત્યજ મહિનાની શરૂઆતમાં
 આશ્વાદિક વૃક્ષોને કુમળી દીક્ષીઓ ટુરીને મુંદર કુસો આવવા
 લાગે છે. વૈશાખ મહિનાની શરૂઆતમાં તેમને ફળો આવે છે
 અને ઘણાં પક્ષી અને પતંગો તેમની ઉપર નિર્વાહ કરીને
 મોટા આનંદથી દિવસ ગુજારે છે. અર્થાત્ સૃષ્ટિદેવતાને
 યૌવન અને માતૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને શ્વગુરુગૃહે જવાને
 તે યોગ્ય હોય છે. આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે આ
 સાત્ત્વિક, પ્રથ્વરેત્ત્પાદક અને આનંદદાયક કાર્યને દેવ તરીકે
 માનવામાં આવેલો છે. સ્ત્રીઓએ તે વખતે હાજરરહીને
 સમારંભ કરવો, સૌભાગ્યલક્ષાર પહેરી તેમણે એક-
 બીજાને પ્રેમથી સૌભાગ્યદ્રવ્ય આપવાં. દુર્લભ જ
 સ્ત્રીઓ પતિના મુખથી વિમુખ હોય તેમણે તુલિનાને પન્ડું
 વગેરે આપીને સતોષ કરવામાં આનંદ માનવો એવું પ્રાચીન
 આર્યોએ કરાવ્યું. આની જાનના કિસ્સા એ પરસ્પર.

*કરીને પાણીમાં બાફી નાંખી તેની અંદર ગોળ વગેરે ચાણ
 ખાવાને વાસ્તે બનાવાનો પ્રવાહી પદાર્થ; જેને ગુજરાતીમાં "પાનું",
 કહેવામાં આવે છે.

સામાજિક સંબંધ અને પ્રેમ વધારવાનો સહેલો ધ્વાજ છે. ગરીબ અને તવંગરોની પરસ્પર મુત્તાકાત થઈ સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ વધારવામાં હળદરકંકુ જેવા સમારંભથી મદદ મળે છે. વળી નાની ઉમરની છોકરીઓને વયોવૃદ્ધ અને અનુભવી સ્ત્રીઓ પાસેથી રીતરિવાજ શિખવાને માટે અ.વા પ્રસંગો ધણે અંશે સાધનરૂપ થઈ પડે છે.

દેવાલયોમાં અને બીજા ઠેકાણે આવા ઉત્સવો કરવાને લીધે જુદી જુદી જાતોમાં જનગૃતિ થાય છે. આવા પ્રસંગે હાજર રહેવા માટે બ્રાહ્મણોની માફક ઢેડને ધણુ અધિકાર હોવાથી દેવાલયમાં અને બહાર પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે સર્વ ધર્ણના લોકોને બાગ મળતો જોઈને મનમાં ધણો આનંદ થાય છે. દરેક ગામડામાં હાલમાં ચાલતા સામાજિક નિયમો ધ્યાનમાં લઈએ તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને ચમાર, ઢેડ વગેરે જુદી જુદી જાતોને ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય બાબતોમાં જુદાં, જુદાં કામ કરવાં પડે છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જુના વખતમાં ઉત્પન્ન થયેલી કેટલીક રૂઢિઓનું કારણ સામાજિક વ્યવસ્થા રાખવા માટેની શીકર હોય એમ જણાય છે. ચાલુ જમાનામાં અશિક્ષિત સ્ત્રીઓ આવા તહેવાર આવે ત્યારે પોતાની પડોશમાં રહેનારી ગરીબ અને અજ્ઞાન જહેનોને નિમંત્રણ આપીને તેમની સાથે પ્રેમ વધારી તેમને શી અડચણો છે તે જણી લઈને દૂર કરવા માટે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરે તો કેટલો શાયરો થાય ?

વૈશાખ માસની સરઆતમાં ઉન્દાગાની ગરમીમાં તરસ્યાને પાણી પાવું એ પુણ્યનું કામ છે એમ જાણી ઉદકુંબ (ઉદકુંબ)

આપવાના સ્થિતિનો શાસ્ત્રકારોએ ધર્મકૃત્યમાં સમાવેશ
 કર્યો. અત્યંત પ્રાચીન દાળમાં પણ ઠેકાણે ઠેકાણે પાણીની
 પરખ મંડાવી ઠંડું પાણી પાવાની સગવડ કરાવવામાં આવતી
 એ હરિશ્ચંદ્રરાજની કથા ઉપરથી માલુમ પડે છે. રાજ તરસથી
 બાકુળ થયો હતો તેપણ પોતાના સત્યને હાનિ પહોંચશે,
 એ ખીકથી તેણે પરજનું પાણી પીધું નહિ એવી હકીકત
 છે. પરખ રાખવાનો આજ હિન્દુસ્તાનમાં સર્વ ઠેકાણે છે.
 ખાસ કરીને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં રાહદારીના રસ્તા ઉપર
 એ દિવસોમાં મુસાફરોને પાણી પાવામાં આવે છે. ઉન્હાણાના
 દહાડામાં વૃક્ષની છંયા તળે એકાદ ગરીબ બ્રાહ્મણને ઘોડો-
 ધણો પગાર આપીને બેસાડવામાં આવે છે. તે તરસ્યાં
 માણુમેને ગોળ અને પાણી આપે છે. આ ખર્ચ પૈસાદાર લોકો
 કરે છે. ઢોરને પાણી પાવાની સગવડ પણ ઘણે ઠેકાણે કરવામાં
 આવે છે. મુસાફરોની તૃપ્તિ સારી કરવી, તરસ્યાં, મુંગાં
 જનાવરોને પાણી પાવું વગેરે કામો ગરીબ હાલતનાં માણુમે
 પણ રહેજે કરી શકે એવાં હોય છે. માથાપે પોતાનાં
 નાનાં છોકરાછોકરીઓને પરોપકારનું કામ શીખવવા માટે
 અક્ષય તૃતીયાનું મુહૂર્ત ઉત્તમ છે.

પરશુરામ જયન્તિ

અધર્મથી વર્તીને લોકોને હેરાન કરનારા દુર્જનોનો સંહાર કરવા માટે અને આકૃતમાંથી સાધુજનોને ઉગારવા માટે વખતોવખત જે દિવ્ય પુરુષો ઉત્પન્ન થયા, તેમની પરમેશ્વરના અવતાર તરીકે ગણના કરીને તેમના જન્મદિવસોનો ઉત્સવ કરવાનો ચાલ હિન્દુધર્મશાસ્ત્રકારોએ પાડ્યો છે. ૨૭, સત્વ અને તમ એ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત એવી પરમેશ્વરી શક્તિમાંની વિશ્વતુ પાલનપોષણ કરનારી સાત્ત્વિક શક્તિના યોજક જે શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન, તેના જ એ અવતારો હતા એમ પુરાણકારોએ કહેલું છે, અને એવા નવ અવતાર આજ સુધીમાં થઈ ગયા છે. દશમોક્ષક્રીનો અવતાર અધર્મનો નાશ કરીને ધર્મસંસ્થાપન કરવા માટે થશે. તેના સંબંધમાં પ્રાચીન ધર્મગ્રંથમાં અનેક રીતે ભવિષ્ય ભાખ્યાનું જણાઈ આવે છે. આ દર્શ અવતારમાંનો પરશુરામનો અવતાર છઠ્ઠો છે.

પરશુરામનો જન્મ વૈશાખ શુદ્ધ ત્રીજા પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં રાત્રિના પ્રથમ પહોરમાં થયો. પરશુરામનું અવતારકાર્ય કહીએ તો ક્ષત્રિયકુળનો નાશ કરવા માટે હતું. ભાગવતાદિ ગ્રંથો ઉપરથી એમ જણાય છે કે પુરુરવાના વંશમાં ઋષિક નામક બ્રાહ્મણનો ગાંધિ નામની ક્ષત્રિય કન્યા સાથે વિવાહ થયો. તેને પેટે જમદગ્નિ ઋષિ જન્મ્યા. એ મહા બ્રહ્મજ્ઞાની હતા; પરંતુ તે બહુ રીસાળ સ્વભાવના હતા. એક ક્ષત્રિય કન્યા સાથે તેમનો વિવાહ થઇને તેને છ પુત્ર થયા, તેમાંનો છેવટનો પુત્ર જે રામ તે પાળાથી પરશુરામના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. એણે મર્વ યુદ્ધોમાં યરશીનો ઉપયોગ કરીને શત્રુનો સંહાર કર્યો માટે, અને દશરથપુત્ર રામથી એ જુદા છે એવું બતાવવાની ખાતર તેનું નામ પરશુરામ પડ્યું. પ્રાચીન કાળમાં ચોદ્ધાઓએ બિંબબિંબ શસ્ત્રાઓનો ઉપયોગ કર્યો હતો એમ દેખાય છે. શ્રી કૃષ્ણનું મુદ્ધર્ધનચક્ર, બીમની ગદા, યજ્ઞરામનું હથ, શ્રી રામનું બાણ, જમદગ્નિપુત્ર ગમની પગ્ગુ એ શસ્ત્રો પ્રસિદ્ધ છે.

જે વખતે પરશુરામ જન્મ્યા તે વખતે આર્યાવર્તમાં ક્ષત્રિયો બહુ હિન્મત્ત થયા હતા. ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણોમાં જોડે ગરીરસંબંધ થતો હતો, તોપણ જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણો બ્રહ્મજ્ઞાનવેત્તા હોવાથી પોતાને મોટા સમજતા હતા તે પ્રમાણે ક્ષત્રિયો પોતે રાજવંશી અને અધિકારસંપન્ન હોવા બદલ અભિમાન ધરાવતા હતા. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે બન્ને પક્ષમાં વારંવાર ઢગ્યા થવા લાગ્યા. સદાશ્વર્ણન કાર્તવીર્ય નામનો મહિષ્મતી નગરીનો ક્ષત્રિય રાજા બ્રાહ્મણોનો ઢેય કરતો હતો. (મહિષ્મતી એ દાવનું નર્મદાના કાંઠા ઉપરનું

ઐશ્વર્યશ્વર હોવાનું કહેવાય છે.) તેના ઉદ્દગારે ઉપરથી આ ઉભય વર્ણમાં કેટલું વૈમનસ્ય હતું એ સમજાઈ આવશે; કાર્તવીર્ય કહેતો કે:

ब्राह्मणाः संश्रिताः क्षत्रं न क्षत्र ब्रह्मणाश्रितम् ।

श्रिता ब्रह्मोपचा विप्रा खादन्ति क्षत्रियान् भुवि ॥

क्षत्रियेष्वાશ્રિતો ધર્મઃ પ્રજનાં પરિપાલનમ્ ।

ક્ષત્રાદ્વૃત્તિર્બ્રાહ્મણાનાં તૈઃ કથં બ્રાહ્મણો વરઃ ॥

—૧૬૩-૧૭/૧૮

અર્થઃ “બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયોના આશ્રિત છે, પણ ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણો ઉપર આધાર રાખીને રહેલા નથી. ક્ષત્રિયોના આધારે બ્રાહ્મણો નિર્વાહ કરે છે. અર્થાત્ ક્ષત્રિયો જ શ્રેષ્ઠ છે. ધર્મનું પરિપાલન અને પ્રજાનું રક્ષણ ક્ષત્રિયોને લીધે જ થાય છે. એટલું છતાં બ્રાહ્મણો કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ હોય ?” આવા વિચારથી ઉન્મત્ત થયેલા સહસ્રાર્જુને ઋષિજનોને અનેક રીતે હેરાન કર્યા. તેણે એક વખત જમદગ્નિના આશ્રમમાં જઈ તેની કામધેતુનું હરણ કર્યું. આ ઉન્મત્તપણાનું પરિણામ પરશુરામથી સહન ન થયું અને તે સહસ્રાર્જુન અને તેના પરિવારને હાર કરી કામધેતુ પાછી લઈ આવ્યા. આ ખબર સાંભળીને જમદગ્નિને માહું લાગ્યું. તે બ્રહ્મવેત્તા ઋષિવર્ય છોકરાને ખોલાવીને કહ્યું: ‘બાળક, તું મહાન પરાક્રમી છે ખરો, પરંતુ દેવતાઓના અંશવાળા રાજાનો તે વધ કર્યો એ યોગ્ય નથી. (રાજા પ્રત્યક્ષ વિષ્ણુ છે એવી માન્યતા આ દેશમાં બહુ પ્રાચીન કાળથી છે.) બ્રાહ્મણોની યોગ્યતા તેમનામાં વસેલા દયા, ક્ષમા, સત્ય, ચાન્તિ વગેરે ગુણો ઉપર અવલંબી રહેલી છે. ક્ષમા એ બ્રાહ્મણોનું મુખ્ય ભૂદણ છે. તારા હાથે

રાજવધનું જે મહાપાપ થયું તેના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે તારે તીર્થયાત્રા કરવી જોઈએ.” આ ઉપદેશ શિરસાવંધ માનીને પરશુરામ તીર્થયાત્રાએ ગયા અને તીર્થાટલુ પૂરું કરી એક વર્ષ બાદ પાછા આવ્યા. પરશુરામ પિતાનું વચન પરિપાલન કરનારા હતા અને તેથી પિતાની આજ્ઞા ચતાં તેમણે પોતાની માતા રેણુકાનો શિરચ્છેદ કર્યો. પોતાની પત્નીથી પાતિવ્રતને કલંક લાગે એવું કર્મ બન્યું છે એમ જન્મદગ્નિને લાગતાં જ તેણે પરશુરામને તેનો શિરચ્છેદ કરવાને કહ્યું. શિરચ્છેદ પછી પરશુરામની વિનંતિ ઉપરથી જન્મદગ્નિએ રેણુકાને સજીવન કરી.

કેટલાએક કાળ પછી મહાસાગુર્જનના હોકરાઓએ પોતાના પિતાનું વેર લેવાની મતલબથી જન્મદગ્નિ ધ્યાનમાં હતા ત્યારે તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. તે વખતે રેણુકાએ એકવીસ વખત જાતી કુટી આક્રંદ કર્યું હતું, માટે તેટલી જ વખત ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરીને પૃથ્વી નિઃક્ષત્રિય દરીશ, એવી પરશુરામે પ્રતિજ્ઞા લીધી. આથી અસંખ્ય ક્ષત્રિયો તેના પરશુના ભોગ થઈ પડ્યા. ક્ષત્રિયો ગમરાધ ગયા. પછી રામચંદ્રે નાની ઉંમરમાં સીતાના સ્વયંવર વખતે પરશુરામના શિવધનુષ્યનો ભંગ કર્યો. એ સમાચાર મળતાં જ તે ક્રોધાવમાન થઈને રામની સાથે લડવા માટે આવ્યા; પરંતુ રામચંદ્ર સાથે લડતાં પોતાનો પરાભવ થવાથી પોતાના અવતારની પૂર્ણાવૃત્તિ થઈ એમ સમજી તે મહેંદ્ર પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરવા માટે ચાલ્યા ગયા.

ધાર્મિક વિધિ અને ચાલુ રૂઠિ

રામ અને કૃષ્ણના જન્મોત્સવ કરવાનું જે પ્રમાણે લખેલું છે તે જ પ્રમાણે પરશુરામ જન્મન્તિ પશુ દરવી એવું ધર્મશાસ્ત્રમાં

કહેલું છે. રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે શરૂ થતી તૃતીયા લેવી અને પ્રદોષ વખતે પરશુરામની પૂજા કરીને અર્ધ આપવા. આ ઉત્સવ આ દેશમાં મોટા પ્રમાણમાં પાળવામાં આવતો નથી. એવી કથા છે કે પરશુરામે પોતાના બાણથી કોંકણપટ્ટીમાં આવેલા સમુદ્રને પાછો હઠાવી ત્યાં જમીન તૈયાર કરી અને તે જમીન બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી. આ કોંકણપટ્ટીને પરશુરામક્ષેત્ર કહે છે. આ ક્ષેત્રમાં દુષ્કાળની પીડા કોઇ પણ વખતે ન થાય એવો પરશુરામે આશીર્વાદ આપ્યો છે, એવી આ પટ્ટીના લોકોની સમજણ છે. ઘણા દક્ષિણાત્ય બ્રાહ્મણો પરશુરામના ભક્ત છે. રત્નાગિરિ જીલ્લાના ત્રિપલ્લન ગામમાં તેનું દેવાલય છે અને ત્યાં આ ઉત્સવ મોટા હાથથી પાળવામાં આવે છે.

પરશુરામ અને રામચંદ્ર

એમના વખતની સામાજિક સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈએ તો એમ જણાય છે કે તે કાળમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે જાતોની વ્યવસ્થા હાલના કરતાં જુદી હતી. વેદકાળમાં આર્ય અને અનાર્ય એમ બે જ ભેદ અસ્તિત્વમાં હતા. જાતિભેદ સંબંધીનું વિવેચન ઋગ્વેદના પુરુષ સૂક્તમાં (ઋગ્વેદ ૧૦મું મંડળ) છે. આનો સમાવેશ પાછળથી કરવામાં આવ્યો છે એવો આધુનિક પંડિતોનો મન કબુલ ન કરીએ તોપણ તેના ઉપરથી એટલું તો દેખાય છે કે બ્રહ્માના મુખમાંથી થયેલા બ્રાહ્મણ, ગાદુમાંથી થયેલા ક્ષત્રિય, જંઘમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈશ્ય અને પગમાંથી જન્મેલા શૂદ્ર એ સર્વ એક જ પરમેશ્વરના પુત્ર છે. તેમના ગુણો જોકે ભિન્ન પ્રકારના છે તોપણ

તેમને એક ખીજની મદદ સિવાય ચાલે એમ નથી. રામાયણમાં અયોધ્યાકાંડમાં ઘણે ભાગે આ જ પ્રમાણે ચાતુર્વર્ણની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. બેદ માત્ર એટલો જ છે કે ક્ષત્રિય એ 'વક્ત્રઃસ્વલભાંથી ઉત્પન્ન' થયા એમ કહેલું છે. 'મૂ મુવસ્વ.' આ ત્રણ શબ્દોમાંથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની ઉત્પત્તિ થઈ એવું ચતુર્થ બ્રાહ્મણમાં કહેલું છે. અને તેમાં જેને આત્મજ્ઞાનના યોગથી 'અહં બ્રહ્માસ્મિ'ના મર્મ સમજાયો તે જ બ્રાહ્મણ છે એવા વિચારો પ્રદર્શિત કરેલા છે. એકંદર રીતે બ્રાહ્મણો સર્વમાં એક મનાતા હતા એટલી જ બાબત દેખાય છે. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયનાં કુટુંબોમાં વેદકાળથી હરિશાષ્ટ ચાલતી હતી તેનો દાખલો

વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર

છે. હજારો વર્ષ સુધી એ એ વર્ણના બન્ને પ્રતિનિધિઓ દરેક કાર્યમાં પ્રતિસ્પર્ધા હોવાનું લખાયેલું છે. અને તેમણે તેમની પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવા માટે અનેક પ્રયત્ન કર્યાનું પણ લખાયેલું છે. હજારો વર્ષ સુધી એક જ વ્યક્તિ યુવતી હોય એ સંભવિત નથી, માટે એ જ ઉપનામથી ચાલતા આવેલા કુટુંબના કેટલાએક પુરોહોમાં આ હેપ દીર્ઘ કાળ સુધી ચાલ્યો હશે એમ કહેવું સંયુક્તિક છે. પછી આખરે વિશ્વામિત્રે બ્રહ્મર્ષિપદ પ્રાપ્ત કરીને બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બંને જ એક એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું. પ્રાચીન લેખોમાં અર્વાચીન શબ્દ 'જાતિ' ન હોતાં 'વર્ણ' શબ્દ છે. આર્ય અને અનાર્ય એમનામાં વર્ણનો બેદ સ્પષ્ટ રીતે દેખાતો હતો. પછી મહાભારતકાળમાં

વર્ણને માટે જુદો જ મત પ્રચલિત થયો. શાન્તિપર્વમાં એમ
કહેલું કે:

બ્રાહ્મણાનાં સિતો વર્ણઃ ક્ષત્રિયાનાં તુ લોહિતઃ ।

વૈશ્યાનાં પીતકો વર્ણઃ શૂદ્રાણામસિતસ્તયા ।

બ્રાહ્મણનો શુભ્ર, ક્ષત્રિયોનો લાલ, વૈશ્યોનો પીળો અને શૂદ્રનો
વર્ણ કાળો હોય છે. જે આપણે આ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો
આજની નીતિવ્યવસ્થા આ કસોટીએ ઉતરશે નહિ, અને તે
પહેલાં પણ ઉતરી હોય એમ દેખાતું નથી. આવા પ્રકારની
વર્ણવ્યવસ્થા માટે પ્રાચીન કાળમાં જુદાં જુદાં મત
પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા હતા; તોપણ બ્રાહ્મણ અને બીજા
વર્ણની યોગ્યતા ગુણો ઉપરથી ઠરાવવી એવો મત પરશુરામના
કાળથી પાંડવ કૌરવના કાળ સુધી પ્રચલિત હતો એમાં
સંશય નથી. કેવળ જન્મથી પ્રાપ્ત થયેલી ઉચ્ચ કે નીચ
નીતિનું મહત્ત્વ ન માનતાં શ્રેષ્ઠત્વ અથવા કનિષ્ઠપણું મનુષ્યના
ચારિત્ર ઉપર અવલંબીને રહેલું છે એવું ભારતમાં અનેક
ઠેકાણે પ્રતિપાદન કરેલું છે. એના દાખલા તરીકે મોક્ષ, ધર્મ,
વનપર્વ, શાન્તિપર્વ વગેરે પ્રકરણોમાંથી આ સંબંધીના ઉદ્દગારો
મળે છે. જે મનુષ્યમાં સત્ય, દાન, ક્ષમા, શીલ, તપશ્ચર્યા, દયા
વગેરે ગુણો હોય તે બ્રાહ્મણ છે. કુળ, વેદાધ્યયન કે વિદ્યાથી
ઢિંગત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી; તે તો ઉત્તમ આચરણથી જ પ્રાપ્ત
યામ છે. આ ઉપર દર્શાવેલા ગુણો જે શૂદ્રમાં હોય તો તેને
બ્રાહ્મણ સમજવો; અને પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવડાવનારમાં જે
તે ન હોય તો તે બ્રાહ્મણ નથી. શ્રીકૃષ્ણે તો ગુણકર્મ
પ્રમાણે ચાતુર્વર્ણની ઉત્પત્તિ છે એમ ગીતાપરિપદમાં કહેલું
છે. સમાજના શ્રેષ્ઠ જનોને આ પ્રકારનો મત પસંદ

પડ્યો હતો. માટે જ વિશ્વામિત્રે બ્રહ્મર્ષિપદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીને તેમાં જય મેળવ્યો. વસિષ્ઠના શાપને લીધે ચાંડાળ બનેલા ત્રિશકુની અને કલ્મષપાદની બાબુ લઈને વિશ્વામિત્રે તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. ક્ષત્રિય વિશ્વામિત્રે ત્રિશકુનું પુરોહિતપણું કચ્છ કરીને તેનો યજ્ઞ ચલાવ્યો, તે વખતે બ્રાહ્મણોએ મહેજ પ્રશ્ન કર્યો કે આવા ચાંડાળના ક્ષત્રિય ઉપાધ્યાયના હાથનો હવિર્ભાવ દેવ મહણુ કરશે ? આ પ્રશ્નની પરવા ન કરતા વિશ્વામિત્રે યજ્ઞકાર્ય શાંતપણે ચલાવ્યું.

તે કાળમાં વણુવ્યવસ્થાને હાવનું જાતિવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું નહોતું, પણ કાળે કરીને જુદા જુદા ઉદ્યોગધંધાથી અને એવો ધંધો કરનારા લોકોમાં થયેલા રોટી બેટીના વ્યવહારને લીધે જે સામાજિક વિભાગ થયા, તે કાયમના થઈને મહાભાગતકાળમાં તેના અનેક પેઢામેદ ઉત્પન્ન થયા હતા. તોપણ તે સંબંધમાં તે વખતે હાવની માફક સમ્પત્તિ નિયમો ન હોવાથી તે કાળમાં એક વર્ણુ બીજા વર્ણુની સાથે રોટી બેટીનો વ્યવહાર કરી શકતો હતો. કોઈ પણ ઉચ્ચ વર્ણુના પુરુષ પોતાનાથી હલકા વર્ણુની કન્યા સાથે લગ્ન કરી શકતો; પરંતુ નીચલા વર્ણુના પુરુષ પોતાનાથી ઉચ્ચ વર્ણુની કન્યા સાથે શરીરમંબંધ કરી શકતો નહિ શુક્લયાયની કન્યા દેવયાનીએ યયાતિ રાજા સાથે પરણવાનો નિશ્ચય કરીને પોતાના પિતાની આજ્ઞા માગી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે બ્રાહ્મણ કન્યાનો ક્ષત્રિય સાથે વિવાહ થઈ શકે નહિ. તોપણ આખરે એ વિવાહ થયો જ.

વર્ણુલેદનું મક્કમપણું

તે કાળમાં કેટલું હતું તે જાણવા માટે અનેક દાખલાઓ

આપી શકાય. તે પૈકી કેટલાએક અહીં આપીયે છીયે.
 વિદર્ભ દેશના રાજની કન્યા અમત્સ્ય ઋષિને આપી હતી.
 લોમપાદ રાજની કન્યા શાન્તા ઋષ્યશૃંગ ઋષિને,
 તૃણબિંદુની ગૌનામની કન્યા પુલત્યને, બગીરથની કન્યા
 હંસી કૌત્સ ઋષિને, શર્પાતિકન્યા સુકન્યા અવન ઋષિને,
 એ પ્રમાણે ક્ષત્રિયોની કન્યાઓ બ્રાહ્મણોને આપવામાં આવી અને
 તેમની સંતતિ બ્રાહ્મણમાં ગણાઈ. બ્રાહ્મણો પણ પોતાની કન્યા
 ક્ષત્રિયોને આપતા હતા. શુક્રાચાર્યની કન્યા દેવયાનીનું
 મયાતિ રાજાએ અને કૃષ્ણદેવાયનના પુત્ર શુક મુનિની કન્યા કૃત્તીનું
 અભુદ્દ રાજાએ પાણિયદણ કર્યું હતું. ક્ષત્રિયોને તપશ્ચર્યાના યોગથી
 બ્રહ્મત્વ મળી શકતું. પુરુકુષોત્પન્ન પ્રિયમેધ અને ગર્ગ, દુષ્યંત-
 વંશીય શિનિ, ત્રિમારુણિ એ સર્વે તપને લીધે બ્રાહ્મણ થયા.
 પુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ મુદ્રલ બ્રહ્મર્ષિપદે ચક્રા પછી- તેના
 વંશજ મૌદ્રલ્ય સંગ્રહ બ્રાહ્મણ થયા. તેમનામાં ગૃત્સમદનો
 દાખલો બહુ મહત્ત્વનો છે. અનુશાસનપર્વમાં કહેલું છે કે
 વીતહવ્ય નામનો ક્ષત્રિય રાજા પોતાના શત્રુના હાથમાંથી
 છટકી જવા સારૂ ભૃગુના આશ્રમમાં સંતાર્ધરહ્યો. પછી જ્યારે
 તેની પાછળ પડેલા શત્રુએ આશ્રમમાં આવીને સવાસ કપો કે
 “અહીં કોઈ ક્ષત્રિય છે?” ત્યારે ભૃગુએ કહ્યું કે અહીં સર્વ
 બ્રાહ્મણો જ છે. એ જ વીતહવ્ય રાજા ભૃગુના વચનથી
 બ્રાહ્મણત્વ પામ્યો અને ગૃત્સમદ કહેવાયો. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયનાં
 સામાજિક કર્તવ્યો ઘણે ભાગે ઠરેલાં હતાં, તોપણ જે પ્રમાણે
 ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણત્વ મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરતા, તે જ પ્રમાણે
 બ્રાહ્મણો પણ ક્ષત્રિયની આજ્ઞા ચુદ્ધકલામાં પડતવ મેળવવા માટે
 યત્ન કરતા હતા. અગત્ય મુનિ, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા,

કૃપાચાર્ય એ સર્વ આહ્વણ હતા, પણ ધનુર્વિદ્યામા કુશળ હતા. આહ્વણ પોતાના તેજના જોર પર ક્ષત્રિયોને શાપ આપીને જોર કરતા, એના દાખલા જોવા હોય તો નહુશ, વેન, સહસ્રાશ્વત્, કદમ્બપાદ અને ત્રિશંકુનો ઇતિહાસ જોવો.

न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवतरा ।

ब्रह्मन्ब्रह्मबलं दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्तरम्

—ચાલકાંડ ૫૪-૧૪

અર્થાત્ આહ્વણોના બળ આગળ ક્ષત્રિયોનું બળ તદ્દન શીકું પડે છે, એવી તે કાળમાં માન્યતા હતી. આહ્વણોના નમસ્કારને લીધે સૂર્ય પ્રકાશે છે એમ વનપર્વમાં કહેલું છે; અને તે ક્રોધાયમાન થાય તો સર્વ જગત ભસ્મ કરી નાખે એવું અતુશાસનપર્વમાં કહેલું છે. તથાપિ દુર્વાસા ઋષિ અને અંબરીષ રાજાનો દાખલો જોતા અંબરીષને ગરજી જઈને પોતાની પાછળ પડેલું સુદર્શનચક્ર દુર્વાસાએ રાખ્યું. આ ઉપગ્રી ક્ષત્રિયો પણ પોતાના તેજથી આહ્વણોને નિર્માસ્ય કરતા હતા એમ દેખાય છે. એકંદર રીતે જોતા વસિષ્ઠના વંશજ સનાતનધર્મવાદી પુરાણપક્ષના હતા. તેમનામાં પારાશર, કૃષ્ણદ્વૈપાયન, વૈશમ્પાયન, યાત્રવલ્ક્ય, શુક્રમુનિ, ઠેમિની વગેરે સુપ્રસિદ્ધ આહ્વણધર્મના પુરસ્કર્તા જે પ્રમાણે થઈ ગયા, તે જ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રના વંશજોનો સંબંધ પારાશર, બૃહુ, જમદગ્નિ વગેરેની સાથે બંધાવાથી તેમનામાં પણ અનેક ઉદારમતવાદી આહ્વણો થયા છે. આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરીએ તો તે સમયની સમાજવ્યવસ્થા કેટલી બધી મદ્દમ હતી એ સિદ્ધ થાય છે. પરશુરામનો અવનાર ક્ષત્રિયોનો

ગવ હરણુ કરવા માટે થયો; પરંતુ તેના હાથે ક્ષત્રિય કુળોનો નાશ જ થયો અથવા બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ તેનાં કૃત્યોને લીધે જ સાબીત થયું એમ કહેવાય નહિ. કારણ કે પરશુરામ પછી રામચંદ્ર અને તેનો ક્ષત્રિય વંશ દીર્ઘકાળ સુધી અસ્તિત્વમાં હતો. તે જ પ્રમાણે પાંડવકૌરવ એ ક્ષત્રિય હતા, અને તેમના વંશજોએ ઘણા વખતસુધી સત્તા ચલાવી હતી. પછી ક્ષત્રિયોના વંશમાંથી રજપુતો ઉત્પન્ન થયા. તે જ પ્રમાણે મરાઠા અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાંના વડિયર એ સર્વ ક્ષત્રિયો છે. બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ રામાયણકાળમાં વિશેષ હતું અને ત્યાર પછી પણ તેમને અમરસ્થાન મળ્યું. પરંતુ તે પરશુરામને લીધે નથી મળ્યું; પણ તેનાં કારણ તેમના ગુણ અને તેમની વિદ્યા એ હતાં.

સારાંશ કે પરશુરામના અવતારનો વિચાર કરીએ તો એટલું જ જણાઇ આવશે કે તે કાળમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોની વચ્ચે ઝગડો ચાલતો હતો. ઉભય પક્ષને પોતાની યોગ્યતા વધારે છે એમ લાગતું. છતાં તેમનામાં શેઠી બેઠીને બ્યવહાર ચાલુ હતો અને વર્ણબ્યવસ્થા મક્કમ હતી. બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયત્વ મેળવવા માટે અને ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણત્વ મેળવવા કરવા માટે પ્રયત્ન કરતા હતા; પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં ક્ષાત્રતેજ કરતાં સાત્ત્વિક ગુણોનું વિશેષ માન હોવાને લીધે પરશુરામ કરતાં રામચંદ્રને જ તેના સૌજન્યને લીધે વિશેષ માન મળ્યું. ક્ષત્રિયોના ગર્વનું હરણુ કરવા માટે અવતરેલા બ્રાહ્મણ પરશુરામનો પ્રયત્ન અને પોતે જ બ્રહ્મચારી હોવા બદલનું બ્રાહ્મણોનું દુરાભિમાન કમી કરવા માટે ક્ષત્રિય વિશ્વામિત્રનો પ્રયત્ન એ બન્ને દેશહિતની દૃષ્ટિએ જોતાં

સરખા મહત્વના છે. ગુણક્રમ પ્રમાણે વલુવ્યવસ્થા હોવાનું
 શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું તેનું રહસ્ય પણ એજ છે કે ઉચ્ચનીચપણું એ
 જન્મસિદ્ધ હક નથી, પણ દરેક માણસ પોતપોતાના કર્મ
 પ્રમાણે ચડતી કે ઉતરતી પાયરીએ જાય છે.

નૃસિંહ જયન્તિ

અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં સ્વયંભુવ મન્વંતરમાં કશ્યપ નામના એક ઋષિ થઇ ગયા. તેમને હિરણ્યાક્ષ નામનો એક પુત્ર હતો. તે મહા બલવાન હતો. તેણે ભૂલોકને દબાવી દીધું હતું. અર્થાત્ પોતાના પરાક્રમથી સર્વ દેશ છતી લીધા હતા અને પાદાઠાંત કરેલા લોકોને ઉંચું માથું કરવા દેતો નહિ. ત્યારે વરાહે તેનો નાશ કરીને લોકોને દુઃખમુક્ત કર્યા. આ વરાહને ત્રિપ્લુનો ત્રીજો અવતાર માનેસો છે. (કેટલાએક અંશેમાં વરાહને બ્રહ્માનો અવતાર માનેસો છે) આ હિરણ્યાક્ષના વંશમાં વૈવસ્વત મન્વંતરમાં બીજા એક કશ્યપ ઋષિ થઇ ગયા. તેમને અનેક પુત્રો થયા. તેમાં હિરણ્યકશ્યપુ (હિરણ્યકશિપુ) નામનો એક પુત્ર હતો. તેણે લોકોને બહુ જ ત્રાસ આપ્યો. પોતાના પ્રસિદ્ધ પૂર્વજ હિરણ્યાક્ષનો નાશ વિપ્લુએ કર્યો માટે તેની સાથે વેર બાંધી તેના બંકોને તે અનેક

રીતે હેરાન કરવા લાગ્યો. હિરણ્યકશ્યપુ એ હિરણ્યાત્મનો
 બાધ હતો એમ ભાગવતાદિ ગ્રંથમાં કહેલું છે પરંતુ, મહા-
 ભારતમાં હિરણ્યાક્ષને એક એવ દિતે: પુત્ર: એમ વર્ણવેલો છે. આ
 કુપરથી તેને ખીજો કોઈ સહોદર નહોતો એ સ્પષ્ટ થાય છે.
 હિરણ્યકશ્યપુએ પોતાની સત્તા સર્વ દેહકણે સ્થાપન કરીને
 ઋષિ, દેવ અને રાજાઓને હેરાન કર્યા. તે તેમના યજ્ઞયાગની
 સિદ્ધિ યત્નાદેતો નહોતો. હિરણ્યકશ્યપુએ વિશ્વોપભોગમાં લુપ્ત
 થઈને પોતે અજ્ઞેય અને અમર થવાના હેતુથી પોતાની
 દેહરક્ષા માટે અનેક ઉપાયો કર્યા. રાત્રે અથવા દિવસે,
 મનુષ્ય અથવા હિંસ્ર પશુથી ઇજા ન થાય તે માટે તેણે સારો
 બદોબસ્ત કર્યો. પછી પોતાને કોઈના તરફથી પણ નામ
 પહોંચાડવો શક્ય નથી એમ તેના મનની ખાત્રી થતાં
 તે મનમાની ફૂરતા કરવા લાગ્યો. આથી માનવિક વૃત્તિના
 લોકોને તે દુષ્ટના હાથે પોતાનો છુટકારો દેવી રીતે કરી મેલો
 તેનો મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. આખરે તેણે જ પુત્ર તેના
 નાશનું કારણ થયો. તે હરીશ્ચન્દ્ર નીચે પ્રમાણે છે: હિરણ્યકશ્યપુને
 જંબામુરની દન્યા દયાપુત્રી પ્રહ્લાદ, અનુહ્લાદ, સ્ત્રહ્લાદ, જ્ઞહ્લાદ,
 ગિહિ અને બાષ્કત્ર એવા છ પુત્રો થયા. તે પૈકી પ્રહ્લાદને
 પોતાના સંમંથીઓનો તામસી સ્વભાવ મમનો નહોતો તેથી
 તે તેમની સાથે હળીમળીને રતી ન શક્યો. પોતાનાં વિષય-
 ચંપટ સંગોવડાવાંઓ મોટી બુદ્ધિ ખાસ છે એવું જોઈને
 તેમને સુધારવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો. જે સ્ત્રીમા પ્રહ્લાદ જન્મ્યો
 તેને અમર અથવા દૈત્ય કુળે દેવતા હતા અને અસુરોના
 પ્રતિરક્ષીઓને સુર અથવા દેવ માનવા હતા. એ
 દેવાત્મવાદી હતા. સુર, વ્યાપક જ્ઞમાન્યા જે વિષ્ણુ, તેની

કરતા હતા. સુરનો પક્ષ એ જ સત્ય પક્ષ છે એવી પ્રહ્લાદની ખાત્રી થતાં જ તેણે વિષ્ણુભક્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. પોતાનો પુત્ર ચતુષ્પક્ષ પ્રમાણે વર્તે છે એમ ધ્યાનમાં આવતાં જ હિરણ્યકશ્યપુએ યોગ્ય ગુરુના હાથ નીચે શિક્ષણ માટે રાખી તેને ઠેકાણે લાવવા માટે પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે તો ઉલટો ગુરુને ઉપદેશ કરવા લાગ્યો કે મહારાજ મિથ્યા અભિમાનને લીધે અમે અસુરો દેહાત્મવાદી થઈને પરમાત્માને ભૂલી ગયા છીએ. મનુષ્ય અહંતા અને મમતાથી બદ્ધ થયો કે સત્ય અને અસત્ય, ન્યાય અને અન્યાય એની પરીક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય તેનામાં રહેતું નથી. જ્યાં સુધી આ પ્રભાવ કાયમ છે ત્યાં સુધી પરમાર્થપ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે ખરા પરમેશ્વરને ઓળખવાની શક્તિ સંપાદન કરીને તેનામાં લય પામવાની ઇચ્છા દરેક માણસે રાખવી જોઈએ.

ગુરુને અને પ્રહ્લાદને બનતું નથી એમ હિરણ્યકશ્યપુએ જાણ્યું કે તરત તેણે પુત્રને બોલાવી ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાને માટે સખ્ત આજ્ઞા કરી; ત્યારે પ્રહ્લાદે નમ્રતાથી કહ્યું, પિતાજી, જે વિદ્યાર્થી શાશ્વત સુખ અને શાન્તિ મળતાં નથી તે વિદ્યા શા કામની? પરમેશ્વરપ્રાપ્તિ એ જ વિદ્યાનું અંતિમ ધ્યેય છે, માટે મને એમ લાગે છે કે તે ધ્યેય સાધ્ય કરવા માટે મેં જે માર્ગ સ્વીકારેલો છે તે યોગ્ય છે. ત્રિપદવાસનાઓનો ઉચ્છેદ કરીને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરી લેવી એવું શિષ્યનારા મહાતુભાવ સાધુ પુરુષ એ જ ખરા ગુરુ છે. એવા ગુરુ મળે તો નેત્ર ઉપરનાં અજ્ઞાનતાનાં પડળ દૂર થાય અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ સુગમ થાય. અર્થાત્ આ નશ્વર દેહ સાર્થક કરવો હોય તો સંતસમાગમમાં રહીને આ

બવસાગર તરી જવાનો પ્રયત્ન કરવો, જોઈએ. આવી મતલબના
 પોતાના પુત્રના વિચારો અહંકારથી ઘેરાયેલા હિરણ્યકશ્યપુને
 ગમ્યા નહિ. તેણે પોતાના નોકરોને આજ્ઞા કરી કે કોઈ પણ
 પ્રયત્નથી ને છોકરો ઠેકાણે ન આવે તો તેને સખ્ત શિક્ષા
 કરવી. પેટનો વેંત નેટલો ખાડો બરવાના હેતુથી તે ઉન્મત્ત
 દૈત્યાધિપાતની શુધામી કરવાને નીચ નોકરોએ તે બાળક
 સાધુને અનેક રીતે દુઃખ આપ્યું; પણ તે જગાયે ડગ્યો નહિ.
 પોતાનું આચરણ નિર્ભજ રાખીને વિષ્ણુને તેણે તન, મન, ધન
 અર્પણ કર્યા હતાં. આવી રીતે પ્રત્યક્ષ પોતાનો પુત્ર શત્રુના
 પક્ષમાં મળ્યો એ જોતાં જ હિરણ્યકશ્યપુ ક્રોધાવમાન થયો.
 અને પુત્રપ્રેમ જૂથી જાળને તે જાની બાળકને દેહાંતદંડ
 આપવાનો તેણે વિચાર કર્યો. હિરણ્યકશ્યપુએ કહ્યું: “પ્રહ્લાદ,
 જ્યારે તું મારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તતો નથી ત્યારે તારે
 છવતા રહેવું પણ હજી નથી; માટે હું તારો પ્રાણ લઈશ. જે
 વિષ્ણુના નામની તું રાત્રિવિસ જૂસ પાડે છે તે
 તારો વિષ્ણુ તને આવે પ્રસંગે ઠેવી રીતે બચાવશે તે મારે
 જોવું છે.” એ શબ્દ કાને પડતાં જ પ્રહ્લાદે ઉત્તર આપ્યો:
 “પિતાજી, વિષ્ણુ જ માફ રક્ષણ કરે છે. મારાં દેહનો એ જ
 ધણી અને તેના સિવાય અન્ય કોઈ પણ મારો પ્રાણ
 લઈ શકશે નહિ. તે સર્વ ઠેકાણે છે. જેવી રીતે તે મારામાં છે
 તેવી જ રીતે તે તમારામાં પણ છે. તે જ માફ રક્ષણ કરશે. આપણે
 શોધ, ધૈર્ય અને પ્રેમથી યુક્ત એવા વિષ્ણુને લીધે છવીયે છીયે.
 એવા દેવના પણ દેવ વિષ્ણુ સાથે વિરોધ કરવામાં શું હાપણ
 છે ? સર્વસમાન પ્રેમ રાખીને જેઓ વિષ્ણુના ચિંતનમાં
 મગ્ન રહે છે, વિષ્ણુ તેમનું રક્ષણ કરે છે. એમાં જરાયે

સંદેહ નથી.” પુત્રના આ ઉદ્દગાર હિરણ્યકશ્યપુને અત્યંત
 કર્ણકટુ લાગ્યા. એકદમ ધોટા કાઢીને તેણે કહ્યું: “તારો
 વિષણુ આ વિશ્વમાં છે એમ તું કહે છે તો આ સામેના
 થાંભલામાં તે કેમ દેખાતો નથી?” પ્રહલાદે શાંતપણે. પણ
 હસીને જવાબ આપ્યો કે પિતાજી તે આ થાંભલામાં પણ
 છે. આવું સાંભળતાં જ હિરણ્યકશ્યપુએ મોટા ક્રોધાવેશથી
 થાંભલા ઉપર લત્તાપ્રહાર કર્યો ત્યારે તેમાંથી ભયંકર ગર્જના
 થઈ અને સિંહના આકારની ઉગ્ર અને ભયાનક વ્યક્તિ
 બહાર નીકળી. એ જ નૃસિંહ હતો. તેણે એ દુષ્ટ
 દૈત્ય ઉપર એકદમ તરાપ મારી અને પોતાની જાંઘ ઉપર
 તેને આડો નાંખી નખથી તેનું પેટ ચીરી નાંખ્યું. આ
 દિવસ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૪નો હતો.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

તેરશને દિવસે એક જ વખત જમીને ચૌદશને
 દિવસે મધ્યાહ્ન વખતે તેલ અને આમળા વાડીને ડીસે લગાડી
 સ્નાન કરવું. સાયંકાળને વખતે ધાન્યના દગલા ઉપર ઉદક-
 ચુક્ત કલશ મુકીને તેના ઉપરના પાત્રમાં નૃસિંહની મુવર્ણ-
 પ્રતિમાની પૂજા કરવી. રાત્રે જાગરણ, હરિકીર્તન વગેરે
 કરીને નૃસિંહની સેવા કરવી અને પ્રાતઃકાળમાં શરીરથી તેની
 પૂજા કર્યા પછી ગોદાન સહિત પ્રતિમા ઉપાધ્યાયને આપવી.
 આપણા વંશમાં થઈ ગયેલા અને હવે પછી થનારા વંશજોને
 ઉદ્ધાર કરવા માટે નૃસિંહની પ્રાર્થના કરવી. પછી
 બ્રાહ્મણ સાથે તિથિને અંતે જોજન કરવું. ત્રણ પ્રહર કરતાં
 ચતુર્દશી અધિક હોય તો પ્રભાતમાં જ પારણું કરવું.

તૈયાર કરેલા અન્ન અને ઉદકકુંભનું દાન પૂતમને દિવસે કરવું. વાછરડા સહિત ગાય, પાહુકા, બેડા, છત્રી, પંખો, ઉદકકુંભ, શય્યા ઇત્યાદિનું દાન આપવાથી પુણ્ય થાય છે એવું ધર્મસિંધુમાં કહેલું છે. નૃસિંહજન્મોત્સવ ઘેરઘેર અથવા સર્વ વિષ્ણુભક્તોને ત્યાં પાળવામાં આવે જ છે, એવું નથી. ખંભાળ અને ઉત્તર તરફના ખીખ દેશોમાં આ પાળવામાં આવે છે. આ દેવ રામચંદ્રની માફક લોકપ્રિય ન હોવાનું કારણ એટલું જ છે કે નૃસિંહ હિંદુ છે અને તેની સેવા કરવામાં કાંઈ ચૂક થાય તો તેના તરફથી ત્રાસ પહોંચે છે એવી માન્યતા છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં વૈષ્ણવ મતના પ્રચારને લીધે વિષ્ણુનાં દેવાલયો ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થાપન કરવામાં આવ્યા; તેમાં કેટલાએક નૃસિંહનાં પણ છે, અને ત્યાં મોટા ભપકાથી ઉત્સવ ઉજવવામાં આવે છે. દીપોત્સવ, પાલખીનો વરઘોડો વગેરે ઉત્સવો તે ઠેકાણે બહુ જોવાલાયક હોય છે. મદ્રાસ પ્રવાકામાં ધંટસા અને હંપીમાં નૃસિંહનાં મોટા મંદિરો છે. માનતા કરવાને અથવા માનતા ગપ્પના ઘણા અથાઘણ જાત્રાળુઓ દર સાલ ત્યાં જાય છે. કેટલાએક પ્રાહણો અને અપ્રાહણો નૃસિંહને કુળદેવતા તરીકે માને છે.

હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશ્યપુ સંબંધી ગાદિતિ આપતી વખતે પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ લખેલું છે કે તેમનો જન્મ થયો તે વખતે પૃથ્વી ઉપર તોફાનો ચલા હતાં. હાલની માન્યતા પ્રમાણે પૃથ્વી અત્યારની પ્રચંડ ભૂગોળ નહોતી, પણ જે ભાગમાં હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશ્યપુ એકત્રીય

૫ સાથે રહેતા હતા તે ભાગ તે વખતની કલ્પના પ્રમાણે
 ૧ ગણતો હતો. ઉત્તર ધ્રુવ તરફના પોતાના નિવાસસ્થાનનો
 ૧ કરીને આર્યોની જે શાખા પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશા
 ૮ ગઈ તે પૈકી એક શાખા દાસ્તીયન સમુદ્રની દક્ષિણ
 ખુએ ૮૫૦ ધરાન અને અફઘાનિસ્તાન દેશ છે ત્યાં ગઈ.

વિશેની માહિતી દંતકથા (mythology)ને સ્વરૂપે
 ૧૭માંથી મળે છે. પરંતુ હજારો વર્ષથી આ દંતકથાનું
 ૨ કવિકલ્પનાનાં અને અતિશયોક્તિનાં આવરણો ચડ્યાં છે
 ૧ ખરો ઇતિહાસ છુપાઈ ગયો છે. જે જૂના લેખ હાલમાં
 ૧ એમ છે તેમનું બારીબારી નિરીક્ષણ કરીએ તો,
 ૧ જણાય છે કે દક્ષિણ તરફ આવેલી આર્યોની આ
 ખાના બે વર્ગો હતા. તે

દેવ અને દૈત્ય

૧ નામથી પુરાણો, રામાયણ અને મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે.
 ૧ મને વિષે એવો ઇતિહાસ છે કે વૈવસ્વત મન્વંતર માંહેના
 ૧ હ્સપુત્ર મરીચિ ઋષિને પ્રચિતસ દક્ષે પોતાની તેર કન્યાઓ પર-
 ૧ ધ્વાવી. તેમનાં નામ અદિતિ, દિતિ, દનુ, દનાયુ, સિંહિકા
 ૧ ગેરે હતાં. તે દરેકની સંતાતિ તેમનાં નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી.
 ૧ ખલા તરીકે અદિતિના પુત્ર અદિતેય અથવા આદિત્ય,
 ૧ દેતિના પુત્ર દૈત્ય, દનુના પુત્ર દાનવ વગેરે. કશ્યપના કુળમાં
 ૧ હેરણ્યકશ્યપનો પુત્ર પ્રહ્લાદ એ મહાન વિષ્ણુભક્ત અને
 ૧ પ્રહ્લાદનો પુત્ર બલી એ હિદાર થયા. કશ્યપ પોતે મંત્રદષ્ટા
 ૧ ઋષિ હતા. તેના બે પુત્ર અવત્સાર અને અસિત એ ઋષિઓમાં
 ૧ ગણાય છે. અવત્સારને નિધુવ અને રેભ એવા બે પુત્ર હતા,
 ૧ અને અસિતને શાંડિલ્ય નામનો એક જ પુત્ર હતો. નિધુવની

સંતતિનાં નૈઋત્ય, રેભની સંતતિનાં રૈવ્ય અને શાંડિલ્યની સંતતિનાં શાંડિલ્ય એવા નામ પડ્યાં. નિત્ય ઋષિ અને દેવલ એ શાંડિલ્યના પ્રખ્યાત વંશજ છે. તેઓ પણ મંત્રદષ્ટ હતા એવું મત્સ્યપુરાણમાં લખેલું છે. દશ્યપ એ મરિચિ ઋષિના પુત્ર હોવાથી તેને મરિચિ એવું નામ મળ્યું. પ્રાચીન કાળમાં દશ્યપની ખ્યાતિ બહુ હશે એમ લાગે છે માટે જ તેનું નામ નક્ષત્રપુંજ માહેના એક નક્ષત્રને આપવામાં આવ્યું છે. (માગશર મહિનામાં સૂર્યની પાછળ આ નક્ષત્ર હોય છે.) ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દશ્યપના વંશજો કેટલાક ઋષિ જન્મ્યા તેમ કેટલાક દુષ્ટ અને નીચ મનોવૃત્તિના પુરુષ પણ થયા. વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર પણ અદિતિના પુત્ર હતા એવું ગમાયણુ, મહાભારત અને પુરાણોમાં કહેલું છે. અને તેમના વંશજો અદિતેય નામથી એળખાયા. કાળે કરીને તેમને દેવ માનવામાં આવ્યા. ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ અને તેમના વંશજોને ‘અદિતનંદના’ પણ કહેવા છે. દશ્યપની બાર્યાને પેટે અત્યંત દુષ્ટ મનોવૃત્તિના અનેક પુરુષો જન્મ્યા. તે પૈકી દિતીનો પુત્ર (દૈત્ય) હિમ્વદશ્યપુ, દનુનો પુત્ર (દાનવ) કેટુ, દનાયુનો પુત્ર જત્ર, સિહિકાનો પુત્ર રાહુ એ પ્રસિદ્ધ છે. કાળે કરીને દૈત્ય અને દાનવ એ શબ્દનો એક જ અર્થ થવા માડ્યો, અને નીચ તથા કૂર માણુઓને માટે એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો.

દેવ અને દૈત્યનો સ્વભાવ એકબીજાથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે તેમને એકબીજા સાથે બનવું નહોતું, તેથી આ બન્નેમાં દીર્ઘકાળ સુધી કળ્યો ચાલ્યો. દૈત્ય સ્વભાવે તામસી, ઉન્મત્ત અને વિપવર્થપટ હતા. દેવને જ તેઓ આત્મા માનતા. તેમના વિચાર અને આચરણ પ્રવૃત્તિપર હતા. યજ્ઞ-

યાગની વિરૂદ્ધ હોવાને લીધે તેઓ યજ્ઞ કરનારા પોતાના
 બાળ્યો (આદિતેય)ને હેરાન કરતા હતા. સામા પશુમાં દેવ
 એ સાર્વત્રિક, નમ્ર અને સંયમી હતા. વ્યાપક પરમાત્મા વિષ્ણુની
 તેઓ પૂજા અને આરાધના કરતા. વિદ્વાન અને જ્ઞાન-
 નિષ્ઠ ગુરુ પાસે જઈ અધ્યાત્મજ્ઞાન મેળવવાનો યત્ન કરતા. દેવ
 અને દૈત્ય બન્નેએ બ્રહ્મજ્ઞાન સંપાદન કરવાનો યત્ન કર્યો,
 પરંતુ દેવને તે સાધ્ય થયો અને દૈત્યોએ તેનો ભગતો જ અર્થ
 લઈને પોતાનું સમાધાન કેવી રીતે કરી લીધું એનું એક સુંદર
 દૃષ્ટાંત ઉપનિષદમાં મળે છે. હાંદોગ્યમાં કહેલું છે કે એક વખત
 દેવમાંથી ઇન્દ્ર અને દાનવમાંથી વિરોચન (પ્રહ્લાદનો પુત્ર)
 હાથમાં સભિધા લઈને એકબીજા સાથે સ્પર્ધા કરતા નીકળ્યા.
 તે પ્રજાપતિ પાસે આવ્યા. કેટલોક કાળ બ્રહ્મચારી રહ્યા
 પછી પ્રજાપતિ સામે જઈને તેમણે કહ્યું: “ભગવન્, પાપરહિત,
 જરારહિત, મૃત્યુરહિત, શોકરહિત, ક્રોધારહિત, પિપાસારહિત,
 સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ એવા આત્માની શોધ કરવી જોઈએ. તેને
 જાણી લેવો જોઈએ. એ આત્માની શોધ કરીને જે તેને જાણે છે,
 તેને સર્વ લોક પ્રાપ્ત થાય કે, તેની સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ થાય
 છે, એવું આપનું વચન છે, એવું જાતા કહે છે. તે આત્માને
 પામવા અમે અહીં આવેલા છીએ.” ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું:
 “આ જે પુરુષ આંખોની અંદર દેખાય છે તે આત્મા છે. તે
 મૃત્યુરહિત અને ભયરહિત છે. એ જ બ્રહ્મ છે.” ઇન્દ્ર અને વિરોચને
 કહ્યું, “હૈ ભગવન્, પાણીમાં તેમજ અરિસામાં જે દેખાય છે તે
 કોણ?” પ્રજાપતિએ કહ્યું: “એ જ આ સર્વમાં દેખાય છે. એ જ
 આત્મા છે.” આથી સમાધાન પામી તેઓએ ચાલવા માંડ્યું.
 એમને જતા જોઈને પ્રજાપતિએ કહ્યું: “આત્માની પ્રાપ્તિ અને

જ્ઞાન થયું નથી, ને તમે બન્ને જણા તો જાઓ છો. દેવ અથવા દાનવ
 ગમે તે આટલું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તે પરાબવ પામશે.”
 વિરોધન તો પોતાના બાધઓ પાસે ગયો અને તેણે
 તેમને એવું કહ્યું કે આ લોકમા આત્માની એટલે પોતાની જ.
 પૂજા કરવી; પોતાની જ પૂજા અને સેવા કરનારને આ લોક
 અને પરલોક એમ બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ઈશ્વરનું સમાધાન
 ન થતાં તે શરીથી પ્રજાપતિ પામે આગ્યો અને બ્રહ્મજ્ઞાન
 મંપાદન થતાં સુધી પ્રજાપતિની પાસે રહ્યો. (અધ્યાય ૮મે
 ખંડ ૭ થી ૧૫)

દેવ યજ્ઞયાગાદિ કરીને સોમસુરાથી પોતાના ઇષ્ટ દેવતાઓને
 તૃપ્ત કરતા હતા અને તેઓ પોતે પણ સુગંધાન કરતા હતા.
 વામણિ અથવા સુરા ત્યાજ્ય નથી એવો તેમનો મત હતો.
 પરંતુ દેવ અને દાનવોને યજ્ઞયાગાદિને માટે કંટાળો હતો
 અને તેઓ સુગંધણુ કરતા નહોતા. દેવોએ સમુદ્રમંથન
 કરીને અનેક રત્નો પેદા કર્યાં. અર્થાત્ આ ઉભય પક્ષના લોકોએ
 જ્ઞાનસમુદ્રનું મંથન કરીને નાના પ્રકારના મૂલ્યવાન પદાર્થ
 પ્રાપ્ત કરી લીધા. તેમા સુરા પણ હતી. દેવોએ તેનું
 મંથન કર્યું. દેવોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. આ ઉપરથી સુરા
 અદણુ કરનારા દેવ અથવા અદિતિના વંશજ ‘સુર’ એ નામથી
 પ્રસિદ્ધ થયા. સુગં અદણુ ન કરનારા દૈત્ય ‘અસુર’ના
 નામથી સંજોધાયા. એ સંબંધી રામાયણમા નીચેના શ્લોક
 મળી આવે છે.

સુરા પ્રતિમદાદેવા સુરા इत्यभिविश्रुतः ।
 અપ્રતિમદણાત્તસ્યા દૈતેયાથા સુરાત્નયા ।

અર્થાત્ સુરનો સ્વીકાર કરવાથી દેવોનું નામ સુર પડ્યું અને ન કરવાથી દૈત્યોનું નામ અસુર (Tectotaller) પડ્યું. ઇદ્રને ‘સુરાધિપઃ’ એમ કહે છે. ઇદ્ર અને વિષ્ણુ એ સુરોના મૂળ પુરુષ હોવા જોઈએ. કાળે કરીને તેમને દેવતાઓની માફક પૂજ્ય માનવાનો રિવાજ પડ્યો અને તેમનાં પરાક્રમ વિષે અનેક અદ્ભુત વાતો ચાલુ થઈ. (પૂર્વજોને દેવને ઠેકાણે માની, ખીજા દેવની માફક તેમની પૂજાઅર્થાં કરવાનો અને તેમની માનતા કરવાનો ચાલ કેટલાએક આર્યોના વંશજોમાં છે.) અદિતીપુત્ર ઇદ્રે અસુરો ઉપર જ્ય ત્રેગવ્યો ત્યારે ઇદ્રપુરી અથવા અમરાપુરી તેની રાજધાની થઈ. કાળે કરીને ઇદ્ર એ નામ સાર્વભૌમત્વ જતાવનારૂં થવાને લીધે સેંકડો વર્ષ સુધી જુદા જુદા સુરાધિપતિઓએ પોતાને ઇદ્ર એ જ નામથી ઓળખાવ્યા હશે. ઇદ્ર અને વિષ્ણુ દેવ તરીકે મનાયા પછી તેમનાં પરાક્રમનું વર્ણન કરતી વખતે તેમને હાથે અનેક પરાક્રમો થયાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે. તેમની સ્તુતિમાં લખાયેલા શબ્દોનો વિચાર કરીએ તો એમ જણાય છે કે ઇદ્ર, વિષ્ણુ એ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા અને તેમનાં પરાક્રમને લીધે સત્ય પક્ષના અભિમાની જે દેવ તેમનાં પગલાં આ દેશમાં થયાં.

*ઋગ્વેદના અત્યંત પ્રાચીન ભાગમાં અસુર શબ્દ દેવના અર્થમાં યોજેલો છે અને ઇદ્ર, અગ્નિ, વરુણ વગેરે દેવતાઓને અસુર કહેલા છે. સુર અને અસુર એ નામ મળવાનું કારણ સુરોનો પ્રતિગ્રહ અને અપ્રતિગ્રહ એમ થાય છે. તોપણ કાળે કરીને અધ્યાત્મજ્ઞાનની પાછળ લાગેલા દેવોએ યજ્ઞયાગાદિકની માફક તેનો પણ ત્યાગ કર્યો. સુરોને બદલે યજ્ઞમાં તેઓ મધનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા અને અસુરોને સુરાધાનની દેવ પડી.

ઇંદ્ર અને વિષ્ણુ

એમના કૃત્યોનો વિચાર કરીએ તો તે કાલ્પનિક પુરુષ નહોતા પણ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા એમ દેખાય છે. ઇંદ્રને પૂર્વ દિશાનો અધિપતિ માનવામાં આવેલો છે, તેનું કારણ એટલું જ કે જ્યારે દેવ અને દૈત્યની વચ્ચે તકરાર ઉપન્ન થઇ ત્યારે એક ઠેમણે રહેવાનું તેમને માટે શક્ય નહોતું. ઇંદ્રે આગેવાની કરી સ્વપરાક્રમથી પોતાને માટે નવો ક્ષેત્રોપદેશ જીતી લીધો, તેથી તેઓ પૂર્વ તરફ વળ્યા અને પશ્ચિમના સમૃદ્ધિપૂર્ણ પ્રદેશમાં પોતાનું ચાર્જ નાખ્યું. ઇંદ્રની આગેવાની તળે સુરોએ અનેક શુક્રોએ અને ટેકરીઓમાંથી રસ્તો તૈયાર કર્યો માટે તેને (ઇંદ્રને) 'ગોત્રભિદ્' એ નામાભિધાન મળ્યું. ઇંદ્રે અનેક શહેરો જીત્યા માટે તેને 'પુરંદર' એવું પણ નામ આપવામાં આવ્યું છે વજ્ર, (ગદા અથવા હથોડી) અને શક્તિ (બરછી) એ ઇંદ્રના હથિયારો હતા. શિવ ત્રિશુળ વાપરતા હતા. વરુણનો પાશ ચત્રુણુ ગળું દાખી ખાણ લેવાના કામમાં આવતો. ખગ્નુ એ સર્વ હથિયારોનો ઉપયોગ શત્રુ સાથેની હાથોહાથની લડાઈના કામમાં આવતો. ચત્રુને દૂરથી ઠાર કરવાનું સાધન ધનુષ્યમાણ છે. એનો ઉપયોગ પ્રથમ વિષ્ણુએ કર્યો, ત્યારે તેની ખ્યાતિ ઇંદ્ર કરતા પણ વધી વિષ્ણુના નાયકત્વની નીચે આર્યોએ ધનુષ્ય-ખાણની મદદથી પૂર્વ તરફના પ્રદેશમાં પોતાની સ્વારીઓ ચલાવી, અને બરોબર ખાણ તાકવાનું કૌશલ્ય તેમણે અર્ધ શ્રમથી યોડા વખતમાં પ્રાપ્ત કરી ચત્રુનો નાશ કરીને ગંગાના મૂળ સુધીનો મુલક કબજે કર્યો. વિષ્ણુના ચરણ પાસેથી ગંગાનો જન્મ થયો એવું કહેવાનો જૂના કાળમાં જે

રિવાજ પડ્યો તે આ ઉપરથી જ હશે. દયારથના પુત્ર રામને
 અને દેવપ્રીપુત્ર કૃષ્ણને દાણે કરીને અચતાર માનતા માનતાં
 જોય અત્યારે તેમને પ્રત્યક્ષ દેવ માનવાનો રિવાજ પડ્યો છે,
 તે જ પ્રમાણે અદિનીના પુત્ર વિષ્ણુ અને ચંદ્રને દેવતાઓ
 તરીકે માની વેદકાળમાં તેમને સમર્થ દેવ તરીકે માનવામાં
 આવ્યા. (વિષ્ણુ સંબંધી વિસ્તૃત વિવેચન મહાએકાદશીના
 મથાળા નીચે આપ્યું છે.) સારાંચ એટલો જ કે દેવ અને
 દૈત્ય એ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા, પરંતુ તેમના વિચાર ભિન્ન
 હોવાને લીધે એકબીજાને બનતું નહોતું. જે જે સુરોએ
 અસુરોનો નાશ કર્યો તેમને દેવતાના અંશ માનવામાં આવ્યા.
 હિરણ્યકશ્પનો વધ નૃસિંહે, બળાનો પરાજય વામન રૂપી વિષ્ણુએ,
 નરકાસુર, ધેનકાસુર વગેરેનો વધ શ્રી કૃષ્ણે, મલ્લિયાસુરનો વધ
 શિવપત્ની પાર્વતીએ, બસ્માસુરનો સંહાર સ્ત્રીવેપધારી વિષ્ણુએ
 કરીને સુરોનો ત્રાસ કમી કર્યો. એવું જણાય છે કે વેદકાળથી
 મહાભારત સુધી સુર અને અસુરો વચ્ચે ઉપરાડપરી લડાઈઓ
 થતી હતી, પરંતુ અસુરોનો દેશ છોડી દઈને સુરોએ પૂર્વ
 તરફ મોરચો ફેરવ્યો તેથી તેમની ઝપાઝપી કમી થઈને એક-
 બીજા વચ્ચેનો સંબંધ તદ્દન ઝોટો થઈ ગયો. કેટલાએક
 અસુરો દારણપરત્વે સુરની પાછળ આ દેશમાં આવ્યા, તેઓ
 સુર સાથે એકરૂપ થઈ ગયા. અહીં એક મહત્વની બાબત
 કહેવાની જરૂર છે કે

દૈત્ય એ રાક્ષસ નહોતા.

રાક્ષસો નૈઋત્ય તરફ અને યમુના નદીને દક્ષિણે લંકા સુધી
 રહેતા હતા. તે નૈઋત્ય તરફ હતા માટે તેમને ‘નૈઋતી’ પણ

કહેના. રાક્ષસો આકળા, વિકરાળ, મોટા દાંત, ભયંકર આંખો અને વગર પ્રમાણના અવયવોવાળા હતા એવી સોફાની સમજ છે તે ભૂલભરેલી છે. તેઓ આર્યોની માફક મનુષ્યદેહધારી હતા. માત્ર રંગે કાળા અને શરીરે મજબૂત હતા અને નરમાંસ-ભક્ષણ કરવાનો કૂર ચાલ તેમનામાં હતો. આર્યોની માફક તેમનામાં કેટલાએક રૂપવાન હતા અને પ્રત્યક્ષ રાવણનગરી-માહેના કેટલાએક સ્ત્રી પુરુષો મુંદર હતાં એવું વર્ણન રામાયણમાં મળી આવે છે. રાવણનો ભાઈ કુંભકર્ણ એ પર્વત જેવા શરીરનો રાક્ષસ હતો એવું અર્વાચીન લેખકોએ વર્ણવેલું છે તેને માટે રામાયણમાં એટલું જ કહ્યું છે કે,

यस्य प्रमाणाद्विपुल प्रमाण न ह विद्यते

એટલે તેના કરતા ઊંચો અથવા મજબૂત બાંધાનો બીજો કોઈ નહોતો. દક્ષિણમાં યક્ષ નામની બીજી એક જાતિ હતી. યક્ષો પણ રાક્ષસોના ભાઈઓ હતા. કુબેર યક્ષ હતો. તેણે રાવણને લકા આપી એવી કથા પુરાણમાં છે. યક્ષો રાક્ષસો માફક કૂર નહોતા. કાળે કરીને રાક્ષસો અને યક્ષોની વચ્ચે લડાઈ ચાલી, અને રાક્ષસોએ યક્ષોને દક્ષિણ દેશમાંથી કાઢી મુક્યા એમ જણાય છે. દૈત્ય અથવા અસુર એ રાક્ષસ ન હોતાં હિન્દુમાનમાં આવેલા આર્યોના પિતરાઈ હતા. ધાર્મિક અને બીજી બાબતોમાં તેમનામાં તકરાર પડવાથી તેઓ જુદા થયા, તોપણ ગમામણ અને મહાભારતના કાળ સુધી તેમનામાં લગ્નવ્યવહાર ચાલુ હતો એવું દેખાય છે. અસુરોએ પણ કાળે કરીને અધ્યાત્મજ્ઞાન ન પાદન કર્યું હશે. કેકેય દેશનો રાજા અશ્વપતિ બ્રહ્મરાની હતો એમ ઉપનિષદમાં કહેલું છે. એ જ દશરથપત્ની કેકેયીનો પિતા હતો. તેના સૌદર્ભથી મોહિત થઈને દશરથે અશ્વપતિને

આસુરી વિવાહપદ્ધતિ પ્રમાણે વધુની કિંમત આપીને લમ ક્યું હતું. કિંમત ૬.૫૯ દશરથે અશ્વપતિને ચોડું રાજ્ય આપ્યું હતું એવું રામાયણમાં કહ્યું છે. કેકયાધિપતિનું અશ્વપતિ એ નામ પડવાનું કારણ એ છે કે હિન્દુસ્તાન બહારનો તેનો પ્રદેશ (એટલે ઈરાન) ચોડાઓ માટે અસહ્ય પ્રસિદ્ધ છે. કેકયાને લીધે રામને વનવાસ મળ્યો તે વખતે ભરત મોસાળમાં હતો ત્યાંથી તેને બોલાવવામાં આવ્યો. આ પ્રવાસ દૂરનો હતો. તે જે માગે આવ્યો તે વિષેનાં વાઘ્મીકિનાલખાણ ઉપરથી ભરત અફઘાનિસ્તાનની પેલી તરફથી આવ્યો હતો એમ જણાય છે. તે જ પ્રમાણે અશ્વપતિએ ચોતાના દોહિત્રને ઘેર પાછા ફરતી વખતે જે ચીજો આપી હતી એ ઉપરથી પણ તે હિન્દુસ્તાન બહારનો રાજા હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. રામાયણમાં જણાવેલું છે કે અશ્વપતિએ ભરતને જિનની ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્રો, કામળાઓ, હરણનાં કમાવેલાં ચામડાં, અંતઃપુર માટે સુંદર અને મજબૂત કુતરાઓ અને શીખવીને તૈયાર કરેલાં ગધેદાંઓ આપ્યાં હતાં. આ સર્વ ચીજો ઈરાનમાં ઉત્પન્ન થઈ હશે. બીજો આસુરી વિવાહ માદ્રી અને પાંડુનો થયેલો છે. તે વખતે માદ્રીના પતિને બીજો કન્યાની કિંમત આપી હતી.

સુર અને અસુરો વચ્ચે બીજા કારણોને લીધે પણ ખટપટ ચાલતી હતી. અસુર શિલ્પકળામાં હુશીયાર હતા એમ દેખાય છે. પાંડવોની ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરીમાં મયાસુરે અત્મંત શોભાયમાન અને ભવ્ય સમાગૃહ બાંધી આપ્યું એવું મહાભારતમાં કહેલું છે. હાલમાં સર દોરાજી તાતાના ઔદાર્યને લીધે પાટલીપુત્ર (પટણા)માં પ્રાચીન વસ્તુઓના સંશોધનનું

કામ ચાલે છે. ત્યાં આગળ પ્રાચીન કાળમાં બંધાયેલા સમામંડપો અને રાજમહેલો જમીનમાંથી મળી આયા છે. તેમનું કામ જોઈએ છીએ ત્યારે મહાભારતનું વર્ણન યથાર્થ છે એમ સાબીત થાય છે, અને આમુરી માયા તરીકે ગણાતાં કૌશલ્યનાં કામો ધરાનમાંના આપણા પ્રાચીન આર્યબંધુઓને હાથે બનેલાં હતાં એમ નક્કી થાય છે. આ સંશોધનને કીધે પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર ઘણું અજવાળું પડશે એમાં સંદેહ નથી. સુરોચી વિભક્ત યદને ધરાનમાં કાવમનું થાણું કરીને રહેલા

ધરાની એ જ અમુરોના વંશજ

ટે એમ કહેવામાં હરકત નથી. તે અમુરો (અદુર) તેમના પૂર્વજ હતા એમ ધરાનીઓ માને છે, ને તેને દેવકૃત તરીકે ગણે છે. પરંતુ દેવની ગણતરી તેઓ પિશાચમાં કરે છે. દેવોના દેવ જે ઇશ્વર તેને તેઓ પાપિંદુ સમજે છે અને જે મુરનો દેવ કરે છે તેને તેઓ પૂજ્ય માને છે. અમુરોની માફક તેઓ પણ સૂર્યની પૂજા કરતા હતા. મિત્રાની (મિહિરની) આ ઉપાસના તેમણે પુરાણકાળથી ચાતુ દરી દરો એમ દેટલાએક લેખો ઉપરથી જાણાય છે (આ સંબંધીના માહિતી રચસમગીના મથાળા નીચે જુઓ) અમુરોને સુરોનો દેહકંઠનો પ્રકાર ગમતો નહોતો, માટે તેમણે ઉપાસાદિમનેતે તદન બાળુએ મુખાં. હાલમાં ધરાની (પારસી) લોકોમાં જે તદેવારો છે તેમને ઉપવાસ સાથે સંબંધ નથી. દેહાત્મવાદી મયેલા પોતાના બાહ્યોને પરોપકાર અને પવિત્રતાનું મહત્ત્વ જનાવીને સન્માર્જે લાવવા માટે ઓરોસ્ટર નામનો

ધર્માત્મા આગળ આવ્યો. એ જ ઓરોસ્ટર ભવિષ્યેતર પુરાણમાં કહેલા શાકઢીપમાંના મિહિરગોત્રી મુનિવ્રહ્મ બ્રહ્મણનો દોહિત્ર (નિશ્કુમા નામની દીકરીનો દીકરો) જરશબ્દ અથવા જરશસ્ત હશે.

ઉપલા વિવેચન ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે સુર, અસુર, પ્રહલાદ, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર એ વ્યક્તિઓ કાલ્પનિક નથી, પરંતુ ઐતિહાસિક છે. તેવી જ રીતે વિષ્ણુ તરીકે ગણાયેલ નૃસિંહ કે જેણે હિરણ્યકશ્યપુનો વધ કરી અસુરોનો પરાજય કર્યો તે સિંહના જોડે બલવાન તે વખતનો એક અદિત્ય (અદિતીના વંશનો) હશે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં નૃસિંહ જન્મિત એ એક ઐતિહાસિક ઉત્સવ છે એમ માનવાને હરકત નથી. અસુરો ઉપર મેળવેલા વિજયના સ્મરણ તરીકે નૃસિંહને ભગવાન ગણીને તેનો જન્મોત્સવ પાળવાનો રિવાજ સાધુવૃત્તિના આર્યોએ અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં પાડેલો હશે. પરંતુ હાલમાં તેનું ઐતિહાસિક તત્ત્વ તદ્દન નાશ પામીને કેવળ ધાર્મિક તહેવાર તરીકે ગણવામાં આવતો હોવાથી અનુક્રમણિકામાં તેનો સમાવેશ ધાર્મિક તહેવારોમાં જ કરેલો છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તોપણ આ તહેવાર ઉપરથી

અત્યંત મહત્ત્વનો બોધ

લેવાય છે. નૃસિંહાવતારથી પરમેશ્વરનું સર્વવ્યાપકપણું સાબીત થાય છે અને પરમેશ્વર સર્વમાં રહેલો છે તેનો દાખલો મળે છે. ધરના મુખ્ય ચાંબલાની નીચે વિષ્ણુ-પ્રીત્યર્થ બાસ્તુદેવતાની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. ધરનો આધારભૂત ચાંબલો છે અને તેમાં પરમેશ્વરનું અધિકાન છે

એવું ન માનનારાઓનું ધર અને યોજના કેવી રીતે બાગી
 પડે છે એનું દષ્ટાંત હિન્મત્ત દિણ્યકસ્થપુના દાખવા ઉપરથી
 મળી શકશે. માત્ર આ લોકના જ વિચારવાળા લોકોને હાથે
 ન થવા યોગ્ય કૃત્યો થાય છે. પોતાના પગક્રમ માટે તેમને
 વિશેષ ગર્વ હોય છે, પરંતુ પાપનો ધડો પૂર્ણ બગતાં જ
 તેમનો નાશ કેવી અકસ્મિત રીતે થાય છે તે નૃસિંહાવતાર
 સિદ્ધ કરે છે. માતાપિતાના સંસ્કારોને લીધે દુષ્ટોનાં છોકરાંઓ
 દુષ્ટ નીકળે છે એ જો કે કદાચ અશે ખરું દેખાય છે, છતાં
 તેમને પેટ પશુ પ્રત્યાદ જેવા રત્નો જન્મીને કુળનો ઉદ્ધાર કરે
 છે અંતરના અવાજને શ્રેષ્ઠ માનીને તેની આગ્રા પ્રમાણે
 દુનીયાના સુખદુઃખની પગલા ન કરતા જેમણે સત્યનો માગ
 સ્વીકાર્યો છે તેમને અગેક કદ સદન કરવા પડ્યા છે, છતાં
 ધન્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાથી મનને દુખનો સ્પર્શ ન થતા
 આખરે તેમને વિજય મળ્યો છે. આવા અનેક બકતોના
 અરિત્રથી હિન્દુઓના ધર્મશ્રયો ભરપૂર છે સત્યને શ્રેષ્ઠ
 માનીને પિતાની આગ્રાનો અનાદર કરનાર પ્રત્યાદ, માતાની
 અવગ્રા કરનાર ભગત, બધુનો પક્ષ છોડી જનાર વિભીષણ,
 ગુન સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયેલ જીમ્મ અને મામાનો વધ
 કરનાર શીકૃષ્ણ એ સર્વને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે તેનું કારણ
 એ જ કે સત્યને અનુસરવાનો ગુણ આર્યોમાં અસંયતી છે.
 તેના પાલન માટે તેમણે શારીરિક અને માનસિક દુઃખ સહન
 કરવાની તૈયારી અનેક વખત બતાવી છે. આ દેશમાં બકિતનું
 બીજું રાષ્ટ્રનારો વિધ્યુભક્ત પ્રત્યાદ દૈત્ય કુળનો હતો, તોપણ
 તે સુરોને વધ હતો. આપણે ગમે તેટલા શક્તિમાન
 હોવા છતાં પણ જો સન્માર્ગ ન ચાલીએ અને અનીતિથી

વર્તાને દીનદુષ્ણાંને હેરાન કરીએ તો સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર
આપણને શિક્ષા કર્યા વગર રહેશે નહિ એટલું આપણે જો
નૃસિંહાવતારની કથા ઉપરથી શીખીએ તો આપણું
કલ્યાણ થશે.

જેઠ મહિનો

ગંગોત્સવ અથવા દશહરા

જ્યેષ્ઠ શુક્લ પ્રતિપદાથી દશમી સુધી પ્રસિદ્ધ તીર્થોમાં જે ઉત્સવો થાય છે તે ગંગોત્સવના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને ‘દશહરા’ તરીકે પણ ઓળખાય છે. ગંગા નદીને સર્વ નદીઓમાં પવિત્ર માનેલી છે. ગંગા નદીની કથા રામાયણમાં ગંગાખ્યાનમાં આપેલી છે. તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ઇન્દ્રવાકુ કુળનો પ્રસિદ્ધ રાજા બગીરથ ગંગા નદીને આ દેશમાં લઇ આવ્યો. ઇન્દ્રવાકુ વંશમાં સગર નામનો એક પ્રસિદ્ધ રાજા થઈ ગયો. તેણે એક વખત અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો અને અશ્વને (એવો રિવાજ છે કે જે કોઈ રાજાને યજ્ઞ કરનાર રાજાનું મોટાપણું ન સ્વીકારવું હોય તે યજ્ઞના અશ્વને બાંધે અને યજ્ઞ કરનાર રાજાનામાં જો બળ હોય તો અશ્વને તે છોડાવી લેય) મેના સાથે પોતાનું ચક્રવર્તીપણું કમુવ દરાવત્રા માટે મોકલી આપ્યો કેટલોક સમય ગઈ જોઈ પણ સૈનિકો કે અશ્વ કોઈ પણ

આવ્યું નહિ. આથી રાજના સાઠ હજાર પુત્રો અશ્વની શોધમાં
 નીકળ્યા; પણ તે પણ પાછા આવ્યા નહિ. આથી સગર રાજનો
 પૌત્ર અંશુમાન અશ્વની શોધ કરવા નીકળ્યો. ફરતાં ફરતાં
 કપિલ ઋષિના આશ્રમ આગેળા તેણે યજ્ઞના અશ્વને ચરતો
 દોડો. કપિલે તેને કહ્યું: “ તારા કાકાએ મારા રોપથી અહીં
 ભરમ થઇને પડ્યા છે. તેમના ઉદ્ધારનો એક જ રસ્તો ખુલ્લો
 છે, અને તે એ કે ગંગાપ્રવાહ તેમની રાખોડી ઉપરથી જાય
 એવું કરવું જોઈએ.” પછી અંશુમાન અશ્વને લઇને ઘેર આવ્યો.
 અને યત્ન પૂર્ણ કર્યા પછી કાકાએના ઉદ્ધાર માટે તે નીકળ્યો.
 ગંગાને પ્રસન્ન કરવા માટે તેણે તપ કર્યું, પરંતુ તે ગંગાને
 પ્રસન્ન કરી શક્યો નહિ. અંશુમાન પછી તેના પુત્ર દિલીપે
 અને દિલીપના પુત્ર ભાગીરથે બહુ જ પ્રયત્ન કર્યો. આખરે
 ભગીરથને સફળતા મળી અને ગંગા નદી પ્રસન્ન થઇ. અસંખ્ય
 અડચણો અને વિધ્નને લીધે પોતાના કાર્યનો ત્યાગ કરવાનો
 પ્રસંગ ભગીરથ ઉપર ઘણી વખત આવ્યો હતો; તોપણ તેણે
 હિંમતથી પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો અને તેમાં વિન્ય મેળવ્યો.
 એટલા માટે ‘ભગીરથ પ્રયત્ન’ એ શબ્દ ‘પરમાવધિનો પ્રયત્ન’
 એ અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે. ગંગાએ ઉતરતાં પહેલાં ભગીરથને
 પ્રશ્ન કર્યો: “ હું જૂનિ ઉપર ઉતરીશ તો લોકો મારી
 અંદર પોતાનાં પાપ ધોઇને મને અપવિત્ર કરશે તે માટે શો
 ઉપાય કર્યો છે ?” ભગીરથે ઉત્તર આપ્યો: “તું સાધુસંતના
 સમાગમથી નિર્મળ રહીશ.” આ પ્રમાણે દહેવાથી ગંગા સ્વર્ગ-
 માંથી સિંધુના ચરણ પાસેથી નીકળીને શંકરના મસ્તક ઉપર
 ચર્મિનીએ પુશ્પીતલ ઉપર વહેતી વહેતી હરિદાર, પ્રયાગ,
 વારાણસી, ઘગેરે, ઢેકાણે થઇ પૂર્વ સમુદ્રને જઇને મળી. સગરન

પુત્રોનો તેણે ઉદ્ધાર કર્યો. જ્યાં આગળ સગરના પુત્રો
- ભરમ થઈને પડ્યા હતા તે સમુદ્રને સાગર એ નામ મળ્યું.
જેઠ શુદ્ધ ૧૦ ને મગળવારે હસ્ત નક્ષત્ર વખતે ભાગીરથી (ગંગા)
બૂથોડમા આની માટે આ દિવસ ગંગોત્સવનો ઠર્યો. ગંગાસ્નાનથી
દશ જાતના પાપોનો નાશ થાય છે એમ લખેલું હોવાથી ગંગાને
દશહરા પણ કહે છે. દશ પાપમા કઠોર ભાષણ, અસત્ય ભાષણ,
ચાડી, વૃથા બોલવું, ચોરી, હિંસા, અનીતિકારક વિષય-
ભોગ, પરાપહાર, અનિષ્ટચિંતન અને દુરામલની ગણતરી
કરી છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને ચાલુ રીતી

જેઠ શુદ્ધ ૧ થી ૧૦ સુધી ગંગા અથવા ખીજ નદીમા
સ્નાન કરવું. ગંગાની પ્રતિમા દેવીની માફક તૈયાર કરી તેની
પૂજા કરવી. તે જ પ્રકારે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર, સૂર્ય,
હિમાલય અને ભગીરથની પૂજા કરીને દગ શેર તલ, દશ શેર
જવ અને દશ ગાયો બ્રાહ્મણોને આપવી એમ કરવાથી દગ
જન્મના દશ પાતક નષ્ટ થાય છે, એવું સ્કંદપુરાણમા લખેલું
છે નદીમા રહેનાગ માછલા, દેડકા, મગર અને ખીજ
જલચરોની તેમજ હંસ, કૌચ વગેરે પક્ષીઓની પ્રતિમા કરીને
નદીમા પધરાવવી તેની જ રીતે તલ, ઘૂત અને સકંતુના
અર્ધ નદીને આપ્યાં અને દશ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું.
જે દિવસે ધણે સારો યોગ હોય છે તે જ દિવસની આ જેઠ
શુદ્ધ ૧૦ લેવામા આવે છે, કારણકે તેથી અધિક પુણ્ય મળે છે.
આ ઉત્સવની ચાલુ રીતી જોતાં જણાય છે કે, કૃષ્ણા, વેણી,
ગાદાવરી, નર્મદા, ગંગા ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ નદીઓને કાઢે આવેલા
ગામેમા ગંગોત્સવ થાય છે. નાશિક, વાઈ, કાશી, હરિદ્વાર

ત્રિવેણીસંગમ એ ઠેકાણે આ ઉત્સવ મોટા પાયા ઉપર યાપ્ય છે. નદી પ્રીત્યર્થે એક દેવીની મૂર્તિની સ્થાપના કરીને તેને તે નદીનું નામ આપવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ગોદાવ્રાહ, કૃષ્ણાવ્રાહ વગેરે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ગંગાને ગંગાજળ, ગંગામાતા એવા નામથી સંબોધે છે. ગંગોત્સવને દિવસે દાન, કથાકીર્તન, બ્રાહ્મણમોજન વગેરે યાપ્ય છે. હિન્દુધર્મમાં સ્નાનમાહાત્મ્ય વિશેષ છે, અને સ્નાન કરવાથી દશ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તથા પુણ્યના યોગથી ઉત્તમ યોગિનિમાં જન્મ મળે છે, એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. એટલા માટે અમુક અમુક પ્રસંગે આ દેશમાં પ્રસિદ્ધ તીર્થોમાં

સ્નાનયાત્રા

જરાય છે. મહરસંક્રાંતીને દિવસે હુમલી અને ગંગા નદીના સંગમ પાસે એવી એક મોટી જગ્યા જરાય છે. આ સંગમને ગંગાસાગર કહે છે. આ મેળો જોવાથી હિન્દુઓનાં અંતઃકરણમાં તીર્થસ્નાન માટે કેટલોખંધો પૂન્યભાવ છે તે દેખાઈ આવશે. બંગાળ, ઓરિસ્સા, દક્ષિણ દેશ, નેપાળ, પાંજાબ, ઉત્તર હિન્દુસ્તાન વગેરે ભાગમાંથી ઓછામાં ઓછા એક લાખ જનાશુઓ ત્યાં મેળા યાપ્ય છે. તે વખતે આસપાસના નાના વેપારીઓ પણ ત્યાં આવે છે. આ મેળો ત્રણ દિવસ ચાલે છે. અસંખ્ય જનાશુઓ આ વખતે જળ, રત્ન વગેરે નદીને અર્પણ કરે છે. પેટે સંતાન ન હોય તો સંતાનપ્રાપ્તિને માટે ગંગાને માનતા કરવાનો અને સંતાન યાપ્ય ત્યારે પડેલું બાળક ગંગાસાગરને અર્પણ કરવાનો રિવાજ અસંખ્ય વખતમાં હતો એમ કહેવાય છે; પણ હાલ એવો પ્રકાર મુશ્કેલ નજરે ચડે નથી. સ્નાનયાત્રાને વખતે

ક્ષૌરવિધિ કરીને પિતૃનો પિંડ આપવાનો રિવાજ છે. ગંગાસાગર ઉપર કપિલનું દેવાલય છે. ત્યાંની વ્યવસ્થા કારતક મહિનાના મેળાને વખતે વૈષ્ણવ મહંત તરફથી અને માઘ મેળાને વખતે શૈવ મહંત તરફથી થાય છે. માઘમેળાનું ઉત્પન્ન સમાનંદના પાંચ મહને મળે છે. દેવાલયની સામે રામ, હનુમાન અને કપિલની શુભારે ચાર હાથ હંચાઈની મૂર્તિ છે. દેવાલયની પાછળ સીતાકુંડ નામનું મીઠા પાણીનું એક નાનું તલાવ છે. તેની અંદર પાણી બાર માસ સુધી બરેકું રહે છે. તેના પાણીનું સર્વ જાત્રાળુઓ આચમન કરે છે અને તેને માટે દેનાલયના મહન્તને થોડી દક્ષિણા આપવી પડે છે.

ચૈત્ર વદ ૧૩ને દિવસે 'વારુણિ' નામનો સ્નાનનો ઉત્સવ ઉત્તર દેશમાં આવે છે. જે સતલિયા અને શુભચુન્ન નક્ષત્રોનો યોગ તે દિવસે હોય તો એ ઉત્સવને મહાવારુણિ કહે છે. મહાવારુણિના યોગને વખતે ગંગામાં સ્નાન કરવાથી દશ લાખ સૂર્યગ્રહણોને વખતે સ્નાન કરવા જેટલું પુણ્ય મળે છે, અને મહામહાવારુણિને વખતે સ્નાન કરવાથી ત્રીસ લાખ પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર થાય છે, એવી ત્યાંના હિન્દુઓની માન્યતા છે. બંગાળા અને ઓરિસ્સા પ્રાંત માહેના હજારો જાત્રાળુઓ તે વખતે ચિનસુરાથી એ ગાઉ ઉપર આવેલા ત્રિવેણી સંગમ પર સ્નાનને માટે ભેગા થાય છે. આ ગામનું 'છોટી પ્રયાગ' એવું નામ પણ છે. દયહરાના દિવસમાં પણ ત્યાં મોટી જાત્રા ભરાય છે. હસ્ત નક્ષત્રનો યોગ હોય તો તે વખતે જાત્રાળુઓની બીડ વિશેષ હોય છે. ભાવિક લોક નદીના એક કિનારાથી બીજા કિનારા સુધી કૂસની માળાઓ બાધીને તીર્થનાં સ્થાનો માટેની પોતાની ભક્તિ દર્શાવે છે.

જેઠ મહિનાની પૂનમે ઝોરિસ્સા પ્રાંત
 આગળ પ્રયાંડ સ્નાનયાત્રા ભરાય છે. તે
 રથોત્સવ થાય છે. આ રથોત્સવ જોવા માટે
 માણસ દૂરદૂરના મુલકમાંથી આવે છે. સ
 મોડામાંથી નીકળતા 'જય જય જગતઃ'
 આકાશ ગાજી રહે છે. આ ઉત્સવને વખતે
 કરવા માટે ગીતામાં કહેલા અત્યંત પવિત્ર
 જ્ઞાનીથી માંડીને તે પતિત માનેલા ચાંડાળ
 હુટ હોટવાથી જગન્નાથપુરીમાં ઘણાં માણસે
 આ વખતે વૈષ્ણવ ધર્મનું અત્યંત C
 સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ પડે છે. ઉત્સવની શરૂઆત
 સુગંધી તેલથી નવરાવે છે અને ઉત્તમ પો
 ઉપર ખેસારે છે. આ સ્નાનવિધિ ઉપરથી
 નામ સ્નાનયાત્રા પડ્યું છે. જે હજારો
 આવેલા હોય છે તે આજ વખતે સ્નાન
 કુંભમેળો માધ માસમાં ભરાય છે.

અંગાળમાં અપાટ વદ અને રૌજ
 યાત્રા ભરાય છે. તે વખતે ગંગામાં સ્નાન
 ગાયો દાનમાં આપ્યાનું પુણ્ય થાય છે અને તે
 ઉપર જેટલા વાળ હોય છે તેટલાં વર્ષ સુધી તે
 સ્વર્ગમાં રહેવાનું મળે છે એમ હિન્દુઓ માને છે

સમર્પિયોગ, કપિલાગણિયોગ, સિંહસ્તપવ
 યોગને વખતે તીર્થક્ષેત્રસ્નાન કરવાને નિમિત્તે
 યાત્રાળુઓ દૂરદૂરના પ્રદેશમાંથી આવે છે.
 મુરસરિતા અથવા

દેવોની નદી

ઐવુ' નામ છે. તેની ત્રણ શાખાઓ છે એમ ક'પીને ત્રિપથ-
ગામિની ઐવુ નામ પણ પ્રાચીન આર્યોએ તેને આપ્યું છે. તેની
એક શાખા સ્વર્ગમા, બીજી મૃત્યુલોકમા અને ત્રીજી પાતાળમા
એ પ્રમાણે વહે છે, એવી પૂર્વ કાળની માન્યતા છે કાલિદાસે
તેને માટે વૈષ્ણોત્તમ વંદે એમ કહેલું છે. ગંગાનું પાણી શુદ્ધ અને
રોગનાશક છે એમ સાંખ્ય શાધમા સાબીત થયું છે. ઉત્તર
હિન્દુસ્તાનમા ગંગાને 'ગા' (માતા) કહે છે ઉત્તરના પ્રાતોના
આર્યોમા ગંગાના કસમ આવાની રીત છે હગ્નિદાર, પ્રયાગ અને
કાશીને ગંગાને લીધે જ મહત્ત્વ મળ્યું છે. બદ્રિનાથ, કેદાર અને
ગંગોત્રી સુધી મુસાફરીની અડચણો સહન કરીને જે અસખ્ય
જનાણુઓ ત્યાં જાય છે તેમના મુખ્ય ઉદ્દેશ ગંગાનું દર્શન
કરવાનો જ હોય છે ગંગાના કાંઠાનો પ્રદેશ દ્રવ્યદ્રુષ અને સુદર છે.
બદ્રિનાથ અને લક્ષ્મણ ગુલા તરફનો ગંગાનો કાંઠો, તેના પ્રવાહ
અને આણુબાણની કુદરતી રચના જોતા જ તે જગાને પ્રાચીન
અક્ષવેતા ઋષિજનોએ અને સાધુઓએ શા માટે પસંદ કરી અને
તે ઠેકાણે સાથી જ્ઞાનતપ ચલાવ્યું તે સમજાઈ આવશે તે
જગા એટલી બધી શાંત અને પવિત્ર છે કે ગમે તેવો ચિંતાચિન્ત
મનુષ્ય ત્યાં ગયો હોય તો તેનું પણ ચિંત પ્રસન્ન થાય
છે અને તે ધર્મરચિતનમા મગ્ન થાય છે. ગંગાની મહત્તા
અનેક સાધુઓએ ગાયેલી છે. ઋષિઓએ તેના સંબંધમા પ્રેમાળ
કાવ્યો રચેલા છે પ્રસિદ્ધ ઋષિઓએ કહે છે, "હે દેવી, તારા
જલનું પાન કરીને સર્વ વિષયોથી અલિપ્ત થઈ હું ભગવંતનું
પૂજન કરૂં એની મારી મળ્યા છે તું ત્રિવિધ તાપનું નિવારણ
કરનારી છે અને સ્વર્ગમા જવા માટે નીસરણી જેની છે" વાલ્મીકિ
કવિએ કહેલું છે, "માતા", પુણ્યમાળા પ્રમાણે પૃથ્વીને શોભા

સરસ્વતી નદીની પ્રાર્થના કરતી વખતે જોવા હિંગાર કાઢેલા છે કે “ હે શ્રેષ્ઠ માતા, હે શ્રેષ્ઠ નદી, હે શ્રેષ્ઠ દેવતા સરસ્વતી અમે અંધકારમાં પડેલા જેવા છીએ; માટે હે માતા, તું અમને પ્રજ્ઞાત કર”.

પુરાણકાળમાં નદીઓની મહત્તા

ધાર્મિક દૃષ્ટિથી વધતી ગઈ. નદીઓમાં મુખ્ય દેવતાઓનો અંશ છે એમ પુરાણોમાંની એક કથામાં લખેલું છે. એક વખત બ્રહ્માદિક સર્વ દેવતાઓએ એક શુભ કાર્યના આરંભ વખતે સાવિત્રીનું અપમાન કર્યું. તે વખતે ગુરુત્તમાં સર્વ દેવતાઓને તેણે શાપ આપ્યો કે તમે નદીઓ થશો. તે પ્રમાણે વિષ્ણુની કૃષ્ણા નદી, મહાદેવની મહા નદી અને બ્રહ્મદેવની બ્રહ્મપુત્રા નદી બની. બીજા દેવદેવતાઓની પણ નદીઓ થઈ. આ ઉપરથી જણાય છે કે પુરાણકાળમાં સર્વ નદીઓને પવિત્ર માનવામાં આવતી હતી. તીર્થ સમજીને તેમનામાં સ્નાન કરવાથી પાપનો નાશ થાય છે એવી હિન્દુઓની ડઠ બાવના હતી. ‘ સાગરે સર્વ તીર્થાણિ ’ અર્થાત્ બધી નદીઓ સમુદ્રને જઈને મળે છે માટે તે સર્વ તીર્થોનું સ્થાન છે અને તેથી પરમ પવિત્ર છે એમ હિન્દુઓ માનવા લાગ્યા. જેમજેમ ઋતિપૂજનનું મહત્ત્વ વધતું ગયું તેમ તેમ ઠેકાણે ઠેકાણે દેવાલયોની સ્થાપના થઈ. મુખ્યત્વે કરીને નદીકાંડાના નૈસર્ગિક સુંદર સ્થળો ઉપર બાવિક લોકોએ મોટાં મોટાં દેવાલયોં બંધાવ્યાં અને ત્યાં પૂજારીને લીધે અનેક હિસેબો જન્મ પામ્યા તથા એ સ્થાનો તીર્થક્ષેત્ર બન્યાં. કાશીવિશ્વેશ્વરનું દર્શન કરીને ગંગાજળથી બરેલો લોકો હિન્દુસ્તાનને દક્ષિણ છેડે આવેલા રામેશ્વર સુધી લઈ જઈને તેના ઉપર ભક્તિપુરઃસર

રેકવો, અને ત્યાંથી સેતુ પાસેની રેતી લઇ ફરીથી ૧૫૦૦ માઇલ દૂર આવેલી ગંગાનાં પાંચમાં નાંખવી અને તેનું આયમન લીધા બદલનો મોખદલો આપવો વગેરે પ્રકાર હજી સુધી ચાલુ છે. આવી જાતના જત્રાણુઓને મૂર્ખ કહી તેમના તરફ હસવું એના કરતાં જે ભક્તિના જોરપર આ સર્વ કાર્ય આવીકે લોક અતિ આનંદથી કરે છે તે ભક્તિના મૂળમાં રહેલા વિશ્વાસની, શ્રદ્ધાની અને તે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરનાર પુરાણકારોની તારીફ કરવી એ જ યોગ્ય છે. હિન્દુસ્તાનમાં જત્રાણુઓની ધણી જ ગર્દી હોય છે. જત્રા એટલે જ તીર્થયાત્રા એવું માનવામાં આવે છે. ગંગાનદીનું દર્શન પુણ્યદાયી છે અને તેને સંતુષ્ટ કરવા માટે સાકરની ગુણો અને અનાજના કાથળા તેમાં નાંખવા એને સત્કૃત્ય મનવામાં આવે છે; તેથી આજકાલ કેટલાએક શ્રીમતો ગંગાને અનાજ, સાકર વગેરે અર્પણ કરીને પોતાની ભક્તિ દર્શાવે છે. કેટલાએક ગંગા, યમુના વગેરે નદીઓની પ્રદક્ષિણા કરવાનો સંકલ્પ કરે છે અને પોતાનું આખું આયુષ્ય પ્રદક્ષિણા પગે કરવામાં ગાળે છે. યમુનાને કિનારે સર્વ સુખોનો ત્યાગ કરીને માત્ર પુણ્ય-પ્રાપ્તિના હેતુથી સંન્યાસીની આશક રાતદહાડો પ્રવાસનું દુઃખ સહન કરીને મુસાફરી કરનારા તીર્થભક્તોની શ્રદ્ધા વખાણવા-લાયક છે. જે ભાગીરથી નદીને રામચંદ્રે પવિત્ર માની તે નદીને આજે પણ સર્વ હિન્દુઓ પૂજ્ય માને અને તેની ભક્તિપૂર્વક પૂજા કરે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. મરણુ વખતે ગંગાજળનો છોટો મુખમાં નાંખી સકાય માટે સર્વ હિન્દુ વર્ગના હિન્દુઓ પોતાને ઘેર ગંગાજળ લાવી મુકે છે. મરનારનાં અસ્થિ ગંગામાં નાંખવાં એ અત્યંત ધાર્મિક કૃત્ય ગણાય છે. ‘મને ગંગાસેનાન

કરવાનું મળ્યું. એ શબ્દ હિન્દુઓમાં વખતે દરેક ભાવિક હિન્દુને પરમાનંદ થાય છે. ગંગા નદીના જોડેલું મહત્ત્વ જો કે ખીણ નદીઓનું નથી, તોપણ તેમને અને તેમની શાખાઓને પવિત્ર માનવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે એમ કહી શકાય કે હિન્દુસ્તાનમાંની ધણીખરી નદીઓ, અનેક તળાવો, કેટલાએક સ્વયંસિદ્ધ કુંડ, સરોવર, દેશની ત્રણે બાજુએ પથરાયેલો સમુદ્ર, એ સર્વની ગણતરી તીર્થોમાં થાય છે અને લાખો માણસો તેમાં સ્નાન કરે છે. દર સાલ લાખો જાત્રાળુઓ જુદે જુદે પ્રસંગે કાશી, પ્રયાગ, ગંગોત્રી વગેરે ઠેકાણે જઈ ગંગાનું દર્શન કરી આવે છે. તેમાં પિતૃ પ્રીત્યર્થ પિંડ અર્પણ કરીને અથવા તેમનાં અસ્થિ નાંખીને પોતે તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ કેટલાએક ભાવિક લોક માને છે. ચાલુ કલિયુગને માથે અનેક પાપો લાદવામાં આવેલાં છે, અને તેથી કલિના પાંચ હજાર વર્ષો પુરાં થતાં જ

ભાગીરથીના લોપ

યશે એવું સનત્કુમાર-સંહિતામાં કહેલું છે. કલિયુગને અંતે તે જતી રહેશે એમ વિષ્ણુપુરાણમાં પણ લખેલું છે. સરસ્વતી નદી એક વખતે આ દેશમાં વહેતી હતી. કાળે કરીને જે પ્રમાણે તેનો લોપ થયો તે જ પ્રમાણે ગંગાનો પણ યશે એવું ભવિષ્ય વિષ્ણુપુરાણકારોએ કહેલું હશે, પણ જો કલિયુગના ૫૦૦૦વર્ષ થતાં જ આ નદી મૃત્યુલોક છોડીને જશે એ ભવિષ્ય ખરું હોત તો આજે તેનો લોપ થયો જોઈતો હતો; પરંતુ તે તો વહે છે. સનત્કુમાર-સંહિતામાં એમ પણ કહેલું છે કે ૨૫૦૦ વર્ષ પછી આમદેવતાનો લોપ થશે, પણ પ્રાચીન ક્ષતિદાસ જેવાં એમ જણાય છે કે આ દેવતાની ઉત્પત્તિ જ

આશરે એક કે દોઢ હજાર વર્ષ પહેલાં ચલેલી છે કલિયુગ કાળ
ધ્યાનમાં લાધ્યે તો આ દેવતાઓનો લોપ થયા આજે અઢી હજાર
વર્ષો થવા જોઈતા હતા આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આવા
વચનો ઉપર બરોસો રાખવામાં વિશેષ અર્થ નથી ગંગા નદી
સંબંધીનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદ ને અત્યંત પ્રાચીન છે તેમાં મળી
આવે છે એવું ઉપર કહેલું છે એક ઠેકાણે એવી કથા છે કે

અધિ વૃણુ પળીના વર્ષિષ્ઠે મૂર્ધ્નસ્યાત્ ।

उर कक्षो न गादग्य ॥ (म द, सू० ४५-३१)

અર્થ.-ગંગાના કિનારા ઉપર ને પ્રમાણે મોટું વિસ્તીર્ણ
વૃક્ષ ઉગ્ય હોય તે પ્રમાણે પણીના કુળમાં આ બ્રહ્મ ઉચ્ચ
પુરુષનું સ્થાન ભોગવે છે. હાલની ગંગાની શાખા યમુનાનો
ઉલ્લેખ પણ વેદમાં (પ્રમા મંડળમાં સૂ. ૫-૧૭) છે અને તેના
ઠાઠા ઉપરના ગોધન અને ઘોડાઓના પથકોનું તેમાં રિવેચન
કરેલું છે આ ઉપરથી સાગર અને ભગીરથ જન્મ્યા પહેલાં
ધણા વર્ષ અગાઉ ગંગા નદી આ સ્થળે હતી એમ સિદ્ધ
થાય છે તો પછી ભગીરથ તેને આ લોકમાં લઇ આવ્યો તેનો
શો અર્થ ? એવો પ્રશ્ન સદજ ઉભો થાય છે. વિચારને અતે
એમ જણાય છે કે આ કથામાં પ્રાચીન ઇત્વાકું વંશના
સામ્રાજ્યના વિસ્તારનો ઇતિહાસ લખાયેલો છે. કપિલ *

*એ ખુદ પૂર્વે સુમારે ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષ અગાઉ થઈ ગયેલો
સાખ્ય સૂત્રકાર કપિલમૂર્તિ નહોતો, કારણ કે ભગીરથ પછી
કેટલાએક રાતકે થઈ ગયા બાદ એ જન્મ્યો હતો કપિલની આજ્ઞાથી
કપિલવસ્તુ સહેર ઇત્વાકું વંશના રાજાઓએ વસાવ્યું એવું
પાલી ભાષામાં પાલીદતવંશમાં લખેલું છે. આ કથા કપિલ તે
જન્મનું નથી.

ગંગાના મુખ સુધી પહોંચ્યો હતો. ત્યાં સુધી એટલે કપિલના આશ્રમ સુધી સાગરના સાડા હજાર પુત્રે અર્થાત્ પુત્રવત્ પાળેલા પ્રજાજને પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ કબજે કરવા માટે સ્વારી કરી. તેમાં તે સર્વ મરાવા. તેમણે હાથમાં લીધેલું મહત્કાર્ય તેમની પછીની ત્રણ પેઢીઓએ ચલાવ્યું. બગીરથે આર્યોની વિજયપતાકા ગંગા કંઠે આવેલા પ્રદેશો ઉપર દરકાવી. સગરનું સ્મરણ રાખવાને માટે તે સમુદ્રને સાગરનું નામ આપ્યું અને જે બગીરથે અનેક અડચણો અને સંકટો સહન કરીને ગંગા નદીના કાંઠા ઉપરનો સર્વ પ્રદેશ કબજે કર્યો તેનું નામ રાખવા તે પ્રદેશમાંથી વહેનારી નદીને બાગીરથી એ નામ આપવામાં આવ્યું. આ ઐતિહાસિક કથા છે. તેની ઉપર દંતકથા, અતિશયોક્તિ વગેરેનાં આવરણો ચડીને મૂળની ઐતિહાસિક ઘટના જતી રહી છે.

આર્યોની અસહની વસાહત

પંજાબમાં હતી. પરંતુ તેમનામાં વસ્તી વધતી જતી હોવાથી તેમને માટે સાંકડા પ્રદેશમાં રહેવું અશક્ય થયું. વેદકાળમાં દેહલાએક સાહસિક આર્યો પંજાબ છોડીને ગંગા અને યમુના નદીની બન્ને બાજુએ વસાહત કરવા લાગ્યા. ફાળે કરીને તેમનામાં પાંચ કુળ થયાં. આ કુળોએ જે જુદા જુદા પાંચ પ્રદેશ કબજે કર્યા તે પંચક્ષિત્રિના નામથી ઓળખાયા. તે પૈકી કુરુ એ એક કુળ હતું. ઐતરેય બ્રાહ્મણ ઉપરથી જણાય છે કે ઉત્તર કુરુ અને ઉત્તર મદ્ર જેઓ હિમાલયની પેઢી બાજુએ રહેતા હતા તેઓ જ પૂર્વ તરફ વળ્યા અને પછી હસ્તિનાપુર. દુધી સત્તા સ્થાપી. તે જ પ્રમાણે ત્રિવેદી અને ઇન્દ્રાવતી પાંચની સત્તા અપોધ્યા તરફના

પ્રદેશમાં સ્થપાઈ. સગરની કારકીર્દીમાં જે મહત્કાર્યોનો પ્રારંભ થયો તેને ભગીરથના પ્રયત્નને કીધે મૂર્તિ સ્વરૂપ મળ્યું. અને શીરામે તેને પૂરું કર્યું. સાહસી, હિંસાહી અને શૂરા એવા સગરપુત્રાનું નામ ઇતિહાસમાં સસ્મરણીય અને ચિરસ્થાયી થયું છે. તેના ઋણુમાથી મુક્ત થવાને માટે તેમના વંશજોએ કરેલો પ્રયત્ન કૃણાભૂત થયો માટે જ તેમનો ઉદ્ધાર થયો ને તેઓ સ્વર્ગમાં ગયા એવું પ્રાચીન લેખમાં છે. એ દૃષ્ટિએ જોતા ગંગોત્સવ કેવળ ધાર્મિક ઉત્સવ નથી, પરંતુ ઐતિહાસિક ઉત્સવ છે એમ કહેવાને હરકત નથી. આવી રીતે રૂપક દ્વારા ઇતિહાસ કહેવાની પ્રાચીન લેખકોની પદ્ધતિ હતી. તેના અનેક દાખલાઓ આપી શકારો. તે પૈકી એક એ દાખલો અહીં આપીએ છીએ.

ઇક્ષ્વાકુ અને વિદેહી.

વંશના લોકોએ પૂર્વ તરફ જે વસાહત કરી હતી તેના સંબંધમાં શનપથ બ્રાહ્મણમાં લખેલું છે કે વિદેહ માધવે અગ્નિરૈશ્વાનરને પોતાના મુખમાં સમાવી દીધો. તેના પુરોહિત ગૌતમ રાહુગણ ઋષિ પણ તેની માથે હતા. ત્યાર પછી અગ્નિ એકાએક બહાર નીકળી જઈ જમીન ઉપર પડ્યો. માધવ તેને કાપુમાં લઈ શક્યો નહિ. તે વખતે માધવ સરસ્વતી નદી પાસે હતો. અગ્નિ, ત્યાંથી સળગતો સળગતો આગળ પૂર્વ તરફ ચાલ્યો. માધવ અને ગૌતમ પણ તેની પાછળ ચાલ્યા. અગ્નિએ રસ્તામાં આવેલી સર્વ નદીઓ સહવી નાખી. ઉત્તર તરફથી આવનારી, મૃદનિરા, (ગંડકી) માત્ર અગ્નિએ શોષી નહિ, અગ્નિએ તેના ઉપર અનુચ્છ કર્યો ન હોવાથી બ્રાહ્મણોએ

પૂર્વકાળમાં તે ઝોળંગી નહોતી. અગ્નિએ તે જમીન બાળેલી ન
 હોવાથી તે તદ્દન ભેજવાળી અને ખેતીના કામ માટે નકામી
 થઈ હતી, પરંતુ બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞયાગાદિક કરીને તે જમીનનો
 અગ્નિ પાસે સ્પર્શ કરાવ્યો તેથી તે વસાહત માટે યોગ્ય થઈ.
 વિદેહ માધવે અગ્નિને સવાલ કર્યો કે હું કયા રહું ? ત્યારે
 અગ્નિએ જવાબ આપ્યો કે આ નદીની પૂર્વ તરફ તું રહે. અઘાપિ
 પર્વત એ નદી કેસલ અને વિદેહ વંશના પ્રદેશની સીમા છે.
 એ માધવના વંશજ હતા. સરસ્વતીની પૂર્વ તરફ ગંડકી નદી
 સુધી આર્યોની વસાહત કેવી રીતે થતી ગઈ અને આર્યો
 સ્થાનાન્તર કરીને નવો દેશ ઠગજો કરતી વખતે પોતાના પુરોહિતને
 અને ઇષ્ટદેવતાઓને કેવી રીતે સાથે લઈ જતા, જમીન બાળીને
 ખેતી માટે કેવી રીતે યોગ્ય કરતા હતા વગેરે હકીકત એ ચત-
 પથમાંના (જેમાં જ વિચિત્ર જણાતા) ઉતારા ઉપરથી જણાઈ
 અ.વશે. ખાંજો દાખલો રામાયણમાંના અગસ્ત્ય મુનિનો છે.
 ગંગાને દક્ષિણ ઠોડે વિશ્વામિત્રનો સિદ્ધાશ્રમ હતો અને વામદેવ
 ઋષિ પણ ત્યાં જ રહેતા હતા. આર્યોએ અગ્નિ ખૂણા તરફથી
 (ઓરિસ્સા પ્રાંતમાંથી) દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો.
 પરંતુ આ રસ્તો બહુ લાંબો હોવાથી વિંધ્ય પર્વત ઝોળંગી તે
 પ્રદેશમાં જવું રહેલું પડે તેમ હતું. આ કાર્ય અગસ્ત્યે કર્યું. વિંધ્ય
 પર્વતની મધ્યમાંથી તેણે રસ્તો કાઢ્યો અને જનસ્થાન (મહારાષ્ટ્ર)માં
 પરિવાર સહિત વસાહત કરી આર્યોનો વિરોધ કરનારા રાક્ષસોનો
 ધનુષ્યબાણથી તેણે નાશ કર્યો. પછી રામ ત્યાં આવ્યા ત્યારે
 શત્રુસંહારનું કામ રામને સોંપી તેને એક ધનુષ્ય, એક તલવાર
 અને કેટલાંએક બાણ આપ્યાં એમ રામાયણમાં લખેલું છે.
 અગસ્ત્યના પરાક્રમને લીધે તેની ખ્યાતિ થઈ અને તેના સ્મરણાર્થે

દક્ષિણ તરફના એક તેજઃપુંજ નક્ષત્રને તેનું નામ આપવામાં આવ્યું. વેદકાલિન સુગ્રસિદ્ધ ઋષિઓનાં નામ આર્યોનાં અંતઃકરણમાં કાયમ રહે તે માટે ઉત્તર ધ્રુવ ઉપર ચળકનારાં સાત નક્ષત્રોને તેમનાં નામ આપવામાં આવ્યાં.

નિગૂઢ તરસા મૃત્યુઃ-લોકોનાં હિતકામ્યયા ।

દક્ષિણા દિક્ કૃતા ચેન શરણા પુણ્યકર્મણ ॥

અર્થાત્ લોકકલ્યાણના હેતુથી અગસ્ત્યે દક્ષિણ દિશા હસ્તગત કરી એવું વાલ્મીકિએ કહેલું છે. આ ઉપરથી દક્ષિણ તરફની આર્ય વસાહતની પહેલાંનો ઇતિહાસ ધ્યાનમાં આવશે. કાળે કરીને અગસ્ત્યના પરાક્રમની વિચિત્ર કથાઓ લોકોમાં ચાલુ થઈ. વિંધ્ય પર્વત એટલો બધો વધતો ગયો કે તે સૂર્યમંડળને બેદી નાખશે એવી બીક ઋષિઓને લાગી, તેથી તેઓ અગસ્ત્યને શરણે ગયા. અગસ્ત્યે વિંધ્ય પર્વતને આડા પડવાની આજ્ઞા કરી એટલે પર્વતે ઋષિના ચરણ ઉપર મસ્તક મૂક્યું. ઋષિ દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા ગયા અને આજ્ઞા કરતા ગયા કે હું આવું ત્યાં સુધી તારે એવી જ રીતે પડી રહેવું. એ આજ્ઞા શિરસા વંધ માની તે પર્વત હજી સુધી અગસ્ત્યની રાહ જુએ છે એવી કથા છે. આ ઉપરથી અગસ્ત્યના પરાક્રમનું કેરી ઘુદી જ રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું એ જણાઈ આવે છે. રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાં આર્યોના પરાક્રમનો ઇતિહાસ આવાં રૂપકોમાં લખાયેલો હોવાથી તેનો અર્થ સમજતો નથી અને તેથી આપણને બહુ ત્રુકસાન થાય છે. આપણે તે ગ્રામીન આર્યશિરોમણિના વંશજો હોઈ તે સર્વ પુરાણોનું સંશોધન કરી તેમણી ઇતિહાસ એકત્ર કરવાની વ્યવસ્થા કરવી

જોઈએ. આ દેશના લોકોએ મોટું શંક કરી આ કાર્ય માટે વિદ્વાન શોધકોની યોજના કરવી જોઈએ. ઇતિહાસસંશોધક મંડળે, સનાતનધર્મમંડળે અને બીજા ધર્મવિચારક સંસ્થાઓએ આ કાર્ય તરફ નજર પહોંચાડી અઢાર પુરાણો અને અઢાર ઉપપુરાણોમાંથી ઇતિહાસ શોધી કાઢવો જોઈએ. રાષ્ટ્રહિતની દૃષ્ટિએ આ કોઈ અત્યંત મહત્વનું છે. આ સંબંધીની જાગૃતિ લોકોમાં કરવામાં આવે તો સર્વ પૈસાદાર અને ગરીબ લોક આ પ્રાચીન ઇતિહાસસંશોધનના સંકાર્યમાં શક્તિ મુજબ મદદ કર્યા વગર રહેશે નહિ.

ગંગોત્સવ ઉપરથી બોધ

શ્રી લેખો તે વિષે વિચાર કરતાં જણાશે કે અનેક કારણોને લીધે આ ઉત્સવ મહત્વનો છે. જે બગીરથને લીધે ગંગાના કાંઠાનો પૂર્વ તરફનો સર્વ પ્રદેશ આર્યોએ હસ્તગત કર્યો; તેને માટે દરેક આર્ય કહેવડાવનારને અભિમાન હોતું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ ગંગાનું દર્શન કરવું એ દરેક આર્યનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે. પરંતુ આ મહાન પ્રયત્ન કરનારા બાગીરથના વંશજ કહેવડાવનારા આપણે આજકાલ કેવી રીતે વર્તીએ છીએ તેનો વિચાર કરીએ. કાર્ય નાનું હોય અથવા મોટું હોય, તે સંબંધી પ્રયત્ન કરીને તે પૂર્ણ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા આપણામાંથી દિવસે દિવસે નષ્ટ થતી જાય છે અને આપણે નિરાશાવાદી અને દૈવવાદી બન્યા છીએ. નસીમમાં હશે તે જ થશે, અહમદે લલાટે લખ્યું હશે તે જ પ્રમાણે યસાપયશની પ્રાપ્તિ થશે, પૂર્વકર્માનુસાર આપણું નસીમ નિર્માયું છે, વગેરે કલ્પના દ્વંદ્વતર થવાને લીધે આપણી કર્તૃત્વશક્તિ જતી રહે છે. બ્યારથી હિન્દુઓનાં મગજમાં આ દૈવવાદનું ભૂત પેહું.

સ્વારથી તેમની પ્રગતિનો માર્ગ બંધ થયો, અને તેઓ પાછા
 પડવા લાગ્યા એમ કહેવું જોઈએ. યદ્મિર્યત્નો મનુષ્યાણાં સપ્ત-
 મ દૈવચિંતનમ્ એવું કહેનારો ઉદ્યોગવાદી લોકો પ્રયત્નથી
 પરમેશ્વર પણ મળે છે એવું બતાવવાને આગળ આંખા, ઘરંતુ
 અનુભવ અને ઉપદેશનો લાભ હિન્દુ સમાજે લીધો નહિ. પોતાનું
 ઉચ્ચતમ ધ્યેય આગળ રાખીને પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરવાથી નરના
 નારાયણ થઈ શકે છે એવું કેટલાએક સંતપુરુષોના ચરિત્ર ઉપરથી
 જણાઈ આવે છે. અવતારમાહાત્મ્ય ઉપરથી પણ આપણને
 જણાશે કે મનુષ્ય જ નહિ પરંતુ મત્સ્ય, કૂર્મ જેવા ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ
 અને વરાહ જેવાં પશુઓ પણ દેવત્વ મેળવી શકે છે તો પછી
 પશુ, પક્ષી અને ખીખાં સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ એવો મનુષ્ય
 શું નહિ કરી શકે ? મુરદેલીઓને લીધે કદાચિત તે ગભરાયો હોય,
 અનેક જાતની દુર્જનતાને લીધે તે નિરાશ જન્મે હોય, તોપણ
 તેનું ધ્યેય એ હોયું જ જોઈએ. દિનસના ૨૪ કલાક સંસારિક
 વિચારમા અથવા શીકરમા ગુમાવનારો અને પોતાની દુર્જનતાને
 લીધે ક્ષીણ થતો જનારો મનુષ્ય 'હું આર્યોનો વંશજ છું' એમ
 કહે તો તે યોગ્ય નથી. હું અમુક ઋષિના કુળમા જન્મ્યો, હું અમુક
 જોત્રનો છું, એવી લવરી કરવામા શો અર્થ છે ? દરેક જણે
 પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નાનું અથવા મોટું ધ્યેય પોતાની સામે
 રાખી તે સાધ્ય કરવાનો ભગીચ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેને
 માટે કેવી રીતે શ્રમ કરવો એ શીખવું હોય તો ભગીરથના
 પ્રયત્નનો દાખલો લેવો. ગંગોત્સવ જેવા ઉત્સવ ઉપરથી આ
 બોધ આપણા બધાઓ લેશે તો સમાજનાં સ્ત્રીપુરુષોની
 દુર્જનતા નહિ થઈને આપણે હિન્દુ સમાજ અદ્ય કાળમાં સૌથી
 ઉચી પામરીએ ચડશે એમાં સંશય નથી.

જન્મતાં જ પુત્ર તરીકે પિતૃને માટે કંઈક કર્તવ્ય
 કરવાની જવાબદારી આપણે આપણા ઉપર લદ્યે છીએ. પુત્ર
 એ પિતાના ઉદ્ધાર માટે છે એવું હિન્દુ સમાજની પેઠે પૃથ્વી
 ઉપરનો ખીજો કોઈ પણ સમાજ માનતો નથી. સગર પછી
 કેટલીક પેઢીઓ થઈ ગયા બાદ તેના પુત્રોનો ઉદ્ધાર થયો અને
 તે પણ તેના વંશમાં જન્મેલા અને જવાબદારી જાણનારા તેના
 વંશજો તરફથી જ થયો. અર્થાત્ તે કાળમાં આપણા પૂર્વજો
 પોતાના કર્તવ્યની અને પિતૃકણની જવાબદારી જાણતા હતા.
 ત્યારે આ કાળમાં પિતાએ કરેલું કરજ આપવાનો પ્રસંગ
 પોતાના ઉપર આવતાં કરજ કરનાર પિતા અનાચારી, કુમાર્ગી
 અને બેજવાબદાર હતો એવું ન્યાયાસનની સામે કહેનારા
 કેટલાક પુત્રો આપણે જોઈએ છીએ. આ ઉપરથી સમાજની
 સ્થિતિ કેટલીબધી શોચનીય છે તે ધ્યાનમાં આવશે. આવી
 સ્થિતિમાં સગરના વંશજોની યાદગીરી આપનારા ગંગોત્સવ
 સમાજને યોગ્ય રસ્તો બતાવવાને સમર્થ છે એવું કહીએ તો
 ગંગોત્સવની ગણ્યારો નહિ; પરંતુ દિલગીર થવા જેવું એટલું જ
 છે કે ધાર્મિક દૃષ્ટિથી પાપપુણ્યની વિચિત્ર કલ્પનાઓની જગમાં
 સપડાયેલા લોકોને આ હત્સવથી પોતાના ખરા કર્તવ્યની
 યાદ થતી નથી; તેથી ફળ ન મળતાં સંક્રિતનો, પૈસાનો અને
 આયુષ્યનો દુરપયોગ થાય છે.

ગંગા નદીમાં અથવા બીજી નદીમાં કુબડી મારવાથી
 પાપનો નાશ થાય છે એવી સમજણ અર્થવગરની છે,
 પરંતુ આવા પ્રકારની ભાવનાનું પરિણામ શું આવ્યું
 તેનો દરેકે વિચાર કરવો પડે. જ્ઞાનના જેવા કૃત્રિમ
 ઉપાયોથી પાપનો નાશ થાય એ પ્રાત્ અસંજવિત છે. કડવી

દુધી ગંગામાં બોળા લાવીએ તોપણ તે કડવી જ રહેશે. તે જ પ્રમાણે જેનું અંતઃકરણ કડવું છે, જેના શરીરમાં લોહીના ધરવા સાથે અન્યાય અને અનાયારની કલ્પનાઓ પણ ફરે છે અને જેના હાથે ખરાબ કૃત્યો થયેલાં છે, એવા માણસને એક વખત નહિ પણ સો વખત મહા પવિત્ર માનેલા જળમાં બોળાને બહાર કાઢીએ તો, પણ તે જેવો ને તેવો જ રહેશે. કેટલાક મનુષ્ય જન્મતાની સાથે જ પોતે પાપી છે એવું સમજે છે. આ કલ્પના સારી છે કે ખરાબ એ સ્વતંત્ર વાદ્યસ્ત્ર પ્રશ્ન છે. ધર્મશ્રીની આશાનો ભંગ કરવા માટે મૂળ પુરુષ આદ્યમના પુત્રો (સર્વ મનુષ્યપ્રાણી) જન્મથી જ પાપી હોય છે અને ધર્મનો જન્મ ભક્તોનાં પાપનો નાશ કરવા માટે પૃથ્વી ઉપર થયો, એવું ખ્રિસ્તી લોક માને છે. હિન્દુઓ તો પાપોહમ્ પાપકર્માહમ્ પાપાત્મા પાપસંભવઃ । (હું પાપી, પાપાચરણી, પાપપૃથ્વી અને પાપને લીધે જ જન્મ પામેલો છું) એવું માને છે. આ કલ્પના કરતા 'હું પુણ્યને લીધે મનુષ્યજન્મ પામ્યો અને પુણ્યસંચયના યોગથી જન્મનું સાર્થક કરીશ' એવું જે દરેક મનુષ્ય કહેતો હોય અને માનતો હોય તો કેટલું સાફ થાય ! જે પ્રમાણે ખ્રિસ્તે પોતાના અનુયાયીઓને એક મર્મથી અને પૂર્ણ વિશ્વાસથી પોતાને આવી મળવાનો ઉપદેશ કર્યો, તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે પણ અર્જુનને કહેલું છે કે:-

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकम् शरणं व्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

“અનેક પ્રકારની ધર્મ સંબંધીની કલ્પના છેડી દઇને મારે જ શરણે આવીને રહે, સધળા પાપથી તને હું છોડાવીશ, છુ શીકર ન કર.” આ ઉપદેશ કયાં અને ગંગાસ્નાનથી પાપ

ધોવાઇ જાય છે એ કલ્પના ક્યાં ? પરમેશ્વર ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ,
 પવિત્રતા માટે સતત પ્રયત્ન, જાણતાં કે અજાણતાં દુષ્ટતા થાય તો
 તે બદલ અંતઃકરણપૂર્વક પશ્ચાત્તાપ, - એ પાપમુક્ત થવાનાં
 ખરો ઉપાય છે. અસહના વખતના આર્યો - આવી જાતના
 ઉપાયો કરતા હતા એવું દેખાય છે. ઋગ્વેદ માંહેના દેવતાઓમાં
 વરુણ બધા કરતાં નીતિમાન અને સદ્ગુણી ગણાતો.
 તેના બકતોએ કરેલી પ્રાર્થના કેટલી બધી 'અંતઃકરણ-
 પૂર્વકની' છે, એ ઋગ્વેદના કેટલાક સૂકતો ઉપરથી દેખાઇ
 આવશે. (મં. ૫-૬, મં. ૧-૨૪, મં. ૭-૮૬ અને ૮૯.) આ
 પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપપૂર્ણ અંતઃકરણથી ધૃશ્વરને શરણે જવાનો ખરો
 માર્ગ છોડીને બીજે જ રસ્તે આપણે જવા લાગીએ તો તેનાથી
 ફાયદો નં થતાં હલદા પાછળ પડવાનું થશે એમાં શંકા નથી.
 ઐ નમઃ શિવાયે નાટાયણ્યે દશહરાયે ગંગાયે નમો નમઃ. એ મંત્ર પાંચ
 હજાર વખત જપવાથી અથવા દશહરાના દિવસમાં નદીમાં
 સ્નાન કરવાથી શરીર ઉપરના મેલની આશક અંતઃકરણનો
 મેલ પણ ધોઇ શકતો હોત તો સર્વ લુપ્ત અને નિંદ્ય
 વર્તનનો લોકોને પરમેશ્વરપ્રાપ્તિનો સુલભ માર્ગ મળી જાત, અને
 સર્વ ઠેકાણે અનર્થ કામમ રહેત. બીજી એક અત્યંત મહત્વની
 બાબતનો વિચાર આપણે કોઇ દિવસ કરતા નથી. તે એ કે
 ભગીરથે ગંગાને કહ્યું કે 'સાધુનો સમાગમ થવાથી તું શરીરથી
 પુનિત થઇશ.' એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યક્ષ ગંગાને પણ
 પાણી મુક્ત કરવાની શક્તિ સાધુજનોમાં છે; તોપણ સાધુ-
 સમાગમ ગંગાસ્નાન કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ અને અધિક ફલપ્રદ
 છે. 'સાધુવી સંગિ' હાલિ સ્વર્ગવાસ' એ વૃકારામ પુવાના કહેવા
 પ્રમાણે સાધુજનોનો સમાગમ આપણે કરી લેવો. તેઓ ખરા

કર્તવ્યની ઝોળખાણ કરાવીને આપણે હાથે યોગ્ય કાર્યો કરાવશે અને આપણી જીવનયાત્રા સુખાવહ બનાવશે. જેમણે આ કાળ રૂપી રણભાષોમાં સત્કૃત્ય રૂપી પગલા પાડી સન્માર્ગમાંથી લોકોને મોટે નિશાનીઓ કરી મુકી છે, એવા સાધુઓનો શોધ કરીને જો તે જ રસ્તે આપણે જઈએ તો મગારનાનનુ મહત્તુષ્ય આપણને મળ્યા વગર રહેશે નહિ.

વટસાવિત્રી

હર સાલ હિન્દુ સ્ત્રીઓ જેકે મહિનાની પૂનમને દિવસે પ્રાચીન સાધ્વીશિરોમણી સાવિત્રી પ્રીત્યર્થે જે વ્રત કરે. તે વટસાવિત્રીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ વ્રત વિષેની હકીકત એવી છે કે પૂર્વ કાળમાં મદ્ર દેશમાં અશ્વપતિ નામનો એક ક્ષમાશીલ અને સત્યપ્રતિષ્ઠ રાજા થઈ ગયો. તેને સંતાન નહોતું તેથી તેણે સવિત્રનું (સર્પનું) પુરસ્કરણ કર્યું. આ વ્રતના યોગથી તેને જે કન્યા થઈ તે સાવિત્રીના નામથી ઓળખાઈ. એ કન્યા સ્વરૂપવાન, નીરાંગી અને શુદ્ધિમાન હતી. તે પરણવાલાયક થઈ ત્યારે તેને માટે કોઈના તરફથી પણ માગણી થતી નથી એવું જોઈને રાજાએ તેને પોતાનો પતિ શોધી કાઢવા દહ્યું, અને અનેક દેશમાં ફરવા માટે યોગ્ય તૈયારી કરી આપી. પોતાના બાપના એક વૃદ્ધ મંત્રીને સાથે લઈને તે પતિની શોધ માટે અનેક દેશમાં ફરી, પરંતુ મનપસંદ પતિ તેને મળ્યો નહિ. આખરે શાસ્ત્ર દેશનો રાજ્યબ્રહ્મ થયેલો રાજા દુઃખસેન જે

અરણ્યમાં રહેતો હતો ત્યાં તે ગઈ. ધુમત્સેનના આશ્રમમાં તેનો
 પુત્ર સત્યવાન પણ હતો. તેનું શુદ્ધ વર્તન, મીઠી વાણી, સુ'દ
 પ્રકૃતિ અને અત્યંત ગ્રેમાળ સ્વભાવ જોઈને સાવિત્રીએ
 તેને વરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સત્યવાનની સ્થિતિ ગરીબ હતી,
 પણ આવા સદ્ગુણી પતિના સહવાસમાં અરણ્યવાસ પણ
 આનંદદાયક થશે એવું તે રાજકન્યાને લાગ્યું. પાછા
 આવીને સત્યવાનને પોતે વરી યુગ્મ છે એવું તેણે પોતાના
 બાપને કહ્યું, અને તેની સાથે પોતાને પરણાવવા માટે વિનંતિ
 કરી. અશ્વપતિ રાજાએ પણ સાવિત્રીનું કહેવું કબૂલ રાખી લગ્નની
 તૈયારી કરવા માડી, પરંતુ એટલામાં ત્યાં નારદ ઋષિ આવ્યા અને
 વિવાહ પડી એક વર્ષે સત્યવાન નહીં મરણ પામશે એવું
 તેમણે ભવિષ્ય બાંધ્યું. અશ્વપતિ બિચારો ગમરાયો, પરંતુ
 સાવિત્રીએ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું “જો સત્યવાનને હું મનથી અને
 વાચાથી વરી છું તે અત્યાધુની હોય અથવા દીર્ઘાયુની હોય,
 તોપણ હું તેને જ પરણીશ” તેથી થોડા સમયે તેનો સત્યવાન
 સાથે વિવાહ થયો અને તે તેની સાથે આશ્રમમાં રહેવા લાગી.
 રાજવૈભવના અલંકાર કાઢી નાખી તેણે પોતાની સાસુની
 માફક સાદા વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં. શરમાળ સ્વભાવ, સાત્ત્વિક
 વર્તણૂક વગેરે ગુણોથી તે પોતાના સાસુ, તસરા અને પતિને
 અત્યંત પ્રિય થઈ પડી નારદે કહેવા તેના પતિના મૃત્યુનો
 વખત નજીક આવ્યો. આખરે એક વર્ષ પૂરું થવાને કદત
 ચાંદ દિવસ બાકી રહ્યા ત્યારે તે એકાદ્ય ચિત્તથી હૃદય ઉપર
 શ્રદ્ધા રાખી તેની ભક્તિ કરવા લાગી. અગત્યનો તેણે ત્યાગ
 કર્યો. એણે એટલે છેલ્લે દિવસે તો તેણે પતિની સાથે જ રહેવાનો
 નિશ્ચય કર્યો અને તેની સાથે કંદમૂળ લાવવા માટે અરણ્યમાં

ગેહ. ફોજોજોગાં કર્યા પછી સત્યવાન હોમને માટે લાકડાં
 ચોરવા લાગ્યો. ચોંડીક વરિ તેનો મસ્તકમાં અને હૃદયમાં
 વેદના ઉત્પત્તિ થઈ અને તે એકદમ જમીન પર પડ્યો.
 સાવિત્રીએ તેનું મસ્તક પોતાના જોળામાં લીધું. અત્યંત
 ચિંતાતુર થઈ તેને પંચન નોખી સાવધ કરવાનો તે પ્રયત્ન કરવા
 લાગી. પણ એટલામાં સત્યવાનનો પ્રાણ હરણ કરવા માટે
 યમદેવ ત્યાં આવ્યા, અને તેનો પ્રાણ લઈને તે યમપુરી
 તરફ જવા લાગ્યા કે તરત જ સાવિત્રી પણ તેની પાછળ
 પાછળ ચાલવા લાગી. પોતાની પાછળ આવવાનું કારણ યમ
 તેને પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો: “ન્યાં પતિ ત્યાં જઈ
 આ ન્યાય પ્રમાણે હું તેમની પાછળ આવીશ.” પછી યમનું અને તેનું
 ધણા વખત સુધી સંબાષણ થયું. તેનું સામુસસરાના રાજપાટ
 ફરીથી પ્રાપ્ત કરી આપવાનું યમરાજાએ તેને વરદાન આપ્યું,
 અને તેના પિતાને પણ પુત્રપ્રાપ્તિ થાય એવું વરદાન પણ આપ્યું;
 તોપણ સાવિત્રી પાછી ફરી નહિ. આખરે તે પુત્રવતી થાય
 એવો વર તેણે યમ પાસે માગ્યો. સાવિત્રીના પતિપ્રેમની
 પરમાવધિ જોઈને પોતે શું દહે છે તેનો વિચાર ન કરતાં
 યમદેવે ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું. વૈધવ્યદશામાં પુત્રપ્રાપ્તિ થાય એ શક્ય
 નથી, અર્થાત્ પતિને જીવિતદાન આપવું એ એક જ માર્ગ યમ
 રાજાને માટે ખુલ્લો રહ્યો. તેથી તેણે સાવિત્રીની પતિમક્તિની
 તારીફ કરીને સત્યવાનને સજીવન દેર્યો. તેને લીધે જન્મે
 કુળોનું દત્ત્યાણ થયું. આ ઉપરથી સાવિત્રીવ્રત પ્રચારમાં આવ્યું.
 શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

પતિ અણુપ્રમાણ યાગ તેટલા માટે સાવિત્રીનું વ્રત જો
 શુદ્ધ ૧૩થી પૂનર્મ સુધી આચરવું. પણ સંત સુધી અર્પવાસન થઈ

શકે તો તેરશને દિવસે નોકોડો અપવાસ કરીને ચૌદશને દિવસે
 અયાચિન અને પૂનમને દિવસે અપવાસી રહેવું. સાવિત્રીની
 સુવર્ણપ્રતિમા કરીને અથવા વટવૃક્ષ નીચે સાવિત્રી, સત્યવાન
 અને યમનાં ચિત્રો કઢીને તેમની પોડપોપચારે પૂજા કરવી.
 સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ એકબીજાએ વાચન આપવા.
 પૂનમને બીજે દિવસે દંપતિમોજન કરાવી સાજને વખતે
 સાવિત્રીની કથા વાચવી અથવા પુરોહિતને મુખે શ્રવણ કરવી.
 આ વ્રત કરવા સારૂ ત્રણ દિવસ પાળવાના છે. તે પૂનમના
 નિર્ણયાનુસાર તેરશથી લેવા. પૂનમ સર્વાસ્ત પહેલાં ૭ ઘડી
 કમી હોય તો બીજે દિવસે એ વ્રત આચરવું.

ચાલુ રૂઢી

મહારાષ્ટ્રનો જ વિચાર કરીયે તો દક્ષિણ દેશન-
 રમાર્ત સંપ્રદાયી બ્રાહ્મણોમા આ વ્રતનો વિશેષ પ્રચાર હોવાનું
 જણાઈ આવે છે. તે દિવસે સ્ત્રીઓ અપવાસ કરીને વટવૃક્ષની
 પૂજા કરે છે. બ્રાહ્મણવર્ગ સિવાય બીજા વર્ગની સ્ત્રીઓએ
 પણ આ વ્રત પાળવાનો હાથમા આરંભ કરેલો છે. મુખ્યત્વે
 કરીને મુંગઢ જેવા શહેરમાં માધ્યમિક અને બીજા જાતોની
 સગવડો સર્વ પર્વમાં ધણે ભાગે સરખી જ હોય છે તથા
 ઉપલા વર્ગના લોકોએ આચરેલી કેટલીએક ધર્મની બાબતો
 સાધારણ રીતે વિદ્યા અથવા જ્ઞાનમા પગલ રહેવા લોકોએ
 કેવળ અનુકરણની ખાતર પોતાના સમાજમા દાખલ કરવાની
 શરૂઆત કરી છે. જંગાળમાં વટસાવિત્રીવ્રત પાળવાની રીત
 જરા જુદી છે. તે દિવસે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની પૂજા કરે
 છે. તેમ રીરે સુગંધી તેલ લગાડે છે અને ચંદનનો લેપ

કરે છે. દુલ્હોનો હાર તેમના ગળામાં ધાકવો, હાથમાં દુલ્હોનો તોરણ આપવો, વગેરે પૂજનાત્મક વિધિ પુરો થયા પછી નરીન વસ્ત્ર પતિને અર્પણ કરવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે યમરાજની પૂજા કરીને પુષ્પ, શણ અને વટાક્ષની નાની ડાંખળી તેને સમર્પણ કરવામાં આવે છે. આ પ્રત 'સાવિત્રીવ્રત'ના નામથી ત્યાં પ્રખ્યાત છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં આ પ્રત પ્રચારમાં નથી. સાવિત્રીની વાત હિન્દુસ્તાનમાં સર્વ ઉપલા વર્ગની હિન્દુ સ્ત્રીઓ બણે છે અને તેને માટે બહુ આદર અતાવે છે.

સાવિત્રીવ્રત એ કૌટુંબિક ઉત્સવોમાંનું એક છે. પતિના આયુષ્યની દોરી દવખતે છુટી ન જાય માટે મૃત્યુદેવની પૂજા કરવી, સાવિત્રીની કથા વાંચવી અથવા અવણુ કરવી, રંગબ્રમિ ઉપર સાવિત્રી નાટકનો પ્રયોગ જોવો વગેરે પ્રકારથી આ તહેવાર સ્ત્રીઓ આનંદમાં ગુજારે છે. વડના પાનના પડીયા બનાવી તેમાં ફળો અને સૌભાગ્યવ્રતો મુકીને તે વાણ પડોશની સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને આપવામાં આવે છે. ગોરગ્રાની તે દિવસની ધાંધલનું શું વર્ણન કરવું ! ખાસ કરીને શહેરમાં સ્ત્રીઓ પોતપોતાને ઘેર વડની નાની ડાંખળી લાવીને તેની પૂજા કરે છે. આથી પુરોહિતને 'પોતાના યજ્ઞમાનનું' દાન વખતસર આટોપી દ્રવ્ય મેળવવા વાસ્તે ઘણી મહેનત કરવી પડે છે. ગામડાંની સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ એક વડના ઝાડ નીચે ભેગી થઈને ત્યાં પૂજા કરે છે. વિધવા સ્ત્રીઓ યજ્ઞ ઉપર બેસી રહે છે. સાવિત્રીના ચરિત્ર ઉપરથી એક મહત્વની બાબત એ જણાઈ આવશે કે

પ્રાચીનકાળમાં વિવાહ

હાલની માફક નાની ઉંમરમાં ચતા નહોતા. દરેક છોકરીનો વિવાહ થવો જ જોઈએ એવું પણ ન હતું. છોકરીઓ અવિવાહિત રહેતી અને તેમને યુવતી માફક કેટલોક ભાગ મિશ્કત તરીકે પણ મળતો હતો. તે વખતે સમાજમાં વિવાહના જુદા જુદા પ્રકાર ચાલુ હતા. એ સર્વનું વર્ગીકરણ કરીને સ્મૃતિકારોએ વિવાહના મુખ્ય આઠ પ્રકાર ઠરાવ્યા. તેમના નામ નીચે પ્રમાણે હતા. ૧ બ્રાહ્મ, ૨ દૈવ, ૩ આર્ષ, ૪ પ્રાજ્ઞપત્ય ૫ આસુર, ૬ ગાન્ધર્વ, ૭ રાક્ષસ અને ૮ પૈશાચ. તેમાના પહેલા ચાર પ્રકાર બ્રાહ્મણોમાં ચાલુ હતા, તોપણ બ્રાહ્મ વિવાહ-પદ્ધતિ * સર્વમાં શ્રેષ્ઠ મનાતી. ક્ષત્રિયોમાં ગાન્ધર્વ અને રાક્ષસ

* બ્રાહ્મ વિવાહમાં વરનું કુળ, શીલ, વિદ્વતા, આચરણ, આરોગ્ય વગેરે જોઈને પોતાની કન્યા મટિ તે સર્વ રીતે યોગ્ય પતિ છે એવું જણાય આવે તો, તેને સુમુહૂર્તપર કન્યા અર્પણ કરવામાં આવતી. દૈવ વિવાહમાં યજ્ઞને વખતે યજ્ઞમાન પોતાની કન્યા પુરોહિતને આપતો. આર્ષ વિવાહમાં વર પાસેથી જ ગાયો લઈને કન્યા આપવામાં આવતી. આ એક પ્રકારનો કન્યાવિક્રય હોવાને કીચે આ પદ્ધતિને દોષિત ઠરાવેલી છે. પ્રાજ્ઞપત્ય વિધિમાં વર પાસેથી કાઢ ન લેતાં કન્યા યોગ્ય વરને આપવામાં આવતી. આસુરી વિવાહમાં કન્યાના માળાપને શુદ્ધ અથવા કન્યાનું મૂલ્ય આપવું પડતું. કૈકયીનો દરારથ સાથે અને માદ્રીનો પાદુ સાથે આ પદ્ધતિથી વિવાહ થયો હતો. ગાન્ધર્વ વિવાહમાં ઉપવર કન્યા પોતાના વડીલોને ન જણાવતા પોતાને પસંદ એવા પુરુષ સાથે લગ્ન કરતી હતી. રાકુતકા અને દુધ્યન્તનું લગ્ન ગાન્ધર્વ પદ્ધતિથી થયું હતું. રાક્ષસ વિવાહપદ્ધતિ ખદ્ધ લાયક હતી. કન્યાનું હરણ જળજેરીથી કરવામાં આવતું. કન્યાના બાઈઓની ઈચ્છા વિરુદ્ધ તેને જળાત્કારથી લઈ જતા. દુષ્ટ

વિવાહપદ્ધતિ ચાલુ હતી, ઉપરાંત : આદિ પદ્ધતિથી તેમનામાં
 લગ્નવિધિ કરતાં ગાંધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રનો વિવાહ આદિ પદ્ધતિથી,
 યથો હતો. સાવિત્રીનો વિવાહ પણ એવી જ રીતે યથો હતો.
 તે વખતે સ્વયંવરની પદ્ધતિ પ્રચારમાં હતી. કન્યા પરણવાયે એ
 ચલી ત્યારે તેને યોગ્ય પતિ શોધી કાઢવાનું કામ તેનાં
 માતૃપિતા કરતાં અથવા કન્યાને પણ યોગ્ય પતિ પસંદ કરવા
 માટે કહેવામાં આવતું; પરંતુ આવી રીતે કન્યાએ પસંદ કરેલા
 પતિને પરણતાં મહેલાં તે બાળકમાં પોતાના પિતાની સંમતિ
 તેને લેવી પડતી. જ્યારે સાવિત્રીએ પોતાનો પતિ પસંદ કર્યો
 અને તે ઘેર પાછી આવી ત્યારે તેના બાપે કહ્યું : -

પ્રાર્થિતઃ પુરુષો યથ સ નિવેદ્યસ્તથા મમ । . . .

વિમુદયાહ પ્રદાસ્યામિ વરય ત્વં યથેસ્તિતમ્ ॥

—ચંન૦ ૨૧૩-૩૩

અર્થ :—તે જેને પસંદ કર્યો તે કાણ છે તે મને કહે. હું તેને
 માટે વિચાર કરીને પછી તને તેની સાથે પરણાવીશ. પ્રાચીન
 કાળમાં છોકરીઓને પોતાનો પાત પસંદ કરવાની છૂટ હોવાને
 લીધે કાંઈ કાંઈ વખત જુવાન છોકરીઓની પસંદગી બૂલ-
 ભરેલી નીવડતી. ઋગ્વેદના ૧૦ મા મંડળમાં (સુક્ત ૨૭, ઋ.
 ૧૨) કહેલું છે કે વિવાદને માટે છોકરીઓ પોતાનું મન
 જીતનારની સંપત્તિથી લોભાઈને તેને પરણવા કબૂલ થાય છે;
 પરંતુ જે છોકરી સુચીત્ર અને સુસ્વરૂપ હોય છે તે.

શકિમળીનું દરજ્જા આવી જ રીતે કહ્યું હતું. વિચિત્રવીર્યને માટે લીએ
 પણ અંબિકા અને અંબાસિકાનું દરજ્જા રાક્ષસ વિવાહપદ્ધતિથી જ
 કહ્યું હતું. પૈશાચ વિવાદમાં કન્યા નિદ્રામાં અથવા મૂર્છિત હોય ત્યારે
 તેને કંઈ જવામાં આવતી.

પોતાને જે પ્રિય હોય છે તેને જ વરે છે. વર નિશ્ચિત થયા પછી વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે-યોગ્ય એવી વિવાહપદ્ધતિથી કન્યાને શશુમારીને વરને આપવામાં આવતી. વધુ અને વર મંમાસની જવાબદારી માથે લેવાને સમર્થ હતાં; તેમજ વિવાહને વખતે જે પ્રતિજ્ઞા લેતાં તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ઉમરમા અને જુદિમા તેઓ પ્રૌઢ હતાં. ઋગ્વેદમાં (મં. ૧૦-૮૫) વિવાહ સંબંધીની પ્રાર્થના છે તે પરથી તે કાળમાં આશ્વિનો દેવી રીતે લગ્નકાર્ય કરતા તે જશ્વિષ્ઠ આવે છે. ચાલુ જમાનામાં વરવધુ ઉભયપક્ષ તરફની પ્રતિજ્ઞા બંનેને બદલે પુરોહિત લે છે; પરંતુ તેનો અર્થ પુરોહિત સિવાય બીજા કોઈને વાજંત્રના અવાજમાં સમજતો નથી. આ સ્થિતિ શોચનીય છે. નમુના તરીકે કેટલીએક ઋચાઓનો અર્થ નીચે આપીએ છીએ—

૨૨. હે વિશ્વાવસુ, અહીંથી ઉઠ. અમે નમ્રપણે તને પ્રણામ કરીએ છીએ. પૂર્ણ ઉમરે પહોંચેલી આ કન્યા પામે જઈને તેને પતિ સાથે સંલગ્ન કર.

૨૩. વિવાહયોગ્ય કન્યાની શોધ માટે જે માર્ગથી અમારા મિત્રો જાય છે તે માર્ગ સુવબ અને નિષ્કંટક થાઓ. હે દેવ, પતિ અને પત્નીનું પૂર્ણ ઐક્ય થાઓ.

૨૪. હે કન્યા, તને દૈદીપ્યમાન સૂર્યે (કૌમારાવસ્થાના) પાશ વડે બદ્ધ કરી હતી. તે પાશ હવે ખુલ્લા કરીએ છીએ તને પતિના સમાગમમા રાખીને જે ગૃહ સત્ય અને સત્કૃત્યર્થ નિવાસસ્થાન છે એવા ગૃહમાં તને રાખીએ છીએ.

૨૫. આ પિતૃગૃહમાંથી કાઢીને પતિના ગૃહમાં તને ઉત્તમ પ્રકારે સ્થાપિત કરીએ છીએ. હે ઇન્દ્ર, તે ભાગ્યશાળી અને સુપુત્રોની માતા થાઓ.

૨૬. તારા પતિને ઘેર જા અને ત્યાંની ગૃહસ્વામિની થા. સર્વનો પ્રેમ જીતીને તેમની ઉપર તારો અમલ ચલાવ.

૨૭. તને પુત્રપ્રાપ્તિ થાઓ; તને સુખ મળે; તારૂં ગૃહકાર્ય તું લક્ષ્યપૂર્વક કર; વૃદ્ધાવસ્થા સુધી તું તારા ઘરમાં અધિકાર ચલાવ.

૪૨. અહો વધુવર તમે અહીં એકત્ર રહો. કાષ્ઠપથ દ્વિસ એકબીજાને છોડશો નહિ. અનેક પ્રકારના મુશ્કેલી સેવન કરો. સ્વગૃહમાં વાસ કરીને પુત્રપૌત્રોના સહવાસમાં સુખથી કાળ ગાળો.

૪૩. (વધુવર કહે છે) હે પ્રભાપતિ, અમને સંતતિ આપો. વૃદ્ધાવસ્થા સુધી અમને બન્નેને આર્યમત એક ઢેકણે રાખો. (વધુને) હે વધુ, તારા પતિના ગૃહમાં સુલક્ષણી થઈ પ્રવેશ કર; અમારાં દાસદાસી અને દોરોને સારી રીતે રાખ.

૪૪. તારા નેત્રમાં ક્રોધ ન રહે. તારા પતિના સુખ માટે શ્રીકર રાખ. અમારા ગોધનની બરદાસ કર. તારૂં ચિત્ત ઉદ્ધાસિત રહે અને તારૂં સૌન્દર્ય ઉજ્જ્વલ રહે. વીર પુત્રોની તું માતા થા અને દેવનાઓની તું બકત થા. અમારાં દાસદાસી અને દોરોને સારી રીતે રાખ.

૪૫. હે ઈશ્વર, આ સ્ત્રી બામ્બશાળા અને મુપુત્રોની માતા થાય એમ કર. તેને દસ પુત્ર થાય. પછી પતિ સાથે આ ઘરમાં અગીયાર પુરુષો થશે.

૪૬. (વધુને) તારા સસરા અને સાસુ પાસે તારા શબ્દનું માન રહે. દીયર અને નણ્ણદા ઉપર તારો અધિકાર રાણી માણક સામે.

૪૭. (વધુવર કહે છે) સર્વ દેવ અમારા હૃદયનું એકીકરણ કરો. (અર્થાત્ અમે સર્વ કાર્ત્ત્વમાં એકદિલથી વર્તીએ એવું કરો.) આજકાલ આપણામાં .

દીંગલાદીંગલીના વિવાહ

કેવી મિનજવાજદાર રીતે થાય છે તેનો વિચાર કરીએ તો આપણે આપણી ફરજ બરાબર બાજવતા નથી અને પૂર્વજ્ઞેની આજ્ઞાનો ભંગ કરીએ છીએ એ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે. રાત્રીપદ ભોગવવાનું તો એક બાણુ રહ્યું, ઉલટું કેટલાક મૂર્ખાધભરેલા રિવાજોને લીધે આપણી કામલ ભગિનીઓના જે હાથ થાય છે તે માટે સર્વ દેવ આપણા સમાજ ઉપર શાપનો વર્ષાવ કરતા હશે. આર્યોનો લગ્નવિધિ કેવળ વિધેયોપભોગની ઇચ્છાથી થતો નથી. તે ધાર્મિક અને પવિત્ર સંસ્કાર છે; તેમાં દેવી તેજ છે. તે જે વ્યક્તિઓનો કરાર નથી; પણ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સાધ્ય કરવાના સદ્દેહોથી પંચમહાભૂત અને સમાજને સાક્ષી રાખીને એકબીજા સાથે પ્રેમથી બંધાયેલી જે જવાબદાર વ્યક્તિનો (પુરુષ અને પ્રકૃતિનો) શુદ્ધ સંકલ્પ બતાવનારો મંગલવિધ છે. તે સર્વ રીતે મંગલદાયક થાય એ જોવાની જવાબદારી સમાજના જ આગેવાનો ઉપર છે. હાલમાં જે સામાજિક અવનતિ આપણે ભોગવીએ છીએ તે વિવાહની બાજતમા ઇશ્વરની આજ્ઞાઓ તોડવાની શિક્ષા તરીકે છે એવું કહીએ તો તે ભૂતબરેલું નથી. આપણા સમાજનું નિરીક્ષણ કરીને

શ્રી સ્વામી રામતીર્થે

હિન્દુસ્તાનમાં એક વ્યાખ્યાન વખતે એવું કહેલું કે લગ્નસંબંધ એ અત્યંત પવિત્ર સંબંધ છે; પરંતુ આપણે તેને

અપવિત્ર અને કુલુષિત ક્યો છે તેથી તેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ પ્રજા કંગાલ સ્થિતિમાં છે. આ અત્યંત મહત્વના અને પવિત્ર વિધિ તરફ અતિશય એકદારી અને નિર્લજ્જપણું બતાવવામાં આવે છે. પત્રિકા જોઈ મુહૂર્ત કાઢે, મંગલટાકો બોલવામાં આવે, સ્તોત્રો ગાવામાં આવે અને અનેક ધાર્મિક સંસ્કાર કરવામાં આવે તોપણ હિન્દુ સમાજનાં લગ્નો કુમુહૂર્ત ઉપર, અમંગલ અને અપવિત્ર જ થાય છે. પોતાને અનુકૂળ સ્થાનના જોર ઉપર વિચારિત થનારાં કોમળ અને અપરિશ્વ જોડાંઓ જોઈને આકાશમાંનો કોઈપણ બ્રહ્મ પોતાના મંગલ સ્થાનમાં રહેવાની હિંમત કરતો નથી. આ અમાનુષ્ય પ્રસંગ જોઈને જ તે બ્રહ્મ કંપાયમાન થાય છે અને પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રહ્મ થાય છે. એવાં જોડાંઓનાં બ્રહ્મ લગ્નને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપીને તેને પવિત્ર કરવાની શક્તિ વૈદિક મંત્રમાં નથી, એટલું જ નહિ પણ એવાં લગ્ન અર્થહીન અને નકામાં હોય છે. અથોગ્ય, કર્તૃત્વહીન અને નિરૂપયોગી લગ્નો આગળ ક્યો દેશ શક્તીકુલી શકે ?

જો સમાજની ઉન્નતિ કરવી હોય તો આ દુષ્ટ રિવાજ એકદમ બંધ કરવો જોઈએ. છોકરાછોકરીઓનો વિક્રમ કરવાનો આસુરી રિવાજ નાશ થઈને ખરો બ્રાહ્મ વિવાહ સર્વ ઠેકાણે આહુ થાય એવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આપણે આપણાં બાળકો અને આપણા દેશની ઉન્નતિ ખાતર આ આંધળા રિવાજો બંધ કરવા જોઈએ એમ આપણને સાવિત્રીનું મત નથી સૂચવતું ? આ કથામાં જે

યમ સંબંધીના કથાભાગ

છે તેનો ખુલાસો કરવો આવશ્યક છે. જે પ્રમાણે હિન્દુઓની કલ્પના છે તે જ પ્રમાણે બીજા ધર્મના લોકો પણ એવું

સમજે છે કે તે મૃત્યુ લાવનારો દેવ છે અને મનુષ્ય માત્રનું આયુષ્ય પૂરૂ થતા જ તેને તે આ લોકમાથી લઈ જાય છે ચાનું જમાનામાં નાસ્ત્રોએ જન્મમરણ સંભવના પ્રયોગો ચનાવીને યમરાજને મૃત્યુલોખમાથી હૃદયાર્થે છે તેનો કાશુ આપણા જીવિન ઉપર નથી, અને પોતાને હાથે મૃત્યુ પામવું જે પ્રમાણે શક્ય છે તે જ પ્રમાણે પ્રયત્નથી તેને દૂર કરવું એ પણ શક્ય છે, એવું તેઓ સપ્રમાણ સિદ્ધ કરે છે આ પ્રમાણે હોય તો યમે પોતાના પાશથી સત્યવાનનું બાધ્યો વગેરે વાતો કેરી ગીતે માની નકાય ? તે જ પ્રમાણે મગમગ એક વર્ષ પછી સત્યવાનને મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે એવું ભરિષ્ય ભાખવું એ શક્ય છે કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન છે માટે આ વિશે જુદાજુદા તર્ક કરના કરતા આ કથાનો શો સાર છે એટલું જ જોવું વિશેષ યોગ્ય થશે હજારો વર્ષથી સમાજમાં દત્તકથાને રૂપે રૂઢ થયેલી વાતોમાં ફેરફાર થતો ગયો અને જે વખતે તે લખવામાં આવી તે વખતે તેમાં અનોદ્ધિક ભાગ દાખલ કરવામાં આવ્યો તેથી ખરાખોટાની સુટણી કરી બ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી આ કથાનો અર્થ બેસાડવાનું કામ અધરૂ થયું છે અમારા મતથી સાવિત્રી અને યમનું સંબાંધુ તો એક રૂપમાં માન્ય એવી જ જાતનું એક ખીન્નું પણ રૂપક જડી આવે છે

કઠોપનિષદમાં એવી કથા છે કે વાજશ્રવસે નચિકેતસ નામના પોતાના પુત્રને યમને ત્યાં મોકલ્યો યમની મુલાકાત થતા સુધી તે ત્રણ દિનમ યમને આગણે રાહ જોતો બેઠો રહ્યો તે માટે યમને દુઃખ થયું અને તેણે તેને ત્રણ વર આપવાનું કબુલ કર્યું નચિકેતમે પહેલો વર માગ્યો કે હું

મૃત્યો, મારા પિતા ગૌતમ મારા પર શાંતચિત્ત, પ્રસન્નહૃદયો અને અદોષી રહે. યમે તથાસ્તુ કલ્પું, એટલે તેણે બીજો વર માગ્યો કે જે યજ્ઞમાનને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે તે અગ્નિ દ્વારા દેવત્વ પામે છે તે અગ્નિનું જ્ઞાન મને આપે. એ જ્ઞાન યમ પામેથી મળ્યા બાદ તેણે ત્રીજો વર માગ્યો કે:—

યંય પ્રેતે વિચિકિત્સા મનુષ્યેઽસ્તીત્યેકે નાયમસ્તીતિ વૈકે ।
મનુષ્ય મરણ પામ્યા છતાં આત્મા અસ્તિત્વમાં હોય છે એવું 'કેટલાએક કહે છે, અને કેટલાએક કહે છે કે આત્મા જ નથી. એમાં ખરું શું છે? યમદેવે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપતાં વાત ઉડાવી અને કલ્પું કે તારે જે જોઈએ તે સુખ માગી લે, તે આપીને તને સંતુષ્ટ કરીશ. પરંતુ નચિકેતસે યમને કલ્પું કે ધન, કનક, કાન્તા વગેરે નશ્વર વસ્તુ મારે જોઈતી નથી. યમે નચિકેતસને અનેક રીતે સંતુષ્ટ કરવાને કલ્પું; પરંતુ જ્યારે તેણે તે કમુલ્હ કલ્પું નહિ ત્યારે તેણે કલ્પું:—

તં દુર્દશં ગૂઢમનુવિષ્ટં ગુહાદિતં ગબ્ધરેષ્ઠં પુરાણમ્ ।

અધ્યાત્મયોગોધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ ॥૧૨॥

एतत् श्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृत्त धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्य नचिकेतसं मन्ये ॥ १३॥

દેખાવમાં કલ્પ, ગદન, ઢંકાયેલો, ખુદ્ધિ (ગુહા) ને ઢંકણે સ્થિત, અનેક સંકટો સહન કર્યા પછી પ્રાપ્ત થનારો, પ્રાચીન, એવા આત્મામાં ચિત્તનો લય કરવાથી તેનું જ્ઞાન થાય છે. એ જ્ઞાન થયા પછી ખુદ્ધિમાન મનુષ્ય હર્ષ અને શોક એ બન્નેનો ત્યાગ કરે છે, અવલુ કરીને તેનું મનન કરે છે અને ધર્મરૂપ એવું પ્રયત્નરૂપ કરીને (એટલે આત્મા એ સરીરથી ભિન્ન છે એવું સમજીને) સદ્મરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી મનુષ્ય તે:

આનંદદાયક વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી આનંદ માને છે. માટે હે નયિકેતસ, મને લાગે છે કે તારે માટે અહ્લસાનના દાર ખુલ્લા થયેલા છે.

આ તરણ પુરુષને જેવી રીતે અહ્લસાનપ્રાપ્તિ એ જ અંતિમ ધ્યેય છે એમ લાગતું હતું, તેવી જ રીતે સ્ત્રીએને પતિ તે જ આદ્ય દેવતા એમ લાગતું હતું. તેના સમાગમમા જ પોતાનું સર્વ આયુષ્ય જાય એટલા માટે મૃત્યુ સાથે લડવાને પણ તેઓ તૈયાર થતી હતી એવું દેખાય છે. નયિકેતસે અહ્લસાનને આ લોકના સર્વ સુખોપબોગ કરતા શ્રેષ્ઠ માન્યું. સાવિત્રીએ પતિ વગરનું જીવન નકામું સમજીને પોતાના પતિનો બચાવ કરવા માટે આખરનો પ્રયાસ કર્યો અને આખરે પોતાના જીવનની દરકાર ન કરતા પતિની સાથે જવાને યમ પાછળ ગઈ.

અશબ્દમસ્પર્શમસ્પર્શમધ્યય સયાડરસ નિત્યમગન્ધવચ્ચ યત્ ।
અનાદ્યનત મહત્ત પર ધ્રુવ નિચાય્ય તન્મૃત્યુમુક્તાત્પ્રમુચ્યતે ॥૧-૧૫॥

ગન્ધ, સ્પર્શ, રૂપ, ક્ષય, રસ, ગંધ અને આદિ અત નહિત, નિત્ય, શ્રેષ્ઠ અને શાશ્વત એવું અહ્લસાન પ્રાપ્ત કરવાથી જન્મ-મૃત્યુમાર્થી છુટકારો થાય છે, એવું યમે નયિકેતસને કહ્યું. આ ઉપરથી યમ એ કેવળ પ્રાણહરણ કરનારો અને પુરાણકારોએ વર્ણવેલો એવો બયાનક કાળ પુરુષ નથી, પણ મહાશક્તિ અને માનવીનું કલ્યાણ ધ્યાનનાર દેવ છે, એવું ઉપનિષદકાર માનતા હતા એમ સિદ્ધ થાય છે; માટે જ તેણે સાવિત્રીને તેનો પતિ પાછો આપીને તેની ધ્વજા પૂર્ણ કરી. (આ સંબંધીની માહિતી ભાષિણીજના મથાળા નીચે જોવી.) સ્વયંવરની રૂઢી અમલમા આવી તે પહેલા, એટલે કે ગમણી

અને મહાભારતના કાળ પહેલાં સાવિત્રીની કથા શ્રોત્રીની જાણમાં હોવી જોઈએ. જગતમાં મનુષ્ય ઉપર અકલ્પિત દુઃખના પ્રસંગ આવે છે; પરંતુ તે વખતે ન ગમરાતાં સંદેહોની સામે જ નહિ, પરંતુ મૃત્યુ સામે પણ જાય શીડવાની આપણી તૈયારી હોવી જોઈએ એમ ધૃતરાષ્ટ્રને બતાવવા માટે મહાભારતમાં અશ્વપતિ રાજા અને તેની કન્યા સાવિત્રીની કથા કહેવામાં આવી છે. પુરાતન કાળની આર્થ સ્ત્રીઓ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાના જોરે મૃત્યુથી પણ ન ડરતાં તેઓ પોતાનું દ્યેય સંપાદન કરવામાં કેટલી દક્ષ હતી એ સ્પષ્ટ છે. હાલના વખતમાં આ કથા ઉપરથી

શ્રી બોધ લઘુ શિક્ષા

તે જોઈએ. હાલના વિચારયુગના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને આપણે જોઈએ તો આટલી વાત કયુલ કરવાને હરકત નથી કે સાવિત્રીના સમયમાં છાંદરીઓને પોતાનો પતિ પસંદ કરવાની છૂટ હતી. જેવી રીતે લગ્ન થતાં જ સાવિત્રીએ પોતાના પીયરનો હાંમાહ છોડી દીધો અને અરણ્યમાં પર્ણકુટિમાં પતિ સાથે રહેવાને તૈયાર થઈ, તેવી જ રીતે ખીજ સ્ત્રીઓ પણ તૈયાર હતી, તેમ જ તે વિવાહને વખતે પ્રૌઢ વયની હોવાને લીધે પોતાની સાંસારિક જવાબદારી સમજતી હતી, અને પતિ એ જ આપણું સર્વસ્વ છે એમ માનીને તેના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવા અને તેના કાર્યમાં મદદ કરવાને તૈયાર રહેતી. દીકરાની વડુ માટે સાસુસસરાને અપ્રતિમ પ્રેમ, તેનાથી પોતાના કુળની વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ થાય એવી સદિશ્ચા, તે જ પ્રમાણે સાસુસસરાને માતાપિતાને ઠેકાણે ગણવાની વડુઓની વૃત્તિ, એ સર્વ જાગતોનો વિચાર કરીને

તો પ્રાચીન કાળમાં આપણો સમાજ ધણી હનતાવસ્થાએ
 પહોંચ્યો હતો એવું સિદ્ધ થાય છે. જે સદ્ગુણોનો નાશ
 થવાને લીધે આપણી અવનતિ થઈ છે તે સદ્ગુણો સમાજમાં
 વધારવા એ જ ખરો પ્રગતિનો માર્ગ છે, એવું આપણા
 લોકો સમજશે તો જ આપણું હિત થશે, અને હાલ જે
 અધોગતિ સમાજમાં નજરે પડે છે તે દૂર થશે. જે શુદ્ધ
 પૂનમને દિવસે વટવૃક્ષની પૂજા કરવા સારૂ એકત્ર થનારી
 સ્ત્રીઓએ પૂજનને માટે નીકળનાં પહેલાં ગંધ સાંધમા પતિના
 સુખ માટે આપણે કેટલી સંભાળ લીધી, તેની આગામી માનીને
 તેના દુઃખમાં ભાગ લેવા આપણે કેટલો પ્રયત્ન કર્યો, એનો
 પૂર્ણ વિચાર કરવો અને એ બાબતોમાં આપણું વર્તન બરોબર
 ન જણાય તો, સતી સાવિત્રીની પશ્ચાત્તાપપૂર્વક ક્ષમા માગી,
 નવા વરસમા સદ્ગુણી થવાનો નિશ્ચય કરવો. દરરોજ પતિ
 સાથે અતલું વર્તન રાખીને, તે દિવસે માત્ર વટવૃક્ષની નીચે
 બેસીને પતિનું આશુધ્વ્ય અને તંદુરસ્તી વધે તે માટે સાવિત્રીની
 પૂજા કરવી એનો કંઈ જ અર્થ નથી. સંકંપ પ્રમાણે
 આચરણ રાખવાથી જ મનની પૂર્ણતા થાય છે. ગંધ, પુષ્પ, ફળ
 વગેરે તો બહારની વિધિ છે. તેમા મંચી રહીને અદરનું
 ખરૂં કર્તવ્ય ચૂકવામાં સાર નથી. તે જ પ્રમાણે જે સ્ત્રીઓ
 પોતાનું કર્તવ્ય બગાડે બગાડતી નથી તે ગ્રાહણીપદને માટે
 લાયક નથી. અશ્વપતિનું પ્રેમાળપણું અને સત્યવાનના ગુણો
 પોતાનામાં આવે એ માટે પુરુષોએ કાળજી રાખવી જોઈએ અને
 પોતાનું ઘર સદા આનંદથી પરિપૂર્ણ રહે એમ કશું જોઈએ.
 ગરીબાઈમાં તેમજ શીર્ષતાઈમાં સત્ય માર્ગે ચાલીને પોતાના
 કુટુંબના માણસો સાથે માયાળુપણે ચાલવું એ કુટુંબના સુખ્ય

માણસોની ફરજ છે. બાળક જન્મ્યા પછી અથવા લગ્ન
 કર્યા પછી ને કંઈ દુઃખ આવે તો તે બાળકના અથવા
 વહુના ખરાબ પગલાંને લીધે આવ્યું એમ માનવું તદ્દન
 મૂર્ખાઈ બરું છે વગેરે બાબતો ને આપણે સાવિત્રીની કથા
 ઉપરથી શીખીશું તો એ કથા બહુ સાર્થક થશે.

અષાડ મહિનો

મહાએકાદશી

ગુજરાતમાં મહાએકાદશી કરવાનો રિવાજ છે. ગુજરાત અને કાઠીયાવાડમાં કુમારિકાઓ લગ્નની પહેલા ચાર વગસ સુધી અને લગ્ન પછી એક વરસ સુધી 'મોળાકત' નામનું વ્રત પાળે છે, આ વ્રત અષાઢ શુદ્ધ ૧૨થી વદ પ્રતિપદા સુધી ચાલે છે પહેલા ચાર દિનમ સુધી કાઠીયામાં અથવા વાડકીઓમાં અનાજ વાની જીવારાની પૂજા કરે છે એ પૂજા પ્રકૃતિ અને પુરુષની અથવા શંકરપાર્વતીની છે એવું માનવામાં આવે છે. તે દિવસમાં ઘઉં અથવા ચોખા ખાવામાં આવે છે ચોવે દિવસે રાત્રે જાગરણ કરવામાં આવે છે અને પાંચમે દિવસે જીનારાને નદીમાં અથવા તળાવમાં પધરાવવામાં આવે છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે જાણીસુરની કન્યા ઉપાએ યોગ્ય વર મળવા માટે આ વ્રત આચર્યું હતું. લગ્ન પછી પહેલે વર્ષે કન્યા જ્યારે આ વ્રત આચરે ત્યારે વગ તરફથી

કરાળ અને એક રૂપીયો કન્યાને મોકલવાનો રિવાજ છે. તે વખતે કન્યાનો આપ કન્યાને બે અથવા તેથી વધારે રૂપીયા આપે છે. કલુષીઓમાં પણ આ મત પાળવામાં આવે છે.

અપાડ વદ અમાસને ગુજરાતમાં દીવાસો કહે છે; પરંતુ તે દિવસે દીવાની પૂજા કરવામાં આવતી નથી. ધરમાં તે દિવસે ખીરરોટલી કરવાનો રિવાજ છે. અપાડ વદ ૨ થી આવણ વદ ૨ સુધી ઠંડોરજીને હાંડાળા ઉપર બેસાડવામાં આવે છે.

કુંભ અને શુકલ પક્ષની અગીયારમી તિથિ એકાદશીના નામથી ઓળખાય છે. વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયના લોકો એકાદશી નામની દેવીની પ્રીત્યર્થે તે દિવસે અપવાસ કરે છે. તેમાં અપાડ શુદ્ધ ૧૧ને મહાએકાદશી કહેવામાં આવે છે અને તે દિવસે વિષ્ણુ સ્થન કરે છે એમ માનવામાં આવે છે. ચાતુર્માસનો આરંભ એ દિવસથી થાય છે. વિષ્ણુ કાર્તિક શુદ્ધ ૧૧ને દિવસે જાગે છે, માટે તે દિવસને જોધિની એકાદશીનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ એકાદશીનું માહાત્મ્ય પુરાણમાં અને મહાભારતમાં વિશેષ વર્ણવેલું છે. પ્રાચીન કાળમાં પાંડવો, રુકમાંગદ રાજા, અંબરીષ રાજા વગેરેએ એકાદશી મત પાળ્યાનું પુરાણમાં કહેલું છે. તેમના ઉપર આવેલાં ભયંકર સંકટોનો નાશ વિષ્ણુએ કર્યો એની કથા ભાવિક લોક તે દિવસે ખડુજ પ્રેમથી વાચે છે. એકાદશીની ઉત્પત્તિ વિષે એવી કથા છે કે પુરાતન કાળમાં દેવ અને દાનવોની વચ્ચે વિરોધ ચાલતો હતો. તે વખતે કુંભ નામના દૈત્યના પુત્ર મૃદુમાન્યે પોતે અમર થાય એવો વર શંકર પાસેથી મેળવ્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ વગેરે દેવોથી અજીત થયો અને તેનાથી

ગભગાઘને દેવોને સંતાધ જ્વાની જરૂર પડી સર્વ દેવો ત્રિકૂટ પર્વત ઉપર ધાત્રી ઝાડની નીચે એક શુદ્ધામા સંતાધ બેઠા. ત્યાં તેમને ખાવાનું ન મળવાથી ઉપવાસ થયા; પણ તેમના એકત્ર થયેલા શ્વાસથી એક શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. તેણે દેવોની નિનતિ ઉપરથી શુદ્ધાના ઢાર પામે લપાઈ બેઠેલા મૃદુમાન્ય દૈત્યનો નાશ કર્યો તે શક્તિ એકાદશીના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી. તેનામા સર્વ દેવોનું તેજ એકત્ર થયું હતું માટે એકાદશી નત શિવ તેમજ વિષ્ણુ બન્નેના બકતોમા ચાલુ થયું

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

અગીયારશને દિવસે શ્રી વિષ્ણુની ચતુર્ભુજ મૂર્તિને લક્ષ્મી સાથે આસન ઉપર બેસાડી તેમની પૂજા કરવી દશમને દિવસે એક વખત જમીને એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવો રાત્રે જાગરણ કરીને હરિભજનમા વખત ગાગરો. બારશને દિવસે પરીક્ષિયામા ભોજન કરવું. એકાદશીને દિવસે સમુદ્રસ્નાન કરવું. વિષ્ણુને તુલસીમાળા અર્પણ કરીને તે ગળામા ધાગણુ કરવી દશમી, એકાદશી અને દ્વાદશી એ ત્રણે દિવસે હિંગિ ચિતનમા ગાળીને વિષયોપભોગનો ત્યાગ કરવો આપાદી અને કાર્તિકી એકાદશીને દિવસે વૈષ્ણવોએ તપમુદ્રા+ ધાગણુ કરવી. અપાડ શુદ્ધ ૧૨ ને દિવસે વામનની પૂજા કરવાથી નરમેધ થયું ૫૭ મળે છે

ચાલુ રીતિ

એકાદશીની જાળતમા સ્માત અને ભાગનન એવા બે સપ્રદાય છે. એ પ્રત સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ લોક જોટયા આદરથી

* આ સંબંધમાં મતભેદ છે કેટલાએક ગ્રંથમા પ્રતિકૂળ મત છે અને કેટલાએકમા સાતુકૂળ મત છે.

પાળે છે તેટલા જ આદરથી સર્વ વર્ણના લોકો પણ તે પાળે છે. વિશેષે કરીને નીચલા વર્ણના લોકોમાં એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવાનો રિવાજ વધારે છે. કેટલાક એક જ વખત જમીને આ વ્રત પાળે છે. દેશપરતે તે દિવસે કેટલાએક પદાર્થ વર્જ્ય કરવાનો આદ્ય છે. તે દિવસે કેટલેક ઠેકાણે ધઉ અને કેટલેક ઠેકાણે ચોખ્ખા ખાવામાં આવતા નથી. ઉપવાસને દિવસે રોજના બોજનને બદલે શ્લાહાર કરીને રહેનારા અપવાસી લોકોની સંખ્યા મોટી છે. દયમ અથવા ખારંચને દિવસે લોક એક વખત જમે છે. વિધ્યુનાં પ્રસિદ્ધ દેવાલયો જો ઠેકાણે છે ત્યાં જાત્રા ભરાય છે. ધણારા લોક તે દિવસે ઉપવાસ કરીને હરિબજનમાં કાજ ગાળે છે. વિધ્યુનાં નાનાં મોટાં સર્વ દેવાલયોમાં તે દિવસે ઉત્સવ ચાલે છે. હિન્દુ લોક અનેક દેવોના પૂજક છે એવું જો કે પ્રથમ લાગે છે, તો પંચ એ સર્વ દેવો વિધ્યુ અને સિવ એ બે મુખ્ય દેવતાઓનાં રૂપાંતર છે.

શ્રી વિધ્યુ

ની જાગતમાં પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપરથી જો માહિતી મળે છે તે જોવાથી આ દેવને હિન્દુઓના અંતઃકરણમાં અગ્રસ્થાન કેમ મળ્યું એ સમજાઇ આવે છે. વિધ્યુ સંબંધના વિચારો વેદ-કાળમાં ક્ષાત્રના કરતાં જુદા હતા એ નીચેના વિવેચન ઉપરથી જણાશે. વેદમાં સૂર્યને વિધ્યુનું નામ આપેલું છે. તેને ઉદ, વરણ, સવિત્ર, અગ્નિ વગેરે દેવતાઓ કરતાં જોજી પરાક્રમવાળા મણુવામાં આવેલા છે. ચતુષ્પદ બ્રાહ્મણમાં ઉદ્રે વિધ્યુનો શિરઝેદ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. તથાપિ સર્વ જગતનું પાલનપોષણ જે દેવતાના પ્રદાસને લીધે ચાલે છે. તે દેવતા

વિષ્ણુ છે અને તેને સૂર્ય તરીકે માનવામાં આવે છે. આ સૂર્યેષી વિષ્ણુની અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરેલી જણાય છે. તેમાંથી કેટલાએક ઉતારા અહીં આપીએ છીએ.

“આ વિશ્વનો અધિપતિ ભક્તરક્ષક, કૃપાળુ અને ઉદાર છે, તોપણ તેણે ત્રણ જ પગલાં વડે ભૂલોકનું આક્રમણ કર્યું; આનો ઉદ્દેશ મનુષ્ય ઉન્નતિ અને દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે તેવો હતો. આ પરાક્રમની અમે વિશેષ સ્તુતિ કરીએ છીએ. (ઋ. મ. ૧-૧૫૫) આકાશમાં વસેલા અને સર્વને જોવાવાળા વિષ્ણુનાં આ ૧૬૮૦ જે પગલાં જોઈને જ માણસ આશ્ચર્યથી દગ ચઢ જાય છે; તેના ત્રીજા પગલા તરફ જોવાની તો કોઈનામાં તાકાત નથી. પંડિતોની મહા સમર્થ બુદ્ધિ અને કવિઓની ભવ્ય કલ્પના પણ ત્યાં પહોંચી શકતી નથી. ચાર પ્રકારનાં નામથી ૯૦ વિલક્ષણ સ્થિત્યંતરો તે એકાદ ગોળ પૈડાની માફક ચક્ર ચક્ર ફેરવે છે. એ ગરીરે એટલો બધો અનંત છતાં ભક્તિથી રહેજે માપી શકાય છે. તરણ પરંતુ બાળકરૂપ નથી એવો આ વિષ્ણુ હાક મારતાં આવીને ઉભો રહે છે.”

ઉપલા ઉતારામાં જે વિચારો જણાવેલા છે તેના જ આધારથી પુરાણમાં અનેક કથાઓ રચવામાં આવી છે તેમાં સંદેહ નથી. વિષ્ણુનાં ત્રણ પગલા એટલે સૂર્યનો ઉદય, મધ્ય અને અસ્ત. એ ઉપરથી વામન અવતારની કથા અસ્તિત્વમાં આવી, એમ કેટલાએક પ્રતિપાદન કરે છે. વિષ્ણુનું ત્રીજું પગલું કે જેની પ્રાપ્તિ કોઈને પણ ચતી નથી તે પરમપદની પ્રાપ્તિ એ જ આર્યોનું ધ્યેય ગણાય છે. વેદમાં નીચે પ્રમાણે

વિષ્ણુલોકનું વર્ણન

કરેલું મળે છે. “જ્યાં ધ્રુવરત્ના ભક્ત આનંદમાં તદ્દલીન હોય

છે તે વિષ્ણુનો પ્રિય લોક મને પણ પ્રાપ્ત થશે. અમૃતનો અક્ષય ઝરો વિષ્ણુલોકમાં છે. એવો હિતમ લોક તમને પ્રાપ્ત થાય એવી જ અમારા અંતઃકરણની અભિલાષા છે. અતિશય ચપલ અને શૃંગારુક્ત એવી અનેક દિવ્ય ધેનુઓ ત્ય હોય છે. જુઓ, તે સર્વવ્યાપક વીરના આ અત્યંત શ્રેષ્ઠ સ્થાનમાંથી આપણા ઉપર ભરપૂર પ્રદાન પડે છે.” (ઋગ્વેદ મં. ૧-સૂ. ૧૫૪થી ૧૫૬) વિષ્ણુનો પ્રિય લોક એ જ પુરાણકાળમાં વૈકુંઠના નામથી ઓળખાયો. જે પ્રમાણે વૈકુંઠનો પરમાનંદ અવર્ણનીય હોવાનું સાધુસંતોએ વર્ણવેલું છે તે જ પ્રમાણે વેદકાલિન ઋષિઓ પણ તે અવર્ણનીય હોવાનું લખે છે. ભકતને માટે નાના થનારા અને ઉચ્ચનીચપણું ન ગાનનારા વિષ્ણુ સર્વને પ્રિય હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ અને પીઠ વૈષ્ણવ ગ્રંથોમાં વિષ્ણુની સ્તુતિ જે શબ્દોમાં કરી છે તે જ શબ્દોમાં વેદકાળમાં પણ કરવામાં આવી હતી એ નીચેના ઉત્તારા ઉપરથી જણાઇ આવશે.

“ તે પુરાણપુરુષ તો છે જ, પરંતુ નવો કહીયે તોપણ ચાલે. તે સૃષ્ટિનિવામક અને સ્વયંભુ છે. માટે જે આ પરમ શ્રેષ્ઠ વિષ્ણુતા અવતારની સ્તુતિ કરે છે તેને દિવ્ય ઐશ્વર્ય ભોગવવાનો વખત જરૂર આવે છે જ. હે લોકો, સકલ ધર્મવ્યવસ્થાનું આદિકારણ સ્વાભાવિક રીતે વિષ્ણુ જ છે. માટે તમે તમારી શક્તિ પ્રમાણે તેના અવતારનું સ્તવન કરી તેને પ્રસન્ન કરો. તેનાં જે જે ચરિત્રોની વર્ણન કરો. હે વિષ્ણુ, તારા તમને માહિતી હોય તેનું જેવા પરમશ્રેષ્ઠની કૃપાનો અનુભવ અમે હરહી લખ્યે છીએ.” (ઋગ્વેદ મં. ૧-૧૫૬)

વેદકાળમાં આર્યોનાં અંતઃકરણમાં વિષ્ણુને માટે અત્યંત પૂજ્યવૃદ્ધિ હતી. સ્થાવર જંગમ સૃષ્ટિનું પ્રેમથી પોષણ કરનાર દેવ તે એક શ્રીવિષ્ણુ છે એવી ભાવના તેમના મનમાં દૃઢ થઇ હતી. આ ભાવનાનો વિકાસ થતાં થતાં આખરે વિષ્ણુ-ભક્તિનું માહાત્મ્ય એટલું બધું વધ્યું કે વિષ્ણુ કરતાં શ્રેષ્ઠ કોઈ દેવ નથી એવું લોકો માનવા લાગ્યા.

एकः समस्तं यदिहास्ति किंचित्
तदच्युतो नास्ति परम् ततोऽन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतत्
आत्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥

“જે સર્વ કંઈ અહીં છે તે વિષ્ણુ છે, બીજું કોઈ નથી. તે હું છું, તે તું છે તે આ સર્વ છે, તે આત્મા છે. ભેદાભેદનો મોહ છોડી દે.” આવા પ્રકારનો સમાજનો મત બધાનો ગયો અને વિષ્ણુ માટે પ્રેમ અને ભક્તિની વૃદ્ધિ થતી ગઇ. વિષ્ણુના ત્રણ પદ એટલે સૂર્યનો ઉદય, મધ્ય અને અસ્ત એવું જિજ્ઞાસુઓએ ઠરાવ્યું. તોપણ જેમની વૃત્તિ ધર્મ તરફ હતી તેમણે એ પદોનો સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણબોધ એવો અર્થ કર્યો. અને જેને વેદગાયકોએ ‘પરમ્ પદમ્’ અને પુરાણકારોએ ‘વૈકુંઠ’ એવું નામ આપ્યું તેને વેદાંતીઓએ ‘નિર્ગુણ બ્રહ્મપદ’ નામ આપ્યું. પુરાણ, રામાયણ અને મહાભારતના કાળમાં વિષ્ણુ અધર્મનો નાશ કરવા માટે ફરી ફરીને મૃત્યુલોકમાં અવતરે છે એવી માન્યતા દૃઢ થઇ. એવા

વિષ્ણુના અવતારોનું વર્ણન

સર્વ પુરાણોમાં એક જ પ્રકારનું મળતું નથી. વાયુપુરાણમાં બે ઠેકાણે અવતારોનું વર્ણન છે. પહેલા વર્ણનમાંના બાર અવતાર

વિષ્ણુના નથી. બીજા દસ અવતાર વિષ્ણુના છે અને તેમાંના નવનાં નામ વરાહ, રૂસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, દત્તાત્રેય, વેદવ્યાસ અને કલ્કી એમ આપેલાં છે. દત્તાત્રેયે અલર્ક અને પ્રહ્લાદને આન્વક્ષિકી (ધ્યાનયોગ) શીખવ્યો. તેમજ યદુ અને હૈહયને યોગ શીખવ્યો એમ કહેવાય છે. આ પ્રહ્લાદ વિષ્ણુભક્ત હતો અને તેણે પોતાના પિતા હિરણ્યકશ્યપુની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ વિષ્ણુભક્તિનો પંથ વધાર્યો. કેટલાંએક પુરાણોમાં હંસ, કૂર્મ, મત્સ્ય, હયગ્રીવ વગેરે અવતારો મળે છે. સાંખ્યશાસ્ત્રના ઉત્પાદક કપિલ, આયોર્ધધી વિદ્યાના ઉત્પાદક ધન્વંતરી, બદ્રિકા-શ્રમમાં તપશ્રયાના યોગથી બ્રહ્મત્વને પહોંચેલા નર અને નારાયણ, જેના ઉપરથી આ ભૂગોળનું નામ પૃથ્વી પડ્યું તે પૃથુરામ, એ સર્વેને વધતાઓછા પ્રમાણમાં વિષ્ણુના અવતાર માનવામાં આવે છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યા પ્રમાણે આ વિષ્ણુત વિભૂતિને અવતાર તરીકે ગણવામાં આવી એમાં સંદેહ નથી. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે:—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तर्जोऽशंसंभवम् ॥

ગીતા. અ-૧૦-૪૧.

અર્થ:—જે જે વિભૂતિ ઐશ્વર્યયુક્ત, શોભાયુક્ત અથવા બીજા કોઈ પણ પ્રભાવવાળી હોય તે મારા તેજના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. આ અર્થ પ્રમાણે અનેક વિભૂતિ થઈ, તથાપિ તે પૈકી મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે દસ અવતારને જ મહત્વના માનવામાં આવ્યા; અને તેમાં શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ એ તો સર્વમાન્ય થયા તથા તેમની પૂજા સર્વ હિન્દુ લોકોએ કરવા માંડી. કેટલેક ઠેકાણે દત્તાત્રેયની પણ ભક્તિ

કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રમાં તે વશિષ્ઠ થાય છે. કોઈ ઠેકાણે વિષ્ણુનું દેવાલય હોતું નથી. પણ તેને બદલે તેના એકાદ અવતારની સ્થાપના કરેલી હોય છે. નૃસિંહ, રામ, કૃષ્ણ, નારાયણ એ અવતાર પ્રીત્યર્થ વિષ્ણુના દેવાલયો ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થાપન થયેલા છે. ઉપર કહેલા

અવતારોનું રહસ્ય

હિત્કાંતિના તત્ત્વને અનુસરીને છે એવું કેટલાએક કહે છે. મત્સ્ય* એ હાથ પગ વગરનો પહેલો અવતાર છે. બ્રહ્માને કૂર્માવતાર એ મત્સ્ય કરતા ઉપરી કોટિનો અવતાર માલમ પડે છે. આગળની પાયરી જે ચતુષ્પાદ પશુ તેનો દાખલો વરાહાવતાર છે. એ પછી નૃસિંહ એ નર અને પશુનું એકીકરણ છે, અને પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચેલો મનુષ્ય જન્મ પામે તે પહેલાનો આ અવતાર છે. આ પછી ચાચક રૂપે અવતીર્ણ થયેલો હિંગણો વામન, એ અપૂર્ણ દશાએ પહોંચેલી માનવી પ્રકૃતિનો અવતાર છે. ત્યાર પછીનો પશુરામ અવતાર એ તામસી વૃત્તિથી ભરેલ અને બળવાન દેહવાળો પૂર્ણરીતે વધેલો મનુષ્ય છે. આ પછીના રામ જેમનામાં તામસી વૃત્તિનો લોપ થઈને સાત્ત્વિક વૃત્તિ વધ્યાનું બતાવેલું છે. રામની પછી કૃષ્ણ જેમનામાં સત્ત્વ, રજ, તપ, રાગદ્વેષ નથી એવો, કેવળ સત્યના જોર પર ઝૂઝનારો, પરંતુ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને નિષ્કામ કર્મ કરનારો મુક્તિદી છે. અર્થાત્ રામ કરતા પણ

*મહાપ્રલયની કથા સાથે મત્સ્યાવતારનો સંબંધ છે અને એવો પ્રવચ એક કાળે પ્રયો હોતો એવું ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી ધર્મ પણ કહે છે પ્રવચ સંબંધમાં બીજા દેશના લોકોમાં કેવી રીતે કલ્પના આવી તે માટે અનેક તર્ક કરવામાં આવ્યા છે.

ઉપલે પંચમીએ ચઢેલો, જગતમાંનાં સુખદુઃખ તરફ સમભાવે
 જોનારો એ જીવનમુક્ત પુરુષ છે. પોતાની જાતે જીવનમુક્ત થવામાં
 કાંઈ વિશેષ નથી, પરંતુ આત્મજગતી આખા માનવસમાજને
 પૂર્ણવિસ્થાએ પહોંચાડવો જોઈએ એવું પ્રતિપાદન કરનારો
 પૂર્ણપ્રભુ બુદ્ધ તે પછી થયો. અર્થાત્ મત્સ્ય પછી ક્રમે ક્રમે
 વરાહ નૃસિંહ થયા; શરૂઆતમાં પૂર્ણદેશાએ નહિ પહોંચેલો
 મનુષ્ય તે જ વામન; ત્યાર પછી રાગદ્વેષથી ભરેલો મનુષ્ય તે
 પરશુરામ; તેનાથી સાત્ત્વિક તે રામ. રામ કરતાં ઉચ્ચ
 સામાજિક પ્રગતિ જતાવનાર શ્રીકૃષ્ણ; અને સર્વ જગતનો
 ઉદ્ધાર કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા કરનારો મનુષ્ય તે બુદ્ધ; એવી
 રીતે આ અવતારોની સંકલ્પના છે એવું ઉત્કાંતિવાદી હિન્દુઓ
 કહે છે.

વિષ્ણુભક્તિનો સંપ્રદાય

એક જ રીતે ચાલતો આવેલો છે એમ નથી. બીજા પિતામહ
 બાણસખ્યા પર હતા ત્યારે યુધિષ્ઠિરે તેમને અનેક પ્રશ્ન
 પૂછેલા, તે વખતે ‘સર્વમાં શ્રેષ્ઠ દેવ કોણ ?’ એ પ્રશ્નનો બીજો
 ઉત્તર આપેલો કે વિષ્ણુ એ જ પરમશ્રેષ્ઠ દેવ છે. તેને આદિ
 અથવા અંત નથી, તે વિકારરહિત છે; અને જે શ્રદ્ધાથી
 તેની ભક્તિ કરવામાં આવે તો તેથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય
 છે. સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરીને તેનું રક્ષણ કરનાર તે વિષ્ણુ મહાસમર્થ
 છે. શાન્તિપર્વમાં ‘નરનારાયણનું’ આખ્યાન છે તેમાં
 કહેલું છે કે રાાયણુવ નારાયણથી નર, નારાયણ, હરિ અને
 કૃષ્ણ એ ચાર મૂર્તિ ધર્મને પેટે ઉત્પન્ન થઈ. તે પૈકી નર
 અને નારાયણ એ બે બાહ્યોએ દેહરૂપી રથમાં બેસીને ઉંચું
 તપશ્ચર્યા કરી. આ ઋષિઓની ખ્યાતિ સર્વત્ર ફેલાવાને લીધે

અનેક માણુઓ તેમનાં દર્શન કરવા માટે જતાં હતા. એક
 વખત નારદ મુનિ તેમને મળવા ગયા અને સ્વાયંભુવ દેવાધિ-
 દેવ નરનારાયણ (વિષ્ણુ) ની મુલાકાત પોતાને કેવી રીતે
 થશે એવો સવાલ કર્યો ત્યારે તેમણે નારદને નારાયણનું
 નિવાસસ્થાન જે શ્વેતદ્વીપ, ત્યાં જવાને માટે કહ્યું. તે પ્રમાણે
 નારદ ત્યાં ગયા અને નારાયણનાં દર્શનનો લાભ તેમને મળ્યો.
 આ દેવતાનું દર્શન યજ્ઞયાગ અને તપશ્ચર્યા કરવાથી
 થતું નથી. વળી આખ્યાનમાં એમ પણ કહેલું છે કે એક
 વાર એકત, દ્વિત અને ત્રિત નામના ત્રણ ઋષિ શ્વેત-
 દ્વીપમાંથી પાછા આવ્યા અને એવું જણાવ્યું કે જેના
 અંતઃકરણમાં નારાયણને માટે અનન્ય ભક્તિ છે તેને જ
 નારાયણના દર્શન મળે છે. નારદ એ પોતાનો પરમભક્ત છે
 એવું જણીને જ નારાયણે તેને પાંચ રાત્રિ સુધી સિદ્ધાન્ત
 નામનો ભક્તિમાર્ગ દર્શાવ્યો હતો. ભગવાન નારાયણે કહ્યું કે
 ‘ હિસા કરીને યજ્ઞયાગાદિક કરનારાઓને મારી પ્રાપ્તિ થતી
 નથી. મારા ચાર રૂપ થયાં. તે વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન
 અને અનિરૂદ્ધ, અથવા પરમાત્મા, છવાત્મા, મન અને
 અહંકાર એવાં છે. વાસુદેવને ઠેકાણે પૂર્ણ ભક્તિ રાખવી. જે
 એકનિષ્ઠાથી વાસુદેવની પૂજા કરે છે તે ભક્ત સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે.
 પંચરાત્ર સિદ્ધાન્ત એ સર્વ વેદનો સાર છે અને તેની રચના
 ચિત્રશિખાંડી નામથી વિષ્ણુએ થયેલા સમર્પિએ કરી છે. એ
 પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ જન્મે માર્ગોનો પોષક છે. તે સિદ્ધાન્ત
 પૃથ્વી પર નારદે પ્રચલિત કર્યો એવું શાન્તિપર્વમાં લખેલું છે.
 પંચરાત્ર સિદ્ધાન્ત એ જ પરમાત્મપ્રાપ્તિનો સહેલો ઉપાય છે.
 વળી તેને

. વાસુદેવ ધર્મ

એવું નામ પણ આપી શકાય. આ વાસુદેવ ધર્મ એક વખતે આપણા દેશમાં ચાલતો હતો. જે વખતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એમની પૂજા રૂઢ થઈ નહોતી તે વખતે સર્વ લોકો વાસુદેવને પરમપૂજ્ય દેવ માનીને તેની જ ભક્તિ કરતા હતા. જે વખતે મહાભારત યુદ્ધમાં યજ્ઞયાગ અને હિંસા માટે અનુકૂળ મત નહોતો તે વખતે ભક્તિપ્રધાન એકેશ્વરી વાસુદેવ ધર્મ ફેલાતો ગયો. પતંજલી, પાણિની વગેરે પ્રાચીન લેખકોના વખતમાં વાસુદેવને પરમ શ્રેષ્ઠ દેવ તરીકે લોકો માનતા હતા, એવું તેમના લેખોમાંનાં કેટલાએક વાંચે. ઉપરથી જણાય છે. નિવૃત્તિ અને નિષ્કામ ભક્તિ વાસુદેવધર્મનાં મુખ્ય અંગ છે, તોપણ પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં રહીને નિવૃત્તિ પર મન રાખવું એ જ યોગ્ય છે એમ તેમાં દહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણે પણ ગીતામાં વાસુદેવભક્તિની મહત્તા વર્ણવેલી છે અને સર્વ રીતે વાસુદેવને ધરણુ જઈને તેની તન, મન અને ધનથી સેવા કરનારો જ ભક્ત શ્રેષ્ઠ છે એમ દહેલું છે.

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥

અર્થ:—ધણા જન્મ પછી વાસુદેવ એ જ સત્ય છે એવી ભાવનાથી જ્ઞાની મનુષ્ય મને બળે છે; પરંતુ એવો મહાત્મા દુર્લભ છે. આ જ વાસુદેવ ભગવાનના નામથી પણ સંબોધાતા અને વાસુદેવ ધર્મના અનુયાયીઓ ભાગવતના નામથી ઓળખાતા.

‘ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય’ એ અત્યંત પવિત્ર મનાયેલા તારક મંત્રનો ભાગવત સંપ્રદાયી લોક આજે પણ જપ કરે છે. વિષ્ણુ પ્રીત્યર્થે શાન્તિમામની પૂજા કરવાનો વૈષ્ણવોમાં ગિવાજ છે.

વાસુદેવ પૂજ્ય દેવ હોવાને લીધે જ ગૃહવિધિમાં તેનો નામો-
 ચ્યાર કરવાનો રિવાજ પડ્યો અને શ્રાદ્ધની પુર્ણતા પિતૃસ્વરૂપી
 જનાર્દનો વાસુદેવ: પ્રીયતામ્ પ્રીતો ભવતુ એ શબ્દથી થવા
 લાગી એ ખુલ્લું છે. શ્રીકૃષ્ણે ગીતાપદેશ કર્યો તે વખતે વાસુદેવ,
 નારાયણ અને વિષ્ણુ એ એક જ છે એવી માન્યતા નહોતી
 એમ દેખાય છે; કારણ કે કૃષ્ણે અર્જુનને વિશ્વરૂપ દર્શન આપ્યું
 તે વખતે શાદિત્યાનામહમ્ વિષ્ણુ: એટલે આદિત્યોમાનો હું
 વિષ્ણુ * છું એમ કહ્યું. અર્થાત્ તે વખતે સૂર્યને ઠેકાણે વિષ્ણુને
 માનવામાં આવતા હતા.

કાળે કરીને કૃષ્ણનું મહત્ત્વ વધવાથી કૃષ્ણ એ જ
 ભગવાન, એ જ વાસુદેવ અને એ જ વિષ્ણુ છે એમ માનવામાં
 આવ્યું. વિષ્ણુ સર્વની પહેલા અંત્યમાં જન્મ પહોંચ્યા માટે જ
 તે શ્રેષ્ઠ છે એવું તૈત્તરીય આરણ્યકમાં કહેલું છે. શતપથ
 બ્રાહ્મણમાંના વામનાવતારની કથા ઉપરથી એ વિશ્વવ્યાપી હોવાનું
 સિદ્ધ થાય છે. આત્મા માર્ગક્રમણ કરતા આખરે વિષ્ણુનું
 પરમપદ પામે છે એમ કહેલું છે. મૈત્રી ઉપનિષદમાં અગ્નિ
 વિષ્ણુ તરીકે ગણેલ છે, અને જગનની તે પોષણ કરનારી
 વસ્તુ હોવાથી તેની સ્તુતિ કરેલી છે. આ પ્રમાણે વિષ્ણુનું
 મહત્ત્વ ધીમેધીમે વધતું ગયું. ગૃહસંસ્કારોમાં પણ વિષ્ણુને
 મહત્ત્વ મળ્યું. આપસ્તંબ, હિરણ્યાક્ષિન વગેરે સુત્રકારોએ
 ગૃહવિધિમાં તેમને અગ્ર સ્થાન આપ્યું છે. વધુવરને ઉદ્દેશીને
 'સપ્તપદ્મીની વિધિ'માં વિષ્ણુ તમને માર્ગ બતાવે અને તમારી

*વર્ષના બાર મહિનાને બાર આદિત્ય અથવા સૂર્ય હોવાનું
 ગ્રાચીન કાળમાં માનવામાં આવતું, અને મધુમાસનો જ આદિત્ય
 તે જ શ્રેષ્ઠ સમજીને તેને વિષ્ણુ કહેતા.

સાથે રહે, એવું કહેલું છે. આ ઉપરથી વિધ્યુને કેટલા પૂજ્ય માનવામાં આવતા તે જણાઈ આવશે. મહાભારતમાં વિધ્યુની સ્તુતિ અનેક રીતે કરી છે.

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।

श्रीलोकान्व्याप्य भूतात्मा भुक्ते विश्वमुगम्ययः ॥

-અનુ૦ ૧૪૯-૧૪૦

ब्रह्म नारायणो नाम प्रमथः शश्वतोऽगमयः ।

विपाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥

-ચન૦-૧૮૯-૪

અર્થાત્ વિધ્યુ જગતની હૃત્પતિ કરનાર, રક્ષણ કરનાર અને સંહાર કરનાર છે. તે ત્રણ લોકમાં રહેલ છે. તે આવનાશી, અબ્યય અને પ્રાણીમાત્રનો અન્તરાત્મા છે, એવું અમે સેંકડો વર્ષથી માનીએ છીએ. વાસુદેવ ધર્મ એ જ વિધ્યુવ ધર્મ અને એને જ

ભાગવત ધર્મ

નું નામ મળેલું છે. પ્રાચીન કાળમાં તેનો પ્રચાર થયો હતો. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ ધર્મને પ્રાચીન કાવવા માટે કંઈક આધાર મળે છે. ખ્રિસ્તી શક પહેલાં બસોથી ચારસો વર્ષ મુખીના જે લેખ મળે છે તેમાં ભાગવત ધર્મનો ઉલ્લેખ છે. ત્રેવીસસો વર્ષ પહેલાં ચંદ્રગુપ્તની પાસે મેગેસ્થનિસ નામનો ગ્રીસ દેશનો ગૃહસ્થ આવ્યોદનો. તેણે તે કાળમાં વાસુદેવ કૃષ્ણની પૂજા લોકોમાં ચાલુ હતી એવું લખેલું છે. ખ્રિસ્તી શકના ચોથા સદ્માં ગુપ્ત વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. તેમનાં નામ પર પરમ ભાગવતઃ એવા અક્ષરો છે. ભાગવત ધર્મ એટલો સરસ

હતો કે ગ્રીક જેવાં પરદેશીઓએ પણ એ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, એની સાક્ષી ઇતિહાસ આપે છે. ભાગવત ધર્મના જેવો ભક્તિ-પ્રાધાન્ય સાર્વજનિક અથવા વિશ્વધર્મ પરદેશીઓને પસંદ પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી. ઇશ્વરમા નિઃસીમ પ્રેમ, તેનું નામ-કીર્તન, તેના ગુણનું મનન, ચિંતન અને નિદિધ્યાસન તથા તેની નિષ્કામ સેવા, એના જેવા સહેવા અને આનંદદાયક સંસાર-તાપને ભુલાવનારા ભક્તિના પ્રકાર સર્વમાન્ય થયા તેમા નવાઈ નથી. ભાગવત ધર્મનો સ્વીકાર કરવામાં જાત, ધર્મ, લિંગ અથવા ખીન્ને કોઈ પણ ભેદભાવ આડે આવતો નથી અને તેના પ્રવર્તક જેમ આહણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને કિજ શ્રદ્ધ ગયા તે જ પ્રમાણે સામાજિક વર્ણવ્યવસ્થામા નીચ મનાયેલા શૂદ્ર, અતિશૂદ્ર, ઢેડ, ચમાર અને એવું પણ થાય છે.

આમ આ ભાગવતધર્મ વિદ્વાન અને અવિદ્વાન, શ્રીમત અને ગરીબ, બુદ્ધ્ય અને નીચ, પ્રાગતિક અને પુરાણમતવાદી એ સર્વને માન્ય થયો અને તેથી તેની ધ્વજ આજ સુધી આખા દેશમા ફરકી રહી છે; તથા તે દીર્ઘકાળ સુધી ફરકતી રહેશે એમા પણ સંશય નથી. હાલના વખતમાં વૈષ્ણવ, સૈવ, સૌર, ગાણપત્ય, સમાજિઝ્મ, થીઓમોશિઝ્મ અને ખીન્ન અનેક ધર્મપંથના અનુયાયીઓ વધના ઓછા પ્રમાણમા ભાગવત ધર્મના અનુયાયી છે એમ કહેવું જોઈએ. આ ભાગવત ધર્મનું પૌરાણિક કાળમાં

વૈષ્ણવ ધર્મ

નામ પડ્યું અને તેના અનેક પ્રવર્તક થયા. તેમણે પોતાના સંહર્તનના અને ભક્તિના જોરથી આ ધર્મનું મહત્ત્વ વધાર્યું.

બૌદ્ધ ધર્મના પ્રતિસ્પર્ધી અને વેદપ્રણિત ધર્મનું પુનરુજ્જીવન કરનારા સુપ્રસિદ્ધ શંકરાચાર્યે ભાગવત ધર્મિઓના પંચરાત્ર સિદ્ધાન્તનું ખંડન પોતાના ભાષ્યમાં કરેલું છે. (વેદાન્તસૂત્રભાષ્ય અધ્યાય ૨-૨-૪૨-૪૫) તેમણે એમ પ્રતિપાદન કર્યું કે દરેક મનુષ્ય પરમેશ્વરનો અંશ છે અને જ્ઞાનના બળથી બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જગત મિથ્યા છે અને આપણે જે દેખીએ છીએ તે સર્વ હશ્વરી માયાના આવરણથી આપણને સત્યસ્વરૂપે દેખાતું નથી. નેત્ર ઉપરનાં અજ્ઞાન પડળ દૂર થયા સિવાય આપણે સત્યને જોઈ શકીશું નહિ. કર્મથી જીવને બંધન પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્ઞાનાદેવ મોક્ષઃ ન તુ કર્મસમુચ્ચયાત્ ।

માટે જ્ઞાનને જ શ્રેષ્ઠ માનવું. પરમેશ્વર અને મનુષ્ય એમનામાં એવ્યસેવકનો સંબંધ છે અને જીવ તથા શિવ જુદા છે, એ ભાગવત ધર્મનો મુખ્ય મુદ્દો છે. તેને શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તથી ધક્કો લાગ્યો ત્યારે ભાગવત ધર્મના અનુયાયીઓ શંકરાચાર્યના મતને ઉખેડી નાંખવા માટે આગળ આવ્યા. પ્રથમ વિશિષ્ટાદિત મતના સંસ્થાપક રામાનુજાચાર્યે શ્રુતિ, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્રો અને પુરાણોને આધારે બ્રહ્મ એ નિર્ગુણ નથી પણ અનેક ગુણોથી ભરિત છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું. જે કે જ્ઞાન અને કર્મના સમુચ્ચય મોક્ષ સાધવાને માટે આવશ્યક છે, પણ જ્ઞાન કરતાં બહિતથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે એવો રામાનુજનો મત છે. તેમણે નીચેના ત્રણ મુદ્દાઓનો વિચાર કરેલો છે. ૧. વિષ્ણુ એ જ પરમાત્મા છે. ૨. જીવાત્મા એ અણુ પરિમાણ છે તથા પરબ્રહ્મમૂર્તિનો અંશ છે; અને દરેક જીવાત્મા સ્વતંત્ર છે. ૩. સર્વ દસ્ય પદાર્થ તે આત્મા નથી. આત્મા અમર

છે અને અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, તથા તેનામાં વાસ કરનારો ધશ્વર એ જ અંતર્ય આત્માનો 'શાસ્તા છે; પરંતુ મનુષ્યનો આત્મા અને પરમાત્મા એ ભિન્ન છે. પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરી લેવાને માર્ગ ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે યાન અને ભક્તિપૂર્વક કરેલું નિષ્કામ કર્મ છે. રામાનુજના પ્રતિપાદનનો સાર પણ એ જ છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના તામીલ પ્રાન્તમાં રામાનુજ સંપ્રદાયના લોક છે. આ સંપ્રદાયને શ્રીસંપ્રદાય કહે છે. સંકેડે ૧૫ ટકા આ સંપ્રદાયના છે અને ૭૫ ટકા શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે ચાલનારા છે તથા બાકીના મધ્વ અને વલ્લભપંથી હોવાનું વસ્તીગણતરીના આંકડા ઉપરથી જણાય છે. રામાનુજની પત્ની પ્રિસ્તી શકના ૧૩મા સૈકામાં

મધ્વાચાર્ય ઉદ્દે આનંદતીર્થ

યજ્ઞગયા. એમણે દૈત મતનું પ્રતિપાદન કર્યું વિષ્ણુ એ એક જ અનાદિ અને અનન્ત પરમાત્મા છે. મનુષ્ય અને તેનામાં એવક અને ધણીનો મંમંધ છે. ખીજી વસ્તુઓની માફક જ્ઞાતા અને શિવનો પણ યોગ્ય વખતે નાશ થવાનો છે. શક્ત વિષ્ણુ એ જ અવિનાશી છે. ભક્તિથી વિષ્ણુને આગધવા, તેના આયુષી શરીર ઉપર ધારણ કરવાં, કીર્તન કરી તેના ગુણ ગાવા વગેરે ભક્તિના પ્રકાર તેમણે કહ્યા છે. તમ્મમુદ્રા અને ગોપીઅંદનની મુદ્રા ધારણ કરવાની રૂઢી તેમના ઉપદેશથી વૈષ્ણવોમાં ચાલુ થઈ. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં મદ્રાસ ઈલાકાના પછાપરા ભાગમાં અને મુમ્બઈ ઈલાકામાં દક્ષિણ ભાગમાં મધ્વ મન ચાલુ છે. એ મતને માધ્વ સંપ્રદાય કહે છે. ઉત્તર દેશમાં નિંબાર્કે વિષ્ણુભક્તિ વધારી. તેનો સંપ્રદાય 'તનક સંપ્રદાય'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વિષ્ણુને બદલે રાધાકૃષ્ણની પૂજા કરવાનો રિવાજ નિંબાર્કે પાંચો.

તરફ વાળ્યા. ચૈતન્ય કૃષ્ણના અવતાર છે એમ માનવામા આવે છે. કૃષ્ણ નામનો હુચ્ચાર કરીને અત્યંત ભક્તિથી તેને શરણુ જવાનો અધિકાર સર્વ વર્ણના લોકોને સરખો છે, એવો ચૈતન્ય સપ્રદાયી લોકોનો મત છે. ચૈતન્યનાં ‘શિક્ષાશતક’ નામનાં પદો પ્રાસાદિક છે. રામાનંદ, કૃષ્ણીર, ચૈતન્ય એમના સિવાય મીરાબાઈએ પણ કૃષ્ણભક્તિ વધારી. એણે રચેલા પદ હજારો ભક્તો આનંદથી ગાય છે. રજપુતાનામા દાદુ નામના પીળગએ કૃષ્ણભક્તિનો સપ્રદાય વધાર્યો તેના અનુયાયીઓને દાદુપથી કહેવામા આવે છે. અકબરની કારગીર્દીમા મજવાસી સુદાસ પ્રાસદિમા આ યો. તે આધારો હતો. તેના પદો ભક્તિરસથી ભરપૂર છે અને મહારાષ્ટ્રમા જે પ્રમાણે તુકારામના અભંગ અત્યંત પ્રેમથી ગવાય છે તે જ પ્રમાણે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા સુદાસના પદો હજારો લોકો આનંદથી ગાય છે. તેની પછી મેવાડ પ્રાંતમા સુદરદાસ વિષ્ણુભક્તિથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. દોઆબ (સયુક્ત પ્રાંત)મા અદારમા સૈફામાં ગિરિધારી નામના કવિએ પણ વૈષ્ણવ ભક્તિ વધારવામા પોતાના પ્રાસાદિક પદોથી મદદ કરી. જે પ્રમાણે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા અનેક સાધુસતે જન્મીને વૈષ્ણવમનનો પ્રચાર કર્યો તે જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર

કરનારા અનેક સાધુસંત જન્મ્યા. સંસ્કૃત ભાષાનો શાનમંડાર સામાન્ય જનોને અગમ્ય થવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણ ન હોય તેને બ્રહ્મશાનનો અધિકાર નથી એમ સાધારણ રીતે કરવાથી તેમને મટે મતાદિકનો એક જ રસ્તો ખુલ્લો છે એમ થયું. બકારની ટાપરીપતું મહત્વ વધવાથી ખરો ધર્મ જતો રહ્યો. એવે વખતે સન્માર્ગનો બોધ કરનારા જે અનેક સાધુઓ જન્મ્યા

તેમણે મહારાષ્ટ્ર ઉપર અનંત ઉપકાર કર્યા છે. તેમણે સંસ્કૃત
 ભાષામાંના જ્ઞાનભંડાર ખુલ્લો મુકીને પ્રાકૃત જનોને તે છટે હાથે
 લૂંટવાની સગવડ કરી આપી. ઇશ્વર અને મનુષ્યપ્રાણીની
 વચ્ચે સેવ્ય અને સેવકનો સંબંધ છે માટે ભક્તિથી ઇશ્વરને
 પોતાનો કરી લેવો જોઈએ. ઇશ્વરસેવા કરવાનો અધિકાર સ્ત્રી-
 પુરુષને સરખો છે અને જાતિનો ઉચ્ચનીચ ભેદ ઇશ્વરને ઘેર
 હોય એ સંભવિત નથી એવું સંતોએ પ્રતિપાદન કર્યું. તેમનું
 વર્તન પવિત્ર, ભાવિક અને પ્રેમાળ હતું તેમજ તેમનું
 અંતઃકરણ રાગદ્વેષથી અલિપ્ત, પરમ શુદ્ધ અને ક્રોધાળ હતું.
 વળી તેમણે જાતાવેલો ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ સુલભ અને
 સુખદાયક હતો. તેથી તેમના ઉપદેશની છાપ લોકો ઉપર પડે
 અને ધર્મ સંકળ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય? આ સંતજનોના
 ઉપદેશનું પરિણામ ઉત્તમ આવ્યું. મહારાષ્ટ્રમાં શુમારે પાંચસો
 વર્ષથી ભાગવત ધર્મ સંબંધી જે હીલચાલ ચાલતી હતી તેનું
 મથાર્થ વર્ણન કે. ના. માધવરાવ રાનડેએ મરાઠાઓના
 ઇતિહાસમાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છે: “આ પાંચસો વર્ષમાં આશરે
 પચાસ સાધુસંત આ દેશમાં જન્મ્યા. તેમાં કેટલીએક સ્ત્રીઓ,
 થોડાપણા હિન્દુધર્મ સ્વીકારેલા મુસલમાનો, અરધે ભાગે
 બ્રાહ્મણ અને બાકી રેલા તેમો સોની, મરાઠા, કણ્બી, દરજી,
 માળી, કુંભાર અને ઢેડ હતા. કેટલીએક વેશ્યાઓ અને દાસીઓ
 પણ હતી. આ ધર્મજગૃતિની વિશેષ ખૂબી એ હતી કે ધર્મનાં
 ઉત્તર તત્ત્વોની છાપ એક જ વર્ગ પર ન બેસતાં સમાજના
 સર્વ વર્ગના અંતઃકરણ પર બેસી હતી. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો,
 ઉચ્ચ અને નીચ, સુશિક્ષિત અને અશિક્ષિત; હિન્દુ અને
 મુસલમાન એ સર્વ લોકો ઉપર આ ધર્મવિચારોના સંસ્કાર પડ્યા.

જ્યાં સાર્વજનિક જાગૃતિ છે એવાં ઠેકાણાં બાદ કરતાં બીજી કોઈ જગ્યાએ આ પ્રકારનું ચમત્કારિક, ધાર્મિક પરિણામ જનનમાં બીજા કોઈ દેશમાં બન્યું હોય એમ ઇતિહાસ ઉપરથી દેખાતું નથી. પંજાબમાં હિન્દુ અને મુસલમાનોનું ધાર્મિક ઐક્ય કરવાનો નાનકે મહાપ્રયત્ન કર્યો. પૂર્વમાં બંગાળમાં શક્તિ અને દાલીની ઉપાસનામાંથી લોકોને ભાગવનધર્મમાં ખેંચવાનો પ્રયત્ન ચૈતન્યે કર્યો. રામાનંદ અને કબીર, ગુરૂસીદાસ અને સૂરદાસ, જયદેવ અને રાધદાસ એ સર્વેએ ધર્મોત્તતિના કાર્યમાં પોતાનાથી બનતી મદદ કરી. એનું પરિણામ ઈષ્ટ અને કાયમનું આવ્યું. પરંતુ મહારાષ્ટ્રના સતીએ તેના કરતાં પણ વિશેષ મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું. ચાગદેવ અને જ્ઞાનદેવ, નિવૃત્તિ અને સોપાન, મુક્તાબાઈ અને જની, આકાબાઈ અને વેણુબાઈ, નામદેવ અને એકનાથ, રામદાસ અને તુકારામ, શેખ મહમ્મદ અને શાંતિ બહામણી, દામાજી અને ઉદ્ધવ, ભાવુદાસ અને કૂર્મદાસ, બોદલે જુરા અને સતીબા પવાર, કેશવ સ્વામી અને જયરામ સ્વામી, નરસિંહ સ્વામી અને રંગનાથ સ્વામી, ચોખામેળા અને દોઘે કુંભાર, નરહરિ મોની અને સાવતો માળી, બહિરામ ભટ્ટ અને ગણેશનાથ, જનાર્દનપંત અને મુધોપંત એમના અને બીજા કેટલાએકનાં ચારિત્ર્યો ઉપરથી મહારાષ્ટ્રમાં આ ધર્મજાગૃતિની હીલચાલ કેટલી મહત્ત્વની હતી એ જણાઈ આવશે. એ સર્વમાં જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ અને

. શ્રી સાધુ તુકારામ

એમણે કીર્તનનું માહત્તમ્ય બહુ વધાર્યું. તુકારામને તો સતીના મુકુટમણિ તરીકે માનવામાં આવે છે. ભાગવનધર્મી સતીનું

અને તેમના શિષ્યોનું ભૂમિ ઉપરનું વૈકુંઠ પંઢરપુર હતું. વિઠાળા એ
 વૈકુંઠનો અધિપતિ હતો અને આપાઢી અગીયારસ એ મહોત્સવનો
 દિવસ હતો. ભાગવત સપ્રદાયના લોકોનો તે દિવસનો આનંદ
 ગગનમાં પણ સમાતો ન હતો. પંઢરપુર અને વિઠાળાની
 માહિતી ગુરુવચ્ચ ડા. ભાંડારકરે નીચે પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ કરી છે
 અસલના સંસ્કૃત શબ્દ વિષ્ણુમાંથી વિઠાળા એ પ્રાકૃત શબ્દ
 નીકળેલો છે. વિષ્ણુનું કાનડીમાં વિકૃ એ રૂપ થયું. ' ળા '
 અને ' લ ' એ કોમળના દર્શક પ્રત્યય છે. વિકૃળા, વિકૃલ
 એનાં જ વિઠાળા, વિકૃ, વિકૃલ એ રૂપાંતરો થયાં છે.
 વિકૃળાનું દેવાલય ક્યારે બાંધવામાં આવ્યું એ જાણવાને સાધન
 નથી. એક તામ્રપટ ઉપરથી એમ જાણાય છે કે દેવગિરિમાં
 જ્યારે ચાલુક વંશનો કૃષ્ણ રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે
 તેના સેનાપતિ મલ્લીસેટ્ટીએ શકે ૧૧૭૧ (ઇ. સ. ૧૨૪૯)
 માં બેલગામ જિલ્લામાં બીમરથી નદીને કાંઠે આવેલા પૌંડરિક
 ક્ષેત્રમાંનું એક ગામકું ઇનામ તરીકે આપ્યું. એ ગામકું વિષ્ણુ-
 દેવની નજીક જ છે એવો ઉલ્લેખ તામ્રપટમાં છે. પૌંડરિક ક્ષેત્ર
 પંઢરી અથવા પંઢરપુર હોવું જોઈએ અને તામ્રપટમાં જે વિષ્ણુદેવનો
 ઉલ્લેખ છે તે જ હાલના પ્રસિદ્ધ વિઠાળા હશે. બીજા એક
 શિલાલેખ ઉપરથી જાણાય છે કે, શકે ૧૧૯૨ (ઇ. સ. ૧૨૭૦)
 માં કેશવના પુત્ર બાનુએ પાંડુરંગપુરમાં યજ્ઞ કર્યો હતો. તે વખતે
 અસંખ્ય લોકોને તેમ જ વિકૃલ અને બીજા દેવતાઓને પણ
 બહુ આનંદ થયો હતો. આ ઉપરથી પંઢરપુરનું પાંડુરંગપુર પણ
 નામ હતું એમ દેખાય છે. હેમચંદ્રના મત પ્રમાણે પંડરંગ
 અથવા પંડુરંગ એ સ્વંત્ર અથવા શિવનું નામ છે, અને
 પંડુરંગ પરથી તે ગામનું નામ પાંડુરંગપુર પડ્યું હશે. હાલ

પણ પંઢરપુરમાં શિવનું દેવાલય છે, અને વિઠોજાનાં દર્શન કરતાં પહેલાં તેનાં દર્શન કરવામાં આવે છે. પરંતુ હાલ તો વિઠોજાને જ પાંડુરંગ કહે છે. મૂળમાં એ શિવનું નામ હતું, પરંતુ વિષ્ણુનું (વિકૃલનું) મહત્ત્વ વધ્યું ત્યારે વિકૃલનું પણ તે જ નામ પડ્યું હશે. એવી કથા છે કે એક વખતે પુંડલિક નામનો સાધુ પોતાના માઆપની સેવામાં રોકાયેલો હતો. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ તેની મુલાકાતે આવ્યા. તેની આગતાસ્વાગતા ન કરતાં તેણે તેમને એક (વીટ) ઇટ આપી અને પોતાનું સેવાનું કામ પૂરું થાય ત્યાં મુઘી તે ઇટ ઉપર ઉભા રહેવાનું કહ્યું. ઇટ:(વીટ ઉપર ઉભા રહેવા શ્રીકૃષ્ણનું વિઠોજા એવું નામ પડ્યું. રુકિમણી પણ ત્યાં આવીને ઉભાં રહ્યાં. આ કથાનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો એમ જણાય છે કે મહારાષ્ટ્રમાં વિષ્ણુ (કૃષ્ણ) અને રઘુમાર્ધ (રુકિમણી) ની ભક્તિનો માર્ગ સ્થાપન કરનાર પુંડલિક સાધુ હતો. તે તરફનો ભાગવત ધર્મનો મૂળ પ્રવર્તક પુંડલિક હોવાથી એના નામ ઉપરથી પંઢરપુરનું પૌંડરિક ક્ષેત્ર નામ પડ્યું હશે. એ નામ તાત્રપટમાં છે. બીજું એ કે ઉત્તર દેશમાં કૃષ્ણની પૂજા (પરવધુ) રાધા સાથે કરવાનો રિવાજ નિંખાર્ક, વલ્લભ અને ચૈતન્યે પાડ્યો. આથી ‘રાધાકૃષ્ણ’ની ભક્તિ ત્યાં વધી. કૃષ્ણની ધર્મપત્ની જ રુકિમણી તે જ રઘુમાર્ધ અથવા રઘુમાર્જના નામથી મહારાષ્ટ્રમાં પ્રસિદ્ધિ પામી. અર્થાત્ પંઢરપુરનાં વિકૃ અને રઘુમાર્ધને કૃષ્ણ અને રુકિમણી તરીકે સમજવામાં દરકત નથી. મહારાષ્ટ્રના ધર્મગ્રંથમાં કૃષ્ણને રાધાસ્વલભ ન કહેનાં રુકિમણીપતિ અથવા રુકિમણી-વર કહેલા છે. આ ઉપરથી મહારાષ્ટ્રમાં કૃષ્ણભક્તિનો સંપ્રદાય વશેષ શુદ્ધ સ્વરૂપનો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. રાધિકા

ઉપરથી રાહી એ અપભ્રંશ થયો, પણ રાહીને કોઇ વિશેષ માનતું નથી. જોકુળમાં થતા કૃષ્ણના ખેલ (ગોપાળકાલા વગેરે) વિઠોળાના ઉત્સવ વખતે કરવામાં આવે છે. પરંતુ મથુરા, વૃંદાવનના ઉત્સવની માફક આ કાલાનો ઉત્સવ મહત્વનો નથી. જે પ્રમાણે રામાનંદે વૈષ્ણવમતનો અથવા ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર નીચ ગણાયેલી જાતોમાં કર્યો, તે જ પ્રમાણે તુકારામ, નામદેવ વગેરે ચતુર્થ વર્ણોના સાધુઓને લીધે નીચ માનેલા લોકોનાં અંતઃકરણ ઉપર ધર્મની છાપ પડી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના વખતથી એટલે ઇ. સ. ૧૨૯૦ની પહેલાંથી આપાઢી અગીયારસને દિવસે પંઢરપુરમાં શ્રી વિઠોળા રખુમાઇના દર્શને જવાનો સંપ્રદાય અસ્તિત્વમાં આવ્યો. એ

વારકરી સંપ્રદાય

ના નામથી મહારાષ્ટ્રમાં શુભારે ૭૦૦ વર્ષથી ચાલુ છે. ધ્વજ નિશાન હાથમાં લઇને બક્તિથી રસળસ થયેલાં અંતઃકરણથી દેહમાન ખૂલી જઇને નાચતા નાચતા જનારા વૈષ્ણવ વીરો સર્વત્ર અને સર્વ જાતોની આંદર જોવામાં આવે છે. શુભારે ૮૦ વર્ષથી હૈબતરાવે જ્ઞાનોળાની પાલખી પંઢરપુરમાં લઇ જવાનો રિવાજ પાડ્યો. હૈબતરાવ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો પરમ બંકત હતો. તે સતારા પાસે આરણ ગામમાં રહેતો હતો. વિરકત થયા પછી તે આળંદી જઇને રહ્યો. જ્ઞાનોળાની પાદુકાઓ પાલખીમાં મુકીને પંઢરપુરમાં ધામધુમથી લઇ જવાનો જે રિવાજ તેના વખતથી પડ્યો તે હજી સુધી ચાલુ છે. હાલ પંઢરપુરમાં દરસાલ મુખ્ય આઠ પાલખીઓ જાય છે. ૧ આળંદીથી શ્રી જ્ઞાનેશ્વરની ૨ દેહથી તુકારામ જીવાની ૩ પૈંજીથી એકનાથ મહારાજની, ૪ અંબકજીથી નિવૃત્તિનાથની, ૫

એદલાખાદથી મુક્તાખાઈની, ૬ મઝ્છેંદ્રગદથી મઝ્છેંદ્રનાથની,
 ૭ સાસવડથી સોપાનદેવની અને ૮ આરણ્યગામથી સાંવતા
 માળીની. આ પાલખીઓ નીકળી, રસ્તામાં મુકામ કરતી કરતી
 આસરે પંદર વીથ દિવસે દશમની રાતે પંદરપુરમા જઈ
 પહોંચે છે. આ પાલખીઓના નીકળવાના અને મુકામના દિવસ
 ઠરેલા છે. બધું કામ વારકરી પથીઓ તરફથી બિનચૂક અને
 વ્યવસ્થિતપણે થાય છે. રસ્તામા વારકરી લોકો પાલખીઓ
 સાથે આવી મળે છે અને બજનોનો અવાજ ગગનમાં ગાજી
 રહે છે. આ પ્રમાણે વારકરીઓનો જમાવ વધના વધતાં તેમની
 સંખ્યા શુભારે દોઢથી બે લાખ સુધી થાય છે. આસપાસના
 ગામડાના લોકો વારકરીઓને ગાડાંનાં ગાડાઓ બરીને રોટલા
 લાવી આપે છે. તે જ પ્રમાણે જનરાણીઓના ભોજનની સગવડ પણ
 ગામવાળાઓ તરફથી થાય છે આજંદીની પાલખી જેઠ મહિનાની
 નામને દિવસે નીકળીને પુણા, સાસવડ, દાપુગવળ, શિરવળ,
 લોથુંદ, તગટગામ, ફલટણ, ખરડ, નાતેપોતે, માળશિરમ,
 વેળાપુર, શેગામ અને વાખરીને રસ્તેથી પંદરપુર જાય છે. બીજી
 પાલખીઓ આ પાલખીને રસ્તામા આવી મળે છે. પંદરપુરમા
 જનરાણીઓની ગરદી હોય છે; તેમા વારકરી સપ્રદાયના ભક્તો
 આવીને મળતા તે ક્ષેત્ર પ્રચંડ ભક્તસમુદાયને લીધે બગાઈ જાય
 છે. વિઠ્ઠલના નામની ગર્જના, તાલ, મૃદગના અવાજ,
 પુડકિકના નામનો જયધોય, કીર્તન, ભજન, પુરાણ વગેરેથી
 પંદરપુર દેવનગરી બની જાય છે અને ભાવિક લોકો દેહબાન
 બૂલી જાય છે. પગલે પગલે તુકાગમના અર્બંગ કાનપર પડીને
 મનને શાંતિમા તરબોળ કરે છે. સંખ્યાનું ગાડું ખેંચતાં ખેંચતાં
 અત્યંત થાકેલા સંસારી માણસને શક્તિઃસનું ઔષધ આપીને

ભવરોગ સારો કરવાને સમર્થ થયેલા આ સાધુસંતોને ધન્ય છે. જ્યાં સુધી તેમના શબ્દોને ગ્રિહસ્તાવંધ માનીને હિન્દુ લોકો સન્માર્ગે ચાલશે ત્યાં સુધી ભાવિરિયતિ માટે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. તુકારામ જીવાના કહેવા પ્રમાણે આ સંતોનો અવતાર નવીન ધર્મ સ્થાપવા માટે નથી, પરંતુ મૃત ધર્મનું પુનરુજ્જીવન કરવા માટે હોય છે.

તુકારામ વગેરે સંતોએ નિવેદન કરેલા ભાગવત ધર્મમાં પ્રેમ, આનંદ અને હૃદયી સાક્ષાત્કાર પૂર્ણપણે ભરેલા છે. આ સંતજનોની પૂર્ણ ખાતરી હતી કે જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે અને તેનો સ્વીકાર કરવો એ જ આ લોક અને પર લોકના સુખ માટે જરૂરનું છે. આ સંતજનો માનતા હતા કે પોતે અંગીકાર કરેલો ભક્તિમાર્ગ હૃદયપ્રાપ્તિનો ખરો હક્કાર છે. બ્રહ્મજ્ઞાન, સ્વર્ગવાસ, ભોગ, તપશ્ચર્યા, યજ્ઞ, 'દાન એ સર્વ કરતાં ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ હોવાનું તેઓ સમજતા.

એકંદરે ઉપલા વિવેચન ઉપરથી વિષ્ણુભક્તિનો સપ્રદાય વેદકાળથી શાંતર થતો થતો આજ સુધીમાં કંઈ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે તે જણાઈ આવશે. જે સર્વ જગત ઉપર સરખો પ્રેમ રાખે છે, અને જેને લીધે જગતનું પોપણુ અને રક્ષણ થાય છે એવા વિષ્ણુને ધણું જ મહત્ત્વ મળ્યું; અને વાસુદેવ અથવા ભાગવત ધર્મ એ જ વૈષ્ણવ ધર્મના નામથી પ્રચાર પામ્યો. તે સહેલો, આનંદદાયક અને કર્મના આડંબરથી મુક્ત હોવાને લીધે સર્વ વર્ગના લોકો તેને સ્વીકારી શકે એમ હોવાથી જનસમાજે પોતાની જુદી જુદી જીવિતી તેનો સ્વીકાર કર્યો. અસલનાં પુરાણો શિવ વિષે લખાયેલાં હતાં. પણ વિષ્ણુનું

મહત્વ વધતાં જ તેને વૈષ્ણવી વલણ મળવા લાગ્યું. ભાગવત અને વિષ્ણુપુરાણને લીધે વિષ્ણુભક્તિનું મહત્ત્વ વધ્યું. સર્વ પર દયા રાખવી, ત્યાગવૃત્તિથી ધન્યરને ચરણે કાયા, વાયા અને મન અનન્ય અર્પણ કરવાં એ જ વૈષ્ણવ ધર્મનો સાર છે અને તે સાર્વલૌકિક ધર્મનું લક્ષણ છે એમ કોઇ પણ ક્યુલ કરશે. અવતાર માહાત્મ્યને લીધે સંજ્ઞાનોની મહત્તા લોકોને સમજવા લાગી અને એવા સત્પુરુષોના હસ્તે લોકોનું કલ્યાણ કરવાને પરમેશ્વર સદા તૈયાર હોય છે એવી ભાવના હિન્દુઓના અંતઃકરણમાં દૃઢ થઇ. અધર્મની અવધિ યતાં જ પરમેશ્વર શ્રુત્યલોકમાં અવતાર લઇને તેનો નાશ કરે છે એ આગાજનક ભાવના હિન્દુઓના સર્વ બ્યવહારમાં ચૈતન્ય પૂરે છે. દુષ્ટોનો સંહાર કરવા અને નિરપરાધી જનોનું રક્ષણ કરવા માટે વિષ્ણુએ અનેક અવતાર લીધા છે એવું હિન્દુધર્મ માને છે. જ્યારે જ્યારે કોઇ પણ સ્ત્રીએ કે પુરુષે અધર્મ સામે ઝૂઝીને ધર્મનું રક્ષણ કર્યું છે ત્યારે ત્યારે દુનીયાએ તેને ધન્યગી અવતાર તરીકે માનેલ છે; અને જ્યાં સુધી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં સાધુત્વ અને ચારિત્ર્યને માટે આદર કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી સમાજના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરનાર સત્પુરુષોને તે દેવની માફક જ વંદ્ય માનશે. એકાદશી દેવીની કથા પણ એ જ બતાવે છે. ઉન્મત્ત દૈત્યોનો સંહાર કરવા માટે એકાદશી દેવીએ જન્મ લીધો એવું પુરાણમાં લખેલું છે. પરંતુ આવી પૌરાણિક કથાઓ ઉપર હાલના ચિકિત્સક બુદ્ધિના લોકોનો વિશ્વાસ એસવાનો સંભવ નથી. અર્થાત એકાદશી દેવીના અસ્તિત્વને માટે જ સંશય આઝ્યા પછી તેને માટે આદર અથવા ભક્તિ કઇ રીતે રહેશે ? મહાભારતનો ચોડો ભાગ અને પુરાણો લખાયાં તે

વખતે આર્યોનાં અંતઃકરણમાં એકાદશી માટે અત્યંત
 પૂજ્યભાવ વસતો હશે. કાળે કરીને તે દિવસને વૈષ્ણવવ્રતનું
 ધાર્મિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તોપણ મૂળમાં આ દિવસ ઐતિહાસિક
 મહત્વનો હતો એવું અનુમાન કરીએ તો તે બૂલભરેલું નહિ
 ગણાય. દેવ અને દૈત્યનો ઇતિહાસ નૃસિંહાવતારનાં મંથનમાં
 કરેલા વિવેચનમાં આવ્યો છે. એકાદશીની કથા પણ તે

ઇતિહાસમાંનો એક અધ્યાય

છે. હિરણ્યકશ્યપુની પછી દેવોનો દ્વેષ કરનારા અનેક દૈત્યો અને
 દાનવો ઉત્પન્ન થયા. તે પૈકી પ્રહ્લાદનો પુત્ર બલિ અને પૌત્ર
 મૃદુમાન્ય બહુ પરાક્રમી હતા. તેમના ઉપર વિષ્ણુએ જય મેળવ્યો.
 અને દેવોને તેમના બુલમમાંથી મુક્ત કર્યા. પ્રહ્લાદના પુત્ર કુંભ
 અને તેના પુત્ર મૃદુમાન્યનો ખહા, શિવ અને વિષ્ણુએ
 એકાદશીને દિવસે નાશ કર્યો. તે અસુર હતો. ખહા, વિષ્ણુ
 અને શિવના શ્વાસથી જે શક્તિ ઉત્પન્ન થઇ તેનું પુરાણકારોએ
 એકાદશી દેવી તરીકે આલંકારિક બાપામાં વર્ણન કર્યું છે.
 તેના સરળ અર્થ એ છે કે મૃદુમાન્ય રાક્ષસ જ્યારે સર્વને હેરાન
 કરવા લાગ્યો ત્યારે આ ત્રણે દેવોએ મળીને અસુરોનો નાશ કર્યો.
 કેટલાએક અસુરો તપશ્ચર્યા કરી આ દેવો પાસેથી વરદાન
 મેળવતા એવી કથા અનેક પુરાણોમાં મળે છે. એક દેવે આપેલા
 વરદાનને લીધે બળવાન થયેલા રાક્ષસનો નાશ કરવા માટે બીજા
 દેવોને ઘણી યુક્તિપ્રયુક્તઓ કરવી પડતી. આ ઉપરથી એમ
 દેખાય છે કે આ દૈત્યો સામ, દામ, દંડ, બેદ વગેરે બાબતોમાં
 કુશળ હતા અને તપશ્ચર્યા કરી, વરદાન મેળવી પોતાનું બળ
 વધે એવી યુક્તિ કરતા હતા તથા મુખ્ય બળવાન દેવને
 પોતાના પક્ષમાં ખેંચતા. - દૈત્યો દેવોના શાષ્ટ્રો હોવાથી દેવ

તેમને માટે લાગણી ધરાવતા, પરંતુ તેનું પરિણામ ખોટું આવવાનું છે એમ જાણતાં જ ખીજ દેવ આગળ આવતા અને પોતાના સાધ્જોની ભવમનસાધથી ઉત્પન્ન થયેલું સંકટ દૂર કરતા. મુખ્ય દેવ શ્રદ્ધા, વિષ્ણુ અને શિવ. એમાં શિવ બોળા હોવાથી તેમને પ્રસન્ન કરવાનું કામ ધણું સહેલું હતું. શિવ ધણી વખત દૈત્યને વન્દાન આપતા તેથી (અર્થાત્ તેમની ઉપર શસ્ત્ર ન હુપાડવાના સોગંદ લેતા તેથી) વિષ્ણુને ધણી વખતે અવતાર ધારણ કરવો પડતો. મૃદુમાન્યના પરાક્રમથી દેવોના આ ત્રણ નાયકોને સંતાપ બેસવાનો પ્રસંગ આવ્યો. પરંતુ આખરે તેમને એકાદશીને દિવસે જય મળ્યો તેથી તે વિજય પ્રીત્યર્થે આ દિવસને અત્યંત મહત્વનો માનીને તેને તહેવાર તરીકે પાળવાની રીત પડી. દિવસે દિવસે દૈત્ય અને દેવોના સંબંધનો સાચો ઇતિહાસ લોકોના સ્મરણમાથી નષ્ટ થતો ગયો. દેવ અને દાનવ માટે જે દંતકથાઓ અસ્તિત્વમાં હતી તેના ઉપરથી પુરાણકારોએ આ ઇતિહાસને ધાર્મિક વક્ષણ આપ્યું. આ રીતે એકાદશી તદ્દન ધાર્મિક તહેવાર થઈ ગયો છે, છતાં પણ નવી દૃષ્ટિથી

એકાદશીનું મહત્ત્વ

વધારે છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. તે દિવસે કરોડો હિન્દુઓ પ્રેમથી ધન્યરસમય કરીને આર્યાવર્તના વાતાવરણમાં જે દૈવી તેજ ઉત્પન્ન કરે છે તે તેજ આગળ અમારે નમ્ર ન થવું જોઈએ શું? આવીન દેવદેવતા અને તેમના બકતો માટે અભિમાન જ્વલન કરવામાં સાધનબૂત થનારો આ દિવસ. સાધુસતીએ તે દિવસને માટે બનાવેલો પ્રેમ, તે દિવસના સમુદ્ધર્ન ઉપર ઠી કરેલી બાગવત સપ્રદાયની વિજયપતાકા,

તેના આશ્રય નીચે જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિપ્રણુત નિષ્કામ કર્મ
 કરવા સંબંધીનું સાધુસંતોએ આપેલું અનુપમ પ્રોત્સાહન, આ
 સર્વનો વિચાર કરીએ તો આપણે હિન્દુ કહેવડાવનારાઓએ આ
 દિવસ શું ન પાળવો જોઈએ ? આ એકાદશી જેવા દિવસો તો
 રાષ્ટ્રીય મહોત્સવના દિવસો છે, આવા ઉત્સવોમાં સમાન
 ધાર્મિક વૃત્તિને લીધે સર્વ વર્ગના અને સર્વ વર્ણના લોકોને
 ભેગા થવાનો પ્રસંગ મળે છે. આવા પ્રસંગોને લીધે
 એકબીજાની અંદરનો મતભેદ નાશ પામે છે. શિવરાત્રી જેવો
 પ્રસંગ આવે ત્યારે શ્રીક્ષેત્ર કાશી અથવા ગોકર્ણ જેવા
 સુપ્રસિદ્ધ ઠેકાણે રાષ્ટ્રીય હેમંતોત્સવ કરવો જોઈએ; મહાએકા-
 દશીને દિવસે પંડરપુર ક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્રીય શ્રીખોત્સવ કરવો જોઈએ;
 શ્રીકૃષ્ણાષ્ટમીને દિવસે જંદાવન મથુરામાં વર્ષાઋતુનું રાષ્ટ્રીય
 સંમેલન ભરવું જોઈએ; વસંતોત્સવનો સમારંભ શ્રીરામનવમીને
 દિવસે અયોધ્યા નગરીમાં અને વાર્ષિક રાષ્ટ્રીય મહોત્સવ નવ-
 રાત્રમાં ખંગ દેશમાં કલકત્તામાં ભરાવો જોઈએ. આની અંદર
 સર્વ વર્ગોના, સર્વ વર્ણોના, સર્વ મતના અને સર્વ વિચારના
 લોકોએ ભાગ લેવો જોઈએ. આ રીતે સર્વ એકઠા મળીને કામ
 કરવાથી આપણામાં પ્રેમ, સહભાવ, અને ધર્મનિષ્ઠા વગેરે
 સદ્ગુણો ઉત્પન્ન થશે. આવા પ્રસંગ વખતે રાષ્ટ્રમાંના સર્વ
 જનોએ, સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષોએ ઉત્સાહપૂર્વક પોતપોતાને ભાગે
 આવેલું કર્તવ્ય કરવું જોઈએ. તે દિવસે નગરસ્થિતનો કરાવવાં
 જોઈએ તથા ભજન, ગાયન અને નાચની સાથે ગામડાં
 તેમજ શહેરોમાં વરઘોડા કાઢવા જોઈએ. ભાગવત સંપ્રદાયને
 ધે ઉત્પન્ન થયેલી હરિસ્થિતિની સંસ્થા શુદ્ધ સ્વરૂપની થાય અને
 કર્તવ્યનિષ્ઠ, સહવર્તની, નિરપ્રહી તથા સ્પષ્ટવક્તા હરિદાસો

લોકોમાં વારંવાર સત્યનિષ્ઠા ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. લોકોમાં નિષ્કામ કર્મ કરવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય એવો દરેક જણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવા ઉત્સવો પ્રસંગે કળાકૌશલ્ય અને ઉદ્યોગધંધાનું પ્રદર્શન, સાધુ-સંતોને માટે આદર ઉત્પન્ન થાય એવા દેખાવો, (ચાલતાં ચિત્રો-સીનેમેટોગ્રાફ) પદાર્થસંગ્રહાલયો, ગ્રંથસંગ્રહાલયો, ક્રીડાભુવનો, પ્રયોગશાળાઓ, વ્યાખ્યાનો, જુદી જુદી બાબતનો વિચાર કરનારી રાષ્ટ્રીય પરિષદો, નાટકો, મર્દાની ખેલો, ક્રિકેટ અને કુટખોલની રમતો વગેરે ગોઠવી તેમાં જુદાજુદા પ્રાન્તના લોકોએ એકત્ર થઈને આપણે સર્વ એક જ હિન્દુમાતાનાં બાળકો છીએ, એક જ ધર્મના અનુયાયી છીએ, એવી ભાવના પોતામાં દઢ કરવી જોઈએ,—પ્રેમ, ન્યાય અને સમતાની ધ્વજ ઉભી કરવી જોઈએ. હિન્દુધર્મ એ જ હિન્દુસ્તાનના ઉદ્ધારનો ખરો માર્ગ છે; ભાગવત સંપ્રદાય એ તેનું મહત્ત્વનું અંગ છે. જે સંપ્રદાયનો આશરો પકડવાથી પ્રાચીન કાળમાં ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, અંબરીષ, શકભાગદ, નારદ, સનક, સનત્કુમાર વગેરેને પ્રભુની પ્રાપ્તિ થઈ અને જેનાથી ચૈતન્ય, તુકારામ, નામદેવ, શાનોખા વગેરે અનેક સાધુસંતોનો ઉદ્ધાર થયો તે સંપ્રદાયના તમે પણ અનુયાયી થાઓ એવું એકાદથી સ્પષ્ટ રીતે દેહે છે.

ચાતુર્માસ

અષાઢ શુદ્ધ ૧૧થી ચાર મહિના સુધી આ વ્રત કરવું એવું મહાભારતમાં કહેલું છે. આ ચાતુર્માસમાં ક્યાં ક્યાં વ્રતો આચરવાં એ ધર્મસિંધુ, ભવિષ્યોત્તર અને બીજા પુરાણોમાં લખેલું છે. ભાવિક હિન્દુઓ આ દિવસોમાં મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત વગેરે મંથો શ્રવણ કરે છે અથવા વાંચે છે. 'સંન્યાસીઓ એકાદુ' એકાંત સ્થળ જોઈને ત્યાં ચોમાસાના ચાર મહિના મુકામ કરે છે, અને ઢેદલાએક પોતાના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો લાભ નળદીક રહેનારાં ભાવિક સ્ત્રીપુરુષોને આપે છે. આ દિવસોમાં ઘણાં વ્રતો આવે છે. ચાતુર્માસમાં ખાસ કરીને આહારવિહાર સંબંધી વિશેષ બંધન છે. છીપલીઓ અને હાડકાંને સુનો, ડોશ અથવા ખખાલનું પાણી, ગોઠાં લીધુ, માતુલિંગ, મસુર, માંસ એ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. વૈશ્વદેવ ક્યારે વગર અથવા વિષ્ણુને નૈવેદ્ય અર્પણ ક્યારે વગર અન્ન ગ્રહણ કરવું નહિ. વાદ, વાદોળ, ચોખ્ખા, અચાણું, રીંગણાં, તરશુચ, કેળાં, મુળા, કેળું,

શેરડી, બોર, આમળા, આમલી, મધ, પડોળા, અડદ, કળથી, મોગરી વગેરે ખાવા નહિ એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. વળી, વિષયભોગ કરવો નહિ, ટાટું અને બળી ગયેલું અનાજ, જમીનમાનું મીઠું વગેરેનું પણ સેવન કરવું નહિ એવું શાસ્ત્રમા લખેલું છે. પરંતુ તે પાળવાનું ધણેભાગે અસંકય હોવાથી અત્યંત કમઈ હિન્દુઓ સિવાય બીજા લોકો એ પ્રમાણે વર્તતા નથી.

આહારવિહારમા નિયમિતપણું રાખવું એ આરોગ્યદૃષ્ટિથી લાભદાયક છે એવી પ્રાચીન કાળમા માન્યતા હતી એમ પુરાણોમાની કેટલીએક કથાઓ ઉપરથી દેખાય છે કેટલાએક પુરાણમતવાદી લોકો એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે ચાલુ જમાનામા પ્રજા ક્ષીણ અને હતવીર્મ હોવાનું કારણ એટલું જ છે કે લોકોએ આહારવિહારનું નિયમિતપણું તદ્દન છોડ્યું છે. તે ની આ માન્યતા ખોટી છે એમ કહેવાય નહિ શહેરવાસી લોકોની આ બાબતમા બહુ જ બેકાળજી દેખાય છે. ગલીકુચીઓમા, શહેરોની અંદર, હોટલોમા, ટાકા, ઉંઘા, સ્વચ્છ, અસ્વચ્છ પદાર્થો વગેરે ખાધને યુવકોને પોતાના પૈસા અને શરીરને બરબાદ કરતા જોઇએ છીએ ત્યારે ખરેખર હું ખ ધાય છે. ઘણા જ ગરમ, (ચા-કૉફી) ઘણા જ ઠંડા (આઇસ્ક્રીમ, ઠંડા સોડા) વગેરે પદાર્થો અનિયમિતપણે ખાવાથી શરીરને નુકસાન પહોંચે છે ભુખ વગર માત્ર શોખને જ ખાતર બજાયા વગેરે ખાવાથી, ચા, કૉફી પીવાથી તદુરસ્તી બગડે છે. આવી સ્થિતિ શોચનીય છે અને તેને અટકાવવી એ કુટુંબના મુખ્ય માણસનું કર્તવ્ય છે. વૈદકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને આહાર સજ ધી કેવા પ્રકારના નિયમો કરાવવામા આવ્યા છે તેની સક્ષિત માહિતી નીચે આપીએ છીએ. તદુરસ્તીને ખાતર

ચાતુર્માસ

અપાઠ શુદ્ધ ૧૧થી ચાર મહિના સુધી આ વ્રત કરવું એવું મહાભારતમાં કહેલું છે. આ ચાતુર્માસમાં કયાં કયાં વ્રતો આચરવાં એ ધર્મસિંધુ, ભવિષ્યોત્તર અને બીજા પુરાણોમાં લખેલું છે. ભાવિક હિન્દુઓ આ દિવસોમાં મહાભારત, 'રામાયણ', 'ભાગવત' વગેરે ગ્રંથો શ્રવણ કરે છે અથવા વાંચે છે. 'સંન્યાસીઓ એકાદુ' એકાંત સ્થળ જોઈને ત્યાં યોમાસાના ચાર મહિના મુકામ કરે છે, અને ફેટલાએક પોતાના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો લાભ નળદીક રહેનારાં ભાવિક સ્ત્રીપુરુષોને આપે છે. આ દિવસોમાં ઘણાં વ્રતો આવે છે. ચાતુર્માસમાં ખાસ કરીને આહારવિહાર સંબંધી વિશેષ બંધન છે. છીપલીઓ અને હાડકાંને ચુનો, ટોશ અથવા પખાલનું પાણી, મોટાં લોખંડુ, માતુલિંગ, મસુર, માંસ એ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. વૈશ્વદેવ કયાં વગર અથવા વિંછુને નૈવેદ્ય અર્પણ કયાં વગર અન્ન શ્રદ્ધ કરવું નહિ. વાલ, વાદોળ, ચોખ્ખા, અથાણું, રીંગણાં, તરબુચ, કેળાં, મુળા, કેળું,

કરવું નહિ. મૂળમાં વૈદકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી કરાવવામાં આવેલા આ નિયમોનો ધર્મની અંદર સમાવેશ કરવામાં આવ્યો અને તેમાં પાપપુણ્યની કલ્પના દાખલ કરવામાં આવી ઉત્તરના દેશમાં આહારનું બધારણ આ નિયમ પ્રમાણે કરેલું છે, ત્યાં ઋતુ પરત્વે અનેક ધાન્ય, શાક અને પદાર્થોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. એને લીધે દક્ષિણના અનિયમિતપણે ચાલનારા લોકો કરતા તેમના શરીરના બાધા વધારે તદુરસ્ત હોય છે. આતુર્ભાસમાં કેટલાએક પદાર્થોનો ત્યાગ કરનારા નિયમો ખરી રીતે વૈદકશાસ્ત્રના પાયાપર રચેલા હતા, પણ પ્રવૈકલ્યોનું વ્રત વધતા જ તે નિયમોનું બધારણ તૂટી ગયું અને તેમને માટેના આદરમાન જતો રહ્યો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી જૂના અને નવા રિવાજો બરાબર તપાસી તેમાંથી વાજબી લાગે તેના આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરવો જોઈએ આહારવિહાર વિષે અત્યંત ઉપયોગી નિયમો ગ્રામીણ ગ્રામીણી મળી આવે છે ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ કર્યો છે તે પણ મનન કરવા જેવો છે.

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો મવતિ દુઃખહા ॥ ૬—૧૭ ॥

અર્થ.—જે નિયમસર ખાય છે અને ભોગ ભોગવવામાં તથા કામકાજ કરવામાં પણ જે નિયમથી ચાલે છે, ઉંઘવું અને જાગવું એ પણ જેનું નિયમસર છે, તેને માટે દુઃખનો નાશ કરવાવાળો યોગ છે. સારાવલી નામક જ્યોતિષગ્રંથમાં કહ્યું છે કે: પથ્યાશિના શીલવતા નરાણા । સદ્વૃત્તભાજા વિજિતેન્દ્રિયાણામ્ ।
 ✓ એવંચેધનામિદમાચુરેવ । રત્ય મવેત્ વૃદ્ધમુનિપ્રણીતમ્ ॥

ભાવાર્થ:—અહીં ગ્રહમાન ગ્રંથો કરેલું આયુષ્ય જે કેઈ શીલવાન, સદ્વર્તની, પદ્મભોજી અને જીતેન્દ્રિય હશે તેને જ મળશે.

ઋતુપરત્વે આહાર

કરવો જોઈએ એમ લાગવાથી તેમણે શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં અમુક જાતનો ખોરાક લેવો અને વર્ષા, શરદ તથા હેમંત ઋતુમાં તેનો ત્યાગ કરવો એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ગ્રહણ કરવું અને ત્યાગ કરવો એ અર્થના આદાન અને વિસર્ગ શબ્દો અનુક્રમે યોજેલા માલમ પડે છે. ઉત્તરાયન અને દક્ષિણાયનમાં સૂર્યની ગરમી સરખા પ્રમાણમાં મળતી નથી; તેથી હવામાં શરદ થાય છે અને તેની મનુષ્યના શરીર પર પણ અસર થાય છે. આથી ઋતુ પ્રમાણે તેની પ્રકૃતિ સશક્ત અથવા અશક્ત બને છે એમ માનેલું છે. ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુમાં શરીરપ્રકૃતિ ક્ષીણ થાય છે, શરદ અને વસંતમાં તે મધ્યમ હોય છે અને હેમંત તથા શિશિરમાં તે ઉત્તમ હોય છે; માટે પાચન કરી શકાય એવા પદાર્થોનું સેવન કરવું. છેલ્લી બન્ને ઋતુઓમાં માંસ, દૂધ વગેરે પૌષ્ટિક પદાર્થોનું સેવન કરવામાં આવે તો તે પચીને શરીરસામર્થ્ય વધે છે. તેલમર્દન, અભ્યંગસ્નાન અને ગરમ કપડાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત રાખવાને માટે આ ઠાળ ચોખ્ખી છે. શિશિર ઋતુમાં તીખા અને ખાટા પદાર્થોનું નિયમસર સેવન કરવું એ સાફ છે. વસંતમાં રેચક પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો, ઠંડા અને સ્વરાસિક પાણીથી સ્નાન કરવું જડ અન્નનું સેવન કરવું નહિ. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં આહારવિહારની બહુ સંભાળ લેવી, શારીરિક અને માનસિક શ્રમ બહુ કરવો નહિ; વળી અતિ શીત, અતિ ઉષ્ણ અને માદક પદાર્થોનું સેવન કરવું હાનિકારક છે. વર્ષા ઋતુમાં ખાટા અને પચે એવા પદાર્થ ગ્રહણ કરવા અને વાવડા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. શરદ ઋતુમાં ૧૫તપ્રકોષ કરનારા પદાર્થ સેવન કરવા નહિ અને સખત દામ

કરવું નહિ. મૂળમાં વૈદકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ઠરાવવામાં આવેલા આ નિયમોનો ધર્મની અંદર સમાવેશ કરવામાં આવ્યો અને તેમાં પાપપુણ્યની કલ્પના દાખલ કરવામાં આવી. ઉત્તરના દેશમાં આહારનું બધારણુ આ નિયમ પ્રમાણે કરેલું છે. ત્યાં ઋતુ પરત્વે અનેક ધાન્ય, શાક અને પદાર્થોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. એને લીધે દક્ષિણના અનિયમિતપણે ચાલનારા લોકો કરતા તેમનાં શરીરના બાધા વધારે તંદુરસ્ત હોય છે. આતુર્માંસમાં કેટલાએક પદાર્થોનો ત્યાગ કરવાના નિયમો ખરી રીતે વૈદકશાસ્ત્રના પાયાપર રચેલા હતા, પણ મનવૈકલ્યોનું તૂટ વધતા જ તે નિયમોનું બધારણુ તૂટી ગયું અને તેમને માટેનો આદરભાવ જતો રહ્યો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. જૂના અને નવા રિવાજો બરાબર તપાસી તેમાંથી વાજબી લાગે તેનો આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરવો જોઈએ. આહારવિહાર વિષે અત્યંત ઉપયોગી નિયમો ગ્રામીન ગ્રામીણી મળી આવે છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ કર્યો છે તે પણ મનન કરવા જેવો છે.

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવશોષસ્ય યોગો મવતિ દુઃખહા ॥ ૬—૧૭ ॥

અર્થ:—જે નિયમસર ખાય છે અને ભોગ ભોગવવામાં તથા કામકાજ કરવામાં પણ જે નિયમથી ચાલે છે, ઉપવું અને જાગવું એ પણ જેનું નિયમસર છે, તેને માટે દુઃખનો નાશ કરવાવાળો યોગ છે. સારાવલી નામક જ્યોતિષગ્રંથમાં કહ્યું છે કે: પથ્યાશિનાં શીલવ્રતાં નરાણાં । સદ્વ્રત્તમાનાં વિજિતેન્દ્રિયાણામ્ । એવંચેધાનામિદમાયુરેવ । સત્યં મવેત્ વૃદ્ધમુનિપ્રણીતમ્ ॥

ભાવાર્થ:—અહીં શ્રદ્ધામાન પ્રમાણે કરેલું આયુષ્ય જે કેઈ શીલવાન, સદ્વ્રતની, પથ્થ્રભોજ અને જીતેન્દ્રિય હશે તેને જ મળશે.

તાત્પર્ય એ છે કે નિયમિતપણું અને સદાયરણુ જો રાખવામાં ન આવે તો આયુષ્યની દોરી અકાળે તૂટી પડે છે. આય વૈદકના સુપ્રસિદ્ધ પંડિત વાઝાટે કહેલું છે કે:

નિત્યં દિતાહારવિહારસેવી । સમીક્ષ્યકારી વિષયેષ્વસક્તઃ ॥

દાતા શમઃ સત્યપરઃ ક્ષમાવાન્ । આસોપસેવો ચ ભવેત્પરોગઃ ॥

અર્થ:—જો માણસ રોજ હિતકારક આહારવિહારનું સેવન કરે છે, કાર્યમાં વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્ત થાય છે, વિષયલંપટ ન થતા દાનશીલ, સમદષ્ટિ, સત્યવક્તા, ક્ષમાવાન અને સન્માર્ગી હોય છે તે નીરોગી રહે છે. આ રીતે નીરોગી રહીને શરીર અને મનની સ્વસ્થતા ન બગડવા દેવાનું પ્રત્યેક માણસમાં જ નહિ, પરંતુ આખી જાતની સુધી પાળવું જોઈએ.

આતુર્માસનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

ધ્યાનમાં લઈએ તો એમ દેખાય છે કે 'પ્રાચીન કાળમાં આતુર્માસનો રિવાજ અત્યારના જેવો ન હતો. દરેક ગૃહસ્થાશ્રમી માણસે ૧૯ ગૃહસંસ્કાર, ૭ પાઠ્યજ્ઞ, ૭ હવિર્ચય અને ૭ સોમયજ્ઞ કરવાનો રિવાજ હતો. પ્રસિદ્ધ સૂત્રકાર બોધાપને જે સૂત્રો લખેલાં છે તેના શ્રૌતસૂત્ર, કર્મભૂતસૂત્ર, દૈધસૂત્ર, ગૃહ્યસૂત્ર, ધર્મસૂત્ર અને શુલ્બસૂત્ર એવા ૭ ભાગ કરેલા છે અને તેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સાધ્ય કરવા માટે ગૃહસ્થે કેવી રીતે વર્તવું તે પણ કહેલું છે. તેમાં હવિર્ચય અને સોમયજ્ઞની માદિતી શ્રૌતસૂત્રમાં આપેલી છે. જે સાત હવિર્ચય કહેલા છે તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે આપેલાં છે: ૧ અંગ્યધનં, ૨ અગ્નિહોત્ર, ૩ દર્શપૂર્ણમાસ, ૪ આશ્રયણ, ૫ આતુર્માસ, ૬ નિરુધપશુબંધ અને ૭ સૌત્રમણિ: તે પૈકી

બ્રાહ્મણો સવાર-સાંજ અગ્નિહોત્ર પ્રગટ કરતા હતા અને દરેક અમાસે અને પૂનમે ઇષ્ટી હવિર્યજ કરવાનો રિવાજ હતો.

દરેક ચાર મહિને ઋતુના ફેરફાર વખતે જે હવિર્યજ કરવામાં આવતો તેને ચાતુર્માસ્ય કહેતા. વસંત અને શ્રીષ્ઠ ઋતુની આખરે એક, વર્ષાઋતુ અને શરદઋતુની આખરે એક તથા હેમંત અને શિશિરઋતુની આખરે એક, એ પ્રમાણે ત્રણ હવિર્યજ થતા. હાલમાં ચતુર્ની કલ્પના તદ્દન જતી રહી છે અને ચાતુર્માસ એ એક જુદી જ ખાખત થઈ પડી છે. આ ચાતુર્માસના નિમિત્તથી અનેક મનો નિર્માણ થયાં અને પુરુષ પ્રાપ્તિના સહેલો ઇલાજ લોકોના જાણવામાં આવ્યો તેથી સ્ત્રીઓ ક્રોડિલામત, શાકામત, દધિમત, પિંડોરીમત, નકત-મોમવારમત, સંકટીમત, કુન્દમત, હસ્તાગૌરીમત વગેરે અનેક મતો કરે છે. સૂત્રકારોએ જેમનો નિર્દેશ કર્યો છે એવા પાક-યજ્ઞ, હવિર્યજ અને બીજા ગૃહ્યવિધિના મનુના કાળમાં લોકોએ થોડોધણો ત્યાગ કર્યો હતો એવું તેના લખવા ઉપરથી જણાય છે. દિવસે દિવસે સમાજની પરિસ્થિતિ બદલાતી ગઈ અને તે મુજબ આચારવિચારમાં ફેરફાર થતો ગયો, અને આજે તો પ્રાચીન પદ્ધતિથી તદ્દન જુદો જ વિધિ જોવામાં આવે છે. ચાલુ જમાનાનું ચાતુર્માસ પ્રકરણ એ તેનો એક દાખલો છે.

આપણે વ્રતાદિક પાળતા હોઈએ અને ચારિત્ર્ય ન હોય તો તેનો કશો જ અર્થ નથી. પુનર્જન્મના અર્થાત્ જન્મ-મરણના ફેરામાંથી છુટા થવું એ જ આર્યોનું અંતિમ ધ્યેય છે. તે ધ્યેય સાધવા માટે વ્રતવૈકલ્ય મદદ ન કરતાં ઉલટાં તેમાં વધારે ફસાવે છે. ગીતામાં પણ એમ જ કહેલું છે. મનુ કહે છે.—

કામાત્મતા ન પ્રશસ્તા ન ચૈવેહાસ્ત્યકામતા ।

કામ્યો હિ વેદાધિગમઃ કર્મયોગશ્ચ વૈદિકઃ ॥૨-૨॥

સંકલ્પમુલઃ કામો વૈ યજ્ઞઃ સંકલ્પસંભવાઃ ।

વ્રજાનિ ચમચર્માશ્ચ સર્વે સંકલ્પજાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨-૩॥

સકામ ભક્તિથી કોઈ પણ કર્મ કરવું તે યોગ્ય નથી
ખરો શાશ્વત અને સનાતન ધર્મ કયો છે એ સમ
જાણતે તેને જ અનુસરવાનો દરેક જણે નિશ્ચય કરવો જોઈ
આધિબૌતિક અવનતિ થવાનાં જે કારણો છે તે શોધી કા
ઢતેનો નાશ કરી આપણે ઉત્કર્ષ જે ઉપાયોથી થાય તે ઉપા
આપણે લેવા જોઈએ.

ચાલુ જગાનો

ઉત્પત્તિના કાર્યને ખાટે અન્નદાણ છે. હિન્દુ માતાના પુત્ર અથ
પુત્રી તરીકે આપણે બાગે આવેલું કાર્ય અત્યંત મહત્વનું, પરં
મંગલ અને સૂરતિદાયક છે. લાંબી ઉંઘ લીધા પછી તા
થઈને ઉઠ્યા બાદ આ જન્મતિના વખતમાં જો પાછા પડી
આપણે જગાસા ખાતા બેસીએ તો પ્રાચીન ઋષિઓના વંશ
કહેવડાવવાની યોગ્યતા આપણામાં રહેશે નહિ. દુરાભિમાન
ત્યાગ કરીને, આપણે બધા એક જ હિન્દુ માતાનાં બાળકો છી
એવો ભાવ મનમાં ધારણ કરી સત્કાર્યને ખાટે દેહ અર્પણ કરવાને
નિશ્ચય કરીશું તો જ આપણે હાથે શુભ કાર્યો થશે. આત્મોર્મા
સાધનારાએ કેવળ ચાતુર્માસમાં જ નહિ, પરંતુ આજન્મ વ્રતર
રહેવું જોઈએ. વ્રત એ એક દિવ્ય યજ્ઞ છે અને તે દરવાજા
મહાયજ્ઞ કર્યાનું ફળ મળે છે. અનેક પંથ, અનેક મત, અને
તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક દૃષ્ટનાના વમળમાં પડવાથી આપણે ખં

આદર્શભાષી સુધીયે છીયે. જે કર્મના યોગથી મનને શાંતિ મળતી નથી, જેના યોગથી સન્નિધાનંદ સ્વરૂપની ઓળખાણ થતી નથી એવાં કર્મો કરવાથી શો ફાયદો છે ? અનેક વ્રતવૈકલ્ય કરવાથી પણ જીવ અને શિવની સુલાકાન થતી નથી તો પછી તે કરવામા શી મતલબ ? માટે દરેક સ્ત્રીપુરુષે વ્રતસ્થ રહીને સદાયરણુ, આત્મસંયમ અને સ્વાર્થત્યાગથી પરમ ન્યાયી પરમેશ્વરની કૃપા સંપાદન કરવી. બીજા કોઈ પણ ઉપાયોથી આપણી ધાર્મિક અથવા નૈતિક ઉન્નતિ યશ નહિ. માણસ તરીકે આપણા ઉપર જે જવાબદારી છે તે સમજીને તે પાર પાડતી વખતે આપણું મુખ્ય ધ્યેય બૂલી જવું ન જોઈયે. જેનું ચિંતન આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે એવા પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિનો ખરો ઉપાય જો છે તે બગમર સમજી લઈ તેને અનુસરવાનો નિશ્ચય કરવો. એને જ વ્રતસ્થપણું કહે છે. આ વ્રત આણુમાંસ પૂરતું જ નહિ, પરંતુ કાયમનું પાળવું જોઈયે. શક્ત મગ અને મસુર છોડવાથી અથવા ચાર મહિના દહીંદૂધ પીને રહેવાથી પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ યશ નહિ. છઠ્ઠારામ, ગમકૃષ્ણ પરમહંસ વગેરે જે સાધુઓ થઈ ગયા તેમણે મગ, મસુર પર રોચેલા કર્મની કિંમત ગણી નથી. શ્રી સ્વામી ગમતીર્યે કથા પ્રમાણે 'હે, ધાર્મિક હિન્દુઓ આપણે જીવતા ઓળખાતે મોહ અને દુર્બળતાનો ત્યાગ કરો, તેમને વશ કરો અથવા શ્રદ્ધા ગળનનારાઓને ગતિ નથી, માટે ઉલ્લાસશક્તિથી સત્યસાગરમાં પ્રવેશ કરો.'

શ્રાવણ મહિનો

શ્રાવણ મહિના અત્યંત પવિત્ર ગણાય છે. મહારાષ્ટ્ર
 પૂરતો જ વિચાર કરીએ તો આ મહિનામાં ધણાખરા દિવસોએ
 કાંઈ ને કાંઈ ધર્મકૃત્ય કરવામાં આવે છે. સંકર પ્રીત્યર્થ
 દરેક સોમવારે એકટાલું અથવા નકોડો અપવાસ કરવામાં
 આવે છે. મંગળવારે સ્ત્રીઓ મંગળાગૌરીનો ઉત્સવ કરે છે.
 ગુરુવારે દત્તાત્રેયનું બજનપૂજન ચાલે છે અને ગુરુચરિત્રનું પઠન
 થાય છે. શુક્રવારે સ્ત્રીઓ લક્ષ્મીની પૂજા કરે છે. શનિવાર
 શનિ પ્રીત્યર્થ અથવા મારુતિ પ્રીત્યર્થ પાળવામાં આવે છે, અને
 રવિવારે સૂર્યની પૂજા કરીને તેને ધરો (દુર્વા) ચડાવવાનો
 ચાલ કેટલીએક બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓમાં જોવામાં આવે છે.
 ચાતુર્માસમાં શ્રાવણ મહિનાને શ્રેષ્ઠ મન્ત્રવામાં આવે છે
 અને તેથી અમાસથી પડવા સુધી ઘણા પૈસાદાર લોકો
 દ્રવ્ય ખરચીને હજારો ગરીબગુરુનાં અને બ્રાહ્મણોને ભોજન
 જમાડે છે. કથા, પુરાણ, મંત્ર, જાગરણ વગેરેને લીધે દેવસ્થાનોમાં
 વિશેષ ઉત્સાહથી ઉત્સવો ચાલે છે. ઉત્તર દેશમાં શ્રાવણ
 મહિનામાં ખાસ પાળવામાં આવનારા તહેવારો મુલતજત્રા,

રક્ષાબંધન, જન્માષ્ટમી અને નંદોત્સવ છે. તેમાંથી બ્રહ્મ-
જન્મ અને નંદોત્સવ દક્ષિણ દેશમાં પ્રચલિત નથી. બ્રહ્મજન્મ
એ એક પ્રકારનો દોષોત્સવ છે. પૂનમને દિવસે કૃષ્ણ અને
રાધાને હીડોળાપર બેસાડી હીંચકા નાખવામાં આવે છે અને
સ્ત્રીઓ તેમને ગીન ગાય છે. આ ઉત્સવ અગીયારશથી પૂનમ
સુધી ચાલે છે. કેટલાએક લોકો તેરશથી ત્રણ દિવસ સુધી આ
ઉત્સવ પાળે છે. ગીન, વાદ્ય વગેરેથી આ તહેવાર ઘેરઘેર ઉજવ-
વામાં આવે છે. રાધાકૃષ્ણની પૂજા કરીને આદ્યજ્ઞ અને સૌભાગ્ય-
વતી સ્ત્રીઓને ભોજન કરાવવામાં આવે છે. પૈસાદાર લોકોને ત્યાં
કૃષ્ણચરિત્રમાનો કેટલોએક ભાગ નાટકરૂપે બજાવવામાં આવે છે;
તે વખતે તે જોવા માટે આસપાસના લોકો આવે છે. કૃષ્ણ-
જન્મને ખીજો દિવસે નંદોત્સવ ઉજવાય છે. નંદને ત્યાં પુત્ર-
જન્મ થયો એથી આ તહેવાર પાળવામાં આવે છે અને
ગાયન, નાચ, નાટક વગેરેના જલસા થાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં
તે દિવસે એકબીજા ઉપર રંગ છાંટવાનો રિવાજ છે. દક્ષિણ
હિન્દમાં મુખ્યત્વે કરીને જે તહેવારો આવજી મહિનામાં પાળવામાં
આવે છે તેમાં નીચેના તહેવારો મહત્વના છે, ૧ નાગપંચમી,
૨ મંગળાગૌરી, ૩ આવળી (બજેવ), ૪ પોર્વતી પૂનમ, ૫
નારીયેળી પૂનમ, ૬ શ્રીકૃષ્ણ જન્માષ્ટમી, ૭ પિંડારી અમાવાસ્યે,
અને ૮ પોળા.

ગુજરાતમાં આવજી શુદ્ધ ૬ને રાધણુક કહે છે. તે
દિવસે સાઈ સાઈ ખાવાનું તૈયાર કરી મુકવામાં આવે છે. ખીજા
દિવસને ટાની અથવા શીનળા સાતમ કહે છે. મહિરામાં
પવિત્રા એકાદશી પાળવાનો રિવાજ છે. તે દિવસે દેવના
ગળામાં રેશમના હાર પહેરાવવામાં આવે છે. પૂનમને દિવસે

રાખડી બાંધવામાં આવે છે. પિઠોરી અમાવાસ્યાનો રિવાજ ગુજરાતમાં નથી. પોળો ધનતેરસને દિવસે જ પાળવાનો રિવાજ છે. શ્રાવણ વદ દશમને દિવસે કદલિકા નામનું વ્રત આચરવામાં આવે છે. તે દિવસે વિવાહિત સ્ત્રીઓ અપવાસ દરીને મહાદેવની પૂજા કરે છે અને તેના ઉપર એક હળ્લર ટુલો, અથવા ચોખાના એક હળ્લર દાણા ચડાવે છે. વ્રતરાજ નામના ગ્રંથમાં આ વ્રતની હકીકત આપવામાં આવેલી છે.

નાગપંચમી

આવણુ શુદ્ધ પાંચમને દિવસે નાગની પૂજા કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી આ તહેવારને નાગપંચમી કહે છે. આ તહેવારની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તેની કથા પુરાણમાં જીજ્ઞે કોઈ ઠેકાણે મળતી નથી. પરંતુ આ તહેવાર હિન્દુસ્તાનમાં ઘણા ભાગમાં પ્રચલિત છે. આ ઉપરથી આ તહેવારને ધાર્મિક દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હશે એમ લાગે છે.

કૃષ્ણે કાલીનાગનો પરાજય કર્યો તે દિવસ આવણુ શુદ્ધ પનો હતો; તે ઉપરથી નાગની પૂજા પ્રચારમાં આવી એમ કેટલાએકનો મત છે. કૃષ્ણના વખતમાં નાગ જાતના લોક હતા અને તેમનો આગેવાન કાલીયા હતો; તેનો પરાજય કૃષ્ણે તદ્દન નાની ઉંમરમાં કર્યો હતો, એવો કેટલાએકનો તર્ક છે. ગમે તેમ હોય, પણ જે નાગનો પરાજય કર્યો તે નાગની પૂજાઅર્થા

કરીને તેની પ્રીત્યર્થ તહેવાર પાળવની પદ્ધતિ પ્રચારમાં આવી એ વાત સંભવિત નથી. તે દિવસે એ કદાચ કૃષ્ણની પૂજા કરવાની ફરિદ દાખલ થઈ હોત તો તે વાત કદાચ સંભવિત લેખાત.

બીજી એક વાત એવી છે કે માણસપુરમાં (બંગાળામાં) અસલના વખતમાં એક ગામડીયો રહેતો હતો. તેણે પાંચમને દિવસે પોતાની જમીન ખેડી. તે વખતે એક નાગણનાં બચ્ચાંઓને ઇજ્જ પહોંચી અને તેમરણ પામ્યાં. તેથી નાગણને બહુ જ રીસ થઈ અને તે ગામડીયાને તેમજ તેના કુટુંબનાં સર્વ માણસોને કરડી. પછી તે નાગણ તે ગામડીયાની પુત્રીને કરડવા માટે તેના પતિને ઘેર ગઈ. પરંતુ તે છોકરી તે વખતે નાગની પૂજા કરતી હતી. તેણે તેની આગળ દૂધ વગેરે ધર્યું. આથી નાગણને સંતોષ થયો અને તે છોકરીને ન કરડતાં તેના બાપે કરેલા કામની હકીકત કહી અને પોતે દેવી રીતે વેર લીધું હતું તે પણ જણાવ્યું. તે છોકરીએ પોતાનાં બધાં સગાંઓને જીવતાં કરવા માટે નાગણની પ્રાર્થના કરી, તેથી નાગણે તેને અમૃત આપ્યું. તેનું સિંચન કરવાથી બધાં માણસો જીવતાં રહ્યાં. ત્યારથી લોકો એ વ્રત કરવા લાગ્યા.

--- મણિપુર ગામ તો બંગાળામાં છે, અને આ કથા અહીં દેવી રીતે ચાલુ થઈ તે સમજાતું નથી. સર્પથી પોતાનું રક્ષણ થાય તે માટે બંગાળામાં હિન્દુ લોકો મનસા નામની દેવીની પૂજા કરે છે. એ અનાર્યની દેવી છે છતાં આર્યો પણ તેને પૂજે છે. ત્યાં જે દંતકથા ચાલે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે મનસા એ શેવનાગની બેન અને જરતકાર ઝડપીની પત્ની હતી. તે હેમવર્ણની મુદર સ્ત્રી છે અને કમળપર બેઠેલી છે. તેનું આખું શરીર સર્પથી જાપેલું છે. સાપના ઝેરની બીજકુત્ર અસર

ન થવા દેવાની તેનામા શક્તિ છે, એની માન્યતા હોવાથી
 તેનું નામ 'વિપદરા' પડ્યું છે. મનમા ફેરીને મોટો
 ઉત્તમ થાય છે, તે વખતે એક બે દિવસ અગાઉથી દૂધની
 ખીર ખનાવીને એકાદા ઝાડ નીચે વાસણમા મુકવાનો
 ગિવાજ છે. આ પ્રમાણે કરવાથી સર્પ કન્ડતો નથી એવી
 બાળા તરફની માન્યતા છે તેની જાત્રાને વખતે મદારી
 લોકોને જાત્રાળુઓ તરફથી ધણું પૈસો મળે છે. મદારી
 (ગાર્ડી) મત્રસામર્થ્યથી સર્પને તેના દરમ્યાથી બહાર બોલાવે
 ૨ નાગે ગમે તેટલો માતિલ વિષ હોય તોપણ દેરીની કૃપાથી
 ને છે આ તહેવાર

આવતો નથી, પણ તે દિવસે અથવાસ કરીને નાગનું ચિત્ર
ભીંત ઉપર દાઢી તેની પૂજા કરવામાં આવે છે, અને બાજરીના
લોટમાં ગોળ ભેળવી તે (કુકેર)નું નૈવેદ્ય ધરાવે છે.

ચાલુ રૂઢિ

આ તહેવારની ચાલુ રૂઢિ દેશપરતે બિન્ન બિન્ન હોય
છે. મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન, ગુજરાત, સંયુક્તપ્રાંત અને
બંગાળ પ્રાંતમાં આ તહેવાર પ્રચલિત છે. તે દિવસે માટીની,
પથ્થરની અથવા તો લોટની બનાવેલી નાગની પ્રતિમાની પૂજા
કરવામાં આવે છે. કેટલાંએક દેવાલયો નાગપ્રીત્યર્થે સ્થાપન
કરવામાં આવેલાં છે. તે દિવસે એ દેવાલયોમાં મોટો ઉત્સવ
થાય છે. પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓ સર્વને આ તહેવારનું મહત્ત્વ
વધારે હોય છે. ઘણે ઠેકાણે તે દિવસે નિશાળો અને કચેરીઓમાં
રજા હોય છે. તે દિવસે પંડોળાંનું શાક પણ (સર્પના જીવો
તેનો આકાર હોવાથી) સ્ત્રીઓ સમારતી નથી; ખેડુતો કે
બીજા કોઈ પણ કાંકો જમીન ખોદતા નથી; સુકા ઉપર
કાંઈ પણ ચીજ તળવામાં આવતી નથી. મહારાષ્ટ્રમાં તે
દિવસે સ્ત્રીઓ હાથરક્તક્રીનો સમારંજ કરે છે. હીંચકા પર
હીંચકા ખાઈને તથા રમત ગમતમાં તે દિવસ ઘણા આનંદથી
ગાળવામાં આવે છે. ઘરમાં નાનાંમોટાં સર્વ જાણુ તે દિવસે
જીવતા નાગને અથવા નાગની પ્રતિમાને દૂધ, ધાણી અને ધરો
અર્પણ કરે છે. નાગને લઈને તે દિવસે ગારડી લોકો ઘેરઘેર
ફરે છે, તેથી બાવિઠ લોકો તરસ્યા તેમને દૂધ, ધાણી અને
પૈસા મળે છે. પહેલવાન લોકો નાગપાંચમને દિવસે ઘાટ ઉપર
કુસ્ત્રીઓ, આટાપાટા અને બીજા અનેક મદાંની ખેતો કરે છે.
નાગપાંચમીનો દિવસ વિચારંજ કરવા માટે શુભ દિવસ

ગણુતો હોનાથી તે દિવને છોકરાઓ પામે ગણુશપૂજા કરી બ્રાહ્મણ પાસે તેમના અભ્યાસનો અગ્રણ કરાવવામા આવે છે દેવીના દેવાલયોમા પણ આ તહેવાર પાળવામા આવે છે, અને તે દિવસે એ દેવીના ઉપાસકો તેમ ખીજ લોકો પણ યજ્ઞોપવિતધાગ્નિધિ કરે છે

નાગનો અધિપતિ નાગેશ્વર (અથવા શિવ) છે એવું માનીને પાચમને દિવસે કુમરાગ પ્રદેશમાના કેટલાએક લોકો તેની પૂજા કરે છે નાગપચમીને રાણુપચમીનુ નામ પણ ત્યાં આપેલુ છે તે દિવસે ધરના બાગણુ પામે કષક વનસ્પતિ લાનીને નાખવાથી કોઇ દિવસ એરી જનાનર ધમ્મા આવતું નથી એવી ઉદેપુરના લોકોની માન્યતા છે નેપાળમા આ દિવસ ભાગે ઉત્સવનો ગણાય છે, કાગણુકે તે દિવસે નાગ અને ગરૂડની વચ્ચે મોટુ યુદ્ધ થયુ હતુ એની કથા ત્યાં પ્રચલિત છે નાગના દરમા દૂધમાત મૂકીને ‘ સર્પ સર્પ ’ ના શબ્દોથી એને આમત્રણુ ડવાનો રિવાજ અયોધ્યા અને સયુક્ત પ્રાન્તોમા છે કામા (પન્નળ)મા દિવાળી પછી નાગને માટે ઉદ્દેશો તહેવાર પાળવામા આવે છે તે વખતે ‘ છાણુનો નાગ બનાવી તેની પૂજા કરવામા આવે છે તે પછી જો સર્પ પડે તો તેને દાગ મારવામા આવે છે કાલેક ડેમાણે તે દિવસે બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા અને સિંધુ આપવાનો રિવાજ છે સુતાર અને ખીજ દારીગર લોકો તે દિવસે પોનાના હથીયારોની પૂજા કરે છે આ રિવાજ શક્ત સયુક્ત પ્રાન્તમા જ છે મિહારમા હલ્દમ વર્ણુની સ્ત્રીઓ જે ત્રણુ દિવસ સુધી પોતે જ નાગની પત્નીઓ છે એવુ સમજીને રસ્તામા નાગના ગીત ગાતી ગાતી શરે છે તે વખતે તેમને જે પૈસા મળે છે તેમાથી અરધા

પૈસા આહ્વાણને આપીને બાકીના પૈસામાંથી તેઓ મીઠું અને મિઠાઇ ખરીદે છે. પછી ગામડામાંના સર્વ લોક તે ખાય છે. ગરુડવાલ પ્રાન્તમાં છાણ અથવા માટીથી જમીન લીપીને તે ઉપર સુખડ અથવા હળદરની ભુકીથી સર્પની વચ્ચે, સાત અથવા નવ આકૃતિઓ કાઢે છે, ચણામમરા શેકીને તેને ધરે છે અને ધૂપદીપથી તેની આરતિ કરે છે. આમ દિવસમાં બે વખત પૂજા કરવામાં આવે છે અને રાત્રે નાગની કથા કહેવામાં આવે છે. નાગપૂજા કરારે અને શા કારણથી પ્રચારમાં આવી એ કહેવાય એમ નથી, તોપણ પુરાતન કાળમાં આર્ષ લેકામાં નાગપૂજા ચાલુ હતી તે બાબતનો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે. આસરે બે અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં

નાગની પ્રીત્યર્થ પાક્યજ્ઞ

કરવામાં આવતો હતો. ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષને જે ધાર્મિક ગૃહ-કૃત્યો કરવાં પડતાં તેનું ગૃહવિધિ એવું નામ હતું. આ વિધિનો ઉલ્લેખ ગૌતમ નામના સૂત્રકારે 'ગૃહ્યસૂત્ર'માં કરેલો છે. ઐગણીસ ગૃહ્યવિધિ, સાત પાક્યજ્ઞ, સાત હવિર્ચજ્ઞ અને સાત સોમયજ્ઞ, એ પ્રમાણે ગૃહ્યવિધિ દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીને કરવા પડતા હતા. તે પૈકી આવણી નામનો પાક્યજ્ઞ આવણ મહિનાની રૈત્રે નેન દિવસે નાગની પ્રીત્યર્થ કરવામાં આવતો હતો. સર્પથી કુટુંબનાં માણસોને હાનિ પહોંચે નહિ એટલો જ આ યજ્ઞનો કેવો હતો. તે વખતે મંત્ર બોલવામાં આવતા. હાલમાં આવણ મહિનામાં નાગ પ્રીત્યર્થ યજ્ઞ કરવામાં આવતો નથી અને આવણી બે ઉપકર્મવિધિ ચાલુ ગયો છે. પૂનમને દિવસે કરવામાં આવતો પાક્યજ્ઞ જતો રહી તેને બદલે પાંચમને દિવસે નાગને દૂધ અને ધાણી અર્પણ કરવાની રૂઢિ પ્રચારમાં આવી છે. શુભ

૮૦૦ વર્ષ પહેલાં આશ્વેરની નામનો પ્રવાસી હિન્દુસ્તાનમાં આળો હતો. તેણે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં લખ્યું છે કે આવશ્ય મહિનાની પૂનમને દિવસે દરેક ઘરમાં આહમોજન કરાવવામાં આવતું હતું. તેમાં નાગપૂજનો અથવા ઉપાકર્મ-વધિનો ઉલ્લેખ નથી. તે ઉપરથી તે વખતે એ અને ધર્મ-કૃત્યો રૂઢ નહોતાં થયા એમ લાગે છે. તે વખતના કેટલાએક તહેવારો આજે ચાલુ નથી, તેમજ તે વખતે ચાતુ નહોતાં એવા અનેક તહેવારો કાળે કરીને આજે રૂઢ થયા છે. ઉત્તર તરફના દેશમાં આવણી પૂનમને રાખી પૂનમ કહે છે અને તે દિવસે સર્પથી રક્ષણ થાય તે માટે ખૂબ રાખી નામનો દોરો બાંધને હાથે બાંધે છે. (રાખુ એ સર્પનું નામ છે એ ઉપર જણાવેલું છે.) આવણી એ પાકવડનું રૂપાંતર છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. ધર્મદૃષ્ટિથી

મનુષ્ય અને સર્પ

ની વચ્ચેનો સંબંધ ધ્યાનમાં લઈએ તો જણાશે કે સર્પને ખુબ જ મહત્વ મળ્યું છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સર્પને શયતાનની ઉપમા આપવામાં આવી છે. મૂળ પુરુષ આદમને પરમેશ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા લલચાવનાર તે જ હતો એમ કહેવાય છે. પરમેશ્વરે આદમ અને ઇવનું જોડું પેદા કર્યું અને તેમને જ્ઞાનરક્ષના / ૧ સિવાય બીજાં કંઈ બાવાની પરવાનગી આપી; પરંતુ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ એ જ ગ્રંથ છે એમ તેમને સમજાવીને સર્પે તેમની પામે ઇશ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરાવ્યું. તેથી આદમ અને ઇવથી ઉત્પન્ન થયેલી આખી મનુષ્યજાત ઇશ્વરના કોપને પાત્ર થઈ. આખી મનુષ્યજાતિ પાપી છે એમ ખ્રિસ્તી ધર્મ માને છે. કુરાનમાં પણ એ જ મનવજની હકીકત છે. જ્ઞાનરક્ષના કંઈ

ખાદ્યને ઇશ્વરની માફક અમર થવાની શયતાને આદ્યમને સલાહ આપી. આ શયતાન અને બાઈબલમાં વર્ણવેલો સર્પ બન્ને એક જ છે. આથી સર્પ માણસને અમરત્વ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવનાર અને દેવનો શત્રુ છે એમ બતાવેલું છે.

હિન્દુધર્મમાં સર્પનું મહત્ત્વ

જુદી જ રીતે વર્ણવેલું છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં (સ્કંધ ૪, અ. ૨૫) નીચે મુજબની કથા છે. તે સંસારી અને પરમાર્થ દાટથી મહત્ત્વની હોવાથી અહીં આપીએ છીએ, પુરંજન (શરીરો ઉત્પન્ન કરનારો જીવ) નામનો એક મોટો અને કીર્તિમાન રાજા હતો. તેનો અવિદ્વાત (જ્ઞેતું નામ કોઈને ખબર નથી એવો-પરમેશ્વર) નામનો એક પરમમિત્ર હતો. તેની કૃતિની કોઈને ખબર પડતી નહોતી. પછી તે પુરંજન રાજા પોતાને આશ્રય (શરીર) મળે એટલા માટે પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. પૃથ્વી ઉપરનાં સર્વ શહેરો (શરીરો) તેણે જોયાં, પરંતુ તેમાંથી એક પણ તેને પસંદ પડ્યું નહિ. આગળ જતાં હિમાલયની દક્ષિણે તેમણે નવ દરવાજાવાળું શહેર (શરીર) જોયું. તે શહેરની બહાર પોતાને આશ્રય (શરીર) મળે એટલા માટે પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. આગળ જતાં હિમાલયની દક્ષિણે પૃથ્વી ઉપર સર્વ ઉત્તમ વૃક્ષોથી ભરેલું એક ઉપવન (વિપયસમૃદ્ધ) હતું. તે ઉપવનમાં એક મુંદર સ્ત્રી (ભુદિ) રવેન્દ્રાથી આવેલી તેણે જોઈ. તે સ્ત્રીને દશ સેવક (દશ ઇન્દ્રિયો) હતા અને દરેક સેવકના હાથ નીચે બીજા સેંકડો અનુચર (ચિત્તવ્રત્તિ) હતા. એક પાંચ ફેણવાળો સર્પ (પંચપ્રાણ) તે સ્ત્રીનું હંમેશાં રક્ષણ કરે છે, એમ તેણે જોયું. રાજાએ તેને પૂછ્યું, 'તું કોણ છે ?' ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, 'મને ખબર

નથી મને એટલી જ માહિતી છે કે સુસાણા મયિ જાગર્તિ
 નાગોડયં પાલયન્ પુરોમ્ । (મારા સૂક્ષ્મ ગયા પછી પણ આ
 નાગ જાગંતો રહીને ચહેરું રક્ષણ કરે છે.) આટલી વાતથી ત
 પછી તે બન્નેના એકબીજા સાથે પરસ્પરાનો નિશ્ચય થયો.
 લગ્ન થયા પછી તે લોકો સો વર્ષ સુધી સાથે રહ્યાં; પરંતુ
 ગંધર્વરાજ ચંડવેગના ૩૬૦ ગંધર્વો અને ૩૬૦ ગંધર્વ-
 પત્નીઓ, (દિવસ અને રાત મળીને ૭૨૦) અનુચરોએ પુર-
 જનનું શહેર લૂંટીને ૧૦૦ વર્ષ સુધી લાગલાગાટ તેની સાથે
 યુદ્ધ કર્યું તથી તે બિચારો ચાપી ગયો. તાપ, બધ, જરા અને
 મૃત્યુના હક્કાથી તે હેરાન થયો. સર્પ પગકાપા કરી, પરંતુ
 તેનું કાંઈ જ આશ્વું નહિ ત્યારે આખરે તે ક્ષીણ સર્પ
 બહુ જ દુઃખી થઈને આપ્યો ગયો અને પુરજન યતુના હાથમાં
 સપડાયો. પછી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થયા બાદ તેની અને તેના
 મિત્રની (દેવની) મુલાકાત થઈ અને તે સુખી થયો. ”

આ કથામાં સર્પ હમેશાં રક્ષણ કરે છે એવું દર્શાવેલું
 છે. વેગશાસ્ત્રમાં સર્પાસનનું મહત્ત્વ બહુ વર્ણવેલું છે અને
 પ્રાણાયામ કરીને તેને અનુકૂળ કરવાથી જીવને શાન મળે છે
 અને તે અમર થાય છે એમ લખેલું છે. મયપ્રાણ એ જ પાત્ર
 ફેણવાળો નાગ છે એમ ભાગવતની કથા ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય
 છે. સ્મૃત્ત દૃષ્ટિથી જોઈએ તો સર્પ એ ધરનો, દ્રવ્યનો અને
 ગામનો અધિપતિ છે અને તે જ તેનું રક્ષણ કરે છે એવી જ
 જૂના વખતમાં સમજ હતી તે ઉપલી કથા ઉપરથી સિદ્ધ થાય
 છે. એ જ રિયતિ આજે પણ છે. દરેક મનુષ્યનું અને ઉપવનનું
 ગક્ષણ સર્પ કરે છે એ જૂની કલ્પનાને મૂર્તસ્વરૂપ આપીને સર્પને
 પૂજ્ય માનવાનો રિવાજ પડ્યો હશે એવું કહીએ તો તે
 બૂબલરેલું ગણાશે નહિ. હાલમાં ઉપરની કલ્પના ઉપરથી ૩૬

યથેહું નાગપંચમીનું વ્રત નાગની પ્રીત્યર્થે, આપણે આચરીયે
છીયે તેમાં ખોટું શું છે ? પંચપ્રાણની કલ્પના સાથે મળતો
આવનારો પાંચ ફેણવાળો નાગ અને તેની પ્રીત્યર્થે પાળવામાં
આવતી પાંચમની તિથિનો એકબીજા સાથે સંબંધ છે એમ
બેકહીયે તો તે શૂલભ હું નાહ મણાય. પ્રાણની ઉપાસના તો
અસલની છે; પણ કથામાંનું રૂપક ન સમજાવાથી પ્રાણને બદલે
નાગ-સર્પની ઉપાસના શરૂ થઈ અને નાગનાં મંદિરે પણ
સ્થપાયાં. સર્વ પુરાણોમાં અત મહત્ત્વનું જે

વિષ્ણુપુરાણ

તેમાં સર્વ સંબંધી ઉલ્લેખ ઘણે ઠેકાણે કરેલો છે.
પૃથુરાજએ જ્યારે પૃથ્વીનો કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો
ત્યારે શેષને સર્વ નાગનો અધિપતિ નીમ્યો એમ કહેલું છે. શેષનું
નિવાસસ્થાન પાતાળ છે. તે વિષ્ણુના તમોચ્છૃથી ઉત્પન્ન થયો
છે અને તેણે પૃથ્વીને પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરી
રાખી છે. તેને હજાર મસ્તક છે અને દરેક મસ્તક ઉપર અકેક
પ્રકાશિત હીરો છે. મહાસાગરમાં શેષનાગની ઉપર દરેક
કલ્પની આખરે વિષ્ણુ શયન કરે છે. હાપરયુગમાં વિષ્ણુએ
જ્યારે કૃષ્ણાવતાર લીધો ત્યારે શેષનાગે બળરામ તરીકે અવતાર
લીધો હતો. જ્યારે લાખો ગંધર્વોએ નાગદેવતા ઉપર હલ્લો
કર્યો ત્યારે તેઓ વિષ્ણુને શરણ ગયા હતા. નર્મદાએ
પુરુકુત્સને મદદ કરીને ગંધર્વોના ત્રાસમાંથી નાગદેવતાનું રક્ષણ
કર્તું હતું તે ઉપરથી નાગોએ એવો આશીર્વાદ આપ્યો હતો
કે સર્પના વિપત્તી રક્ષણ થવા માટે જે કોઈ નર્મદાની પ્રાર્થના
કરશે તેને સર્પની ખીંક રહેશે નાહ, એવું વિષ્ણુપુરાણમાં
લખેલું છે. લક્ષ્મણ પણ શેષનો જ અવતાર હતા એવું માનવામાં

આવે છે; શિવજીને પણ નાગન જ ધરેણું હોવાનું પુરાણોમાં
 લખેલું છે; ગણપતિની કમરે પણ નાગ વિંટળાયેલો જોવામાં
 આવે છે. સર્પપ્રીત્યર્થે યજ્ઞ સમયે માવાની ઋત્યા યજુર્વેદમાં છે
 તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં નાગ માટે પૂજ્યભાવ
 હતો. વળી ઉત્તર તરફના આર્યોની માફક જ દક્ષિણ તરફના
 દ્રાવિડો પણ નાગની પૂજા કરતા હતા. જે પ્રમાણે આર્યો અગ્નિ,
 વાયુ, જલ વગેરે પંચમહાભૂતોની (તે પરમેશ્વરના સ્વરૂપ છે
 એમ માનીને) પૂજા અને પ્રાર્થના કરતા તે જ પ્રમાણે
 દ્રાવિડો પણ મનુષ્યને ઇજા કરનારા સર્પોદિક પ્રાણીઓની, પિંગાચોની
 અને દેવનાઓના નિવાસસ્થાન તરીકે મનાયેલા કેટલાએક
 વૃક્ષોની પૂજા કરતા. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે નાગનાં
 દેવસ્થાનો છે. કેટલાએક રાજાઓને પણ નાગના દેવાલયો
 તરીકે માનવામાં આવે છે. ગામના સીમાડા ઉપર નાગની
 પથ્થરની પ્રતિમા મુકેલી હોય છે. મુસાફરો તેમને નમન કર્યાં
 સિવાય આગળ જતા નથી. સુદક્ષણ, અનંતશયન વગેરે
 નાગના દેવાલયો છે અને હજારો ભાવિક લોક તેના દર્શનનો
 લાભ લે છે. સંતાનપ્રાપ્તિ માટે નાગજાતિ અને સર્પ-
 સંસ્કારનો વિધિ ત્યાં કરવામાં આવે છે. સંતાનપ્રાપ્તિ માટે
 નાગની બાધા ગંભીરે તેને નાના પારણા અર્પણ કરવાનો ચાલ
 દક્ષિણ દેશમાં છે. સર્પથી માણસોના જીવની બહુ હાનિ થાય
 છે તેથી તેની પૂજા કરવાનો વિવેક પડ્યો હશે એમ કેટલાક
 નું માનવું છે. બંગાળમાં અને બીજાં ઠેકાણે દર સાત હજારો
 લોકો સર્પદશથી મરી જતા હોવાથી સર્પને પૂજ્યથી
 સંતુષ્ટ કરવાનો વિવેક પડ્યો હશે એમ પણ કેટલાકનું
 માનવું છે; પરંતુ આ તર્ક બ્યાજબી હોય એમ દેખાતું નથી,

દારણુંકે સર્પને શુદ્ધ અને પ્રવિત્ર માનવામાં આવે છે. સપ
એ આહણુ છે અને તેને મારવાથી બ્રહ્મહત્યાનું મોટું પાપ
લાગે છે એમ કેટલાક માને છે.

સર્પને હેરાન કરવામાં આવે તો તે હેરાન કરનારના
ઉપર વેર લીધા સિવાય રહેતો નથી, જેના હાથે સર્પહત્યા
થાય છે તેના કુળનો નાશ થાય છે વગેરે માન્યતાનો વિચાર
કરીએ તો માત્ર બીકથી જ નાગપૂજનની ઉત્પત્તિ થઈ હશે
એવું જણાતું નથી. જે દિવસે (તહેવાર) નાગપંચમી આવે છે તે
જ દિવસે ગણેશચતુર્થી અને હોળીના તહેવારો પણ આવે છે.
આથી કોંકણમાં 'નાગા, ગણુ, શાગા' એમ કહેવાનો રિવાજ છે.

હિંદુ અને બૌદ્ધ

દરેક દેવ અને અદેવ પદાર્થ પરમેશ્વરે જ પેદા કરેલો છે
અને તેમની ઇચ્છાથી સર્વ જગત્ત્ર યાત્રે છે એવી આસ્તિ-
લોકોની માન્યતા છે. માણસ માનમાં ગમે તેટલો આગળ
વધશે તોપણ 'કેટલીક વસ્તુઓ તેને અગમ્ય જ રહેવાની
એનો ખાર એ કદી પામવાનો નહિ અને તર્કવિનર્કથી તેનું
મનનું સમાધાન કરવામાં તેને સંતોષ થશે એ વાત પણ
નિર્વિવાદ છે. આવી બાબતોમાં કાંઈ કદી શકાય એમ
નથી. પરિરિચિતિને અનુકૂળ તર્ક કરીને તે પ્રમાણે સમાધાન
ચાલતો આવેલો છે. આ જગતમાં અતર્ક્ય એવી બાબતો
ધણી છે. તેથી જ પરમેશ્વરની અગાધ સ્તૂતિ માટે અંતઃકરણ
પૂજ્યમુદ્ધિ જન્ય થાય છે અને ઇશ્વરની સેવા કરવાને મા-
નુષ્ય સદા તત્પર રહે છે. મનુષ્યના હૃદયની સંસ્કૃતિના
પ્રમાણમાં એ બાવના ઔઞાવધના પ્રમાણમાં હદાત હોય છે.
પ્રથમ ઇશ્વરની અનર્ક્ય શક્તિને માટે મનુષ્યને જે વર્ષ

અચળો લાગે, અને તેની સેવા કરવી એટલે તેણે નિર્માણ
 કરેલા સર્વ પ્રાણી, પદાર્થ વગેરેની સેવા કરવી એમ તેને
 લાગ્યું, તે જ વખતે નાગપૂજા જેવા રિવાજ ચાલુ થયા હશે.
 એ પ્રાણીને પણ ઇશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલ છે માટે તે ગમે તેવું ઝેરી
 હોય તોપણ તેનો પ્રાણ લેનાનો અધિકાર આપણને નથી,
 એવું લાગવાથી તેનો નાશ કરવો એ જાહેર જાણીતું કૃત્ય છે
 એવું આગેનાનોએ ઠરાવ્યું સર્વ પદાર્થોમાં ઇશ્વર છે
 એવું સમજનારા હિન્દુ લોકોએ સાગ અને નગરા સર્વને સેવા
 કરીને સતુષ્ટ કરવા એની યોજના કરી. જે દેશનું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ
 હોય તો પરીએ પહોંચ્યું, જે દેશના શ્રેષ્ઠ ઋષિઓએ અનેક
 યુગ સુધી વિચાર કરીને સન્નિધાનન્દ સ્વરૂપની શોધ કરી અને
 શાશ્વત સુખ કયું એ જ્ઞાનપના યોગથી નિશ્ચિત રીતે ઠેરવ્યું
 તે જ દેશના-તે જ ઋષિઓના વચનને પથરા, લાકડા, પગ્ગુ,
 પક્ષી, ઝાડ, સર્પ વગેરે પદાર્થોની પૂજા કરે એ અનુચિત છે
 એમ કેટલાએક ઉપરક્રોધી જોનારા યોગી હશે છે. પરંતુ કયા
 કારણથી આવી પૂજા પ્રચારમાં આવી તેનો તેમણે જ્યાં સુધી
 વિચાર કર્યો નથી ત્યાં સુધી તેમને આ રિવજનું વૈષમ્ય જણાશે.
 તોપણ એટલી વાત તો ખરી છે કે મનુષ્યપ્રાણીનું ધર્ય
 સત્ય, જ્ઞાન અને પ્રગતિ એ હોતું જોઈએ, ફક્ત પ્રાપ્ત્ય ગમે
 તેટલું બળવાન હોય તોપણ તેની સખના ધીમે ધીમે તોડી
 નાખીને ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ જાણખવાનો અને સન્નિધાનન્દનું
 શરણ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જોમના મન સુસરૂત
 થયા છે તેમણે આના પસંદ ન પડનારા પૂજાર્થિક ઉપચારોથી
 અલિપ્ત રહીને સમાજનો ત્યાગ કરવાથી પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું
 થયું એમ ન સમજના ધર્મજોગી લોકોમાં મળીને તેમને ખરા શ્રેષ્ઠ,
 શાશ્વત અને સાર્વલોકિક ધર્મ તરફ દોગવા જોઈએ.

મંગળાગૌરી

મહારાષ્ટ્રમાં દરેક વરસે આવજી મહિનામાં મંગળવારે મંગળાગૌરીનો ઉત્સવ કરવાનો સિવાજ કેટલાએક બ્રાહ્મણોમાં છે. છોકરીનાં લગ્ન થયા પછી પાંચ વર્ષ સુધી મંગળાગૌરીની પૂજા કરાવે છે અને તે પ્રતના પાલનથી પતિનું આયુષ્ય લાંબુ થાય છે એવું નીચેની કથા ઉપરથી દેખાય છે. પ્રાચીન કાળમાં કુંડિન નગરીમાં ધર્મપાલક નામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને પુત્ર-સંતાન નહોતી તેથી તે અને તેની પત્ની હમેશાં દિવગીર રહેતાં હતાં. જેને પુત્રસંતાન ન હોય તેના હાથની ભિક્ષા લેવી અનુચિત છે એવું શાસ્ત્રનું વચન હોવાથી તેના ઘર આગળથી એક યોગી હમેશાં ભિક્ષા લીધા વગર જતો હતો. એથી તેમનાં મનને વધારે દુઃખ થતું હતું. પરંતુ એક દિવસે યુદ્ધિતથી તેમણે તેની ઝાળામાં ભિક્ષા નખી. આથી યોગીને અત્યંત ગુસ્સો આગો અને કપાથી શાસ્ત્રની આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો

માટે તે દંપતીને પુત્ર ન થાય એવો તેણે શાપ આપ્યો. પરંતુ તેમણે યોગી મહારાજના ચરણ પકડી અનેક પ્રકારે તેમની વિનંત કરી ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા યોગીએ કહ્યું કે નીલવસ્ત્ર પરિધાન કરો અને કાળા રંગના ઘોડા ઉપર બેસીને તમે ઘોર અરણ્યમાં જાઓ. જતાં જતાં જે ઠેકાણે ઘોડાએને ઠાકર વાગે ત્યાં જમીન ખોદજો એટલે એક દેવીનું મંદિર નીકળશે. તે દેવી તમને ધ્વજિત વર આપશે. પુત્રસંતાનની પ્રાપ્તિ માટે અધીરાં થયેલાં તે પતિપત્નીએ યોગીની આજ્ઞા પ્રમાણે જંગલનો માર્ગ લીધો અને જતા જતાં જ્યાં ઘોડાએને ઠાકર વાગી ત્યાં આગળ જમીન ખોદી, તો તેમણી એક દેવીનું દેવાલય મળી આવ્યું. તે દેવાલયમાંની દેવીની તેમણે આરાધના કરવાથી તેણે પ્રસન્ન થઈ તેમને કહ્યું, જો તમારે દીર્ઘાયુષી પુત્ર જોઈતો હશે તો હું તમને અંધ પુત્ર આપીશ; જો શુભવાન અને સુસ્વરૂપ પુત્ર જોઈતો હશે તો તે અધ્યાયુષી મળશે; માટે તમારે કેવો પુત્ર જોઈએ છે તે કહો. તે બંને દેવી-ભક્તોએ વિચાર કરીને અધ્યાયુષી પણ શુભવાન પુત્ર મળે એવી દેવીની પ્રાર્થના કરી. દેવીએ ‘તયારતું’ કહ્યું અને પછી અંતર્ધાન પામી. વરદાન પ્રમાણે તે સ્ત્રીને પેટે પુત્ર જન્મ્યો. તેમણે તેનું નામ શિવ રાખ્યું. યોગ્ય ઉંમર પ્રાપ્ત થતાં જ તેના કુપનયન મંદકાર કરવામાં આવ્યો. પછી તે વિવાહ કરવા લાયક થતા જ કાશીની યાત્રા કરવા માટે તે માતાપિતા પોતાના પુત્ર સાથે નીકળ્યા. ત્યાં પહોંચ્યા પછી એક દિવસે તેમણે એક વિલક્ષણ વાત સાંભળી. કેટલીએક છોકરીઓ તળાવ પામે ગમતી હતી, તે વખતે તેમનામાં કાંઈ કારણસર તકરાર થત. તકરારમાંથી મોટો કહ્યો. ચો અને એકબીજાને

ગાળો દેવા લાગી. (હાલ પણ સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક વગેરે વાદવિવાદનું પરિણામ એવું જ આવે છે; તે અટકાવવાને એકાદું 'મૌન' વ્રત ઉપસ્થિત કરવામાં આવે તો સારું.) પોતાને માટે અપરાધ વપરાયેલા સાંભળીને સુશીલા નામની એક છોકરી બોલી: 'આ તમારી ગાળોથી મારું કદ જ નુકસાન થવાનું નથી; કારણકે મારી માતા મંગળાગૌરીનું વ્રત આચરે છે તેથી મારું કદ જુદું ન થતાં મને અખંડ સૌભાગ્ય જ પ્રાપ્ત થશે.' ધર્મપાલકને લાગ્યું કે સુશીલા જેવી છોકરી આપણા છોકરાની વડુ થાય અને તેને હાથે મંગળાગૌરીનું વ્રત કરાવવામાં આવે તો છોકરાનો આવરણ બધે. આથી તેણે તે છોકરીના માઆપની અનુમતિ મેળવીને તેના વિવાહ પોતાના દોકરા સાથે કર્યો. એક દિવસે પરાદીવામાં મંગળાગૌરીએ સુશીલાને સ્વપ્નમાં દર્શન આપ્યાં અને કહ્યું: 'તારા પતિને દંશ કરવા માટે એક મોટો સર્પ આવે છે. એમાંથી તેને ઉગારવા માટે એક ઘડામાં દૂધ ભરીને રાખી મુક. તે પીવા માટે સર્પ અંદર દાખલ થાય કે તરત જ ઘડાનું મોં તારી ચોળાપડે બધું ડરી દેશે અને બીજે દિવસ સવારમાં તારી માતાને તે બેઠ તરીકે મોકલાવશે.' સુશીલા જાગી હઠી અને જોયું તો તેણે સર્પને આવતો દોઢો. તેણે દૂધનો ઘડો તેના મુખ આગળ મુક્યો અને સર્પ અંદર દાખલ થતાં જ તેનું મોઢું બંધ થયું. પત્ની દેવીના કહેવા પ્રમાણે બીજે દિવસે પોતાની માતાને તેનું વાસન મોકલાવ્યું. તેની માતાએ ઘડાનું મોઢું ઉઘાડ્યું તો અંદર સર્પને બદલે મોતીનો હાર જોયો. કેટલાએક દિવસો વી-યા જાદુ સુશીલાનો પતિ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે તે માટે મંગળાગૌરી ચમરાવના દૂતો રાથે લડી

અને યમની પાસેથી શિવનો ગ્રાણી પાછો લાવી આપ્યો; આથી શિવ જીવતો થયો.-આ પ્રમાણે સુશીલા મંગળાગારીના કૃપાપ્રસાદથી અખંડ સૌભાગ્યવતી થઈ. અર્થાત્ મંગળાગૌરી સૌભાગ્યદાયિની દેવી વ તેની પૂજા કરવાનો રિવાજ પડ્યો છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

લગ્ન થયા પછી સૌભાગ્યવતી હોકરીએ શ્રાવણ મહિનાના દરેક મંગળવારે મંગળાગૌરીની પૂજા કરવી. ઉમામહેશ્વરની પૂજા પહેલે વર્ષે ખીચરમાં અને ત્યાર પછીના ચાર વર્ષો સુધી પતિને ઘેર કરવી. પૂજા પૂરી થયા બાદ હાથ જોડીને

પુનઃદેહિ ધનં દેહિ સૌભાગ્યં દેહિ મંગલે ।

અન્યાંશ્વ સર્વકામાંશ્વ દેહિ દેવિ નમોઽનુત્તમે ॥

પુત્ર આપ, ધન આપ, સૌભાગ્ય આપ અને મારા બીજા સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કર, એ પ્રમાણે તેની પ્રાર્થના કરવી. પછી એક પાત્રમાં હળદરકંકુ અને કાજળ, કસકી, તાંબુલ દક્ષિણા, ફૂલોની વેણી, નારીયેળ વગેરે સુકીને પોતાની સૌભાગ્યવતી માતા અથવા માતૃપક્ષની બીજી કોઇ સૌભાગ્યવતીને તે વાપન આપવું. ગેરને દક્ષિણા અને વાપન આપ્યા બાદ તે દિવસે ૧૬ સુવાસિની સાથે મૌનપણે બોજન કરવું. રાત્રે દેવીને ૧૬ દિવેટની આરતી કરવી. (આ વ્રતમા ૧૬નું માહાત્મ્ય વિશેષ છે. અષાડો, ધંતુરો, શેવતી, ધરો વગેરે ૧૬ પ્રકારના ફૂલો અને પાદડા ૧૬-૧૬ એ પ્રમાણે દેવીને અર્પણ કરવા એવો વિધિ કહેલો છે.) સુવાસિનીઓનો ખેળો ભરવો. રાત્રે જન્મવું નહિ. ગાયન, નૃત્ય વગેરે

રમતગમતથી દેવીને સંતુષ્ટ કરવી. રાતનો વખત આનંદમાં ગાળ્યા બાદ બીજે દિવસે સવારે ગૌરીને સૌભાગ્યદ્રવ્ય અર્પણ કરીને તેનું વિસર્જન કરવું. ગૌરીની પ્રતિમા હોય તો તે ભટજીને દાનમાં આપવી. આ પ્રમાણે પાંચ વર્ષ સુધી આ વ્રત પાળવું એમ ભવિષ્યપુરાણમાં કહેલું છે. મહારાષ્ટ્રમાં આ વ્રત સંબંધી

ચાલુ રૂઠિ

એવી છે કે ફક્ત ફેટલાક દક્ષિણાત્મ રમાર્ત સપ્રદાયી બ્રાહ્મણમાં આ વ્રત પળાય છે. મુંબઈ, પૂના અને બીજાં ફેટલાંક શહેરોમાં બ્રાહ્મણ સિવાયની બીજી સ્ત્રીઓ પણ આ વ્રત પાળે છે. મંગળાગૌરીનું વ્રત ઉત્તર અથવા દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ પાળતું નથી. શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે સોળ સુવાસિનીઓને ભોજન અથવા મોટાં કિંમતી વાયનો આપવાં જ જોઈએ એવું નથી. દેવી આગળ રમકડાં ગોઠવવાં, રાત્રે ગાયન ગાવાં, પક્ષાણેજા ચણાથી કુમારિકા અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓના જોળા ભરવા વગેરે અનેક પ્રકાર ચાલુ છે. કોઈક ઠેકાણે પુરોહિતને બોલાવી તેની પાસે મંગળાગૌરીની કથા કહેવડાવવામાં આવે છે. દહાડે દહાડે આ વ્રતનું ધાર્મિક મહત્ત્વ કમી થતું ગયું છે અને તે નવવધુનું કેવળ આનંદનું અને રમતગમતનું એક સાધન જ થઈ પડ્યું છે. આ વ્રત બાલવયમાં કરવામાં આવતું હોવાથી ધર્મદૃષ્ટિથી તેનું મહત્ત્વ કોઈ વધારે માનતું નથી. ગુજરાતમાં મંગળાગૌરીની પૂજા કરવાનો રિવાજ નથી. ફેટલાક ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં પરંજેલી છોટરીઓ મહાદેવ, પાર્વતી અને ગણપતિનું પૂજન કરીને રાત્રે જાગરણ કરે છે.

આ પ્રત સંબંધી વિચાર

કરીયે તો એમ જણાય છે કે ધર્મની સમજણ ઉપર આ પ્રતની ઉત્પત્તિ થઈ છે. જે પ્રમાણે આ અને બીજાં કેટલાંયે પ્રતો મહારાષ્ટ્રમાં રૂઢ છે પણ બંગાળામાં અને હત્તર હિન્દુસ્તાનમાં રૂઢ નથી, તે જ પ્રમાણે ત્યાંનાં કેટલાંક પ્રતો આ ભાગમાં રૂઢ નથી. દાખલા તરીકે માધ શુદ્ધ અને રેશન બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણાંતર્ગત પ્રકૃત ખંડમાં કહેલું શીતલાપદ્મીનું પ્રત બંગાળામાં સ્ત્રીઓ પાળે છે. બાળકોનું આયુષ્ય અને આરોગ્ય વધે અને તેમને દેવીનો ઉપદેવ ન થાય તે માટે એ પ્રત પાળવામાં આવે છે. તે દિવસે રાંધવામાં આવતું નથી. આગલે દિવસે જ રસોઈ કરી મુકે છે અને બીજો દિવસે તે જમ્મે છે. એકાદ વડના ઝાડ નીચે માણસના માથા જેટલો એક પથરો મુકી દેવી તરીકે તેની પૂજા કરવામાં આવે છે. ચૈત્રદાદશીની તિથિ પછીના નામથી ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે. એ દેવી બાળકોનું રક્ષણ કરનારી છે એવું ત્યાંની સ્ત્રીઓ માને છે. આપણા દેશમાં છોકરું જન્મ્યા પછી છઠ્ઠે દિવસે તેના રક્ષણ માટે પદ્મીદેવીની પૂજા કરવાનો રિવાજ છે. આ દેવીને પ્રાકૃતમાં છઠ્ઠ કહે છે. જેઠ શુદ્ધ પૂનમને દિવસે પદ્મીની પૂજા એ જ હેતુથી કરવામાં આવે છે. આ પૂજા અરણ્યમાં કરવી એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેથી તેને અરણ્યપદ્મી કહેવામાં આવે છે. તે દિવસે પ્રકૃત કંદમૂળપર

*મુળદ્ધ દિવાકમાં ધણે ઠેકાણે આ દેવીના દેવાવરો છે. જ્યારે છોકરાંએને માતા નીકળે ત્યારે તેમનું રક્ષણ કરવા માટે તેની માનતા રાખવામાં આવે છે. સુંબાદેવી પાસે શીતલા દેવીનું એક દેવળ છે, સુંબદના હિન્દુ લોકો તે દેવીને બળે છે.

નિર્વાહ કરવો એવું પણ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ઉત્તર દેશનાં આ
વ્રતો અહીં કોઈ પાળતું નથી; પરંતુ આ સર્વ વ્રત શા
કારણથી ઉત્પન્ન થયાં તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. મંગળાગૌરી
અથવા ખીખાં કોઈપણ વ્રતો અસ્તિત્વમાં આવવાનું મુખ્ય
એક જ કારણ છે, અને તે અપત્તપ્રીતિ છે. પુત્ર
માટે એક દંપતીનાં અંતઃકરણમાં ઉકેટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ,
તેથી એક યોગીના આદેશ પ્રમાણે દેવીને પ્રસન્ન કરવાનો તેમણે
ચત્ન કર્યો. ભવિષ્યોત્તરપુરાણ જ્યારે અસ્તિત્વમાં આવ્યું
ત્યારે સમાજની એવી માન્યતા હતી કે દરેક દંપતીને પુત્રપ્રાપ્તિ
અવશ્ય જરૂરી છે; અને તેવી સમજ આજે પણ છે.
પુત્રપ્રાપ્તિની આવશ્યકતા સાંસારિક દૃષ્ટિથી પણ છે
એવું કેટલાક સૈકાથી હિન્દુ લોકો માનતા આવેલા છે.

પુનાન્ત્રો નરકાયસ્માત્રાયતે પિતરં સુતઃ ।

તસ્માત્પુત્ર ઇતિ પ્રોક્તઃ સ્વયમેવ સ્વયંભુવા ॥ મનુ ૯-૧૩૮

પુ નામના નરકમાંથી પિતૃઓને પુત્ર તારે છે માટે તેને
પુત્ર કહે છે.

પુત્રેણ લોકાઙ્ગત્રયતિ પૌત્રેણાનન્ત્યમશ્નુતે ।

અથ પુત્રસ્ય પૌત્રેણ વ્રતસ્પ્રાપ્તિ વિષ્ટમ ॥ મનુ ૯-૧૩૭

પુત્ર થવાથી પિતરોને સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે; પૌત્રને લીધે
ચિરકાળ સ્વર્ગસ્થળ મળે છે; અને પુત્રના પૌત્રને લીધે આદિત્ય લોક
પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે પુત્રપાત્રાદિત્યના યોગથી પિતૃઓને
માટે સ્વર્ગનાં દ્વાર ખુલ્લાં થાય છે. આ માન્યતા મનુના
કાળમાં હિન્દુ લોકોનાં અંતઃકરણમાં દૃઢ થઈ હતી. અત્યંત
પ્રાચીન કાળમાં પણ પુત્રજન્મને આર્થ લોકો મહત્ત્વ આપતા
હતા. જે પોતાને પુત્ર ન હોય અને તેને પ્રસન્ન પારકાના છોકરાને

દત્તક લેવો પડતો તો તેમને માહું લાગતું. ઋગ્વેદના સાતમા મંડળમાં નીચેના અર્થના સૂતો છે.

‘હે અગ્નિ, બીજનો પુત્ર અમારે ન લેધયે. અજ્ઞાની લોકોના આ માર્ગનું અવલંબન કરીશ નહિ. બીજનો પુત્ર અમને સુખ આપી શકશે, પરંતુ તે કદી પણ અમારે થશે નહિ. જે અમને અજ લાવી આપે અને અમારા શત્રુનો નાશ કરે એવો પુત્ર અમને આપ.’

આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખનાર બીપુરુષ એવા પુત્રની અપેક્ષા કરતાં હતા કે જે તેમને અજવસ્ત્ર પૂરાં પાડે અને શત્રુનો નાશ કરે. મરણ પછી પુત્રની જ તિલાંજલિથી સ્વર્ગલોકમાં જવાની યોગ્યતા આવે છે એવી કલ્પના તે વખતે ન હતી, પરંતુ કાળે કરીને એ માન્યતા સમાજમાં ફેલાઈ હશે; માટે જ મહાભારતમાં ‘અપુત્રમ્ય ગતિર્નાસ્તિ’ (જેને પુત્ર નથી તેને સદ્ગતિ મળતી નથી) એમ કહેલું છે. દશરથના મરણના સમાચાર સાંભળતા જ રામે પણ તેમને જવના પિંડ આપ્યા હતા એવું ગમાગણમાં લખેલું છે. ભારતીય યુદ્ધની શરૂઆતમાં અર્જુને જે ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે તે પ્રસિદ્ધ જ છે. તેણે કહ્યું કે ‘કુળક્ષય થવાથી પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો કુળધર્મ નષ્ટ થાય છે. ધર્મનો નાશ થાય તો આખા કુળમાં અધર્મનું બળ વધે છે. અધર્મના પ્રાબલ્યથી સ્ત્રીઓ પતિત થાય છે અને તેથી પ્રજા વર્ણસંકર થાય છે.’

संक्रो नरकायैव कुरुष्माना वृत्स्य च ।

पतति पितरो ह्येषां वृत्तपिबोदकक्रिया ॥ —ગીતા ૧-૪૨.

‘પ્રજા વર્ણસંકર થાય એટલે કુળક્ષય કરનારને અને કુળને પણ નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે; કારણકે પિંડદાન અને

તર્ફણની ક્રિયા હુમ થાય તો પિતૃઓ અધોગતિ પામે 'છે.'

અર્જુનના આ વિચાર એ તે સમયના હિન્દુ સમાજના જ વિચાર હતા એમ કહીએ તો ચાલે. આ વિચારનું પોષણપણું જણીને શ્રીકૃષ્ણે જે ખરો માર્ગ કહ્યો તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

ચામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યન્નિષદિતઃ ।

દેદવાદરતાઃ પાર્યં નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥

—ગીતા ૨-૪૨-૪૪

હે અર્જુન, વેદ વિષે નકામી બડબડ કરવામાં રોકાયેલા, ખીજી કાંઈ જ નથી એવો વાદ કરનારા, સકામ કર્મ કરનારા, સ્વર્ગ-મુખને જ સવસ્થ માનનારા જે મૂઢ લોકો છે તે ઐશ્વર્ય-ભોગ તરફ જ ધ્યાન રાખે છે. અને જે કર્મથી શરીરની પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે એવાં કર્મ કરવા માટે મુંદર બાપણુ કરે છે; તેમનું આ બાપણુ ભોગ અને ઐશ્વર્યને માટે અશક્ત થયેલા લોકોનું ચિત્ત હરણુ કરે છે. આથી અંતઃકરણની એકાગ્રતા કરવાની દૃઢ શ્રદ્ધિ તેમને થતી નથી.

હિન્દુસ્તાનની સાંપ્રત સ્થિતિ

ધ્યાનમાં લઈએ તો શ્રીકૃષ્ણના વિચારોને અનુસરવાથી જ આ દેશની ઉન્નતિ થવી સંભવિ છે. સકામ કર્મો કરવાની દુર્બુદ્ધિને આપણે તંદન છોડી દેવી જોઈએ. ઈશ્વર પાસે દરેક વખતે 'મને આ આપ, અને મને તે આપ' એવું કહેવાની આપણી દેવ અત્યંત ખરાબ છે. આવી રીતે વર્તવાથી આપણે દેવોને તેમનું દેવત્વ ઇંડી દેવાની શરજ પાડીએ છીએ. આ સ્વાધી સેવ-દેવની સ્થિતિ અત્યંત રોચનીય છે. પહેલાંની અને હાલની

સ્થિતિમાં બહુ ફેર છે તે અપણે જાણવું જોઈએ. હાલ વસ્તી
 વધી છે અને રાષ્ટ્રદષ્ટિએ જોઈએ તો જીવનકલહને લીધે આપણે
 કેટલા બધા પગાત છીએ તે તરત જાણી આવશે. જીવનકલહમાં
 સારી રીતે રહી શકાય એવું કરવા આ દેશના લોકોનું ધ્યાન
 ખેંચાય એ ઇચ્છ છે. મરણ પછી યનારી સ્વર્ગપ્રાપ્તિના આધાર
 પુત્રજન્મ ઉપર છે એવી કલ્પનાથી મૂર્ખ મનુષ્યો સંસારની બેડીઓ
 પગમાં પહેરી લે છે; પણ કુટુંબનો નિર્વાહ બરાબર ચલાવવાની
 તાકાત ન હોવાથી મરણ પહેલાં જ પોતાનું ઘર નરકભોજ
 જેવું કષ્ટમય કરી મુકે છે. દરેક સ્ત્રી અને પુરુષના વિવાહ
 થવા જ જોઈએ એવી ધાતકી કલ્પના આપણા મગજમાંથી
 નીકળી ગયા સિવાય આપણી સ્થિતિ સુધરવાની નથી. આશરે
 ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં આશ્વમેજનીએ હિન્દુ સમાજનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ
 કરીને સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની માનસિક અને શારીરિક નજાગાહને
 જે ઉલ્લેખ કરેલો છે તેનો વિચાર કરીએ, તો આજે કેટલા
 બધા સૈકાથી આપણી શારીરિક સ્થિતિ ખરાબ છે તે સમજાઈ
 આવશે. આપણે હાલ જે સામાજિક અવનતિ ભોગવીએ
 છીએ તેનું મુખ્ય કારણ જોઈએ તો વિવાહના હાનિ-
 કારક રિવાજો જ છે. પરમેશ્વરે રચેલા કાયદાઓનો ભંગ
 કરવાથી આપણે શિક્ષા ભોગવીએ છીએ. હાલનો અદ્ભુતદર્શિપણનો
 રિવાજ બંધ પડવો જોઈએ. બાળવિવાહને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં
 નિર્બળ અને અસ્થ વયનાં બાળકો, બાળવિધવાઓ, રોગગ્રસ્ત
 માખાપો વગેરેની સંખ્યા કમી કરવાનો એક જ ઉપાય છે
 અને તે એ જ કે આપણાં જે પ્રતો પ્રચારમાં આવેલાં છે
 તેનો હેતુ શો છે તે સમજીને સમાજમાં તેનો ખરો હેતુ નક્કી
 ચાય એવો પ્રયત્ન કરવો.

શ્રાવણી

દરેક શ્રાવણ માસની પૂનમને દિવસે શ્રવણ નક્ષત્ર હોય તો શ્રાવણી નામનો યજ્ઞોપવિત પહેરવાનો વિધિ બ્રાહ્મણ લોકો કરે છે. તે ૪ પ્રમાણે બીજા દિવસે પણ તે દિવસ પાળે છે. ઋગ્વેદી, યજુર્વેદી અને સામવેદીઓને યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવા માટે જુદો જુદો વખત કહેલો છે. શ્રવણ નક્ષત્ર, પંચમી અને હસ્તનક્ષત્ર એ ત્રણ કાળ ઋગ્વેદીઓને માટે કહેલા છે અને તેમાં શ્રવણ નક્ષત્ર એ મુખ્ય કાળ છે. શ્રવણ ન મળે તો પંચમી અથવા હસ્તનક્ષત્રનો સમય લેવો. યજુર્વેદના અનુયાયીઓએ શ્રાવણી પૌર્ણિમાને ૪ મુખ્ય કાળ માનવો. તેમનામાં જે જુદી જુદી શાખાઓ છે તેમણે શ્રાવણી માટે ૬૪ પૌર્ણિમા લેવી તે સંબંધીનો નિર્ણય શાસ્ત્રકાગેએ કરેલો છે; અને દેટલીક શાખાઓના દિવસે અપાડની તો દેટલાકાએ બાદરવાની પૌર્ણિમાનો વખત લેવો એવું દરેક શાખામાં આવેલું

છે. સામવેદીઓ માટે ભાદરવા મહિનામાં શુક્લપક્ષનું દસ
 નક્ષત્ર એ ઉપાકર્મનો મુખ્ય સમય છે; તથાપિ કોઈ પ્રસંગે
 આ સમય બદલવો પડે છે એવું નિર્ણયસિંધુમાં કહેલું છે.
 નૂતન મોહ્યધન થયેલાઓએ આવણી થયા નક્ષત્રમાં દરવી
 તે માટે પણ વિચાર કરવામાં આવેલો છે. એ પ્રમાણે દરેક
 વર્ષે આવણીનો વિધિ આટોપવામાં આવે છે. તે દિવસનો
 શાઓક્ત વિધિ એવો છે કે ઉપનયન થયેલા બ્રહ્મચારી
 છોદરાઓએ અને ગૃહસ્થાઓ પુરુષોએ ગામના પ્રસિદ્ધ
 દેવાલયોમાં એકત્ર થઈને ઉપાધ્યાયની સૂચના મુજબ શાઓક્ત
 મંત્રોચ્ચારપૂર્વક આવણીનો વિધિ કરવો. પ્રારંભમાં શરીર-
 શુદ્ધિર્થ પંચગવ્ય* પ્રાશન કરવું. હોમસિદ્ધિ કરીને ઘરમાં
 તૈયાર કરેલા ચરની આહુતિ આપવી. આને ઉપાકર્મવિધિ
 કહે છે. ત્યાર પછી રનાન કરીને સપ્તર્ષિ અને અર્ધતીર્થીની
 પૂજા કરવી અને હોમ સંગ્રહાવીને દધિસક્ત્રની આહુતિ આપવી.
 આને ડ્રમજનવિધિ કહે છે. તે પછી ગુરુ અને વડિલોને
 નગરકાર કરીને તેમને યજ્ઞોપવિત આપવું. ત્યાર પછી
 દસ ગાયનીમંત્રોથી મંત્રેલું યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવું
 અને જૂની જનેઝ કાઢી નાખવી. આવણીનો એ ત્રીજો
 અને છેવટનો વિધિ છે. આ વિધિને યજ્ઞોપવિતધારણવિધિ
 કહે છે. પછી મૂન પિતૃકાને તિલતપણું આપવું. જેમણે તપણું
 દ્યું હોય તેમણે એક ટંક જમવું. આવણી સંબધી

આહુ રૂઢિ

એવી છે કે પુરાણમતવાદિ લોક આ વિધિ ભક્તિપૂર્વક પાળે છે.

*ગાયત્રી દત્તપત્ર યથેલા પાંચ પદાર્થઃ કૃષ્ણ, ધી, દહી, ડાણુ
 અને મૂત્ર.

ગામડાંઓમાં દેવાલયમાં આવણી થાય છે. શહેરોમાં ધણેભાગે એકાદ સાર્વજનિક જગાએ અથવા પ્રતિષ્ઠિત લોકોને ઘેર આવણી થાય છે અને તે વખતે આસપાસના લોકો ત્યાં ભેગા મળે છે. નવીન મતના લોકો વિધિને બહુ મહત્ત્વ આપતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તે આવશ્યક ધર્મવિધિ છે એવું કોઈ કહે તો કેવળ અગ્રજનોએ બટજના તંત્ર પ્રમાણે કરવાની કવાયત છે એમ કહીને તેની મરકરી કરે છે. આર્યસમાજપંથના અનુયાયીઓએ આવણીનો વિધિ તેમના મત પ્રમાણે જુદો જ બેસાડેલો છે. ચર અને દધિસક્તો બદલે ઉત્તમ શીરો બનાવી આ પંથના લોક તેની આકૃતિ અગ્નિને આપે છે, અને હોમમાં ચંદનનાં લાકડાં અને પી નાંખી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે; પછી કેટલીએક વેદમ્ત્રયા બોલીને યજોપવિત ધારણ કરે છે. ગુજરાતમાં આવણી ધણેભાગે નદી ઉપર અથવા તળાવ ઉપર કે ધર્મશાળામાં કરવાનો રિવાજ છે. પ્રાર્થનાસમાજની મંડળામાં નવીન પ્રકારનો ઉપનયન-સંસ્કાર ચાલુ છે, છતાં તેમણે આવણીને રજા આપી છે. હાલમાં આવણી માટે બ્રાહ્મણ અને બીજા દિગ્ગેની જે સમજુત થઈ છે તે વિવેક્ષણ છે.

આવણી એટલે શું

એવું તેમને જ્ઞાત જ નથી એવું તેમના એકંદર વર્તન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. આવણીનો અર્થ યજોપવિત ધારણ કરવાનો વિધિ એવો નથી. યજોપવિતધારણ એ આવણીનું અત્યંત ગૌણ અંગ છે, પરંતુ અત્યારે તો તેને જ માત્ર મહત્ત્વ આપેલું છે. કોઈ પણ ધર્મકૃત્ય કરતા પહેલાં યજોપવિત ધારણ કરવું એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. તે જ પ્રમાણે આવણીને

વખતે બ્રહ્મચર્ય પહેલાં યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવું પડે છે એટલું જ. શ્રાવણીનાં મુખ્ય અંગ ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જન—અર્થાત્ અધ્યયનનો આરંભ અને અધ્યયનની સમાપ્તિ—છે. દાલમાં ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જન એ બન્ને કાર્યો એક જ બેડકમાં આટોપવામાં આવે છે. અધ્યયનનો આરંભ કરવાની તૈયારી કરવી અને તૈયારીની સાથે જ તેની સમાપ્તિ કરવી એ વિલક્ષણ છે. ઉપાકર્મવિધિ અને ઉત્સર્જનવિધિની વચ્ચે કેટલાએક મહિના જવા બેઠયે એટલું તો ઉપરચોટીયું જોનારા પશુ હમુલ દરશે. પ્રાચીન દાળમાં ઉપાકર્મવિધિ અને ઉત્સર્જનવિધિ શા માટે કરવામાં આવતા તે કહેતાં પહેલાં,

ઉપનયન સંસ્કાર

આ વિધિના મૂળમાં હોવાથી તેના સંબંધીની ટુંક કહીકત નીચે આપીએ છીએ. અત્યંત પ્રાચીન દાળમાં—એટલે વેદ-દાળમાં—ઉપનયનની વિધિ રૂઢ હતી કે કેમ એ કહેવું શક્ય નથી. વેદમાના યજુષાગાદિકનું વર્ગીકરણ કરીને તે કેવી રીતે કરવા એનું વિવેચન ‘શ્રાવણ’ નામના ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યું છે. તે પછી સૂરકારોએ કૌટુમ્બિકોએ કરવાના શુભારે ૪૦ મુખ્ય ગૃહ્યવિધિ દર્શાવ્યા તે સમાજને માન્ય થયા. સ્મૃતિકારોએ આ વિધિને અથવા સંસ્કારોને દાયદાનું સ્વરૂપ આપીને દર્શાવ્યું કે તે દિગત્વનાં હોતક છે અને દિગત્વ દાયમ રાખવાને માટે આવશ્યક છે. ગૃહ્યશુદ્ધ સ્વચામાં આત્મ્યાં તે વખતે ઉપનયનની વિધિ અત્યંત સાદી રીતની હતી. યોગ્ય ઉમર પ્રાપ્ત થતાં જ વિદ્યાર્થી કોઈ નજીક રહેનારા વિદ્વાન, સદાચારી અને જ્ઞાનનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જઈને પોતાને વિદ્યાદાન આપવા માટે વિનંતિ કરે. થોડી વિધિ થયા જ્યાં યિધ્યને

(બ્રહ્મયજ્ઞ કરવા માટે) ઉપવિત પહેરાવવામાં આવતું. તે જ વખતે વેદાધ્યયનના આરંભ તરીકે ગાયત્રીમંત્રનો ઉપદેશ કરવામાં આવતો. આ પ્રમાણે વિધિ પૂરો થયા પછી તે વિદ્યાર્થીને દ્વિજત્વ * પ્રાપ્ત થતું. અધ્યયન કરવાને માટે ગુરુ પાસે સહ જવો તેને જ ઉપનયન કહે છે. આ પ્રમાણે વેદાધ્યયન કરવાના હેતુથી અનેક વિદ્યાર્થીઓ ગુરુ પાસે જતા. જારહાજનો પુત્ર સુકેશ, શિખિનો પુત્ર સત્યકામ, ગાર્ગી ગોત્રોત્પન્ન સૌર્ભાપણિ અશ્વલનો પુત્ર કૌસલ્ય, વિદર્ભ દેશનો બાર્ગવ અને કાત્યાનો પુત્ર કર્ણધી એ સર્વ પરશ્વસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે પિષ્પલાદ મુનિ પાસે ગયા એવું પ્રશ્નોપનિષદમાં કહેલું છે. આરણ્યનો પુત્ર શ્વેતકેતુ બાર વર્ષની ઉંમરે પિતાની આંત્રાથી પોતાના કુળગુરુના આશ્રમમાં બાર વર્ષ મુકી રહ્યો. (છંદોગ્ય) આ પ્રકારનાં ધણાં દ્રષ્ટાન્તો આપી શકાશે. તે વખતના ગુરુઓને લાલના ખાનગી નિશાળના માલિકોની માફક નિશાળીયાઓ પોતાને ત્યાં આવે એવી ઇચ્છા થતી. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં નીચેની પ્રાર્થના છે :

“મારે ત્યાં બ્રહ્મચારીઓ (શિષ્યો) આવે. તે શિષ્યો શમદમથી યુક્ત એવા થાય. લોકોમાં હું યશસ્વી થાઉં, હું શ્રેયસ્કર થાઉં, હું દ્રવ્યવાન થાઉં.”

* દ્વિજ એટલે બે વખત જન્મ પામેલો. માતા અને પિતાથી પહેલો જન્મ અને ગાયત્રીમંત્ર માતા તથા આચાર્યમંત્ર પિતા એમનાથી બીજો જન્મ; એવી રીતે દરેક દ્વિજને બે જન્મ હોવાનું માનેલું છે.

અધ્યયન પૂરૂ થયા પછી ગુરુએને સ્થિતિ અનુસાર દક્ષિણા આપીને તેમનો આશીર્વાદ લેવામા આવતો હતો અને તે વખતે શિષ્યોનું સમાવર્તન કરવામા આવતું અભ્યાસ પૂરો થયા સિવાય સમાવર્તન કરતા નહોતા. કમલપુત્ર ઉપકોસન સત્યકામ જાળાનીને ઘેર અધ્યયનને માટે અલ્પચર્ચાપૂર્વક રહ્યો હતો સત્યકામે ધીજ સર્વ શિષ્યોનું (બાર વર્ષ પછી) સમાવર્તન કર્યું, પરંતુ ઉપકોસલનું સમાવર્તન કર્યું નહિ શિષ્ય પામેથી લેવાની ગુરુદક્ષિણા તેને પૂર્ણ જ્ઞાન વ્યાસ સિવાય તે લેતા નહોતા. યાજ્ઞવલ્ક્યેને વિદેહી જનકરાજાએ એક હજાર ગાયો આપવાની કમુન કરી ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું, 'પિતા મેડમન્યત નાનુશિષ્ય હરેતતિ (શિષ્યને પૂર્ણ જ્ઞાન આપ્યા પહેલાં તેની પાસેથી કાંઈ લેવું નહિ એવો મારા પિતાનો અભિપ્રાય હતો) આચાર્યો પામેથી જેમ વિદ્ય પ્રાપ્ત થતા તે જ પ્રમાણે

પિતા પામેથી જ્ઞાન મ પાદન

કરવાનો જ્ઞાન પણ જૂતા વખતમા હતો તે માટે અનેક પ્રાચીન ગ્રંથો સાક્ષી પૂરે છે માતા તરફથી પણ હોકરાએને શિષ્યનું મગનું અને કેટલાએક ગામઓ પણ આચાર્યો પામે જતા તેવી જ રીતે નિદાન રાજા પામે પણ અનેક છાત્રાસુ વિદ્યાર્થીઓ હાથમા સમિધા લઈને જતા પીએ ગુરુના આશ્રમમા રહીને અધ્યયન કરતી કે કેમ તે સમગ્રનું નથી, તોપણ તેઓ ઘરમા અધ્યયન કરીને અલ્પવાદિનીનું નામ મેળવતી એમ તો દેખાય છે વચકનૂતી કન્યા ગાર્ગી અલ્પજ્ઞાની હતી. યાજ્ઞવલ્ક્ય પામેથી તેની પત્ની મૈત્રેયીએ અલ્પજ્ઞાન

સંપાદન કર્યું હતું. આ પ્રમાણે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બ્રહ્મચારી હોવાથી માતા, પિતા અથવા આચાર્યો પાસેથી છોકરાઓને ઉપદેશ મળતો. સ્ત્રીઓએ બ્રહ્મચારીને ઉપદેશ આપવો એવું દેવસનું મત છે. જે પ્રમાણે પુરુષોને ઉપનયનવિધિ કરવામાં આવતો તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓનો વ્રતબંધ પણ જૂના વખતમાં થતો હતો. એક ઠેકાણે યમનું વચન મળી આવે છે કે:—

પુરાકલ્પે તુ નારીણાં મૌંજીવંનમિષ્યતે ।

અભ્યાપન ન વેદામાં સાવિત્રીવચનં તથા ॥ —નિર્ણયસિન્ધુ ।

દ્વાદશ વર્ષાણિ વેદ બ્રહ્મચર્યં ઉપનયનાદૂર્ધ્વં ॥ —સૂત્ર ।

આ ઉપરથી સ્ત્રીઓનું મૌંજીવંન કરીને બ્રહ્મચર્ય પગાવવામાં આવતું એ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને મૌંજીવંન, વેદાધ્યયન મહામંત્રોપદેશ વગેરેનો અધિકાર તે વખતે હતો, માટે જ ઉપનયનને વખતે તેમને ગુરુ થવાનો અધિકાર હતો. કેટલીએક સ્ત્રીઓ જે જીવતા સુધી અધ્યયન અને અધ્યાપનમાં વખત ગાળતી તે સમાજમાં પૂજ્ય મનાતી. ગાર્ગી વાચકનવી, વક્રવા, પ્રાતિથેયી, સુક્લબા, મૈત્રેયી વગેરેને તેમના જ્ઞાનને લીધે બ્રહ્મચારીનીનું નામ મળ્યું હતું. તેમના નામથી તર્પણ આપવું એવું આશ્વકામનાએ કહેલું છે. ગુરુને ઘેર હોય ત્યારે અને ઉપનયનને વખતે મહામંત્રોપદેશ થયા પછી ગુરુ પાસેથી

બ્રહ્મચારીને ઉપદેશ

મળતો તે અત્યંત મહત્ત્વનો હતો. આ ઉપદેશનો દાખલો તૈત્તિરીયોપનિષદમાં નીચે પ્રમાણે આપેલો છે. તેનું વિધાર્થીદશામાંના સ્ત્રીપુરુષોએ મનન કરીને તે પ્રમાણે આચરણ કરવા જેવું છે

સત્યં વદ । ધર્મં ચર । સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદ । સત્યાન્ન
 પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
 મત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
 દેવપિતૃકાર્યાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ । માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો
 ભવ । આચાર્યદેવો ભવ । ઇતિથિદેવો ભવ । યાન્યનવદ્યાનિ
 કર્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ; નો હ્તરાણિ । યાન્યસ્માકસ્મુચરિતાનિ
 તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ; નો હ્તરાણિ । યે કે ચાસ્મચ્છૈયાશ્સો વ્રાહ્મણા,
 તેષાં ત્વયાડ્ડમનેન પ્રશ્નસિતવ્યમ્ । ધદ્વયા દેયમ્ । અધદ્વયાડ્ડેયમ્ ।
 ધિયા દેયમ્ । હિયા દેયમ્ । મિયા દેયમ્ । સંવિદા દેયમ્ ।
 આચાર્યાય પ્રિય ધનમાહૃત્ય પ્રજાતન્તુ મા દ્યવચ્છેત્સી ॥

અર્થ:—મત્ય બાળણુ કર ધર્મ પ્રમાણે વર્તન રાખ.
 અધ્યયનમા પ્રમાદ કરીશ નહિ. ધર્મ સબધી વિષયોમાં
 પ્રમાદ કરીશ નહિ આપણુ કુશળ થાય તે કર્મ કરવામાં
 પ્રમાદ કરીશ નહિ. જૂનમાત્ર માટે કર્મ કરવામા પ્રમાદ
 કરીશ નહિ. સ્વાધ્યાય અને પ્રત્યન માટે પ્રમાદ કરીશ નહિ.
 દેવકાર્ય અને પિતૃકાર્યમા પ્રમાદ કરીશ નહિ માતાને
 દેવની માફક માન. પિતાને દેવની માફક સમજ. આચાર્યને
 દેવની માફક માન આપ. અનિથિને દેવની માફક સમજ.
 જે કર્મ નિધ નથી તેનું જ આચરણુ કર; જીજ્ઞા કર્મનું
 આચરણુ કરીશ નહિ. અમારા (શુરના) જે સતકર્મ હોય
 તેનું જ આચરણુ કર; જીજ્ઞા કર્મનું આચરણુ કરીશ નહિ.
 જે અમારાથી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણુ હોય તેમને આસન આપીને
 તેમના શ્રમનો પરિહાર કર. જે કાંઈ આપવાનું હોય તે
 શ્રદ્ધાથી આપ; અશ્રદ્ધાથી આપીશ નહિ. મર્યાદાયુક્ત આપવું;
 બીતિયુક્ત આપવું; જોગબાણુ કરીને આપવું. (અધ્યયન પૂરું

યમા પછી) આચાર્યને પ્રિય એવું ધન આપીને ગૃહસ્થાશ્રમને
ઉપભોગ લે.

આ ઉપરાંત મોઢ પશુ વિકટ પ્રસંગને વખતે વર્તન
કેવું રાખવું તે બદલ શંકા આવે તો વિદ્વાન, નિરુપદ, સચ્છીલ,
સદાચારસંપન્ન એવા મહાજનોની સલાહ લઇને તે પ્રમાણે
આચરવું એમ પણ કહેવું છે. આ ઉપદેશ અમૃતતુલ્ય છે
એવું કોણ નહિ કહે ? અધ્યયનને માટે વિદ્યાર્થી આચાર્યને
ઘેર ઘણો વખત ગાળતા. તે મુદતમાં જ્ઞાનસંપાદન માટે તેમને
દેશપર્ચન પણ કરવું પડતું એમ દેખાય છે. ગૃહદારણ્યક ઉપ-
નિષદમાં લક્ષ્મીનો પુત્ર ભુજ્યુ અધ્યયનમત આચરતો હતો તે
વખતે એ મદ્રદેશમાં પર્ચન માટે ગયો હતો એવો ઉલ્લેખ છે.
તે વખતે અધ્યયનનો અર્થ ગોખણપટ્ટી થતો નહોતો. દરેક
વિષય બરાબર સમજ્યા સિવાય આગળ અભ્યાસ કરવાની
પરવાનગી નહોતી. વેદાધ્યયન એ અભ્યાસનું મહત્ત્વનું અંગ
હતું અને તે અર્થ સમજીને કરવું પડતું. હાલની પોપટપંચીની
અને અર્થજ્ઞાન સિવાયની પાઠ કરવાની વૈદિકમાં જે રીત છે
તે અત્યંત અશ્લાઘ્ય માનવામાં આવતી. આ સંબંધી
નીચેની ઋચા ઋગ્વેદમાં મળે છે.

ઋચો બક્ષરે પરમે ઋગેમન્યસ્મિન્દેવા અવિવિધે નિયેદુઃ ।

યસ્તમ વેદ કિમૃચા કરિણ્યતિ ય દત્તદ્વિદુત દમે સમાસતે ॥

અર્થ:—જેને ઠેકાણે સર્વ દેવ છે એવા પરબ્રહ્મ માટે
સર્વ મંત્ર છે. જે પરબ્રહ્મને બળુતો નથી તેને ઋચાઓ શા
ઉપયોગની થશે ? જે તે પરબ્રહ્મને બળુ છે તેજ માત્ર તત્સ્યરૂપ
તરફ જાય છે.

ઉત ત્વ પશ્યન્ન દર્શ વાચમુત ત્વઃ શૃણ્વન્ શૃણોત્યેનામ્ ।
 ઉતો ત્વસ્મૈ સન્વં ? વિસસે—

અર્થ:—જે પુરુષ માત્ર વેદપાઠ જ કરે છે અને તેનો અર્થ સમજતો નથી તે વેદવાણી જુઓ છે છતાં જ્ઞેતો નથી. જ્ઞેને અર્થજ્ઞાન નથી તે વેદ સાંભળતાં છતાં સાંભળતો નથી. જ્ઞેને અર્થજ્ઞાન છે તેને જ શ્રુતિ પોતાનું તન અર્થાત્ રહસ્ય પ્રકાશિત કરે છે. જ્ઞાન સિવાય કરેલા પાઠાતરીની મદદથી મોક્ષનો અને ધર્મનો માર્ગ જતાવનારા વૈદિક અને તેમના પર બરોસો રાખીને કર્માડંબરમાં વીંટળાઈ ગયેલા અવજન એ બંનેની સ્થિતિ સરખી જ શોચનીય છે. ઉપનિષદ્દાળમાં ઉપનયનની જે પદ્ધતિ હતી તે બદલાઇને સ્મૃતિ અને પુગણુ-દાળમાં ઉપનયન તથા અધ્યયનના પ્રકાર પણ બદલાયા. દૈૈક ગણના દરજ્જા અને અધિકાર સંબંધીના નિયમો સ્મૃતિકારોએ ઠરાવ્યા. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ જે મુખ્ય ચાર ભેદ છે તે પૈકી પહેલા ત્રણ વર્ણને ઉપનયનનો સંસ્કાર આવશ્ય થવો જોઈએ એવું ઠગવવામાં આવ્યું. શૂદ્રો અને સ્ત્રીઓને જોનાઈ પહેરવાનો અધિકાર નથી એમ ઠરાવ્યું, કારણકે સ્ત્રીઓને શ્રદ્ધાત્ત માનવી એવો મત સ્મૃતિકારોએ આપ્યો હતો. આચાર્યને ઘેર બ્રહ્મચર્યથી રહીને અધ્યયન કરવાનો ચાલ સ્મૃતિ-દાળમાં હતો એવું દેખાય છે, કારણકે સ્મૃતિમાંની અનુચ્છા ઉપરથી તે વિધેનો તર્ક થઈ શકે છે. પરંતુ આ પ્રાચીન પદ્ધતિનો ધીમે ધીમે લોપ થતો ગયો અને ઘેર જ ઉપનયન કરીને બાપ અથવા ખીજા કોઈ નજદીકના સગાને મંત્રોપદેશ પુરતા શરુ કરવાનો ચાલ પડ્યો. પણ હાલમાં તો પુરુષની બાબતમાં બ્રહ્મચર્ય, શરુને ઘેર વાસ, વેદાધ્યયન વગેરે સર્વ હુમ થયાં

અને છોકરાની જનોઈ થતાં જ તેના વિવાહ કરવાની તૈયારી થતી અનેક કુટુંબોમાં જોવામાં આવે છે. આજે ઉપનયન, આવતી કાલે સમાવર્તન, કાશીયાત્રાએ જવાનો નાટકી ઘાટ, કાશીયાત્રાએ જવાનો ડોળ કરીને નીકળેલા આઠદસ વર્ષની ઉમરના બહુકને દીકરી આપીને ગૃહસ્થાશ્રમી બનાવવાની વાત કરીને તેને પાછા ફેરવવાનો તમાશો, બિશ્વાવળીનો કર, બ્રહ્મચર્યની દીક્ષા આપવા માટે તૈયાર કરેલા મંડપમાં પ્રદક્ષિ કરેલા અગ્નિનાગાયણ સામે નૃત્યાગનાઓનો નાચ, ઠાકમાઠથી થતો ભોજનસમારંભ વગેરે જોઇએ છીએ ત્યારે આપણે ઉપનયનનું ખરૂં મહત્ત્વ ભૂલી ગયા છીએ એમ સિદ્ધ થાય છે. ઋષિઓના વંશજો, દિગ્ગે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો ! આવા પ્રકાર તમે કેટલા વખત સુધી ચાલુ રાખશો ? સદ્ભિમાનપૂર્વક દાસની સ્થિતિ સુધારવી એ તમારું કર્તવ્ય નથી શું ?

ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જન

ઉપજ્ઞા વિવેચન ઉપરથી જણાઇ આવશે કે પ્રાચીન કાળમાં ઉપનયનનો સંસ્કાર એ જ વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ હતો; પરંતુ લાગભાગ ૮ વર્ષ સુધી અધ્યયન ચાલતું નહોતું. દરેક મહિનામાં અનધ્યાયની (રજની) કેટલીએક તિથિઓ હતી. ખરા અધ્યયનનો વખત એમાંનું ગણીને તેની શરૂઆતમાં આવણું શુદ્ધ પંચમી અથવા પૂનમને દિવસે વેદાધ્યયનનો પ્રારંભ કરવામાં આવતો. પ્રારંભ પૂર્વે જે હોમવિધિ કરવામાં આવતો તેને જ ઉપાકર્મવિધિ કહેતા. આવણું માસની શરૂઆતથી એમાંનું પૂરું થઇને ઠંડીના દિવસ આવે ત્યાં સુધી અધ્યયન ચાલતું, અને માધ મહિનામાં તે સાલનું અધ્યયન પૂરું થયું સમજીને હોમ સળગાવીને જે વિધિ કરવામાં આવતો

તેને જ ઉત્સર્જન કહેતા. આ પ્રમાણે વર્ષમા ક્રમ્ત છ સાત
 મહિના સુધી જ અધ્યયન ચાલતું બાળીના ચારપાંચ મહિના
 સુધી વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરેના વિષયોનું મનન કરવામા
 અને બીજા સામાન્ય વિષયોનું જ્ઞાન કરી લેવામા
 ગાળતા તે વખતે યૌવ વિદ્યા અને ચોસક કાળનું જ્ઞાન દરેક
 જથ્થેને હોવું જોઈએ એમ લોકો માનતા હતા. મૃત્યુકટિક
 નાટકના ઉપેદ્ધાનમા શરૂ રાજા માટે લખવામા આવેલું છે
 કે તે ઋગ્વેદ, આમ્વેદ, ગણિત, ચોસક કાળ અને હસ્તિચિકિત્સા
 વિદ્યામા કુશળ હતો. આ ગાળ વિશે મ્હદ્દયુગજીમા પણ એક
 વાત કહેવામા આવેલી છે શ્રીકૃષ્ણ અને યોગમ વેદવિદ્યામા
 અને તત્ત્વજ્ઞાનમા જોગલા પામ્મત હતા તેના જ તેઓ મુક્ત-
 કાળમા અને ગન્ધર્ભમા પણ પામ્મત હતા તેમનું શિક્ષણ
 આચાર્યોના આશ્રમમા જ પૂરું થયું હતું એ આશ્રમ હાનના
 સુધરેલા રાટ્ટની 'બોર્ડિંગ સ્કૂલ' જેવા હતા અને કનિ એ
 'પ્રોફેસર' હતા. આ વિદ્યાનગમ વી બહાર પડનારા વિદ્યાર્થીઓ
 તેજ પુજ, સ્નાનબી, સદાચરણી, ધીરોદાત્તા અને
 પ્રેમજ હતા વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ લોકો માટે તેમજ તેમના
 પત્રપૂજ્ય ગુરુ માટે તેમના અત કળુમા પૂજ્યબુદ્ધિ
 હતી હાનમા આર્યમગાજીઓ પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે
 ગુરુકુલ નામની સસ્થા સ્થાપન કરીને કુલમ નાગરિકો
 તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કનિયર્ષ ડા ગ્રીન્દ્રનાથ ટાગોરના
 શાતિનિકેતનમા પણ અનેક આર્યપુત્રો જ્ઞાન સપાન કરે છે
 એ શુભ ચિન્ન છે. જે પ્રમાણે ખરી રીતે શ્રાવણી એ ઉપાકર્મ
 અને ઉત્સર્જનનો ધાર્મિક નિધિ છે અને આજમન તેને
 માટે યજ્ઞોપવિતધારણનિધિની જે સાર્વત્રિક સમજણ છે

તે બૂલ બરેલી છે, તે જ પ્રમાણે ઉપનયનની પછી સમાવર્તન થતાં સુધી આચાર્યોના આશ્રમમાં નિયમિત રીતે અધ્યયન માલતું હોઇને તથા ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જન વિધિ અધ્યયન સંબંધી જ હોવાથી સમાવર્તન થયું હોય એવા વિધાર્થીઓએ અને વિવાહ થઇને ગૃહસ્થાશ્રમમાં દાખલ થયા હોય એવા વિધાર્થીઓએ આ વિધિ દર સાલ કરવો કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન છે. કારણકે જેમનું વેદાધ્યયન જ બંધ પડેલું છે અથવા જે વેદાધ્યયન કરતા નથી એવા લોકોએ આ ઉપાકર્મ-ઉત્સર્જન વિધિ દર સાલ કરવો એ સચુક્તિ કે દેખાતું નથી. હે દિગ્ગે ! તમે ઉપનયન અને સમાવર્તન સંબંધીનું અધ્યયન, બ્રહ્મવ્રત, શુરુગૃહમાં વાસ વગેરે બાળતો તમારા ઉપનિષદકાલીન પૂર્વજોની માફક કરો છો કે ? હાલ શ્રાવણીને દિવસે જ ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જન એક જ ખેડકે કરો છો તે યોગ્ય છે શું ? તમારા વૈદિકો તે દિવસે જે ઋતિસ્મૃતિશાસ્ત્રપુરાણોક્ત વિધિ તમારે હાથે કરાવે છે તેનો મર્મ અને તેમજ પોથીમાંથી વાંચી બનાવેલા વાક્યોનો અર્થ મને અથવા તમને સમજાય છે શું ? શ્રાવણીનું મુખ્ય અંગ એટલે યજોપવિતધારણ એમ જે તમે સમજો છો તે બૂલભરેલું છે એમ તમને લાગતું નથી શું ? વાશ, યજોપવિતને ધાજે એવું તમારું વર્તન છે ?

યજોપવિત પહેરવાની રીત

આર્યોના ઉચ્ચ વર્ણોમાં છે. આ રીત પહેલવહેલી યજ્ઞયાગાદિકનો વિધિ દરવામાં આવ્યો તે વખતે—એટલે કે બ્રાહ્મણો અને ઉપનિષદો એ ત્રયો અસ્તિત્વમાં આવ્યા ત્યારે જ—પ્રચારમાં આવી. સતપથ બ્રાહ્મણમાં દેહેલું છે કે ન્યારે સર્વ મનુષ્યો પ્રભાવતિ પામે આવ્યા ત્યારે દેવ અને પિતરોએ

યજોપવિત પહેર્યું હતું. કૌશિતકી ત્રિકલ સૂર્યની પ્રાર્થના કરતો હતો અને પ્રભાતસમયે ઉપાસનાને વખતે યજોપવિત ધારણ કરતો હતો એવું કૌશિતકીઉપનિષદમાં કહેલું છે. અર્થાત્ સૂર્યોપાસનાને તે યજ્ઞ જેવી માનતો હતો. હાથમાં ગાયત્રીનો જ્વ કરતી વખતે યજોપવિત હાથમાં ધારણ કરવાની જો પદ્ધતિ છે તે કૌશિતકીની સૂર્યોપાસનાની પદ્ધતિને મળતી આવે છે.

હાલની સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઇએ તો યજોપવિત સંબંધીનાં ધર્મકૃત્યો વિસરાયાં છે, છતાં તેમનું મહત્ત્વ બધાને જણાવા લાગ્યું છે; અને જોમને યજોપવિત પહેરવાનો અધિકાર નથી

• ગાયત્રીમંત્રને અત્યંત પવિત્ર અને એક માનવામા આવે છે. છાંદોગ્યોપનિષદમાં કહેલું છે કે:—

ગાયત્રી યા इदं सर्वं भूतं यदिदं किं च याम्ये

गायत्री याम्ना इदं सर्वं भूतं गायति च ग्रायते च

‘ગાયત્રી એ જ સર્વ પ્રાણીજાત અથવા સ્થાવરજંગમાદિ જાત છે. ગાયત્રીનો અર્થ વાણી છે. આ સર્વ પ્રાણીજાત પાસે વાણી જ રાખેલું હશે અને સર્વનું રક્ષણ કરે છે.’ વળી આગળ એક ઠેકાણે કહેલું છે કે ‘પુરુષ એ જ યજ્ઞ છે. તેનાં જ ચોવીસ વર્ષો તે જ પ્રાતઃસ્તવન ગાયત્રીના ચોવીસ અક્ષરો છે અને પ્રાતઃસ્તવન ગાયત્રીમંત્રથી કરવામાં આવે છે.’ જુદાદારબ્યકોપનિષદમાં નીચેની દ્રષ્ટિકોણ છે: ‘ગાયત્રી અધ્યાત્મરૂપી પ્રાણને ઠેકાણે સ્થિત છે. પ્રાણ એ ગાય. તેણે છદ્વિથોડું રક્ષણ કર્યું માટે તે ગાયત્રી. આચાર્ય જે વખતે સવિતૃ દેવાત્મક ગાયત્રીનો ઉપદેશ કરે છે ત્યારે તે તેના પ્રાણનું રક્ષણ કરે છે. અગ્નિ એ જ ગાયત્રીનું મુખ છે. જે પ્રમાણે અગ્નિમાં ગમે તે હોમવાથી તે સર્વનો નાશ થાય છે તે જ પ્રમાણે ગાયત્રીવિઘ્નથી પાતકોનો નાશ થકેને (મનુષ્ય) પુનિત, જરારહિત અને મૃત્યુરહિત થાય છે.’

એવું શાસ્ત્રકારોએ ઠરાવ્યું હતું, અથવા જેઓ દિન હોવા
 છતાં રૂઢિને લીધે અથવા એદરકારીથી યજ્ઞોપવિત ધારણ
 કરતા ન હતા તે બધા મૌન્યધનાદિ સંસ્કાર પોતાની જાતમાં
 દાખલ કરવા માટે ઉદ્યુક્ત થયા છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની
 સ્થાપના થઈ ત્યારથી ધર્મસ્વાતંત્ર્ય અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો
 વાવટો આ દેશમાં રોપાયો છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે
 દરેક જાતિ પોતાની રિચિતિનો વિચાર કરવા લાગી અને
 પોતાની યોગ્યતા અનેક ઉપાયોથી વધારવાનો યત્ન કરવા લાગી.
 ધર્મની બાબતમાં બ્રાહ્મણોનો દાખલો લઈને તેમના રિવાજોનો
 પોતાનામાં પ્રચાર કરવાનો ધણા યત્ન કરે છે. દરેક વર્ષે કન્યાદુભારીથી
 હિમાલય સુધી જે હજારો જાતિપરિવ્રો ભરાય છે તેમણે
 પસાર કરેલા ઠરાવો તરફ જોઈએ તો તેમનું અંતિમ
 ધ્યેય પોતાની ઉન્નતિ કરવી એ જ છે એમ દેખાય છે. નીચલી
 વર્ણના લોક પોતાનો સમાવેશ ઉપલી વર્ણમાં (જાતમાં) કરી
 લેવાનો યત્ન કરે છે. કેટલાએક પોતાને બ્રાહ્મણ તો કેટલાએક
 ક્ષત્રિય અને કેટલાએક પોતાને વૈશ્ય કહેવડાવવામાં માન સમજે
 છે અને ઉચ્ચ વર્ણના પુરાણમતવાદી લોકો એમ સમજે છે
 કે નીચલા વર્ણનો આવો પ્રયત્ન કલિયુગને શોભે તેવો
 છે અને તેથી જગપ્રલય જલદી જ થશે એવું તેઓ અંતઃ-
 કરણપૂર્વક માને છે. જિનગર (દિલ્હી) માં વાઘરીના જેવી એક
 હલકી જાત છે જેવા અસ્પૃશ્ય માનેલા લોકોએ પણ જનોઈ પહેરી
 બ્રાહ્મણોની બરોજરી કરવાનો યત્ન ચલાવ્યો છે; તે જ પ્રમાણે
 ખીજ કેટલીએક શ્રદ્ધ જાતો ઉઘાડેડોગે જનોઈ પહેરવા લાગી
 છે. ખીજ બાળુએ બ્રાહ્મણ વર્ણના શિશુ મેળવેલા લોકો
 જાતિભેદને મહત્ત્વ ન આપનાં ધણાક તો તેને તોડી ખાડવાનો પ્રયત્ન.

કરે છે વળી ચમાર અને બીજા આસરે પાત્ર કરેડ અસ્પૃશ્ય
માનાયેલા સોકોને ડેળવણી આપીને તેમને સમાજમાં સરખા
હક અને અધિકાર મળે એના પ્રયત્ન કેટલાક કરવા લાગ્યા છે.
કુદામાં ઠેરવાતું કે નીચલા વર્ણના સુશિક્ષિત લોકો ઉચ્ચ વર્ણમાં
દાખલ થવાનો અને શ્રેષ્ઠ વર્ણના સુશિક્ષિત લોકો સર્વ
વર્ણોને એક જ પાયરી પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે દુ ખની
વાત એટલી જ છે કે જે હલખી મનાયેલી જાતો ઉચ્ચ જાતોમાં
પોતાની ગણતરી થાય તેટલા માટે યત્ન કરે છે તે તેમનાથી
હલકી-નીચ મનાયેલી જાતોને પોતામાં સામેલ કરી લેવાને
અથવા પોતાની બરોબરીની ગણવાને તૈયાર હોતી નથી

હેતુ અને બોધ

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ
સાધના માટે પ્રાચીન કાળમાં સમાજે તે રખતની પરિસ્થિતિને
અનુસરીને આચાર સબંધી નિયમો હાથેના હતા ત્રિમલાગ્યાદત
એના નિયમ હરાનના શક્ય નથી જે પ્રમાણે મનુષ્યના અનુભવમાં
ઉમેરો થાય તે પ્રમાણે સમાજના નિયમ બદલાય છે, અને
નવીન પરિસ્થિતિને યોગ્ય એવા સામાજિક નિયમો હરાનવામાં
આવે છે આની રીતે સમય પ્રમાણે વર્તનક્રમમાં યોગ્ય
ફેરફાર કરે. એ સમાજના જીવન્તપણાનું અને પ્રગતિનું
લક્ષણ છે આપણા દેશમાં વેદકાળથી આજસુધી કેટલા બધા
ફેરફાર થયા છે' રાજકીય અને બીજા પ્રમારના ફેરફાર થવાથી
પણ સોકોના આચારવિચારમાં ફેરફાર થાય છે. તથાપિ
પુરાણપ્રિયતાનો ચુલ્લ આપણા હિન્દુઓમાં વિશેષ બલવત્તર
હોવાથી આપણે કેટલાએક અત્યંત પ્રાચીન રીતગિવાજોને
વળગી રહીએ પરંપરાગત શ્રદ્ધામાં શુ રહસ્ય છે, તેમાં

ગ્રાજી ભાગ કેટલો છે વગેરે જોધને છીપ નાખી દઇ મોતી
 લેવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યા વગર આપણી ઉત્તતિ યશે નહિ.
 આવણીનો દિવસ પ્રાપ્ત થતાં જ આપણા ઉપનયનસંસ્કારની,
 જૂના ઋષિઓની અને પ્રાચીન આશ્રમોની યાદ રહેજે
 આવે છે. આવે વખતે આપણું પગલું યોગ્ય માર્ગમાં છે કે
 કેમ તેનો વિચાર કરીને આપણે પોતાને માટે અને ભાવિ પ્રજા
 માટે સદ્ભિમાનપૂર્વક ખરો માર્ગ આપીને તૈયાર કરવો
 જોઈએ. ચાલુ પરિસ્થિતિમાં માત્ર વેદાધ્યયન ઉપર
 આવલંબી રહેવું શક્ય નથી. માટે વેદ એટલે જ્ઞાન;
 અને એ અર્થથી સમયાનુસાર જે જ્ઞાન આપણે સંપાદન
 કરીએ છીએ તે જ જ્ઞાન બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી ઉત્સાહથી સંપાદન
 કરવામાં શી હરકત છે? તે જ પ્રમાણે મામાપોએ, શાળા અને
 મહાવિદ્યાલયોના ગુરુજનોએ ઉપનિષદનો અમૂલ્ય ઉપદેશ
 ભાવિ પ્રજાના હૃદયપર ઠસાવવા માટે યત્ન કેમ ન કરવો
 જોઈએ? કોઈ પણ પ્રકારની સ્થિતિમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવાનો
 ઉમંગ ભાવિ પ્રજાના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન કરી આપવો એના
 જેવું ખીજું કોઈ પુણ્યકર્મ નથી. વડિલ માણસો, ગુરુ
 અને સમજના આગેવાન લોકોએ આ કાર્યનું મરહવ
 જાણીને તેને શક્તિ અનુસાર મદદ કરવી જોઈએ. અમે તો
 એમ જ સમજીએ છીએ કે આવણી એ અધ્યયન માટેનું
 જ્ઞાનનિષ્ઠ લોકોનું એક સંગેઘન છે. સર્વ વિદ્વાનોએ અને
 જ્ઞાનાર્જનની ઇચ્છા રાખનારા તરુણોએ તે દિવસે ભેગા થઈને
 જ્ઞાનાર્જન માટેની પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરવી, નાનાઓએ
 મોટાઓ માટે આદર વ્યક્ત કરવો અને જ્ઞાનતપ કરનારાઓએ
 ચિહ્ન (Badge) તરીકે યજ્ઞોપવિત ધારણ કરીને તેને શ.ભે

એવું વર્તન રાખવાનો નિશ્ચય કરવો. યજ્ઞોપવિત પહેરનારનું
 ઝોઝે વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન અને ધર્મની બાબતમાં શ્રેષ્ઠતા
 સંપાદન કરીને પોતાનાથી નીચેની પાણીના કોકોને ઉપથી
 પંક્તિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. નિરક્ષર અને
 અજ્ઞાની લોકોએ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ થયો માટે પોતાને
 બ્રાહ્મણતા પ્રાપ્ત થયું એમ માનવું કદાપિ યોગ્ય થશે નહિ.
 માટે પોતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર હોય તોપણ પોતાની
 યોગ્યતા વધારીને ઉપવિત ધારણ કરવાનો પોતાનો અધિકાર
 છે એમ તેણે માનિત કરવું જોઈએ; એટલે પત્ની ઉપવિતના
 અધિકાર બદલ તકગર રહેશે નહિ.

(રાખડી) પોવતી પૌર્ણિમા

દરેક શ્રાવણી મૌર્ણિમાને દિવસે પોવતી ધારણ કરવાનાં ચાલ હિન્દુસ્તાનના ધણા ભાગોમાં જોવામાં આવે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં આ વિધિને પત્રિતારોપણ નામ આપેલું છે. તે પોવતીઓની સંખ્યા ઠેટલી રાખવી અને ઠેટલી ગાઠો મારવી તે પણ હરેલું છે, અને તે તૈયાર કરનારો જે જ્યોતિષી અને ગોરજનો વર્ગ તેને તે દિવસે હંધક મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. પોવતીઓમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને દનિષ્ટ એવા ત્રણ વર્ગ છે. તેમને વિશે ધર્મગ્રંથમાં ઉપદ્રવ્ય થયેલી માહિતી નીચે પ્રમાણે છે. કપાસના મુતરની નરમુતી, એકસો આઠ આંટાવાળી, મૂર્તિના છુટણુ સુધી પહોંચે એટલી લાંબી અને ચોવીસ ગાડોવાળી પોવતીને ઉત્તમ સમજવી. ૫૪ ફેરાવાળી, બેગસુધી પહોંચે તેટલી અને બાર ગાડોવાળી પોવતીને મધ્યમ સમજવી. નાભિ સુધી લાંબી અને આઠ ગાડોવાળી પોવતીને દનિષ્ટ સમજવી. આ પ્રમાણે પોવતી

તૈયાર કર્યા પછી સુતરની નવસુતીને ૧૨૦ અથવા ૭૦ આંટા મારીને તેની પગ સુધી લાંબી એવી ૧૦૮ અથવા ૨૪ અંધીની વનમાલા કરવી. પછી નવસુતીનું ૧૨ આંટાનું અથવા ૧૨ અંધીનું ગંધપવિત્ર બનાવવું. નવસુતીના ૨૭ ફેરાનું ગુરુપવિત્ર બનાવી ત્રણસુતીની અંગદેવતાની પોવતી કરવી. શિવલિંગના આકારની માફક શિવની પોવતી કરવી. ત્યાર પછી પંચમવ્યથી પ્રોક્ષણ કરીને તેને શુદ્ધ કર્યા બાદ ૧૦૮ વખત અભિમંત્રણ કરવું. પોવતીઓની ગાંઠોને કંકુ લગાડવા પછી તેને પાત્રમાં સુકી દેવની સામે ધરવી અને સર્વ પ્રકારના વિઘ્નેનો નાશ તેમ જ ક્રિયાબોધ થવા માટે હાથા કર એવી રીતે દેવની પ્રાર્થના કરવી. તે પછી તે પોવતીઓને ડેકાણે ઝૂકાર, મોમ, વડ્ડનિ, નાગેશ, સૂર્ય, જિવ, વિશ્વદેવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વગેરે અનેક દેવતાઓનું આવાહન કરીને તે દેવને અર્પણ કરવી. ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્યાદિક ઉપચારોથી દેવની અને પોવતીઓની પૂજા કર્યા પછી ગુરુની પૂજા કરવી અને તેને પોવતી આપવી. કુટુંબમાના સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ પોવતી હાથે ગ્રાહવી. બ્રાહ્મણ સાથે મિશ્રાન્ન ભોજન કરવું. આવણુ શુદ્ધ આડમ અને ચૌદશ એ પોવતી ધારણ કરવાની તિથિઓ છે, તોપણ શાસ્ત્રોક્ત રીતે તે વિધિ કરવામાં આવતો ન હોવાથી પૌર્ણિમાને દિવસે તે આટોપી લેવામાં આવે છે. પવિત્રાગેષણ હમેશાં કરવું એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, પરંતુ હાલમાં તે પ્રમાણે કેમ કરવું નથી.

ઉત્તર તરફ આ વિધિને રક્ષાબંધન કહેવામાં આવે છે, માટે જ આ પૌર્ણિમાને ત્યાના લોકો રાખીપૂનમ કહે છે. રજપૂત લોકોમાં આ રક્ષાબંધનનો ચાલ છે. જુના વખતમાં તે દિવસે આવણી નામનો પાટપત્ર નાગ પ્રીત્યર્થે કરવામાં

આવતો હતો. નાગથી ઇજા ન પહોંચે તેટલા માટે આ યજ્ઞ કરવામાં આવતો. તેનું જ રૂપાંતર થઈને રક્ષાબંધનનો વિધિ પ્રચારમાં આવ્યો હશે; કારણકે મુખ્યત્વે દરીને નાગ જેવા ઝેરી પ્રાણીના દંશથી અપમૃત્યુ પ્રાપ્ત ન થાય માટે રક્ષાબંધન કરે છે, અને ધણુંકરીને જેન ભાઈને હાથે રક્ષા બાંધે છે. શત્રુના સ્થાનમાં વગર દરે જઈને તે દિવસે રજપૂત સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ સાથે યુદ્ધ કરનારા દુશ્મનને હાથે પછી રક્ષા બાંધતી હતી; તેથી દ્વેષભાવ મટી જઈને હલય પક્ષમાં સલાહ થતી એમ કહેવાય છે. જે પ્રમાણે પરસ્પર પ્રેમ અને મૈત્રી વધારવા માટે ‘તિલગુણ’ (સંક્રાંતિને દિવસે સાકરના પાકમાં ઘોળીને તૈયાર કરેલા તલ) આપવાનો સંપ્રદાય આજુ છે તે જ પ્રમાણે આ રક્ષાબંધનનો વિધિ સમાજમાં એક્ય અને પ્રેમભાવ વધારવા માટે યુદ્ધકુશળ એવા રજપૂત લોકોમાં રૂઢ થયો હશે.

હેતુ અને બોધ

શ્રાદ્ધ અથવા બીજાં ધાર્મિક કૃત્ય કરતી વખતે ગોરજ પોતાની કરાંશુલી પાસેની આંગળીમાં દર્બનું વેટન ચડાવે છે. તેને પવિત્ર એવું નામ આપેલું છે. પવિત્રારોપણ કર્યા વગર શુભાશુભ કૃત્યનો આરંભ થઈ શકતો નથી. તેનો અર્થ શો? દેવ અથવા પિતરના સાન્નિધ્યમાં હોવાની જ્યારે આપણે કલ્પના કરીએ છીએ ત્યારે શરીર ઉપર પાવિત્ર્યનું અધિષ્ઠાન કરવું જો આવશ્યક છે, અર્થાત્ દેવ અને દેવની આશ્રક પૂજ્ય એવા પિતરો સાથે સંબંધ રાખવાની પાત્રતા આપણામાં પાવિત્ર્યને લીધે જ આવે છે. દર્બનું વેટન અથવા સુનરનો ધાગો એ પાવિત્ર્યની નિશાનીઓ માનેલી છે. જે પ્રમાણે તે ‘પવિત્ર’

થઈ શકતી નથી તે જ પ્રમાણે તેમને લીધે શરીરમાં પાવિત્ર્યનો
 પ્રાદુર્ભાવ થવો શક્ય નથી. મૂર્તિ કાંઈ દેવ નથી, પરંતુ
 ઈશ્વરનું સાન્નિધ્ય મૂર્તિરૂપે નેત્રમાં સ્થાપિત કરવાને મૂર્તિની
 સાધન રૂપે જરૂર છે. તેવી જ રીતે પોષતી જેવું શરીરમાં
 પાવિત્ર્ય લાવનારૂં માદ્દણીયું પામે ન હોય તો પણ પાવિત્ર્ય
 રાખવા માટેનું મહત્ત્વ આપણા મનમાં હોય છે અને તે હસવું
 જોઈએ. પરંતુ માત્ર શ્રાવણ મહિનાની પૂનમે જ એ 'પવિત્ર'
 ધારણ કરવાનું છે એમ નથી, પણ તે દરરોજ ધારણ કરવું
 જોઈએ. પછી આપણે દોષનાથી પણ કરવાનું કારણ રહેશે
 નહિ. કાયા, વાયા અને મનને સંદોદિત પાવિત્ર્યની સંતા
 નીચે રાખવા જોઈએ. અપવિત્ર આચરણને લીધે પરમેશ્વર
 આપેલી કાયાનૌકાનો નાશ થાય છે. આપણા દેશ
 માટે, આપણા ધર્મ માટે, આપણા દેહ માટે અને આપણા
 મન માટે, ઇલ્લોહ માટે અને પરલોક માટે આપણે પૂર્ણ પવિત્ર
 રહેવું જોઈએ. પાવિત્ર્ય વગર શૌર્ય નથી, પાવિત્ર્ય વગર
 ઔદય નથી અને પાવિત્ર્ય વગર શાન્તિ નથી. આપણે હિન્દુ લોકો
 સમજીએ છીએ કે આપણી ઉત્પત્તિ પરબ્રહ્મથી રચેલી છે. પંડી
 તે મુખમાંથી થઈ હોય કે પગમાંથી થઈ હોય. પરમેશ્વરનું મુખ
 જેટલું પવિત્ર છે તેટલા જ તેના પગ પણ પાવત્ર છે. આપણે
 બધાને ઇશ્વરભૂત છીએ, તેના જ વિરાટ દેહના અંશ છીએ તો
 પંડી તેની જ માફક પવિત્ર રહેવું એ શું આપણું કર્તવ્ય નથી ?
 અતીતિના માર્ગે જવાથી દુષ્ટી રચિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે
 મુદારવા માટે દેવની સ્તુતિ કરવામાં અથવા 'હે દેવ તું
 અમુક કર' એવા રોજીયા રડવામાં કંઈ જ અર્થ નથી. તેના
 ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને સત્ક્રિયા નિષ્ક્રમ શુદ્ધિથી સંદોદિત

તદ્દલીન રહેવું એ એક જ માર્ગ આપણે આર્યોને માટે
 ઉચિત છે. ક્ષણભંગુર સુખને માટે અથવા જીવિતને માટે
 વ્યવહારમાં અપવિત્રતા રૂપી તપશ્ચર્યનું મિત્રત્વ સંપાદન કરવું
 એના જેવું ખીલું ધાતકી કૃત્ય કોઈ નથી. તેના યોગથી હૃદય
 વિદીર્ણ કરનારી વેદનાઓ, અસ્વાસ્થ્ય અને અધોગતિ પ્રાપ્ત
 થઈને આપણે આર્યત્વથી પતન પામ્યા વગર રહેશું નહિ.
 પ્રેમના નામથી કામવાસનાને પોષવી, અનેક વિષયોની લાલસાથી
 આપણા સુખમાં ઉમેરો થશે એવું માનવું એના જેવું પાપ એક
 નથી, અને એવા પાપથી આપણે સદા મુક્ત રહીએ તેને માટે
 જે ઈશ્વરે આપણને ઉત્પન્ન કર્યા છે તેની પ્રાર્થના કરીને આપણા
 અંતરને સદા પવિત્ર રાખવું જોઈએ. કૃત્રિમ ઉપાયોથી પાવિત્ર્ય
 આવવું શક્ય નથી. આ પાવિત્ર્યની અભેદ ઢાલ જેની પાસે
 હશે તે જીવનકલહમાં અનિર્મય થશે એ નિઃસંદેહ છે.

નારળી પૌર્ણિમા

દરેક શ્રાવણ મહિનાની પૂનમે વરુણ દેવતા પ્રીત્યે સમુદ્રની પૂજા કરીને તેને નાળાયેર અર્પણ કરવું એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, તે ઉપરથી તે દિવસને નાળા પૌર્ણિમા કહેવામાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારા ઉપગના હિન્દુ લોકો—મુખ્યત્વે કરીને વેપારીઓ—આ તહેવારનું વિશેષ મહત્ત્વ માને છે. મુખ્ય શહેરની માર્ગ વેપારની બાબતમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ પાયરીયે પહોંચેલા શહેરી હિન્દુ પ્રમાણે બીજા ધર્મના વેપારી લોકો પણ આ દિવસને મહત્ત્વનો માનીને મોટા સમારંભથી સમુદ્રના દર્શને જાય છે અને તેને નાળાયેર અર્પણ કરે છે. આ વિધિ કરવાથી સમુદ્ર ઉપર સત્તા ચલાવનારો વરુણ દેવ (Uranan) તૃપ્ત થઈને માલ લઈ આવનારાં અને લઈ જનારાં વહાણોને નુકસાની પહોંચાડતો નથી એવી સાર્વત્રિક માન્યતા છે. ચોમાસાનું જોર જોઈ અને

અપાડ મહિનામાં વિશેષ હોય છે. તે વખતે વહાણો સફર કરતાં નથી. આવણી પૌર્ણિમાથી જળમાર્ગે વેપારની શરૂઆત થાય છે. તે અરસામાં વાદળાંની દહેશત કમી થવાથી વેપારી લોકો પેતાના આયાત નિર્ગત વેપારનું ધોરણ નક્કી કરે છે. આડતીયાનો ધંધો કરનારા વેપારીઓ અપાડ વદ અમાસને દિવસે પોતાનું વેપારી વરસ પૂરું કરીને ગાંધ સાલના હિસાબનો ઉતારો પોતાના વેપારીઓ તરફ મોકલે છે. આ તહેવાર ઉપરથી હિન્દુઓના વેપારવિષયક ઉદ્યોગધંધાની યાદ આવે છે.

જળમાર્ગની મુસાફરી અને વેપાર

કરવાની રીતી અસલના વખતથી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રચલિત છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં જો વખતે આયો અનાયો સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયેલા હતા તે વખતે પણ તેઓ જળમાર્ગે પ્રવાસ કરતા હતા એવા ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે. સમુદ્ર ઉપર સત્તા ચલાવનારા દેવને 'મગો વરુણો મિત્ર' એટલે 'ભાગ્યદાતા લોકમિત્ર વરુણ' એમ કહેલું છે. 'સંપત્તિ મેળવવાની લાલચ રાખનારા વેપારીઓ ઉપર નિઃશ્વાસ નાંખનારાં વહાણો પર આરુઢ થઈને સફર કરવા માટે સમુદ્રનો માર્ગ ખુલ્લો કરે છે' એવો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદના ઓથા મંડળના ૫૬માં સૂક્તમાં છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે વખતે પણ જળમાર્ગે વેપાર ચાલતો હતો અને સંપત્તિ મેળવવાની ઇચ્છા પરદેશ સાથે વેપાર કરવાથી જ પૂર્ણ થાય છે એવું લોકો માનતા હતા. અશ્વિન દેવતાએ જુજ્યુનું રક્ષણ કર્યું તે માટે અશ્વિનની સ્તુતિ કરતી વખતે એક ઋષિ કહે છે:

‘ હે અશ્વિન, જેવી રીતે એકાદો મૃત મનુષ્ય વૈભવનો ત્યાગ કરીને જાય છે તેવી રીતે ખરેખર તુએ ભુજ્યુને પાણીના પ્રવાહમાં નાખી દીધો હતો; અન્તરિક્ષમાં ઉડપન કરનારી અને પાણીના સ્પર્શથી અલિપ્ત રહેનારી નૌકામાં એસાડીને તમે તેને સુરક્ષિત રીતે લઈ ગયા. ’ હે સત્યસ્વરૂપ દેવતાઓ, ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાતના કરતા વધારે વખતમાં તમે તેને પાણીથી ભરેલા સમુદ્રની પેઠે પાર સુધી જામીન ઉપર લઈ ગયા. ’ (ઋગ. ૧-૧૧૬-૩) આ ઉપરથી જણાય છે કે અત્યંત વેગથી જનારી નૌકાઓ તે વખતે તૈયાર થતી હતી; તેમજ વાયુવેગે રાતદહાડે આવનારી નૌકાએ ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત સુધી અડાટ અને તોફાની સમુદ્રમાં ભુજ્યુને લઈને મુસાફરી કરી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત સુધી જે જલપ્રવાસ કરે છે તે પતિત થાય છે એવો કાયદો સ્મૃતિકારોએ પાછળથી ખમાર કર્યો. જો આ કાયદો ઋગ્વેદના કાળમાં હોત તો ભુજ્યુના ગ્ધણ માટે અશ્વિનના સ્તુતિસ્તોત્રો ગાવામાં ઋષિજન ગર્હ ન થયા હોત, પણ ભુજ્યુને પુનિત કરવા પ્રાપ્તિને માટે યજ્ઞના અગ્નિની સ્તુતિ તેમણે કરી હોત. વરુણ દેવની સત્તા સમુદ્ર ઉપર છે એવું માનીને તેને વેદ નામ સમુદ્રિય એટલે મમુદ્રનિવાસી હોવાને કીધે વહાણનો રસ્તો તેને ખમર છે એમ કહેવું છે તે વખતે સમુદ્રમાં વહાણ ધક્કેનવાનો પણ કાષ્ટક વિધિ કરવામાં આવતો હતો એવું નીચેની ઋચા ઉપરથી જણાય છે.

उवासोवा उच्छाद्य नु देवी जीरा स्थानम् ।

ये अस्या आचरणेषु दक्षिरे समुद्रे न श्वस्यन्

અર્થ:-પ્રાતઃકાળ થતાં જ માર્ગક્રમણ કરવા સાર તૈયાર કરી રાખેલા રથ ચલાવવાની પ્રેરણા કરનારી ઉપાદેવી પ્રથમ પ્રભાતકાળ કરતી હતી અને હજી પણ કરે છે. તે જ પ્રમાણે પૈસા મેળવવાની ઇચ્છા રાખનાર વાણીયાઓ સમુદ્રમાં જવા માટે તૈયાર કરી રાખેલી નૌકાઓ ચલાવવાની પ્રેરણા કરે છે.' એ પ્રાચીન વિધિ ઉપરથી હાલની નારણી પૌર્ણિમા પ્રચારમાં આવી એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

હિન્દુસ્તાનમાં આર્યોએ પ્રવેશ કર્યા પછી પોતાની સત્તા સ્થાપન કરવા માટે અનાર્યો સાથે લડવામાં તેમનાં કેટલાંએક વર્ષ ગયાં. કાળે કરીને શાન્ત સ્થપાયા બાદ જેતી અને ખીજા ધંધાઓની ખીલવણી થવા લાગી અને ઉદ્યોગથી ઉત્પન્ન થએલો માલ પરદેશમાં જવા લાગ્યો. તે દિક્ષાયત ભાવે વેચવાની તેમને આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ. આ પ્રમાણે પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના અનેક દેશો સાથે તેમનો વેપાર શરૂ થયો. ખ્રિસ્તી શકના છઠ્ઠા સૈકાના અરસામાં ગ્રીસ દેશમાં પિથેગોરસ નામનો એક મોટો તત્ત્વજ્ઞાની થઈ ગયો. તેણે હિન્દુ લોકોના તત્ત્વજ્ઞાનનું પરિશીલન કરીને આર્યોના કેટલાંએક સિદ્ધાન્ત આણ છે એવું તેણે પોતાના લેખમાં પ્રતિપાદન કર્યું હતું. પુનર્જન્મ, બ્રહ્મા, અહિંસા વગેરે વિષયોનું તેને ઉત્તમ જ્ઞાન થયું હતું. તેના પછી આશરે સો વરસ બાદ હેરોડોટસ નામના ગ્રીક ઇતિહાસકારે હિન્દુઓના સંબંધમાં ઘણી પરચુરણ માહિતી લખેલી છે. આ ઇતિહાસકારે હિન્દુસ્તાનની જમિ ઉપર ક્રોધ પણ વખતે પગ મુક્યો નથી; છતાં આ દેશના લોકોનો ધાર્મિક ઇતિહાસ લખવાનાં સાધનો તેને ક્યાંથી મળી રહ્યાં? ખ્રિસ્તી શક પૂર્વે પાંચસો હરસો વર્ષે ગ્રીસ દેશમાં આપણા વાહન્યે પ્રવેશ કર્યો.

તત્પરાન જેવો અહીંના ગહન વિષય ત્યાંના પંડિતાને સમજાવવા માટે આર્થ પંડિતા તે દેશમાં ગયા હોવા જોઈએ. તે વગર અહીંના ગહન વાઙ્મયનો પ્રવેશ તે દેશમાં થવો સંભવિત નથી. ત્યાર પછી ખ્રિસ્તી શક પહેલાં ૪૦૦ વર્ષો બાદ મેંગેરથેનસ નામનો ગ્રીક પ્રવાસી હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો. તે ચંદ્રગુપ્તની નોકરીમાં (ખ્રિસ્તી શક પહેલાં ૩૧૭ થી ૩૧૨) હતો. તેના વખતમાં આર્યોએ ધણોખરો ઉત્તર અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન કબજે કર્યો હતો. મેંગેરથેનિસે અનેક પ્રસિદ્ધ ગહેરોનું, હિન્દુઓના ઉદ્યોગનું, અનેક પ્રતાપશાળી રાજાઓ વગેરેનું વર્ણન પોતાના લેખમાં કર્યું છે. તેમાં વેપારને લીધે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં બંદરોની માહતી પણ આપી છે. તેના ઉપરથી એવું દેખાય છે કે આપણા યોડાં નૌકાની મદદથી દૂરના દેશોમાં અહીંના માલ વેચવાને માટે લાઇ જતા હતા.

હલીયન નામના ઇતિહાસકારે લખેલું છે કે પૂર્વ દિનારા ઉપરના કાલંગ દેશના રાજાને તામ્રોખેનના લોકો જંગલમાંથી હાથી લાવીને વેચતા હતા. આ ઉપરથી હાથીને લાઇ જવા જેવી નૌકાઓ પશુ તે વખતમાં તૈયાર થતી હતી એવું દેખાય છે. હિન્દુ લોકો જુદા જુદા ધર્મોમાં કુચળ હતા એવું મેંગેરથેનિસે કહેલું છે, અને ખ્રિસ્તી શક પહેલાં કેટલાયે સૈકા અગાઉ અરબસ્તાન, શીસ, દક્ષિણ વગેરે દેશોમાં હિન્દુઓની કારીગરીનાં કામો જઇ પહોંચ્યાં હતાં, એવું તેણે લખેલું છે. ખ્રિસ્તી શક પહેલાં ૫૦ વર્ષ અગાઉ સીલોન (લંકા) બેટ મગધ દેશના વિજય નામના રાજપુત્રે જીત્યો હતો. ત્યાં હિન્દુઓની વસાહત પણ થઇ હતી. આ દેશને ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ તામ્રોખેન એ નામ આપ્યું છે, તે સંસ્કૃત તામ્રપર્ણી અથવા પાલી જાપાના તાંબપર્ણી

એ શબ્દનો અપભ્રંશ છે. જયધીર રાજાએ પોતાના વફીલને
 વહાણથી સિંહલદ્વીપ મોકલ્યો હતો એવું રાજતરંગિણી ગ્રંથમાં
 લખેલું છે. તે ઉપથી હિન્દુ લોકો બે અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં
 જળમાર્ગે પ્રવાસ કરતા હતા એવું શું સિદ્ધ નથી થતું ?
 બીજો એવો પણ પુરાવો મળે છે કે અહીંના લોકોએ કેટલાએક
 શતકો પહેલાં અન્ય ધર્મો અને અન્ય ભાષા બોલનારા લોકોના
 દેશમાં જઈને ત્યાં વસાહત કરી હતી. ઇ. સ. ૪૦૦ના
 અરસામાં ચીન દેશનો બૌદ્ધ ગિજુક ફા-હાયન આ દેશમાં
 બૌદ્ધ ધર્મીય ગ્રંથો ભેગા કરવા માટે આવેલો હતો. સિલોન
 બેટ મુધી પ્રવાસ કરીને તે ત્યાંથી કેટલાએક ગ્રંથો સહિત
 સ્વદેશ જવા માટે વહાણમાં નીકળ્યો. રસ્તામાં
 તોફાન લાગવાથી તે જવા બેટમાં ઉતર્યો. ત્યાં વસાહત
 કરીને રહેલા અનેક બ્રાહ્મણો તેની નજરે પડ્યા. ત્યાર બાદ
 કેટલાએક મહિના પછી ચીન દેશ જવા માટે તે જળમાર્ગે પ્રવાસ
 કરતો હતો, એટલામાં ફરીથી તોફાન ચઢીને વહાણ ઘુડવાની
 તૈયારીમાં હતું તે વખતે વહાણ ઉપરના કેટલાએક બ્રાહ્મણોએ
 માન્યું કે તે જિજુકને લીધે જ પ્રવાસમાં ફરીફરીને વિઘ્ન આવે
 છે તેથી તેમણે તેને કોઈ પણ બેટમાં પાછળ મુકવાનો વિચાર
 કર્યો એવું ફા-હાયને પોતાના પ્રવાસના વર્ણનમાં લખેલું છે.
 તે ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતમાં જવા બેટમાં બ્રાહ્મણોની
 વસાહત હતી અને દૂરનો પ્રવાસ કરનારા બ્રાહ્મણો તેના
 વહાણમાં હતા. પ્રાચીન દાળમાં

મુમાત્રા બેટમાં હિન્દુઓની વસાહત
 હતી એવો પ્રાચીન વસ્તુસંશોધકોનો મત છે. વળી, યીઆંસાંદિસ્ટ
 નામના માસિક પુસ્તકમાં ગ્રીકન નરસિંહનો તે સંબંધી

એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેનો હુંક સાર નીચે મુજબ છે — હિન્દુસ્તાનના દ્વીપસમુદાય જાવા બેટનું જોટલું મહત્વ છે તેટલું જ સુમાત્રા બેટનું પણ છે. જાવા, સુમાત્રા, બોર્નિયો, એવિળીસ, સગાવા એ બેટના નામ અનુક્રમે ચવ મુમિત્ર, બગ્ગી, સુવમા અને સવબ એ સંસ્કૃત શબ્દોમાથી નીકળેલા છે. હિન્દુસ્તાનમાથી વસાહત કરવા માટે જે લોકો બહાર નીકળ્યા તેમનો સુમિત્ર નામનો એક ઉપરી હતો અને તેના નામ ઉપરથી એક બેટનું નામ સુમાત્રા પડ્યું હતું. આ બેટમાનું અચિન નામનું એક શહેર અને તે જ નામનો પશ્ચિમ તરફનો પ્રાત પડેલા સુમિત્ર એ નામથી ઓળખાતા હતા. પ્રાચીન કાળમા સુમિત્ર શહેર આ બેટની રાજધાની હતું અને તેનો અસ્તિત્વ ભાગ હાલ પણ જોવા મળે છે. આ બેટમા આમલીના ઝાડ ઘણા થાય છે અને તેમના ઉપર વાદળની ભારે વસ્તી છે. તે ઉપરથી ત્યાના લોકોની એવી માન્યતા છે કે રામાયણમાનું કિષ્કિન્દ્યા નામનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ તે આ જ બેટ છે. વળી તેઓ વાલી, સુમીવ વગેરેને રહેવાની જગ્યા પણ બતાવે છે. સુમાત્રા બેટની વધારેમા વધારે લગભગ અને પહોળાઈ અનુક્રમે ૧૦૪૭ અને ૩૩૦ માઇલની છે અને એકંદર ક્ષેત્રફળ ૧,૬૧,૬૧૨ માઇલનું છે. આ બેટમા લોકવસ્તી બહુજ થોડી છે. ત્યાની લોકસંખ્યા આસરે પાત્રીસ લાખ હશે ત્યાનો પ્રદેશ ટુંગગળ છે; તેમા હિમ્વતિ, હરિ, વાણી, શક વગેરે નામની નદીઓ છે. સિવાય જવાવામુખી પર્વત અને સરોવરો પણ ત્યા છે સરોવરના નામ મણ્દ્રિ, રાહર વગેરે છે. આદેકાણાના અમલ લોકો નરમાસજસ્ટ હતા તેથી આર્થો ત્યા ગયા પંડી

તેને દરૂ અને રાક્ષસના નામથી સંબોધતા હતા. ઇસવી સનના ૭૮મે વર્ષે હિન્દુ લોકો જાવા બેટમાં રહેવા માટે ગયા તે વિશે સર્વ ઇતિહાસકારો એકમત છે. સુમાત્રાની વસાહત જાવાની વસાહત કરતા જુની હશે એમ માનવામાં આવે છે. સુમાત્ર નામનો હિન્દુ ત્યાં વસાહત કરવા માટે ગયો. કૃષ્ણા નદીના મુખ પાસે શ્રીકૃષ્ણ નામનું શહેર હતું ત્યાંથી તે નીકળ્યો હતો. આ વસાહત વાળા લોકોને સુમાત્રાના અસલના રહેવાશીઓ તરફથી ઘણી હરકતો સહન કરવી પડી હતી. એથી સૈકામા ગુજરાત અને સિંધ પ્રાંતના બૌદ્ધધર્મના કેટલાએક લોકો પ્રથમ સિલોન ગયા અને પછી તેઓ સુમાત્રા તરફ ગયા. હિન્દુ અને બૌદ્ધ એ બન્ને ધર્મના લોકો આ બેટમાં રહેવાની રહેતા હતા. તેમનાં અનેક દેવાલયો હાલ એકબીજાની નજદીક આવેલાં જોવામાં આવે છે. ત્યાંના લોકો પોતે સૂર્યવંશી અથવા ચંદ્રવંશી છે એવું અભિમાનથી કહે છે. પોતે સિંહદરના વંશજો છે એવું કહેનારા પણ કેટલાક લોકો ત્યાં છે. સુમાત્રા બેટનો રાજ્યકારભાર જાવા બેટના રાગ્નના હાથમાં હતો. સુમાત્રા બેટમાં ઠેકઠેકાણે રામ, શિવ, સીતા, બાવાની, દુર્ગા, મદાદેવ, મહેશ, મુખીવ, રૂદ્ર ઇત્યાદિ હિન્દુ દેવાલયોના અવશિષ્ટ ભાગ મળી આવે છે. જે પ્રમાણે અહીંના લોકો પરદેશમાં જતા હતા તેજ પ્રમાણે પરદેશના લોકો આ દેશમાં આવીને રહેતા હતા એવું પણ દેખાય છે; કારણ કે પ્રસિદ્ધ સ્મૃતિકાર મનુએ કેટલાએક પરસ્થ લોકોનો નામનિર્દેશ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે:

પૌન્દ્રકાપોદ્દ્રવિદાઃ કામ્બોજા યવનાઃ શકાઃ ।

પારદાશ્વકાધીનાઃ કિરાતા દરદાઃ સતાઃ ॥

—મનુ ૦ ૧૦-૪૪

અવદેશમાના પૌણ્ડ્ર (ઉત્તર અગાળાના લોક), ઝોઢીયા પ્રાન્તના અને દક્ષિણ તરફના દ્રવિડ ઉપરાત કામોજ (કામુલી), ચવન (ચીક), શક (ટ્યુરેનીયન), પારદ, પદ્મવ (પારસી), ચિની વગેરે પરસ્થ લોકો આ દેશમા હતા. એ લોકો પ્રથમ ક્ષત્રિઓ હતા, પરંતુ ક્રિયાલોપને લીધે પતિત થયા એવું મનુષ્ય કહેલું છે. તેમના પરાક્રમની જગેજગ તારીફ થવાથી તેમને પતિત થયેલા ક્ષત્રિય ગણવામા આ-યા હશે ચવનોના જ્ઞાન માટે પણ આદર વ્યક્ત કરીને ઋષિવત્તેષિ પૂજ્યા એવે ઋષિ જેવા પૂજ્ય હોવા વિષે જોતિષમથમા ચવનોઆર્યની તારીફ કરેલી છે. ચદ્રગુપ્તે સેત્યુકસ નામના ચવન રાજાની દીકરીનું પાણિયહણ કર્યું હતું. આદ્રવશીય શાતરાડન કુળનો પુલુમાયી શકની છોકરીને પગપ્યો હતો. આ ઉપરથી પરદેશીઓ સાથે અહિના લોકોનો સંબંધ ઘાડો હતો એમ દેખાય છે. આ સ્થિતિ ચાતુ ગ્હે તે યોગ્ય નથી એવું તે સમયના ધર્માભિમાનીઓને લાગવાથી તેમણે અનેક પ્રતિબંધ કરીને ચવન વગેરે પરદેશીઓ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યવહાર કરવો નહિ એવું ઠરાવ્યું. સ્મૃતિમા પણ એવો જ મત મળી આવે છે. મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મણોની યોગ્યતા અને તેમનું ધાર્મિક પાવત્ર્ય અત્યંત એક દરજ્જાના હોવાથી તેમને માટે કડક નિયમ કઢવામા આવ્યા હતા. હાલમા હિન્દુઓ જેને અત્યંત પૂજ્ય માને છે તે

પ્રસિદ્ધ સ્મૃતિકાર મનુ

એ જ હિન્દુઓનો મુખ્ય આચાર્ય છે, અને ધાર્મિક અથ, કામ, મોક્ષાદિ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો માર્ગ તેણે જ બતાવ્યો છે. તેણે જ નિયમો કરી આપ્યા છે તેને આજ બે સવા બે હજાર વર્ષોથી અનુલ્લંઘનીય માનીને હિન્દુઓ

માન આપતા આવ્યા છે. મનુએ દરેક જાતિનાં કર્તવ્યકર્મો નિવેદન કર્યાં છે. વળી, દિગ્નેએ અમુક જાતનો કરવી ન જોઈએ-પૂર્વ યુગમાં તે ચાલતી હતી પરંતુ કલિયુગમાં તે વર્ત્ય છે-એમ કહેલું છે. બીજા સ્મૃતિકારોએ તે જ જાતનો માટે બિન મત પ્રદર્શિત કરેલા છે. કલિયુગમાં વર્ત્ય કરવાની ફેટલીએક જાતમાંનું સમુદ્યાન પણ એક છે. મનુની પહેલાં સૂત્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. તેમાં શ્રુતિ ઉપરથી થયેલાં શ્રૌતસૂત્રો અને સામાજિક વ્યવસ્થા માટે અસ્તિત્વમાં આવેલાં ધર્મસૂત્રો એવા બે ભાગ છે. એ જ ધર્મસૂત્રો એકત્ર કરીને તેમને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવાનું શ્રેય મનુ અને યાજ્ઞવલ્કયને, છે. મનુના દાળ પહેલાં ધર્મસૂત્રો ગદ્યપદ્યાત્મક હતા અને તે મોઢે કરવા એ શિક્ષણનું એક અંગ ગણાતું. સમાજની એક જવાબદાર વ્યક્તિ અને રાજ્યના નીતિથી ચાલનાર એક નાગરિક તરીકે પોતાનાં કર્તવ્ય જરાબર બજાવવા માટે આ સૂત્રોનો પાક કરવો પડતો. આવી પાકપદ્ધતિને લીધે ઉપલબ્ધ રહેલાં સૂત્રો ઉપરથી મનુએ સ્મૃતિ નામનો ગ્રંથ તૈયાર કર્યો. આ મનુ પહેલાં તે જ નામનો બીજો એક મોટો ધર્મસૂત્રકાર થઈ ગયો. તેનાં માનવસૂત્રો મહાભારત-રામાયણ કાળમાં લોકોને મોઢે હતાં, તેથી એ બન્ને ઇતિહાસોમાં એ સૂત્રો મનુસ્મૃતિમાં આપેલાં સૂત્રો પ્રમાણે જણાય છે. મનુસ્મૃતિ છંદોબદ્ધ અને વ્યવસ્થિત છે. વસિષ્ઠ, ગૌતમ, બોધાયન અને આપસ્તંબ એ પ્રસિદ્ધ ધર્મસૂત્રકાર હતા. પરાશર એ કલિયુગને માટે ઉદારમતવાદી ધર્મબદ્ધન કહેનારા સ્મૃતિકાર હતા.

વેદકાળમાં જાતિભેદ

હાલની મારફ નહોતો એ આગળ કહેલું છે. વેદમાં વર્ણ એ

શબ્દ છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે પણ તે જ-શબ્દ વાપરેલો છે. આર્ય અને અનાર્યમાંનો વર્ણભેદનો એ ઘોતક છે અને 'આર્ય વર્ણનું રક્ષણ કર્યું અને, દસ્યુનો' વધ કર્યો-હત્વો દસ્યુનપ્રાર્ય વર્ણમાવત્-એ પ્રમાણે વેદમાં ઇદ્રની પ્રાર્થના કરેલી છે. (ઋગ. ૩-૩૫) ક્ષત્રિય એ શબ્દ મૂળમાં તેજોબળદર્શક હતા. ઋગ્વેદમાં દેવોના પરાક્રમનું વર્ણન કરતી વખતે તેમને ક્ષત્રિય કહેલા છે. કાળે કરીને એ શબ્દ જાતિવાચક થયો. તે જ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ અને વિપ્ર એ શબ્દ વિદ્વતાદર્શક હતા, તે ધીમે ધીમે જાતિવાચક થયા. બુદ્ધના વખતમાં જાતો ઘણા ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં હતી. તેમનો પ્રતિકાર કરવાના હેતુથી બુદ્ધ ધર્મ-સુધારક તરીકે આગળ આવ્યા. પછી બૌદ્ધ ધર્મ ફરીથી યજ્ઞ-હિન્દુ ધર્મનું પુનરુજ્જીવન થયું. એવે પ્રસંગે જુદી જુદી જાતોનું ભિન્નત્વ ખુલ્લી રીતે જણાઈ આવે માટે અનેક પ્રતિબંધ ઠરાવવામાં આવ્યા. મયૂખ, નિર્ધૃયસિંધુ વગેરે ગ્રંથોમાં બૃહન્નારદીય પુરાણનાં કેટલાએક વચનો કલિવર્ત્માના મથાળા નીચે આપેલાં છે.

સમુદ્રયાતુઃ સ્વીકારઃ કમંઢલુવિધારણમ્ ।

એટલે સમુદ્રયાન કરેલા મનુષ્યનો સ્વીકાર કરવો અને સંન્યાસ લેવો એ બાબતો કલિયુગમાં વર્જ્ય છે. આદિત્યપુરાણમાંનું નીચેનું વચન પણ તેમાં મળે છે:

દ્વિજસ્યાઘ્ચૌ નુ નૌયાતુઃ શોધિતસ્યાપ્યસંગ્રહઃ ।

દ્વિજે સમુદ્રયાન કરે અને તેમને પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને શુદ્ધ કરવામાં આવે તોપણ તેમની સાથે વ્યવહાર કરવો નહિ. આ વિષે મિનાક્ષરીમાં બૌદ્ધાયન ઋષિનું વચન છે અને તેમાં સમુદ્રયાન તથા બીજી બાબતો માટે જુદાં જુદાં પ્રાયશ્ચિત્તો કહેલાં છે.

વ્યવહારમધુખમાં નારદનું વચન છે, તેમાં નૌકામાં બેસી જળમાર્ગથી
 દીપાંતરે જનારને ઔરસપુત્ર હોય તોપણ ભાગ મળતો નથી
 એમ કહેલું છે. વિલાપત જતું નહિ એ માટે જે વચનમાં
 નિષેધ છે તેમાં ખીજ દેશોનો પણ સમાવેશ કરેલો છે. તે
 એવો કે:—

સિંધુસૌવીરઘૌરાષ્ટ્રાંસ્તયા પ્રત્યંતવાસિન : ।

અંગવંગકલિંગાથ ગત્વા સંસ્કારમર્હતિ ॥

એટલે સિંધુ (સિંધ), સૌવીર (હોલકરશાહીમાંહેનો સિંધુ
 નદી પાસેનો પ્રદેશ), સૌરાષ્ટ્ર (ગુજરાત માંહેનો સોમનાથના
 દેવાલયની આસપાસનો મુલક), પરધર્મીઓનો દેશ, અંગ
 (કુરુક્ષેત્ર પાસેનો મુલક), બંગ (બંગાલ), કલિંગ (મદ્રાસ પ્રલાકા
 માંહેનો સર્કારપ્રાંત), એ સર્વે દેશોમાં જઈ આવ્યા પછી સંસ્કાર
 કરવો જોઈયે. સમુદ્રપાનની માફક ખીજપણ અનેક બાબતો બૃહ-
 નારદીય પુરાણમાં કલિયુગમાં વર્ણ્ય કહેલી છે. દાખલા તરીકે:
 સંન્યાસગ્રહણ, મધુપર્કમાં પરુનો વધ, શ્રાદ્ધને વખતે માંસદાન,
 કન્યાનું પુનર્દાન, દાર્પકાલ બ્રહ્મચર્ય, આજન્મ તીર્થયાત્રા,
 મામાની છોકરી સાથે વિવાહ. પરંતુ હાલની સ્થિતિ તરફ
 જોઈએ તો આ સર્વ બાબતો ઉપારેછોળે ચાલે છે, એટલું જ
 નહિ પણ હિંજમાં શ્રેષ્ઠ એવા જે બ્રાહ્મણો તેમનામાં પણ
 ચાલે છે; પછી નૌકાગમનમાં શું પાપ રહ્યું? વળી, જે
 દેશો કલિવર્ણ્યમાં કહેલા છે તે હિન્દુસ્તાનના દેશોમાં તો આપણે
 આજે હજારો વર્ષથી જોઈએ આવીએ છીએ. બૃહસ્પતિ અને
 કલિવર્ણ્યનો પુરસ્કર્તા દેવલ ઋષિ સિંધપ્રાંતના હતા.
 ધૃતરાષ્ટ્રનો જમાઈ જયદ્રથ પણ ત્યાંનો રહેનારો હતો. અને
 કૌરવો તેને ત્યાં જતાઆવતા હતા. કૌરવો કલિયુગમાં જ

થયા એવી ઇતિહાસ સાક્ષી આપે છે. આ સર્વ વર્તમાન દેશમાં
 કેટલી બધી આહવાય વસ્તી છે ? બીજા દેશના આહવાય પશુ
 ત્યાં જામતે વગર હરકતે રહે છે. અંગ દેશની રાજધાની
 કલ્યાણ (કલ્યાણ)માં દાનેશ્વરી કર્ણ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે
 તેના ઔદાર્યના લાભ લેવા માટે હજારો આહવાય તે ઠેકાણે
 દૂરદૂરના મુલકમાંથી જતા હતા. ઔદાર્યન સત્રધાર ખ્રિસ્તી
 શકના પાંચસો છસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયો. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના
 લોકો સમુદ્રયાત્રા કરે છે એવું તેણે જણાવ્યું છે અને તે દેશની
 રૂઠી મુળ્ય આ કૃત્ય નિષિદ્ધ માનવું નહિ એવો તેનો મત
 છે; પરંતુ જે ઠેકાણે તે કરવાનો સપ્રદાય નથી ત્યાં જ નિષિદ્ધ
 માનવું એવું તેણે કહેલું છે. અર્થાત્ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના દિનેને
 જે કરવાની છૂટ છે તે જ બાબત કેવળ રૂઠિના અભાવથી
 દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના દિનેને કરવાની છૂટ ન હોય એ વિચિત્ર
 છે. કોઈ પણ પદ્ધતિનું દીર્ઘકાળ સુધી અવલંબન કરવું તેને જ
 રૂઠિ કહે છે. આવી રીતે કોઈ પણ બાબત ચાલુ રહેતાં રહેતા
 તેનો સમાવેશ રૂઠિમાં થઈ શકે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.
 ત્રિશલાબાધિત એવા સામાજિક નિયમ હરાવવા એ કોઈ પણ
 મનુષ્યપ્રાણીને માટે શક્ય નથી. સમય પ્રમાણે સામાજિક
 નિયમોમાં પણ ફેરફાર કરવાની આપણી તૈયારી હોવી જોઈએ. જે
 આપણે ઈ. સ. પૂર્વે બે હજારની વાતો અત્યારની વીસમી
 સદીમાં પકડી રાખવાનો મૂર્ખાઈખરેલો આચર્ય કરીયું તો
 આપણે દુનીયાના બીજા લોકો સાથે કદી ટકી શકીશું નહિ.
 હાલનો જીવનકલહ કેટલો તીવ્ર છે એ ધ્યાનમાં લઈને આપણે
 આચારવિચારમાં યોગ્ય ફેરફાર નહિ કરીએ તો આ જોનાર
 યશ અને પૃથ્વીના પડ ઉપરથી જૂસ ધ જમવું. અમે પૂર્વજોનું

અભિમાન રાખીયે છીયે એવું કહેનારાઓએ પોતાના પૂર્વજોનાં
પરાક્રમો પણ જરાજર ધ્યાનમાં રાખવાં જોઈયે. પુષ્કરતીર્થમાં
જ્યારે મોટો યજ્ઞ કરવામાં આવ્યો ત્યારે હજારી, ચીની અને
ઇરાની રાષ્ટ્રના લોકોને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. રાજસૂય
યજ્ઞની પહેલાં જીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ એ પાંડુપુત્રો
પરદેશમાં ગયા હતા એવું ગ્રામીન લેખો કહે છે. ખ્રુદ રામચંદ્રે
સમુદ્ર જોળંગીને તે કામમાં પોતાની અનુમતિ આપેલી છે.
સમુદ્રને પેલે પાર જઈને જે પ્રમાણે રામે સીતાની પ્રાપ્તિ કરી
તે જ પ્રમાણે ગમે તે સમુદ્ર જોળંગીને આપણે વિદ્યા અને
કળા સંપાદન કરવી જોઈયે. કૃષ્ણમંડુકની હલકી સ્થિતિ છાંડી
દઈને જે દિવસે આપણે સત્ય માર્ગનું અવલંબન કરવાને
ઉત્સાહથી આગળ આવીશું, અને જે દિવસે આપણા આચાર્યો
તેમજ પંડિતો દેશના યુવાનોને જ્ઞાન, કળા અને વિદ્યા પ્રાપ્ત
કરવાને પરદેશ જતાં આશીર્વાદ આપશે અને એ જ સચો
ધર્મ છે એમ સમજાવશે તે દિવસથી આર્પાવર્તની ઉત્પત્તિના
કાળ શરૂ થશે; ત્યારે જ લોકોમાં નવું તેજ અને નવું ચેતન
આવશે. જેમને આપણે અજ્ઞાનને લીધે બ્રહ્મ મનતા હતા તે
અપણાંથી કેટલા બધા આગળ વધ્યા છે ? સુદૈવે તેમના
પ્રગતિશીલ વિચારોને લીધે આપણને વિદ્યાનો લાભ મળીને
આપણને આગળ વધવાની તક મળે છે. એવે પ્રસંગે ધર્મની
લાહડી આડી ધરી આપણને પાછા ખેંચનારા લોકો હજી પૂરા
જગ્યા નથી એમ કહેવાની શરજ પડે છે.

આપણી ચાહુ સ્થિતિ

ધ્યાનમાં લઈએ તો એમ જણાય છે કે જીવન સુધરેલાં રાષ્ટ્રો
સાથે સરખામણી કરતાં સાંપત્તિક દૃષ્ટિથી આપણે બહુ પડંતી

સ્થિતિમાં છીએ. બીજી બાજતો (તત્ત્વજ્ઞાન, શોધ, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન)માં પણ આપણી સ્થિતિ સંતોષકારક નથી. એનું કારણ એટલું જ કે આપણે આપણી પોતાની દૃષ્ટિનો ઉપયોગ ન કરતાં પુરાતન કાળમાં થઈ ગયેલા ઋષિઓ, સૂત્રકારો અને સ્મૃતિકારોની દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. સ્મૃતિકાર, શ્રુતિના મંત્રદ્રષ્ટા, સૂત્રકાર, પુરાણકાર અને ઇતિહાસકારોમાં પગલે પગલે મતભેદ હોવાનું જોવામાં આવે છે. એનું કારણ એટલું જ છે કે તે જે જે કાળમાં થઈ ગયા તે તે કાળને અનુસરીને તેમના વિચાર હતા, પરંતુ આપણે તેનો ખ્યાલ ન કરતા રહી પરત્વે જે મતો આપણે ગ્રહણ કર્યા છે તેને જ વળગી રહેવાનો ચત્ન કરીએ છીએ. જે હજાર વર્ષ પહેલાનું નાણું આજે કેવી રીતે ચાલશે ? શોખ ખાતર તે સધરવું અથવા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તે મહત્વનું છે એમ સમજીને તેને પાસે રાખવું એ વિશે કોઈ ના નથી કહેતું, પરંતુ આજે તે ચલાવવાની ખટખટ કરવી એ તદ્દન દુરાગ્રહ છે. જે પ્રમાણે કનિષ્કનું નાણું શિવાજી મહારાજની કાગ્ગીદીમાં ચાલવું શક્ય નહોતું તે જ પ્રમાણે શિવરાઈ નાણું આજે ચાલે એ બનવાનું જ નથી. સ્મૃતિમાંના કાયદાઓની પણ એવી જ સ્થિતિ સમજવી. પૂર્વસ્થિતિ ફરીથી પ્રાપ્ત કરી લેવી એ જ પરમ ધ્યેય છે એવું કહેનારા ભવિષ્યની મહત્વાકાંક્ષાને જુદા પ્રકારનું જ વલણ આપે છે એમ મોગ દિલ્લીગીરી સાથે કહેવું પડે છે. શ્રુતિસ્મૃતિમાંથી આધાર આપીને તેને માટે નકામી માયાકૃત કરવી તેના કરતાં સ્વાતંત્ર્ય અને દેશનો ઇતિહાસ શું કહે છે તેનો વિચાર કરવો એ જ વધારે શાયદા-કારક છે. જૂનાં ગોદાને યોગડા લગાડીને તેનું મૂળ સ્વરૂપ

પણ 'જદલી નાંખ્યું એ શું જસ થયું નથી ?' એ પ્રમાણે વર્તીને જ 'પૂર્વજોનું' અભિમાન રાખવું જોઈએ એમ કહેનારા આપણા હિન્દુ બાઈઓની સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક છે. કાયદાઓ મનુષ્યને માટે છે, પરંતુ મનુષ્ય કાયદાઓને માટે નથી એ સત્ય જે દિવસે હિન્દુઓનાં અંતઃકરણમાં ઉતરશે તે જ દિવસ મુદ્દિન સમજવો. ત્યાં સુધી સૂર્ય જે કે આર્યાવર્તની ઉપર પ્રકાશ પાડે છે તેપણ ત્યાં રાત્રિનું જ રાજ્ય ચાલે છે એમ. કહેવામાં હરકત નથી. જૂનાને માન આપવું ખરું, પરંતુ નવામાંથી યોગ્ય વસ્તુ લેતાં શરમાવું ન જોઈએ. સત્યાનંદ, ભૂતદયા, પ્રેમ, સ્વાર્થત્યાગ, પારમાર્થિક વૃત્તિ, જ્ઞાનાનંદા એ ગુણો પૂર્વજો પાસેથી લેવા અને હિંમત, ઉત્સાહ, પ્રયત્નવાદ, ઉદ્યમશીલતા એ ગુણ નવામાંથી લેવા. જૂનાની અને નવાની યોગ્ય પ્રમાણમાં મિલાવટ એનું નામ જ દેશની ખરી ઉન્નતિ. હાલના સમયમાં આવા પ્રકારના ગુણોને સમાજમાં પ્રાદુર્ભાવ કરનારા સ્મૃતિકારો જોઈએ છે. સતત ઉદ્યોગ, સ્વાર્થત્યાગ, ઉદ્ઘાસવૃત્તિ, સત્ય, સ્વાવલંબન, પાવિત્ર્ય અને આત્મવિકાસ એ સાત સાધનોની મદદથી પોતાને ઉત્કર્ષ કરી લેવાની આર્યોએ તૈયારી કરવી જોઈએ. છેકરા છેકરીઓને શબ્દજ્ઞાન થાય કે તરત ઉત્કર્ષનો આ મકામત્ર શીખવી તેમને દેશના આધારસ્તંભ બનાવવા જોઈએ. માતાના દૂધમાંથી બાળકો આ ઉત્કર્ષાશ્રુતનું પાન કરી શકે એવા ઇલાજ સમાજે લેવા જોઈએ. સમુદ્રયાત્રાના વિધિનિષેધનો પ્રથમ બાબુએ મુકી પોતાના દાખલાથી તેની ઉપયોગિતા જનતાની નજરમાં લાવી આપવી જોઈએ એમ આ

સમુદ્રપૂજનનો દિવસ

સર્વ આર્યોને નિવેદન કરે છે. પ્રાચીન કાળમાં જન, યુદ્ધ, આહાલુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર વગેરે લોકો સમુદ્રયાત્રા કરતા હતા. ઇન્દ્રિય

ગ્રીસ, લંકા, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જાવા દર્યાદિ દેશોમાં જઇને પોતાના દેશની સંપત્તિ વેપાર કરીને વધારતા હતા. હિન્દુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો કૃષ્ણકૌશલ્યનો માવ જેવી રીતે તેમણે તે દેશોમાં પહોંચાડ્યો તેવી રીતે અહીંના તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ અને દેવતાઓનું આવાહન પણ ત્યાં કર્યું. જૌહ ધર્મનો પ્રચાર જાપાન સુધી કરનારા પણ હિન્દુઓ જ હતા. ગ્રીસ દેશમાં તત્ત્વજ્ઞાન ફેલાવનારા પણ હિન્દુઓ જ હતા. એવા લોકોની—એવા પરમ પૂજ્ય પૂર્વજોની—કીર્તિ નારણા પૌર્ણિમાને દિવસે આપણે એકદિલથી ગાવી જોઇએ. તેમની સતતિ, દેવાલયો, દેવ અને બાપા આજ સુધી જાવા બેટમાં હયાત છે. હમણા જ ચીન દેશમાં હિન્દુઓનું એક દેવાલય જમીનમાં દટાયેલું મળી આવ્યું છે. જે પુણ્યાત્માઓ આપણા દેવતાઓને સાત સમુદ્રોની પેલે પાર લઇ ગયા તેમને અને ખીજે ઠેકાણે વસાહત કરી રહેલી હિન્દુ જાતિના પિતૃને યાદ કરી તેમને સમુદ્રોદ્ધતથી તિલતર્પણ આપવું જોઇએ. હાલ વિદ્યાને અને વેપારઉદ્યોગને માટે જે અનેક આર્થબાધિવો પરદેશ ગયા છે તેમને યાદ કરી તેમના કલ્યાણને માટે વરુણ દેવની પ્રાર્થના કરવી જોઇએ. ગઇ સાલ જળમાર્ગથી આપણો વેપાર ફેટલો ચાલ્યો, તે કેવી રીતે વધારવો વગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર વેપારીઓએ તે દિવસે કરવો જોઇએ. એમ કરવાથી આપણા વેપારની સ્થિતિ કેવી છે તેની તોએ અટકળ બાધી ચકશે. નારણા પૌર્ણિમાના તહેવાર એ પ્રમાણે પાળવાથી સ્વાર્થ અને પરમાર્થ એ બન્ને સાધી શકાશે.

અર્વાચીન કાળના ઋષિ

સ્વામી રામતીર્થ કહે છે કે ‘મારા હિન્દુ બાપાઓ, યોગ

ફેરફાર કરવાથી કંટાળી જઈને જૂના રિવાજો અને ચાલતા
 આવેલા સંસ્કારોને અતિ મહત્ત્વ આપશે નહિ. તેમ કરવાથી
 હાલના કરતાં પણ તમે હીન થશો. હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન
 ઋષિઓના તમે વંશજ છો એ મને કબુલ છે, પરંતુ તેમના
 કુળમાં આજે તમે રહેતા નથી. જગતની ચાતુ ચળવળમાંથી
 તમે પોતાની જાતને અજાણી રાખી શકશો નહિ. વરાળનાં
 યંત્રો, આગબોટો, તારયંત્રો એ તમારી આસપાસ પથરા-
 ચેલાં છે. વીસમી સદીમાં યુરોપ, અમેરિકા વગેરે દેશોના
 શાસ્ત્ર, શિક્ષણ અને મંજુરો સાથે તમારે બાથ બીડવાની
 છે. આ મુદ્દને તમારાથી ટાળી શકાશે નહિ. આ નવા જ્ઞાનને
 મેળવીને તેને તમારું પોતાનું બનાવવું ન હોય તો તમે પણ
 તમારા પૂર્વજોની સાથે પિતૃલોકમાં જઈને રહો. બાહ્ય વસ્તુઓ
 ગ્રહણ કરો અને તમારી પોતાની જાતિ કરી લો. માત્ર શ્રુતિરૂપી
 ગ્રાણ્ય તમે તમારા હૃદયમાં જાગતો રાખો.

શ્રીકૃષ્ણજન્માષ્ટમી

શ્રીકૃષ્ણજનો જન્મોત્સવ હિન્દુસ્તાનના સર્વ વલ્લુના લોક ખડ્ગ જાન આનંદથી દરેક વર્ષે આવણ વદ આઠમને દિવસે પાળે છે. શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર અત્યંત આનંદ અપનાઈ અને પાવન કરનાઈ છે એમ પ્રાચીન કાળથી હિન્દુ લોકો માનતા આવેલા છે. મહાભારત, હરિવંશ, ભાગવત અને જૈમિની અશ્વમેધમાં એ ચરિત્ર મળે છે. તે અહીં વિગતવાર આપવું શક્ય નથી, એટલે શ્રીકૃષ્ણચરિત્રમાંની મહત્ત્વની વાતો ટુંકામાં નીચે આપીએ છીએ.

શ્રીરામચંદ્રના વંશમાં યમુના નદીના દક્ષિણ ભાગમાં મધુવન નામનો એક અત્યંત રણરૂપ અને રમણીય સુલક સત્ત્વને કળ્પને ક્યો હતો. તેને યસ્સેન દેશ કહેતા હતા. પહેલાં મધુ નામના એક રાક્ષસે તે દેશમાં વસાહત કરીને રાજધાનીનું જે શહેર સ્થાપ્યું હતું તેને મધુપુરી અથવા મથુરા કહેતા

હતા. કેટલાએક વખત સુધી શત્રુદ્વેશના વંશજોએ તે દેશ ઉપર સત્તા ચલાવી. કાળે કરીને તેમની સત્તાનો નાશ થયા બાદ શરસેન દેશમાં માદવ, અંધક, બોજ, ભૈમ, કુંકર, દારાહ અને વૃષ્ટિ એ સાત ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોના કુળોએ વસાહત કરી. તે પૈકી માદવો મુખ્ય હતા અને વસુદેવ નામનો માદવ જાગીરદાર બોજ રાજાનો માંડલિક હતા. તે યસુના નદીની સામી બાજુએ ગોવર્ધન નામની ટેકરી પાસે પોતાની જાગીરમાં રહેતો હતો. માદવો અને ખીજી ક્ષત્રિય જાતિનો તે વખતનો મુખ્ય ધંધો ખેતી, ગૌરક્ષણ અને વેપારનો હતો. (કાળે કરીને વૈરયોએ ખેતી અને ગૌરક્ષણ ધંધો હલકો ગણ્યો તથા તે અતુર્ય વર્ણ તરફ ગયો.) જે ઠેકાણે હવા, પાણી અને ચારાની અનુકૂળતા હતી તે ઠેકાણે ક્ષત્રિય લોકો ગાયોનાં ટાળાં ખાળાને રહેતા હતા અને ગોવાળાયાનો ધંધો કરતા હતા. તેમાં વસુદેવ મુખ્ય હતા અને બધા ગોવાળા-આઓ તેમનો હુકમ ઉઠાવતા હતા. તે વખતે શરસેન દેશનો રાજા ઉચ્ચસેન હતો. તે ધણો સદાચરણી હોવાથી તેની પ્રજા ધણી જ સુખી હતી. પરંતુ તેનો પુત્ર કંસ ધણો દુષ્ટ નીકળ્યો. બાઈની મદદથી તેણે પોતાના બાપને કેદ કર્યો અને પોતે રાજ્યકારભાર સંભાળવા લાગ્યો. કૂર કંસે પોતાની પ્રજાને અનેક રીતે હેરાન કરવાની શરૂઆત કરી. ઉચ્ચસેનની કન્યા (કંસની બેન) દેવણી વસુદેવની સ્ત્રી હોવાથી વસુદેવ પોતાના સસરાની વતી સામે યશ એવી બીક કંસને લાગવાથી તે તેને શત્રુ માનવા લાગ્યો. વસુદેવના છોકરાઓ તરફથી પોતાને ધન ન પહોંચે માટે જન્મતાં જ તેમને મારી નાંખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોતાની બેનનાં છ ગાળકોને જન્મતાં જ

પથ્થર પર પઠાડીને દાર કર્યા. સાતમા વખતે બીકને લીધે
 દેવકીનો ગર્ભ ગળા પડ્યો. વસુદેવને રોહિણી નામની બીજી
 એક સ્ત્રી હતી. તે દેવકી કરતાં મોટી હતી. તે એ વખતે
 ગર્ભવતી હોવાને લીધે વસુદેવે કંસની બીકથી નેને પોતાના મિત્ર
 નંદને ઘેર મોકલી દીધી. તેને જે છોકરો થયો તેનું નામ સંકર્ષણ
 રાખવામાં આવ્યું. પાછળથી તેને બળરામના નામથી બોલાવતા
 હતા. દેવકી આઠમે વખતે ગર્ભવતી થઇ કે તરત જ તેને
 અને વસુદેવને કંસે પાકા બદોબસ્તમાં રાખ્યાં. આ છોકરાનો
 તેને વિશેષ ભય હતો, કારણકે તેના હાથથી કંસનો નાશ
 થશે એવું નારદે ભવિષ્ય ભાષ્યું હતું. કર્મધર્મસંયોગે આઠમા
 મહિનામા દેવકીને પ્રસવ થયો. આવળુ વદ આઠમને દિવસે
 મધ્યરાત્રે જોરમા વરસાદ પડતો હતો તે વખતે શ્રીકૃષ્ણનો
 જન્મ થયો. આ છોકરાને કોઇ પણ રીતે બચાવવાનો વસુદેવે
 નિશ્ચય કર્યો હતો, તેથી પહેરાવાળાને બરહંધમાં પડેલા
 જોધને તે બાળકને લઇને મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યા અને
 યમુના નદી ઓળંગીને નંદને ઘેર જઇ પહોંચ્યા. તે વખતે
 નંદની પત્ની યશોદા પણ તરત જ પ્રસુતા થઇ હતી, અને તેને
 પેટે કન્યાનો જન્મ થયો હતો. પોતાના સુકુમાર બાળકને ત્યાં
 સુકીને નંદની છોકરીને લઇને તે ખાજા પોતાના મહેલમાં
 આવીને દાખલ થયા. બીજે દિવસે કંસ દારાગૃહમાં આવ્યો
 અને દેવકીની આજીજીઓને ધ્યાનમાં નહિ લેતાં તે છોકરીને
 પથ્થર પર પઠાડી જમને ઘેર રવાના કરી. તે વખતે કંસને
 ભાસ થયો કે એક તેજઃપુંજ દિવ્ય શક્તિ તે કન્યામાંથી
 નીકળી અને તેણે કંસને ક્રિયું કે તારાં ઓએ વરસ પૂર્ણ
 થઇ રહેવા આવ્યાં છે. નંદની એ જ કન્યાને શક્તિ તરીકે
 માનવામાં આવી અને તે બગવતી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે પોતાના શત્રુનો નાશ કર્યો છે એવું માનીને કંસ પાડો ગયો. આ તરફ નંદને ઘેર પુત્રજન્મ થયો તે માટે સર્વને બહુ આનંદ થયો. તેનું નામ કૃષ્ણ રાખવામાં આવ્યું. નંદ ગોકુળનો રાજા હતો. આશરે ચારપાંચ મહિના પછી તે સરકારી મહેસુલ ભરવા માટે કૃષ્ણ સહિત મથુરામાં આવ્યા ત્યારે કૃષ્ણ પોતાનો છોકરો છે એમ બીજા કોઈને ન જણાવતાં વસુદેવે તેને નિહાળીને જોયો અને તેને જતલી પાછા લઈ જવાનો નંદને આમ્રહ કર્યો.

કૃષ્ણ જતે ઘણો મસ્તીખોર, ચાલાક અને નાનામોટાનું ચિત્ત આકર્ષણ કરી લેનારો હતો. યશોદાને તે એક ક્ષણ પશુ શાંત ખેસવા દેતો ન હતો. મસ્તીખોર બાળક માબાપને પ્રિય હોય છે, એટલે તેનાં દૌતુકો જોવામાં નંદ યશોદાનો કાળ ભારે આનંદમાં જતો હતો તેમાં નવાઈ નથી. રામ અને કૃષ્ણની જોડી હતી. તે જરા મોટા થયા અને હરવા ફરવા લાગ્યા ત્યારે ગોપગોપીઓને બહુ પ્રિય થઈ પડ્યા. કૃષ્ણ અને રામ સાત વર્ષના થયા કે તરત નંદ તેમને ગાયો ચારવા મોકલવા લાગ્યા. બાળ ગોવાળીયાઓ ઉપર કૃષ્ણે ટુંક મુદતમાં સ્વામિત્વ મેળવ્યું અને તેમનો ઉપરી બન્યો. તેના ઉપરીપણા નીચે ગોકુળના સર્વ બાળગોવાળીયાઓ ઝાડના છાંયડા નીચે અનેક રમતો રમતા.

તે કાળના ગોવાળીયાઓના રિવાજ મુજબ નંદે ગોકુળમાંથી પોતાનું ચાણું ઉઠાવી તેના કરતાં વધારે સારા મુલકમાં જવાનો વિચાર કર્યો. તે પ્રમાણે સર્વ ગોપગોપીઓ પોતાનો સંરસામાન અને ઢોરો લઈને ઉત્તર તરફ ગયા અને ઇંદાવન નામના એક નવા જંગલમાં તેમણે પોતાનું ચાણું જમાવ્યું.

તે વખતે કૃષ્ણની ઉંમર આગરે ચૌદ વરસની હતી બળરામ તેનાથી પાંચ છ મહિને મોટો હતો તે બંને ગાયો ચારવાનો ધધો બહુ આનંદથી કરવા લાગ્યા કૃષ્ણ મોત્લી વગાડવામાં બહુ હુશિયાર હતો તેની મનોહર રાગિણીઓથી પશુપક્ષીઓ પણ તક્ષીન થતા હતા તો પત્ની ગોપગોપીઓ તે મધુર મોગ્ધીના અવાજથી તક્ષીન થાય તેમાં શી નિર્માઈ ? ગોવાળાયાઓની સોમતમાં રહેવાથી આ બંને બાઈઓને કુસ્તી કરવાની ટેવ પડી બન્ન જણા મુલવિધામાં હુશિયાર થયા દૂધધીના જેવો સાત્ત્વિક આહાર, નિમેળ હવા અને પ્રેમળ તથા શુદ્ધ વિચારની કેળવણીને લીધે ને ઘણા જ શક્તિમાન થયા તેમનું સૌન્દર્ય જોઈને મજાવાસી સ્ત્રીપુરુષો મોહિત થતા લાગ્યા.

એ મજાની પાસે જ ગારોને પાણી પાવાનો એક મોટો ધરો હતો નાગ નામનો એક ઉન્મત્ત માણસ તે ધરામાં એ નાખતો હતો તેથી ત્યાં પાણી પીનારા ઢોરો મરણ પામતા હતા કૃષ્ણે તે નાગને વશ કર્યો અને તેને ત્યાંથી હાકી કાઢ્યો. તે જ અરસામાં ધેનુકાસુર અને પ્રલબ્ધ નામના જે દૈત્યો ગાયોના ટોળામાં જઈને તેમને ચોરી જવાની ખગ્ખ કરતા લાગ્યા તેમને પણ તે પરાક્રમી બાઈઓએ મારી નાખ્યા આ ઉપરથી કૃષ્ણના બાઈ સંકર્ષના બળદેવ, બળરામ અને પ્રલમહન એના નામો પડ્યા ચરદ સત્તુના પ્રારબ્ધો ગોવાળાયાઓ હરના નામથી શકેતસવ કરતા હતા પરંતુ કૃષ્ણની સૂચનાથી તે ઓગળવ કરવાનો વિચાર માડી વાળીને જે ગોવર્ધન પર્વતને લીધે ગાયોને ભરપૂર ચરો મળતો તેનો ઉત્સવ ઉજવ્યો આથી ઇંદ્રને ગુસ્સો ચડ્યો અને તેણે મજા ઉપર સાત દિવસ મુધી બપોરે ત્રિ દરી બધાને હેરાન કરાવ્યા

નિશ્ચય કર્યો. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધનને ઉપાડી તેની નીચે
 બધાઓને રહેવાની સગવડ કરી. આ પ્રમાણે કૃષ્ણનાં પરાક્રમની
 વાતો આજુબાજુના દેશમાં ફેલાઈ. બળરામ અને કૃષ્ણનો ચહેરો
 એકસરખો હોવાથી તે બન્ને વસુદેવના જ પુત્રો હોવા જોઈએ
 એવું લોકો કહેવા લાગ્યા. કૃષ્ણજન્મ સંબંધીની ખરી વાત
 જ્યારે ખુદ કંસને કાને ગઈ ત્યારે તે ગુસ્સાથી રાતોપીળો થઈ
 ગયો. વસુદેવે પોતાને છેતર્યો છે એવું જ્યારે કંસના જાણવામાં
 આવ્યું ત્યારે દરબાર ભરીને તેણે વસુદેવનું ઘઠાર વાણીથી
 અપમાન કર્યું અને કૃષ્ણ તથા બળરામને પોતાની નગરીમાં
 બોલાવી તેમને ઠાર કરવાનો વિચાર કર્યો. તેમને બોલાવવા માટે
 તેણે અક્ષરને મંજ તરફ મોકલ્યો. એ બન્ને ભાઈઓ જ્યારે ત્યાંથી
 આવવા નીકળ્યા તે વખતે મંજનાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ જે શોક
 કર્યો તેનું વર્ણન અનેક પ્રાસાદિક કવિઓએ કર્યું છે. તે જ્યારે
 સાંભળીએ છીએ ત્યારે હજી પણ આપણાં મન ઉપર ભારે અસર
 થાય છે. કૃષ્ણ અને બળરામ સાથે મુદ્ધિક અને આહુરે ઘણો વખત
 સુધી કુરતી કરી. આખી મથુરા નગરી આ ખેલ જોવા માટે
 આવી હતી. આખરે તે બંનેનો બળરામ અને કૃષ્ણે પરાજય
 કરી સંહાર કર્યો. દરવાજા પાસે એક ગાંડા હાથીને ઉભો
 રાખી કૃષ્ણ અને બળરામને મારી નાંખવાની કંસે યુક્તિ કરી
 હતી તે પણ નિષ્ફળ ગઈ. આવી રીતે તે ગોવાળાયાના
 છોકરાઓ ભારે થઈ પડ્યા એવું જોતાં કંસ ઘણો જ ગુસ્સે
 થયો અને વસુદેવ તથા રામ-કૃષ્ણ માટે કટુ બાપણ કરવા
 લાગ્યો. આથી જે પ્રમાણે સિંહ હરણના ઉપર તરાપ મારે
 છે તે પ્રમાણે કૃષ્ણ કંસના ઉપર દોડી ગયા અને એક ઝપાટે
 તેને જમીન પર પછાડી મારી નાંખ્યો. થઈ કંસના વૃદ્ધ અને

નીતિમાન પિતા ઉગ્રસેનને રાજ્ય પાછું સોંપી કૃષ્ણ અને રામ
 પોતાનાં ખરાં મામાપને ઘેર રહેવા ગયા. અહીં એક
 વાત કહેવી જોઈએ કે ઉગ્રસેનનો આગ્રહ હતો છતાં કૃષ્ણે
 મથુરાની ગાદી ઉપર બેસનાવું કબુલ કર્યું નહિ અને પોતાને હાથે
 ઉગ્રસેનને તે રાજ્યકુટ પહેરાવ્યો. કૃષ્ણના આ નિરપ્રહપણા માટે
 ધન્ય છે એમ કેળુ નહિ કહે? નંદને ઘેર રહેવાથી
 ક્ષત્રિયોને ચોખ્ખ એવા જે જનોઈ વગેરે સંસ્કાર બાકી રહ્યા
 હતા તે સર્વ વસુદેવે પૂરી રીતે દરાવ્યા અને બંને પુત્રોને
 ઉજ્જયિનીમાં સાદીપનિ ગુરુના આશ્રમમાં વેદાધ્યયન અને
 ધનુર્વિદ્યા શીખવા મુક્યા. અલ્પકાળમાં તેઓએ આ વિદ્યા
 શીખી લીધી અને ગુરુની અનેક પ્રકારે સેવા કરીને શિષ્યોએ
 તેમને સંતુષ્ટ કર્યા ગરીબ બ્રાહ્મણ-પુત્ર સુદામાં તેમનો ગુરુમંત્રુ
 હતો અધ્યયન પૂરૂ થયા પછી રામ-કૃષ્ણ મથુરા પાછા આવ્યા
 વ્રજવાસીઓની માફક મથુરાના તમામ લોકો પણ તેમના ઉપર
 અત્યંત પ્રેમ રાખતા હતા. જરાસંધ રાજની બે દીકરીઓ (અસ્તિ
 અને પ્રાપ્તિ) કંસની પટરાણીઓ હતી કૃષ્ણ અને બલરામે
 કંસને મારી નાખ્યો તેથી તેનું વેર લેવું જોઈએ એવું કંસની
 ગણ્ડીઓએ પોતાના બાપને કહ્યું. જરાસંધ બહુ પરાક્રમી અને
 સાર્વભૌમ રાજ હતો અને તેના તાબામાં ઘણા સંસ્થાનિકો
 હતા. દરુપ દેશનો રાજા દંતવક, ચેદી દેશનો શિશુપાલ,
 વિદર્ભનો બીષ્મક અને તેનો યુદ્ધકુશલ પુત્ર રુકમી, કાશ્મીર
 દેશનો ગોવર્ધ, સૌવીરનો કૈભ્ય, તેમજ કાશી, વિદેહ, મદ્ર,
 ત્રિગર્ત, શાલ્વ, દરદ વગેરે દેશના રાજાઓની મદદથી
 જરાસંધે મથુરાને ઘેરો ઘાલ્યો. કૃષ્ણ અને રામના સેનાપતિપણા
 નીચે યુદ્ધ શરૂ થયું. તેમાં અનેક રાજાઓનો પરાજય થયો.

આખરે ૨૮ દિવસે ઘેરો હઠાવી જરાસંધ પોતાની રાજધાની તરફ પાછો ફર્યો. પણ ફરી પાછો લડવાની તૈયારી કરીને જરાસંધ મથુરા ઉપર ચઢી આવ્યો. ત્યારે આપણે લીધે મથુરા ઉપર આ જીલમ ગુજરે છે એ વ્યાજખી નથી એમ વિચારી કૃષ્ણે બલરામ સાથે મથુરા છોડી દક્ષિણ દેશ તરફ જવાનો વિચાર કર્યો. આ ખખર જરાસંધને મળ્યા એટલે તેણે મથુરા ઉપર ઘેરો ન ધાસતાં કૃષ્ણ-બળદેવની પૂઠ પકડી તેમને ગોમન્ત પર્વતની તળેટીમાં પકડી પાડ્યા. પણ ફરીથી જરાસંધના લશ્કરનો પરાભવ થયો એટલે તે સ્વદેશ તરફ પાછો ફર્યો. કૃષ્ણે ફરીથી મથુરાનો રસ્તો લીધો. રસ્તામાં કરવીરના રાજા શૃંગાલની સાથે ઠંઠકુદ્ધ થયું તેમાં તેને ઠાર કર્યો અને તેના પુત્રને સિંહાસન ઉપર બેસાડી પોતે મથુરામાં આવ્યા. આ વખતે કૃષ્ણની ઉંમર આશરે ૨૨-૨૩ વર્ષની હતી. એ જ અરસામાં તેની કદ કુંતી (વસુદેવની બેન)ને પાંડુના મૃત્યુને લીધે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થવાથી અદૂરને હસ્તિનાપુર તરફ મોકલી પોતાની કદના છોકરાઓ (ધર્મ, ભીમ અને અર્જુન)ની પ્રેમથી સંભાળ રાખવા માટે ધૃતરાષ્ટ્રને સંદેશો મોકલ્યા. મથુરામાં પરચકની ખીક જતી રહેલી હોવાથી શાંતિ સ્થાપવા લાગી. થોડા જ વખતમાં કુંડિનપુરમાં બીમક રાજાએ પોતાની દીકરી રક્તિમણીનો સ્વયંવર કરવાનો વિચાર કરી દેશોદેશના રાજાઓને નિમંત્રણ કર્યું. પરંતુ તે અને તેનો પુત્ર રુક્મી એ જરાસંધના પક્ષના હોવાથી તેમણે કૃષ્ણને નિમંત્રણ મોકલ્યું નહોતું રક્તિમણીની ઇચ્છા કૃષ્ણને જ વરવાની હતી, પરંતુ તે શી રીતે જાને એની તેને સમજ પડતી ન હતી. તેટલામાં કૃષ્ણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. કૃષ્ણ મુર્ધાગિપિક્ત રાજા ન હોવાથી તેને સ્વયંવરમાં

આવવાનો અધિકાર નથી એવું જ્યારે શિશુપાલ વગેરે રાજાઓએ પ્રતિપાદન કર્યું ત્યારે કૃષ્ણના પક્ષ પૈકીના એક રાજાએ પોતાનું અરજી રાજ્ય કૃષ્ણને આપી તેને મુદ્દાલભેદ પશુ કર્યો. આથી વિરોધક્ષીઓને રીસ ચડી અને તે પાછા ચાલ્યા ગયા. કૃષ્ણે મિત્રનું રાજ્ય પાછું આપ્યું અને પોતે પણ મથુરા પાછા ગયા. અર્થાત્ સ્વયંવરનું કામ ખંધ રહ્યું જરાસંધ અને દાહ્યવને (એ જ દાહીયો નાગ હોવો જોઈએ) શરીથી મથુરા પર હાથો કર્યો. કૃષ્ણે તેને યુક્તિથી ખીજાની મારફતે ઠાર કરાવ્યો. પોતાને લીધે ફરી શરીથી મથુરા ઉપર જીલમ મુજરે છે એવું ધ્યાનમાં લઈને તે નગરી છોડી જવાનો કૃષ્ણે નિશ્ચય કર્યો અને પશ્ચિમમાં દારકામેટ ઉપર ચાલ્યો સહિત જઈ તેણે વસાહત કરી.

દારકાની નગરરચના બહુ જ સુંદર કરવામાં આવી. તે દેશોએ ચાલ્યોની સંતતિ અને સપત્તિ દિવમે દિવમે વધતી ગઈ અને લોકો દારકાને ધંધુરીની ઉપમા આપવા લાગ્યા. કૃષ્ણ દારકામાં આવી રહ્યા પછી રુકિમણીના વિવાહનો વિચાર ચાલવા લાગ્યો અને તેને રુકિમણી સલાહથી શિશુપાલ સાથે પરણાવવાનું હતું. કૃષ્ણનો પ્રેમ રુકિમણી પર અને રુકિમણીનો પ્રેમ કૃષ્ણ ઉપર હતો. રુકિમણી તરફથી આ બાબતનો દાગળ કૃષ્ણને મળતા વાર જ લગ્નસમારંભને વખતે કૃષ્ણે કુડિનપુરમાં જઈને તેનું યુક્તિથી હરણ કર્યું અને તેને રથમાં બેસાડી દારકા તરફ લઈ ચાલ્યા. તે વખતે કૃષ્ણની ઉંમર પચીસ વર્ષની અને રુકિમણીની ઉંમર અઠાર વર્ષની હોવી જોઈએ. સુમુદ્ર ઉપર કૃષ્ણરુકિમણીના લગ્ન થયા. ચોડા વખત પછી અત્યંત સુદર એવો પ્રદુષ્ણ તેમને પેટે જન્મ્યો. રુકિમણી

શિવાય કૃષ્ણને બીજી સાત સ્ત્રીઓ હતી. તેમનાં નામ સત્યભામા, નામનિતી સત્યા, સુદતા, લક્ષ્મણા, જમ્બુવંતી, મિત્રાવંદા અને દાલિંદી હતાં. તેમને પેટે અનેક વીર પુત્ર અને વીર કન્યા જન્મ્યાં. જમ્બુવંતીનો પુત્ર સાંજ મોટો વીર હતો. કૃષ્ણને પોતાની બધી સ્ત્રીઓ ઉપર સરખો પ્રેમ હતો અને તેમના સમાગમમાં તે આનંદમાં વખત ગાળતો હતો. આ જુદી જુદી સ્ત્રીઓ સાથે કૃષ્ણનો વિવાહ કારણપરત્ને થયાનું ભાગવતમાં લખેલું છે. કૃષ્ણના વૃદ્ધ પિતા વસુદેવ જીવતા હતા તેને હસ્તે તેણે અનેક યજ્ઞ કરાવ્યા, સત્પાત્રોને અનેક દાન અપાવ્યાં. આ પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને કૃષ્ણે મધ્ય વયનો પૂર્વાર્ધકાળ દારકામાં ગાળ્યો.

ધૃતરાષ્ટ્રના છોકરાઓ કૌરવો કૃષ્ણની રક્ષના પુત્રો ધર્મ, ભીમ, અને અર્જુનનો દેપ કરતા હતા અને આગળ જતાં તેમનો નાશ કરવાનો કિયાય પણ કરવા લાગ્યા. તેમનો નાશ કરવાથી આખું રાજ્ય આપણને મળશે એવી આશાથી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ લાખતું ધર તૈયાર કરી તેમાં પાંડુપુત્રોને રાખ્યા અને એક રાતે તે ધરને આગ લગાડી. કૌરવોનું કપટ પાંડવોના જાણવામાં આવવાથી તેઓ વખતસર તે ધરમાંથી નીકળી ગયા; પણ આની કૌરવોને ખબર ન હતી તેથી તે લોકો તો પાંડવો મરી જ ગયા છે એમ માનવા લાગ્યા. પણ દ્રૌપદીના સ્વયંવર વખતે પાંડવો પ્રગટ થયા અને મચ્છવેષ કરીને પાંચે બાઈઓ દ્રૌપદી સાથે પરણ્યા. જ્યારે કૌરવોને ખબર પડી કે પાંડવો જીવતા છે ત્યારે તેમને બધા લાગ્યો અને કૃષ્ણ તથા પાંચાલના રાજાની મદદ લઈ તેઓ યુદ્ધ ન કરે એટલા માટે તેમણે વિદુરને પાંડવો વાસે મોકલ્યા અને ગંગાના કાંઠા ઉપરનો

ઝળઝળ પ્રદેશ પોતે રાખીને યમુનાના કાઠા ઉપરનો જ ગલી
 પ્રદેશ પાડવોને આપ્યો. કૃષ્ણની સલાહથી પાડવોએ આ વાત
 કમુલ રાખી અને ઇદ્રપ્રચ્ચ નામનું રાજધાનીનું શહેર વસાવ્યું.
 પછી કૃષ્ણ દારકા તરફ પાછા ગયા. દ્રૌપદીને તે બેનની માફક
 માનવા લાગ્યા. પાડવોની દિવસે દિવસે ચઢતી ચવા લાગી.
 કોઈક દોષના નિવારણ માટે અર્જુન બાર વરસ સુધી તીર્થ-
 યાત્રા કરવા નીકળ્યો હતો. દારકાથી ઘેર પાછા ફરતી વખતે
 તેણે બળરામની બહેન (કૃષ્ણની ઝોરમાન બહેન) સુભદ્રાનું
 સુકિતથી હરણ કર્યું, પણ પછી તેમનો વિવાહ મથાવિધિ થયો.
 કૃષ્ણની સલાહથી પાડવોએ ખાડવ વન બાળી ત્યાનો વિસ્તૃત
 પ્રદેશ વસાહતને લાયક કર્યો. પાડવો વૈભવશિખરે પહોંચ્યા
 પછી મયાસુર નામના દારીગરે પોતાના કળાકૌશલ્યથી ઇદ્ર
 પ્રચને સ્વર્ગપુરીનું રૂપ આપ્યું. પાડવોના પરાક્રમની છાતિ
 સર્વ ઠેકાણે પ્રસરી રહી.

પોતાના કાકાના છોકરાઓને નિર્જન પ્રદેશ આપી પોતે
 ઝળઝળ સુલક રાખ્યા છતાં પાડવોનો વૈભવ બહુ વધ્યો. છે એ
 જોઈને દૌરવોના અત કરણુમા મત્સર અને દ્રેષ ઉત્પન્ન થયા.
 તેવામા પાડવોએ રાજસૂય યજ્ઞ કરીને દેશદેશના ગજાઓને
 અને દૌરવોને આમત્રણ કર્યું તે વખતે તેમની સપત્તિ જોઈને
 સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું. પાડવોની સપત્તિ કેવી રીતે હરણ
 કરવી તેનો વિચાર તે વખતથી જ દૌરવો કરવા લાગ્યા. રાજસૂય
 યજ્ઞ કરતા પહેલા શ્રીકૃષ્ણે પાડવોને સલાહ આપી કે યજ્ઞ નિર્વિઘ્ન-
 પણે પાર પડે એટલા માટે હુદ અને બલિષ્ઠ જરાસંધનો પ્રયત્ન
 નાશ કરવો જોઈએ ત્યારે ધર્મરાજએ અર્જુન અને બીમને
 કૃષ્ણની સાથે જગસંધના દેશમા મોકલ્યા. તેમણે જરાસંધને

૬૬ યુદ્ધ માટે આવાહન કર્યું. આ મલ્લયુદ્ધમાં જરાસંધ બીમના
 હાથે માર્યો ગયો. જરાસંધે કેદ કરેલા અનેક ક્ષત્રિયોને બંધન-
 મુક્ત કર્યા પછી જરાસંધનું રાજ્ય તેના છોકરાને સોંપીને
 શ્રીકૃષ્ણ, ભીમ અને અર્જુન ઈંદ્રપ્રસ્થમાં પાછા આવ્યા.
 જરાસંધને કૃષ્ણે મારી નાખાવ્યો અને તેનું માન દિવસે
 દિવસે વધતું જાય છે એ જોઈને કૃષ્ણનો દ્વેષ દરનારો પૌંડ્રક-
 વાસુદેવ (વસુદેવનો પુત્ર) તેની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે આવ્યો.
 કૃષ્ણની માફક પૌંડ્રક-વાસુદેવ પણ વનમાલા અને શંખ ચક્રાદિ
 આયુધો ધારણ કરતો હતો, અને પોતે શ્રી વિષ્ણુનો અવતાર
 છે એમ મનાવતો હતો. કૃષ્ણે પોતાના ચક્રથી તેનું શર કાપી
 નાંખ્યું. યુધામન્યુ પોતાના ચારે ભાઈઓને ચારે દિશા છતવા
 માટે મોકલ્યા અને પોતાનું સ્વામિત્વ અનેક દેશો ઉપર સ્થાપન
 કર્યા પછી માંડલિક રાજાઓને નિમંત્રણ કરીને રાજસૂય યજ્ઞ
 બહુ ઠાંકમાંથી રાફે કર્યો. આ સમારંભમાં દેવોને હવીથી,
 આસુણોને દક્ષિણથી, રાજાઓને અનુપમ સત્કારથી અને બીજા
 લોકોને ઉત્તમોત્તમ પદવાજથી સંતુષ્ટ કર્યા. આખરે સમારંભ
 માટે આવેલી મોટી મોટી વ્યક્તિઓનું પૂજન કરવાનો વિધિ
 ચાલુ થયો. બીજમની સલાહથી અગ્રપૂજનનું માન શ્રીકૃષ્ણને
 આપવામાં આવ્યું, ત્યારે શિશુપાલ (જરાસંધનો સેનાપતિ
 અને એદીનો રાજા) ક્રોધાવમાન થઈને કહેવા લાગ્યો, “હે
 પાંડવો, મૂર્ખની માફક કૃષ્ણને પહેલું માન તમે શા આધારથી
 આપો છો? વૃદ્ધ ગણીને જો તમે એની પૂજા કરતા હો તો
 તેનો બાપ જે તેનાથી વૃદ્ધ છે તે અહીં હાજર છે, માટે તેની
 પૂજા કરો. આચાર્ય ગણીને જો તેને શ્રેષ્ઠ ગણુતા હો તો
 દ્રોણાચાર્ય તેના કરતાં અગ્ર માનને લાયક છે. વેદ

જાણનારો ગણી કૃષ્ણને શ્રેષ્ઠ ગણતા હો તો પ્રત્યક્ષ વ્યાસ
 મહર્ષિ એ અહીં આ હાજર છે તેમના જોડેલો વેદવિદ્ બ્રહ્મા
 કોઈ નથી રાજ્ય તરીકે તમે તેને શ્રેષ્ઠ ગણતા હો તો તેના
 કરતા શ્રેષ્ઠ દુર્યોધન, બીષ્મક, કૃતસક્ષાણુ, પાંડવ, શાલ્ય, શલ્ય,
 રુક્મી વગેરે મહાન રાજાઓ અહીં આ છે ” આવી,
 રીતે બાળણુ કરીને તેણે કૃષ્ણની કઠોર સમ્મતિ નિર્ભત્સના
 કરી બીષ્મકે કૃષ્ણની યોગ્યતા સમાજનોને સમજાવી દઈ આખરે
 કહ્યું કે, ‘કૃષ્ણ એ જ્ઞાનવૃદ્ધ, બલવૃદ્ધ અને ધનવૃદ્ધ છે તે સર્વ
 દિગ્ગેષા શ્રેષ્ઠ છે વેદવેદાંગો તે જાણે છે અને સત્ત્વગુણસપ્ત
 એવા જે શ્રીકૃષ્ણ તે બધાના આચાર્ય, પિતા અને ગુરુ
 છે’ આ સાબળતા જ શિશુપાલ બડબડ કરવા લાગ્યો
 યોડી પળમાં જ દંડયુદ્ધના આનાદન સુધી વાત આની
 પહોંચી અને કૃષ્ણે ચક્ર ફેંકી તેને જમને ઘેર મોકલી આપ્યો
 શ્રીકૃષ્ણની હિંમત અને પરાક્રમ જોઈને સર્વ સભા હરિમત
 થઈ ગઈ અને શિશુપાલનો વધ કરવા માટે તેમણે કૃષ્ણની સ્તુતિ
 કરી મતકાર્ય યોગ્ય વખતે પૂરું થયા બાદ બધા પોતપોતાના
 ઘેર ગયા, પરંતુ આ મગમા જ મહાભારતના મુદ્દનું મૂળ
 રહ્યું હતું

રાજસૂય યજ્ઞ પછી કૌરવોએ ધર્મ, ભીમ વગેરે
 બાહ્યોને હસ્તિનાપુરમાં બોલાવી કષ્ટથી દૂત (દુગાર)
 રમવાની અને તેમનું રાજ્ય ખુશની લેવાની યુક્તિ
 કરી. આ કષ્ટકાર્યમાં તેમણે કુશળ એવા શકુનીની
 મદદ લીધી દુકામાં કહેવાનું કે આ રમતમાં ધર્મે

તાનું રાજ્ય ગુમાવ્યું, એટલું જ નહિ પણ પોતે પોતાના
 બાહ્યો સહિત હાર ખાધી અને પાડવોને કૌરવોનું દાસત્વ

સ્વીકારવા પ્રસન્ન આવ્યો. આખરે દ્રૌપદીને પણ પાંડવોએ જીતવામાં મુકી. તેને હાર્યા પછી દુર્યોધને તેને રાજસભામાં બોલાવી અને તેનાં વસ્ત્રો સર્વેની સમક્ષ ઉતારવાની તેણે દુઃશાસનને આજ્ઞા કરી. તે નીચ તેનાં લુગડાં ઉતારવા લાગ્યો ત્યારે દ્રૌપદીએ બહુ જ આજીજીથી કૃષ્ણની મદદ માટે સ્તુતિ કરી. કૃષ્ણે અંતરિક્ષ રહીને તેનાં વસ્ત્રો પૂર્યાં. આખરે યાજ્ઞીને દુઃશાસન નીચે બેઠો. ત્યારે સભ્ય-જનોએ તેનો ધિક્કાર કર્યો અને દ્રૌપદીની સ્તુતિ કરી. ધૃતરાષ્ટ્રે પણ પ્રસન્ન થઈને તેને વર માગવાને કહ્યું, ત્યારે યોતાના પતિઓને દાસત્વમાંથી છુટા કરી તેમનું રાજ્ય પાછું આપવાને માટે તેણે તેની પ્રાર્થના કરી. વિદુરના કહેવાથી ધૃતરાષ્ટ્રે તે પ્રાર્થના માન્ય રાખી; પરંતુ તેના પુત્રોએ હરાલ્યું કે ફરીથી એક વખત ઘૂત રમવું. તેમાં જે હારે તેણે બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ અઘાતવાસ ભોગવવો બેઠ્યો. તેમણે કષ્ટથી પાંડવોને હરાવ્યા તથા તેમને વનવાસમાં જવાની શરૂઆત પડી.

કૃષ્ણને આ ઘૂતની અને પાંડવોની દુર્દશાની ખબર પાછળથી મળી. તેવામાં તેના નગર ઉપર શાલ્વે સ્વારી કરી તેને બહુ હેરાન કર્યો. હાલની માશક તે લડાઈમાં શાલ્વે સૌભ નામના આકાશવિમાનનો ઉપયોગ કર્યો હતો એવું, મહાભારતમાં લખેલું છે. પછી શાલ્વની ખાજી પડીને કૃષ્ણે તેનો નાશ કર્યો. પાંડવોની ચોડા વખત પછી તેણે વનમાં મુલાકાત લીધી. જે કૌરવોએ કષ્ટથી રાજ્યહારણ કર્યું અને મહાસતી દ્રૌપદીનું અપમાન કર્યું તે કૌરવોનો નાશ કરીને શરીથી તમને વૈભવશિખરે મહોંચાડીશ એવું કહીને.

કૃષ્ણે તેમને આશ્વાસન આપ્યું. તે વખતે કૃષ્ણની ઉંમર આશરે સિત્તેર વર્ષની હતી. પછીના તેર વર્ષ કૃષ્ણે દારકામા રહીને તપશ્ચર્યામાં અને વૈરાગ્યમાં કાઢ્યા. આ વખતે તેમણે ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કર્યો અને તે યોગીશ્રેષ્ઠ હોવા બદલ તેમની કીર્તિ ફેલાઈ. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં (અ. ૩-૧૬, ૫.) દેવકીનો પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ધૈર આગિરસ પાસેથી આત્મવિદ્યા શીખ્યો એમ કહેલું છે.

ધનવાસમાથી પાછા રવાના પછી પાંડવોએ કૌરવો પાસે પોતાનું રાજ્ય માગ્યું, પણ તેમણે આપ્યું નહિ. કૃષ્ણે કરેલા ઉપદેશની પગલાં ન કરતા તેઓ લડવા માટે તૈયાર થયા. આ મહાયુદ્ધમાં કૌરવો તરફથી અગ્રીયાર અક્ષૌહિણી (૩૩ લાખ) અને પાંડવોની તરફથી સાત અક્ષૌહિણી (૨૧ લાખ) સૈન્ય લડાઈમાં ઉતર્યું. કૃષ્ણે બન્ને પક્ષોને મદદ કરવાનું કબજુલ કયું. તેણે કૌરવોને લશ્કરની મદદ આપી અને અર્જુનનું સારથીપણું સ્તીકાયું. યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે અનેક પ્રકારની સલાહ આપીને તેણે પાંડવોને વિજય અપાવ્યો. આ ધનધૈર્ય સંપન્ન વર્ણુન (મહાભારતમાં) વાચીએ છીએ ત્યારે શરીરના શ્વાસ ઉભા થાય છે આખરે કૌરવોનો મમૂળગો નાશ થયો અને પાંડવો ફરીથી સાર્વજનિક રાજા થયા. ત્યારે યુદ્ધની શરૂઆતમાં અર્જુનને મોહ ઉત્પન્ન થવાથી તેણે લડવા માટે ના પાડી ત્યારે કૃષ્ણે કર્તવ્યકર્મ સંબંધી તેને અમૂલ્ય ઉપદેશ કરી તેનો મોહ દૂર કર્યો. એ જ ઉપદેશને ગીતાઉપનિષદ અથવા ગીતા કહે છે.

મહાભારતના યુદ્ધ વખતે કૃષ્ણની ઉંમર આસરે ૮૩ વર્ષની હતી. તેણે પોતાની પાછલી જીંદગી વિદેહીની મારફત બહો-

પાસનામાં ગુજરી. પછી યાદવોમાં મઘનું બસન વધ્યું. તેઓ સંપત્તિના મદથી હનમત થયા અને અનીતિથી વર્તવા લાગ્યા ત્યારે તેમનો અંતકાળ પાસે આવ્યો છે એવું કૃષ્ણને જાણ્યું. ચોટા જ વખતમાં યાદવોમાં આપસમાં બચકર લડાઈ થઈ અને સર્વ વીરોનો નાશ થયો. બળરામ તે પહેલાં જ સંસારનો ત્યાગ કરીને યોગસાધનામાં નિમગ્ન થયા હતા. તેમના આશ્રમમાં જઈને કૃષ્ણે યોગીની માફક બ્રહ્માસન માડ્યું. તે ધ્યાનસ્થ બેઠા હતા એટલામાં એક શિકારીએ તેને હરણુ સમજીને તેના ઉપર બાણ છોડ્યું. આથી કૃષ્ણનું મૃત્યુ થયું. શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામનાં પ્રેતો શોધી દાઢીને વ્રજેએ તેમની ઉત્તરક્રિયા કરી. દારકાના અનર્થની ખબર અર્જુનને મળતાં જ અનાથ સ્ત્રી-પુરુષોને પોતાના દેશમાં લઈ આવવા માટે તે ત્યાં ગયો. જોવો અર્જુન બંધાંને લઈ દારકા બહાર નીકળ્યો કે તરત જ સમુદ્ર આગળ વધ્યો અને શ્રીકૃષ્ણે વસાવેલી પવિત્ર દારકા નગરી પાણીમાં હુમી ગઈ. મરતી વખતે કૃષ્ણની ઉંમર ૧૦૧ વર્ષની હશે એવું જ્યોતિષ અને ગણિતશાસ્ત્રોએ ઠરાવ્યું છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

આવણુ વદ આઠમને દિવસે અપવાસ કરીને મધ્યરાત્રે બાલકૃષ્ણની યોગ્યોપચારે પૂજા કરવી. પૂજન પછી માત્ર સુંકની વડી લેવી. બીજે દિવસે આઠમ પૂરી થયા પછી બોજન કરવું. પૂજન માટે માટીની પ્રતિમા આણેલી હોય તો તેને જળમાં વિસર્જન કરવી. કૃષ્ણજન્મના ઉત્સવકાળ માટે શાસ્ત્રકારોએ નિશ્ચિત કાંઈજ દહેલું નથી. કેટલાએક કૃષ્ણના ઉપાસકો રોહિણી નક્ષત્રયુક્ત અષ્ટમી હોય તેને જ જન્મઘટી માને છે. કેટલાએક જે દિવસે અષ્ટમી તિથિ હોય

તે દિવસે મધ્યરાત્રિને વખતે રોહિણી નક્ષત્ર હોય કે ન હોય
 પણ તે જ વખતે કૃષ્ણજન્મ થયો એમ પ્રતિપાદન કરે છે.
 કૃષ્ણનો જન્મ મધ્ય રાત્રે મયુરામા થયો, પરંતુ ખીજે દિવસે
 સવારે ગોકુળમા તેની પ્રસિદ્ધિ થઇ એ ઉપરથી તે જ
 દિવસને મુખ્ય માનીને કેટલાએક લોકો જન્મોત્સવ કરે છે.
 આ ઉત્સવને ગોકુળાષ્ટમીનું નામ આપવામા આવ્યું છે.

આહુ રૂઢિ

કૃષ્ણ જન્માષ્ટમીનો દિવસ આખા હિન્દુસ્તાનમા વધતા ઓઠા
 પ્રમાણમા પાળવામા આવે છે. ગોકુળ, મયુરા, ટંદાવન, કારકા
 વગેરે ઠેકાણે આ ઉત્સવ મોટા દમામથી પાળવામા આવે છે.
 વૈષ્ણવ મતના પ્રતિપાદક અને પ્રવર્તક એવા કેટલાએક
 આચાર્યો આ દેશમા થઇ ગયા તેમને લીધે કૃષ્ણભક્તિનું
 મહત્ત્વ આ દેશમા બહુ વધ્યું. કૃષ્ણ એ શુદ્ધ અથવા ખ્રિસ્તની
 માફક એક વિશિષ્ટ ધર્મ સ્થાપન કરનારો પુરુષ હતો,
 તેણે ધર્મની દિશા દેખાડી આપી, એટલું જ નહિ પણ સર્વ
 પ્રચલિત ધર્મોની અને કાળે કરીને અસ્તિત્વમા આવવાનેગી
 અનેક ધર્મપંથની એકવાક્યતા કરી આપીને તે બધા
 એક જ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરી સેવાના શુદ્ધ શુદ્ધ રસ્તાઓ
 છે એમ બતાવી આપ્યું. તેટલા માટે પ્રાચીન અને અર્વા-
 ચીન લોકો કૃષ્ણને જગદ્ગુરુનું નામ આપે છે. આ દેશમા
 જન્મને લીધે કૃષ્ણભક્તિ ફેલાઇ એવા અનેક આચાર્ય અને
 સાધુસંત થઇ ગયા. તેમના સંબંધી વિગતવાર હકીકત
 ‘મહાએકાદશી’ના તહેવારના વિવેચનમા જોવી. હાલમા
 કૃષ્ણાષ્ટમી પાળવાનો જે રિવાજ ચાલે છે તે ધ્યાનમા લઇએ
 તો શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમા તેનો ઉત્સવ રૂઢ થવા માટે જે સત્ય

ઘટનાઓ બની છે તે લોકોના ધ્યાનમાં હોય એમ દેખાતું
 નથી. કૃષ્ણ એ વિષ્ણુનો અવતાર છે, એટલું જ નહિ પણ તે
 પ્રત્યક્ષ જગતના રક્ષણ કરનાર વિષ્ણુ દેવતા એમ માનીને
 તેની પ્રતિમાની પૂજા કરવી અને તેણે બાલવયમાં કરેલી લીલાનું
 ભક્તિથી દ્વચન અને શ્રવણ કરવું એટલે આપણી ધાર્મિક જવાબ-
 દારીની પરિસમાપ્તિ થઈ એમ અત્યારના લોકો માને છે.
 કેટલાએક તે દિવસે પ્રહરરાત્રિની અંદર પૂજાઅર્ચા આટોપી
 ફલાહાર કરે છે. કેટલાએકને ઘેર ગોકુળનો સુંદર અને કાષ્ઠ-
 નિક દેખાવ તૈયાર કરી તેમાં કૃષ્ણજન્મનો ઉત્સવ કરવામાં
 આવે છે. સર્વ વર્ષના લોકો આ દિવસને મહત્વનો માને છે.
 તેમાં પણ વૈષ્ણવ મતાનુયાયીઓ આ દિવસને વિશેષ
 આસ્થાથી પાળે છે. કોઈ કોઈ વખત વિષ્ણુનાં દેવાલયોમાં
 દીપારાધના, પાલખીનો વરઘોડો, આંદોલનોત્સવ, કૃષ્ણલીલાના,
 ખેલ, ભાગવતનું વાચન, હરિકીર્તન, ભજન, ગાન વગેરે
 પ્રતિપદાથી આત્મી સુધી આવે છે.

મથુરા, ગોકુળ અને વૃંદાવન
 માં લાખો જનારો તે દિવસે ભેગા થાય છે. કૃષ્ણચરિત્ર સાથે.
 મથુરા, ગોકુળ અને વૃંદાવનનો ઘાડો સંબંધ હોવાને લીધે તેમની
 માહિતી અહીં આપીએ છીએ. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં એવી
 કથા છે કે સસયુગમાં કેદાર નામનો એક ઉત્તમ રાજા થઈ
 ગયો. જૈગીપલ્ય ઋષિના ઉપદેશથી તેણે પોતાના હાકરાને રાજ
 સોંપી અરણ્યવાસ કર્યો. તેને વૃંદા નામની એક દુન્યા હતી.
 તેણે આજન્મ અવિવાહિત રહેવાનું મત સ્વીકારીને
 યમુનાને કિનારે તપશ્ચર્યા શરૂ કરી. તેથી શ્રીકૃષ્ણ
 સંવૃદ્ધ થયા અને કલ્કું કે 'વર માગ'. ત્યારે વૃંદાએ બે હાથ.

જોડી વર માઓ કે 'તમે મારા પતિ થાઓ'. કૃષ્ણે તેની
 વિનંતિ માન્ય કરી અને તેને પોતાને ઘેર લઇ ગયા. જે
 વનમાં તે રાજનંદિનીએ તપ કર્યું તેનું નામ વૃન્દાવન
 પડ્યું. શ્રીકૃષ્ણના કાળથી વૃન્દાવનની ખ્યાતિ વધતી ગઇ.
 મથુરા નગરીથી આગળ યમુનાને પેલે પાર ગોકુળ નામનું
 ગામનું છે. તે ઠેકાણે મજનાં ઢોરો ચરાવવામાં આવતાં હતાં.
 ગોકુળની પાસે જે જગાએ ઢોરો ચરતાં હતા તે જગાનું 'ગૃહ-
 દન' (મહાવન) નામ છે. પ્રાચીન લેખો ઉપરથી જણાય
 છે કે ગોવર્ધન ટેકરી સુધી મથુરાનો વિસ્તાર હતો અને ત્યાં
 ઢોરોને ચારવા માટે શ્રીકૃષ્ણ બાળ ગોવાળીયા સાથે જતા હતા.
 મજ ઉપર ધનધોર વરસાદ પડીને જ્યારે ગોવાળીયાની ઝુંપડીઓ
 જમીનદોસ્ત થઇ અને તેઓ અચળીત થયા ત્યારે તેમને લઇને
 કૃષ્ણ ગોવર્ધનને આશરે ગયા અને તેમનું રક્ષણ કર્યું; તે
 ઉપરથી પણ ગોવર્ધન ખાસે હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. યમુના
 નદી પણ તે ટેકરી પાસે વહેતી હતી એવું જૂના લેખો ઉપરથી
 સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ કાળે કરીને યમુનાનો પ્રવાહ બીજી તરફ
 વળવાથી વૃન્દાવન તથા ગોવર્ધન પાસેથી તે શુભ થઇ અને
 હાલ તે બેની વચમાં ચૌદ માઇલનું અંતર પડેલું છે. વૃન્દા-
 વનમાં ગોવર્ધનગિરિ ૭ એવો ઉક્લેષ સ્કંદપુરાણમાં મળે છે.
 વૃન્દાવનનો વિસ્તાર પાંચ યોજન (વીસ કોસ) હોવાનું તેમાં
 જણાવેલું છે. એ જ પ્રદેશમાં નિંબવન નામના સ્થળમાં
 મહર્ષિ અરુણિનો પુત્ર આરુણી નામનો એક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી
 તપશ્ચર્યા કરતો હતો. નિંબવનને નિંબગ્રામ પણ કહે છે. કૃષ્ણે
 ગોકુળ છોડ્યા બાદ વૃન્દાવનમાં ગોવર્ધનની પાસે આરુણી
 મહર્ષિએ મુકામ કર્યો; તે પ્રદેશનું પણ નિંબગ્રામ એ જ નામ

છે. આરણી મહા પાવત્ર અને માની હતા એવું દેવર્ષિ નારદે, બકિતસૂત્રમાં કહેલું છે. હાલમાં પણ તે બન્ને નિઃશ્ચયોને આરણીની તપોભૂમિ ગણીને પૂજ્ય માનવામાં આવે છે. આરણી ઋષિને નિમ્બાર્ક પણ કહે છે. એ સનક સંપ્રદાયના પ્રવર્તક હતા.

વૃન્દાવન ગામ યમુનાના કાંઠા ઉપરનું વિસ્તૃત નગર હતું. તેની સાબીતી હાલમાં ત્યાંના નંદઘાટ અને ચીરઘાટના અસ્તિત્વ ઉપરથી મળે છે. તે ઘાટ પ્રાચીન કાળમાં નદીમાં સ્નાન કરવા માટે બાંધવામાં આવેલા હતા. પરંતુ યમુનાનો પ્રવાહ ત્યાંથી બદલાયો અને આજે તે તેના પ્રવાહથી કેટલાયે ગાઉ દૂર છે. વૃન્દાવનથી હાલનું મથુરા છ માઇલ દૂર છે. શ્રીકૃષ્ણના વખતમાં આ અંતર જરા વધારે હતું એમ જણાય છે, કારણકે વૃન્દાવનવાસીઓને મથુરા પહોંચતાં બે પ્રહર લાગતા હતા એવું અનુમાન બાગવત પરથી નીકળે છે. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધનું અનિષ્ટ પરિણામ વૃન્દાવન, મથુરા અને વ્રજભૂમિને પણ ભોગવવું પડ્યું. એ યુદ્ધમાં શર વ્રજોનો નાશ થયો. બૌદ્ધર્મીઓએ વ્રજ-ભૂમિ ઉપર પોતાના ધર્મની છાપ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને હજારો બૌદ્ધ બિહુઓ ત્યાં વાસ કરીને રહ્યા હતા, એવું ચીનના પ્રસિદ્ધ મુસાફરો ફા-હાયાન અને હુએન-ત્સિઆંગના લેખો ઉપરથી જણાય છે. પછી ઇ. સ. ૧૦૧૭માં મહમ્મદે વીસ દિવસ સુધી મથુરા ઉપર હલ્લો કરીને તે નગરી ઉજ્જડ કરી. ઇ. સ. ૧૫૦૦માં સુલતાન સિકંદર લોદીએ મથુરાનો નાશ કર્યો, પરંતુ તે વખતે નિમ્બાર્ક સંપ્રદાયી સાધુ કેશવ કાસ્મીરી બટાચાર્યે સિકંદરને યુક્તિપ્રયુક્તિથી વશ કરી તેને ત્યાંથી રવાના કર્યો. પછી શ્રી કેશવાચાર્યની શિષ્ય-

શાખામાંથી વધારે ચોખ્ખતાવાળા ગોરુરામી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા અને
 મોગલો, પેશ્વા, વગેરે અધિકારસંપન્ન લોકો તરફથી મથુરાના
 ધાર્મિક વૈભવમાં વધારો થતો ગયો. માત્ર 'ઔરંગઝેબે' અનેક
 દેવાલયો જમીનદોસ્ત કર્યા. અંગ્રેજ સત્તા સ્થાપન થઈ ત્યારથી
 મથુરામાં શાંતિ છે. ગોવિંદદેવ, મદનમોહન, ગોપીનાથ, જુગલ-
 કિશોર, રાધાવલ્લભ વગેરે પુરાતન ભગ્નમંદિરો ઐતિહાસિક
 સ્થાન તરીકે પ્રાચીન ઇતિહાસની સાક્ષી આપે છે. તેમની
 નજદીક હાલમાં ખીજાં નવીન મંદિરો સ્થાપન કરવામાં
 આવેલાં છે. શ્રી રંગનાથ શેરજીનું મંદિર, શાહજીનું મંદિર,
 લાલબાણુનું મંદિર અને શ્રી બ્રહ્મચારીજીનું (ગ્યાસીયરના
 મહારાજનું) મંદિર એ બધાં જોવાલાયક છે. ધારોમા ભરત-
 પુરની લક્ષ્મીરાણીનો ધાર જોવાલાયક છે. વંશીવટ, સેવાકુંજ,
 શ્રંગારવટ, કેવારવટ અને નિધુવન એ સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન સ્થાનો
 છે. જ્વંદાવનમા આવશુ મહિનામા મુઘન અથવા દોલોત્સવ
 અત્યંત જોવાલાયક થાય છે. સંયુક્ત પ્રાંતના આર્યસમાજે
 જ્વંદાવનને પોતાના કાર્યક્ષેત્રનું કેન્દ્ર બનાવીને મજમંડળ ઋષિ-
 કુંજ અને આચાર્ય કુંજ નામની બે ઉત્તમ સંસ્થાઓ સ્થાપન
 કરી છે. રામકૃષ્ણ (પરમહંસ) મિથનની વતી એક ધર્મોદ્ધ
 દવાખાનું ત્યાં ચાલે છે. યમુના નદીના પ્રવાહનું વહેણ બન્સીને
 ને જ્વંદાવન પાસે થઈને જાય એવું કરવા માટે સરકાર અને
 રજવાડાઓનું ધ્યાન ખેંચાયું છે અને આશરે આઠ લાખ રૂપીયા
 તે કામ માટે ખર્ચ કરવામાં આવે તો જ્વંદાવનને પ્રાચીન સૌંદર્ય
 પ્રાપ્ત થશે એમ કહે છે. શ્રીકૃષ્ણનું નામ અજરમર થયેલું છે,
 છતાં તેમના જ્વંદાવનમા મુધારણા કરીને તેને પ્રાચીન સૌંદર્ય અને
 વૈભવ પ્રાપ્ત કરાવી આપવા એ સર્વ કૃષ્ણભક્તોનું પ્રથમ કર્તવ્ય

છે. શ્રીકૃષ્ણનું એ એક સ્મારક છે એમ કહીયે તો વાધો નથી. આરોગ્યદૃષ્ટિથી જન્મદાવનની મુખાકારી સારી નથી, પણ તે સુધારવાનો યત્ન સરકાર અને લોકો કરે છે એ અત્યંત આનંદની વાત છે.

કૃષ્ણને અવતારોમાં ગણે છે, માટે અવતારની દૃષ્ટિએ તેના હાથે ક્યાં ક્યાં મહત્કાર્યો બન્યાં એનો વિચાર કરતા પહેલાં અવતારની વ્યાખ્યા જે શ્રીકૃષ્ણે પોતે જ કહેલી છે તેનો અર્થ બરાબર સમજી લેવો આવશ્યક છે. શ્રીકૃષ્ણે ગીતાપદેશ કરતી વખતે અર્જુનને કહ્યું છે કે:

परित्राणाय साधूनाम् विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

સાધુનું પરિત્રાણ કરવા માટે, દુષ્કૃત્યોનો નાશ કરવા માટે અને ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે હું દરેક યુગમાં જન્મ લઉં છું એવું જે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું તેને અનુસરીને તેના હાથે કાર્યો કેવી રીતે બનતાં ગયાં તે જોઈયે તો કૃષ્ણ એ અવતાર હતા એમ સમજવાનું સહેલું થઈ પડશે. પ્રથમ

પરિત્રાણાય સાધૂનામ્

એ દૃષ્ટિથી કૃષ્ણચરિત્રનો વિચાર કરીયે. દેવદાને પેટે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયા બાદ તેને નંદ ગોવાળીયાને ઘેર લઈ જવામાં આવ્યા. તે ગોવાળીયાઓ અસલ ક્ષત્રિય હતા, પરંતુ તેમણે સમશેર ચલાવી રક્તપાત કરવાનો બ્યવહાર મુકી દઈને ગાયો પાળવાનો અને ગોરસ વેચવાનો ધંધો સ્વીકાર્યો હતો. આવા બ્યવસાયમાં પડેલા લોકો સ્વાભાવિક રીતે જ મુશ્કેળાવિચારદ અને રાજકાર્યમાં મુંઝાયેલા તેમના ક્ષત્રિય યાતિબાહ્યોની માફક સંપત્તિમાન અથવા અધિકારયુક્ત નહોતા. વસુદેવની જેન પાંદ

રાજને આપી હતી, અર્થાત્ રાજકુટુંબો સાથે યાદવોનો સંબંધ
 હતો, તોપણ સાંપત્તિક દૃષ્ટિથી યાદવોની સ્થિતિ સારી નહોતી. તે
 સમ્બંધીલ, સદાચારી અને પ્રેમાળ હતા. શ્રીકૃષ્ણ તેમનામાં
 ઉછર્યા તેથી તેમના સાત્ત્વિક ગુણો તેનામાં સ્ફોર્જિત
 પામ્યા. દીન સ્થિતિમાં દિવસ કાઢનારાં ગોપગોપીઓને
 માટે તેના અંતઃકરણમાં આદર ઉત્પન્ન થયો. પ્રેમનો વિકાસ
 થવાથી સર્વ ઠેકાણે મમત્વશ્રુદ્ધિ પ્રસ્થાપિત થાય છે તેથી
 સ્વાર્થત્યાગનો અનુપમ ગુણ મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે.
 પોતાનો સ્વાર્થ ન જોતાં શ્રીકૃષ્ણે જે મહત્ત્વનાં કામો કર્યાં છે
 તેનું ખરૂં કારણ જોઈએ તો ગરીબ ગોવાળીયાઓમાં તેણે
 ગાળેલું બાલપણ છે. દહીરોટલા ઉપર નિર્વાહ કરનારા
 અને નિષ્કાંચન ગોવાળીયાઓમાં મોટા થયેલા કૃષ્ણ
 પરાક્રમથી પ્રાપ્ત કરેલા રાજ્યપદનો ઉપભોગ લેવાને બદલે
 તે યોગ્ય વારસને હવાલે કરે અને આવેલા વૈભવને તરછોડે
 તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ સ્વાર્થત્યાગ કયો હોય ? કંસ, જરાસંધ,
 શૃંગાલ વગેરે કેટલાએક આસુરી સ્વભાવના રાજાઓને
 ચમસદને પહોંચાડ્યા પછી તેમનાં રાજ્યો પર પોતાનું સ્વામિત્વ
 સ્થાપન કરવાનો વિચાર જ તેને આવ્યો નથી, એટલું જ નહિ
 પણ તે રાજ્યો તેણે યોગ્ય વારસોને હવાલે કર્યાં. જે યાદવોમાં
 તેનું બાળવય ગયું તેમના ગુણ ઉપર લુબ્ધ થઈને તેમની
 સાંપત્તિક સ્થિતિ સુધારવાનો તેણે યત્ન કર્યો. વખત જતા
 યાદવો ધનાઢ્ય થયા અને તેની દારકા નગરી ઇંદ્રપુરીથી
 અદ્ભુત બની. જ્યારે ગરીબ સુદામો તેની ખરી જાહોજલાલીને
 વખતે મગવા માટે આવ્યો ત્યારે કેટલાએક આધુનિક ધનવાન
 ગુરુખંડુની માફક દરવાજોથી તેને પાછો ન કાઢતાં અનેક

પ્રકારે પોતાનો એમ દર્શાવીને તેની ગરીબાઈ દૂર કરી. પાંડવો અને કૌરવો બન્ને તેના સગા હતા; પરંતુ પાંડવોનો, પદ્મ સત્પક્ષ છે એમ જાણીને તેમને વિજય અપાવવા પોતે સારથી જેવું કામ પણ સ્વીકાર્યું. ખાંડવ વન જાણીને નવીન પ્રદેશ તૈયાર કરવાના કામમાં તેણે અર્જુનને મદદ કરી. રાજસૂય યજ્ઞની વખતે તેણે રસોદધ્યાઓ સાથે પણ કામ કર્યું. અર્થાત્ સાધુના પરિત્રાણ માટે પ્રસંગાનુસાર જે ઉચ્ચનીચ કામો તેને કરવા જેવાં લાગ્યાં તે તેણે ઉત્સુકતાથી કર્યાં. રજસૂ અને તમસૂ ગુણ કરતાં સત્ત્વ ગુણ શ્રેષ્ઠ છે અને સત્ત્વરથ લોકોને જ્યારે રજોગુણી અને તમોગુણી લોકો તરફથી ત્રાસ થાય છે ત્યારે સાત્ત્વિક જનોનું રક્ષણ કરવું એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે એમ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું હતું. સાદા અને સરળ ઉપાયોથી સાધુનું પરિત્રાણ કરી શકાય એમ નથી. કૃષ્ણે દુર્યોધનને અનેક રીતે સમજાવ્યો અને કૌરવોની અંદરનો ટટો મટાડવાનો અનેક રીતે યત્ન કર્યો, પરંતુ તે જ્યારે તેમાં સંશય થયો નહિ ત્યારે જ તેણે પાંડવોને યુદ્ધને માટે ઉભા થવાની સલાહ આપી. સારાંશ કે સાધુનું રક્ષણ કરીને તેમને દુષ્ટોના હાથમાંથી છોડાવવાનો એક જ રસ્તો ખુલ્લો છે અને તે યુદ્ધનો છે. અવતારકૃત્યો પૈકી જે ખીલું કૃત્ય

વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્

તે પણ શ્રીકૃષ્ણે સાંગોપાંગ પાર પાડ્યું. બાલવયમાં કાળીયા નાગ અને મધુદૈઢ્યના બુલમમાંથી મજને છુટું કર્યું, કસને યમસદન મોકલી મથુરાની પ્રજાનો ત્રાસ દૂર કર્યો અને નરમેધ કરવા સુધી તૈયાર થયેલા જરાસંધને જમરાબને ઘેર

પહોંચાડી અનેક રાજ્યોને બધનમુક્ત કર્યાં. શિશુપાલ, શૃગાલ વગેરે ગર્વિષ્ઠ અને નીચ પ્રવૃત્તિના રાજ્યોનો નાશ કરીને પ્રજાને સુખી કરી. દુર્યોધનાદિ દુષ્ટ, મત્ત અને જીલમી કૌરવકુળનો નાશ કરવા માટે અર્જુનનું સારથીપણું સ્વીકારીને પાદોને હાથે તેમનો નાશ કરાવ્યો. પોતાના સર્ગાવહાલા યાદવો દુર્યોધનના સપડાઈને અધોર કૃત્ય કરવા લાગ્યા, તે જોતા જ તેમના ઉપર પ્રેમ હોવા છતાં પણ બૂ-ભાર કરી ક્રવા માટે તેમનો નાશ કરવામાં શ્રીકૃષ્ણે આયકો ખાધો નહિ. આ પ્રમાણે દુષ્ટત્યોનો વિનાશ કરવાના કામમાં તેમણે અલૌકિક પરાક્રમ, સાહસ, બળ અને નિશ્ચય જગતને બતાવ્યા. અવતાર-કૃત્યો પૈકી ત્રીજું અને અત્યંત મહત્વનું એવું

ધર્મસંસ્થાપનાનું કાર્ય

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું. તે વખતે ધર્મસંસ્થાપના કરવાની શી જરૂર હતી એ પ્રશ્ન સહેજ ઉભો થાય છે. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે
 यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

હે ભારત, જ્યારે જ્યારે ધર્મ ક્ષીણ થાય છે અને અધર્મનું પ્રાબલ્ય થાય છે ત્યારે ત્યારે હું જન્મ લઉં છું. અર્થાત્ જ્યારે ધર્મસંસ્થાપનાનું કામ શ્રીકૃષ્ણને ભારતકાળમાં કરવું પડ્યું ત્યારે અધર્મનું પ્રાબલ્ય કેવી રીતે વધ્યું હતું તે જોઈએ. મુખ્યત્વે કરીને સમાજનું બધારણ બરાબર રહે અને બ્યવહાર સીધી રીતે ચાલે તે માટે આ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ ઉત્તમ પ્રકારે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી લેવા એનું જ્ઞાન લોકોને હોવું જોઈએ. સમાજમાં કેવળ સાત્ત્વિક વૃત્તિનો વધારો થાય એટલે પ્રગતિ થઈ એમ

સમજવું નહિ. ધડલોક અને પરલોકમાં સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમોગુણથી ચોગ્ય કર્મના નિયમે સમાજનાયકોએ ધડવા જોઈએ. પુરુષાર્થને માટે ઉલટી દૃષ્ટના લોકોમાં રૂઢ થાય તો તેનું પરિણામ વિપરીત થાય છે. એક બાબુથી પ્રવૃત્તિપર વર્તનનું જોર તો ખીશ તરફથી નિવૃત્તિનું ધાંધલ મચાવવામાં આવે છે. પ્રવૃત્તિના માર્ગે જવું એ ખરી ઉત્તતિની દૃષ્ટિથી જોટલું અનિષ્ટ છે તેટલું જ નિવૃત્તિપર કર્મમાં લીન થઈ જવું એ હાનિકારક છે. એ બન્નેમાં સમતોલપણ રહેવું જોઈએ. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિપર પ્રવૃત્તિ હોવી એ અત્યંત મહત્ત્વનું છે. તેમના સમતોલપણમાં ચુક પડે તો સમાજના સમતોલપણમાં પણ ભૂલ પડી એમ સમજવું. એનું પરિણામ એ આવે કે કદાચ દિશામાં પગલું ભરવું તે સમાજને માણુમ ન પડતાં સમાજ અવળે જ રસ્તે જશે. આ સ્થિતિ સધારવા માટે ધર્મસંસ્થાપકો પૃથ્વી ઉપર વખતો-વખત જન્મ્યા છે. જ્યાં ધર્મસંસ્થાપકોએ એ જ કાર્ય કર્યું છે એમ ખારીકપણે જોવાથી માણુમ પડશે.

પાંડવો અને દૌરવો તે વખતના નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિના પુરસ્કર્તા હતા એમ કહી શકાય. એક પક્ષે સંન્યસ્ત વૃત્તિનો સ્વીકાર કર્યો તો બીજાએ બધી રીતે પ્રવૃત્તિને આશરો આપ્યો. તેને લીધે, દરેક ઠેકાણે ધર્માધર્મનો અને કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર કરીને પગલું ભરનારા પાંડવો પ્રમાણે બંદીતાં બંદીતાં એકિંક કર્તવ્ય રીતે રહ્યાં

યજ્ઞને ધર્મ સંબધીની ભળતી જ કદખનાઓ પ્રમાણે વર્તતા
 હતા. પાપપુણ્યનો ઉલટો જ અર્થ તે લોકો કરતા હોવાથી
 જગતના વ્યવહારોનો વિચાર તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી કરવાની તેમનામાં
 તાકાત રહી ન હતી. અનેક દેવતાઓની ઉપાસના, તે
 દેવતાઓને સંતુષ્ટ કરવા માટે અનેક યજ્ઞયાગાદિક ઉપાય,
 મોહને લીધે બુદ્ધિનાશ થવાથી દર્તવ્યપરાદમુખતા, દેહ
 અને આત્માને માટે યોગ્ય જ્ઞાનનો અભાવ, દેવ માટે અંધ-
 શ્રદ્ધા, સદ્ધર્મનું રહસ્ય પારખવામાં સમાજની અપાત્રતા,
 કેવળ જન્મ ઉપરથી જ વર્ણનું ઉચ્ચનીચપણું માનવાની દ્વિપિત
 પદ્ધતિ વગેરે અનેક બાબતો જોઈને શ્રીકૃષ્ણે સદ્ધર્મનો
 અર્જુનને ઉપદેશ કર્યો અને તેના મોહનો નાશ કરીને યોગ્ય
 કર્મ કરવા માટે તેને સલાહ આપી. આ દિવ્ય ઉપદેશને
 ભગવદ્ગીતા કહે છે. પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિના માર્ગ તરફ લઇ
 જવાને માટે આ ગીતાપદેશ જોટલો સમર્થ છે તેટલો જ તે
 નિવૃત્તિપરાયણને સત્દર્તવ્યની દિશા દેખાડનારો છે. હિન્દુ-
 સ્તાનમાં આજે સેંકડો વર્ષથી આ ઉપદેશની અસર સમાજપર
 થઇ છે અને આડે રસ્તે જનારાઓને તે ફરીફરીથી સીધો
 માર્ગ લાવે છે. અજ્ઞાનનો નાશ કરનારો આ ઉપદેશ મોટિબારકર
 તુલ્ય પ્રકાશમાન છે. આ ગીતામૃત પીને આ દેશમાં અનેક આપેની
 પરમધામ અને શાંતિનો લાભ મળેલો છે. સ્ત્રીઓ, યુદ્ધ, પતિત
 અને આકાળ માનેલા લોકોને માટે પણ આ દિવ્ય ઉપદેશ ફરી
 સાધુસતીઓ સ્વર્ગના કમાડ ખુલા કર્યો છે, એટલું જ નહિ
 પણ અત્યારના જમાનામાં તો પૃથ્વીના બધા લોકો ગીતાધર્મ
 ઉપર ગાડા થાય છે. અમેરિકા અને યુરોપમાં ગીતાધર્મને
 અમૂલ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી અદ્વિતીય માનવામાં આવે છે.

શ્રીકૃષ્ણે કહેલો. ધર્મ પરમ વંદ્ય અને સર્વમાન્ય થવા લાગ્યો છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં શ્રીકૃષ્ણ એ હિન્દુસ્તાનને માટે જ ધર્મસ્થાપન કરનાર મહાત્મા થઈ ગયા એમ ન કહેતાં સર્વ જગતને માટે વિશ્વધર્મ કહેનાર ધર્મસંસ્થાપક થઈ ગયા એમ કહીએ તો ખોટું કહેવાય નહિ.

જે ભગવદ્ગીતા ઉપર સેંકડો ટીકાત્મક ગ્રંથો રચાયા છે અને આજે પણ રચાય છે, જે ગીતાની મદદ વડે લોકોને ઉદ્ધાર કરવા માટે શ્રી શંકરાચાર્ય, રાનેશ્વર, વામનપંડિત, વિઠ્ઠલચંદ્રિયક વગેરે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાભિન્ન જનોએ પ્રયત્ન કર્યા છે, જેની મહત્તા પૃથ્વી ઉપરના સર્વ વિદ્વાનો કબૂલ કરે છે તેનું યોગ્ય વિવેચન આ નાનકડા લેખમાં કરવું એ શક્ય નથી. માટે સામાન્ય રીતે આ ગીતાપદ્દેશની અલ્પ-સ્વલ્પ ઓળખાણ થાય તેટલા માટે બહુ જ ટુંકામાં તેનો સાર આપીએ છીએ. પોતાને આર્ય કહેવડાવનારા દરેક જણે અભ્યાસ કરીને પોતાનું કર્તવ્યકર્મ સમજી લેવું જોઈએ:

ભગવદ્ગીતાપદ્દેશ

આ શરીરનું નામ ક્ષેત્ર છે અને શરીરને જાણનારને ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે. પરમેશ્વર પોતે જ ક્ષેત્રજ્ઞ દેહ અને દેહી છે. ક્ષેત્રથી ક્ષેત્રજ્ઞ જુદો છે. ક્ષેત્ર એટલે દેહ અને ક્ષેત્રજ્ઞ એટલે દેહી અથવા આત્મા. આત્મા એ નિત્ય, અવિનાશી અને અપ્રમેય (પૂર્ણપણે ન સમજાય તેવો) છે. તે અજન્મા પુરાણપુરુષ છે. મનુષ્ય જે પ્રમાણે જૂનાં વસ્ત્ર દેહી દઈ નવાં વસ્ત્ર પહેરે છે તે પ્રમાણે આ દેહી જૂનો દેહ તજી દઈ નવો દેહ લે છે. આત્મા એ અવ્યક્ત, અચિંત્ય

અને અવિકાર્ય છે. દેહને ઇન્દ્રિયા, દ્રેષ્ય, સુખ, દુઃખ, ચેતના, ધૈર્ય, જન્મ, મરણ વગેરે છે, આત્મા એ બધાથી અળગો છે. માટે પોતાની ફરજનો વિચાર કરીને, જન્મને લીધે પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મ કરવામાં માણસે પાછળ પડવું ન જોઈએ. કર્મ છેવટ સુધી કરવું જ જોઈએ. કાગળકે કર્મથી કોઈ છુટી શક્યો નથી. પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે કર્મ 'કરવા

જેટલો જ મનુષ્યને અધિકાર છે; શુંને માટે

કર્મયોગ

કોઈપણ વખત અધિકાર નથી. માટે યોગયુક્ત

થઈને, હૂંપણું છોડી દઈને કર્મનું આચરણ

કરવું. લાભ, હાનિ, સિદ્ધિ, અસિદ્ધિ માટે સમયુક્તિ રાખવી. આ સમયુક્તિને જ યોગ કહે છે. કર્મશૂળની આસક્તિ છોડનારાઓ જન્મમંધનમાંથી મુક્ત થઈને સાયુજ્યપદને પામે છે. આપણી ફરજ આપણે બજાવવી જોઈએ. તે કાર્ય સિવાય ચાલે તેમ નથી. વિક્કાનોએ જનતાને કુમાર્ગ બતાવવો જોઈએ; આપણે આસક્તિ રહિત કર્મ કરીને અજન્મનોમાં તેનો દાખલો બેસાડવો જોઈએ; કારણકે શ્રેષ્ઠ લોકો જે પ્રમાણે ચાલે છે તે પ્રમાણે જ ખીજા લોકો પણ ચાલે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

કર્મનો ત્યાગ કરવો એમ કેટલાએક કહે છે, પરંતુ તેઓ એટલું સમજતા નથી કે કર્મ ન કરવું એ કોઈ કર્મત્યાગ નથી. શ્લેષ્ઠારહિત કર્મ કરવું તેને જ

કર્મત્યાગ

કર્મત્યાગ સમજવો. કર્મના શૂળની

અને

મનોવિજય

આસક્તિ તજીને જે કર્મ કરે છે તે જ

ખરો સંન્યાસી અને તે જ ખરો યોગી

છે. જે નિષ્કામ થયો તે રાગદ્વેષથી મુક્ત થયો છે. સર્વ

સ્થળે જોને બ્રહ્મ દેખાય છે તેને જ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. આપણે જ આપણો ઉદ્ધાર કરી લેવો જોઈએ. આપણે જ આપણા મિત્ર અને આપણે જ આપણા શત્રુ યદ્યપે છીએ તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. જેણે પોતે વિવેકથી પોતાનું મન જીત્યું છે તે જ પોતાનું હિત કરી શકે છે; પરંતુ જે અવિવેકી છે તે પોતે જ પોતાનો શત્રુ બને છે. માટે અંતઃકરણ બહુ શાંત રાખીને, નિર્મય યદ્યપે, બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળીને, મનનો ઉત્તમ પ્રકારે નિરોધ કરીને, પરમેશ્વરમાં ચિત્ત રાખીને, પરમેશ્વર એ જ સર્વસ્વ છે એમ માનીને રહેવું. આ પ્રમાણે ચિત્તનો નિરોધ કરનારો આખરે નિર્વાણ-શાંતિ પામે છે. મન સ્વાભાવિકરીતે ચંચલ છે, માટે અભ્યાસથી તેને જીતવું જોઈએ. ધૈર્યથી બુદ્ધિને સંયમમાં રાખી, વિષયોથી ધીમે ધીમે અળગા થવું અને મનને ઉત્તમ રીતે આપણી સાથે નિશ્ચલ કરવું, તેમજ આડીઅવળા કલ્પનાઓ ન કરતાં સ્થિર રહેવું.

જે પ્રકારથી લોકો પરમેશ્વરને બજે છે તે પ્રકારનું તે જ્ઞાન આપે છે. માણસો ગમે તે રીતે પરમેશ્વરનું પૂજન કરતા હોય તોપણ અતિ તેઓ પ્રભુને જ જાહેરે બજે છે.

રોગપીડિત, જિજ્ઞાસુ (એટલે આત્મજ્ઞાન ભેજવવાની ઇચ્છા રાખનારા), અર્થાર્થી (એટલે ભોગસાધનની ઇચ્છા કરનારા)

અને જ્ઞાની એવા ચાર પ્રકારના લોક ઇશ્વરને બજે છે. તેમાં જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે. જન્મ અને મૃત્યુથી છુટવાને માટે પરમેશ્વરનો આશ્રય લઈને જે પ્રયત્ન કરે છે તેમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ સર્વ અધ્યાત્મજ્ઞાન જાણે છે અને સર્વ કર્મ પણ જાણે છે. અંતઃકાળને વખતે ઇશ્વરનું સ્મરણ કરતાં કરતાં જે આ

હને છોડી દે છે તે ઇશ્વરસંવરૂપમાં મળી જાય છે. અનન્ય ભક્તિથી સદાસર્વદા ઇશ્વરનું સ્મરણ કરનારા, નિરંતર શાન્ત ચિત્તવાળા યોગીને પરમેશ્વર પ્રાપ્ત થાય છે. જેનામાં સર્વ ભૂત-માત્રોનો અંતર્ભાવ થયો છે અને જેના સામર્થ્યથી આ વિશ્વ નભે છે, તે પરમ પુરુષ અનન્ય ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પરમેશ્વરમાં ચિત્ત રાખીને અને તેમાં જ જીવ લગાડીને, એકબીજાને ઇશ્વર વિષે જ્ઞાન આપે છે અને સર્વકાળ સંતોષ માને છે તે જ ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે અનન્ય ભાવે ઇશ્વરનું ચિંતન કરીને સર્વદા સ્થિર ચિત્તથી તેને બળે છે, તેમના યોગક્ષેમની શીકર ઇશ્વરને જ હોય છે. ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે શુદ્ધ ચિત્તથી અને ભક્તિથી કંઈ નજીવું પણ અર્પણ કરવામાં આવે, તો તે ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરેલા હાથાહારનો સ્વીકાર તે મોટા પ્રેમથી કરે છે. આપણે જે કાંઈ કરીએ, તે બધું ઇશ્વરને અર્પણ થાય એવી બુદ્ધિથી કરવું જોઈએ. એમ કરવાથી કર્મોના બંધનથી મનુષ્ય મુક્ત રહેશે અને એ પ્રમાણે મુક્ત થયેલો મનુષ્ય ઇશ્વરને પામશે પરમેશ્વર સર્વ ભૂતો તરફ સમબુદ્ધિથી વર્તે છે; પરંતુ તેની જે ભક્તિ કરે છે તેઓ તો તેની સાથે તદાકાર બની રહે છે. ભક્તિથી ગમે તે સ્થિતિના મનુષ્યને ઇશ્વરપ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે ઇશ્વરને ધેર જરાપણ હવ્યનીય ભાવ નથી.

જ્ઞાનયોગ એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. જે શ્રદ્ધાવાન છે, જેની જ્ઞાન તન્મ્ર એકનિષ્ઠા છે, જેણે હૃદયોનો સંયમ કરેલો તે જ તે પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિના યોગથી ઘણી જ શાંતિ મળે છે. જે અજ્ઞાની છે અને જેને શ્રદ્ધા નથી, જેનું મન સદા સંશયી હોય છે તે નાશ પામે છે. તેને માટે આ લોક નથી,

પરલોક નથી અને સુખ પણ નથી. આત્મજ્ઞાનથી જેનું અજ્ઞાન જતું રહેલું છે તેનું તે આત્મજ્ઞાન પરમેશ્વરના સ્વરૂપને પ્રદર્શિત કરે છે. પરમેશ્વરમાં જેઓ પોતાની છુદ્ધિ અને મન લગાડે છે, તેનામાં જ પોતાની નિષ્ઠા રાખે છે અને સર્વદા

તેમાં જ નિમગ્ન રહે છે, તેઓના જ્ઞાનથી
જ્ઞાનયોગ તેમના પાતક ધોવાઈ જાય છે અને તેઓ
પુનર્જન્મમાંથી છુટે છે. જેઓ જ્ઞાની છે

તેમને આપરબાવ અથવા હૃદયનીચ બાવ નહતા નથી. તેઓની દૃષ્ટિ બધા ઉપર સરખી હોય છે. જેમના મનમાં સમતા ઉત્પન્ન થઈ છે તેઓ આ લોકમાં છે છતાં તેમણે સંસાર છુટ્યો છે, કારણકે બ્રહ્મ એ નિર્દોષ અને સર્વત્ર સમાન છે માટે બ્રહ્મમાં તેઓ સ્થિર છે. સર્વ કર્મોના ફળનો અંતર્ભાવ જ્ઞાનના ફળમાં હોય છે.

સર્વ જડ પદાર્થોનું જે મૂળ સ્વરૂપ તેનું નામ પ્રકૃતિ. પ્રકૃતિનો જે ચૈતન્યરૂપ માલિક તેને પુરુષ કહે છે. તે જ પરમાત્મા છે. જીવ એ પરમાત્માનો અંશ છે.
પરમેશ્વરી માયા પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બન્ને અનાદિ છે.

પ્રકૃતિને અંગે સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એવા ત્રણ ગુણ એટલે શક્તિ છે. સત્વગુણ એટલે પ્રૌઢતા, રજોગુણ એટલે ચંચલતા અને તમોગુણ એટલે મંદતા. એ ત્રણેમાં સત્વગુણ શ્રેષ્ઠ છે. પ્રકૃતિને ઠેકાણે આ ગુણોનો જેમ જેમ ઉત્કર્ષ અથવા અપકર્ષ થશે તેમ તેમ તેના પ્રકારનાં કાર્યો બનશે. તેમને લીધે જ જગતમાં ફેરફાર થાય છે. આ ત્રણ ગુણોના ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષનું કારણ એ જડ મૂઢ બાજત છે. તે પરમેશ્વરની અગાધ માયા છે. પરમેશ્વરના આધારથી સર્વ બ્રહ્માંડો માળાના મણકાઓની

માફક ગુંથાયેલા છે. આ અતિ દિવ્ય અને ત્રિગુણાત્મિકા ધધરી માયા બહુ જ દુસ્તર છે. જેઓ અનન્યભાવથી ધધરને ભજે છે તેઓ આ માયામાથી પાર પડે છે. સર્વનો અધિપતિ જે ધધર તેના આશ્રયથી પ્રકૃતિ સર્વ ચરાચરને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી બધું જન્મત ફરીફરીને ઉદય પામે છે. મૂર્ખ મનુષ્ય વ્યર્થ અહંતા ધરીને કહે છે, “ મે ફલાણું કર્યું, મેં દીકણું કર્યું, ” પરંતુ ખરી હકીકત જુદી જ છે. પ્રકૃતિના ગુણને લીધે જ આ સર્વ ફેરફારો થાય છે. ઇદ્રિયો અને વિષયોની વચ્ચે એકબીજાની પસંદગી ઠરેલી છે. તેને અનુમરીને તેમના કાર્યો થાય છે; પરંતુ પરમેશ્વરે મનુષ્યને બુદ્ધિનું સ્વાતંત્ર્ય આપેલું હોવાથી તેના પાપપુણ્યનું ફળ તેને જ ભોગવવું પડે છે. પરમેશ્વરની આસપાસ યોગમાયાનો એટલો અવદિતઘટના-ચાતુર્યનો પડદો છે, એટલે પરમેશ્વર બધાને પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી. જન્મત મૂઢ છે અને તેથી પરમેશ્વર અનાદિ, અવ્યય છે એ વાત તે સમજી શકતું નથી.

માણસે પોતાની ખરી સ્થિતિ બપૂી લેવી જોઈએ. તેણે નિષ્કામ વૃત્તિથી પોતાના કર્તવ્યકર્મો માનવી ધ્યેય કરવા જોઈએ અને કર્મના અસંખ્ય દોષોમાથી મુક્ત રહેવા માટે પોતાનું અંતઃકર્મ શુદ્ધ રાખીને અનન્ય બક્તિભાવથી પરમેશ્વરને ચરણે જવું જોઈએ. મનને મંચમમાં રાખી નિષ્કામ કર્મ કરવું જોઈએ, બક્તિથી પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરી લેવો જોઈએ અને જ્ઞાનના ચોગથી પરમ શ્રેષ્ઠ પરમ અક્ષર અને કદી પણ વિદાર ન પામનાર એવા બ્રહ્મમાં લીન થઈ જવું જોઈએ. એ જ મનુષ્યને તરવાનો રસ્તો છે, અને પરમાત્મસ્વરૂપના લય પામવું એ જ તેનું અતિમ ધ્યેય છે.

આ રીતે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સાધી આપનારો ધર્મોપદેશ જોણે કર્યો અને જોણે અર્જુનનો મોહ દૂર કરી તેને કર્તવ્યકર્મમાં પ્રવૃત્ત કર્યો, જોણે દુષ્ટોનો સંહાર કરીને અને દરાવીને સાધુઓનું રક્ષણ કર્યું તે

શ્રીકૃષ્ણ વિષે ગેરસમજણ

આ દેશમાં ઘણી છે એવું આપણે જોધયે છીએ. કૃષ્ણે જોધીઓની સાથે નાની ઉંમરમાં અસ્લાધ્ય વર્તન કર્યું, તે બહુ રસિક હતો અને રાસક્રીડા વગેરે ખેલોમાં રાધા જેવી પરવધુ સાથે વિષયોપભોગમાં મગ્ન રહેતો વગેરે ઘણા આરોપ શ્રીકૃષ્ણની ઉપર મુકવામાં આવે છે. એ વાતો શક્ય માનીને પણ શ્રીકૃષ્ણને માટે હિન્દુ લોકો શી રીતે આદર બતાવે છે, તે અન્ય ધર્મના લોકો અને આપણામાંના કેટલા-એક નવીન મતના લોકો પણ સમજી શકતા નથી. ખરું જોતાં ઉપર વર્ણવેલાં કૃત્યોનો મહાભારતમાં ઉલ્લેખ નથી. અને કૃષ્ણને માટે પ્રમાણવાળો અંચ તો મહાભારત જ છે. રાજસૂય યજ્ઞને વખતે બીજો દેહું હતું કે કૃષ્ણ જ સભામાં મુખ્ય સ્થાને બેસવાને લાયક છે; કારણ કે ઉદારતા, વ્યવહાર-ચાતુર્ય, વેદજ્ઞાન, શૌર્ય, વિનય, પરાક્રમ, વિદ્યતા, સૌન્દર્ય વગેરે સર્વ ગુણોથી સંપન્ન કૃષ્ણ સવાય બીજો કોઈ નથી. વળી એની વૃત્તિ પણ નિષ્કામ છે. (સભાપર્વ અ. ૩૮. ૧૯-૨૮૦) કૃષ્ણ અર્જુન કરતાં ૧૮ વર્ષે જ મોટા હતા, પરંતુ અર્જુનને તેને વિશે અત્યંત પૂજ્યભુદ્ધિ હતી. અર્જુન કૃષ્ણની સાથે જ રહેતો, તેની સાથે જ રમતો, તેની સાથે જ જામતો. કૃષ્ણ જો કપડી અને દુરાચારી હોત તો તેના ઉપદેશની અસર અર્જુન પર નિહકુલ થાત નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેના

ઉપદેશ સામળવાને પણ અર્જુન તૈયાર થાત નહિ. વચ્ચરણને વખતે દ્રૌપદીએ તેને ગોપીજનપ્રિય એ નામથી સંબોધ્યા છે. કૃષ્ણનો ગોપીઓ સાથેનો વ્યવહાર જો શુદ્ધ અને નિમળ ન હોત તો તેના ગોપીઓની સાથે સંબંધ છે એ વાતનો ઉલ્લેખ તે સમાગ્ર કરત પણ નહિ, અને બીજાના પાવિત્ર્ય પર હુમલો કરનાર કૃષ્ણને પોતાના પાવિત્ર્યનું રક્ષણ કરવા બોલાવત પણ નહિ કૃષ્ણ અને ગોપીઓ વચ્ચેનો પ્રેમ શુદ્ધ હતો એ દેખીતું છે. શ્રીકૃષ્ણે જે ધર્મોપદેશ કર્યો છે તેમાં સ્ત્રીઓને પણ અનન્ય ભક્તિભાવથી પુરુષોની જેમ મોક્ષ મળી શકે છે એમ તેમણે કહ્યું છે. સ્ત્રી, આડાળ, વેસ્થા અને શૂદ્ર એ પણ મોક્ષના અધિકારી છે એમ તેમણે જણાવ્યું છે. આ પરથી તે કેટલા ઉદારમતવાદી હતા એ દેખાઈ આવે છે. રાજસૂય યજ્ઞને વખતે શિશુપાલે જે ભાષણ કરેલું તે આ વાતનો ભારેમા ભારે પુરાવો છે. અર્ધહરણને વખતે ક્રોધાધ યજ્ઞને તે કૃષ્ણને કહે તેમ બોલ્યો છે. તેણે કહ્યું, “કૃષ્ણે પૂતના આદિનો વધ કર્યો આથી જ તમે તેને મહાન ગણો છો ?” આમ એણે કૃષ્ણની ધણી નિંદા કરી, પણ એના આખા ભાષણમાં કૃષ્ણની અનીતિનો ઉલ્લેખ સરખો નથી. કૃષ્ણ જો ખરેખર અનીતિમાન હોત તો શિશુપાલ એનું પોગળ બહાર પાડવા વિના રહેત નહિ.

દ્યુતમાં હારી જવાથી પાડવો જમારે હતાશ યજ્ઞ ગયા હતા ત્યારે તેમને આશ્વાસન આપી કૃષ્ણે તેમને શાત કર્યો અને દુનીયાને આદર્શ બનવાનો અર્જુનને ઉપદેશ કર્યો. એવા કૃષ્ણ પોતે અનીતિમાન હતા એમ કહેવું એ કેટલું મૂર્ખાઈભરેલું છે ? નાનપણથી તે ગોપીઓ સાથે રહેતા. તેમની સાથેનું તેનું વર્તન જો શુદ્ધ ન હોત તો જ્ઞાનવાન ગોપ એની પાઠળ

ઘેલા ન થયા હોત અને જે મહાવિદ્યા અને શારીરિક બળને
 માટે તે વિખ્યાત થયા તે પણ તે પ્રાપ્ત કરી ન શકત. કૃષ્ણ
 ચોરી કરવામાં પ્રવીણ હતા વગેરે અનેક વાતો અને વિષે જેમણે
 રચી છે તેમણે સીમંતક મણિની કથા ધ્યાનપૂર્વક વાંચી.
 ચોરીના આરોપમાંથી છુટવા માટે જેણે અત્યંત સાહસનાં
 કર્મો કરી છેવટે મણિ શોધી કાઢ્યો તે કૃષ્ણ દૂધ, દહીં, માખણ
 વગેરે જેવી નજીવી વસ્તુઓની ચોરી કરતા એમ કેમ કહી
 શકાય ? ભારતીય યુદ્ધ પછી અભિમન્યુની સ્ત્રીને જ્યારે મૃત
 બાળક જન્મ્યું ત્યારે સર્વ લોકો કૃષ્ણ પાસે આવીને શોક
 કરવા લાગ્યા. કૃષ્ણનું હૃદય પીગલ્યું અને મૃત બાળકને બોળામાં
 સહ તેણે નીચેના વચન ઉચ્ચાર્યા : “ જો મેં આજ ક્ષુધી
 વિનોદમાં પણ અસત્ય બાપણુ ન કર્યું હોય અને યુદ્ધમાં પાછી
 પાની ન કરી હોય, ધર્મ અને તેના સંરચાપકો-બ્રાહ્મણો-
 જે મને પ્રિય હોય, વિજયને સમયે પણ બીજાનો વિરોધ
 ન કર્યો હોય, કંસ અને કેશીનો વધ ધર્મથી જ કર્યો હોય,
 તો આ મૃત બાળક સજીવન થશે. ” (અશ્વમેધ પર્વ)
 આ ઉપરથી સત્ય વચન અને ધાર્મિક વર્તનથી જ કૃષ્ણ
 સર્વે સ્થળે વિજયી થયા, તેમજ તેનું વર્તન પ્રારંભથી જ
 નિષ્કલંક હતું એમ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. મહાભારત ઉપરથી
 એકંદર રીતે કૃષ્ણના ચરિત્રનો વિચાર કરતાં તે એ કાળના
 મોટા મુત્સદ્દી, વીર પુરુષ અને મહાત્મા હતા એમ જણાઇ
 આવશે. ભારતીય યુદ્ધ અને બીજા કેટલાએક પ્રસંગે તેણે કપટ
 અને અન્યાયથી ચત્રનો નાશ કર્યાનું વર્ણન છે, પણ આ વર્ણન
 મહાભારતની કેટલીએક આઠાસઓમાં છે તો કેટલીએકમાં નથી.
 વળી, કાળ, પ્રસંગ અને ઉપયોગિતાનો વિચાર કરી તેણે દરેકાં

અથવા કરાવેલાં કાર્યો યોગ્ય હતાં કે કેમ તેનું વિવેચન કરવાનો આપણા જેવા સામાન્ય જીવોને શો અધિકાર ? માટે એ વિષે વિચાર કરવામાં વધારે જગ્યા ન રોકતાં જેમણે

કૃષ્ણ વિવેની સારીનરસી વાતો

સમાજમાં પ્રચલિત કરી તેમનાં લખાણોનો વિચાર કરીયે. પુરાણોની વાતો એકબીજાને મળતી નથી આવતી. કૃષ્ણનો ઉલ્લેખ જટલો હરિવંશમાં છે એટલે વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. કૃષ્ણની લીલાનું વર્ણન ભાગવતમાં વધારે છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં તેની 'લીલાનું' છટાદાર વર્ણન કરેલું છે. પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ બધું કંઈ જ કામનું નથી. ગોપીઓ સાથે રાસકીડા કર્યાનું વર્ણન વિષ્ણુપુરાણમાં છે, પરંતુ તેમાં રાધાનો ઉલ્લેખ નથી. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં બ્રહ્માએ મધ્યસ્થ રહી રાધા સાથે કૃષ્ણનો વિવાહ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. એ બન્ને પ્રયોગમાં રાસલીલાનું વર્ણન છે, પરંતુ ભાગવતમાં તે વધારે વિસ્તારપૂર્વક કરેલું છે. એ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ભાગવત અને બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના લેખકોએ પોતાના કલ્પના-આધારેથી આ લીલાનું વર્ણન કરેલું છે. હરિવંશમાં કૃષ્ણે પોતાના આયુધ્યના છેલ્લા ભાગમાં કરેલા કાર્યોનું, તેણે ભારતીય યુદ્ધમાં કરેલા પરાક્રમોનું અથવા અનીતિમાં પડેલા પોતાના જ ભાઈઓ યાદવોનો નાશ કર્યાનું વર્ણન નથી. પોતાના શત્રુનો સંહાર કર્યા પછી મનમાં જન્મને નંદ-યશોદાની મુલાકાત કરીને ઋષિનું દર્શન કરવા પુષ્કરતીર્થ ગયા એટલું જ હરિવંશમાં કહેલું છે. ભારત અને વિષ્ણુપુરાણમાં પણ સંપૂર્ણ કૃષ્ણચરિત્ર મળતું નથી. કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ માટે હરિવંશમાં એમ લખેલું છે કે પ્રાગ્જયોતિષપુરના રાજા નરકાસુરે કેદમાં રાખેલી સ્ત્રીઓને મુક્ત કર્યા બાદ તેમણે કૃષ્ણને વરમાળા આરોપી; પરંતુ એ

શ્રીઓની સખ્યા ૧૬,૦૦૦ હતી એવું તેમાં કહેલું નથી. ત્યાર પછીના લેખકોએ શ્રીઓની સખ્યા ૧૬,૦૦૦ ઉપર ઠરાવી. જેણે ધર્મનું પ્રતિપાદન ઉત્તમ રીતે કર્યું અને અર્જુનને વિષયોના મોહથી મુક્ત થવાનો માર્ગ બતાવ્યો,

મનમના મવ મદ્ગ્ધો મદ્યાગ્રી માં નમસ્કુર ।

મામેદૈવ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજ્ઞાને પ્રિયોડસિ મે ।

(એટલે “ તું મારામાં ચિત્ત એકાગ્ર કરી મારી ભક્તિ, પૂજન અને વંદન કર, એટલે તું ખરેખર મને આવીને મળાશ.”) એવો આશીર્વાદ જેણે અર્જુનને અને તેની મારશત માણસ-જાતને આપ્યો, તે જ શ્રીકૃષ્ણ ૧૬,૦૦૦ શ્રીઓના ધણી હતા, રાધાના વક્ષઃજાત હતા એવી વાતો ઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખી શકીએ ? હિન્દુઓએ આવી વાતોને માની લીધી એ તેમનું દુર્દૈવ છે. વૈષ્ણવધર્મ જેવા સાર્વજનિક ધર્મમાં આવા વિચારો અને વાર્તાઓને રચાન મળ્યું એ દુર્દૈવની વાત છે. તે પંથની અવનતિનું મુખ્ય કારણ જ આ વાર્તાઓ છે. ભાગવત એ એક ઉત્કૃષ્ટ અને રસપૂર્ણ ગ્રંથ છે એ સદુકોષને માન્ય છે, પરંતુ આપણે ધારીએ છીએ એટલે તે પ્રાચીન નથી. લગભગ ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં બંગાળામાં મુસલમાનેના રાજ્યના વખતમાં થઈ ગયેલા ‘બોપરો’ નામના વિદ્વાને એ ગ્રંથ લખ્યો છે. કૃષ્ણભક્તિનો પ્રચાર એ ગ્રંથથી વધ્યો એ ખરું, પરંતુ એ ઇતિહાસ નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. કૃષ્ણની લીલાના અનેક અર્થ દરવામાં આવે છે. ટંદાવનની ગોપીઓ એટલે મનોરત્નિઓ અને કૃષ્ણ એટલે પરમાત્મા. મનોરત્નિઓ પરમાત્મામાં લય પામે છે. વળી રાધા એટલે જીવાત્મા અને કૃષ્ણ એટલે

દરમ્યાન કૃષ્ણે તેમના વચ્ચે સંતાડી દીધા અને ગોપીઓ નભાવસ્થામાં તેની સામે પાણીમાથી બહાર આવી, એ સર્વ સંગનો પરિત્યાગ કરી શ્રીકૃષ્ણને ચરણે પોતાની જાત અર્પણ કરવી એનું સૂચક છે એમ વેદાંતીઓ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ આવી વાતોથી કૃષ્ણના ઐતિહાસિક અસ્તિત્વને આધાત પહોંચે છે. આવી વાતો માત્ર કવિના કટપનાચાતુર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. લોકોએ તે આનંદની સાથે વધાવી લીધી છે, પણ તેથી એ કંઈ ખરી ન માની લેવી જોઈએ. બીજી પણ અનેક ચમત્કારની વાતો જો કૃષ્ણચરિત્રમાથી બાદ કરવામાં આવે તો તેથી શ્રીકૃષ્ણની યોગ્યતા ઘટી નહિ જાય. એક ઠોસાથી ઉન્નત હાથીનો સંહાર કર્યો, જોવર્ધન પર્વતને ટચ્છી આગળી પર ધારણ કર્યો, મૃત બાળકને સજીવન કર્યું, સાત દેણવાળા નાગને* વશ કર્યો એટલા પરથી તે અવતાર નથી મનાયા; પરંતુ તેમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને સત્કર્મ કરવાની તત્પરતાને લીધે તેમને અવતારપદ અપાયું છે. કૃષ્ણ એ મનુષ્યની જેમ જન્મ્યા, મનુષ્યની જેમ ઉછર્યા અને મનુષ્યની જેમ જ મરણ પામ્યા; પરંતુ તેને હાથે થયેલા મહાન કાર્યોને લીધે તેને દેવત્વ પ્રાપ્ત થયું. નર કર્મની

* નાગ અને આર્યોની વચ્ચે લાંબા વખત સુધી લડાઈ ચાલી આખરે સુલેહ થઈ, અને આર્યોએ તેમના પર હુમલો કરવો નહિ તેમજ નાગોએ આર્યોને ઇજા કરવી નહિ એવું ઠર્યું આ સલાહનું સૂચક નાગપંચમીનો તહેવાર છે અને વિષ્ણુપુરાણની કથાને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી અર્થ બેસાડી શકાય એમ પ્રતિપાદન કરનારા લોકો છે. એને મટિ કાંઈ જ નિશ્ચિત કહી શકાયું નથી તેથી આજકાલ નાગપંચમીના રૂઢ અર્થમાં જ અહીં તેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

કરે તો નર કા નારાયણ હો જાય એનું શ્રીકૃષ્ણ એ સરસમાં
સરસ ઉદાહરણ છે.

હેતુ અને બોધ

શ્રાવણ વદ આઠમને દિવસે જે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મોત્સવ
હિંદુ લોકો મોટા પ્રેમથી અને ભક્તિપૂર્વક ઉજવે છે તેનો અવ-
તાર સાધુઓનું રક્ષણ કરવા માટે અને દુષ્ટોનો વિનાશ કરવાને
માટે તથા ધર્મસ્થાપનાને માટે આશરે ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાં આ
દેશમાં થયો. કૃષ્ણના સમદાલીન મહાત્મનિ વ્યાસે કૃષ્ણના આયુધ-
માંની જે મુખ્ય અને મહત્ત્વની વાતો મહાભારતમાં આપેલી
છે તે ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણ એ એક હિંમતવાળા, દૂરદર્શી મુત્સદી
અને ધર્મજ્ઞ હતા એ સ્પષ્ટ થાય છે. તેમના વખતમાં ધર્મ
અને કર્તવ્યકર્મનું જ્ઞાન સમાજના આગેવાનોને પણ ન હતું;
જેને લીધે જગત ચાલે છે તે ધર્મનો ઉપદેશ નિર્ભયતાથી
કરનાર અધિકારી પુરુષોની આવશ્યકતા તે વખતે બાસવા
લાગી હતી. અને એ અવતારકાર્ય શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તમ પ્રકારે
ખજાવ્યું. વેદ અપૌરુષેય છે માટે તેને પૂજ્ય ગણી તેમાં
ખતાવેલી વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞયાગાદિ મારશ્વત સ્વર્ગપ્રાપ્તિ
કરી લેવી એવો કેટલાએકનો મત હતો, તો કેટલાએક યજ્ઞાસુઓ
જગતની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ, તે કદાચ ક્ષત્રિયી દષ્ટી રહ્યું
છે, તેનો ભય કેમ થાય છે, જગત સાથે આપણો શો
સંબંધ છે, આપણે કોણ છીએ, શા માટે આવેલા
છીએ, અને આખરે કયાં જવાના છીએ, વગેરે પ્રશ્નોનો
ઉકેલ કરવામાં રાતદિવસ રોકાયેલા રહેતા હતા, પરંતુ
બધા પોતપોતાની દૃષ્ટિથી જ વિચાર કરતા હોવાથી સમાજ
ગોઠાણામાં પડચો હતો. તે કાળે પ્રચલિત થયેલા

તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરથી, કૃષ્ણ પછી ઘણો વખત વીત્યા બાદ ગૌતમ,
 કણ્વાદ, કપિલ, પતંજલિ, જૈમિનિ અને વ્યાસ એમણે
 અનુક્રમે ન્યાય, વૈશેષિક, સામ્ય, યોગ, મીમાંસા અને વેદાંત
 એ શાસ્ત્રો રચ્યા આ શાસ્ત્રોને પદ્માસ્ર કહે છે. શ્રી કૃષ્ણે તે
 સમયના તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક વિચારોમાં યોગ, સામ્ય અને વેદાંતમાં
 જે ઐક્ય રહેલું છે તે ખતાવીને અને તેમના એકબીજા ઉપરનો
 આધાર સિદ્ધ કરીને સમાજનો ભ્રમ દૂર કર્યો. તેમાં પશ્ચ
 તત્ત્વજ્ઞાન સાથે ભક્તિનો મેળ કરી આપવાથી સર્વ વર્ણના
 લોકોને ધર્મગ્રાપ્તિના માર્ગ સુગમ થયો. માયાવાદમાં
 પ્રસાદ જવાથી કર્તવ્યશૂન્ય બનેલા સમાજને શ્રીકૃષ્ણે ઐહિક
 અને પારલૌકિક કર્તવ્યકર્મની યોગ્ય દિશા ખતાવી કર્મ,
 ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણની મદદથી આ ભયકર દેખાતો
 ભવસાગર તરીકે દરેક જણ સુરક્ષિત રીતે પેલે પાર જઈ
 શકે છે, અને સર્વ દર્યાદસ્ય પદાર્થનું આદિકરણ જે બ્રહ્મસ્વરૂપ
 તેમાં મળી જઈ જન્મમરણના અસખ્ય ફેરામાંથી છૂટી શકે છે
 એ શ્રીકૃષ્ણે જગતને ખતાવ્યું માટે જ તેને જગદ્ગુરુ ગણેલા છે

નરજન્મનું માર્ત્વ

ધ્યાનમાં લેવા માટે શ્રીકૃષ્ણે કરેલો ઉપદેશ દરેક મનુષ્યે
 હૃદયપર કોતરી રાખવો જોઈએ તે ઉપદેશનો મુદ્દો ધ્યાનમાં
 લઈને પોતાનું આત્મ શુદ્ધ રાખવું એ જ તરણોપાય છે.

વેદો દેવાલય પ્રોક જીવો દેવ સનાતન ।

ત્યજદજ્ઞાનનિર્માલ્યં સોઽહમાવેન યૂજયેત્ ॥

આ માનવદેહ એ દેવાલય છે અને તેની અંદરનો રહેવાશી
 જીવ એ દેવ છે અજ્ઞાનરૂપી નિર્માલ્યનું વિસર્જન કરીને

અંતર્ય આત્મા કેવળ ધ્રુવ છે એવી ભાવનાથી તેની પૂજા કરવી. દેહ એ દેવાલય છે એવી દરેક મનુષ્યની ખાત્રી થયા પછી તે દેવાલયને અવિત્ર રાખવા માટે આપણે જોટલો પ્રયત્ન કરીએ તેટલો જોઈએ છે. આત્માને આ દેહનો કંટાળો ન આવે તેટલા માટે આપણે તેની ખૂબ સંભાળ રાખવી જોઈએ. આ દેહની બક્ષિય આપણને આપી તે માટે આપણે ધ્રુવરને ઉપકાર માનવો જોઈએ. પરંતુ દેહ એ દેવાલય છે એ ભાવના દહ ન થવાથી આપણે હાથે પગલે પગલે અસંખ્ય અપરાધો થાય છે અને એવા અપવિત્ર સ્થાનમાં રહેવાનો ધ્રુવરને પણ કંટાળો આવે છે. બધા ધર્મના વિદ્વાન લોકો ભગવદ્ગીતાને માન આપે છે. તેમાં શ્રીકૃષ્ણે દહેલું કર્મયોગનું અંધારણ વ્યાપક અને ધર્મ, નીતિ તથા વેદાંત એ ત્રણ ઉદાર તત્ત્વો ઉપર રચાયેલું હોવાથી બધા લોકો તેનાં વખાણ કરે છે. માનવ ઉત્પત્તિમાં ધર્મ, નીતિ અને વેદાંતનો ઉપયોગ કેવી રીતે થાય છે તે જુઓ. સ્ત્રી અને પુરુષ, ઉચ્ચ અને નીચ, એ સર્વના અંતઃકરણમાં પ્રેમ, સદ્ભાવ, સમતા અને સદસદ્વિવેકબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનારો ધર્મ મનુષ્યને સન્માર્ગનું અવલંબન કરવાની દરજ્જા પાડે છે. અર્થાત્ મનુષ્ય પાપભીરૂ થાય તો જ તેનું વર્તન શુદ્ધ અને સરળ થઈ શકે છે. સમાજનો સંબંધ સરળ રીતે ચાલે તે માટે નૈતિક બંધન જરૂરનું છે. નીતિ ઉપર જ કુટુંબ, સમાજ, રાજ્ય અને રાષ્ટ્રનાં સુખ, શાન્તિ અને પ્રગતિનો આધાર છે. નીતિ વિરુદ્ધ કૃત્યો કોઈ ન કરે તેટલા માટે રાજસાસનની વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે. રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે જ્યારે અનીતિનું વર્તન ચાલે છે ત્યારે 'યુદ્ધ ઉપરિચિત થાય ■ અને યશસ્વી અન્યાયનો પ્રતિદાર કરવા'

માટે રાગ અને તેની પ્રજા ધરખાર છોડીને આગળ આવે છે. આ બધા કરતાં વેદાંતનું ધ્યેય એક પગલું આગળ વધેલું છે. આખી માનવજાતિને એક કરવા અને જાતિ, ધર્મ, પંથ, ભાષા અને દેશને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા કૃત્રિમ ભેદભાવને દૂર કરવાનો વેદાંત પ્રયત્ન કરે છે. તેમ કરવાને વેદાંત જ સમર્થ છે. વેદાંત એ સાર્વભૌમિક ધર્મ અને ત્રિકાલાખ્યાધિન નીતિ છે. સુખદુઃખના ચક્રાવામાં સપડાયેલા અને સદાના દુઃખી રહેનારા જીવને વેદાંત સન્નિધાનદની ઝોળખાણુ કરાવી આપે છે. જગતના ઉદ્ધાર માટે શ્રીકૃષ્ણે ગાયેલી ગીતા એ વેદાંતનો શુભ સંદેશ છે. જેમને શ્રીકૃષ્ણને માટે પૂજ્યબુદ્ધિ છે તેમજ ગીતામાં કહેલા સન્માગ પ્રમાણે ચાલીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરી લેવો એમ આ જન્માષ્ટમીનો તહેવાર સૂચન કરે છે. પ્રેમ, એક્ય અને ગાનની વૃદ્ધિ શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી થજો એવી પ્રાર્થના દરેક મનુષ્યે દરરોજ કરવી અને શ્રીકૃષ્ણમાં લીન થવાનો પ્રયત્ન કરવો.

પિઠારી અમાવાસ્યા

આવળુ વદ અમાસને દિવસે ઢેટલાએક વર્ષમાં પિઠારી વ્રત કરવાનો શિવાજ છે. મંગળાગૌરી, હરિતાલિકા વગેરે જે વ્રતો હાલના દાળમાં સ્ત્રીઓમાં રૂઢ છે તેમાંનું એક પિઠારી વ્રત છે અને મુખ્યત્વે દરીને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ સંતાનપ્રાપ્તિ અર્થે આ વ્રત પાળે છે. આ વ્રત પાર્વતી પ્રીત્યર્થે છે. ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં એવી કથા છે કે પાર્વતીએ ઇંદ્રાણીને આ વ્રતનો મહિમા જ્ઞતાવ્યો અને એ વ્રત આચરવાથી સૌભાગ્ય, સંતતિ અને અર્થપ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું. જે કથા ઉપરથી આ વ્રત અસ્તિત્વમાં આવ્યું તે કથા નીચે પ્રમાણે છે. જૂના વખતમાં ગ્રીધર નામના એક પાહાણીને સુમિત્રા નામની સ્ત્રી હતી. તેના જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ ચંકર અને તેની પત્નીનું નામ પિંદહા હતું. પિંદહાને દરેક વરસે આવળુ માસની અમાસે પ્રસવ થતો અને તે પછી છોકરું મરી જતું. તેનાં સાસુસસરાનું

આદ્ય પશુ તે જ દિવસે આવતું હોવાથી તે પાળી શકાતું ન હતું. આથી ધરનાં માણસોની સલાહથી તેના પતિએ તેને ધરની બહાર કાઢી મુકી. તેથી નવાજન્મેલા બાળકને સાથે લઈ તે એક અરણ્યમાં ગયો. ત્યાં તેને એક દેવીની સાથે મુલાકાત થયું. દેવીએ પ્રસન્ન થઈને તેને કહ્યું કે આ ઠેકાણે ૬૪ દેવીઓ આવે છે. તેમનું દર્શન કરવાથી તારી મનકામના પૂર્ણ થશે. પછી જ્યારે દેવીઓ ત્યાં આવી ત્યારે વિદેહા તેમને ચરણ ગણ અને તેમના આશીર્વાદથી તેને પતિસમાગમ થયો અને તે આઠ દીર્ઘાયુષી પુત્રની માતા થઈ.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

આવશ્ય વદ અમાસને દિવસે અપવાસ કરી સાયંકાળે પહેલા પ્રહરમાં આઠ કળશ ગોઠવીને બ્રાહ્મી, કૌભારી, વૈષ્ણવી, વારાહી, દીર્ઘાણી, મહેશ્વરી અને ચામુંડી એટલી દેવીઓની પ્રતિમા સ્થાપન કરવી. તે ઉપરાંત ૬૪ મોપારીઓ ગોઠવીને જુદી જુદી ૬૪ દેવીઓની તેમાં આરાધના કરવી. તેમની પૂજા કરીને ઐશ્વર્ય અને પુત્રપ્રાપ્તિને માટે તેમની પ્રાર્થના કરવી. પછી ધરની કુમારિકાઓને પુરણપોણાનું વાચન આપવું.

ચાલુ રીતિ

વટસાવિત્રી અથવા મંગળાગૌરી જોટલું આ વ્રત રૂઢ નથી. ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ નથી. જેને સંતાન જીવતાં ન હોય એ સ્ત્રી આ વ્રત આચરે છે. સોળ સોમવાર નામનું શિવનું પણ વ્રત પાળવાનો રિવાજ સૌંવ સાંપ્રદાયી સોડામાં છે. મુંબઈના ગૃહસ્થ લોકોમાં આ વ્રતનો પ્રચાર વિશેષ છે. ભીંત ઉપર ૬૪ દેવતાનાં ચિત્ર કાઢીને તેમની પૂજા કરવામાં આવે છે. આ વ્રત વિશે વિચાર કરીયે તો એમ જણાય છે કે મંગળાગૌરી,

હારતાલિકા વગેરે કામ્ય વ્રતોની માફક આ વ્રત પણ હમણાં જ
 અસ્તિત્વમાં આવેલું છે. વૈતાળપચ્ચીશીની વાતોના જેવી
 એક સામાન્ય વાત ઉપરથી આ વ્રત ઉત્પન્ન થયું તેથી નવાઈ
 લાગે છે. દરેક વરસે પ્રસુતિ થઈને છોકરું મરણ પામે એટલા
 માટે વિદેહાને સુવાવડી હોવા છતાં ધરમાંથી હાંટી મુકવામાં
 આવી, એ ઉપરથી જે પુરાણમાં આ વાત લખી છે તે
 બલિષ્ઠપુરાણના સમયમાં હિન્દુ સમાજની સ્થિતિ ટેલ્લી
 બગડેલી હશે એનું અનુમાન થઈ શકે છે. સ્ત્રી એટલે ધરમાં
 આણેલી એક દાસી છે અને તેને લીધે જો કોઈ પણ પ્રકારની
 અડચણ આવે તો તેનો તરત ત્યાગ કરવામાં કંઈ જ હરકત નથી
 એવી માન્યતા આજ કેટલાંએક સતકોથી આ દેશમાં રૂઢ થયેલી છે.
 ધર્મશાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રી જાતિ માટે જે અયોગ્ય તિરસ્કાર બતાવેલા
 છે તેનું પરિણામ આપણે આજે બોગવી રહ્યા છીએ. સ્મૃતિકાર
 મનુએ સ્ત્રીઓની યોગ્યતા અને તેમના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર શાસ્ત્ર-
 વચનોની કુદાડી મારીને તેમની વ્યાજબી યોગ્યતા પણ ધટાડી દીધી
 છે. અર્ધાંગિની ગૃહિણીના પદથી તેમને પદવ્યૂત કરવામાં આવી
 તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે મનુના કાળથી સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન
 અવસ્થામાં રાખવામાં આવી. મનુનો મત કેટલો અનુદાર હતો તે
 સંબંધી અનેક ઉતારા આપી શકારો. (અ. ૯, ૧૪—૧૫)
 સ્ત્રીઓને જાતકર્માદિ ક્રિયા અથવા મંત્રનો અધિકાર નથી.
 તેમને અસત્યની મારફત મળતી. તેઓ સ્વભાવે આગમુ,
 દંબી, કામકોષથી બરેલી, ખીજાઓની ચરમ ન રાખનારી
 છે એવું મનુનું દહેવું છે. જે આર્યોવર્તમાં સીતા, દમયંતી,
 સાવિત્રી, અર્ધાંગી, વાયકૂનવી જેવી અસંખ્ય સાંધવી સ્ત્રીઓ
 થઈ ગઈ તે દેશની સ્ત્રીઓ વિશે મનુએ ઉપર જણાવ્યા મુજબનો

‘મત શા માટે પ્રદર્શિત કર્યો હશે તે કહી શકાતું નથી. તેણે કહેલું છે કે સ્ત્રી બાળક હોય, વરણ હોય કે વૃદ્ધ હોય, તોપણ તેણે કોઈ પણ કાર્ય સ્વતંત્રપણે કરવું નહિ. તેણે બચપણમાં બાપના, યૌવનમાં પતિના અને વૈધવ્ય સ્થિતિમાં પુત્રના કબજામાં રહેવું. અનેક દારણેથી સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરવાનો પતિને અધિકાર છે એવા અર્થનાં અનેક સ્મૃતિવચનો છે. તેમાંનું નીચેનું સ્મૃતિવાક્ય તો અત્યંત અનુદારપણાનું છે:

વન્ધ્યાદમેડધિવેદ્યાદ્યે દશમે તુ મૃતપ્રજા ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ (૧-૮૧)

૨- છોકરાં ન થતાં હોય તો આઠમે વર્ષે, છોકરાં થઈને મરી જતાં હોય તો દશમે વર્ષે, માત્ર છોકરીઓ જ થતી હોય તો અગ્નિ-યારમે વર્ષે અને અગ્નિવાદિની હોય તો તત્કાલ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. વિદેહા આમાંની ખીજ કલમ પ્રમાણે અપરાધી કરવાથી પ્રસવની સાથે જ તેને અરણ્યનો રસ્તો લેવો પડ્યો. હિન્દુ સમાજમાં આવા નિયમોની અસર આજે પણ યોડીધણી જોવામાં આવે છે. પવિત્ર વિવાહસંસ્કારની આવી રીતે અવગણના થાય તો પછી તે સંસ્કારથી હિતજ થતી પ્રજાની અધોગતિ થાય તેમા શી નવાઈ ? ઉપરથી તદ્દન ઉલટું સીધર્મને વિષે લખતાં સ્મૃતિકારોએ સ્ત્રીઓને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા કરી છે.

૧) વિશીલઃ કામવૃત્તો વા ગુણૈર્વા પરિવર્જિતઃ ।

उपचयः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।

पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गं महीयते ॥

૬-૧૬૪-૬૫

પતિ શીલ વિનાનો, દુર્ગુણી અથવા ગમે તેવો હોય તોપણ
 એ દેવ પ્રભાણે પૂજ્ય છે એમ માનીને તેની સેવા કરવી.
 પતિની સેવાયાકરી એ જ સ્ત્રી માટે સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો માર્ગ
 છે. મન, મત કે ઉપવાસથી તેમને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે નહિ.
 મનુસ્મૃતિમાં પરમાત્માસ્વરૂપ, બ્રહ્મચર્ય, ઇન્દ્રિયનિયંત્ર,
 ગુરુજનોની યોગ્યતા, અતિયિસત્કાર, પતિપત્નીના ધર્મ, ન્યાય-
 નિરૂપણ ઇત્યાદિ વિષે આપેલા કેટલાએક નિયમો જેટલા સર્વ-
 વ્યાપી, ઉદાર અને હિતકર છે તેટલા જ સમાજનું અંગ જે
 સ્ત્રીઓ તેમને વિષેના વિચારો વિધાતક છે. સ્ત્રીઓની
 સ્થિતિ સુધારવાનું કામ રાષ્ટ્રહિતની દૃષ્ટિએ અત્યંત આવશ્યક
 છે, માટે સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષોએ આપણા સ્ત્રીસમાજને
 અચાન પંકમાંથી બહાર દાઢવો જ જોઈએ. વિદ્યાર્થી જેમનાં
 મન સંસ્કારી થયાં છે તેમણે પોતાની બહેનો, પુત્રીઓ અને
 પત્નીઓનું અચાન દૂર કરવાને બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.
 મનુ પાંચી ધણે વખતે પુરાણો લખાયાં. ત્યાર પછી ત્રણ
 રચાયાં અને શક્તિપૂજનનું મહત્ત્વ વધ્યું. દેવીમાં સંતતિ અને
 સંપત્તિ આપવાની શક્તિ છે એવું તંત્રકારોએ અને પુરાણોના
 લેખકોએ પ્રતિપાદન કર્યું. જે દેવીઓની આરાધના કરવાથી
 પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહેવાય છે તે દેવીઓનાં નામ જ કેટલાં
 બધાનક છે તે જોવા જેવું છે. પ્રેતાક્ષી, કાકિની, નિયાયરી,
 રૂદ્રવૈતાલી, વિરૂપાક્ષી, નરભોજના, દલદ્વપ્રિયા, રાક્ષસી, બપંદરી,
 ધ્વંસિની, દુર્મુખી, પ્રેતવાહના, ત્રાટકી, યમદૂતિ, દીર્ઘલબોધી,
 દાદદૃષ્ટિ, બક્ષણી, વ્યાઘ્રી, પ્રેતબક્ષણી, મુંડધારિણી વગેરે. અને
 એ નામોનો અર્થ ધ્યાનમાં લઈએ તો દેવની શક્તિને એટલી
 બધી બંધાનક અને દેદરૂપી બનાવવી એ યોગ્ય છે કે કેમ એની

શકા થાય છે. દેવોમા અત્યંત સાત્ત્વિક અને શ્રેષ્ઠ ગુણ છે અને તેથી તે જ ગુણ તેમનામા આરોપવા જોઈએ સતતિ અધ્યાયુધી થવાના કારણો કયા છે એ જીઓએ બરાબર સમજી લેવું જોઈએ અને ઉપર જણાવેલી દેવીઓનો ધરમા પગપેસારો ન થાય તેની સમાજે ખાસ કાળજી ગળી તેમનું અજ્ઞાન દૂર કરવું જોઈએ જીવનકલહ સામે તેઓ ટકી શકે એવું તેમને શિક્ષણ આપવું જોઈએ, એટલે કે આરોગ્ય દેવતાની પૂજા કરવી જોઈએ અને ધરનું આરોગ્ય ઠાકમ રહે તે માટે સ્વચ્છ હવા અને અજવાળું પુષ્કળ મળે તેની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ તેમ કરવાથી પીઠારી અમાવાસ્થાના પ્રતિપાલનનું પુણ્ય મળશે તેમજ મનવાંછિત ફળ પણ પ્રાપ્ત થશે.

પોળા અથવા વૃષભોત્સવ

આવણી અમાસને દિવસે ખેડૂત લોકો પોળા નામનો તહેવાર પાળે છે. આ તહેવાર બળદને માટે છે. તે દિવસે તેમને રંગીને અને શણગારીને ગામમાં ફેરવે છે. ઘાટ ઉપરના કેટલા-એક ભાગોમાં આ તહેવાર રૂઢ છે. સતારા શુદ્ધામાં અષાઢ મહિનામાં મૂળ નક્ષત્રને દિવસે ખેડૂત લોકો આ તહેવાર પાળે છે. ત્યાં તે 'બે'દર' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સોલાપૂર, દૌંડ, પૂના, કર્ણાટક અને મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમાં બાદરવા મહિનાની અમાસને દિવસે 'પોળા'નો તહેવાર પળાય છે. પોળાને દિવસે ખેડૂત લોકો પોતપોતાનાં ઢોરોનું પ્રદર્શન કરવા આગુર હોય છે. તે દિવસે બળદોની ચરતો દોડાવવામાં આવે છે. આવી રીતે આખો દિવસ ખેડૂતો આનંદમાં ગાળે છે. રાત્રે વાજતેગાજતે બળદોનો પરઘોડો કાડવામાં આવે છે ત્યારે નાનામોટા સર્વે લોકો તે જોવાને ભેગા મળે છે. આ તહેવારને

માટે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ નથી, તથાપિ કેટલાએક બ્રાહ્મણોમાં તે દિવસે માટીનો બળદ બનાવી તેની પૂજા કરવાનો રિવાજ ચાલુ હોય એમ જણાય છે. આપણા દેશમાં પુરાણ કાળથી જ

ગોધનનું મહત્ત્વ

વિશેષ માનેલું છે વેદકાળમાં તો ગાયો સપત્તિ તરીકે મનાતી હતી. ગાયોની અનેક ઠેકાણે સ્તુતિ કરેલી છે, અને તેમનું ચતુર્થી રક્ષણ ચાલુ તે માટે ઘણીવાર ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરેલી જોવામાં આવે છે. મહાભારતકાળમાં પણ ગાયોને ધન તરીકે ગણતા હતા. ગાયોનું પાલણપોષણ કરવું એ અત્યંત પવિત્ર અને પુન્યનું કામ છે એવું હિન્દુઓનું માનવું છે. એથી જ શ્રીકૃષ્ણનું 'ગોપાળ' નામ અત્યંત પ્રચલિત થયેલું છે. કેટલેક ઠેકાણે તો ગાયનું રક્ષણ કરવા માટે ચત્રની ઉપર હથીયાર ચલાવવાનું પણ પુરાણોમાં લખેલું છે. ગાયને પવિત્ર માનવી, તેને દેવ તરીકે ગણી તેની પૂજા કરવી એ હિન્દુ ધર્મનું એક ખાસ લક્ષણ છે.

નદી (પીઠિથો) ને સ કરના વાહન તરીકે દરેક સિવમંદિરમાં અગ્રસ્થાન મળે છે સિંગામતોને 'બસવ' નામ બહુ પ્રિય છે. બસવનો અર્થ બળદ થાય છે. દેવતાઓના જે જુદા જુદા વાહન છે તેમાં 'બસવ' એ એક જ નામ પ્રચારમાં આવેલું જણાય છે. અસલના વખતમાં જે આર્યોએ બળદની મદદથી ખેતીના કામોમાં મહત્ત્વ વધાર્યું, તેમણે તેની કાળજી સારી રીતે રાખીને આ દેશની સપત્તિમાં ઉમેરો કર્યો. હાલ ખેડૂતવર્ગની સ્થિતિ સારી ન હોવાથી તેમની પાસે પૂગતા ઢોર નથી, તેથી તેઓ જમીનની સભાળ સારી રીતે રાખી શકતા નથી પહેલાં જેમ દરેક કુટુંબમાં એક બે ગાય રાખવાનો રિવાજ હતો તેમ

આજે નથી, અને કદાચ કોઈ ઠેકાણે હોય તો તે એટલી દુર્બળ હોય છે કે તે આરોગ્યવર્ધક અને શક્તિદાયક દૂધ આપી શકતી નથી. ભરપૂર દૂધદહીં વિના બાળકો સશક્ત થઈ જ ન શકે, અને શહેરમાં રહેનારાઓને તો શુદ્ધ દૂધની જે મળ છે તેની ખબર જ નથી હોતી. ચહાની દુકાનોમાં દિવસે-દિવસે જલ-મિશ્રિત દૂધનો ખપ વધતો જતો હોવાથી વધારે ભાવ આપીને પણ સાફ દૂધ મેળવવું અશક્ય થઈ પડ્યું છે. પોળા જેવા તહેવારનો લાભ લઈને સુશિક્ષિત લોકો આ બાબતમાં ઘણો સુધારો કરી શકે તેમ છે. આવા તહેવારોમાં ભાગ લઈને ખેડૂત-વર્ગનાં દુઃખો શાં છે, તેમની જરૂરીયાતો શી છે વગેરે જાણીને તે દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ અને ઢોરોની સ્થિતિ સુધારવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. પ્રદર્શનો ભરીને તથા ધનામે આપીને આ કામને ઉત્તેજન આપી શકાય. જો તેમ કરવામાં નહિ આવે અને ચાલુ સ્થિતિ સુધારવામાં નહિ આવે તો આપણા અનદાતા બળદ અને બળદ આપનારી ગાયો આપણો સત્વર ત્યાગ કરશે.

ભાદરવો મહિનો

ભાદરવા મહિનામાં એકાદશ વ્રત કરવું. તેથી ધન, ધાન્ય અને આરોગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. આ મહિનામાં હપીકેશને દૂધપાક, ખીરંજ અને મીઠું ધરાવવાથી તે સંતુષ્ટ થાય છે. ગણેશચતુર્થી, જ્યેષ્ઠાગૌરી અને વામનદ્વાદશીના તહેવારો આ મહિનામાં આવે છે. તે સવાય હરિતાલિકા અને ઋષિપંચમીનાં વ્રત પણ સ્ત્રીઓ પાળે છે. અનંતવ્રતનું આચરણ કુલાચાર મુજબ ભાદરવા સુદ ચૌદશને દિવસે કરવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં ભાદરવા સુદ આઠમને દિવસે દુર્ગાષ્ટમીનું વ્રત પાળવામાં આવે છે. તે દિવસે સ્ત્રીઓ ગણપતિને ધરો ચડાવે છે, તેનું પૂજન કરી અપવાસ કરે છે અને કુલેર ખાય છે. આ વ્રતનું વર્ણન વ્રતરાજમાં કરેલું છે. તેમાં સુદ ૮થી ૧૬ દિવસ સુધી કરવાનું જે મહાલક્ષ્મીવ્રત તેનું વર્ણન પણ આપેલું છે. મહારાષ્ટ્રમાં આ વ્રત પ્રચલિત નથી. ગો-ત્રિરાત્રિ નામના વ્રતમાં ભાદરવા સુદ તેરશથી ત્રણ દિવસ સુધી અપવાસ કરી ગાયની પૂજા કરવામાં આવે છે અને ચોથે દિવસે પારણું કરવામાં આવે છે. આ વ્રત સૌભાગ્ય અને સંતતિ આપનારું છે. સ્ત્રીઓ ચાર પાંચ વરસ સુધી આ વ્રત પાળે છે. મહારાષ્ટ્રમાં આ વ્રતનો પ્રચાર નથી, તોપણ સૌભાગ્ય અને સંતતિની પ્રાપ્તિ માટે ગાયની પૂજા કરવાને રિવાજ છે. ભાદ્રપદનો કૃષ્ણપક્ષ પિતરોની પ્રીત્યર્થ શ્રાદ્ધાદિક કર્મો કરવા માટે યોગ્ય છે અને તે મહાલય પક્ષના નામથી જાણખાવ છે.

હરિતાલિકા

હરિતાલિકા એ તહેવાર નથી, પણ એક કૌટુંબિક મત છે અને માત્ર કેટલાએક દાક્ષિણાત્ય બ્રાહ્મણોમાં જ તેનો પ્રચાર છે. તેની ઉત્પત્તિ વિષે પુરાણોમાં એવી કથા છે કે પૂર્વકાળમાં જ્યારે પર્વત રાજાની કન્યા પાર્વતી વરવા યોગ્ય થઇ ત્યારે નારદની સલાહથી તેના પિતાએ તેને વિષ્ણુ સાથે પરણાવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ પાર્વતીના મનમાં શંકરની સાથે પરણવાનો વિચાર હતો, તેથી તેણે પોતાની સખીઓ મારફતે પોતાના બાપને સંદેશો કહેવડાવ્યો કે ‘તમે મને વિષ્ણુ સાથે પરણાવશો તો હું પ્રાણ-ત્યાગ કરીશ.’ આટલું કહીને જ તે અટકી નહિ, પણ પોતાની સખીઓ સાથે મસલત કરીને ઘરમાથી નાસી જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તે પ્રમાણે નાસી જઇને એક અરણ્યમાં શિવને પ્રસન્ન કરવા માટે તેણે તપશ્ચર્યા શરૂ કરી. કાળે કરીને શિવજી પ્રસન્ન થયા અને પાર્વતી સાથે પરણ્યા. તેણે જે મત કહ્યું તે જ

મત પાળવાથી ઇચ્છિત વર પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે હરિતાલિકાગૌરીના નામથી ગૌરીની પૂજા સખીઓ સાથે કરવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

બાદરવા સુદ ત્રીજને દિવસે પ્રાતઃકાળમાં સર્વ દંન્યાઓએ અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ મંગળસ્નાન કરી નદીની કિનારે લાવી તેનાં ત્રણ લિંગો બનાવી સ્થાપન કરવાં. પછી તેમની પૂજા કરી બ્રાહ્મણને પાનસોપારી, દક્ષિણા અને સૌભાગ્યવાયન આપીને તેનો આશીર્વાદ લેવો. તે દિવસે અપવાસ કરવો. રાત્રે જાગરણ કરીને હરિતાલિકાની કથાનું શ્રવણ કરવું. બીજે દિવસે પરાંતીયામાં લિંગોની ઉત્તર-પૂજા કરી તેમને વિસર્જન કરવાં. પૂજનને માટે શેષ હોય તે તૃતીયા લેવી. બીજે દિવસે તૃતીયા માત્ર એક મુદ્દત હોય તો 'પણ ગૌરીવત તે જ દિવસે કરવું, કારણ કે અત્યર્થની દિવસ શુભ માનેલો છે.

આ વ્રતની રીઠી

માત્ર મહારાષ્ટ્રમાં કેટલાએક સ્માર્ત સંપ્રદાયી બ્રાહ્મણોમાં છે. એકંદર કથાનો બાળાર્થ જ્ઞેતાં તો આ વ્રત કુમારિકાઓએ પાળવું જોઈએ; પરંતુ કેટલીએક સ્ત્રીઓ લગ્ન થયા બાદ પણ આ વ્રત પાળે છે અને પતિના મરણ પછી તેને લગતાં અપવાસ, પૂજા વગેરે કરે છે. પાર્વતી અને તેની સખીની માટીની બનાવેલી રંગીન મૂર્તિઓની અને શિવલિંગની પૂજા કરવામાં આવે છે. આવણ સુદ ત્રીજને દિવસે સુવર્ણગૌરી (મધુઆવલિકા) નું, આવણ વદ ત્રીજને દિવસે દળજલીગૌરીનું, અને બાદરવા સુદ ત્રીજને

દિવસે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ હરિતાલિકા ગૌરીનું પૂજન કરવું એમ શાસ્ત્રમા દર્શ્યું છે.

અંગાળામા હરિતાલિકાને બદલે વરદ્યતુર્થીનું વ્રત પ્રચારમા છે. તે માધ પૂર્ણિમાને દિવસે ધર્મિષ્ઠ વરપ્રાપ્તિ માટે સ્ત્રીઓ પાળે છે. તે દિવસે શિવની પૂજા દદ્યતુર્થી કૃપા એવું પદ્મપુરાણ અને બીજા ગ્રંથોમા કહેલું છે. એથી તે દિવસને દદ્યતુર્થી પણ કહે છે. જોકે સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેએ ગૌરીની પૂજા કરની એવું કહેલું છે, તથાપિ માત્ર સ્ત્રીઓ જ તે દિવસ પાળે છે. તે દિવસે કુમારિકાઓને ધનધાન્ય, મોદક વગેરેના વાચન આપવા એવું દેવીપુરાણમા કહેલું છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં માધ સુદ બીજથી ત્રણ દિવસ સુધી ગૌરી ઉત્સવ ચાલે છે. તેમા કુમારિકાઓ તથા વિવાહિત સ્ત્રીઓ ભાગ લે છે. હરિતાલિકા ગૌરીના

વ્રત ઉપરથી બોધ

શ્રી લક્ષ્મી શકાય તે જોઈએ. આની ઉત્પત્તિનું કારણ પાર્વતી છે એવું બનારીને લિંગપૂજા વગેરે કથાઓ પુરાણકારો આગળ લાવ્યા એ વાત જોઈ ખરી છે, તોપણ શિવ અને પાર્વતી એ બન્ને એકબીજાને પરપર્યા તે વખતે શિવપ્રીત્યર્થ લિંગ-પૂજા કરવાનો રિવાજ નહોતો. (શિવરાત્રિનો તહેવાર જુઓ.) પ્રાચીન કાળની કથા ઉપરથી આ પ્રીતિવિવાહની કથા લખતી વખતે પુરાણલેખકે તે વખતમા પ્રચલિત લિંગપૂજાનો પ્રકાર આ કથામા દાખલ કર્યો એ જ વાત ખરી છે. શિવ વિષે જે વખતે પૂજ્યશ્રુદ્ધિ વધી અને તેની ગણના દેવોમા ચવા લાગી, એટલું જ નહિ પણ તેને પ્રત્યક્ષ મહાદેવ માનવા લાગ્યા તે વખતે જુદી જુદી વિધિઓથી શિવની પૂજા કરવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ પાર્વતી

જ્યારે શિવને પરણ્યાં ત્યારે તે તેને દેવ માનીને પરણ્યાં નહોતાં.
 પોતાને યોગ્ય વર એ જ છે એવું સમજીને જ તેને પરણ્યાં અને
 પોતાના બાપની મરજી વિરુદ્ધ તેણે એ પ્રીતિવિવાહ કર્યો. એવા
 વિવાહ પ્રાચીન કાળમાં થયાના અનેક દાખલાઓ પુરાણો
 અને ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. સુભદ્રા બળરામની
 મરજી વિરુદ્ધ અર્જુનને પરણી; શકુંતલાએ દુષ્યમહર્ષિની
 અનુમતિ લીધા વિના જ દુષ્યંત રાજા સાથે ગાંધર્વવિવાહ
 કર્યો; સાવિત્રીએ તો પોતે જ સત્યવાનને પસંદ કર્યો; નગ
 અને દમયંતીના વિવાહની કથા તો અત્યંત રસપૂર્ણ છે; શ્રીકૃષ્ણને
 વરવાનો રુકિમણીએ નિશ્ચય કર્યો અને અંતે બીજાને વરવાનો
 વખત આવ્યો ત્યારે તેણે તે કેવી યુક્તિથી ટાળ્યો એ વાત
 પ્રસિદ્ધ છે. સ્વયંવર અને પ્રીતિવિવાહમાં રહેજ બેદ હતો.
 કારણકે સ્વયંવરમાં તો શરત પૂરી કરનારને જ કન્યાએ પરણવું
 એવું બંધન હોવાથી તેમાં પસંદગી કે નાપસંદગીને સવાલ જ
 રહેતો નહોતો. ઉપર જે દાખલાઓ આપેલા છે તે છુદી
 જાતના છે અને તે ઉપરથી કન્યાઓ યોગ્ય હોમરે પહોંચ્યા
 પછી પોતાની સાંસારિક જવાબદારી પૂર્ણપણે સમજીને યોગ્ય
 પુરુષો સાથે કેવી રીતે પરણતી તે જણાઇ આવે છે. અંબાના
 મનમાં બીજાની સાથે જ પરણવાનું હતું, પરંતુ બીજો આજન્મ
 અવિવાહિત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે એમ જાણતા છતાં તેણે
 બીજા કોઇની સાથે વિવાહ કર્યો નહિ એ વાત ધ્યાનમાં
 રાખવા જેવી છે. એવી રીતે પ્રાચીન કાળમાં જતેન્દ્રા કેટલાયે
 દાખલા આપી શકાય તેમ છે. આ ઉપરથી એટલું જ
 જણાય છે કે રામાયણ-મહાભારતકાળમાં પોતાનો પતિ પસંદ
 કરવાની સ્ત્રીઓને છૂટ હતી, એટલું જ નહિ પણ એ શિવાજ

ત્યાર પછી પણ ચાલુ હતો અને ક્ષત્રિયોમાં એવા વિવેક
 ચાલના અનેક દાખલા પણ છે. તેમાંનો એક દાખલો પૃથ્વીરાજ
 ચલુઆણનો છે. જ્યારે જયચંદ રાજાએ સયુક્તાનો સ્વયવર
 ભરી અનેક દેશના ગજાઓને નિમત્રણ કર્યું, ત્યારે તેની
 કન્યાએ જેને મનથી વર્યો હતો તે પૃથ્વીરાજને નિમત્રણ ન
 કરતા તેનું અપમાન કરવાના હેતુથી દરવાજા પર તેનું એક
 પુતળું ઉભું કર્યું તે વખતે સયુક્તાએ ગ્વાંવગ્મડપ તરફ
 નજર કરી, પણ ખીજ કોઇની માથે ન વરતા તેણે બારણા પગના
 નિર્જીવ પુતળાના ગજામાં માથા પહેરાવી. અને શ્રી કૃષ્ણની
 માફક પૃથ્વીરાજ પણ તેને પોતાના રથમાં બેસાડીને પોતાની
 રાજધાનીમાં લઇ ગયો. (આ કથા બનિષ્ઠપુરાણમાં પણ
 આપેલી છે) સાગર કે એરી જાતના વિરાડ પહેલા થતા હતા
 અને હાલ હિન્દુ સિવાય ખીજ ધર્મના લોકોમાં તે થાય પણ
 છે. પારસી અને ખ્રિસ્તી ધર્મના લોકોમાં કન્યા પોતાનો પતિ
 પસંદ કરે છે. પગલુ છુગાડેલા (તોપાલ્લ) કરવાની છટ તે
 ધર્મે આપેલી હોવાથી અને કાયદાએ એ બામતમાં પુરુષ
 અને સ્ત્રીને ઘણી છટ આપેલી હોવાથી એ પ્રીતિનિવાહનો
 ચાલ સમાજના સ્થર્ધને અને નૈતિક પ્રગતિને કેટલેક અંશે
 વિરાતક છે એમ કેટલાંકનું માનવું છે. તોપણ બે અગાન
 બાળકો વચ્ચે જીવનસબંધ જોડી દેવો એ કંઈ એણે અનિષ્ટ
 નથી. વિરાટસસ્કાગની પવિત્રતા સમજીને આપણે હિન્દુ
 એએ બાળકને રિરાજ નિલકુવ બધ કરવા પ્રયત્ન કરવો
 જોઇએ. મૈસુર અને વડોદરા એ રાજ્યોએ આ બામતમાં
 કાયદા કરી એનું મહત્ત્વ લોકોની નજર આગળ મુક્યું છે
 અને તેથી તેઓ સર્વ હિન્દુઓની સ્તુતિને પાત્ર બન્યા છે.

સસાર એટલે શું, પતિ અને પત્નીનો સંબંધ કેટલો પવિત્ર
 છે, પતિ અને પત્નીનું એકબીજાને સર્વ રીતે અનુકૂળ હોવું
 એ કેટલું બધું અગત્યનું છે વગેરે બાબતોનો પૂર્ણ વિચાર
 કરી આપણાં બાળકોનાં લગ્ન કરવાં જોઈએ. પદ્માના
 રૂપમાં બને તેટલી મોટી રકમ કઢાવવાની કન્યાપક્ષની રાક્ષસી
 મહત્વાકાંક્ષાનો વરપક્ષ ભોગ થઇ પડે છે અને તેથી વિવાહ
 કાર્યમાં જે સાંપત્તિક અડચણો આવે છે તેથી કેટલાંયે
 કુટુંબો પાયમાલ થઇ જાય છે. આ બાબતનો વિચાર કરતાં
 આ આસુરી ચાલ ઠાઠી નાંખતો જોઈએ. જંગાળમાં બુનેલો
 ફનેહલતાની આત્મહત્યાનો હૃદયદ્રાવક દાખલો આ દુષ્ટ રિવાજનો
 નાશ કરવાને માટે બધા પડીલ જનોને અને તરણોને વિનવે
 છે. જરક-કુમારી વિવાહ, અગાન બાળકોના વિવાહ, કેવળ
 દ્રવ્યની આશાથી થનારા વિવાહ બધે પાડો એમ હરિતાલકા
 મત કહે છે. ગૌરીએ ૪૯ શંકર સાથે લગ્ન કર્યું એવું જે
 વર્ણન છે તે તદ્દન અસત્ય છે એમ શંકરે વિવાહ પછી
 કરેલાં અદ્ભુત પરાક્રમે ઉપરથી જણાઇ આવશે. શંકર-
 પાર્વતીના જરક-કુમારી વિવાહ વિષેની વાતો પુરાણકારોએ
 વિનોદ ખાતર રચી હશે. આર્થ ઋષિઓના વંશજો ! તમારા
 વિવાહસંસ્કારમાં દાખલ થયેલી અનીતિ તદ્દન ઠાઠી નાંખો
 અને તેને શુદ્ધ કરો. એથી તમારું આર્યત્વ કાયમ રહેશે ને
 તમારો સમાજ શ્રેષ્ઠ બનશે.

ગણેશચતુર્થી

જેના નામમા વિષ્ણુ સમુદ્રનું અમસ્ત્યની પેઠે શાપજી કરવાતું સામર્થ્ય છે અને જે વેદાન્તનું જ્ઞાન કરાવે છે તે ગણપતિનો વાર્ષિક મહોત્સવ દરેક બાદરવા સુદ ચોથને દિવસે પાળવામા આવે છે. દરેક હિન્દુ માહનાની રૂઢલ પક્ષની ચતુર્થી સિદ્ધિવિનાયકીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને બાદરવા સુદ ચોથ એ મહાસિદ્ધિવિનાયકી કહેવાય છે. કૃષ્ણ પક્ષની ચતુર્થીનું નામ સકલચતુર્થી છે. એ તિથિ મંગલવારે આવે તો તેને અગાગ્રી સકલચતુર્થી માનીને તે દિવસે ચંદ્રોદય વખતે ગણપતિની પૂજા કરવાથી સર્વ પ્રકારના સંકટોનો નાશ થાય છે એમ ભાવિક હિન્દુઓ માને છે. આવજી અને માધની અગારકી વિશેષ શ્રદ્ધ મનાય છે. ગણપતિની ઉત્પત્તિ વિષે અનેક કથાઓ પુરાણમાં મળે છે. મુકુન્દ પુરાણ, ગણેશ

પુરાણ અને ગણેશ ભાગવત એ ત્રણ સંસ્કૃત ગ્રંથ ઉપપુરાણાત્મક છે અને તેમાં આવેલી કથાઓમાં મેળ નથી. તોપણ ગણેશની ઉત્પત્તિ વિષે સામાન્ય રીતે નીચેની કથા કહેવામાં આવે છે :

મત્સ્ય પુરાણમાં લખેલું છે કે એક વખત પાર્વતીએ પોતાના શરીરનો મેલ કાઢીને તેનું એક પુતળું બનાવ્યું. તેને હાથીનું મોહું હતું અને બાહીનો ભાગ પુરવના જેવો હતો. પછી તેણે તે પુતળાને પાણીમાં નાખ્યું એટલે તેણે વિશાળ દેહ ધારણ કર્યો. દેવોએ તેને ગંગાપુત્ર માનીને તેની પૂજા કરી. બ્રહ્મદેવે વિનાયક નામક રૂઢિચઢાની સરદારી તેને આપી. પાર્વતીના શરીરના મેલથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ માટે તેને શિવપુત્ર કહે છે. ખીજી એક કથા એવી છે કે તારકાસુરનાં સૈન્યમાંના ગળસુર નામના અસુરે શંકરના કમંડળને લાત મારી તેનું અપમાન કર્યું. એ કૃત્ય પોતાના દારપાત્ર ગણપતિનું જ હોવું જોઈએ એમ સમજીને શંકરે તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. પરંતુ પોતાના પુત્રનો નાહક શિરચ્છેદ કર્યા માટે વિક્ષાપ કરતી પાર્વતી પાસેથી તેને ખરી હકીકત જાણીત્યારે તેણે ગળસુરનું હાથી જેવું શિર કાપીને ગણપતિના ધડ ઉપર બેસાડ્યું. એ ગળસુર તારકામય સંગ્રામમાં કપાલીરુદ્રના હાથે મરણ પામ્યો એવું મત્સ્ય પુરાણમાં કહેલું છે. એવી પણ કથા છે કે ગળસુરનો વધ કરવા માટે વિષ્ણુએ પાર્વતીને પેટે જન્મ લીધો, તેનું યોગ્ય વખતે અષ્ટ સિદ્ધિઓ સાથે લગ્ન થયું અને તેમણે તેને દરેક કાર્યમાં મદદ કરી. ગણપતિની ઉત્પત્તિનો તાત્ત્વિક દષ્ટિએ વિચાર કરીને ગણપતિ એ પ્રજાવસ્વરૂપ હોવાનું ગણેશ પુરાણના બારમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેલું છે. ગણપતિ

એ મૂળમાં ગણેશ ન હોતાં ગુણેશ એટલે કે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોના અધિપતિ હતા. સૃષ્ટિને વ્યાપનારો પરમેશ્વર એ પ્રણવવાચ્ય છે એમ માની ગણપતિ તેનું જ રૂપાંતર છે એમ બતાવેલું છે. એકદંત, વક્રદંત એ પ્રણવના ઉપરના ભાગ છે, માટે એ નામો ગણપતિને આપવામાં આવેલાં છે. ચતુર્થાને દિવસે ગણપતિપૂજનનો રિવાજ છે તેનો અર્થ એવો છે કે ચતુર્થ તુર્થાવસ્થામાં પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે દિવસે ચંદ્રદર્શનનો નિષેધ છે, કારણ કે ચંદ્ર એ મનની દેવી છે અને મન ચંચળ હોય છે. ચંદ્રદર્શન ન કરવું તેનો અર્થ મનને એકાગ્ર કરવું એવો છે. ગણપતિનું વાહન જે ઉંદર તેને કાળરૂપ સમજવો. ઉંદર જે પ્રમાણે અહર્નિશ પદાર્થમાત્ર ક્રોધે છે તે જ પ્રમાણે કાળ, પણ સૃષ્ટ પદાર્થોનો નિરંતર નાશ કરે છે. એ કાળને જ જોણે છતીને પોતાનું વાહન બનાવેલું છે તે ભૂતમાત્રનો પતિ ગણરાજ શ્રેષ્ઠ છે એવો આ દેવનો તાત્ત્વિક અર્થ છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

ભાદરવા સુદ ચોથને દિવસે ગણપતિની માટીની મૂર્તિની પૂજા કરવી. આ દેવને દુર્વા અને મોદક બહુ પ્રિય હોવાથી, તેનું નૈવેદ્ય ધરવું. સક્રિત અનુસાર નવવિધા ભક્તિથી તેને સંતુષ્ટ કરવા. દોડ, પાંચ, સાત, દસ અથવા એકવીસ દિવસ પછી ગણપતિનું જળમાં વિસર્જન કરવું. ત્યાં સુધી ઓઞ્ઞવ ચાલુ રાખવો. ગણેશચતુર્થી પાળવાની પદ્ધતિ દક્ષિણમાં વિશેષ દેખાય છે. દક્ષિણ દેશમાંથી જે લોકો ઉત્તર તરફ જઈને વસ્યા છે તેમનામાં પણ આ ઓઞ્ઞવ રૂઢ છે. મુંબઈ ઇલાકાના કેટલાએક ભાગમાં તે દિવસે કાગળ ઉપર અથવા પાટલાપર

ચંદનથી ગણપતિનું ચિત્ર કાઢીને તેની પૂજા કરે છે. અન્ય ધર્મિઓના જીવનથી દેશત્યાગ કરીને જંગલમાં ન્હારી જવાનો પ્રસંગ આવવાથી પોતાની ધાર્મિક વિધિનું રક્ષણ કરવા માટે આ રિવાજનો આપણા પૂર્વજોએ સ્વીકાર કર્યો હતો. તે રિવાજ કોકણના કેટલાએક ભાગમાં આજે પણ જોવામાં આવે છે. કેટલાએક લોકો ચિત્રને બદલે માટીની પ્રતિમાની સ્થાપના કરે છે. ત્રીજે દિવસે ચંદ્ર અને ગૌરીની મૂર્તિઓની પૂજા કરવાનો રિવાજ કેટલેક ઠેકાણે છે. કોકણ, મહારાષ્ટ્ર અને મુંબઈમાં સાતમથી નામ સુધી જ્યેષ્ઠાગૌરીનો ઓચ્છવ દાહથી પાળવામાં આવે છે અને એક જ દિવસે ગૌરી ગણપતિનું વિસર્જન કરવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણથી શરૂ સુધી સર્વ વર્ણના લોકો એ દેવની પૂજા ભક્તિથી કરે છે. બંગાળમાં ગણપતિનો ઓચ્છવ દહ નથી, પરંતુ શિવના બે ગણોની પૂજા કરવામાં આવે છે. હાગણ સુદ ચૌદશને દિવસે ઘંટાકર્ણ નામના ગણુની પૂજા થાય છે, અને એ ગણુ અતિસય સુંદર હોવાને લીધે તેના પૂજનથી સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થાય છે એવી ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે. આ ગણુના સૂચક તરીકે પાણીથી ભરેલા એક ઘડાની પૂજા કરવામાં આવે છે. તે જ મહિનામાં ઘેંટૂ નામના ખીજા એક ગણુની પૂજા કરવામાં આવે છે અને આમડીનું કોષ્ઠપણુ દર્દ ન થાય તે માટે તેની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. દ્રવિડ દેશમાં રામેશ્વર સુધી ગણેશોત્સવ ચાલુ છે. તે જુદા જુદા પ્રદેશમાં જુદી જુદી રીતે પળાય છે. કાનડી લોકો ગણેશ ચતુર્થીને 'બેનકન હગ્ગ' અને તેલુગુ લોકો 'પિલ્લેપર ચવનિ' કહે છે. તે લોકોએ ગણપતિને પિલ્લેપર નામ આપેલું છે. ત્યાંના લોકોની એવી માન્યતા છે કે

આહ્વાણના આરાધ્ય દેવ સંકર, ક્ષત્રિઓના વિષ્ણુ, વૈશ્યોના
 બ્રહ્મા અને શૂદ્રોના ગણપતિ છે. ગણપતિની પૂજા ચતુર્થ
 વર્ણના લોકો પણ આવપૂર્વક કરે છે તે ઉપરથી ત્યાંના લોકોની
 એવી માન્યતા થઈ હતી. દરેક દેશી રાજ્ય અને રાજસંન્યાસીઓ
 પણ આ તહેવાર મોટા ઠાઠથી પાળે છે. મુંબઈ, પૂના વગેરે
 પ્રસિદ્ધ ઠેકાણે ચિત્રોના માર્વજનિક દેખાવો એ પ્રસંગે
 બતાવવામાં આવે છે. હાલમાં ગણપતિનો સાર્વજનિક ઉત્સવ
 કરવાનો રિવાજ બંધ પડવા લાગ્યો છે અને તે સમયે
 ગણપતિની મૂર્તિ સામે પુરાણ, કથા અને કીર્તન ઉપરાત જુદા
 જુદા વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવાનો રિવાજ શરૂ થયો છે.
 બજનમંડળીઓનો રિવાજ કેટલાંએક કારણોને કીધે નિષ્પજ
 નીવડ્યો. દરિતાલિકા અને ગણેશચતુર્થી દક્ષિણની મારફત
 ગુજરાતમાં પાગવામાં આવતા નથી. કેટલેક ઠેકાણે હરિતાલિકાની
 પૂજા કરવાનો રિવાજ શરૂ થયેલો છે. ગણેશ ચતુર્થીને દિવસે
 બાજરીના લોટમાં ગોળ અને ધી નાખીને તેની કુલેર બનાવી મુકે
 છે, તે ઉંદરો આવીને ખાઈ જાય છે. કાઠીયાવાડમાં ઘેર ઘેર
 ગણપતિની મૂર્તિ હોય છે. સા વૈશાખ સુદ ચોથને દિવસે મૂર્તિને
 તેલ અને સિંદુર ચડાવી પૂજા કરવામાં આવે છે અને નૈવેદ્ય
 ધરવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રની મારફત બહારથી ગણપતિ લાવી
 તેની સ્થાપના કરવાનો રિવાજ નથી, હિન્દુસ્તાનમાં બધે ઠેકાણે
 આ ચોથનો તહેવાર ચાલુ હોવાનું જણાવું નથી, તથાપિ

ગણપતિ વિષે પૂજ્યજીવિ

તો દરેક હિંદુના અંતઃકરણમાં પૂર્ણપણે વસે છે. એ દેવ
 વિધ્નોનો નાશ કરવામાં સમર્થ હોવાથી નિત્યપૂજના
 પંચાયતનમાં તેનો સમાવેશ થયેલો છે. સર્વ શુભાશુભ
 સંસ્કારોમાં ગણેશની પૂજા પ્રથમ થાય છે. નેપાળથી

ઠેક રામેશ્વર સુધી ગણેશની પૂજનો રિવાજ જોવામાં આવે છે. તેનું કારણ એ છે કે શૈવ અને વૈષ્ણવ એ બન્ને પંથના લોકો આ દેવને ભજે છે, અને તેઓ પોતપોતાના મત પ્રમાણે તેને શિવ-સ્વરૂપ અથવા વિષ્ણુસ્વરૂપ માને છે. હિન્દુસ્તાનના દરેક ગામમાં વિધ્નહર્તા ગણપતિનું દેવાલય હોય છે અને કેટલાએક તો તેને કુળદેવતા સમજે છે. તામીલ દેશમાં તેને 'તુમિકાઇ અલવર' એટલે બુદ્ધિમાન ગજનન એમ કહે છે. તંજાવરમાં ગણપતિનું પ્રસિદ્ધ દેવાલય છે. ત્રિચિનાપલીમાં પણ ઉચ્ચિપિદ્મેયર નામનું ગણપતિનું દેવાલય અત્યંત ભવ્ય અને સુંદર છે. અનેક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથોના આરંભમાં ગણેશસ્તવન કરેલું જોવામાં આવે છે. મરાઠીમાં ગણેશપતાપ, ગણેશલીલામૃત, ગણેશભાગવત, ગણેશપુરાણ, ગણેશવિજય વગેરે અનેક જૂના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંની સ્તોત્રસંખ્યા હોઠ લાખથી વધારે હશે. આ દેવના અનુયાયીઓનો પંથ જુદો જ છે. ને

ગણપત્ય પંથ

ના નામથી ઓળખાય છે. આ વિષે એવી કથા છે કે વેદમાંના રુદ્ર, મરુત વગેરે અનેક ગણોનો અધિપતિ મનાયો હતો. આ ગણમાં રુદ્રના જ ગુણ વાસ દરતા હતા એવું માનીને તેને પણ રુદ્ર કહેવામાં આવતો. તે રુદ્રોનો અથવા ગણોનો નાયક હતો અને તેને ગણપતિનું નામ આપવામાં આવેલું હતું. અથર્વશર્ણી ઉપનિષદમાં અનેક દેવ અને જૂનોને રુદ્ર એ નામ આપેલું છે. તેમાંના એકનું નામ વિનાયક છે. વિનાયક એ સર્વ ઠેકાણે છે અને મનુષ્યના દરેક કૃત્ય પર તેની નજર હોય છે એવું મહાભારત (અનુશાસન પર્વ)માં કહેલું છે. વિનાયક, ગણેશ્વર અથવા ગણપતિ અનેક હોવાનો ઉદ્દેશ્ય છે; અને વિના-

યકોની પ્રાર્થના કરવાથી તેઓ સંકટનું નિવારણ કરી કાર્યસિદ્ધિ
 કરી આપે છે, એટલા માટે તેમનું નામ સિદ્ધિવિનાયક
 પડ્યું. માનવ શ્રદ્ધાસૂત્રમાં ચાર વિનાયક હોવાનું કહેલું છે
 અને તેનો સંચાર જે મનુષ્યના હૃદયમાં થાય તેને હાથે
 અસાધારણ કાર્ય બને ■ એવો ઉલ્લેખ છે. તેમનો કોપ થાય
 તો છોકરાંઓ મરે છે અને એવી ખીણ અનેક જાતની હાનિ થાય
 છે. માટે વિનાયકને સંતુષ્ટ કરવા સાશ્વત, મત્સ્ય, અજ
 અને ખીચડીનો બલિ અર્પણ કરવો તથા દુર્વા વગેરેથી ઢાંકીને
 જે ટેકાણે ચાર રસ્તા મળતા હોય તે ટેકાણે મુકવો એવા
 અનેક જાતના વિધિ કહેલા છે. રૂદ્ર અને બ્રહ્મદેવે વિનાયકને
 ગણોનો નાયક નીમ્યો અને મનુષ્યમાત્રના કાર્યમાં વિઘ્ન
 ઉપસ્થિત કરવાનું સ્તુત્ય (?) કામ તેને સોંપ્યું. એક જ
 વિનાયક ૭ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેને બલિ અર્પણ કરીને
 સંતુષ્ટ કરવા વગેરે વિવેચન યાત્રવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં કરેલું છે.
 અંગિકા એ વિનાયકની માતા છે અને તેની પછી પૂજા કરવી
 એવો યાત્રવલ્ક્યનો મત છે. આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે
 વિનાયક એ રૂદ્ર જેવા જ બયાનક છે, પરંતુ પ્રસન્ન કરી
 લેવામાં આવે તો હિત કરનારા છે. શ્રદ્ધાસૂત્રો લખાયા ત્યારે
 ચાર વિનાયક હોવાની માન્યતા હતી. સ્મૃતિકાળમાં વિનાયક
 એક જ છે એવું દરાવવામાં આવ્યું અને એની માતા અંગિકા
 છે એવો સામાન્ય મત થયો. વિનાયકનાં કૃત્યો, તેને આપવામાં
 આવનારો મત્સ્યમાસાદિક બલિ એ સર્વ જોતા તો તેને જૂત-
 પિશાચાદિના નાયક અથવા આગેવાન માનવામાં આવતા
 એવું સિદ્ધ થાય છે. પૌરાણિક કાળમાં ગણપતિ-વિનાયક
 હિન્દુઓના અત્યંત પ્રમુખ દેવ બન્યા. તે વિઘ્નહર્તા છે એ દૃષ્ટિથી

અધા તેની તરફ જોવા લાગ્યા અને તેથી કાર્યારંભમાં તેનું ચિંતન કરવું એ દરેક કૃત્યમાં મહત્ત્વનો વિધિ થઇ પડ્યો. ખ્રિસ્તી શકના ત્રીજા અથવા ચોથા સૈકા સુધી ગણપતિ-વિનાયકની મહત્તા વધી નહોતી. ત્યાર પછી જ તેની પૂજા કરવાનો રિવાજ પડ્યો એવો ડૉ. બાંટારકરનો મત છે. જોધપુરની વાયવ્ય દિશામાં ૨૨ માઇલ પર આવેલા ઘટિયાલામાં વિક્રમ સંવત ૯૧૮ (ઇ. સ. ૮૬૨) માં બાંધેલો એક મિનારો છે અને તેના શિખર પર ચારે બાજુએ વિનાયકનાં ચિત્ર કોતરેલાં છે. તેમાં શરૂઆતમાં તેની પ્રાર્થના કરેલી જોવામાં આવે છે. કેટલાંએક પ્રાચીન કોતરકામોમાં પણ ગણપતિની મૂર્તિ કોતરેલી હોય છે. આ ઉપરથી આશરે એક હજાર વર્ષ પહેલાં ગણપતિ-વિનાયકની ઉપાસના કરવાનો રિવાજ આ દેશમાં ચાલુ હતો એમ સિદ્ધ થાય છે.

ગણપતિના ગજનન ક્યારે અને કેવી રીતે થયા એનો ખુલાસો મળતો નથી. પુરાણમાં તેને માટે કારણો આપેલાં છે તે ઉપરથી તેના ધડ ઉપર ગજતુંડ બેસાડયું એ સમુક્તિષ્ઠ દેખાતું નથી. રુદ્ર અને તેની પત્ની ગજવર્મ્મ જોડતાં હતાં. જે અરણ્યમાં રુદ્રનો અને તેના વિનાયક વગેરે ગણોનો વાસ હતો તે સ્થળને હાથીઓનું રહેઠાણ સમજી વન્યપશુમાં વિદેષ યુદ્ધિમાન જે હાથી તેનું શિર વિનાયકને જોડવાની કશ્પના પુરાણકાળમાં ઉદ્ભવી હશે. શિવના અન્ય ગણોને પણ બીજા પ્રાણીઓ (વાનર, બિલાડી, સિંહ) નાં માથાં છે એવું પુરાણો ઉપરથી જણાઇ આવે છે. એ સર્વ ગણોમાં ગણપતિને અત્યંત યુદ્ધિમાન અને વિદ્વાન માનવામાં આવે છે. વેદમાં બૃહસ્પતિને અત્યંત જ્ઞાનવાન અને યુદ્ધિશાળી ગણીને તેને ગણપતિ તરીકે સંબોધેલા છે.

ગણાનાં ત્વા ગણપતિં હવામહે
 કવિં કવીનામુપમમ્ભવસ્તમમ્ ।
 જ્યેષ્ઠરાજ વ્રહ્મણાં વ્રહ્મણસ્પત
 ધ્વા ન શૃણ્વન્નૂતિભિઃ સીદ સાદનમ્ ॥

(મં ૨-૨૩ સુ)

અર્થ, “ તું સમુદાયોના પ્રભુ હોવાથી ગણપતિ છે, જ્ઞાની જનોમા તું અત્યંત જ્ઞાની છે, જેમની કીર્તિ અતિશય ઉત્કૃષ્ટ છે તેવામા પણ તું શ્રેષ્ઠ છે. તુ રાજધિરાજ છે, તને અમે આદરથી બોલાવીએ છીએ. હે સૂક્ત દેવતા બ્રહ્મણ્યસ્પતિ ! અમારો સાદ સાબળી તારી સર્વ શક્તિ સહ આ આસન ઉપર વિરાજમાન થા. ” એ જ સૂક્તથી ગણપતિની પણ રત્નતિ કહેલી આપણે હાલ જોઈએ છીએ. એટલે કે વેદદાળમા ગણપતિ કેવળ રુદ્રોના અથવા ભૂતપિત્રાચ આદિના નાયક તરીકે જ પ્રમિદ્ધ હતા. પુરાણો રચાયાં ત્યારે તે જ ગણપતિ વિદ્વદર્તા, સિદ્ધિવિનાયક અને વિદ્યાધર બૃહસ્પતિ થયા એ ઉપલા વિચેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. અથર્વ વેદનો મુખ્ય મંત્ર ઐં ચ ગણપતયે નમઃ : ’ એ હાથના ગણપતિ માટે નથી એવો વિદ્વાનોનો મત છે. પરંતુ પાણિનીની પહેલાં તૈત્તિરીયારણ્યકના અરસામા રચાયેલા નારાયણોપનિષદમાં ગણપતિનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ ઉપરથી ગણેશમકિત ખ્રિસ્તી શકની શરૂઆતમા પ્રચારમા આવી એવું સાબિત થાય છે. આનંદગિરિએ શંકરદિગ્વિજયમાં ગણપત્ય પંથના છ વિભાગ હોવાનું કહેલું છે. તે નીચે મુજબ છે : ૧ મહા ગણપતિ પથ—એ પથના લોકો ગણપતિ એ જ જગત્કર્તા છે અને તેણે જ બ્રહ્માદિ દેવ તથા એકંદર વિશ્વ ઉત્પન્ન કર્યું એમ માને છે. ૨ હગ્નિ ગણપતિ પથ—તે પંથના

લોકો ઉપર જણાવેલા સૂક્તમાંના બ્રહ્મણુરૂપિતિ એ જ ગણુપતિ છે
 અને તે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ માને છે. ગણુપતિની મૂર્તિ, તેનું યજ્ઞ-
 પવીત, વસ્ત્રો વગેરે પીળા રંગમાં હોવાં જોઈએ, તેની મુંઠ
 અને એકદંતની તમમુદ્રાઓ ચરીરપર ધારણ કરવામાં શ્રેષ્ઠતા રહેલી
 છે એવો આ પંથનો મત છે. એ પંથ મધ્વાચાર્યના વૈષ્ણવ પંથ
 પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોવો જોઈએ અથવા મધ્વાચાર્ય
 તમમુદ્રાધારણ સંબંધી કરેલી આજ્ઞાની તેનાપર અસર થયેલી
 હોવી જોઈએ. ૩ ઉચ્છિષ્ટ ગણુપતિ પંથ—આ પંથના લોકો
 વામભાર્ગ પ્રમાણે નિંદ્રા રીતે તેની ભક્તિ કરે છે. ૪ ત્રવનીત
 ગણુપતિ પંથ, ૫ સ્વર્ણ ગણુપતિ પંથ, ૬ સંતાન ગણુપતિ
 પંથ—આ પંથના લોકો પેતે શ્રુતિ પ્રમાણે ગણુપતિની પૂજા
 કરે છે એમ કહેલું છે. ગણુપતિ એ જ આદિદેવ છે અને
 તે દેવાધિદેવ હોવાને લીધે દરેક શુભકાર્યના આરંભમાં તેની
 પૂજા કરવામાં આવે છે એમ તેઓ પ્રતિપાદન કહે છે. આ
 પંથના લોકો મહારાષ્ટ્રમાં પ્રાચીન કાળમાં હતા અને હાલ પણ
 છે. ચિંચવડ ગામમાં લગભગ અઢીસો વર્ષ પહેલાં શ્રી. મોરયા દેવ,
 ધરણીધર, ગોસાવીનંદન, નિરંજન, ચિંતામણિ દેવ ઇત્યાદિ
 ગણુપતિના પરમ ભક્ત થઈ ગયા. પહેલા માધવરાવ પેશ્વા પણ
 ગણુપતિના ઉપાસક હતા અને થેઊરના ગણુપતિની ઉપાસના
 મનોભાવથી કરતા હતા. પૂના પાસેના ચિંચવડ, કોંકણમાંના
 પુળે અને ઉત્તર કાનડા જીલ્લાના ઇડગુંજ ગામમાંના ગણુપતિનાં
 મંદિરો હજી ચાલુ છે. પ્રસિદ્ધ અષ્ટ વિનાયકોનાં આઠ પવિત્ર
 સ્થળો પણ મહારાષ્ટ્રમાં જ છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે
 એક વખતે દક્ષિણ પ્રાંતમાં ગણુપત્ય પંથે લોકોના ધર્મવિચારો
 ઉપર અસર પાડી હતી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર
 કરીએ તો એમ કહેવામાં હરકત નથી કે વેદકાળ પહેલાં

સુરાસુરો (દેવદૈત્ય)માં જે મોટી લડાઈ થઈ તેમાં ગણપતિ તે સમયના સેનાપતિ હોવા જોઈએ. ગમે તેવા વિંદો આવે તોપણ પોતાના બુદ્ધિસામર્થ્યથી તેનો નાશ કરીને અને શત્રુઓને પગલે પગલે અડચણો ડબી કરીને પોતાના પક્ષને જય મળે એવું તેણે કર્યું હશે માટે જ તેને વિંદનાજ અને વિંદહર્તા એ બન્ને નામ મળ્યા હશે. કાળે કરીને ગણપતિનું ઐતિહાસિક અસ્તિત્વ અને તેના પરાક્રમોનું વર્ણન અસાધારણ મનાયુ અને તેથી તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ અને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયા. હાલમાં આ દેવની પૂજા

વિંદવિનાશક મંગળમૂર્તિ

તરીકે કંવામાં આવે છે. તે સોળ વિદ્યા અને ચોસઠ કળાથી પૂર્ણ છે અને તેની કૃપાથી સદ્બુદ્ધિ અને સદ્વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે એવું આપણે આર્યો માનીએ છીએ. કાર્ય ગમે તેટલું મહત્ત્વનું અથવા નજીક હોય, પણ તે ખાતરીથી સફળ થશે જ એ કહેવું કઠણ છે. અદૃશ્ય નિમ્નો અણીને વખતે કેની રીતે નડશે એ કહેવું અશક્ય હોય છે. માટે દરેક કાર્યની શરૂઆતમાં વિદ્વહર્તા પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીને તેના કૃપાજનની નીચે કાર્ય કર્યા જવું એ મનુષ્યમાત્રનો ધર્મ છે. વિંદો વારંવાર ઉપસ્થિત થાય અને આપણી પ્રગતિને આડે આવે તોપણ ન હામમગતા ધ્વિરમક્ષિત્રી અમેઘ દાલ હાથમાં લઈને આગળ દૂર કરના જવું એમાં જ પુરુષાર્થની ચારી ગ્રહેલી છે. આ જમાનામાં ગણપતિ જેવા ગજતુડધારી અને સન્નિવદાનદ પરમેશ્વર બન્ને એક છે એમ માનવું અશક્ય થયું છે તેથી જેમના વિચાર પ્રગલ્ભ છે એવા લોકો ચતુર્થા જેવો તહેવાર યાજવામાં આવે સારે જરા તિરસ્કાર જતાવે છે. એવા વિચારી

અને શાની લોકોએ આ તહેવારને શુદ્ધ અને વિશાળ સ્વરૂપ
 આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અસલના વખતમાં આપણા
 દેશમાં હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે ‘કલબ’ અથવા સમાજ ન હતા
 તે વખતે આવા તહેવારોથી લોકો એકબીજા સાથે બળતા
 ને આનંદ કરતા. આજે પણ તેમ કરવું શક્ય છે. હલકા
 વર્ગના લોકો આ દિવસે ખૂબ મદ્યપાન કરે છે. આપણા
 ગરીબ બાઈજંધોને આવાં અધાર્મિક કૃત્યોથી બચાવી ખરે
 નીતિનો-ધર્મનો માર્ગ બતાવીને તેમને સારે રસ્તે દોરવાનો
 પ્રયત્ન સુસિક્ષિત લોકોએ અવશ્ય કરવો જોઈએ અનેક દેવોને
 ઠેકાણે એક જ દેવ છે એ સમજવાનું સામર્થ્ય લોકોમાં
 ઉત્પન્ન કરવાને માટે પુરાણિકોએ અને હરિદાસોએ આવા
 તહેવારોને વખતે પ્રયત્ન કરવો એ યોગ્ય છે. કેવળ પેટ
 ભરનારા પુરાણિક અને હરિદાસને હાથે કાષ્ઠપિણ્ડ સામાજિક
 સત્કાર્ય થવું શક્ય નથી. આવે પ્રસંગે પસિદ્ધ ચિત્રકારો
 પાસેથી ગણપતિનાં ચિત્રો તૈયાર કરાવીને તેનાં પ્રદર્શનો
 ગામેગામ ભરવામાં આવે તો ચિત્રકળાને ધણું પોપણ મળે.
 વિખ્યાત લેખક રચિતનના કહેવા પ્રમાણે ચિત્રકળામાં સામાજિક,
 નૈતિક અને બીજી ઉન્નતિ રહેલી છે. એટલા માટે સમાજ-
 હિતેચ્છુઓએ ચિત્રકારોને ધનામે આપીને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ
 અને આ મદત્તની બાબત તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ.
 સ્વામી વિવેકાનંદે એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે “ ભારતવર્ષમાં
 નવજીવન સ્પુરે એવા પ્રયત્ન આજે અત્યંત આવશ્યક છે. ”
 વિધ્નહર્તા પરમેશ્વરની સહાયતાથી એવા પ્રયત્નો એકાગ્રચિત્તે
 આગળ ચલાવવાની ફરજ આજકાલના સુસિક્ષિત નેતાઓ
 અને નવજીવનોની છે. સમાજની નૈતિક ઉન્નતિ સાધવા માટે

સંસ્કારી અને નિરુપૃહ આગેવાનો

કમર કસશે તો આપણા હેતુઓ જોતજોતામાં પાર પડશે. જગતનો ઇતિહાસ એની સાક્ષી આપે છે. આજ સુધીનો અનુભવ એવો છે કે, મહાન વ્યક્તિઓના પ્રયત્નથી જ સામાજિક ક્રાંતિઓ થઈ છે અને જે સમાજે સુધરવાની ના પાડી છે તેનો નાશ થયો છે. ગ્રીસ અને રોમ દેશનો ઇતિહાસ આની સાક્ષી પૂરે છે. ત્યાંના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ વખતોવખત કરેલા ઉપદેશને ન ગણ્યકારતા એ રાષ્ટ્રોએ માત્ર શુષ્ક ધાર્મિક વિધિનો સ્વીકાર કર્યો અને તેને પરિણામે તે મહાપરાક્રમી રાષ્ટ્રોનો નાશ થયો. પ્રાચીન જાતિઓમાંથી શક્તિ જુઓ અને હિન્દુજાતિ જ બાકી રહી છે. હિન્દુલોકોએ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પોતાના વિચાર અને વર્તનમાં ફેરફારો કર્યા અને હાલ પણ કરે છે. અને આપણે એમ કહ્યું તેથી જ જીવતા રહ્યા છીએ. વેદકાળમાં અનેક દેવોની ઉપાસના ચાલુ હતી, પણ પછી ઉપનિષદકાળમાં દેવ એક જ છે એમ નક્કી થયું. અને પરમેશ્વરના દિવ્ય સ્વરૂપનું ઋષિમુનિઓ ધ્યાન ધરવા લાગ્યા. વેદકાલીન યજ્ઞની કલ્પનાનું રૂપાંતર આત્મયજ્ઞમાં થયું. સત્યજ્ઞાનની મહત્તા સમજતાં જ સમાજ જન્મી ગયો. પછી જ્ઞાન શુષ્ક લાગવાથી શ્રીકૃષ્ણે તેની સાથે બાંધતો મેળ જોડી તેને અપ્રતિમ સુંદર સ્વરૂપ આપ્યું અને તેને અનુમરવા હિન્દુરાષ્ટ્ર તૈયાર થયું. પણ અનેક આક્રોશના સપાટામાં આ રાષ્ટ્ર સપડાયું અને તેથી સહેજે જ્ઞાનાભિષિદ્ધિનો રસ્તો ન મળવાથી તે દૈવવાદની અને બીજા ધાર્મિક વિધિની જાળમાં સપડાયું. પણ આજે ફરીથી વિચારક્રાંતિ થઈ ઉચ્ચતર ધર્મતત્ત્વો અને નીતિતત્ત્વો ઉદય થવા લાગ્યા છે. અસલના વખતમાં

આપમુનિઓએ અને હાલના વખતમાં સતોએ પ્રચાર કરેલા
 વિશાળ જ્ઞાનભાગને અનુસરવા તરફ જ બધાનું વલણ છે,
 એ એક શુભ ચિન્ન છે. આવે પ્રસંગે આ બદલાયેલા વાતાવરણમાં
 શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને શાશ્વત સુખનો લાભ કરી આપનારૂં દિવ્ય
 તેજ ઉત્પન્ન થાય એટલા માટે દરેક આર્યમાતાના ધરજદે આગળ
 આવવું જોઈએ. આ મહત્કામમાં વિઘ્નહર્તા પરમેશ્વરની મદદથી
 અમને યશ પ્રાપ્ત થજો.

ઋષિપંચમી

ઋષિપંચમી એ તહેવાર નહીં તે એક દિવસ અને માત્ર
 સ્ત્રીઓ તે પાળે છે. એ પ્રત્યેક સ્ત્રી પાસે એક પૃથ્વી
 અને તે દિવસે સ્ત્રીઓ ઋષિઓની કૃત્તિ કે જે કે, એ કૃત્તિ
 તે દિવસને ઋષિપંચમીનું નામ મળે છે. એ માટે નીચેની
 એ કથાઓ ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં આપેલી છે. એક સમયે
 વૈદર્ભ દેશમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ નદીઓ વચ્ચેના
 હતું. તેમને એક પુત્ર એકે એક એક એક જાગરો હતાં. એ
 સમયે તેમણે કૃત્તિ કરી કે જે તેની નાની ઉમરમાં જ
 તેનો પતિ મરી ગયો. એકે એક દિવસ માત્ર પિતાની
 સેવામાં ગાળ્યા હતાં. એકે એક વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારી
 સ્ત્રી અને એકે એક નૃનાદિનારે એક પક્ષી
 રહેવા લાગે. એ દિવસે એવા ચમત્કાર થયો કે

કન્યા સુધ ગયા પછી થોડી વારમાં તેનું આખું
 શરીર જીવડાંમાં પડતાઈ ગયું. ઉત્તકે આના કારણના
 જવાબમાં જણાવ્યું કે ગત જન્મમાં તે રજસ્વલા
 હતી ત્યારે તેના હાથે પાપ થયું હતું તેથી તેની આવી
 દશા થઈ છે. એણે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તેની પાસે ઋષિપત્નીનું
 મત કરાવ્યું; તેથી તેને ફરીથી મૂળસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. (ઉત્તકે
 આ મત કહ્યું ત્યાં સુધી તેની પત્નીને તે વિષે
 માહિતી નહોતી એવું સિદ્ધ થાય છે. કન્યાનાં જીવડાં થયાં,
 જીવડાંની ફરી કન્યા થઈ, પણ તે કેવી રીતે અને ક્યારે બન્યું
 અને છોકરીને જ હસ્તે આ મત કરાવ્યું કે જીવડાં પાસે
 કરાવ્યું તેનો ખુલાસો આ કથા ઉપરથી થતો નથી.)

આ મત વિષે બીજી એક કથા એવી છે કે ઉપર
 જણાવેલા વિદર્ભ દેશમાં સુમિત્ર નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો
 હતો. તેની પત્ની રજસ્વલા હતી ત્યારે ઘરમાં અડકી,
 તેથી બન્ને પતિપત્નીને અગ્રક્રમે કુતરાનો, બળદનો અને જીવડાંનો
 અવતાર મળ્યો, પણ સમર્પિતું પૂજન કરવાથી તેમનો ઉદ્ધાર
 થયો. (વિદર્ભ દેશમાં આ બન્ને જાતો બની, એવું તેના
 લેખકોએ જણાવેલું છે. જીવડાંનો અવતાર મળ્યા પછી આ મત
 તેમણે કેવી રીતે કહ્યું તે સમજાતું નથી.)

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રીતી એવી છે કે મધ્યાહ્ન વખતે નદી
 અથવા કુવા પાસે જઈને આ મતનો સંકલ્પ કરીને પંચગવ્ય પ્રાશન
 કરવું. અધેડાની સમિધાથી દાંત સાફ કરીને સૌભાગ્યવતી
 ઓંચે શરીરે હળદર ચોપડવી અને વિધવાએ ગોમય ચોપડવું.
 પછી ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરવું. એ પ્રમાણે ૧૦૮ વખત

જ્ઞાન કર્યા પછી પાટલા ઉપર સત્સર્પિના નામની સાત
 ઝોપારીઓ મુકીને તેમની પૂજા કરવી બ્રાહ્મણોને વાયન અને
 દક્ષિણા આપવી અને ઋષિઓની કથા શ્રવણ કરવી આ પચમીને
 દિવસે શકત કદમ્બજનો આહાર કરવો, બગદના શ્રમથી પેદા થયેલી
 ઝીંજો વાપરવી નહિ આ પ્રમાણે આ વ્રત સાત વરસ સુધી
 પાળવામા આવે તો પાપનો નાશ થાય છે (અર્થાત્ શરીરના
 કીડા બનવાની અથવા કીડાનો જન્મ પ્રાપ્ત થવની ખીક ગ્રહેતી
 નથી) કાગિયાવાડમા કેટલેક ઠેકાણે પુરુષો પણ ઋગિષયમીનું
 વ્રત આચરે છે આ વ્રત આચરવાનો રીવાજ બંજોભાગે
 કોકણની કેટલીએક બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓમા છે એવું જણાય છે
 મહારાષ્ટ્રની અને કેટલીએક બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ તદ્દાન્ધાનપણથી
 એ વ્રત પાળે છે, તો કેટલીએક તદ્દન વૃદ્ધાવસ્થામા
 આચરે છે બગાગામા આ વ્રત રૂઢ નથી પણ ત્યાં એક એવી
 માન્યતા છે કે અપાડ મહિનામા પૃથ્વી ત્રણ દિવસ રજસ્વલા
 હોય છે તે ત્રણ દિવસ સુધી કોઇ જમીન ખેડતું નથી અથવા
 ખી વાવતું નથી એ દિવસોને ત્યાના લોક ‘અમુવાસી’ કહે
 છે તે દિવસે બગદના શ્રમથી પાકેના પદાર્થનું મેવન કરવું
 નહિ એમ કહેલું હોવાથી ખીજી રીતે પેદા કરેલું મીઠું, ધાન્ય
 વગેરે વસ્તુઓનો યથેચ્છપભોગ લેવામા આવે છે આ

વિચિત્ર વ્રત

તદ્દન અર્વાચીન છે રજસ્વલા સ્ત્રીએ કેટલાએક વખત
 સુધી ધરકામથી અળગા રહેવું એ આરોગ્યદૃષ્ટિએ જરૂરનું છે
 આરોગ્યનું મહત્ત્વ જે ધર્મમા વિશેષ કહેલું છે તે
 અરુપ્ત (પારસી) ના ધર્મમા રજસ્વલા સ્ત્રીઓ માટે કડક

નિયમો છે; પરંતુ વ્રત-અપવાસ વગેરે બાબતોની તે લોકોને ખબર નથી. હિન્દુ ધર્મમાં એ વસ્તુઓને મહત્વનું રૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. કર્મકંડ લોકો રજસ્વલા સ્ત્રીનો શબ્દ કાને પડે તો પશુ સ્નાન કરે છે; કેટલાએક મંત્રવાદી કહેવડાવનારાઓ ભોજન કરતી વખતે એવી સ્ત્રીનો શબ્દ કાને પડે તો જમણુ છોડીને જતા રહે છે. એવી સ્ત્રીનો પડછાયો નાના બાળક ઉપર પડે તો તે અશક્ત થાય છે એમ માનનારા અઘાની લોકો પણ આપણા દેશમાં ધણા છે. રજસ્વલા સ્ત્રીના પડછાયાથી પ્રાપ્ત થયેલી નબળાઇ ઉપર દવા આપવાનો પણ રિવાજ છે. શમરક્ષામંત્રિત ભસ્મ પણ બાળકોને શરીરે ચોપડવામાં આવે છે. આ વ્રતની ઉત્પત્તિની કથા જોટલી અસંભવનીય અને હોકરવાદી છે તેટલી જ તે વ્રત આચરવાની રીત પણ કંટાળા ઉપજાવનારી છે; ગોમય, માટી વગેરે પ્રકાર ખરેખર ચીતરી ચઢે એવા છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આવી કથાઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખી અવળાં કર્મો કરનાર આપણી સ્ત્રીઓ

નકપિ એટલે કેાણુ

અને આ પંથમીનું મહત્વ કેટલું છે એ ન જણાતી હોવાથી આવી વિચિત્ર રીતે આ વ્રત પાળે છે. આસરે છ સાત લગ્નર વર્ષ પહેલાં આર્ય લોકો હાલના હિન્દુસ્તાન દેશની વાયવ્ય દિશામાં રહેતા હતા. (નૃસિંહજયંતિના વર્ણનમાં કહ્યા મુજબ) કાળે કરીને તેમનામાં ભયંકર કલહ ઉત્પન્ન થયો, ત્યારે તેમાંનાં કેટલાંએક કુટુંબો પૂર્વ તરફ વળ્યાં અને તેમણે પંજાબમાં પ્રવેશ કર્યો. અહીં આવ્યા પહેલાં યુદ્ધમાં અને બીજી બાબતોમાં તેમને જય અપાવનાર ઇદ્ર, રુદ્ર, વિષ્ણુ વગેરે નાયકોને

તેમણે દેવ તરીકે સ્વીકાર્યા અને તેમના પરાક્રમોનું અનેક રીતે વર્ણન કર્યું. તેમને માટે યજુર્વાગાદિક કરીને અગ્નિ દ્વારા તેમને સંતુષ્ટ કરવાનો ક્રમ આરંભ્યો. આ દેશના અસહના જે લોકો હતા તેમના આચારવિચાર ભિન્ન પ્રકારના હોવાથી આર્યોને તેઓ અનેક રીતે ત્રાસ આપતા આથી પોતાને સુદૃઢ વિજય મળે અને શત્રુઓનો નાશ થાય એટલા માટે આર્યોના આગેવાનો અને તેમના વશબ્દે પોતાના પૂર્વજોની પ્રાર્થના માટે સૂક્તો રચ્યા અને તેમની સહાયતા માટે પ્રાર્થના કરી. તે લોકો વિશ્વના મહાન તત્ત્વો—જેવા કે પૃથ્વી, તેજ, વાયુ, પાણી વગેરે—ને પોતાના પૂર્વજો માનતા હતા; માટે તેમની બહુ જ દિવ્ય અને ભવ્ય ભાષામાં તેમણે પ્રાર્થના કરી આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી આર્યો અને અનાર્યોનું યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું ત્યાં સુધી પ્રાસાદિક અર્થ-પૂર્ણ સૂક્તો રચાતા જ રહ્યા આ પ્રાર્થનાના સ્તોત્રોને ‘વેદ’ કહે છે. વેદ એટલે જ્ઞાન. વેદને ઠેકાણે શ્રુતિ * શબ્દ પણ વપરાયો છે.

* વેદ અપૌરુષેય છે અને તેમને આપેલું ‘શ્રુતિ’ એ નામ યથાર્થ દેખાય છે અપૌરુષેય હોવાનું કારણ કે જેમની સ્તુતિ માટે તે રચાયા તે સર્વ દેવ છે એમ માનવામાં આવે છે, અને તે કાણે રચ્યા એ કહેવું શક્ય નથી એવી માન્યતા છે તે વખતે લેખનકળા અસ્તિત્વમાં આવી ન હતી માટે વેદનું રહસ્ય થવલું દ્વારા કરવામાં આવ્યું તેથી જ તેમને શ્રુતિનું નામ આપવામાં આવ્યું હશે પારસી લોકોના દેવાધિદેવ અહુરમઝદ (અસુર મહત્) ઝરતુસ્તનો કહેલો ધર્મ જે ઝદ અવસ્તા નામના ધર્મગ્રંથમાં છે તેને ‘ઓરા’ કહે છે. ઓરાનો અર્થ શ્રુતિ એવો થાય છે ઝદનો અર્થ પણ સમગ્ર વેદ અથવા જ્ઞાન એવો થાય છે એ હપ્તરથી જણાશે કે પ્રાચીન ઇરાની

શ્રુતિ એટલે ધર્મરત્ને મુખે અવશ્ય કરેલું જ્ઞાન. એટલે વેદ એ મનુષ્યે રચેલા નથી, પણ દેવ તરફથી પ્રાપ્ત થયા છે; તેટલા માટે તેમને અપૌરુષેય કહે છે. એવા વેદ ચાર છે અને તેમનાં નામ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એ પ્રમાણે છે. એમાંના પહેલો એ બધામાં શ્રેષ્ઠ છે અને છેવટનો અથર્વણ એ બધામાં કનિષ્ઠ છે. ઋગ્વેદ એ અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં જે સંસ્કૃત ભાષા પ્રચલિત હતી તેમાં લખાયેલો છે. પરદેશના અને આપણા દેશના અનેક પંડિતોના પરિશ્રમને લીધે ચારે વેદોનાં ભાષાંતર અંગ્રેજી અને બીજી પરદેશી તથા સ્વદેશી ભાષામાં ઉપલબ્ધ થયાં છે અને તે ઉપરથી સુસંબદ્ધ એવો પ્રાચીન ઇતિહાસ પણ લખવામાં આવ્યો છે. વેદનાં મુદ્દતો જે મહાપુરુષોએ રચ્યાં અને ગાયાં તેમને ‘ઋષિ’ એ બહુ નામની સંજ્ઞા આપવામાં આવી. તેમને મંત્રદ્રષ્ટા પણ કહે છે અને તેમણે રચેલાં હંદબદ્ધ મૂત્રોને મંત્ર કહે છે.

વેદરચનાનું કામ આશરે પાંચસો વર્ષ મુધી ચાલ્યું અને તે રચવામાં અનેક ઋષિઓએ મહેનત લીધી. પુરાણ કાળમાં અનેક ઋષિઓ થઈ ગયા. તે બધાએ વેદનું રક્ષણ કર્યું અને વેદધર્મનો પ્રચાર કર્યો. હાલનો દરેક કિન્ન પોતે કોઈ પ્રાચીન ઋષિનો વંશજ છે એમ માને છે. તે હમેશાં સંધ્યા કરતી વખતે પોતાના યોગનો ઉચ્ચાર કરીને પોતાનો

અને આર્થો એક જ પ્રકારના ધર્મવિચારોથી પ્રેરિત હતા; પરંતુ દરેક ના વિચારોની દિશા માત્ર ભિન્ન હતી. મહામહી અને ખ્રિસ્તી ધર્મના લોકો પણ તેમનો ધર્મ પ્રત્યક્ષ ઇશ્વર તરફથી પ્રાપ્ત થયો એવું માને છે. તે ક્યન કરનારો એ જ તેમનો દેવદૂત, દેવપુત્ર અથવા પૈર્જનાર છે.

સંબંધ પ્રાચીન ઋષિઓ સાથે છે એનું સ્મરણ હાયમ રાખે છે. સર્વ વેદમાં મુખ્ય જે ઋગ્વેદ તેના દશ પ્રકરણ અથવા મંડળ છે. તેમાં પહેલું અને છેવટનું મંડળ અનેક ઋષિઓને હાથે રચાયેલું છે. બૃહુકુસોત્પત્ત મૃત્સમદ અને તેના વંશજોએ બીજું મંડળ, વિશ્વામિત્રે ત્રીજું, વામદેવે ચોથું, અત્રીએ પાંચમું, બારહત્તે છઠ્ઠું તથા સાતમું, કણ્વે આઠમું અને અંગીરસે નવમું એ પ્રમાણે વચલા આઠ મંડળો જુદા જુદા ઋષિઓએ રચ્યા. તેમણે જુદાજુદા તેત્રીસ જેવતાઓની સ્તુતિ કરેલી છે. પરંતુ એ સ્તુતિનું પરિણામ ‘ઈશ્વર એક જ છે’ એ બાવનામાં થયેલું છે. વેદકાળમાં એકંદરે ૯૧ ઋષિઓ ચર્ચા ગયા એવું મત્સ્ય પુરાણમાં કહેલું છે.

તે ઋષિઓનું આયુષ્ય જે ત્રણ હજાર વર્ષો કરતાં પણ અધિક હતું કે કેમ એવો સવાલ રામાયણ, મહાભારત અને બીજાં પુરાણો ઉપરક્રપરથી વાચનારાઓ તરફથી ઉપસ્થિત થવાનો મંભવ છે. એક જ ઋષિ પુરોહિતે ત્રીસત્રીસ પેઢી સુધી અત્યુક કુળમાં પુરોહિતપણું કર્યું એમ જણાય છે. આને ખુલાસો કરવો હજી નથી. એવી માન્યતા થવાનું મુખ્ય કારણ એટલું જ છે કે પ્રાચીન મહાન ઋષિઓની અનેક પ્રચલિત દંતકથાઓનો સમાવેશ જુદાજુદા ગ્રંથોમાં લેખકોએ અભિમાનપૂર્વક કરેલો છે. મહાભારતના લેખક વ્યાસ જ પુરાણોના લેખક થવાને યોગ્ય છે એમ માનીને તેની પડીના પુરાણોના લેખકોએ એ માન પણ પ્રથમ લેખક વ્યાસને

● આ ૩૩ પ્રકારના દેવો પરથી પુરાણકારોએ દેવોના મુખ્ય તેત્રીસ કરાવ્યાં કરી.

જ આપ્યું. એક જ ઋષિનું નામ અનેક પેઢી સુધી ચાલવાનું
 બીજું કારણ એ પણ છે કે મૂળ ઋષિનું નામ તેના વંશજોએ
 ઉપનામ તરીકે વાપરવાનો રિવાજ રાખ્યો. એ પ્રમાણે
 વ્યાસ, વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ વગેરે એક જ વ્યક્તિનાં નામો
 તેની શાખાના સર્વ પુરુષોએ ઉપનામ તરીકે વાપર્યાં.
 પ્રાચીન ઋષિમાંના જે મહર્ષિ વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા
 તેમનાં નામ ચિરસ્મરણીય કરવા માટે ઉત્તર તરફના દ્રુવ
 નક્ષત્રની આસપાસ ફરનારા નક્ષત્રપુંજમાંના સાત તેજ:પુંજ
 નક્ષત્રોને સાત ઋષિનાં અને એકને એક ઋષિપત્નીનું
 નામ આપવામાં આવેલું છે. તેમને સપ્તર્ષિ કહે છે.
 તેમનાં નામ કશ્યપ, અત્રિ, બારહાણ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ,
 જમદગ્નિ અને વસિષ્ઠ એ પ્રમાણે છે, અને તેમાંના વસિષ્ઠની
 પત્નીનું નામ અર્કધતી છે. આ

સપ્તર્ષિની પૂજા

ઋષિપંચમીને દિવસે સ્ત્રીઓ કરે છે. તે પૂજાથી રજોદર્શન
 વખતે કરેલાં પાપ ધોવાઈ જાય છે એમ તેઓ માને છે. એ
 ઋષિઓ હાલના લોકોની માફક ગૃહસ્થાશ્રમી હતા, પણ પારમા-
 ર્થિક લાભ સાધવા તરફ તેમનું વલણ વધારે હતું તેથી તેમણે
 ઉચ્ચ દૃષ્ટિબિંદુથી જગતના સુખ:દુ:ખ તરફ જોયું એટલું જ.
 બાકી બીજી બધી રીતે તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમી સત્પુરુષ હતા. તેમનામાં
 કેટલાએક બ્રાહ્મણ, કેટલાએક ક્ષત્રિય અને કેટલાએક વૈશ્ય-
 વૃત્તિના હતા તેની વેદ સાક્ષી આપે છે. આ ઋષિઓના
 આચારવિચારોનું નિરીક્ષણ કરીને તેમના વ્યવસાયનુસાર તેમને
 'વર્ણ', 'વ્રણ' અને 'રાજર્ણ' એવાં - અર્થપૂર્ણ નામો

પુરાણકારોએ આપેલાં છે. દાખલા તરીકે નારદમુનિની ગણતરી દેવર્ષિઓમાં અને વસિષ્ઠ કૃષ્ણાદિની બ્રહ્મર્ષિઓમાં કરવામાં આવી છે. જે પ્રમાણે પૂર્વ કાળમાં અનેક ઋષિઓ થઈ ગયા તે પ્રમાણે આધુનિક કાળમાં પણ આપણા દેશમાં અનેક પુરુષ આ પદવીને યોગ્ય થઈ ગયા. દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર, માધવરાવ રાનડે, ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે, સ્વામી વિવેકાનંદ અને તેમના જેવા કેટલાએક સત્પુરુષો ચાલુ જમાનામાં ઋષિપદે પહોંચ્યા છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, ડૉક્ટર ભાડારકર જેવા જ્ઞાનનિષ્ઠ આર્ય ઋષિઓ હજી જીવે છે. ઋષિઓની આ પરંપરા આપણા દેશમાં અવ્યાહત ચાલુ છે. તેના તરફ નજર નાખી આશાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી આપણે ભવિષ્ય કાળ તરફ જોવું જોઈએ. જે આર્ય-પુત્રોએ અને પુત્રીઓએ આપણા ધર્મનું કંઈ પ્રમતે રક્ષણ કરીને આપણી યોગ્યતા અને આપણું શીવ વધાર્યું તેમની પ્રીત્યર્થે આ

ઋષિપંચમીના દિવસ

સર્વ તરુણ અને વૃદ્ધોએ, સ્ત્રીઓએ અને પુરુષોએ પાળવો જોઈએ. તે દિવસે કથાકીર્તન, નાટકો અને વ્યાખ્યાનો કરીને પ્રાર્થના મહાતોનું રમરણ આર્યમાતાના પુત્રોને યાદ રહે એવું કરવું જોઈએ. દેહાત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને સત્ય, શાશ્વત અને સુખદાયક ધ્યેયનો વિચાર દરેક જણે કરવો જોઈએ એમ આ તહેવાર સૂચવે છે. ઋષિઓના મુણાનુવાદ ગાંધી અને તેમને જ આપણા આદર્શ માનીને ચાલીએ તો આપણું કલ્યાણ થયા વગર રહેશે નહિ. આર્ય મહિલાઓ! અજ્ઞાનને ફેંટી દબાવે જ્ઞાનના સામ્રાજ્યમાં દાખલ થાઓ. ઋષિપંચમીના મન વિશે જે કથા ઉપર આપી છે તેનો પૂર્ણ વિચાર કર્યા

પછી પણ એ પ્રત હાલની માફક જ કરવું જોઈએ એવું તમને
 લાગે છે? જેમ અમે અમુક પ્રત કરીશું જ એવી હઠ
 પકડીને બેસવું એ તમારે માટે યોગ્ય નથી તેમ આડા
 કર્મમાર્ગમાં ધકેલનારાં પ્રતો તમારા હાથે કરાવવાં એ તમારા
 પુરુષોને માટે પણ અયોગ્ય છે. માટે નકામી હઠ પકડીને ન
 બેસતાં તમારું ખરું ધ્યેય શું છે અને તમારો ખરો ધર્મ શામાં
 રહેલો છે તે બરાબર સમજી લો. આ પ્રતના મૂળમાં રહેલો
 પ્રધાન હેતુ ભુલસો નહિ. તમારા પોતાના અને તમારા પુત્ર-
 પૌત્રોના આરોગ્ય માટે રજોદર્શનને વખતે પાળવાના નિયમો
 તમે પૂર્ણ રીતે પાળો. એ પ્રમાણે વર્તવું એ તમારું કૌટુંબિક
 કર્તવ્ય છે, તમારો સ્વીધર્મ છે. તમારી દૃષ્ટિ પ્રાચીન કાળ
 તરફ ફેરવો અને તે વખતે સ્ત્રીઓની યોગ્યતા શા માટે વિશેષ
 મનાતી હતી તે બરાબર સમજી લો. પુરુષોની માફક કેટલીએક
 સ્ત્રીઓ પણ ઋષિપદે પહોંચી હતી માટે જ તેઓ વંદ્ય થઈ
 હતી તે ધ્યાનમાં રાખો. કેટલીએક આર્યદુહિતાઓએ વેદનાં
 મંત્રો રચ્યાં છે, તેા કેટલીએકે ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનમાં
 ઉમેરો કર્યો છે તે યાદ કરો. ગાર્ગી, અરૂંધતી, લોપામુદ્રા,
 મુલમા, અહલ્યા, અનસૂયા, સીતા, કૌપદી, તારા વૃંદા વગેરે
 મહિલાઓનાં નામ અજરામર કેમ થયાં તેનો વિચાર કરો.
 આજકાલ સરલાદેવી ઘોસલ, રમાબાઈ રાનડે, કાશીબાઈ
 દાનિંદકર, ચિમળાબાઈ સાહેબ ગાયકવાડ, સરોજિની નાયડુ
 વગેરેનાં નામ પ્રસિદ્ધ કેમ થયાં તેનો પણ વિચાર કરો. તેમનું
 જીવન સમજી લઈને તમારી યોગ્યતા વધારો. અહલ્યાબાઈ
 હોળકર, જિજ્ઞાબાઈ, મિરાંબાઈ, પન્ના દાસી, મુક્તાબાઈ, જના-
 બાઈ વગેરે સાધ્વીઓનાં નામથી તમને અભિમાન થવું જોઈએ.

તમે પણ તેમના જેવી થશો તો તમારે પેટે ઋષિ અને
 ઋષિપત્નીઓ અવતાર લેશે. ગૃહિણી તરીકે તમારા
 પર આવેલી જવાબદારી અને તમને સોપેલાં કાર્યો જે
 અત્યંત મહત્ત્વના છે તે યોગ્ય રીતે પાર પાડો. અધેડાના
 પાન, મૂળીયાં અથવા પંચગવ્ય આખવાથી અને છાશ, માટી
 અથવા હળદર ચોપડીને ૧૦૮ વખત સ્નાન કરવાથી તમારા
 આત્માની સદ્ગતિ થશે નહિ; તે તો ફક્ત સદાયરણુ, પરોપકાર
 અંતર્બાહ્ય શુદ્ધતાથી જ પ્રાપ્ત થશે. માટે તે પવિત્ર દિવસે
 અરૂંધતી મહા સમર્પિને નમસ્કાર કરીને તેમનો આશીર્વાદ મેળવો.
 એટલે તમારી ઉન્નતિ થશે.

જ્યેષ્ઠાગૌરી

ભાદરવા મહિનાના શુક્લ પક્ષના અંતુરાધા નક્ષત્રમાં ગૌરીનું આવાહન, જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં પૂજન અને મૂળ નક્ષત્રમાં વિસર્જન કરવાનો રિવાજ મહાગ્રાષ્ટ્ર અને દક્ષિણા હિન્દુસ્તાનમાં છે, અને તે તહેવાર જ્યેષ્ઠાગૌરી અથવા મહાલક્ષ્મીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ તહેવાર પ્રચારમાં આવવાનું કારણ પુરાણમાં એમ બતાવ્યું છે કે પ્રાચીન કાળમાં દૈત્યોએ દેવોને અતિશય હેરાન કર્યા ત્યારે સ્ત્રીઓને પોતાનું સૌભાગ્ય કેવી રીતે સચવાશે તેની ફિકર પડી. તેમણે બેગાં થઈને આ સંકટમાંથી મુક્ત થવા માટે મહાલક્ષ્મીની વિનંતી કરી. એથી પ્રસન્ન થઈને મહાલક્ષ્મીએ ઉન્મત્ત થયેલા દૈત્યોનો સંહાર કર્યો અને પોતાના ભક્તોને સુખી કર્યા. તેમ કરેલા આ ઉપકાર માટે આ તહેવાર પાળવામાં આવે છે. આ તહેવાર ત્રણ દિવસ

ચાલે છે. ગણપતિ ઉત્સવ પછી જે ત્રણ દિવસમાં જ ગૌરીની
 સ્થાપના કરવામાં આવે છે. આ તહેવાર ધણે ભાગે બાદરવા
 સુદ આઠમને દિવસે હોય છે. એ તિથિને દુર્ગાષ્ટમી પણ
 કહે છે. અનેક ઠેકાણે ગૌરી સાથે જ ગણપતિવિસર્જન
 કરવાનો ચાલ જોવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે કરીને સીઆને
 આ તહેવાર વધારે પ્રિય હોય છે. એનું કારણ એટલું જ કે
 મહાલક્ષ્મીના પૂજનથી આપણે અખંડ સૌભાગ્યવતી થઈ
 એમ તેમને લાગે છે. કેટલેક ઠેકાણે પુરુષો પણ આ
 તહેવાર પાળે છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં ગૌરીઉત્સવના આ
 ત્રણ દિવસ મોટા આનંદથી પાળવામાં આવે છે. ગૌરીપૂજનના
 પ્રકાર દેશપરતે ભિન્નભિન્ન હોય છે. કેટલાએક લોકો ધાતુની
 તો કેટલાએક લોકો માટીની મૂર્તિઓ કરી અને ઘણા લોક
 કાગળ ઉપર ગૌરીનું ચિત્ર કાઢી તેની પૂજા કરે છે. બ્રાહ્મણ
 વર્ગના યજ્ઞ લોકો આ તહેવાર પાળતા નથી. કેટલાએક
 બાદરવા સુદ ત્રીજને દિવસે સ્થાપેલી ગૌરી સામે વાયન મુકીને
 તેના ઉપર દીવા મુકે છે. આ ગૌરીને અર્પણ કરેલાં સૌભાગ્ય-
 દ્રવ્યો (કંકુ, ફણી, ચીડીયા, બંગડીઓ વગેરે)
 વાપરવાનો આજ કટલાએક દક્ષિણાત્ય બ્રાહ્મણોમાં જોવામાં
 આવે છે. તૃતીય અને ચતુર્થ વર્ષના લોકોમાં આ તહેવારનો
 પ્રચાર વિશેષ છે. કેટલાએક બ્રાહ્મણોમાં ગૌરીની પૂજા કરવાની
 પદ્ધતિ નીચે પ્રમાણે છેઃ કુંભારને ત્યાંથી પાંચ નવી માટલીઓ
 લાવીને એકમાં ધાન્ય મુકે છે અને તેની સાથે પીળા રંગના
 દોરો, ટોપરાના પાંચ વાટકાઓ અને પાંચ ખારેકો મુકે છે.
 પછી માટલીઓ એક ઉપર એક ગોઠવે છે અને સૌથી
 ઉપર ગૌરીનું મોટું જોસાડે છે. આ મોટું માટીનું, કાગળનું

અથવા નાની ઢાંકણી ઉપર રંગેલું હોય છે. તેવી જ એક
 બીજી ગૌરી કરીને પાસે બેસાડે છે. ત્રણ દિવસ સુધી ગૌરીનાં
 ગીત, પૂજા વગેરે ચાલે છે. ત્રીજે દિવસે માટલીએ
 નીચે ઉતારીને સ્ત્રીઓ ખારેક અને ટોપરાના કકડાઓ પીળા
 રંગના દોરામાં સાત ગાંઠો વાળી ગળામાં પહેરે છે. આવી
 જાતના દોરાઓ છોકરાઓના ગળામાં બાંધવા માટે પણ
 તૈયાર કરવામાં આવે છે. પછી શુભ દિવસ જોઈને તે દોરાઓ
 દૂધ અને દહીંમાં પલાળી ખેતરમાં વાવવામાં આવે છે.
 ઢાંકણના કેટલાએક લોકોમાં—કોળી, મરઠા વગેરે વર્ગમાં—તે
 દિવસ પુરુષોના મેળા નીકળે છે અને કેટલાએક તરફથી દારૂની
 દુકાનોને પોપણ મળે છે. કોળીઓનાં બેરાંઓ વસ્ત્રાલંકાર પહેરી
 ગાતાં ગાતાં અને નાચતાં નાચતાં જઈને ગૌરીને પાણીમાં
 વિસર્જન કરે છે. ગૌરી પાસે ધન, ધાન્ય, સમૃદ્ધિ, અને
 દીર્ઘાયુષ્ય માગવું એ જ આ તહેવારનો મુખ્ય હેતુ દેખાય છે.
 શક્તિપૂજના અનેક પ્રકારોમાંના જ્યેષ્ઠગૌરી એ એક
 પ્રકાર છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. ધન, ધાન્ય, સમૃદ્ધિ અને
 દીર્ઘાયુષ્ય માગનારા દેવીના ઉપાસકોએ દારૂના ધાતકી વ્યસનને
 આધીન થઈને દ્રવ્યનો નાશ કરવો તેના કરતાં વધારે દુઃખદ
 વિષય શો હોઈ શકે? મુંબઈમાં ગૌરીઉપાસકોનો બરાવો નીચલા
 વર્ગમાં વધારે છે. એવા લોકોને ધર્મનું ખરું રહસ્ય સમજાવીને
 ઠેકાણે લાવવાનો પ્રયત્ન તારદેવ પાસે રહેનારા કેટલા-
 એક લોકો તરફથી ચાલે છે એ અત્યંત આનંદની વાત છે.
 જે લોકોમાં આવા અનીતિના અને અધર્મના રિવાજ ચાલુ
 છે તે લોકોને દરેક વરસે આ તહેવારને વખતે મદ્યપાન
 વિરુદ્ધ બાપ્ત્યાન આપવાથી કાંઈ વળશે નહિ. તેમનું અગાન

દૂર કરવામાં આવશે તો સહેજે તેમની આંખો ઉઘડશે અને તેઓ ઠેકાણે આવશે. મોટે વિદ્યાપ્રચારની પાછળ પડેલા લોકોને, ખરે પ્રગતિનો માર્ગ કયો છે તે સમજાવી દેશું એટલે આખ્યાનોની આવશ્યકતા નહિ રહે.

વામનદ્વાદશી

દશ અવતારમાંનો પાંચમો જે વામન તેના નામે બાદરવ! મહિનાની શુક્લ દ્વાદશી પાળવામાં આવે છે. વામન અવતારની કથા વામન પુરાણમાં એવી છે કે પ્રાચીન કાળમાં બલિ નામનો એક વિખ્યાત ચક્રવર્તી રાજા થઈ ગયો. તે પ્રસિદ્ધ દૈત્યકુલોત્પન્ન વિષ્ણુમકત પ્રલ્હાદનો પુત્ર હતો; તે પાપબીડ અને સદાચરણી હતો. વળી, તે દાની તરીકે સર્વ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ હતો. તેણે પોતાનાં પરાક્રમથી અખૂટ સંપત્તિ મેળવી. તેની સત્તા દશે દિશામાં સ્થપાઈ હતી અને તેની રૈયત આનંદથી સુખસમૃદ્ધિ ભોગવતી હતી. દેવોને પણ તે ત્રાસ આપતો ન હતો તેથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને તેમને યોગ્ય દારણ્ય મળતું નહોતું; એટલા માટે બલિરાજનું સામ્રાજ્ય કપટથી લેવાના

વિચારથી દેવોએ તે કામ માટે અદિતિના પુત્ર વામનની યોજના કરી. તેણે બ્રહ્મચારીનો વેષ ધારણ કર્યો અને બલિના યજ્ઞ વખતે યજ્ઞસમારંભમા હાજર રહી પોતાની વિદ્વતાથી તેણે રાજાને ચક્રિત કર્યો. રાજાએ સંતુષ્ટ થઈને તેને પૂછ્યું કે “ તારે જે જોઈએ તે માગ.” ત્યારે વામને માત્ર ત્રણ પગલા ભૂમિની માગના કરી. બલિના ‘પુરોહિત શુક્રાચાર્ય’ વામનનું કપટ જાણી ગયા અને ભૂમિનું દાન ન આપવા માટે તેમણે બલિને સ્ત્રવના કરી. પરંતુ તે પહેલા જ બલિએ દાન આપવાનું કબજા કરેલું હોવાથી તેને પોતાનું વચન પાળું ખેંચી લેવું ગમ્યું નહિ. પછી ભૂમિદાન આપવા માટે વામનના હાથ ઉપર પાણી રેકતા જ વામને પોતાનું ખર્ચ વિશ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું અને ખે પગલાંમા જ તેણે ભૂમિ અને સ્વર્ગ વ્યાપી દીધા હવે ત્રીજું પગનું કયા મુકવું તે માટે તેણે બલિને સલાહ કર્યો, ત્યારે બલિએ પોતાનું શિર નમાવ્યું ને વામને તેના મસ્તક ઉપર પગ મુકીને તેને પાતાળમા પહોંચાડી દીધો. બલિનું શીય, તેનું દાન, વીરતા અને સદ્વતન જોઈને વામનને સતોષ થયો અને ‘હું તારો દારપાળ થઈને રહીશ ’ એવું તેણે તેને વચન આપ્યું. એ વચન પ્રમાણે આજ મુશ્કી તેઓ તેના દારપાળ તરીકે ઉભા છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રીતિ

બાદરવા સુદ એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવો. બપોળે વખતે વામનની પૂજા કરવી, રાત્રે તેની કથા વાચવી અને આખો દિવસ હરિષ્ઠીર્તન, વિષ્ણુનામસ્મરણ, તથા ભજનનટીર્તન કરવા. આખી રાત ઉજાગરો કરી દાદશીને દિવસે તેની પૂજા કરવી અને બ્રાહ્મણોને દાન આપવું દહીં અને દૂધ ભરીને

વાંસેણું, છત્રી, બેડા વગેરે દેાનં આપવાં અને આહારને
 બેળને કંટાવવું. એ પ્રમાણે એકાદશી અને બાદશીના
 દિવસો વિષ્ણુસ્મરણમાં ગાળવા. આ તહેવારની રૂઢિ મહારાષ્ટ્રમાં
 કેટલાએક વૈષ્ણવસંપ્રદાયી આહારોમાં જ પ્રચલિત છે.
 મહાબારમા આ તહેવારનો ઉત્સવ બહુ જ બેવાલાયક હોય છે.
 તેને 'ઓનમ્' કહે છે. મહાબારમાં તે વખતે ચોમાસું પૂરું
 થઈને ધન્યધાન્યની સર્વત્ર સમૃદ્ધિ હોય છે. ધરના દરવાજા
 ઉપર કુત્તનાં તોરણો બાંધવામાં આવે છે. રાત્રે દીયોત્સવ થાય છે.
 તે જ દિવસે નવાં કપડા અને ત્રાસણો વેચાતાં લેવાને ત્યાં
 રિવાજ છે. આ તહેવાર બધા વર્ણના લોકો પાળે છે.
 જન્મણુ વગેરે ચમા પછી રમતો રમવામાં આવે છે. તે બેવા
 માટે ગામના લોકો ભેગા થયા છે. અમુરેનું રાન્ય નજીને
 દેવાનું રાન્ય રથપાયા પછી પ્રજાની સાંપત્તિક સ્થિતિ કેવા
 પ્રકારની થઈ તે બેવા માટે તે દિવસે બલિરાંજન પૃથ્વી ઉપર
 અવતરે છે. પોતાનો વૈભવ તેમને બતાવવા માટે લોકો આ
 તહેવાર પાળે છે. ગુજરાતમાં વામનની પૂજા બાદરવા સુદ બારણને
 દિવસે ન કરતાં શ્રાવણ સુદ પાંચમને દિવસે કરવામાં આવે
 છે. તે દિવસને બળેવ કહે છે. વામને તે દિવસે બલિને પરા-
 ન્ય કર્યો એવું માનીને બલિની યાદગીરી ખાતર આ બળેવને
 તહેવાર પાળવામાં આવે છે. તે દિવસે આહારો નહીંકરે નજીને
 શ્રાવણની જેમ શરીરગુદ્ધિ કરે છે. સપ્તર્ષિની પૂજા કર્યા બાદ
 યજોપવીત ધારણ કરવામાં આવે છે અને જૂનું યજોપવીત
 તદ્દીમાં વિસર્જન કરવામાં આવે છે. નદીનું શુદ્ધ પાણી લોટામાં
 ભરીને તેનો ઋષિઓને અર્ધ આપ્યા પછી આ શરીરગુદ્ધિ
 ચણેલી ગણાય છે. ત્યાર પછી જોર આહારોના જમણા હાથને

કાંડે રાખડી* બાધે છે. આ રક્ષાબંધનનો વિધિ રાજપૂતો સુરક્ષિત રહેવા માટે ચાલુ છે. નદીપરથી ઘેર આવ્યા બાદ બાધબંધોને પણ રાખડી, બાંધવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રના ધાવણી, પોવતી પૂનમ અને વામનદાસથી એ ત્રણ તહેવારોનો થોડો થોડો ભાગ ગુજરાતના બળેવના તહેવારમાં જોવામાં આવે છે. ખરી રીતે જોઈએ તો આ દિવસને કેમ તહેવાર તરીકે ગણવું નથી. પુરાણો અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછી અનેક

પ્રાચીન ઐતિહાસિક વાતોનું રૂપાંતર

કેવી રીતે ચંદ્ર તે સમજવા માટે વામનાવતારની વાત એક દ્રષ્ટાંત હાજરો છે. આ કથાનો ખરો અને સગળ 'અર્થ' એવો છે કે દેવોની વતી વામને આવીને તેમનું બધું રાજ્ય પચાવી જોડેલા બલિ પાસે થોડી જમીન માગી. બલિ ઉદાર હૃદયનો હોવાથી તેણે દેવોની વિનંતિ માન્ય કરીને તેમને પોતાના રાજ્યમાં આશ્રય આપ્યો. પરંતુ તેનું પરિણામ એ ચંદ્ર કે દેવોએ ધીમે ધીમે તેનું આખું રાજ્ય કમજો કરી લીધું. દેવ અને દૈત્ય અથવા મુર અને અમુરોની વચ્ચે વારંવાર લડાઈઓ થતી હતી. (તેનું વર્ણન નૃસિંહાવતારની કથામાં આવેલું જ છે.) બલિ ધર્મનિષ્ઠ હોવાથી તેની પ્રજા પણ સંતુષ્ટ અને રાજનિષ્ઠ હતી. તેથી તરવારના જોર પર તેને હરાવવો એ દેવોને માટે અશક્ય હતું તેથી રાજનીતિ-શાસ્ત્રના ચતુર્વિધ માર્ગોમાં જે કપટનો ઉપાય તે થોડું દેવોએ બલિને છેતર્યો અને કાળે કરીને પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરી લીધો. આ વેદકાળ પહેલાંની વાત છે. ચતુષ્પદ બ્રાહ્મણમાં

* નક્લી મોતી, રેરામી કુલ વગેરેને રેરામના અથવા સુવરના રેરામાં પરોવે છે તેને રાખડી કહે છે.

આ પરિવર્તનનું વર્ણન સીધી રીતે આપેલું છે તે ઉપરથી પણ ઉપર આપેલા ઐતિહાસિક પુરાવાને પોષણ મળે છે. તેમાં કહેલું છે કે દેવ અને દૈત્યની વચ્ચે લડાઈ થઈ ને દેવો હાર્યા. દૈત્યોને લાગ્યું કે હવે દેવો પોતાનું માથું ઉંચું કરી શકશે નહિ. ત્યારે વિષ્ણુએ વામનરૂપ ધારણ કરીને અસુરો પાસે થોડી જમીન માગી અને દૈત્યોએ તેને રહેવા જેટલી જમીન આપવાનું વચન આપ્યું. પછી વિષ્ણુએ વિરાટરૂપ ધારણ કરીને સર્વ વિશ્વ વ્યાપી લીધું. આ વાત બન્યા પછી ઘણો વખત ગયા બાદ વેદ અસ્તિત્વમાં આવ્યા ત્યારે વેદમાં તે જ વાત બીજી રીતે લખીને વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવામાં આવી. ઋગ્વેદમાં (મં. ૧-૧૫૪-૨ અને ૩) નીચેની ઋચાઓ મળી આવે છે:—

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न मीमः कुचरोमि रिष्टाः ।

यस्याह्यु त्रिषु विक्रमणष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥

प्र विष्णवे शयमेतु मन्म गिरिक्षित उरगायाय वृण्णे ।

य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्यमेको विममे त्रिमिरित्पદેभिઃ ॥

અર્થ:—“વિષ્ણુની તેના પરાક્રમને લીધે જ બહુ સ્તુતિ થાય છે. પર્વત અને ગુફાઓમાં રહીને ઘોર પ્રદેશમાં સંચાર કરનારા સિંહની માફક તે મહાપરાક્રમી છે, અને તેના ત્રણ સર્વવ્યાપક પગલાંમાં જ વિશ્વનાં સર્વ ભુવનો સહેજે સમાઈ જાય છે. આ મનોહર કવિતા વિષ્ણુના કાન પર જાઓ. પ્રેમાળ સ્તુતિનો ભોક્તા અને જેનો યશ પૃથ્વી ઉપર પ્રસરેલો છે એવો એ વીર છે. આ એકંદર વિશ્વ ઘણું વિસ્તૃત અને બન્ય છે અને તે તેના એકલાનાં ત્રણ પગલાંમાં જ સમાયેલું છે.” મૂળ વાત ઐતિહાસિક છે અને વેદ ગાયકોએ તેનું અભિમાનપૂર્વક વર્ણન કરેલું છે; પરંતુ કાળે કરીને અદિતિ અને અદિતિપુત્રના

જાગ અર્થનો લોપ થયો અને આકાશ એટલે અદિતિ અને અદિતિપુત્ર એ જ વામન (વિષ્ણુ) એટલે સૂર્ય એવો અર્થ થયો અને ત્રણ પગવાનો અર્થ ઉદય, મધ્ય અને અસ્ત એ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો. વામનાવતારની કથાનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે. વામને બલિને પાતાળમાં ધણેલી દીધો એનો અર્થ એટલો જ સમજવો કે તેને પદ્મયુત કરી દેશમાંથી હાકી મૂક્યો. તોપણ તેણે તેનું યોગ્ય પ્રકારે રક્ષણ કર્યું અને તેની પ્રીત્યર્થે દર વર્ષે દીવાળીને વખતે મોટો ઉત્સવ કરીને તેનું નામ ચિરસ્મરણીય રહે એવું કરવાનું પણ આજ્ઞાસન આપ્યું.

હાલમાં આ તહેવારને બધી રીતે ધાર્મિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. હિંદુ લોકો ઇતિહાસનું મહત્ત્વ સમજતા નથી અને તેથી તેઓ ઇતિહાસ લખતા નથી એમ કહેલાકનું કહેવું છે. પણ એ વાત ખરાબ નથી. માત્ર જે પ્રસંગો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં લાગ્યા તેની જ યોગ્યતા વિશેષ છે એવું માનીને તત્કાલીન લેખકોએ તે નોંધી રાખ્યા. પુરાણો, રામાયણ અને મહાભારત એ તો ઇતિહાસ છે. તેમાંનો પ્રદિપ્ત અને અતિ-શયોક્તિનો ભાગ ગાળવામાં આવે તો તેમાં શુદ્ધ ઇતિહાસ જ જણાશે. વેદાત પણ આર્યોનો ઇતિહાસ છે. કૃષ્ણપદો ઉપરથી પણ તે વખતના સમાજની કલ્પના થાય છે. અહીંના લોકોમાં અનેક કારણોને લીધે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ વધતી ગયેલી હોવાથી પ્રાચીન ઇતિહાસને બધી રીતે ધાર્મિક વલણ પ્રાપ્ત થયું. વામનદ્વાદશી જેવા ઐતિહાસિક મહત્ત્વના દિવસો પણ તદ્દન ધાર્મિક તહેવાર બની ગયા તેનું પણ એ જ કારણ છે. આ તહેવાર ઉપરથી બોધ શો લઈ શકાય તે તપાસીએ. આ સર્વ વિશ્વ જેમ ચમત્કારયુક્ત છે તેમ આ વિશ્વમાં બનનારી ઘટનાઓ પણ

ચમત્કારી જો છે. પૃથ્વીને નંકરો અને જગતનો ઇતિહાસ એવું
 વિચારપૂર્વક નિરીક્ષણ કરીને તો એવું જણાશે કે પ્રાચીન-
 કાળથી તે આજ સુધીમાં જગતમાં હજારો રૂપાંતરો થઈ ગયા
 છે. રાજ્ય-તુલ્યાને લીધે નિરપરાધીઓ ઉપર જુલમ ગુજર્યો.
 'બળીયાના બે ભાગ' એ ન્યાય પ્રમાણે બલિમ લોકોએ
 નિર્બળ લોકોને પાદકંત કર્યા. આવા લોકોને દરાવવા માટે
 કોઈ વખત ઠળનો તો કોઈ વખત બળનો ઉપયોગ કરનારા
 લોકો આગળ આયા. આ પૃથ્વી ઉપર કોઈ વખત દેવોનું તો
 કોઈ વખત દાનવોનું રાજ્ય થયું છે, પરંતુ જેમનામાં સત્વગુણ
 વિશેષ હતો અને આપ-પરભાવ ઓછો હતો, જેનામાં સત્ય, ન્યાય
 અને સમતા માટે પરિપૂર્ણ આદર હતો એવાઓની સત્તા
 મુજબકારી અને સ્થાયી થઈ છે. સામ, દામ, દંડ, ભેદ
 વગેરે સીધા અને કપટના માર્ગોનો આશ્રય પ્રસંગાનુસાર
 લેવામાં આવેલો છે. વામન ઉપર કપટી નીતિનો આરોપ
 મુકનારાઓ જગતનો ઇતિહાસ તપાસી જુએ તો તેમને માલમ
 પડશે કે આ આરોપમાંથી કોઈ પણ રાષ્ટ્ર મુક્ત નથી. પરંતુ
 કુટિલનીતિ તાત્કાલિક લાભદાયી હોય તોપણ રાષ્ટ્રની ખરી
 ઉત્પત્તિ ચારિત્ર્ય ઉપર આધાર રાખે છે. રાજ્ય અને પ્રજા
 સદાચારી હોય તો જ રાષ્ટ્રનું કલ્યાણ થાય છે. બલિ પોતે શીલવાન
 હતો, પરંતુ તેની દૈત્ય પ્રજા આમુરી વૃત્તિની હતી અને
 દેવોને ત્રાસ આપવામાં મણા રાખતી નહોતી. તેનું ફળ તેમને
 મળ્યું. શીલવાન બલિનું નામ અન્નરામર થયું, પરંતુ તેના જોર
 પર ઉન્મત્ત થઈને ઉધે રસ્તે ચાલનારા દૈત્યોનો આખરો
 પરાજય થયો, એ જાણીને દરેકે આમુરી વૃત્તિનો ત્યાગ કરવો
 જોઈએ એ જ પ્રગતિનો માર્ગ છે. એ જ માર્ગે સર્વ સાધુ,

શાની જન તથા સર્વ મહતો ગયા છે. એ જ માર્ગે આપણે
આર્યોએ પણ જવું જોઈએ. આપણે આ વામનદાદશીના
તહેવાર ઉપરથી આટલું શીખીએ તોપણ આ તહેવાર
રૂઢ થયાનું સાર્થક થશે

અનંત ચતુર્દશી

અનંત ચતુર્દશી એ તહેવાર નથી, પણ એક કામ્ય વ્રત છે. કુલાચાર હોય તો અથવા સંકેત્ય કરેલો હોય તો જ તે પાળવામાં આવે છે. આ વ્રતનો મહિમા શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યો હતો અને તેની પાસે આ વ્રત કરાવ્યું હતું એવું મહાભારતમાં કહેલું છે. આ વ્રતની ઉત્પત્તિ વિશે એવી કથા છે કે પ્રાચીન કાળમાં સુમંતુ નામના એક બ્રાહ્મણને સુશીલા નામની એક દેવતા હતી. તેની ઓરમાન માતાએ તેને ત્રાસ આપ્યો તેથી વિવાહ પછી તે પોતાના પતિ કૌંડિણ્યઋષિ સાથે અરણ્યમાં ચાલી ગઈ. તે વખતે આ પતિપત્ની અત્યંત દરિદ્રાવસ્થામાં દિવસ કાઢતાં હતાં. પતિ સાથે અરણ્યમાં ફરતાં એક વખતે

સુશીલાએ કેટલીએક સ્ત્રીઓને લાલ ગંગનાં વસ્ત્ર પહેરીને કલશ-
 પૂજા કરતી જોઈ. તેમની પાસેથી તે વ્રત સમગ્ર તેણે યથામતિ
 અને બક્તિપૂર્વક તે આચર્યું તેના જ્ઞાન તરીકે તે દેવતા-
 ને વૈભવ પ્રાપ્ત થયો. પછી તેણે ઐશ્વર્યદાયી અને ત પ્રીત્યર્થ
 ધાગ્યું કરેલો ચૌઃ ગાઠવાળો દોરો પોતાના પતિને બતાવ્યો
 અને અનંતની કૃપાથી જ આપણને વૈભવ મળ્યો છે એમ કહ્યું.
 તેની આ વાત કૌંડિણ્ય ઋષિને પસંદ પડી નહિ ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિનો
 આધાર કંઈ મત પર નથી, પણ હૃદયમયી જ આપણને
 ઐશ્વર્યનો લાભ થયો છે એવું તેણે કહ્યું અને તે અનંત વ્રતનો
 દોરો તેણે અગ્નિમા નાખી દીધો. એથી તેનો વૈભવ નષ્ટ થયો
 અને તે અનંતની પાછળ ઘેસો બન્યો. એકવાર પણ અનંતના
 દર્શન થાય એટલા માટે તે જગલમાં બટકતો હતો. એવામાં ઉત્કૃષ્ટ
 કૃષ્ણાથી બરેલું એવું એક આબાનું ઝાંક તેણે જોયું, પણ તેની
 આસપાસ એક પણ પક્ષી ફરકતું નહોતું. આગળ જતા તેણે
 જોયું કે એક બળદ, વાછરડા અને ગાય ભરપૂર ચારો જતા.
 પણ ચગતા નહોતા. વધારે આગળ જતા તેણે એ તળાવ જોયા,
 પરંતુ તેનો ઉપયોગ કરનાર કોઈપણ નજરે દેખાયું નહિ.
 પછી એક હાથી અને એક મધેડો તેના જોવામાં આવ્યા.
 આ સર્વ જ્ઞા, સરોવર અને પશુઓને તેણે અનંતના દર્શન
 કેરી રીતે યશે તે પૂછ્યું, પરંતુ તેઓ તે સંબંધી કંઈ બોલ્યા
 નહિ. આખરે નિરાશ થઈ તે જમીન ઉપર પડ્યો, એટલામાં
 બક્તિવશ અનંત પ્રકટ થયા અને વગ્દાન આપ્યું કે તારો
 પૂર્વ વૈભવ તને પ્રાપ્ત થશે તે જ વખતે તેણે કૌંડિણ્યને કહ્યું
 કે “ તને રસ્તામાં મળેલો આજો એક વેદ્ય બ્રાહ્મણ હતો,
 પણ વિદ્યાદાન ન કરવાથી તેની આ દુર્દશા થઈ. અગદ એ

ગયા જન્મમાં દાનધર્મપરાડમુખ ધનિક હતો અને મનુષ્ય
સામાધાન કરવા પુરતું એકબીજાને દાન કરનારી પૂર્વ જન્મની
આ બે બહેનો સરોવર રૂપે છે. ગધેડો અને હાથી એ પ્રકારે
તારા ક્રોધ અને ગર્વના સૂચક છે. આપું સ્પષ્ટીકરણ થતાં જ
તેણે અનંતની દયા માગી એટલે તે શરીરથી વૈભવસંપન્ન થયો.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ તથા રૂઢિ

બપોરને સમયે સુશોભિત મંડપમાં શુદ્ધ પાણીથી
બરેલો તાંબાનો ઘડો સ્થાપન કરવો. તેને બે પંચીયાં
બાંધવાં અને દર્શનો શેષ તૈયાર કરી મુકવો. ઘડો
હિપરના પાત્રમાં મોહિની સાથે અનંતની પ્રતિમા અથવા
સાલિગ્રામ સ્થાપન કરીને થોડશોપચારે તેની પૂજા કરવી. તેવી
જ રીતે ચૌદ ગાડોવાળા રેશમી દોરાની પણ પૂજા કરવી.
રાત્રે વૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, કથાશ્રવણ વગેરે કરીને અનંતની સેવા
કરવી અને પૂજા પૂરી થયા પછી બ્રાહ્મણોને પઠવાનનું વાચન
અને દક્ષિણા આપવાં. એ પ્રમાણે ચૌદ વરસ સુધી વ્રત કરવાથી
હસ્તિત હેતુ સિદ્ધ થાય છે. અનંતવ્રત શેષ પ્રિત્યર્થ છે અને
દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં વૈષ્ણવ લોકમાં તેનો વિશેષ પ્રચાર છે.
બંગાળામાં પણ એ વ્રત આચરનારા લોકો છે, પરંતુ ત્યાં તે કૃષ્ણ
પ્રીત્યર્થ પાળવામાં આવે છે અને તે દિવસે અનેક પ્રકારનાં
ફળો અને મિઠાઈ કૃષ્ણને અર્પણ કરવામાં આવે છે. આ વ્રત
ચૌદ વર્ષ સુધી પાળવામાં આવે તો વિષ્ણુલોકની પ્રાપ્તિ થાય
છે એવું ત્યાંના લોકો માને છે. હાલમાં સત્યનારાયણનું માહાત્મ્ય
વિશેષ વધ્યું છે અને મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં તે વધારે
માન્ય થતું ચાલ્યું છે. મુંબઈમાં તો સાર્વજનિક સત્યનારાયણ
સુધી લોકો આવી પહોંચ્યા છે. સર્વ

૧૦.] ॥ કામ્ય કર્મોના ત્યાગે '

કરીને નિષ્કામ મુદ્ધિથી જગતના સર્વ વ્યવહાર કરવા એવું કહેનાર શ્રીકૃષ્ણ, જગતના સુખદુઃખ તરફ નિરપેક્ષ વૃત્તિથી જોનાર ધર્મરાજ પાસે આ વર્ત કરાવે એ સંભવનીય નથી. મહાભારતમાં ધણો ભાગ પ્રક્ષિપ્ત છે તેમાનો જ આ અનતનત વિષેનો ભાગ છે એનો વિધાન શોધકોનો મત છે. કેવળ મતાચરણથી મનકામના સિદ્ધ થતી હોત તો સાત અક્ષૌહિણી સૈન્યની મદદથી પોતે સારથીપણું સ્વીકારીને પાડવોની વતી સમરાગણ પર જવાની તસ્દી શ્રીકૃષ્ણે લીધી ન હતી હાલના કાળમાં અગ્નિતત્વમાં આવેલા સત્યનારાયણ, સત્યનાયક વગેરે મતોના જેવું જ અનત વત છે અને તેના ઉત્પત્તિ કર્તાઓએ જેમ તેનો સમઘ પુરાણકાળ સાથે જોડ્યો તેમ અનતવતનો સંબધ શ્રીકૃષ્ણની સાથે જોડી દીધો હશે એ નિર્વિવાદ છે આવા નતો કેટલેક અંશે ઇશ્વર ઉપગ્ની શ્રદ્ધા ઓછી કરવાને અને મનુષ્યને નાહિમત કરવાને કારણે જુલ થાય છે, કારણકે માનતા પ્રમાણે કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો મનુષ્ય ઇશ્વરની શક્તિ વિષે સાગદ્ર બને છે, એટલું જ નહિ પણ તે દેનવાદી બનીને દંડ પ્રયત્નનું મહત્ત્વ જૂલી જાય છે આર્થ કહેવડાવનારાઓએ ધર્મની બામનમાં નિષ્કામ ભક્તિ કરવા તરફ અને મન ઇશ્વરમય કરવા તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ ઉપની કથામાં સર્વ અસમદ્ધ અને પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન સાથે મેળ ન ખાય એવા જે વિધાનો છે તે ઉપગ્ની આ નતની કથા ગ્યનારને કોઈ પણ ઉપાયે સાક્ષાત્ક દૃષ્ટિથી તેનું મહત્ત્વ વધાવનારો પિયાર હતો એવું સિદ્ધ થાય છે પુનર્જન્મના વિધાન મુજબ કોઈ પણ જીવ આમો અથવા સરોવર યમને પુનર્જન્મ પામે એ અશક્ય છે તેમનો જન્મ પ્રાણીઓમાં જ

ચવાનો. ગધેડો સહનશીલ હોય છે અને હાથી ખુદ્ધિશાળી હોય
 છે. આ ક્રયામાં તેમની તુલના રાગ અને ગર્વ સાથે કરી છે.
 પંચતંત્રની વાતો ઉપરથી જે પ્રમાણે બોધ લઈ શકાય છે
 તે જ પ્રમાણે અનંત વ્રતની કથા ઉપરથી પણ બોધ લઈ શકાયો.
 તે એટલો જ કે અનંતની કૃપા વગર જગતમાંના કોઈપણ
 સ્થાવર જંગમ પદાર્થને પૂર્ણવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.
 આંખાને અનંતની કૃપાથી માધુર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. સરોવરનો જન્મ
 મળેલી ખેડેનોએ પરાપકાર અને સદ્ધર્મની ખરી દિશા, જોખમી
 હોત તો તેઓ નિરપયોગી જલાશય થઈને પડી ન હોત.
 ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખ્યા વગર કરેલાં કર્મોનું ફળ તેમને આવી
 રીતે મળ્યું. વિદ્રુતા હોય છતાં તેનો લાભ જે બીજાને આપતો
 નથી તેની દશા ઉપર જણાવેલા બળદની માશક થવાની છે.
 અનંતનો વાસ સર્વત્ર છે અને તેની કૃપાથી જ સર્વ જગત
 ચાલે છે તથા જેમનામા ઉત્તમ ગુણ નથી તેમનામાં અનંત
 અથવા ઇશ્વર સમાયેલો નથી એવું અનંત વ્રત કહે છે.

અનંતવ્રતની રખીયા બાંધનારાઓએ બીજી એક વાત
 ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. અનંત એ પરમેશ્વર છે. અને સર્વ
 પદાર્થોનો નાશ થાય તોપણ આખરે જે કાંઈ શેષ રહે છે તે
 કાળ રૂપી શેષનું આ વ્રતમાં અધિષ્ઠાન કરવામાં આવે છે.
 અનંતની રક્ષા તેની અદ્ભુત શક્તિ દર્શાવે છે અને તે શક્તિના
 સૂત્ર ઉપર હિંદુ ધર્મે માનેલા ચૌદ બ્રુવનોને ગાઠાને રૂપે મણિ
 પ્રમાણે ગ્રથિત કરેલા છે. આવા આ પરમ સમર્થ અનંતનું
 રમરણુ સદાસર્વદા રાખવા માટે વ્રતસ્થ થઈને હાથમાં ચક્ર
 કંઠણુ પ્રમાણે બાંધેલા દોરાને જાળે એવું વર્તન રાખવાનો
 અનંતના દરેક ઉપાસકે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એટલે કાલાતીત
 જે અનંત તેનામાં જ તે લીન થઈ જન્મમરણના દેરામાંથી
 કાયમનો છુટકો-અર્થાત્ તેને પરમપદની પ્રાપ્તિ થશે.

મહાલય પક્ષ

સ્વેદ બાદગ્વા મહિનાનો મૃધ્વપક્ષ પિતૃદાયને માટે અત્યંત યોગ્ય છે એવું શાસ્ત્રપરોએ કહ્યું છે. હાલમાં તે 'પિતૃપક્ષ' અથવા 'મહાલય પક્ષ'ના નામથી ઓળખાય છે. હિન્દુ ધર્મની ગ્યના પિતૃભક્તિના પાયા ઉપર ઘેરાયેલી છે અને તેની ગ્યના કળનાગઓએ સૂક્ષ્મ વિચારપૂર્વક આપણા કર્તવ્ય-કર્મની દિશા ગતી મુકી છે દેહથી અળગા શાશ્વત અને નિર્લેપ આત્માની સત્તા અને મગ્ન પૃથ્વીની સ્થિતિની કલ્પના ઉપર અનેક સસ્કાર અસ્તિત્વમાં આવેના છે હિન્દુ અને પાગરી ધર્મમાં પ્રચલિત અત્યેષ્ટિ સસ્કાર, તેમની પછી કરવામાં આવતી ક્રિયા, આદ્યકાર્ય વગેરે સર્વ ઉપની કલ્પનાથી જ રૂઢ થયા છે આત્મા દેહથી અગ્રો છે જ નહિ એવું 'ધર્મનું'

મત હોય તો આવા સંસ્કાર રૂઢ થવા શક્ય નથી. પુન-
ર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ ન રાખનારા ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન
ધર્મમાં શ્વાદ્ધ જેવા ધર્મવિધિ પ્રચલિત નથી. હિંદુ ધર્મ
પુનર્જન્મનું પ્રતિપાદન કરે છે અને જેમ મૃત્યુ પછી જીવાત્માને
કર્માનુસાર ઉત્તમ, મધ્યમ અથવા કાનટ યોનિમાં જન્મ
પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સારાં નરસાં કર્મ પ્રમાણે 'તેને સ્વર્ગ
અથવા નરકવાસ મળે છે એવું મનાય છે. 'ક્ષીણ પુણ્યે મર્ત્ય-
લોકં વિશંતિ' એ ન્યાયે—પુણ્યસંચય એ જ સ્વર્ગમાં જવાને
અને ત્યાં રહેવા માટે સાધન છે અને તેના વ્યય થતાં જ
પ્રાણી મૃત્યુશોક પર જન્મ લે છે એવું ગીતાવાક્ય
છે. સ્વર્ગમાં ચડવું અથવા મૃત્યુશોકમાં કિતરવું એ
માર્ગને ઉપનિષદ્ધારોએ 'પિતૃયાન' એવું નામ આપેલું છે, અને
જે માર્ગને લીધે જીવ જન્મમંરણના ફેરામાંથી કાયમનો છૂટે
છે તે માર્ગને દેવયાન કહે છે. આ

દેવયાન અને પિતૃયાન

વિષેની માહિતી છાદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, મુંડક વગેરે
ઉપનિષદોમાં અને ગીતા, ભાગવત વગેરે પ્રાચીન અને અર્વાચીન
ગ્રંથોમાં મળે છે. બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં તે માહિતી "ધણ જ
વિસ્તારપૂર્વક આપેલી છે. દેવયાનના અર્થમાં પ્રદાશનો ભાવ
જતાવેલો છે.

દેવયાનના જોડીયાં ચન્દ્ર ૧ દેવપથ, ૨ બ્રહ્મપથ, ૩
સૂર્યમાર્ગ, ૪ વિરજમાર્ગ, ૫ જ્ઞાનમાર્ગ, ૬ વિદ્યુન્માર્ગ, ૭
અર્ચરાદિ માર્ગ, ૮ નિવૃત્તિમાર્ગ અને ૯ શ્રેયમાર્ગ છે.
પિતૃયાન એ પ્રદાશનો અભાવ અથવા અજ્ઞાનનું સંચક છે
અને તેના જોડીયાં ચન્દ્ર ૧ ધૂમ માર્ગ, ૨ ચંદ્રમાર્ગ, ૩
કર્મમાર્ગ, ૪ પિતૃપથ, ૫ સંસ્કૃતિમાર્ગ, ૬ શ્રેય માર્ગ, અને

૭ પ્રવૃત્તિમાર્ગ છે. આ બે માર્ગનો સ્વીકાર કરવાથી બિન ક્ષેત્ર
 પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાથી દેવયાન માર્ગની પ્રાપ્તિ
 થાય છે અને તે પગલે પગલે આક્રમવો પડે છે. અગ્નિ, તેજ,
 દિવસ, શુક્રલપક્ષ, ઉત્તરાયણના ૭ મહિના, દેવલોક, આદિત્ય-
 લોક, ચંદ્રલોક, વિદ્યુત્લોક અને છેવટે બ્રહ્મલોક એ પ્રમાણે
 દેવયાનના મુકામો છે. છેલ્લે પગથીયે પહોંચેલો બ્રહ્મજાની પુરુષ
 પુનર્જન્મ પામતો નથી. પિતૃયાન માર્ગનો સ્વીકાર કરનારા
 લોકો ધ્રુમલોક, રાત્ર, કૃષ્ણપક્ષ, દક્ષિણાયનના ૭ મહિના,
 પિતૃલોક, આકાશ અને છેવટે ચંદ્રલોકમાં જન્મને પહોંચે છે.
 જીવાત્માઓ ચંદ્રલોકમાં પહોંચ્યા પછી ત્યાંથી સ્વર્ગલોકમાં
 જાય છે. ત્યાં પુણ્ય ખૂટે કે તરત નીચે ઉતરતા ઉતરતાં સ્વર્ગમાંથી
 ચંદ્રલોક, ત્યાંથી આકાશ, વાયુલોક, મેઘ, વૃષ્ટિજલ, વનરપતિ,
 અન્ન અને ત્યાંથી પિંડરૂપે પુનર્જન્મ પામે છે; એવો આ
 પ્રવૃત્તિમાર્ગ છે. તે લોકના નામ જુદી જુદી જાતનાં હોય છે;
 નોપણુ સામાન્ય રીતે ઉપજી વર્ણન વિશેષ માન્ય થયેલું રેખાય
 છે. ચંદ્રલોકમાં પિતરો પહોંચ્યા પછી ત્યાં તેઓ અમૃતાન્નનું
 અવન કરીને નિર્વાહ કરે છે. આ અમૃતાન્ન ચંદ્રકલાની સાથે
 કૃષ્ણપક્ષમાં ક્ષીણ થતું જાય છે. માટે કૃષ્ણપક્ષમાં અહીંથી
 તેમના વંશજોએ અન્ન પહોંચાડવું જોઈએ, અને એટલા માટે
 જ શ્રાદ્ધની અને પિંડાદકની યોજના કરી છે. આમાસને દિવસે
 તે પિતૃકાર્મ અવસ્ય કરવું જોઈએ એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.
 મનુષ્ય મરી ગયા પછી એક વરસે ચંદ્રલોકમાં જન્મ પહોંચે છે.
 ત્યાંસુધી જીવાત્માને અન્નોદક પહોંચાડવા માટે મૃતના નામથી
 શ્રાદ્ધ કરવું જોઈએ. (ગરુડ પુરાણ) એક વર્ષ પછી મૃત જીવ
 પિતૃસ્વરૂપ થાય છે.

આદ્યના કાળ

જુદા જુદા કહેલા છે. એ વિશે વિષ્ણુ પુરાણમાં આપેલી માહિતી (૩-૨૫-૨૪) એવી છે કે દરેક અમાસે અને અષ્ટમીને દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું જોઈયે. તે ઉપરાંત યોગ્ય દ્રવ્ય, અને સત્પાત્ર બ્રાહ્મણ મળે તો વ્યતિપાત, અયનસંક્રાંતિ, વિપુલ-સંક્રાંતિ, ચંદ્રસૂર્યચંદ્રણ અને દરેક સંક્રાંતિને દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું. અમાસને દિવસે પુષ્ય, આર્દ્રા, પુનર્વસુ વગેરે નક્ષત્રોના યોગ વખતે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે તો પિતરો વિશેષ તૃપ્ત થાય છે. વૈશાખ શુદ્ધ ૩, કારતક શુદ્ધ ૯, બાદરવા વદ ૧૨ અને માઘ મહિનાની અમાવાસ્યા એ ચાર તિથિઓ યુગાદિની સંજ્ઞા છે અને તે વખતે શ્રાદ્ધ કરવું એ અત્યંત શ્રેયસ્કર છે; કાંચકે તે વખતે બધા પિતરો યમલોકમાંથી પૃથ્વી ઉપર આવે છે એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. 'દિન દિને ગયા તુલ્યમ્' એ ન્યાયથી દરેક દિવસે કરેલું શ્રાદ્ધ ગયાક્ષેત્રમાં કરેલા પિતૃકાર્યની સમાન પુણ્યદાયક છે; પરંતુ દરોજ આવ્યાં શ્રાદ્ધો ન કરતાં જે તિથિએ બાપ મરી ગયા હોય તે જ તિથિએ મદ્દાક્ષય શ્રાદ્ધ કરવાનો રિવાજ છે. માટે અમાસને દિવસે સર્વ વર્ણના લોકો પિતરો માટે કાગવાસ આપે છે. શ્રાદ્ધને વખતે ગુરુ અંતઃકરણ, પવિત્ર દ્રવ્ય, પ્રદક્ષિણ કાળ, નિર્દોષ વિધિ, શાસ્ત્રોક્ત સત્પાત્ર બ્રાહ્મણ અને અનન્ય બક્ષિતથી મનુષ્યને હૃદ્ધિત રજા ગ્રામ થાય છે. દરેકે શક્તિ અનુસાર શ્રાદ્ધકાર્ય કરવું જોઈયે. બ્રાહ્મણ અને બીજાઓને યથાશક્તિ અન્ન અને દ્રવ્યદાન આપવું જોઈયે. કાંઈપણ આપવાની શક્તિ ન હોય તો એક દિવસનો ચારો ગામને નાખવો જોઈયે. તેટલું કરવું. પણ શક્ય ન હોય તો જંગલમાં જઈને સૂર્ય તરફ બગલ દ્વાડી કરવી અને

પિતરોને હૃદયેથી નમસ્કારપૂર્વક કહેવું કે “મારી શ્રાદ્ધ કરવાની
 શક્તિ નથી માટે પિતરોને હું નમસ્કાર કરું છું. મારી ભક્તિથી
 પિતરો તૃપ્ત થાઓ” શ્રાદ્ધને માટે કેવા આહ્વાણને બોલાવના
 તે વિશે પુરાણકાર અને શાસ્ત્રકારોએ ઉત્તમ નિયમ કરી
 આપેલા છે એને તે મનનપૂર્વક પાળવા જેવા છે તેમ કન્યાથી
 આજ્ઞાપતી જેમ દ્રવ્યનો દુરુપયોગ ન થતા સદ્દર્શનમાં તેના
 ઉપયોગ થશે ને યોગ્ય જ આહ્વાણ સમાજમાં પૂજ્ય થશે
 વેદવેદાંગો, ગાણનારો, વેદવિહિત કર્મ કરનારો, સદાચારસપ્ત,
 યોગાભ્યાસી, ઋત્વિજ, વિદ્વાન, મુશિક્ષિત, સત્તનિષ્ઠ અને
 બધી રીતે પવિત્ર એવો આહ્વાણ શ્રાદ્ધપ્રસંગને માટે યોગ્ય છે
 અશિવિન, નીચ પ્રવૃત્તિનો, કુકર્મ અને અનિષ્ટ કરનારો, દ્રાહી
 ધર્મબાહ્ય આચરણથી ઉદ્ગનિર્નાહ કરનારો, દ્રવ્યની આશાથી
 દેવપૂજા કરનારો, આમોપાધ્યાય, માત્રાપનો ત્યાગ કરનારો
 એવા આહ્વાણને શ્રાદ્ધને વખતે બોલાવવો નહિ. શ્રાદ્ધને વખતે
 કાંઈ બૂખ્યો અતિથિ અથવા સન્યાસી આવે તો તેની પૂજા
 કરીને તેને જમાડવો. શુભગતમાં મહાનય પત્ર પાળનામાં આવે
 છે બાદગા વદ હ ને ડોલી નોમથી ઓળખે છે મા વિધના
 થઈને અથવા સધવા મરી ગયેલી હોય તોપણ તે દિવસ
 તેનું શ્રાદ્ધ કરવાનો ગિનાજ છે કાળિયાવાડમાં “નાનામોનાની
 તોરશનો” દિવસ પાળવામાં આવે છે તે દિવસે જે નાના
 છોડગઓ મરી ગયેલા હોય તેમની ખાનગ કાગવાસ આપવામાં
 આવે છે. મહારાષ્ટ્ર, શુભગત અને મળિયાવાડમાં ધાયન
 ચર્તુદશીને દિવસે જખમી થઈને મરી ગયેલા માણુઓનું શ્રદ્ધ
 કરવાનો ગિવાજ છે.

આદ્વની આવશ્યકતા

ઉપર કહેલા વિવેચન ઉપરથી આદ્વની કલ્પના મૂળ કપા વિચારથી ઉદ્ભવી તે જણાઇ આવશે. જે પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં જાણી, ચાર્વાક વગેરે લોકોને પિતરોને મૃત્યુલોકમાંથી પિંડ પહોંચાડવાની કલ્પના યોગ્ય દેખાતી નહોતી તે જ પ્રમાણે આજે પણ કેટલાએકને આ આદ્વની શ્રદ્ધિ અજ્ઞાનમૂલક અને જંગલી લાગે છે. આ પદ્ધતિ ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠવાને માટે કેટલેક અંશે પુરોહિતોનો વર્ગ જવાબદાર છે એવું કહેવામાં દરકત નથી. ગયા, કાશી, ગોકર્ણ, કુંભકોણમ, રામેશ્વર વગેરે ક્ષેત્રોમાં પિતૃકાર્ય કરવું વિશેષ લાભદાયક છે એમ માનવામાં આવે છે, પણ તે ઠેકાણે શ્રદ્ધાથી જનારા માત્રાણુઓને ઘાંટવાને ઢાંપી રહેલા બિંદુઓને જોઇએ ત્યારે અમારા કથનની યથાર્થતા જણાઈ આવે છે. પ્રેતસંસ્કાર અને ઉત્તરક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારાઓનો હેતુ એક કારે જ રહી ગયો અને આ બાબતને બહુ જ વિચિત્ર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઇ ગયું. મૃત્યુની દરકાર કરવી નહિ એવું જે આર્યોએ કહેલું છે તેમના જ વંશજોએ શ્રાદ્ધ અને અંત્યેષ્ઠિ જેવા સંસ્કારોને બચાવે રૂપ આપ્યું. તેથી મૂળ હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. આ બાબતમાં યોગ્ય સુધારો કરીને આ સંસ્કારો સાદા, ઉપાધિરહિત અને ઉચ્ચ કોટિના કરવા જોઇએ. શ્રાદ્ધનો મૂળ અર્થ 'શ્રદ્ધાથી આપેલું' (શ્રદ્ધયા દીયતે) એવો છે માટે જેમણે આપણને જન્મ આપ્યો, જેમની કૃપાથી આપણે નાનાથી મોટા થયા, જેમણે આપણા કલ્યાણ માટે પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યો, તે પિતરો માટે પ્રેમથી સત્પાત્રે યથાશક્તિ દાન કરવું એ જ ખરું શ્રાદ્ધ છે. તેમની આખર વધે એવું વર્તન રાખવું તેને જ આપણે પિંડદાન અને તિર્થતર્પણ કહીશું.

આસો મહિનો

આસો એ ચોમાસાનો છેવટનો મહિનો છે અને તેમાં પાળવાના જે તહેવારો છે તે બધાને ઋતુપરત્વે વર્ષાઠાસોત્સવનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. આ મહિનામાં દશમી, એકાદશી અથવા પૌર્ણિમા એમાંના કોઈ પણ દિવસે કાર્તિકસ્નાનનો આરંભ કરવો. કોઈ પણ તીર્થ પર રહી પરોઢીયામાં એક મહિના સુધી કાર્તિકસ્નાન કરવું એવું ધર્મસિંધુમાં કહેલું છે. આ મહિનામાં મહત્વના તહેવારો દશેરા, કોમ્ભગરી પૌર્ણિમા અને દીવાળી આવે છે. ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ આસો શુદ્ધ ૧૦થી વદ ૪ સુધી દશરથ લીલાવત પાળે છે. આસો વદ ૪ને દિવસે અપવાસ કરે છે; સાંજે તારાનું દર્શન કર્યા પછી પાણી પીયે છે અને ચંદ્રનું દર્શન થયા બાદ બોજન કરે છે.

નવરાત્ર મહોત્સવ

અનાડ્ડવારેણ માલિન્ય અત્યાચારેણ મૂર્ખતા ।

વિચારાડ્ડવારયોર્થિગઃ સદાચારઃ સ ઠય્યતે ॥

માઈડેય પુરાણમાં દેવીમાહાત્મ્યમાં કહેલું છે કે જગતમાં જ્યારે તામસી અને રૂઝ વૃત્તિના લોકો પ્રબળ થઈને સાત્ત્વિક, ઉદાર અને શાન્તચિત્ત લોકોને ત્રાસ આપે છે ત્યારે તેમના હાથથી સંસ્કૃતિને છોડીને તેમને શરીયી સુખાસન પર બેસાડવા માટે પગ્મ સમર્થ એવી શક્તિદેવી વારંવાર અવતાર ગ્રહણ કરે છે. દેવીના આવા અનેક અવતાર થયા છે. તેણે કરેલા મહાન કૃત્યોની સ્તુતિ કરીને ભક્તજનોએ જ્યારે પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રેમ અને આદર પ્રશન્નાના શબ્દમાં વ્યક્ત કર્યો ત્યારે એક વખતે દેવીએ એવું અભવવચન આપ્યું કે “અહો ભક્ત” હું તમારા મરણથી માટે સદૈવ તત્પર રહીશ. સંકટ સમયે અનન્યભાવથી મારે શરણ આવશો કે તરત હું પ્રગટ થઈને

તમને દુઃખમુક્ત કરીશ હું તમારા ઉપર હમેશા પ્રસન્ન રહું
માટે દરેક આશ્વિન શુકલ પ્રતિપદાથી નવ દિવસ ઘટપૂજા,
હોમહવન વગેરે વિધિઓથી મારું પૂજન કરજો. મારા ઉપર
અચલ નિષ્ઠા રાખીને સંકટ સમયે જે મારી દરજ્યા માગશે
તેમના કલ્યાણ માટે હું સદૈવ તત્પર રહીશ.” આ ઉપરથી
નવરાત્ર પાળવાનો રિવાજ પ્રચલિત થયો.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

સર્વ માનવજાતિને દેવીનવરાત્રોત્સવ કરવાનો અધિકાર
છે. આ વિષે શાસ્ત્રકારોએ વર્ણુ અથવા લિંગભેદ રાખેલો
નથી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને રહેઝછો એ સર્વને
આ ઉત્સવ કરવાની શાસ્ત્ર-સંમતિ છે. માત્ર વર્ણુભેદ પરત્વે
તેનો વિધિ ભિન્ન હોય છે. બ્રાહ્મણોએ સાત્ત્વિક, બીજા દિવસે
(મધ્યમાંસાર્પણ યુક્ત) રાજસ તથા શૂદ્ર અને રહેઝછોએ મંત્રહીન
તામસ પૂજા કરવી. પ્રતિપદાને દિવસે ઘટસ્થાપના કર્યા પછી
નવમી સુધી સમયતીનો જપ, દેવીભાગવતનું સ્મરણ, અષ્ટ
દીપ, પુષ્પમાલા સમર્પણ, ઉપવાસ—નકારડો અથવા એક
લુકતપત, સૌભાગ્યવતી ઓઝો અને કુમારિકાઓને ભોજન
અને તેમની પૂજા, છેવટને દિવસે હોમહવન અને બલિસમર્પણ
વગેરે કર્મો કરીને દેવીને સંતુષ્ટ કરવી. ઘટની પાસે નવું ધાન્ય
વાવવું અને તે વિસર્જન કર્યા પછી તેના રોપા પ્રસાદ તરીકે
શિરપર ધારણ કરવા. પાંચમને દિવસે હપાંગલલિતા દેવીનું
પત કરવું. મૂળ નક્ષત્રમાં સરસ્વતીનું આવાહન, પૂર્વોષાદામાં
પૂજા, ઉત્તરાષાદામાં બલિદાન અને શ્રવણનક્ષત્રમાં વિસર્જન
કરવું. આસો શુદ્ધ આઠમ તથા નોમને મહાતિથિ માને

છે. દેવીનવરાત્રનો જે વિધિ શાસ્ત્રમાં કહેલો છે તે મુજબ
 બેઠે આ ઓઞ્છવ બધે ઠેકાણે પાળવામાં આવતો નથી, તો-
 પણ સાધારણ રીતે હિન્દુસ્તાનમાં દરેક કુટુંબમાં આ દિવસોમાં
 દાઈપણ પૂજા કરવામાં આવે છે. કુલાચાર મુજબ એ પૂજનો
 વિધિ સાર્વિક અથવા રાજસ હોય છે. દેવીના સર્વ દેવાલયોમાં
 નવરાત્રમાં મોટો ઓઞ્છવ ચાલે છે. ગુજરાતમાં કુલાચાર મુજબ
 નોરતાં કરવામાં આવે છે અને ઘટસ્થાપના થાય છે, પરણેલી
 સ્ત્રીઓ ચોથ અથવા આઠમનો એકાદ ઉપવાસ કરે જ છે
 અને કુસેરે ખાય છે. ગુજરાત અને ઠાડીયાવાડમાં નોરતામાં
 ગરબા ગાવાનો ધણો રિવાજ છે. તે દિવસોમાં રાત્રે ગરબાની
 આસપાસ સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ શરૂ છે અને ગરબીઓ
 ગાય છે. તે બંનેના માટે બહારના લોકોને બોલાવવાનો પણ
 રિવાજ છે. લગ્ન સમારંભ વખતે પણ ત્યાં સ્ત્રીઓ ગીત ગાય છે.
 મહારાષ્ટ્રમાં એ રિવાજ નથી. કેટલાએક ગામોમાં અમુક
 સ્ત્રીઓ ગીત ગાવામાં હોશીયાર હોય છે.

મહારાષ્ટ્રની જેમ ગુજરાતમાં પણ દુર્ગાદેવી માટે નોગતાનો
 મહોત્સવ મોટી શ્રદ્ધાથી પાળવામાં આવે છે એવું ઉપર કહેલું
 જ છે. ત્યાં પૂજની રીત દક્ષિણ તરફની રીત કરતાં જગ જુદા
 પ્રકારની છે. બીંત ઉપર થોડા બાગમાં સફેદ રંગ લગાડી તેના
 ઉપર સિંદુરનું ત્રિશળ કાઢે છે એ ત્રિશળને જ માતાજીની
 મૂર્તિ તરીકે માને છે. તેની સામે દેવીનું નિવાસસ્થાન તૈયાર
 કરવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે પર્વત અને જંગલનો દેખાવ
 તૈયાર કરવામાં આવે છે. માટીનો ઢગલો બનાવી તેના ઉપર
 જુવારા વાવવામાં આવે છે. તેમની વચમાં પાણીથી બરેલો
 માટીનો ઘડો મુકી તેના ઉપર નારીયેળ મુકવામાં આવે છે.

પછી તેની પૂજા કરવામાં આવે છે. કાણું પાડેલા
 માટીના એક ઘડામાં (ગરબામાં) દીવો સજાગાવી
 તે ત્રિશૂળ સામે મુકવામાં આવે છે. ગામડાંમાં તો કોઈ મોટા
 મેદાનમાં જાડ પુરીને લોકો તેના ઉપર દીવા ટીંગાડે છે અને
 તેની આસપાસ ગરબા ગાતાં ને તાળીઓ પાડતાં ફરે છે. તે
 જાડને અથવા જ્યાં દીવા મુકવામાં આવે છે તે રચનાને ગરબા
 કહે છે અને તે ઉપરથી જ તેની આસપાસ જે ગીતો ગાવામાં
 આવે છે તે ગીતોને ગરબા કહે છે. આઠમને દિવસે માતાને
 બળિ આપવામાં આવે છે અને નોખને દિવસે શુવારા વગેરે
 નદીમાં વિસર્જન કરવામાં આવે છે. તેમાં પણ દલકતાનો
 દુર્ગાપૂજનો ઉત્સવ આ દિવસમાં બહુ જ મોટા પાયા પર થાય
 છે. પ્રતિષ્ઠાથી પૂર્ણિમા સુધી આ ઝોંઝવ ચાલે છે અને તે
 વખતે નાનામોટા સૌ તેમાં પેરાવાયેલા હોય છે. બંગાળનો આ
 રાષ્ટ્રીય મહોત્સવ છે એમ કહી શકાય. દુર્ગાપૂજા એ ધણીખરા
 લોકોનો કુલાચાર છે. તે સિવાય કેટલાએક જણ નવો સંકલ્પ
 કરીને નવરાત્રવ્રત આચરે છે. દેવધરમાં દેવીની પ્રતિમા અને
 ઘટસ્થાપના કરીને તેમની મોટા દાંડની પૂજા કરવામાં આવે
 છે. ઘેરઘેર નાચ, ગીત, પૂજા, કીર્તન વગેરે ચાલે છે; તે જોવા
 માટે હજારો દેવીભક્તો આખી રાત ફરતા જોવામાં આવે
 છે. દેવીના દેવાલયમાં વાદ્ય, નૃત્ય, ગીત, આદોક્ષન, લીલા,
 ખેલ, દીપોત્સવ વગેરે થાય છે તેથી આખું વાતાવરણ
 ઉલ્લાસથી ભરાઈ જાય છે. દલકતાનો દુર્ગાપૂજનોત્સવ
 અવર્ણનીય હોય છે. છેવટની ત્રણ રાત સુધી મહાપૂજનો
 સમારંભ થાય છે તે વખતે દીવાઓના લખલખાટથી અને
 માણુમોની ગરદીથી રાત છે એકું લાગતું જ નથી. . કાલિ

માનકી જય ' એવા જયજયકારથી આકાશ ગાછ હો છે.
 દોલ અને નગારાના અવાજને લીધે અભયમા આવનારા
 માણસને તો એમ જ લાગે કે આખું ગામ જાણે રણકલ્લોલમાં
 રોકાઈ ગયું ન હોય ! આ ઉત્સવને પ્રસંગે હિન્દુનીય ભાવના
 રહેતી નથી. નાનાંમોટાં, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, રાજા અને રંક,
 બ્રાહ્મણ અને દેવ એ બધા એક જ કાલિમાતાના બાળકો છીએ.
 એમ માનીને દેવી સામે પોતાનું શિર નમાવે છે. આ ઓચ્છવમા
 જે હિંસાનો અને અનાચારનો રિવાજ દાખલ થયેલો છે તે કાઢી
 નાંખીને દેવીને તેનું ખરૂં જગજગનનીનું સૌમ્ય અને પ્રેમજન
 સ્વરૂપ આપવામાં આવે તો કેટલું સાફ થાય ? દુર્ગાના પૂજન
 પછી તરત જ એટલે પૌર્ણિમાને દિવસે કાલિપૂજા અથવા
 સ્વામાપૂજનો ઉત્સવ થાય છે. આ દેવીનું રૂપ અત્યંત ભયંકર
 હોય છે. તેને રૂઢિરપ્રિયા સમજીને તે દિવસે જુદા જુદા
 પશુઓના બળિ તેને અર્પણ કરવામાં આવે છે. મધમાસની
 ગેલઠેલ હોય છે. બીજે દિવસે કાલિની મૂર્તિ જળમાં વિસર્જન
 કરવામાં આવે છે. સ્વામાપૂજા પછી આશરે દસ દિવસે
 દુર્ગાપ્રીત્યર્થ જગદ્દાત્રીપૂજા કરવામાં આવે છે. જગતની પાંચક
 શક્તિ છે માટે તેને જગદ્દાત્રી એ નામ મળ્યું. લાલ વસ્ત્રો
 ધારણ કરેલી આ સિંહારૂઢ દેવી સામે અનેક નૃત્ય, ગીત ચાલે
 છે. મૂર્તિ સામે નગ્ન નાચવાથી સંતાનપ્રાપ્તિ થાય છે એમ
 ભાવિક હિન્દુઓની માન્યતા હોવાથી એણે બિભત્સ નૃત્ય ત્યા
 ચાલે છે એમ કહેવાય છે. જગદ્દાત્રીના પૂજનનું શલ ચતુર્વિધ
 પુરુષાર્થપ્રાપ્તિ છે એવો ભાવિક જનોનો મત છે. પૌર્ણિમાને
 દિવસે લક્ષ્મીપૂજનો ઉત્સવ થાય છે અને તે દિવસને કોળગરી
 પૌર્ણિમા કહે છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં લક્ષ્મીપૂજન, આશ્વિન

માસની અમાસને દિવસે થાય છે. ધાન્યના કોઠારને લાલ રંગ ચોપડી તેને ન્હાનું વસ્ત્ર અર્પણ કરે છે. તે વખતે પૂજાદિ ઉપચારો પણ થાય છે. તે રાત્રે હિન્નગરો કરનારાઓ પર જ લક્ષ્મી પ્રસન્ન થાય છે એવું માનીને પાનાં અથવા શુગાર રમતાં બેસવાનો રિવાજ જંગાળામાં છે. આ એકંદર વિવેચન ઉપરથી જણાઇ આવશે કે આ નવરાત્રિના દિવસોમાં શક્તિની શુદ્ધ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પૂજા કરવામાં આવે છે. જગજગનની તરીકે ઉપાંગલલિતાની, પાલનપોષણ કરનારી તરીકે જગદ્ધાત્રીની, સંપત્તિદાયિની તરીકે લક્ષ્મીની, વિદ્યાદાયિની તરીકે સરસ્વતીની અને સંહારકર્ત્રી તરીકે દાહિની પૂજા કરવામાં આવે છે. આવી રીતે સર્વ સમર્થ મનાયેલી આ દેવીની ઉપાસના કરનારાઓનો પંથ

શાક્ત પંથ

તરીકે ઓળખાય છે. તે વિષેની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે. શક્તિ પંથમાં બે પક્ષ છે. એક પક્ષના લોકો સાત્ત્વક પદ્ધતિથી શક્તિનું પૂજન કરે છે અને તેનું સ્વરૂપ પણ શાંત અને પ્રેમજન્ય છે એવું માને છે. આ પક્ષ દક્ષિણમર્ગી, ઉત્તરલૌકિક, સમયિન વગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ છે. બીજા મતને તંત્રમર્ગ, આગમ, મંત્રશાસ્ત્ર, પૂર્વકૌલ, વામમર્ગ, ઉપાસના વગેરે કહે છે. શક્તિઉપાસનાનો વિધિ અવૈદિક અને ખરા આર્ય ધર્મને મળતો નથી. આ પંથની સ્થાપના ‘નાથ જોગી’ નામના એક માણસે કરી. તેણે એ વિષે શિવપાર્વતી સંવાદ રૂપે અનેક ગ્રંથો લખ્યા. તે ગ્રંથોને તંત્ર કહે છે. તેમાં પૂજા, ન્યાસ, મુદ્રા, બીજના મંત્ર વગેરે અનેક પ્રકારો લખેલા છે.

અને તેમની દેવીઓને દશ મહાવિદ્યા કહે છે. એ દેવીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. શ્યામા (કાળી) ૨. તારા ૩. ત્રિપુરા ૪. જગલામુખી
૫. ઊત્તમમ્તા ૬. માતંગી ૭. ધૂમાવતી ૮. ભૈરવી ૯.
મહાવિદ્યા અને ૧૦. ભુવનેશ્વરી. તે ઉપરાંત તેના વિચિત્ર
શુભોને લીધે, અને તેણે બિજ ભિજ પ્રસંગે જે અવતાર લીધા
તેને લીધે ત્રિપુરસુંદરી, લલિતા, શાતાદુર્ગા, મહિષાસુરમાર્દિની
ચંડી, ચામુડી વગેરે અનેક નામોથી તે પ્રખ્યાત છે. તેમની
પૂજના પટલ, મન્ત્ર, સદ્ગત્તનામ, પદ્ધતિ, ખીજ, કવચ, ન્યાસ,
મુદ્રા, હોમ, બળિ વગેરે અનેક વિધિ છે. હિન્દુધર્મમાં નિઘ
માનંલા મઘમાસ વિના એ વિધિ પૂર્ણ થતા નથી. તાત્રિક
મંત્રને અનુસરીને કોઈએ રચેલા દેવીમાહાત્મ્ય નામના
મંથને પ્રમાણ માનીને તેનું પઠન અત અવશ્ય, સપ્તશતીને
ચંડીપાઠ વગેરે આચાર નવરાત્રમાં કરવામાં આવે છે. આ
માહાત્મ્યમાને રૂઢિરાધ્માય નો કર પ્રવૃત્તિની સીમા બતાવે છે.
શાકતોએ પોતાના દેવોમાં અનેક ભૈરવો હોવાનું કહેવું છે
અને તેમણે અનેક દેવીઓ અથવા ભૈરવીઓ પણ કહેવી છે
શાકત લોકો સ્ત્રીઓને શક્તિ અને પુરોને વીર અથવા ભૈરવ
કહે છે અને પ્રત્યક્ષ સ્ત્રીની પૂજા અશ્વીલ વિધિથી કરે છે.
દેવીની કૃપા સંપાદન કરવા માટે કેટલાએક ખૂબ ઉમ્મ અનુશાનો
કરવા પડે છે. ગ્રેતની ઉપર આસન કરીને બેસવું, હાડકા અને
દાતની માળાઓ પહેરવી વગેરે અનેક જાતની વિધિઓ છે.
તેમનું વર્ણન કરવાને અમારી કલમ ચાલી શકતી નથી.
તાત્રિકોની કાલગણના, પંચાંગ, શ્રાદ્ધ, અંત્યેષ્ટિ વગેરે વિધિ
વૈદિકોની પદ્ધતિથી ભિન્ન છે. તેમનામાં યત્રો ઘણાં છે અને

તેમાં શ્રીચક્ર એ એક છે. એ ચત્રો શાલિગ્રામશિલા ઉપર, ભૂર્જ-
 પત્રો ઉપર અથવા સ્ફટિક ઉપર તૈયાર કરેલાં હોય છે. દાશા-
 તથા કાસ્મીરમાં તે મળે છે. તે રાખવાથી આધિ વ્યાધિનો
 નાશ થાય છે અને સર્વ મનકામના સિદ્ધ થાય છે - એવું
 ધણા હિન્દુઓ માને છે. જ્યોત્સના એ મતના નથી તેમને
 કંટક અથવા પશુ એવી ઉપમા આપવામાં આવે છે
 અને જ્યોત્સના ને મતમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરે છે તેમને પૂર્ણ-
 ભિષેક અથવા પદ્માભિષેક કરવામાં આવે છે. સર્વ તાંત્રિક લોકો
 પોતાનામાં અદ્ભુત સામર્થ્ય છે એવું કહે છે. જરણ્ય, મારણ્ય,
 ઉચ્ચાટન, શત્રુનાશ, વશીકરણ્ય, મોહન, સૈન્યસ્તંભન, મેઘસ્તંભન,
 યુદ્ધિસ્તંભન, સર્પનિવારણ્ય, રોગનિવારણ્ય વગેરે અદ્ભુત કૃત્યો
 અમે કરી શકીએ છીએ એવું શક્તિ ઉપાસકો કહે છે. તેથી
 તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને કેટલાએક ભાવિક અને બોળા
 લોકો પોતાનો ભવ જમાડે છે. શક્તિપૂજા પ્રીત્યર્થ ભૈરવીચક્ર
 ઉત્પન્ન કરવાની કલ્પના મહાભૈરવ જે શિવ તેની લિંગપૂજા
 ઉપરથી ઉદ્ભવી છે એ નિર્વિવાદ છે. આ વિશે વધારે રૂપકી-
 કરણ્ય લોકોને નહિ ગમે તેથી કહ્યું નથી. એકંદર રીતે
 શાક્ત મત વેદને, સામાજિક નીતિને અથવા સુવિચારને
 અનુસરનારો નથી એવો સુવિચારી લોકોનો મત છે. શાક્ત
 ઉપરથી અપભ્રંશ થયેલો શબ્દ 'છાકટો' આ પંથનું હીણાપણું
 ખૂતાવવા માટે ગણાય છે એમ કહેવામાં આવે છે. વામ માર્ગના
 અનુયાયી જાત અથવા વર્ણભેદ પાળતા નથી. ભૈરવીચક્રની
 પૂજા ચાહે છે તે વખતે લો 'અમૃતોદયકાર' હોય છે. વારાંગના,
 રજસ્વલો સ્ત્રી, દેહદી અને બગીયાણીના હાથનું એકું ખાવું,
 તીર્થોનું દર્શન કરવા જેટલું પવિત્ર-પુણ્યકારક છે એવો તેમનો

મત ડે આવો આ બધક સપ્રદાય બગાડ, નપાળ, કાશ્મીર ડવિડ, મનમાર, મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક પ્રાતોમા વધતા ઝોછા પ્રમાણમા ચાલુ છે શાસ્ત્રોના બિભત્સ, કૂ અને કટાણો ઉપગ્રવનારા વિધિઓ સરકારી કાયદાની બીકથી ગુપ્તપણે ચાલે છે આ ઉપાસકોમા બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, રૈય, શૂદ્ર અને કેટલાએક એ-કોનો સમાવેશ છે મત્ર સામર્થ્યથી પોતે અદમુત ફરો કરી શકે છે એમ તેઓ લોકોને ડે છે અને હેતરપાડીના ધધા ઉપર નિરાહ ચલાવે છે બગાડના 'ઓઝા' બ્રાહ્મણો કદર શકત છે 'ક્લૈચડી વિનાયકો ચતુર્વર્ગય ચડિકા' એવુ કહે છે જે પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમા બૌદ્ધ, જૈન વગેરે ધર્મનુ પરિણામ પ્રાચીન હિન્દુધર્મ ઉપર થયુ અને હાલ ખ્રિસ્તી ધર્મનુ થાય છે તે જ પ્રમાણે

તંત્રશાસ્ત્રનુ વૈદિક ધર્મ ઉપર પરિણામ

થયુ વેદકાળ પછી 'બ્રાહ્મણ' અગ્નિતત્રમા આ યા તે નખતે જ મત્રમા શકિત છે એવી માન્યતા ફેલાઇ અને જુદા જુદા કર્મના જુદા જુદા ફળો કહેવામા આવ્યા તે જ પાયા ઉપર તત્રપરોએ જુદા જુદા મત્રોની રચના કરી વૈદિકોને પણ એ મત્ર પસંદ પડવાથી વૈદિક કર્માચરણમા અનેક તાત્રિક મત્રોનો સમાવેશ કરવામા આવો સધ્યાનો આસનવિધિ મુના અર્ધ, તેમ જ કુડમડપનો વિધિ એ સર્વેનો ઉદય વનમાથી થરોલો ડે મહારુદ્ર વગેરે વૈદિક કર્મમા પણ તાત્રિક ભાગ છે અને મહિદાન પણ તાત્રિક છે ન્યાસ, મત્રપૂજન, હ હ્રીં, હા, ર, કૌં, વ સ, હૃં ક્લીં, ક્, કૌં રા ક, ચ, ટ, થ વગેરે બીજોનો ઉચ્ચાર કરીને દેવની મૂર્તિમા

દાવીને બંગાળામાં તેમની વસાહતો કરી એમ કહેવાય છે,
 એટલે એ જ અરસામાં પ્રૌરાણિક દેવતાઓએ આ આન્તમાં પ્રવેશ
 કર્યો હશે અને કાળીની ઉપાસના કરવાનો, ચાલુ પછી એ જ
 અરસામાં (બારમા સૈકામાં) વિશેષ વધ્યો હશે. (ભવિષ્યપુરાણ
 જુઓ.) ત્યાર પછી જ્યારે કવિએ 'ગીત ગોવિન્દ' નામના
 મનોહર કાવ્યમાં કૃષ્ણભક્તિના માહાત્મ્યનું વર્ણન કર્યું. ચૌદમા
 સૈકામાં બિહારના વિદ્યાપતિ અને બંગાળાના ચંદ્રિદાસ કવિએ
 કૃષ્ણભક્તિનું મહત્ત્વ સૌકો આગળ મુક્યું. ત્યાર પછી રામાનંદ
 અને તેમના સિખે કંપીર લોકો આગળ રામનો મહિમા ગાઇ
 શક્તિપૂજાથી તેમનું મન મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પંદરમા
 સૈકામાં ચૈતન્યે મહેનત કરીને કૃષ્ણભક્તિ પ્રધારી, તથાપિ ઉચ્ચ
 વર્ગના લોકોની કાળી ઉપરની ભક્તિ ઓછી થઇ નહિ.
 સત્તરમા સૈકામાં મુકુંદગમ નામના કવિએ બે સુરસ કાવ્યો
 રચીને શક્તિદેવીના કૃપાપ્રસાદથી મનુષ્યોની મનોકામના સિદ્ધ
 થાય છે એમ બતાવ્યું. બંગાળા સાહિત્યમાં એ બન્ને કાવ્યો
 અત્યંત સુરસ ગણવામાં આવે છે. દક્ષિણ તરફ ચાલુ
 રજપૂતોની સત્તા પાંચમા સૈકાથી તે બારમો સૈકા સુધી ચાલુ
 હતી. બલ્લાળ રજપૂત અને દાકતી રજપૂતોની ચંડાઇએ
 દક્ષિણના કેટલાએક પ્રાન્તો ઉપર ચઢી હતી, અને તેનું રાજ્ય
 બસો વર્ષ સુધી ચાલ્યું. તે પ્રમથે દક્ષિણમાં દેવીપૂજનો પ્રવેશ
 થયો હશે. મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓની રાજ્યસ્થાપના થયા બાદ
 તેમનાં ઉપાસ્ય દેવી ભવાનીનાં દેવાલયો ત્યારે તરફ રચાવે
 થયાં. આ પ્રમાણે આખા હિન્દુસ્તાનમાં દેવીપૂજનો પ્રચાર
 થયો. ગુડી પડવા જેવા તહેવારથી વર્ષારંભ કરીને આખરે
 રામધનિયા ઠસુપિત થયેલી બીભૃત્સ હોળી ઉપર આપણે આવીને

અર્ચકાયાઃ એ જ વાત આપણા ધર્મને લાગુ છે. જેથી પ્રારંભ
અને તત્ત્રિમાં સમાપ્તિ ! આ જોતાં મન ખુલ્લું જ દુઃખી થાય છે.
ભૂર્ભુવસ્વિત્યેકા ભ્રમાણે—

‘‘ શિરઃસાર્વં સ્વર્ગોત્પન્નપ્રતિશિરસ્તઃ ક્ષિતિપર ॥ ’’

‘‘ મહીપ્રાદુત્તદ્ગાદત્તનિમવનેષાપિ જલધિત્ ॥ ’’

‘‘ અર્થો સદ્ગુણેષ્યે સદમુપગતા સ્તોકમેયવાઃ ॥ ’’

‘‘ વિવેકપ્રથનાં ભવતિ વિનિષાત શતમુગ્ધઃ ॥ ’’

એક વખત સ્વર્ગભાથી ઉતરેલી ગંગા નીચે જતા જતાં અને
સમુદ્રમાં મળી ગઈ. તેમ આપણી ધર્મગંધી ગંગા સ્વર્ગપુલ્ય
વેદભાથી નીકળીને ઉપનિષદોના મંસ્તંકો ઉપર ઉતરી; ત્યાંથી
પુગણો, માહાત્મ્યો, ‘તત્ત્વો ઉપરથી વહેતાં વહેતાં તેના અવાહની
હજારો શાખાઓ ફરી છે અને તેનું સ્વરૂપ અશુદ્ધ થઈ ગયું
છે આ ધર્મનદીનો પ્રવાહ હાલમાં કાદવ અને કચરાથી
દુર્ગંધિત થયેલો છે. આથી આ કનિષ્ઠાવસ્થાને દૂર કરવાનો
પ્રયત્ન આજ સુધી રામાનંદાદ સાધુ સતોએ કરેલો છે આ
શક્તિપૂજનનો ઓચ્છવ ખંધ પાટીને તેને

‘‘ શુદ્ધં શુદ્ધ વલણ

આપ્યુ તેથી શક્તિપૂજનને ઠેકાણે ગમવીલાનો હેતુસવ મોટા
હાથમાંથી પંજળ, અર્ચોધ્યા, સંયુક્ત પ્રાત વગેરે ઠેકાણે
કરવામાં આવે છે. નવરાત્રીની શરૂઆત થાય છે ત્યારથી નાની
મોટી ‘શરીઓમાં અને મહોત્સવોમાં રામાયણનો પાઠ ચાલે
છે. નાટકસાળામાં ગર્ભચરિત્ર નવી પદ્ધતિથી ભજવવામાં આવે
છે. પુરાણિક, કથાકાર, નટ, ‘ભાઈ’ ગવૈયા, કવિઓ, ચિત્રકાર,
દાર્શનિક દરવાજોના એ સર્વે ગમ્મગમ ! થઈ જાય છે. હજારો
લોકો તે વખતે ‘આનંદસાગરમાં ગમી થઈ જાય છે. એ બિંદુ

લાવીને બંગાળામાં તેમની વસાહતો કરી એમ કહેવાય છે.
 એટલે એ જ અરસામાં પ્રૌરાણિક દેવતાઓએ આ પ્રાન્તમાં પ્રવેશ
 કર્યો હશે અને કાળાની ઉપાસના કરવાનો, માત્ર પ્રથમ એ જ
 અરસામાં (બારમા સૈકામાં) વિશેષ વધ્યો હશે. (ભવિષ્યપુરાણ
 જુઓ.) ત્યાર પછી જ્યારે કવિએ 'ગ્રીત ગેવિન્દ' નામના
 મનોહર કાવ્યમાં કૃષ્ણભક્તિના માહાત્મ્યનું વર્ણન કર્યું. ત્યાર
 સૈકામાં બિહારના વિદ્યાપતિ અને બંગાળાના ચંદ્રિદાસ કવિએ
 કૃષ્ણભક્તિનું મહત્ત્વ લોકો આગળ મુક્યું. ત્યાર પછી રામાનંદ
 અને તેમના શિષ્ય કંબીરે લોકો આગળ રામનો મદિમા ગાઇ
 શક્તિપૂજાર્થી તેમનું મન મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પંદરમા
 સૈકામાં ચેતન્યે મહેનત કરીને કૃષ્ણભક્તિ વધારી, તથાપિ કૃષ્ણ
 વર્ગના લોકોની કાળા ઉપરની ભક્તિ ઓછી થઇ નહિ.
 સપ્તમા સૈકામાં મુકુંદરામ નામના કવિએ જે સુરસ કાવ્યો
 રચીને રક્તિદેવીના કૃપાપ્રસાદથી મનુષ્યોની મનોકામના સિદ્ધ
 થાય છે એમ બતાવ્યું. બંગાળા સાહિત્યમાં એ બન્ને કાવ્યો
 અત્યંત સુરસ મણુવામાં આવે છે. દક્ષિણ તરફ ચાલુમ્મ
 રજપૂતોની સગા પાંચમા સૈકાથી તે બારમા સૈકા સુધી ચાંદ
 હતી. બલ્લાળ રજપૂત અને કાકતી રજપૂતોની ચંડાઇઓ
 દક્ષિણના કેટલાએક પ્રાન્તો ઉપર થઇ હતી, અને તેનું રાજ્ય
 બસો વર્ષ સુધી ચાલ્યું. તે મેગધે દક્ષિણમાં દેવીપૂજનો પ્રવેશ
 થયો હશે. મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓની રાજ્યસ્થાપના થયા બાદ
 તેમનાં ઉપાસ્ય દેવી ભવાનીનાં દેવાલયો ત્યારે તરફ સ્થાપન
 થયાં. આ પ્રમાણે આખા હિન્દુસ્તાનમાં દેવીપૂજનો પ્રચાર
 થયો. ગુડી, પડવા જેવા તહેવારથી વર્ષારંભ કરીને આખરે
 રાખપૂનિથી ક્ષુપિત થયેલી ખીમત્સ હોળા ઉપર આપણે આવીને

લાવીને બંગાળામાં તેમની વસાહત કરી કે
 એટલે એ જ અરસામાં પ્રારાણિક દેવતાઓએ
 હશે હશે અને કાળીની ઉપાસના કરવાનો આ
 અરસામાં (બારમા સૈકામાં) વિશેષ વધ્યો હશે.
 બુદ્ધો.) ત્યાર પછી જયદેવ કવિએ, 'ગીત' એ
 મનોહર કાવ્યમાં કૃષ્ણભક્તિના માહાત્મ્યનું વર્ણ
 સૈકામાં બિહારના વિદ્યાપતિ અને બંગાળાના
 કૃષ્ણભક્તિનું મહત્ત્વ લોકો આગળ મુક્યું. ત્યાર
 અને તેમના શિષ્ય કબીરે લોકો આગળ રામનો
 શક્તિપૂજાર્થી તેમનું મન મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન.
 સૈકામાં ચેતન્યે મહેનત કરીને, કૃષ્ણભક્તિ પ્રધારી
 વર્ગના લોકોની કાળી ઉપરની ભક્તિ ઓછી
 સત્તરમા સૈકામાં મુકુંદરામ નામના કવિએ એ
 રચીને, શક્તિદેવીના કૃપાપ્રસાદથી મનુષ્યોની મન
 થાય છે એમ ખતાવ્યું. બંગાળી સાહિત્યમાં એ
 અત્યંત સુરસ ગણવામાં આવે છે. દક્ષિણ તરફ
 રજપૂતોની સત્તા પાંચમા સૈકાથી તે બારમા સૈકા
 હતી. ખલ્લાજ રજપૂત અને દાકતી રજપૂતોની
 દક્ષિણના કેટલાએક પ્રાન્તો ઉપર ચઢી હતી, અને તે
 ખસો વર્ષ સુધી આક્રમ્યું. તે પ્રમથે દક્ષિણમાં દેવીપૂજા
 થયો હશે. મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓની રાજ્યસ્થાપના
 તેમનાં ઉપાસ્ય દેવી ભવાનીનાં દેવાલયોં ત્યારે તરફ
 થયાં. આ પ્રમાણે આખા ઈન્ડિયામાં દેવીપૂજાને
 થયો. ગુડી પડવા જેવા તથા ભગવંત કરીને
 રાખધ્વનિથી ઠલુવિત થયેલી બે કુપરમાં પહે

વિજયાદશમી અથવા દશેરા

રામાયણના પાત્રમા સર્ગમા રઘુવંશની કથામા નીચે જણાવેથી એક વાત છે. પ્રાચીન કાળમા પૈઠણ શહેરમા દેવદત્ત નામના એક બ્રાહ્મણને કૌત્સ નામનો છોકરો હતો. તે સુશીલ હતો. તેને બહુવાની ઇચ્છા થઈ. તેથી જનોઈ બાદ બડોચ નામના શહેરમા વસતંત્ર ઋષિને ઘેર તે વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે આવીને રહ્યો. કેટલોએક કાળ ગયા બાદ કૌત્સ સદૃશ શાસ્ત્રમા પારંગત થયો, ત્યારે ગુરુને ગુરુદક્ષિણા આપીને તેના ઋણમાથી કેવી રીતે મુક્ત થવું એનો તેને વિચાર થયો. આખરે ગુરુની રજા લેતી વખતે તેણે અત્યંત કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેનો આભાર માન્યો અને કહ્યું કે “આપને મનગમતો પદાર્થ જે હોય તે કહો એટલે ગુરુદક્ષિણા ખાતર તે આપને લાવી આપીશ ” ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો, “ કૌત્સ, દક્ષિણા માટે ત્રિદા શીખવવી એ અનુચિત કર્મ છે. શિષ્યને વિદ્વાન થયેલો ગુરુ જુએ એટલે તેને બધું જ

રામાનંદ જેવાની મહેનતનું ફળ છે. માટે જનતાની નૈતિક ઉન્નતિ કરવા ખાતર નિરપૂઠ અને મહેનતુ સમાજહિતચિંતકોની જરૂર છે. દુનીયામાં પ્રાચીન કાળથી અનેક ધર્મો હલ્ય પામ્યા. દરેક ધર્મમાં અનેક પંથ ઉપસ્થિત થયા ને લોકો મૂળ ધર્મને ભૂલી ગયા. તેમાંના કેટલાએક પંથ અલ્પ કાળમાં જ મરણ પામ્યા. હિન્દુસ્તાનમાં પણ અનેક પંથો અસ્તિત્વમાં આવ્યા ને હવે નામશેષ થઈ રહ્યા છે. હાલમાં પ્રચલિત ધર્મ-મતો પણ કાળે કરીને નાબૂદ થશે ને નવા મતોનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન થશે એ નિર્વિવાદ છે.

સદ્ધર્મનું ખરું લક્ષણ

સુપ્રસિદ્ધ સ્મૃતિકાર મનુએ જે હજાર વર્ષો પહેલાં કહેલું છે કે:—

પુતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિય નિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥ ૯૨॥

ધૈર્ય, ક્ષમા, મનોનિગ્રહ, પરોપકાર, પવિત્રતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, વિદ્યા, સત્ય અને શાન્તિ એ ધર્મનાં દસ લક્ષણ છે. આ કસોટીએ જે ધર્મવિધિ ચડતા નથી તે શાસ્ત્રખાલ્ય છે એ ધ્યાનમાં રાખીને પોતાનું આચરણ યોગ્ય દિશામાં બદલવું જોઈએ. દુરભિમાન, બીરુતા, વિષયલોભપતા, હિંસા, દલેશ-પ્રેરિત કર્મ એ સર્વનો ત્યાગ કરીને દરેક આર્યે ખરા ધર્મરતને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ખરી નીતિ કદ, ખરા દેવ કથો, તેનું જ્ઞાન અને તેની કૃપા સંપાદન કરવાનો ખરા માર્ગ કથો એ અધિકારી-સત્પુરુષો પાસેથી સમજી લઈ, ધૈર્યથી, ખંતથી અને શાન્ત ચિત્તથી અજ્ઞાનના અધિકારમાંથી જ્ઞાન-પ્રકાશમાં આવવું જોઈએ. એમ કરવાથી જંગતપિતા જે પરમેશ્વર તે પ્રસન્ન થશે, નહિ તો તેની સંહારક શક્તિથી આપણો નાશ થશે.

વિજયાદશમી અથવા દશેરા

રામાયણના પાત્રમા સર્ગમા રઘુ-રાની કથામા નીચે જણાવેલી એક વાત છે. પ્રાચીન કાળમા પેંડણ સહેરમા દેવદત્ત નામના એક બ્રાહ્મણને કૌત્સ નામનો છોકરો હતો. તે સુશીલ હતો. તેને બાળવાની ઇચ્છા થઈ. તેથી જનોઈ બાદ બડોચ નામના સહેરમા વગતણ ઋષિને ઘેર તે વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે આપીને રહ્યો. કેટલોએક કાળ ગયા બાદ કૌત્સ સકળ શાસ્ત્રમા પારંગત થયો, ત્યારે ગુરુને ગુરુદક્ષિણા આપીને તેના ઋણમાથી કેની રીતે મુક્ત થવું એનો તેને વિચાર થયો. આખરે ગુરુની રજા લેતી વખતે તેણે અત્યંત કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેના આભાર માન્યો અને કહ્યું કે “આપને મનગમતો પદાર્થ જે હોય તે કહો એટલે ગુરુદક્ષિણા ખાતર તે આપને લાવી આપીશ ” ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો, “ કૌત્સ, દક્ષિણા માટે વિદ્યા શીખવવી એ અનુચિત કર્મ છે શિષ્યને વિદ્યાન થયેલો ગુરુ જુએ એટલે તેને બહુ જ

આનંદ થાય છે અને તે જ તેની ગુરુદક્ષિણા છે. ” પરંતુ
 કૌત્સને ગુરુના ઋણમાં રહેવું પસંદ પડ્યું નહિ, અને
 શી દક્ષિણા આપવી તે ગુરુને આગ્રહ અને વિનયપૂર્વક વારંવાર
 પૂછવા લાગ્યા. ત્યારે વરતાંત્ર ઋષિએ કહ્યું, “મારે દક્ષિણા
 લેવી જ એવો જો તારો આગ્રહ હોય તો તને શીખવેલી દરેક
 વિદ્યા માટે એક કરોડ સુવર્ણમુદ્રા એટલે ચૌદ કરોડ મુદ્રાઓ
 એક જ માણસ પાસેથી મને લાવી આપ. ” આ શરત કૌત્સે
 ઠપ્પૂલ રાખી અને પોતાની વિદ્યાશક્તિ પર આધાર રાખી
 ત્યાંથી બહાર પડ્યો. પરંતુ ચૌદ કરોડ મુદ્રા અને તે વળી
 એક જ માણસ પાસેથી મેળવવી એ કાંઈ જોવુંતેવું કામ ન
 હતું. રાજા રઘુ ઉદાર અને વિદ્વાનોને આગ્રય આપનારો છે
 એવી તેની ખ્યાતિ હતી. કૌત્સ-તેની પાસે ગયો; પરંતુ તે જ
 વૃષ્ટિ રઘુરાજાએ ત્રિશ્ચુત યજ્ઞ કરી પોતાનું સર્વસ્વ બ્રાહ્મણોને
 દાન કરી કાઢીધું હતું. તેથી તે પશુ અત્યંત ગરીબ દશામાં
 આવી પડેલો હતો. કૌત્સે જ્યારે જોયું કે તેની ઇચ્છા કંઈ ત્યાં સંરક્ષ
 નહિ થાય ત્યારે તેને બહુ દુઃખ થયું. રઘુરાજાએ પોતાને ઘેર
 આવેલા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનો યોગ્ય સંતકાર કર્યો અને તેના
 આવવાનું કારણ પૂછ્યું. કૌત્સે કહ્યું, “રાજા, તારાથી મારી
 મનોવાંછા પૂર્ણ થવાનો સંભવ દેખાતો નથી. પશુ તારે તે
 વિષે દિલગીર થવાનું કારણ નથી. ખીજો કોઈ દાતા શોધી
 કાઢવા મને જવા દે.” કૌત્સનું આ ભાષણ સાંભળી રાજા દરથો અને
 હું તને ત્રણ દિવસમાં મુદ્રાઓ આપું છું એવું આશ્વાસન કૌત્સને
 આપી પોતાને ઘેર રાખ્યો. કૌત્સને આપવાની સંપત્તિ વસુલ
 કર્યો માટે તે દિવસ સાથે લડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ
 વાતની ઇંદને ખબર પડતાં જ તેણે અયોધ્યા નગરની બહાર

આપટાના અમો રામીના ઝાડોડિપર કુબેરે થાસે સુવર્ણ મુદ્રાઓનો...
 રસાદિવરસોંઘ્યો... મુદ્રાગતએ તે બધી મુદ્રાઓ કૌતસતે આપી...
 તેજે... રાજવરત પુત્રાકપિન્ધાગ્રા... ધરી... તેને... કુટીકા... કરવા
 વિનંતિ કરી... પરંતુ તેણે રૂઢા ૧૪ કોડ મુદ્રા રાખી અને...
 બાકીની કૌતસને પ્રાપ્તી આપી કૌતસ બાકી રહે તો મુદ્રાઓ રધુરાજ
 પાસે પાછી લઇ ગયો, પરંતુ તેણે તે લીધી નહિ આખરે તે જ
 આપટાના અને રામીના ઝાડ નીચે તે મુદ્રાઓનો ઢગલો કરીને
 લોડાને તે લઇ જવા કૌતસે કહ્યું લોડાએ અનત્યામે મીમત
 થવાની તક બાધીને... તો રાહેરના સ્ત્રીમાડા ઉપરના આપટાના
 અને રામીના ઝાડની પૂજા કરી, જોઈરે તેટલું મેલું લૂટ્યું
 અને... એકમીજને આપીને આનંદ કર્યો તે દિવસ વિનંત્યા
 દશમીનો હતો તે વખતથી આ ઝાડોડી પૂજા કરીને સુવર્ણ-
 મુદ્રાને બાકી ઝાડના પાદડા લૂટવાનો રિવાજ પ્રચારમાં આવ્યો
 કે આમ આ તહેવારની ઉત્પત્તિ થઇ

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

✓ દામને દિનમે મપોગને વખતે... (અને તે અવશ્ય નક્ષત્રયુક્તો
 હોય તો ઉત્તમ) ઘેર હાથી અથવા ઘોડો હોય તો તેની અંતે
 છત્ર આમરાદિક રાજમિડ્ડોની તેમ જ સસ્ત્રો અને વાગોની
 પૂજા કરવી ગામની ખાસાર ધરાન બાલુએ ગમીના અને
 આપટાના ઝાડોડીની પૂજા કરી અપરાજિતા સ્ત્રીનું અર્ચન કરવું-
 રાજ્યએ દિશ્પાળ અને વાસ્તુદેવતાની પૂજા કરવી સત્રુના પૂતળાનું
 સસ્ત્રથી ખડક કરવું મોટા ફાંદામાંથી સીમોદન ઘન કરીને પૂજેલા
 રામીના અથવા આપટાના મૂળમાંથી માટી અને અક્ષત
 સહિત વાજતે ગાજતે ઘેર પાછા આવવું સ્ત્રીઓએ તેમના
 આવાગ્યા લેવા વસ્ત્રાનકાર પહેરીને પ્રથમીનો દિવસ પૂજ

આનંદમાં ગાળવો. તે દિવસે ધૃષ્ટદિગ્વિજય સાથે મિષ્ટાન્ન બોજન કરવું. આસો શુદ્ધ ૧૦, ૧૧ અને ૧૫ ને દિવસે કાર્તિક સ્નાનનો આરંભ કરીને એક મહિના સુધી પરોઢીયામાં બે ધડી રાત રહે ત્યારે હિંદીને તીર્થમાં અચવા કુવા ઉપર ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું તેથી પાપ ધોવાઈ જાય છે એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે.

ચાલુ રૂઢિ

દશેરા શબ્દનો અર્થ દશમો દિવસ એવો થાય છે. તે દિવસે ધટની પાંસે રોપેલા જુવારા દેવીને અને દેવોને અર્પણ કરવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં ગોવાળીયાઓ અને બીજા વર્ણનાં સોઠા કાલિનાગ ઉપર બેસાડેલા કૃષ્ણની પૂજા પ્રતિપદાથી દશમી સુધી કરે છે. તેને શિલંગણનો ઓમ્કૃત્વ કહે છે. ઉપર જણાવેલ નવધાનના રોપાઓ શિલંગણની પાધડીમાં તોરણ તરીકે બરાવે છે. શિલંગણ એ શબ્દ સીમોદ્ભવનનો અપભ્રંશ છે. તે દિવસે ધણે ઠંકાણે પાડા અને બકરાનો બલિ આપવાનો રિવાજ છે. જુદી જુદી પ્રાણિરક્ષક સંસ્થાઓ તરફથી આ હિંસાનો રિવાજ અટકાવવા માટે પ્રયત્ન ચાલુ છે અને કેટલાંએક દેશી રાજ્યોની સહાનુભૂતિથી તેમને તે કાર્યમાં યશ મળતો જાય છે. પાડાનો બલિ આપીને તેને ગામના સીમાડા ઉપર દાટવામાં આવે તો તે ગામમાં એક વરસ સુધી રોગ-આળો થતો નથી એવી માન્યતા છે. મુખ્યત્વે કરીને ગામના ગ્રામદેવતા અને બીજા દેવતાઓનાં મંદિરોમાં શમીની પૂજા કરવામાં આવે છે. પછી તેની એક ડાળ તોડે છે અને તેનાં પાંદડાં, તલના રોપાનાં ફૂલ, બાજરીનાં પાંદડાં અને આપટાનાં પાંદડાં શ્રી ગણપતિને અર્પણ કરવામાં આવે છે. પછી તે પાંદડાં

ગામના સીમાડા ઉપર લઘુ જાય છે અને ત્યાં ગામના લોકો
 તેની લૂંટ કરે છે. દેવની મૂર્તિને ચણગારી પાલખીમાં બેસાડી
 ગામના સીમાડા મુખી ઠાકમાઠથી વાળતે ગાજતે લઘુ જવામાં
 આવે છે. દેવાલયોમાં નૃત્ય, ગાન, દીપોત્સવ વગેરે કરવામાં
 આવે છે અને સૌ નાનાં મોટાં દેવના દર્શન કરવા જાય છે.
 હાલમાં એ દિવસે સંમેલન બરવાની રીત દાખલ થઈ છે
 અને અનેક સંસ્થાની સ્થાપના એ જ મુદ્દત ઉપર કરવામાં
 આવે છે. મરાડાઓ, રજપૂત વગેરે સરદારો અને ગજાઓ
 તે દિવસે ઘોડાની અને ચત્તની પૂજા કરે છે કેટલાએક દેશી
 રાજ્યોમાં તે દિવસે દરગાહ બરાય છે દશેરાને દિવસે સોના
 તરીકે ચમીના અને આપટાનાં પાદડા એકબીજાને આપવાનો
 રિવાજ મુખ્ય ધલાકામાં છે. સતદાર તરફ લુવાગ્નાં પાનને
 રૂપા તરીકે અને આપટાના પાનને સોના તરીકે આપવાનો
 રિવાજ છે. ઐસુર અને વડોદરામાં દશેરાનો તહેવાર વધારે
 ઠાઠથી પાળવામાં આવે છે. ત્યાં ગજદરબાર બરાય છે અને દુધ
 તો પ્રદર્શન પણ બરવામાં આવે છે. ઐસુરમાં એ જ વખતે
 સામાજિક, ઔદ્યોગિક અને ખીજ મહત્વના વિષયોની ચર્ચા
 કરવા માટે પરિષદો બરવામાં આવે છે ગુજરાત અને કાઠિયા-
 વાડમાં દશેરાને દિવસે ચમીપૂજન કરવાનો રિવાજ છે, પરંતુ
 મહારાષ્ટ્રની માશક " મોતુ " (આપટાનાં તથા ખીજડાના
 પાનને દશેરાને દિવસે એનાની ઉપમા આપે છે) વહેચવાનો
 રિવાજ નથી. તે દિવસે રાખડી છોડી નાખવામાં આવે છે.
 રજપૂત લોકો રાત્રે દિલ્લાનું ગજલ કરનારી દેવીની તે દિવસે
 પૂજા કરે છે. ચમીપૂજન પછી જધા રજપૂતો એકઠા થઈ
 બાલા, બરછી વગેરે હથીયારોને સાચસૂક કરે છે, ઘોડાની

રાવો દોઢાં છે. અને એક દરે કાઠની તૈયારીને બદલે આવે છે.
 કેટલાએક આસિટિક એસિડ લેક્ટાઇસીની ડીપ્રી ક્રી
 પાછા આવતી બિખરે જઈના મળી પાચેની માટી, પાંદડાં, સોપારી
 અને જીવંત સાથે લઈ આવે છે. અને એ બધાનો એક જોળો
 કરી બવાસ વખતે સાથે રાખે છે. તેથી વિધિ જે છે એવી
 તેમની માન્યતા છે. બહેનો જીવારો પાંદડીમાં ભરાવવાનો આંસ
 થઈ ઠેકાણે બેઠાં આવે છે.

શ્રી રામજીને વિનંતી દેશીમાં સુમહર્ત ઉપર લોકાધિપતિ
 રાવણ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે દક્ષિણ દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું
 અને તે કાઠમાં તેમને યજ્ઞ અર્ચો રામ માટે અત્યંત પૂજ્ય પુદ્ગિ
 ધરાવનારા રજપૂતો દેશીના શુભ સુહર્ત પોતાના શત્રુઓ ઉપર
 ચડાઈ કરતા. મરાઠાઓ પણ તેને લશ્કરી તહેવાર માનીને
 ખીજના સુલક પર ચડાઈ કરવા માટે તે જ દિવસે પ્રસ્થાન
 કરતા અને યોગ્યતાનુસાર આહુતીનો સત્કાર કરતા. હાલ પણ
 કેટલાએક રજપૂત દેશી રાજાઓ અને સરદારો મોટા દમામથી
 દેશીને દિવસે સીમાસ્થાન કરીને લડાઈનો કાઠ ખતાવે છે.
 પેશ્વાઓ પોતાના આશ્રિત સંસ્થાનિકોને દેશીને દિવસે દરબાર
 ભરીને માનનો પોષાક આપતા. પેશ્વાઓના રોજ્ય પછી બ્રિટિશ
 રેસિડેન્ટ અધિકારીના માલકમ વગેરેએ પણ તે જ રિવાજ આણ
 રાખ્યો હતો. વિદેશીયા મહારાણીના રોજ્યમાં દેશીના
 દરબારનો સમાવેશ અંગ્રેજ વર્ષારંભને દિવસે પૂનામાં દક્ષિણની
 સરદારોના એક તરફથી ભરાતા દરબારમાં થયેલો છે, અને
 સ્વરાજ્યના દિવસોમાં દેશીને દિવસે જાગીરો અને મોટી
 મોટી પદવીઓ અપાતી તેને બદલે હવે વાઘસરાય તરફથી

અંગ્રેજી સ્પર્ધાએ દિવસે સન્માનાયે ખિતાબોની ખેરાલ આપવામાં
આવે છે તે જ દિવસે લાહોર અને બીજાં ઠેકાણે

રામલીલા

નામનો મોટો આગ્રહ થાય છે તાડના ઝાંડ નેટવે હોયે
રાવણે તેમણે કરીને તેનાથી આછી ઉચ્છાદના બીજા રાક્ષસો
ગામના મેંદા મેદાનમાં ઉભા કરવામાં આવે છે દરેક મહોલા
તરફથી એકે એ રાક્ષસો તે ઠેકાણે ઉભા કરવામાં આવે છે.
તે રાક્ષસો કાગળના બનાવેલા અને પોવા હોય છે અને
તેની અંદર દારૂ ભરી મુકે છે સુદર છોકરાઓને રામ
લક્ષ્મણના વેશ પહેરાવી ખૂબ હામમાંથી તે ઠેકાણે લઈ
આવે છે. જૂતા પિચારના ભારિક હિન્દુઓને જ્યારે આ
વેધારી દશરથપુત્રોને નમસ્કાર કરતા નેહ્યે છીરે ત્યારે
રામ જેવી પ્રાચીન વિભૂતિ માટે હિન્દુઓના અત કરણમાં
ફેટલો પ્રેમ છે તે જણાઈ આવે છે રાક્ષસોના મોટા
અગડબબ હારીરા ગાડામાં લોની જે ઠેકાણે ઉભા કરવામાં
આવે છે તે ઠેકાણે જ્યારે રામ આવી પહોંચે છે ત્યારે
લહનગરીના રક્ષણ મટિ પાતાના મત્રીમણની જાણે કે
મલાહ સેતો હોય એના રાવણની આસપાસ ભેગા થયેલા
આશરે સાડ સિતેર લગ્ગર લોકો એકદમ જયધોષ કરે છે.
લહનગરીની (દારૂખાનાથી ભરી) ન્યના પણ ઘણી જોવા-
લાયક હોય છે. કાવીબકતોએ દારૂલો દારૂમાંતાનો વધોડો
તે જ વખતે ત્યાં આવે છે રાત પડતા જ બંને પક્ષો
તરફથી બાણ છુટવા લાગે છે, અને આતરે એક દલાકમાં
લહનગરી અને રાક્ષસો બંનેને ખાખ થઈ જાય છે.
રાક્ષસો બળવા લાગે કે તરત તેમાંથી મેંકડો જાતના ચકો,

ક્રુલો વગેરે સળગીને તોપોની 'માફક' ધડાધડ અવાજ થાય છે. દરીરા . પછી 'જે દિવસે 'ભરતભેટનો સમારંભ'...પણ જોવા જોવો થાય છે. આ ઝોઝવ ઉપરથી રામચરિત્રની 'માહિતી' નાનાં મોટાંઓ સર્વેને મળે છે. આવી જનતાના રામકીડાના અને ખીજા ઉત્સવો મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં ચાલુ થાય તો 'કેવું' સાફ? ચાલુ જમાનાના લોકોને પૌરાણિક કથાઓમા રસ પડતો નથી, તેથી પહેલાંની માફક રામાયણ મહાભારતની રમતો બંધ પડી છે અને બીજા ચળાવલા ખેલો રંગભૂમિ ઉપર જોવાની રાક્ષસી મહત્વાકાંક્ષા લોકોમાં ઉત્પન્ન થઈ છે.

શમી અને મંદાર

ની કથા ગણેશપુરાણના ક્રીડાકાંડમાં આપેલી છે. તે એવી છે. કે એક વખતે માલવ દેશમાં ઔર્વ નામનો એક મહાશાની અને તપોનિષ્ઠ ઋષિ રહેતો હતો. તે યોગસામર્થ્યથી ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી લેતો. તેને શમી નામની એક સુંદર કન્યા હતી. ધૌમ્ય ઋષિના છોકરા મંદાર સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. શમી અને મંદાર તરણ અવસ્થામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ એક ઠેકાણે રહેવા લાગ્યાં. એક દિવસે તે બન્ને જણાં તેમના ગુરુ શૌનકને ઘેર જતાં હતાં એટલામાં રસ્તામાં તેમણે મહાગાણપત્ય બ્રહ્માંડી આશ્રમ જોયો.

માટે તેની પ્રાર્થના કરી. પરંતુ ચોતાનો પરંપરાગત શું નાખુશ કરવાનું મણપતિને ગમ્યું નહિ, તેથી મણપતિએ એવો વર આપ્યો કે સમી અને મંદારનું મહત્ત્વ ત્રણે સોદમાં વધશે અને લોકો તેમની પૂજા કરશે. શૈનકે તેથી સંતુષ્ટ થયો. પરંતુ ઔર્વ ઋષિએ અમિરૂપે સમી વૃક્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. સમીની સમિધા હોમને માટે અત્યંત આવશ્યક ગણાય છે. તેના ધર્પણથી અગ્નિ* ઉત્પન્ન થાય છે. સમી પુષ્પ અને મંદાર પુષ્પથી શંકર સંતુષ્ટ થાય છે એમ માનવામાં આવે છે. ખીજ એક કથા એવી પણ છે કે જ્યારે પાંડવો વિરાટનગરી (વાઘ ક્ષેત્ર) માં તેરમું વર્ષ અઝાતવાસમાં રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે જુદો જુદો વેષ પહેરી ચોતાના સગાઓ સમીના ઝાડ ઉપર ટીંગાડી દીધાં હતા.

પ્રાચીન કાળના ખેતીના ઉત્સવનું રૂપાંતર દશેરામાં થયું હશે એમ જણાય છે. ઉપર આપેલી કથાઓમાંની સરખાતની (રઘુરાજની) કથા ખરી રીતે ઐતિહાસિક નથી. રઘુરાજ એ નિઃસંશય ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતા. જો હિંદુ અને કુબેરને દેવતા માનીએ તો રઘુએ હિંદુ પર ચડાઈ કરી એ વાત તદ્દન અસંભવિત લાગે છે. તેનો વાસ્તવિક અર્થ એવો લાગે છે કે હિંદુ જળનો વર્ષાવ કરતાં જ એમર સમૃદ્ધિ થઈ અને લોકો મુસંપન્ન થયા. મુવર્ષનું આધિપત્ય પુરાણકારોએ કુબેરને આપ્યું છે તેથી તેનું નામ આ કથામાં આવેલું હશે. ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું

* સમી વૃક્ષના લાકડાનું ધર્પણ કરવાથી અગ્નિ પેદા થાય છે તેથી ઋષિએ તેનો ઉપયોગ અગ્નિ સળગાવવા માટે કરવા લાગ્યો, અને તેથી જ સમીની સમિધા પવિત્ર માનવામાં આવી. ઔર્વ ઋષિએ આ શોધ કરી તેથી ઉપલી કથા રચવામાં આવી હશે.

વર્ણન કરવા માટે કેટલાએક અલૌકિક, અમલકારોને ઉમેરે છે તેવાની વૃત્તિ આપણા પુરાણકારોમાં હતી, તેની સાક્ષી 'ભવિષ્યપુરાણ' જેવા ગ્રંથ આપે છે. આ પુરાણોમાં પૃથ્વીરાજ, 'તૈમુરલંગ', મહામ્મદ ઘેરી વગેરેની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ આપેલી છે. પણ તે અમલકાર અને અતિશયોક્તિથી પૂર્ણ છે. જે વ્યક્તિઓના સંવાદ રૂપે તે આપેલી છે.

ઉપલી વાત ઉપરથી અસહનના ક્ષત્રિય લોકો જીતમાં આણેલું સોનું પોતાના ચત્રુ ઉપર હુમલો કરતી વખતે સૈન્યને ઉત્કેરવા માટે તેની પાસે લૂંટાવતા હશે એવું અનુમાન કાઢી શકાય. ખેતરનો પાક ઘેર લાવવાનો દિવસ પણ દશેરા હશે. નવરાત્રમાં નવ ધાન્ય વાવી છેવટને દિવસે તે દેવને અર્પણ કરે છે એ આનો પુરાવો છે. કેટલાએક લોકો ખેતરમાંથી પાકેલાં અનાજનાં હુંડાં લાવી નવમીને દિવસે તેની પૂજા કરે છે, અને ઘરને આગલે ખારણે ટીંગાડે છે. ઘરમાં વપરાતાં વાસણો, ખાંડણી, સાંજેલું વગેરેને ધાન્યનાં કણસલાં ખાંધવાનો રિવાજ કોંકણમાં છે. મકરસંક્રાંતને વખતે આવો વિધિ ધણે ભાગે ખંગાળાના કેટલાએક ભાગોમાં કરવામાં આવે છે. તે વખતે સ્ત્રીઓ અનાજના કોઢારને ધાસની પુણીઓ ખાંધે છે, અને ખાંધતી વખતે 'બાવન પૌટી' એમ કહે છે. તેનો અર્થ, 'બાવન ગાંઠું થાઓ' એવો છે. તેમના આ વિધિને 'બાવન બંધન' કહે છે. તેથી આખું વરસ સમૃદ્ધિમાં જાય છે એવી માન્યતા છે. જુના વંષતમાં ચમીના જાડ નીચે નવાં અનાજનો દગલો કરીને ત્યાંથી તે ઘેર લઈ આવનાં હશે એવું જણાય છે. દશેરા એ કેવળ

કૃષિવિધયક ઉત્સવ

હેત્રો નોધ્યે એવું કટવીએક વાતો ઉપગ્યા જણાય છે જગવેદમા
નાયે પ્રભાણે ક્ષેત્રપતિ દેવતાની પ્રાર્થના કરેલી છે —

ક્ષેત્રસ્ય પતિના વય દિતેર્નૈવ જયામસિ ।

મામશ્વ પૌષયિન્ત્વાસ નો મૃઢાતીદશે ॥ ૧ ॥

શુન વાદા શુન નર શુન કૃપતુ લાઘ્વમ્ ।

શુનં વરત્રા ચખ્યન્તા શુનમધ્માસુદિગ્ચય ॥ ૪ ॥

ઘર્વાંચી સુભગે મવ સ્ત્રીતે વન્દામહે ત્વા ।

યયા ન સુભગાસસિ યયા ન મુફલાસસિ ॥ ૬ ॥

(મઢલ ૪—સૂક્ત ૫૮)

અર્થ — દિતકર્તાએ સહાય કર્યા મુજબ ક્ષેત્રપતિની મદદથી
અમે ધેતુ અને અશ્વને પોષક એવું અનાજ છતી લાવીશું
તે ક્ષેત્રપતિ અમારા જેવા ઉપર પશુદયા કરશે (૧) બળદ
આનદથી, લોક ઉત્સાહથી અને હળ ઉત્તમ રીતે જમીન
ખેડે તેવું થાઓ. જોતજ મજાનુત બાંધત્રા દો સુખપ્રાપ્તિ થાય
એવી રીતે તારૂં હળ ચલાવ (૪) બામ્બશાસિની સીતા,
અહીં આવ, અમે તને વદન કરીએ છીએ, કારણકે
તેમોકરવાથી તું અમારી બામ્બવિધાત્રી બને. હે—અમાગ
હેતુઓ સરળ કરનારી બને છે (૬) (આ મુક્તમાની
સીતા એ કૃષિદેવી છે.) શાસ્ત્રમાં દશમીને દિવસે જે
અપરાજિતા નામની દેવીની પૂજા કરવાનું કહેલું છે તે ક્ષેત્ર-
પતિ સીતાદેવી-હોધી નોધ્યે એવું દેખાય છે કાળે કરીને કાત્રિય
તેજનું અને તે તેજનુદિનું કાળુ જે શક્તિ તેની પૂજનું
મોદાત્મ્ય વધેતું ગયું. તે જ પ્રભાણે આ સમૃદ્ધિદાયી દેવતાને

અપરાજિતા માનવામાં આવી હશે એવું લાગે છે. તે ઉપરાંત ઇંદ્રની આરાધના પણ તે સૂક્તમાં કરેલી છે. આ દેશમાં કૃષિ વિષયક પદાર્થોને, કૃષિકર્મ વગેરેને પ્રાચીન કાળથી બહુ માન આપવામાં આવેલું છે. ધાન્યની સમૃદ્ધિનો આધાર ઇશ્વરની ઇચ્છા ઉપર છે એમ માનીને તેની કૃપા મેળવવા માટે રાજા અને પ્રજા બહુ ચત્ન કરતાં હતાં. ધાન્યને ધન અથવા લક્ષ્મી સમજીને તે તૈયાર થાય ત્યારે રાજાઓ શત્રુથી તેનું રક્ષણ કરતા હતા. વર્ષાકાળ પૂરો થતાં જ પ્રજા સાથે ગામના સીમાડા સુધી જઈને નવું ધાન્ય દરબારી હાથમાંથી ઘેર લઈ આવતા. દશેરા એ કૃષિવિષયક એકાદશવનું રૂપાંતર છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. આનંદે અઢી ત્રણ લગભગ વર્ષ પહેલાં અસ્તિત્વમાં આવેલા આ તહેવારનું આવું રૂપાંતર થાય તેમાં નવાઈ નથી. આજે આટલા વખત સુધી આ તહેવાર ટકી રહ્યો એ ઉપરથી જ તેની ઉપયુક્તતા અને આપણા લોકોની પુરાણપ્રિયતા જણાઈ આવશે. ચીન દેશ પણ ફિન્ડુસ્તાનની મારફતે જ પેતી ઉપર આધાર રાખનારો હોવાથી ત્યાં રાજાને હાથે સુમુહૂર્ત ઉપર ખેતરમાં હળ ચલાવવાનો સમારંજ બપોરથી કરવામાં આવતો. તે વખતે રાજપુત્ર અને પ્રધાન પણ ખેતર ખેડવાનો વિધિ કરતા હતા. પ્રાચીન કાળમાં Harvest Home નામના તહેવારને દિવસે કેટલાએક પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય લોકો નવું અનાજ ઘેર લઈ આવતા અને આજે પણ તેમ કરે છે.

હેતુ અને યોગ

હાલમાં દશેરાનું મહત્ત્વ સમીનાં અને આપટાનાં પાંદડાં આપવામાં જ સમાયેલું છે. જૂના વખતમાં જે ખેતીમાં મોટાઈ મનાઈ અને 'ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર અને દનિષ્ઠ નોકરી'

એ કહેવન પ્રચારમા આવી તે ખેતી અજાની, આજસુ અને
 ફીન દગામા દિવસ ગુઝગનારા લોકોના હાથમા મુઠી આપણે
 પોતે કનિઠને જ શ્રેષ્ઠ માની બેઠા છીએ. ખીજા દેશના લોકોએ
 સગવડતી અને મીતાને પ્રમત્ત કરીને પોતાના ડગગમા ગણેવી
 છે અને તેમના આશીર્વાદની મદદથી ધાન્ય અને ધનની સમૃદ્ધિ
 તેઓ માધી લે છે ખેડૂતવર્ગની સ્થિતિ દિવસે દિવસે મુઠગતી
 જાય છે અને તેમના દેશના દાગિરખનો નાગ થતો જાય છે.
 લક્ષ્મીનો વરદ હસ્ત તેમના માથા ઉપર ફાયમનો છે એમ આપણે
 નોંધ્યે છીએ. આપણે માત્ર રૂપમડૂકવત ગરેરામા પોતાને ફતાર્ય
 માનીએ છીએ દ્રવ્યોત્પાદક ઉદ્યોગ વિશે આપણને આજ નથી. કર્મ-
 યુગનો પ્રારંભ થઇ ગયો છે અને પગદેશી લોકો પોતાના શિક્ષણ અને
 પોતાના દષ્ટાંતથી આપણને જાગૃત કરે છે છતાં આપણે કલિ-
 યુગના રોદણા ગરવામા જ આયુષ્ય ખર્ચી નાખીએ છીએ અસ્પૃ-
 સ્યતાના ભયાનક પર્વતો, ગદ, મત્સર, મનભેદ, ઉચ્ચનીચભાવ
 અને દાનિશ જેવી દિવાલો આપણા હાથે જ પોતાની આસપાસ
 ગચીને કેદખાનાના કેદીઓની માફક આપણે ઢીન સ્થિતિમા
 પડેલા છીએ. આ મર્વ સીમાઓનું ઉત્કલન કરીને જે દિવસે
 આપણે બહાર પડીશું તે દિવસ આપટાના અને ગમીના
 પાદડાને બદલે ખત્ર સોનું આપણુ હાથમા આવશે તે સીમે-
 લ્ય રનનો દિવસ પવિત્ર દશેરા હશે એમા મંદિર નથી મીમા
 ઉદય'ન દગી એટલે એક પગપુ આગળ વધવું. જેમને પોતાની
 ઉન્નતિ સાધવી હોય તેમણે જે મહાત્માઓની સચનાથી આ
 મીમોદય'નનો દિવસ અગ્નિતત્વમા આવ્યો તેમને માટે આદર
 દર્શાવવો નોંધ્યે અને દરેક જગેગને દિવન સગવડતી અને
 મીતાનો કૃપાપ્રમાદ મેગવવાનો નિશ્ચય કરવો નોંધ્યે.

દીવાળી

આસો વદ ૧૩થી દારતક શુદ્ધ ૨ સુધી આખા હિન્દુ-સ્તાનમાં જે ઉત્સવ મોટા ઠાઠમાઠથી પાળવામાં આવે છે, તે દીપાવલિ અથવા દીવાળીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. યાત્રાશ્રી રીતે જોતાં દીવાળીનો તહેવાર ત્રણ દિવસનો છે. તોપણ ખલિપ્રતિપદા અને ચમદ્વિતીયાની ગણતરી પણ આ તહેવારમાં કરેલી છે. આ પાંચે દિવસનાં નામ જુદાં જુદાં છે અને દરેક દિવસે અમુક નિશ્ચિત ધર્મવિધિ કરવામાં આવે છે. પહેલો દિવસ

ધનતેરસ

ના નામથી ઓળખાય છે. આ તહેવાર વિશે પુરાણમાં એક વિચિત્ર કથા છે કે પ્રાણીમાત્રના જીવનની મુદત પૂરી થતાં જ તેમનો પ્રાણ દરણ દરનારા યમો એક વખત પોતાના સેવકોને પૂછ્યું: “યમપાશ નાંખીને પ્રાણદરણ કરતી વખતે તમને દોષને માટે દયા કપજી હતી?” સેવકોએ કહ્યું: “એક વખત દસ નામનો

રાજા પોતાની રાજધાનીથી જલ્દી દૂર અરણ્યમાં સિંહારે ગયો હતો. ત્યાંથી તે આરામ લેવા માટે નજીકના દેવરાજના મહેલમાં ગયો. તેણે તેનો આદરસત્કાર કર્યો. દેવરાજને તે વખતે પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ હતી તેથી તે ખૂબ આનંદમાં હતો. તે દિવસ છઠ્ઠીનો હતો. દેવીએ સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરીને રાજાને કહ્યું: 'આ છોકરો જન્મને ચોથે દિવસે સર્પદંશથી મરણ પામશે.' રાજાને જલ્દી દુઃખ થયું અને અપમૃત્યુ ટાળવા માટે તેણે કેટલાય કૃપાયો કર્યા. દેવરાજને પણ આ બવિધ્ય સાંભળીને ખોટું લાગ્યું. દેવરાજના છોકરાનું અપમૃત્યુ ટાળવાનું કામ તેણે માથે લીધું અને યમુના નદીના મધ્ય ભાગમાં એક સુંદર મહેલ બાંધાવી તેમાં તે છોકરાને રાખ્યો. યોગ્ય વખતે એક સુસ્વરૂપ રાજકન્યા સાથે તેનો વિવાહ થયો. આ સમારંભને ચોથે દિવસે રાજપુત્ર સર્પદંશથી મરણ પામ્યો, ત્યારે તેના પ્રાણ લઈ આવતાં જન્મને જલ્દી દુઃખ થયું. કારણકે આવા આનંદોત્સવને વખતે આવો દુઃખદાયક બનાવ જોઈને જન્મને જલ્દી દુઃખ આવી. આવો પ્રસંગ કોઈના ઉપર પણ ન આવે એવું જો આપ કરશો તો આપનો ધજો ઉપકાર થશે." મેવકોનું આ બાપણુ સાંભળીને થયે કહ્યું: "સેવકો! આશ્વિન વદ ૧૩થી પાંચ દિવસ સુધી દરરોજ સાંજે જે લોકો સર્વ દેશો દીપોત્સવ કરશે, તેમનું તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે અપમૃત્યુ થશે નહિ." પણ આ કથા ઉપરથી આ દિવસને ધનતેરઘ સાથી કહે છે તેના પુલામો થતો નથી. દીવાળીનો આ પહેલો દિવસ છે એટલું જ જણાઈ આવે છે.

નરકચતુર્દશી

દીવાળીનો બીજો દિવસ નરકચતુર્દશીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ભાગવતમાં એવી કથા છે કે પ્રાચીન કાળમાં બૌદ્ધાસુર

અથવા નરકાસુર નામનો એક બ્રહ્માન અસુર પ્રાગ્જ્યોતિષપુરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ઈન્દ્રનું છત્ર, અદિતીનાં કુંડલો અને અમર પર્વત ઉપરનું મણિપર્વ નામનું સ્થાન હરણ કર્યાં. દેવ અને માનવને તે અત્યંત ત્રાસ આપવા લાગ્યો. તેણે અજ્ઞેય ધવાને માટે પોતાની રાજધાનીની આસપાસ પર્વતોના અને શસ્ત્રોના કિણ્ના રચ્યા. તે દુષ્ટ દૈત્ય સ્ત્રીઓને હેરાન કરવા લાગ્યો. સોળ લગ્નર ઉપર રાજકન્યાઓને તેણે કેદખાનામાં પૂરી રાખી અને તેમને પરણવાનો તેણે વિચાર કર્યો. આથી બધે કેદાણે હાહાકાર થઈ રહ્યો. થીકુણને આ વાતની ખબર પડતાં જ તેમણે સત્યભામાને સાથે લઈને તે અસુરના કિણ્ના ઉપર હસ્તો કર્યો નરકાસુરને મારીને સર્વ રાજકન્યાઓને તેમણે મુક્ત કરી અને ઈદ્રાદિક પાસેથી નરકાસુરે જે ધન હરણ કર્યું હતું તે તેમને પાછું આપ્યું. ચતુર્દશીને દિવસે ઉપકાલને વખતે નરકાસુરનો વધ કરીને તેના લોહીનું તિલક પોતાને દેખાણે કર્યું અને જ્યારે તેને ઘેર આવ્યા ત્યારે નદે તેને મંગળસ્નાન કરાવ્યું. સ્ત્રીઓ એવાં રણુ લઈને આનંદમાં રહ્યા. આખું શહેર આનંદ-હસવમાં મગ્ન થઈ ગયું. આ યુદ્ધના સ્મારક તરીકે નરકચતુર્દશીનો દિવસ દીવાળીમાં મુખ્ય ગણાયો છે. ગુજરાત અને રજપુતાનાના કેદલાએક ભાગમાં તે દિવસે દનુમાનની પૂજા કરવાનો રિવાજ છે.

લક્ષ્મીપૂજન

દીવાળીને ત્રીજે દિવસે લક્ષ્મીપૂજન કરવામાં આવે છે. તે વિશે એવી કથા છે કે મૂળ વખતમાં બળિ નામનો મોટો વૈભવશાળી રાજા હતો. તેણે પોતાની સંપત્તિ અને પરાક્રમથી દેવાદિકોને પણ દારાગૃહમાં પૂરી રાખ્યા. સાદાત્ લક્ષ્મીને પણ બળિના કેદખાનામાં રહેવું પડ્યું. તે વખતે શ્રી વિષ્ણુએ વામનરૂપ

ધારણ કરીને ત્રણ પગલા ભૂમિનુ દાન માગવાનો ઢોંગ કર્યો અને આખા વિશ્વ ઉપર પોતાનુ પ્રભુત્વ સ્થાપન કર્યું. બધા સાથે લક્ષ્મી પણ સુખે થઈ બળિને પાતાળમાં પૂરી રાખવામાં આવ્યો. લક્ષ્મીનો એ રીતે અસુખેના હાથમાંથી છુટકારો થયે તેથી બધાને આનંદ થયો અને તેનો વાસ દરેકના ઘરમાં ફાયરનો થાય તે માટે બક્ષિપૂર્વક તેની પૂજા કરવાનો ગિલાજ તે દિવસથી પ્રચારમાં આવ્યા અમામને દિવસે લક્ષ્મીપૂજન કરવામાં આવે છે

ચાલુ ૩૬

દીવાળીના દિવસોમાં અબ્બગસ્તાન, દીપોત્સવ, ગોક્ષીડન, બાઇબીજ વગેરે વિધિ બધે ઠેકાણે રાધતા ઝોઠા પ્રમાણમાં થાય છે. યદ્દિકાર્પણ, યમતર્પણ, ગોવર્ધનપૂજા ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોપાત વિધિ કોઇ કંતુ નથી. કનાટકમાં બલિપ્રતિપદાન દિવસે જુદા જુદા પ્રકારની ગમતો ગમગમાં નાના મોટા સર્વે ભાગ લે છે. દક્ષિણ દેશમાં બાઇમીનનો તહેવાર ખામ કોઈ પાગતુ નથી. લક્ષ્મીપૂજન પણ કોઇ રંગ ઘેર કંતુ નથી. યક્ત વેપારી લોકો તે દિવસે પોતાના ચોપડા કાઢીને લક્ષ્મી-સમન્વતીનુ પૂજન કરે છે. બગાણાની દુર્ગાપૂજનો નોગતાનો કિતસર પૂરો થયા પછી લક્ષ્મીપૂજન કરવામાં આવે છે. મુખ્ય એ વેપારીનુ પ્રસિદ્ધ મથક હોવાથી ત્યાંના વેપારીઓ લક્ષ્મીપૂજનો ખુબ મહત્ત્વ આપે છે. સહેગમાં યદ્દાહીયાનો ફડફડાત જ્યા ત્યા સબજાય છે. વિજળીના દિવાઓથી મુગાપુરી તે દિવસ દીપી નીકળે છે. ધનિક વેપારીઓ મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતના હ અને તેમના નૂતન વિક્રમ સવત્સરનો આરંભ કાર્તિક શુદ્ધ પ્રતિપદાથી થતો હોવાથી હિમાયના નવા ચોપડાઓનુ તેઓ

પૂજન કરે છે. સાથીઓ પૂરી ધરતું આંગણું સુશોભિત કરવાનો ચાલ મહારાષ્ટ્રના કેટલાએક ભાગમાં છે. મહારાષ્ટ્રના કેટલાએક ભાગમાં જુગારને ધાર્મિક ક્રિયા સમજી લઈ તે વડે લક્ષ્મીને પ્રસન્ન કરવા વેપારીઓ મથે છે, અને કોઈ કોઈ વાર આખા વરસની કમાણી ગુમાવી જેસે છે. નીચલા વર્ગની તરુણ સ્ત્રીઓ દીવાળીના દિવસોમાં ગીત ગાતી ગાતી બધી શેરીઓમાં યરે છે. તે વખતે તેમને ખાવાનું આપવાનો રિવાજ છે. સ્ત્રી પુરુષો માટે દીવાળીના દિવસમાં નવાં વસ્ત્રો લેવાનો દરેક ઘરમાં રિવાજ છે. આ તહેવાર પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓને વધારે આનંદદાયી લાગે છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં દીવાળીનો તહેવાર મહારાષ્ટ્રની માફક મોટા પ્રમાણમાં પાળવામાં આવતો નથી. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં સવારના પહોરમાં સ્નાન કર્યા પછી સૂંદના બુટાવાળી દવા ખાવાનો રિવાજ છે. કોંકણ અને મહારાષ્ટ્રમાં ઘરનાં નાનાં મોટાંઓનાં ઓવારણાં લઈ કોઢીયાં કોઢીને તે ચાટવાનો રિવાજ છે. મદ્રાસમાં હલકા વર્ણના લોકો દીપોત્સવ વગેરે કરે છે. તામીલ અને તેલુગુ પ્રાન્તમાં દીવાળીના દિવસે અભ્યંગસ્નાન કરીને ઘરમાંથી બહાર નીકળી એક ખીજને નીચેના પ્રશ્ન કરે છે:

‘કેમ બાઈ, પવિત્ર ગંગાનું સ્નાન થયું કે?’ ત્યારે ‘હા બાઈ, તમારા આશીર્વાદથી થયું’ એમ સામો માણસ જવાબ આપે છે. તે દેશમાં દીવાળીને દિવસે નવાં વસ્ત્રો નથી લેતા પણ કૃતિકા ઉત્સવને વખતે લે છે. દીવાળીના ઉત્સવની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે અને ક્યારે થઈ તે ગરાગર સમજવાને તેનો ખરો

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ .

વિસ્તારપૂર્વક કહેવાની જરૂર છે. જુદા જુદા ધર્મશાસ્ત્રકારો

અને સૂત્રકારો આ ઉત્સવ વિષે જે લખી ગયા છે તે બધા
 પરથી આશ્વિન પૂર્ણિમાથી તે અમાવાસ્યા સુધીનો વિધિ
 ધર્મસિન્ધુકારે પોતાના અંચમાં નોંધી રાખ્યો છે. આશ્વિન
 પૂર્ણિમાને દિવસે કોળગર મત કરીને લક્ષ્મી અને ઇંદ્રની પૂજા
 કરી. નારીયેળનું પાણી ગ્રાહન કરીને જુગારનો આરંભ કરવો.
 તે દિવસે લક્ષ્મી મંથરાતે ધરમા આવીને કહે છે, “જે કોળગરો
 કરીને જુગાર રમે છે તેમને હું ધનવાન કરીશ.” દેવ અને
 પિતરને નારીયેળ, પડઆ ઇત્યાદિ પદાર્થ ધરીને ભાઇબધો
 સાથે બેસીને તે ખાવા. તે જ દિવસે અશ્વાયુજી કર્મ કરવું.
 આશ્વિન પૂર્ણિમા અથવા અમાસને દિવસે આશ્રયણ કરવું.
 જુદાજુદા નક્ષત્રોને વખતે ભગર, સામે અને જવનું આશ્રયણ
 કરવું. પહેલું આશ્રયણ શરદ ઋતુમાં કરવું જોઈએ. આશ્રયણ
 કર્યા શિવાય કોઈ પણ નવું ઉત્પન્ન થયેલું ધાન્ય ખાવું નહિ.
 જોઆ જુદું આશ્રયણ કરી શકતાં ન હોય તેમણે ઉપર
 જણાવેલાં ત્રણે ધાન્યોના ‘પુરોડાશ’ કરીને દર્શપૂર્ણિમાને દિવસે
 રથાક્ષીપાઠ કરવો. એ જ પૂર્ણિમાને દિવસે જ્યેષ્ઠ પુત્ર અથવા
 કન્યાને દીવો ઉતારવો. આસો વદ બારસ ‘ગોવત્સ કાદરી’ના
 નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે દિવસે વાછરડા સહિત ગાયનું પૂજન
 કરીને તેને અડદ વગેરે અનાજનાં વડા ખવડાવવાં. દેવ, બ્રાહ્મણ,
 ગાય, ઘોડા, જ્યેષ્ઠ, ત્રેષ્ઠ, કનિષ્ઠ એ સર્વેને ધરની સ્ત્રીઓએ
 દીવો ઉતારવા. અપમૃત્યુ ટાળવા માટે ચમપ્રીત્યથે પ્રદોષને
 વખતે ધર બહાર દીવો કરવો. આસો વદ ચતુર્દશીને
 દિવસે નરકથી ડગ્નારાઓએ તલનું તેલ ચોળીને અભ્યંગ
 આપ કરવું. રાતના છેલ્લા પહેરથી ચંદ્રોદય પછીનો ટાળ
 શ્રેષ્ઠ ગણવો. હળથી ખોદી કહાડેલું માટીનું ઢેકું અને અધેડો,

દુધી અને ટાંખાની ડાખળાઓ સ્નાન કરતી વખતે ત્રણ વાર શરીર ઉપરથી ફેરવવી. ત્યાર પછી ગંધનું દીલું કરી કાર્તિક સ્નાન કરવું, અને સ્નાન થયા બાદ યમતર્પણ કર. પ્રદોષ વખતે મઠ, તટ, કોટ, બાગ, માર્ગ, ગૌશાળા, અશ્વશાળા, ગજશાળા વગેરે કેકાણે સુશોભિત દીવા કરવા. એ મુજબ ત્રણ દિવસ સુધી દીવા કરવા. તુલા રાત્રીના સૂર્ય થયા બાદ ચતુર્દશી અને અમાસને દિવસે પ્રદોષ વખતે પુરુષોએ હાથમાં બળતા કાકડા (કસ્કાદર્શન) લઈને પિતરોને માર્ગ બતાવવો. પછી અમાસને દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તેલ ચોળાને અબ્ધંગ સ્નાન કરી દેવની પૂજા પૂરી થયા પછી બપોરને વખતે પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરવું. પ્રદોષ સમયે દીવા સળગાવવા. ઉસ્કાદર્શન અને લક્ષ્મીપૂજન વગેરે કર્યા પછી ભોજન કરવું. બાળકો, વૃદ્ધ, અને રોગી સિવાય બીજાઓએ દિવસના ભોજન કરવું નહિ. આશ્વિન વદ ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા અને કાર્તિક શુદ્ધ પ્રતિપદાના ત્રણ દિવસોને દીપાવલિ કહે છે. અમાવાસ્યાને દિવસે મધ્ય રાત્રિને વખતે સ્ત્રીઓએ પેતપોતાના ઘર સામેના આંગૂણામાંથી અલક્ષ્મીને હાંકી કાઢવી.

ગુજરાતમાં અમાસને દિવસે મહાકાંળા, મહાલક્ષ્મી અને મહાસરસ્વતીની પૂજા કરવામાં આવે છે. આ પૂજનમાં શાહીના ખડીયો એ મહાકાંળા, રૂપીયો એ મહાલક્ષ્મી અને ચોપડા એ મહાસરસ્વતી મનાય છે. આ પૂજનને ચોપડાપૂજન કહે છે. ધનનેરસને દિવસે ધનનું પૂજન કરવામાં આવે છે.

, ધરનો કચરો અરણોદય પહેલાં રૂસ્તા ઉપર દરજાન આગળથી ખૂમ પાડતા જનારા લગીયાના શરીર ઉપર ફેંકવાનો કેટલેક કેકાણે રિવાજ છે. આ વિધિ ચૈત્રદશ માનનારાઓ હોળાને બીજે દિવસે પરાંદીયામાં કરે છે. આ રિવાજ દર્નાટકમાં જોવામાં આવે છે.

દીવાળીનું પ્રાચીનત્વ

દીવાળીનો તહેવાર પ્રચારમાં ક્યારે આવ્યો તે સ્પષ્ટ નથી, તોપણ તેને આવું સંસ્કૃત પૌરાણિક કાળમાં પ્રાપ્ત થયું એ નિર્ણય છે. કાશ્યપે યુગલમાં કન્યા કંઠવીએ કથાઓ માથે તેનો સંબંધ નેડેતો દેખાય છે અગીયારમાં સંક્રાન્તિ પ્રસિદ્ધ આશ્વિનેની ઉર્ષિ અશુરેલન-ખીરનો એક વિદ્વાન ગદ્ય-દ્વિ-દુસ્તાનમાં આવ્યો હતો તે વખતના હિન્દુ લોકોના આચારવિચારોનું તેમજ ગરહીય અને સામાજિક સ્થિતિનું તેણે જે અતિદાસિક વિવેચન કર્યું છે, તે ઉપરથી દીવાળીનો તહેવાર તે વખતે હાલની માફક જ પાળવામાં આવતો એવું દેખાય છે અથાત્ આવરે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં હમણાની માફક દીવાળીનો તહેવાર લોકો પાળતા હતા પૌરાણિક કાળમાં શિવ અને વિષ્ણુનું મહત્ત્વ વધ્યા પછી તેમના ઉપાસકોએ તેમના પ્રિય દેવ માટે અનેક કથાઓ ગવી અને પૂર્વકાળથી આવતા આવેલા ઠેકાઓએ વિધિનો અને તહેવારોનો સંબંધ તે દેવા સાથે બેડ્યા નેને લીધે દીવાળી એ વિષ્ણુના અનાર શ્રીકૃષ્ણની પ્રીતિ છે એવું ગાવામાં આવ્યું કૃષ્ણને માટે જમ જમ પૂજ્યગુદિ વધતી નહીં તેમ તેમ કૃષ્ણચરિત્રમાં અનેક અદ્ભુત કથાઓનો મમારેગ કરવામાં આવ્યો. આપણે આ પારાણિક કાળની પાડગ જાણને વેદ અને ઉપનિષદકાળ પછીના મૂલકાળમાં (૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાની) સામાજિક સ્થિતિનું સ્પષ્ટ નિરીક્ષણ કરીશું તો એવું જણાશે કે તે વખતે પ્રચલિત અનેક શુભ સંસ્કારોનું રૂપાંતર થઈને હાલના કેળાએક તહેવારો પ્રચારમાં આવ્યા છે તે વખતે દરેક શુદ્ધચાત્રી પુરુષ વર્ષમાંથી સાત પાકે કરતો હતો. એ યજ્ઞ કરવો

વિધિ પણ સુલભ હતો તેથી તેમાં વધારે ખર્ચ અથવા ત્રાસ થતો નહોતો. દાન ધર્મ કરવાં, અગ્નિ પ્રદીપ કરીને પાકાહુતિ આપવી અથવા સત્પાત્ર, વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને અન્નવસ્ત્ર આપવાં એની ગણતરી પાકયજ્ઞમાં થતી. ૧ અષ્ટક, ૨ પાર્વણ, ૩ શ્રાદ્ધ, ૪ શ્રાવણી, ૫ આગ્રયણ, ૬ ચૈત્રી અને ૭ આશ્વયુજ એવા સાત પાકયજ્ઞ દર વર્ષે જુદાજુદા મહિનામાં કરવામાં આવતા. તેમાંથી

પાર્વણ, આશ્વયુજ અને આગ્રયણ

એ ત્રણ પાકયજ્ઞનું એકીકરણ અને રૂપાંતર થકને હાલનો દીવાળીનો ઉત્સવ અસ્તિત્વમાં આવેલો હોય એવું જણાય છે. પ્રાચીન કાળથી આર્યોનાં અંતઃકરણમાં પિતરો માટે આદર અને પ્રેમ હોવાને લીધે દરેક પૂર્ણિમા અને અમાસને દિવસે તેમના પ્રીત્યર્થે પાર્વણ અથવા પિંડપિતૃયજ્ઞ નામનો પાકયજ્ઞ કરવામાં આવતો. તેમાં પણ નવું ધાન્ય ધરમાં લાવતી વખતે જે યજ્ઞ કરવામાં આવતો તે વિશેષ મહત્ત્વનો હતો. હાલની દીવાળીની ઉત્પત્તિ વિષે આપેલી યમની વાત અને તે તહેવાર પછી તરત જ કરવામાં આવતું બાઘબીજ નામનું રમારક અને ખીખર શસ્ત્રોકત કૃત્યોનો સંબંધ પિતરોના રક્ષક યમ સાથે છે. પિતરોના ઉદ્ધાર માટે દીપોત્સવ, અધિકારાનુરૂપ સંવ્યાસપત્રયથી યમતર્પણ કરવાની આજ્ઞા વગેરે જોતાં આસો વદ ૦)) ને દિવસે પાર્વણ નામનો પાકયજ્ઞ—અને તે પણ મોટા. ઉત્સાહપૂર્વક—કરવાનો ચાલ જૂનો વખતમાં રૂઢ થયો હતો એ સિદ્ધ થાય છે.

પૌરાણિક કાળમાં યમની જૂની કલ્પનાનો નાશ થયો. અને તેને જુદું અને ભયંકર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. વેદકાળમાં તે

નરકનો ધણી નહોતો, પણ સ્વર્ગમાના એક રુપ્ય દેવ તરીકે તેને માન આપવામાં આવતું. તે સત્કર્મો કરનારને ગતિ આપનારો અને સજ્જનોનો સહાયકત છે એ પ્રમાણે તેનાં સ્તોત્રો ઋગ્વેદમાં ગાયેલા જોવામાં આવે છે. ૧૦-૧૬-૧

પુરાણમાં યમને સૂર્યપુત્ર કહેલો છે. સૂર્યની ગતિ સાથે મનુષ્ય માત્રનું આયુષ્ય ક્ષીણ થતુ જાય છે. અર્થાત્ મૃત્યુના દિવસ સમીપ લાવનાર દેવનેજ તે સૂર્યપુત્ર એમ માનવામાં આવ્યું છે તેમા નવાઈ નથી. વૈવસ્વત (આકાશ) એ પિતા અને શરણુ (અરુણોદય) એ માતા; એમને પેટે યમ જન્મ્યો એમ ઋગ્વેદ કહે છે. યમની બગિચી યમીનો હલ્લેખ પણ તેમા કરેલો છે, અને યમ તથા યમીની વચ્ચે અત્યંત પ્રેમ હતો એવું દર્શાવેલું છે. તેમને માટે કરેલું વિવેચન વાંચવામાં આવે તો દિવસ અને રાત્રિને જ યમ અને યમી એવા અલંકારિક નામો આપવામાં આવેલાં હતા એવું દેખાય છે. યમ-દ્વિતીયાના તહેવારને બધુભગિનીના પ્રેમનું સ્મારક ઠરાવતી વખતે પૌરાણિક ગ્રંથકારોએ વેંકાલીન યમ અને યમીની જ દરપનાઓને પ્રગટ સ્વરૂપ આપ્યું એમ સ્પષ્ટ થાય છે. દીવાળીમાં સમાયેલો

બીજો પાક્યજ્ઞવિધિ

અશ્વયુજનો છે. અશ્વયુગ અથવા આશ્વિન મહિનાની પૂર્ણિમાને દિવસે તે કરવામાં આવતો. ઋગ્વેદના છઠ્ઠા મંડળમા જે હલ્લેખ મળે છે તે ઉપરથી એવું દેખાય છે કે અશ્વયુગ માસની પૂર્ણિમાને દિવસે ઇંદ્રને ખીર અર્પણ કરવામાં આવતી. બકરીનું ધી (આન્ન) યમમાં રેડીને આશ્વિનઋષ્યમા અશ્વયુગદ્યોતે, પૂર્ણચંદ્રને, સરદઋતુને અને પ્રજાપતિને આહુતિ આપવામાં

આવતી. ગાયોપ્રીત્યર્થ દહીં અને માખણની આદુતિ આખ્યા
 પછી ગાય અને વારછડાને તે દિવસે રાતે બેગાં રાખવામાં
 આવતાં આ પુરાતન વિધિની જે માહિતી સાંખ્યાપને
 આપેલી છે તે ઉપરથી તે કૃષિવિષયક છે એ ચોખ્ખું દેખાય
 છે. તે જ દિવસે કૃષિની દેવતા સીતા પ્રીત્યર્થ યજ્ઞ દરવામાં
 આવતો અને નીચેના શબ્દોથી તેની પ્રાર્થના દરવામાં આવતી:
 “ જેનામાં વેદપ્રણીત અને અહિક વૈભવ સર્વદા
 વાસ કરે છે એવી ઇન્દ્રપત્ની સીતાની હું પ્રાર્થના કરું છું. મેં
 આરંભેલાં સર્વ કાર્યોમાં તે મને મદદ કરે. જેની પાસે અનેક
 અશ્વ અને અનેક ગાયો છે, જે આનંદનો નિધિ છે, જે સર્વ
 પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરે છે અને જેની પાસે ધાન્યનાં અનેક
 ખેતરો છે તેની હું યજ્ઞને વખતે પ્રાર્થના કરું છું. તે અવિચલ
 દેવતા મને કોઈ પણ વખતે એકલો ન મુકે ” (૨-૧૭-૬)

ફરક માત્ર એટલો જ છે કે કૃષિદેવતા સીતાને ઠેકાણે પુરાણ
 કાળમાં વિષ્ણુપત્ની લક્ષ્મીની સ્થાપના દરવામાં આવી. ધન-
 ધાન્યની દેવતા તરીકે લક્ષ્મીનું મહત્ત્વ બહુ વધ્યું. જૂના
 સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લક્ષ્મીનું નામ મળતું નથી. જે પ્રમાણે
 રૂઢના બપોરે સ્વરૂપ, ઉપરથી સ્ત્રાણીને બપોરે શક્તિદેવી
 માનવામાં આવી તે જ પ્રમાણે વિષ્ણુમાં જે સાત્ત્વિક અને
 મુખદાયક ગુણ હોવાનું પુરાણોમાં દહેણું છે તે ગુણોને જાળે
 એવી દિવ્ય પત્ની લક્ષ્મી છે એમ દરાવીને તેનામાં સદુથી
 ઉત્તમ ગુણોની સ્થાપના પુરાણકારોએ કરી. સીતાનું સ્થાન
 લક્ષ્મીએ લીધા પછી આશ્વિન માસની પૂર્ણિમાને દિવસે લક્ષ્મી-
 પૂજનનો ઉત્સવ કરવાનું ચર ચયું. કોઝગરી પૂર્ણિમાના નામથી
 આ એન્થ્રવ કાલીના તેમજ બીજાં દેવોના દેવાલયોમાં કર-

વામાં આવે છે. દીવાળીનું લક્ષ્મીપૂજન, કેટલેક ઢેકાણે જુગાર
 રમવાની પદ્ધતિ, કેળંગરી પૂર્ણિમાથી પિતરોગ્રીત્યર્થ આકાશ-
 દીવા સળગાવાનો રિવાજ, તે દિવસે નવીન ધાન્યની ખીર
 કરવાની કેદિ, નવી હાંગરના પૌંઆ ખાવાનો રિવાજ, તે જ
 વખતે નવીન ધાન્યનો સ્થાલીપાક કરવાનો ખંગાળા તરફનો
 રિવાજ, આ ઓગ્ધવની સાથે ગોપૂજા અને ગોફીડનવિધિ કરવાની
 પદ્ધતિ વગેરે વસ્તુઓ ધ્યાનમાં લેતાં આશ્ચર્યની ગૃહ યજ્ઞને
 દીવાળી સાથે જોડવામાં આવેલો છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.
 પુરાણકાળમાં વેદકાલીન સીતા, ઇંદ્ર વગેરે દેવો ભૂલાઈ ગયા
 અને કૃષ્ણનું મહત્ત્વ વધ્યું. વિષ્ણુનો અવતારને કૃષ્ણ તે ઇંદ્રથી પણ
 ત્રેહ છે એમ ખતાવવા માટે તેના હાથે ઇંદ્રનો પરાજય થયેલ
 અને તેણે ટચલી આગળી ઉપર ગોવર્ધન પવત ઊપાડી ગાયેલ
 અને ગોપીઓનું રક્ષણ કર્યું એમ દર્શાવવામાં આવ્યું. દરેક
 અવતારનો ઉદ્દેશ અસુરોનો સંહાર અને ગોઆહ્લયનુ પ્રતિ-
 પાલન છે. આ વિધાનો સાથે નરકાસુર અને બીજા દૈત્યોની
 કથાઓ રચવામાં આવી. પુરાણકાળે ચમરાગતે સ્વર્ગલોકમાંથી
 નરકલોકમાં લઈ આવ્યા તેને જ પછી નરકાસુર બનાવવામાં
 આવ્યો અને બીજા દૈત્યોની કથાઓ રચવામાં આવી, અને તેનું
 રહેકાણુ તેના પિતા સૂર્યની ક્રિયા તમ્ક (પૂર્વમાં) પ્રાગ્જ્યોતિષપુરમાં
 હોવાની કથા રચી. આશ્વિન મહિનામાં આપણા દેશનું
 નૈસર્ગિક સૌંદર્ય અને સાપ્તિક સ્થિતિ સારી હોવાથી આ
 કૃતિવિષયક તહેવાર સર્વ લોકોને આનંદદાયક અને ગ્રહણ
 કરવા લાયક લાગ્યો. ઘરમાં નવીન ધાન્ય આવ્યા પછી તેની
 અને તે આપવાને સાધનભૂત થયેલા ગોકુળની પૂજા કરવી
 એ પ્રાચીન સાત્ત્વિક આર્યોને ઇષ્ટ લાગ્યું. ગાયો અને ગોવા-

જાયા વિશેનાં ઋગ્વેદમાં મળી આવનારાં સૂક્તો જોતાં જોધન કેટલું મૂલ્યવાન મનાતું તે જણાઈ આવે છે. દીપોત્સવ, મંગળ-સ્નાન વગેરે ધાર્મિક વિધિઓ પ્રચારમાં આવ્યા તે પણ યોગ્ય જ છે. દીવાળીમાં આગ્રયણ નામના ત્રીજા વિધિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અગ્રહાયન અથવા માર્ગશીર્ષ મહિનાની પૂર્ણિમાને દિવસે

આગ્રયણ (નવાગ્રેષ્ઠિ)

કરવામાં આવતું. માર્ગશીર્ષ માસની પૂર્ણિમાની રાત્રિને સંવત્સરની પત્ની માનીને તેને આહુતિ આપવામાં આવતી. તે વખતે યુગના પંચવાર્ષિક મુદતના પાંચ સંવત્સરને સંવત્સર, પરિવત્સર, ઇદવત્સર, ઇહત્સર અને વત્સરના નામથી સંબોધીને આહુતિ અર્પણ કરવામાં આવતી. અર્થાત સંવત્સરસમાપ્તિનો આ ઓચ્છવ હતો એમ જણાય છે; પરંતુ એ વિશે કાંઈ નક્કી કરી શકાતું નથી, કારણકે ગૃહ્યવિધિમાં ચૈત્રી એ ચૈત્ર મહિનાનો વર્ષનો છેવટનો વિાંધ છે એમ કહેલું છે. તે ઉપરથી ચૈત્ર મહિનો છેવટનો છે એવું કહે છે. જૂના વખતમાં માર્ગશીર્ષ મહિનામાં અનેક ધર્મવિધિ કરવામાં આવતા. મુખ્યત્વે કરીને ઋતુદેવતાને આહુતિ આપવામાં આવતી. ઋતુઓના વર્ણનમાં જોઈએ તો મંદુ અથવા વસંત ઋતુને પહેલી ઋતુ માનેલી છે, અર્થાત ચૈત્ર અને વૈશાખ એ જ મહિના વર્ષારંભના મહિના ગણાવા જોઈએ. પરંતુ ‘રાજા કાલસ્ય કારણમ્’ એ ઉક્તિ પ્રમાણે નવીન વર્ષનો દિવસ કાળે કરીને જદ્વાતો ગયો ને કોઈ વખત ચૈત્ર તો કોઈ વખત વૈશાખ, કોઈ વખત માર્ગશીર્ષ તો કોઈ વખત કાર્તિક માસને સંવત્સરનો પ્રથમનો મહિનો થવાનું

આન મળ્યુ દરો માર્ગશીર્ષની પામેનો કાર્તિક મહિનો વરસનો
પહેલો મહિનો છે એવું વિક્રમાદિત્યના ઇતિહાસમા લખ્યું છે.

કાર્તિક મહિનાને રાજની આશ્વાથી સનતસંગનો પ્રથમ
મહિનો ઠરાવવામા આવ્યો અને તેને નૂતન વર્ષના પ્રારંભનો
દિવસ ગણીને આનંદમા ગાગરાનો રિવાજ પડવાથી દીવાળીને
મહોત્સવનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું આશ્વિન માસનો દેવનાઇદ્ય અને
કાર્તિક માસની દેવતા ધાત્રીનું પૂજન આપણા પૂર્વજો તે તે
મહનામા કરતા હતા હજી કાર્તિક મહિનામા ધાત્રીપૂજનના
નામથી નનભોજન અથવા આવળીભોજન કરવામા આવે છે

હું છું અને બોધ

હિન્દુઓના અનેક તહેવારો છે તેમા દીવાળી જોલો
પવિત્ર અને આનંદાયક તહેવાર બીજો કોઇ પણ નથી. એ
તહેવારોમા સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકો એ સર્વેને આનંદ
થાય છે. એક બીજાને ત્યાં જવા આવવાની અને ઉપહાર
કરવાની રીતિ હોવાને લીધે સમાજમા પ્રેમભાવ વૃદ્ધિગત થઇને
બહુભાવ વધે છે. બાઇમહેનનો પ્રેમ દાયમ રહે એ માટે 'બાઇ
બીજ' કરવાનો જે વિધિ પ્રચારમા આવ્યો છે તે પણ
આર્યોની સાત્ત્વિક વૃત્તિને ગોભે તેવો જોગપૂર્ણદિથી અસનના
વખતના આર્યોના અત કરણુમાની ગોપાલનની શ્રદ્ધા જણાઇ
આવે છે. કૃષ્ણને ગોપાલ તરીકેનું માન પણ એટલા માટે જ
આપવામા આવે છે હાલમા સ્વપાયેવી ગોગમણુની સંસ્થાઓ
જનાવરોની સ્થિતિ મુધાગ્વાનો પ્રયત્ન કરે છે ધુમીયાની
પ્રાણીરક્ષક સંસ્થા, મુનમની જીવદયાગ્રાનપ્રસાંગ મંડળી અને
તેજ પ્રમાણે બીજો ઠેકાણો મુગા જનાવરોનું રક્ષણ કરવા માટે
સ્થાપવામા આવેલી સંસ્થાઓને પેસાદાં લોખેએ મદદ કરીને

તેમની જનાવર તરફની દયા બતાવી આપી છે, અને તેથી
 તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેમની વિનંતિ પર વિચાર કરીને
 કેટલાએક દેશી રાજ્યોએ ધાર્મિક તહેવારોમાં ચનારા પશુવધ
 પણુ બંધ કર્યા છે એ આનંદની વાત છે. દીપોત્સવથી રાત્રિ
 અને દિવસનું અંતર દૂર કરવું એ જ દીવાળીનું મુખ્ય અંગ છે,
 યમ અને યમીની મુલાકાત એટલે રાતના અધારાતે દૂર કરીને
 તેને દિવસના જેવી કિજળી કરવી. અગ્નિનું આવરણુ તે
 અંધકાર છે, તેને દૂર કરી દિવ્ય દ્રષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય એવું કરવું
 એ જ દીવાળીના તહેવારનો ખરો ઉદ્દેશ છે.

કારતક મહિનો

કારતક મહિનો અંગ્રેજી નવેમ્બર મહિનાના અરસામાં આવે
 છે. આ મહિનામાં ચાતુર્માસની માફક અનેક પદાર્થો નિર્ગિદ્ધ
 મનાયેલા છે. કાર્તિકરનાન કરવું. જ્ઞાન આપનાં, પુરાણ
 શ્રવણ કરવાં, આઠાસ-દીવો સજાગાવવો વગેરે વિધિ કહેલા
 છે. આ મહિનામાં પ્રતિપદાને દિવસે બલિદૈત્યની પૂજા, દીપો-
 ત્સવ, ગોકીડા, ગોવર્ધનપૂજા, માર્ગશાસ્ત્રીયજ્ઞન, ગજપ્રાદ
 વગેરે રમતગમત, જુગાર, સ્ત્રીઓએ દં.વા ઉતારવા વગેરે
 વિધિઓ કરવા. આ મહિનાના મુખ્ય તહેવાર બલિપ્રતિપદા,
 મમદિતીયા, છત્રસીવિવાહ, ધાત્રીપૂજન અને ત્રિપુરી
 પૂર્ણિમા છે. કારતક શુદ્ધ ૧૧ ને દિવસે વિષ્ણુની નિદ્રા
 પૂરી થાય છે તેથી તે તિથિને બોધિની એકાદશી કહે છે. તે
 દિવસે પંદરપુરમાં મોટી જાત્રા ભરાય છે.

બલિપ્રતિપદા

પ્રજાના પ્રનાથી દેવતાધિપતિ બલિને મહાન કર્મ સુરોમા શ્રેષ્ઠ વામને બહુ વેળ ધ્યાનથી કર્યો તેનું અતિદામિક વિવેચન વામન દ્વાદશીના મથાળા નીચે આપેલું છે. વામને ત્રીજું પગલું બલિના પ્રસ્થાન દ્વાર મુકી તેને પાતાળમાં દાખી દેતા પહેલાં બલિની વિનિયતિ તેને વરદાન આપ્યું: “જે કે મેં તને પાતાળમાં ક્યો છે, તોપણ તારી બલિતને વસ્ત્ર ધરને હું તને એવું વરદાન આપું છું કે તારું સ્મરણ સર્વત્ર અને ચિરકાલ રહે તેલા માટે કારણક શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે તારા નામે લોકો આનંદે સ્તવ કરશે. તારી વિનિયતિને માન આપીને હું એવી આજ્ઞા કરું છું, કે તે વિગે કોઈએ સુરાપાન અથવા બીજા અનામાર કરવા નહિ. કાર્તિક શુદ્ધ પ્રતિપદાને બલિપ્રતિપદા માનીને તેની પૂજાઅર્ચા દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીએ કરવી.” આ પ્રમાણે બલિને આશીર્વાદ આપ્યા તેથી દીવાળી અને બલિપ્રતિપદાને

તહેવાર સાથે કરવાનો રિવંજ આ દેશમાં પડ્યો, આ તહેવાર માટે

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

એવી છે કે ઘરના વચ્ચેના ઝોરડામાં બલિ અને તેની પત્ની વિધ્યાવતીનું ચિત્ર દાઢી તેની પૂજા કરવી. રાત્રે ચતાં જ દીપની આરાધના કરીને આખું નગર શણગારવું. રાત્રે રાજાએ નગરમાં દરબારીઓ સાથે ફરીને શહેરવાસીઓનો વૈભવ જોઈ સંતુષ્ટ થવું. તે દિવસે ગજગ્રાહ (Tug of war) ની રમત રમવી. એક બાંખી લાકડીને દર્ભ વીંટાળી તે દેવધરનાં બારણાં આગળ અથવા ચોરા ઉપર મુકવી. તેના એક છેડે હલકા વર્ણના લોકોએ અને બીજે છેડે હંચા વર્ણના લોકોએ પકડવો. બન્ને બાજુની પાછળ બારબાર હાથના અંતર ઉપર એક એક રેપા કરવી પછી બન્ને બાજુએ લાકડીને પોતાની બાજુએ ખેંચવી અને જે પક્ષ તેને બાર હાથ સુધી ખેંચી લઈ જાય તેનો જય થયો એમ માનવું. આ જયચિહ્ન રાજાએ ખાસ જોવું.

તે દિવસે મહારાષ્ટ્રના કેટલાએક ભાગમાં ખેડૂત અને બીજા લોકો છાણની પુતળીઓ તૈયાર કરી જમીન ઉપર મુકે છે. તેમને પાંચ પાંડવ અને કૃતિ કહે છે. તેમની પૂજા કરીને તેમને નવા અન્નનો ચાળ ધરે છે. પછી તે પુતળીઓને છાપરા પર મુકે છે અને પૂર્ણિમાને દિવસે તેમનો દેવતા સળગાવી તેના ઉપર નવા ચોખાની ખીર રાંધે છે. મુંબઈમાં તે દિવસે કેટલાએક હંચા વર્ણના લોકોમાં કમાડમાં છાણની જ્વનાવેલી પુતળી મુકી તેના ઉપર દીવા મુકવાનો તથા પાંચ પાંડવ કરવાનો રિવાજ છે.

જોવાળીની સલાહથી જોવાળીયાઓએ ઇશ્વરો આગળ ને કરતા
 જોવાળીની ભૂજા કરી. તે પ્રીત્યર્થે હાલ રંગાણેની પૂજા
 કરવાનો રિવાજ છે દોરના શીગડા રંગીને એ સગરિ-એ
 અને ડીલ ઉપર લાલ રંગના ટપકા કરે છે. તેમની પૂજા ક્યાં
 પછી તેમના આગામી રાંદવી અને નારીયેજની કાચકી બાધી
 તેમને દોડાવે છે. કથાકથક મા તે દિવસે, જોવાળીયાઓને પૈસા
 આપવાનો રિવાજ છે.

ગુર્જરાતમાં નિકમ સંવત અને દક્ષિણ દેશમાં
 ગ્રાહિત્વનું શક આવે છે. એમ પાછળ કહેલું જ છે આ
 સંવત કલમી અને વૈષ્ણવી લોકો દ્વારા મહાનાથી નવું વસ્ત્ર
 ગણે છે જુના વખતમાં ગાયકવાડી ગણ્યમાં સરકાર દરબારમાં
 ને મહાનાથી એટલે ચોમાખાની શરૂઆતથી નવું વસ્ત્ર
 ગણવાનો રિવાજ હતો તેને મુગસાવ કહેવામાં આવતું. દેવે
 એ જિવોન મગને જુનાઈની આખરમાં નવું વસ્ત્ર બદલાય છે
 તેપણ મહાનાથ રીતે કારતક શુદ્ધ પડવાને વર્ષાગમને
 દિવસ ગણોતે તે પ્રેમપૂર્વક પ્રાગવોમાં આવે છે તે દિવસે
 દોસ્તદારો અને સંગાનહાનાઓ એકેબીજાને ઘેર મંગલ
 છે મહાનાથમાં જેવી રીતે ધરની સામે બધી કાઠીને પોતી
 પૂજા કરવાની ગિવાજ છે, તેનો રિવાજ ગુર્જરાતમાં નથી. તે
 દિવસે મહાનાથમાં અનકુલે થાય છે. તેમાં સ્વતંત્રતાના
 પંડવાનો, શહેમાં, ભારત સરેર્ષાની મહાકોરણે તેનું
 મેવેધ બતાવે છે. એ અર્ગસમાં ગુર્જરાતમાં નવું અને નાજ
 ચાકતું હોવાથી પ્રથમ મહાકોરણે મેવેધ બતાવવાનો રિવાજ

પડેલો હશે. શ્રીકૃષ્ણે મોવર્ધનનો ઉદ્ધાર કર્યો તે ખાતર આ તહેવાર પાળવામાં આવે છે એમ ગુજરાતમાં મનાય છે. દીવાળીના નવાગ્રેહી સાથે અમકુટનો સંબંધ છે એવું કહેવામાં હરકત નથી. કારતક શુદ્ધ પડવાને ગુજરાતમાં ‘નર પટોળા’ કહે છે.

હેતુ અને યોધ

આ તહેવાર અત્યંત વિશાળ સ્વરૂપનો છે અને પ્રાચીન કાળની રાજ્યનીતિનું શુદ્ધ અને સાંસ્તિક સ્વરૂપ, ધ્યાનમાં રાખવાનું તે એક સાધન છે. રાત્રીનો પરાજય થયા છતાં તેને યોગ્ય માન આપવામાં આવતું અને તેના યોગ્ય ગુણોની કંદર કરી તેને છાજે એવું વર્તન તેની સાથે રાખવામાં આવતું. મહાભારતમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જે રાજનીતિ અને રાજકારણની બાબતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે, તે વાંચીએ છીએ ત્યારે પ્રાચીન આર્ય વીરોએ આ બાબતનો કેટલો બધો ઉડો વિચાર કરેલો હતો તે જણાઈ આવે છે. પ્રજાએ કરેલા ઓચ્છવો અને તહેવારો તરફ સહાનુભૂતિ બતાવી તે વધારે ઉત્સાહથી થાય એવું કરવામાં પણ રાજાઓ પોતાનો ધર્મ માનતા હતા. હાલ પણ દેશી રાજાઓ મોઢા તહેવારોને વખતે પ્રજાજનને જે પોતાના દર્શનનો લાભ આપે છે, એ રિવાજ પ્રાચીન રહિતો છે. મજાદની રમત શારીરિક બળ અજમાવવા માટે છે. હલકા અને હિંચા વર્ણના લોકો આ બાબતમાં ક્યાં સુધી ખરોખરી કરી શકે છે તે જોવાના હેતુથી તે કરેલો હશે એમ લાગે છે. જે કોઈ વર્ગ નબળો જોવામાં આવે તો તે દૂર કરવાને રાજા તરફથી કાંઈ મંત્ર કરવામાં આવેલો કે નહિ તે સમજાતું નથી. પણ રાજા

તરફથી માન મેળવવા માટે દરેક વર્ણુ પોતાનું સ્તરીસામર્થ્ય
 વધારવાનો ચત્ન કરતો હતો એમ માનવાને હરકત નથી.
 ચાલુ જમાનામાં સમાજના આગેવાનો તરફથી બહિષ્કારિતપદા જેવા
 તહેવારોને દિવસે જુદા જુદા મરદાની ખેરોની યોજના કરીને,
 હરિશાષ્ટમાં જય સંપાદન કરનારાઓને ઉત્તેજન આપવાની ખાતર
 મેળાવડા બરી તેમાં ઇનામ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે
 તો ઠીક થાય. એકાદો ખેલ રાષ્ટ્રીય ઠરાવી તેમાં નાનામોટાઓએ
 પ્રાવિણ્ય બતાવવું જોઈએ. એમ કરવાથી ધણે શાયદો થશે.
 પ્રાચીન કાળમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ પદવીએ પહોંચેલી મસ્તકવિધાનો
 જીર્ણોદ્ધાર કરવા તરફ પણ સમાજસુધારકોએ ધ્યાન આપવું
 જોઈએ.

યમદ્વિતીયાં 'અથવા' ભાઈબીજ.

કારતક શુદ્ધ બીજનો દિવસ યમદ્વિતીયાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે દિવસે મૃત્યુદેવ યમરાજ પોતાની બહેન યમુનાને ઘેર ગયા હતા અને તેને વસ્ત્રાલંકાર વગેરે આપી તેને ત્યાં ભોજન કર્યું હતું એવી કથા પુરાણમાં છે. આ દિવસ ભાઈ-બહેનની મુલાકાતનો છે, અને બહેન તે દિવસે ભાઈની પૂજા કરે છે, તેથી તે તહેવારને ભાઈબીજ કહે છે. યમદ્વિતીયા અથવા ભાઈબીજનો પ્રચાર ગુજરાતમાં બહુ નથી. તોપણ કાઠીમાવાડમાં બહેનને ઘેર ભાઈનો જન્મવાનો અને શક્તિ અનુસાર બહેનને કાપડું કરવાનો રિવાજ પડતો જાય છે. શાસ્ત્રદારોએ આ કૌટુંબિક વિધિને ધર્મમાં દાખલ કરી એમ ઠરાવ્યું કે આ તહેવાર પાળવો એ દરેક ભાઈ અને બહેનનું શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે. તે મુજબ સર્વે જગ્યા વર્ણના લોકો એ તહેવાર પાળે છે. સગી બહેન ન હોય તો કાંકણી દીકરી, શ્વસની દીકરી અથવા

આમની દીકરીને ત્યાં જઈને પણ હેતથી જોજન બદલ્યું દરવાને અને સક્તિ મુજબ તેને દાઢ પશુ ભેટ આપવાને દાઢ બૂલવું નથી, તે જોઈને મને આવર્ણનીય આનંદ થાય છે. એક જ માને પોટે જન્મેલા જે બાળકોની સ્થિતિ ઘણીવાર ભિન્ન હોય છે તેમા પણ ભાઈ અને બહેનની સ્થિતિમાં કોઈ કોઈ વખત જમીન આસમાનનો ફરક હોય છે. ધનકનકના વૈભવથી પિતાના સગાને બૂલી જનાગ ભાઈને અથવા બહેનને આ યમદિતિયાનો તહેવાર તેમના કર્તવ્યકર્મની યાદગીરી આપે છે જોકે દીવાળીના દિવસે અનેક સગાઓ હેતથી એકબીજાને મળે છે, તોપણ તે તહેવારોની સાથે આ ભાઈબીજનો દિવસ સ્વતંત્ર રીતે ગોઠવવાની યોજના કરનાગઓને ખરેખર ધન્યવાદ ધટે છે. ભાઈઓ ! તમે ગરીબ હો કે તવગર હો, તોપણ તમારે માટે તમારી બહેનના અત દરજ્જા ને શુદ્ધ પ્રેમ વમે છે તેની તમને દરપના પણ થઈ શકે ખરી ?

દીવાળીના મથાળા નીચે યમ અને યમીની માહિતી આપતી વખતે અમે દેશુ છે કે દિવસ અને રાતની મુલાકાતનું વેદગાયકોએ કરેલું એ વર્ણન છે જે વખતે સુચ અસ્ત પામે છે તે વખતે રાત્રિની મુલાકાત લેતી વેગાએ, આકાશમા સૂર્યના મોનેરી ફિરછોના તેજથી જે અનુપમ ચિત્ર તૈયાર થાય છે તેનું યથાર્થ વર્ણન આજ સુધી કોઈ કવિ કરી શક્યો નથી અથવા કોઈ ચિત્રકારને પણ તે તતોતત દાઢતાં આવડ્યું નથી બધું અને ભગિનીના પ્રેમને વિષે પણ એમ જ છે. તે પ્રેમ આવર્ણનીય છે. તે પ્રેમ અતિ વિશાળ અને અતિ શુદ્ધ છે. જેમના મનમા સદાકાળ તે વમે છે તે જ તેની કિમત કરી શકે છે, તે જ તેના આનંદનો

તુલસીવિવાહ

હર વરસે કારતક શુદ્ધ બારચને દિવસે તુલસીનો વિવાહ કરવામાં આવે છે. એ વિષે પદ્મપુરાણમાં એવી કથા છે કે અસલના વખતમાં જલધર નામનો એક મહાપ્રતાપી અને અસાધારણ ગોદો થઇ ગયો. તેણે દેવાને પાપકાત કર્યા અને પોતાના માધમથી દૈત્યોને સુખી કર્યા. તેની જ્ઞાના નામની સ્ત્રી મહાપતિવ્રતા હતી. તેના પુણ્યપ્રતાપે જલધર ત્રિભુવનમાં અન્યથ થઇ બેઠો, માટે તેને કંઈ રીતે હરાવવો તેની દેવાને શીકર થઈ. જલધરે ઈંદ્રપુર પર હલ્લો કરી દેવેદ્રને હઠાવવાની મોગી તૈયારી કરવા માડી, અને દેવ અને દૈત્યોમાં બપોરે યુદ્ધ થયું. એમાં અનેક દેવો મરાયા ત્યારે જલધરને વશ કરવાને શ્રીવિષ્ણુએ એક કપટ રચ્યું. તે જાણતા હતા કે જલધરનું આ અતુલ બળ તેની પત્નીના જાનવત્સલ્યમાન પાતિવ્રત્યને જ આભારી હતું. તેથી તેને નષ્ટ

કરવાની તેમણે મુક્તિ કરી. જલધર રણમાં મરણ પામ્યો છે
 એમ બતાવવા ખાતર બે વાંદરાઓ પાસે જલધરના સિર
 અને ધડ જેવા ખરાબર દેખાતા બે અવયવોના ભાગ
 વિધ્યુએ તેની પત્ની આગળ લાવી મુકાવ્યા, ત્યારે વૃંદા દુઃખથી
 વ્યાકુળ થઈને અત્યંત શોક કરવા લાગી. એટલામાં એક કપડી
 સાધુએ સંજીવની મંત્રથી તે જલધરને સંજીવન કર્યો. આ રીતે
 વિધ્યુ જલધરને વેગે સતી વૃંદાની પાસે ઉભા રહ્યા. તે વખતે
 પરમાનંદથી ઘેલી થયેલી વૃંદાએ પોતાનો મૃત પતિ સંજીવન
 થયો એવું માનીને જલધર રૂપી વિધ્યુને આલિંગન આપ્યું.
 આ પ્રમાણે વિધ્યુ તેને ઘેર રહેવા લાગ્યા. વૃંદા ભક્તે અગ્નિ
 હતી, પણ તેનું પાતિવ્રત્ય ખંડિત તો થયું જ. તેથી જલધર
 ધીમે ધીમે બલહીન થતો ગયો અને છેવટે સંસ્થામમાં પડ્યો.
 કાળે ફરીને વૃંદાને ખરી હકીકત માલમ કપડી, ત્યારે અત્યંત
 ક્રોધથી સંતપ્ત થઈ તેણે વિધ્યુને સાંપ આપ્યો કે તને : પણ
 પત્નીનો વિયોગ થઈ બે મહિનાની સદાસુશ્લેષવાનો વખત આવ્યો.
 રામાર્જુનમાં પછી તે જ પ્રમાણે થયું. ત્યારબાદ
 અસિની રચિતા પ્રકૃતિ વૃંદાએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો, પોતાના
 કપડાથરણથી : વૃંદા સુખી મહા સાધ્વીનો નાહક નાશ : કર્યો
 તેથી વિધ્યુને બહુ પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. તેની ચિત્તાં પાસે
 જો ઘેલાની માફક ખેડી રહ્યા તેનું ઘેલાંપણું દૂર કરવા : ખાતર
 પાર્વતીએ અમરનાભમિમાં તેની રાખ દુધર : તુલસી : આમળી
 મિને આવતીનાં ખીં વાવ્યાં અને તેના મંત્ર : રાખ : ઉછેર્યા.
 સેમાંથી વૃક્ષ : સર્વ મુળે વૃંદાની વૃક્ષ હોવાથી તે : વિધ્યુને
 મહુ પ્રિય : પડી : પછી : વૃંદાએ : સ્ત્રિમણી : રૂપે : અંશકાર
 લીધો અને વિધ્યુ કૃષ્ણાક્ષર રૂપે અવતર્યા, ત્યારે તેમની સોયે

તેના અંરતર શુદ્ધ ૧૨ને દિવસે વિવાહ થિયા આ રુકિમણીકૃષ્ણ
વિવાહ દરસાવ અષો હિન્દુઓ ઉઠવે છે. ,

શાસ્ત્રકર્ત વિધિ અને રૂઢિ

તે દિવસે સર્વ હિન્દુ લોકોમાં તુલસીવિવાહ કરવાનો
રિવાજ છે તુલસીઅગિને લીપીને સુશોભિત કરે છે અને
તેમાં શેરડી પુરીને આમળા અને લીની આમલી નાખે છે.
વૃદ્ધાવનની આસપાસ શેરડીનો સુશોભિત મડપ તૈયાર
કરવામાં આવે છે રાતના પહેલા પ્રહરમાં બધી પૂજા પૂરી
કરવામાં આવે છે પછી મડપની આસપાસ આરતી,
ત્રિપાગધના, મળવાદ્યકો વગેરે કરવામાં આવે છે અને બેગા
થપેલા લોકોને ધાણી, મમરા, શેરડીની મડેરી વગેરેનો પ્રસાદ
લેયવામાં આવે છે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ તે જ દિવસે તુલસીને
આગતી ધરે છે ચાતુર્માસમાં હિન્દુ લોકો વિવાહ કરતા
નથી તુલસીવિવાહ અને ચાતુર્માસની શરૂઆતની વચ્ચેના
ગાગામાં જે શુભ મુહૂર્ત આવે છે તે મુહૂર્તે વિવાહ થાય છે
જેને દીકરી ન હોય એવા પૈસાદાર લોકો તે દિવસે કૃષ્ણ-
રુકિમણીનો વિવાહ ખરા લગ્નની માફક ખૂબ ધામધૂમથી કરે છે.
ગુજરાતમાં ધરેધર તુલસીવિવાહ થતા નથી, પણ મન્દિરમાં
અગીયારશને દિવસે થાય છે. કાશીવાડમાં શુદ્ધ ૯-૧૦-૧૧
ને દિવસે સ્ત્રીઓ ઉપવાસ કરે છે અને ગામના એકાદ પ્રસિદ્ધ
ઠેકાણે શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિને સ્થાપી વિવાહનો સમારંભ કરે
છે ત્યાં ગામના લોકો પોતાની શક્તિ અનુસાર શેરડી અને
સુદીઓ બેટ તરીકે મોકલે છે.

તુલસીનું માહાત્મ્ય

હિન્દુ કહેવડાવનાર દરેકના બારણા આગળ તુલસી

આરોહણનો જ. પછી તે હવે વૃક્ષોના આકાર હોય કે નીચ મનાતો દેડ હોય. તુલસીપૂજન એ હિન્દુધર્મના અનેક લક્ષણોમાંનું એક ખાસ લક્ષણ છે. એમ કહેવાને હરકત નથી. સ્ત્રીઓ તો તેને સૌભાગ્ય આપનારી અને મહાપતિવ્રતા માને છે. તુલસી માટે હિન્દુઓનાં અંતઃકરણમાંનો પૂજ્યભાવ છે જ; પણ ખ્રીસ્ત ધર્મના લોકો પણ તુલસી માટે આદર ધરાવે છે. આ બધું જોતાં આ વનરપતિને વિષે દુનિયામાં એટલી બધી ભક્તિ કેમ હશે એની નવાઇ લાગે છે. *અગ્રેષ્ઠ ભાષાના કાવ્યમાં તુલસીનો અર્થ પવિત્ર ઝાડ એવો કરવામાં આવેલો છે. ગ્રીક ભાષામાં તુલસીને ‘એજિલિકોન’ કહે છે, અને એ શબ્દનો મૂળ અર્થ ‘રાજયોગ’ એવો થાય છે. ફ્રેંચ અને જર્મન ભાષામાં તુલસી માટેના શબ્દો ગ્રીક શબ્દોની માફક બહુમાનાર્થી છે. છટાલી અને ગ્રીસ દેશમાં પ્રચલિત કાળમાં તુલસીમાં કંઈ ખાસ ગુણહોવાની માન્યતા હતી. તુલસીપત્ર ઉપર પકવાનનો ચાળ લાવી મુકવામાં આવે તો સ્ત્રીઓ તેને અંડકની નહોતી. તુલસીની નાની ડાંખણીઓ પોનાની સાથે મન્દિરમાં લાઇ જતી અને ઘેર આવી તેનાં પત્રો બોંય ઉપર નાંખતી. એવું કરવાથી નવું વર્ષ હીમેષ્ઠીમે જશે એવું સ્ત્રીઓ માનતી.

તુલસીપત્ર ખાવાથી મદવાડ થતો નથી એવી પણ તેમની માન્યતા હતી. તુલસીપત્ર કપાટમાં રાખવાથી આખું વરસ ઉદર, કંસારી, કીડા વગેરેથી કપડાનો બચાવ થાય છે એમ પણ તેઓ માનતી. ખ્રિસ્તની કબર ઉપર તુલસીનો છોડવો હવે હવે એવું ખ્રિસ્તીઓ માને છે. પોના ૧૧ પ્રેમીની કબર

*મિ. કિડડનું Tale of the Tulsi Plant જુઓ.

પર તુલસીનો છેાડ, રોપ્યાનો હસ્તેખ એક અમીન નવલકથામાં આવે છે. તુલસી એટલી પવિત્ર મનાયેલી છે કે દર્શન આપતી વેળા હિન્દુઓ તુલસીપત્રનો ઉપયોગ કરે છે.

હેતુ અને બોધ

તુલસી સંબંધી વિચાર કરનારા આધુનિક સુચિક્ષિત લોકો અને બીજાઓ એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે આ જાડો (વડ, પીપળો, હંમરો)ની પૂજા અને પ્રદક્ષિણા કરવાનો હેતુ એ છે કે તેમના નિકટ સહવાસથી પૂજા કરનારનું આરોગ્ય વધે છે. ખારણા આગળ પાવેલા એક વેંત જેવડા તુલસીના રોપાની પૂજા કરી તેને પાંચ પ્રદક્ષિણા કરનાથી આરોગ્ય વધવાનો સંભવ નથી એવું કોઈ પણ દૃઢુલ કરશે. તે જ પ્રમાણે તુલસી । એક બે રોપા અથવા આઠગાડવાથી આબુબાબુની દવા શુદ્ધ થશે અને દુર્દુનું આરોગ્ય સ્વયંવાગે એ પણ સંબંધિત નથી. માટે નવી દૃષ્ટિથી તુલસી માહાત્મ્યનો વિચાર ન કરતા જુની કથા ઉપરથી શો બોધ લઈ શકાય એમ છે તેનો વિચાર કરીએ. વૃદ્ધના પાતિપ્રત્યને લીધે જાલધરને સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયું એવું જે દહેતુ છે તેનો અર્થ એટલો જ કે ન ન પતિપરાયણ હોવાને લીધે તેની સલાહ અને તેની ધારજથી તે દરેક કાર્યમાં યશ મેળવતો ગયો; પરંતુ વિષ્ણુના કપટથી તેના સહકારથી વચિત થયો અને તેથી ગણમાં મરાયો કૌટુંબિક તેમજ રાજકારણના કાર્યોમાં પ્રાચીન કાળની સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને મદદ કરતી કૈકેયી અને સત્યભામા પોતાના પતિ સાથે રણાગણમાં ગયેલી એવું પ્રાચીન ગયો. ઉપરથી જણાય છે રાણી ચંદ્રાવતીનો પતિ રાણો જયવંતસિંગ હારીને જ્યારે

ધેર. પ્રાણે ન્દાસી ન્દાવ્યો ન્દામેન રાણીએ તેને; કિનારા
 દરવાજામાં ખેસવાયે ન્દાધિ. ત્યાંથી ત્રિને પાછો પુદ્. કરવા.
 મોકલ્યો. ઇતિહાસ આ વાતની સહી પુરે છે. આવી રીતે
 સહધર્મચારિણી યદને પોતાના પતિને જેમણે મદદ કરી એવી
 સ્ત્રીઓ પોતાના કુળને અને દેશને સુખેશુખ યદ છે. હાલ
 આપણા દેશની સામાજિક સ્થિતિ જોતાં સ્ત્રીઓમાં આપણી
 જોડે સહકાર કરવા જેટલી લાયકાત આપણે રહેલી દીધી
 હોય એવું દેખાતું નથી. રસોડાનાં તથા સુવાવડનાં કામો
 તેમને સોંપી આપણે તેમને અજ્ઞાનના અધારમાં હુબાડી દીધી
 છે. આવી સ્ત્રીઓ બહેને પતિવ્રતા હોય તોયે વ્યવહારના કામમાં
 તેમની પાસેથી શી સલાહ અને મદદ મળે? જલધરની
 પત્ની જ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો તુલસીનો કેમળ છોડ પુરુષોને
 સ્ત્રીઓની લાયકાત વધારવાને અને સ્ત્રીઓને જ્ઞાનપ્રાપ્તિદ્વારા
 પોતાની લાયકાત વધારી પુરુષોને ઉપયોગી બનવાને કહી
 રહેલો છે. પોતાને આ કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવા માટે દરેક
 સ્ત્રીપુરુષે સવારના પહોરમાં તુલસીનાં દર્શન કરતી વેળા તેની
 પ્રાણ રહેલા જ્ઞાનના મહત્વનું સ્મરણ કરવું યદ છે.

ધાત્રીપૂજન

ખંભાળામાં કારતક મહિનામાં જગદ્ધાત્રીપૂજા ' નામનો એક મોટો ઓગ્ધવ ચાલે છે. તે ઓગ્ધવ દિન્દુસ્તાનના આ ભાગમાં થતો નથી તોપણ કારતક શુદ્ધ દશમથી પૂનમ સુધી વનમાં જન્મને આમળી (આમળાનું ઝાડ ની પૂજા કરવાનો અર્થ તેમાં જ ધામધુમથી ભોજન કરવાનો રિવાજ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત એ ઓગ્ધવનું નામ ' આમળી ભોજન ' પડેલું છે. તે પૂજા દામોદરની પ્રીતિના નિમિત્તે કરવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, ગોવા, કેરળ વગેરે ઠેકાણે ' આમળી ભોજન ' ના રિવાજ ઉપરાંત એકાદ દેવતાની મૂર્તિને વાજતે-ગાજતે નજીકના વનમાં આમળીના ઝાડ નીચે સર્પ જવામાં આવે છે. એકાદ વિસ્તૃત અને સાંત જગા જોઈને તે ઠેકાણે આમળીના ઝાડની આસપાસ ઓટલો બાંધેલો હોય છે. ભોજન

મયા પછી સાંજને વખતે લોકો દેવતાને પાલખીમાં બેસાડી
 વાજવેમાજતે ઘેર લઇ આવે છે. આ પૂજનથી ધાત્રીદેવી
 સંતુષ્ટ થાય છે અને ભોજન કરનારાનાં પાપ ધોવાઇ જાય છે
 એવી માન્યતા છે. ગુજરાતમાં ધાત્રીપૂજન, (આમળી પૂજન)
 વૈકુંઠ્યતુર્દશી અને ત્રિપુરીપૂર્ણિમા દોષ ઉજવતું નથી. માત્ર
 મન્દિરોમાં પ્રસંગોપાત ઉજવવામાં આવે છે. વડોદરા જેવા
 શહેરમાં દક્ષિણી લોકોની વસ્તી છે તેથી પશ્ચિમક પાર્શ્વ જેવા
 રમણીય સ્થળે જઈને ત્યાં વનભોજન અથવા ઉજાણી કરવાનો
 રિવાજ છે. સરકાર તરફથી ઉજાણી વખતોવખત થાય છે.
 આવી જાતની ઉજાણીઓ રાજ્ય અને પ્રજામાં પ્રેમભાવ પેદા
 કરનારી હોય છે. હાલના વખતમાં આવા વનભોજનનું સ્વરૂપ
 બદલાયેલું હોવાથી શહેરોમાં રહેનાર લોકો જોકે તેનું ધાર્મિક
 મહત્ત્વ નથી સ્વીકારતા, તોપણ વરસમાં એક બે વખત
 બાઈબલો જોડે પોતાના રહેઠાણથી જરા દૂર એવે સ્થળે ત્યાં
 એકબે . દિવસ . ભોજનમાં ગાળે છે. વનભોજનનો
 આ રિવાજ ખરેખર લાભદાયી છે. તે ધર્મની સાથે જોડાયેલો
 હોવાથી કેટલાએક હિંસાત્મક અને ક્રોધી . રિવાજો બદલ
 થવાનો સંભવ છે. હાલમાં મુંબઈના સમાજસેવકસંઘે
 (Social Service League) પોતાના કાર્યક્રમમાં આવા
 વનભોજનોને દાખલ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો છે. અને શહેરમાં
 રહેનાર ગરીબ છોકરાઓને વરસમાં એકવાર સ્વચ્છ વાતાવરણ
 અને પ્રુક્ટ ગ્રાન્ટવાળું હોય એવે સ્થળે લઈ જઈ ત્યાં
 સ્વાદિષ્ટ ભોજન પીરસે છે. આમ એ બાળકોમાં નિર્સર્ગ વિશે
 પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાનો એમણે સરસ ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે.
 આપણા ગરીબ બાંધવોની આવી રીતે ખજાર લેનાર દેશસેવકોને
 ખ્યા છે.

વૈકુંઠચતુર્દશી

કારતક શુદ્ધ ૧૪ એ 'વૈકુંઠચતુર્દશી' ના નામથી પ્રખ્યાત છે. સનતકુમાર સહિનામા એવી કથા છે કે શ્રી વિષ્ણુ વૈકુંઠમાથી કાશીક્ષેત્રમા આવ્યા મણિકર્ણિકામા સ્નાન કરી કાશી વિશ્વેશ્વરને હજાર કમળો ચડાવવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો. પૂજા ચાલતી હતી ત્યારે સપ્તે એક મ્મળ કોરે મુકી દીધું ત્યારે ખુશતા કમળની ભરપાઈ કરવા માટે વિષ્ણુએ પોતાનું નેત્રમ્મળ અર્પણ કર્યું. વિષ્ણુની બક્તિથી પ્રમત્ત થઈ શિવે તેને ચક્રાધાર આપ્યું. હરિહરની આ મુલાકાતને અગે વૈકુંઠચતુર્દશીના વ્રતનો પ્રચાર થયો. આ તિથિએ જે માણસ અરુણોદય વખતે શિવની અને રાત્રે વિષ્ણુની પૂજા કરે છે અને તે દિવસે ઉપવાસ કરે છે તેને વૈકુંઠપ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહેલું છે. શ્રદ્ધિ પ્રમાણે દેવળી જીની માન્યતાઓમા અહા રાખનારી ભાર્વિક

ઝીઝો જ આ પ્રત પાળે છે. સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના લોકો તે દિવસે કેવળ પોતપોતાના દેવની પૂજા કરીને કૃપવાસ કરે છે, પરંતુ હરિહરની મુલાકાતનો આ દિવસ હોવાથી તે બે દેવોમાં ભેદ ન માનનારા એવા ભાગ્યે જ કોઈ મળી આવે છે. કેવળ કથા તરફ જોઈએ તો આ પ્રતમાં કાંઈ સાર જણાતો નથી. કારણકે શિવનું કમળને સંતાડવું અને વિષ્ણુનું તેના બદલામાં પોતાની આંખ કાઢી આપવી એ વાત પંચ-તંત્રની વાતો જેવી લાગે છે. આવી કથાઓથી હૃદય વિશે પૂજ્યત્વભાવ વધવાનો સંભવ નથી. પુરાણકારોએ શિવ અને વિષ્ણુની અનેક વાર્તાઓ રચીને પોતપોતાના પ્રિય દેવતાનું મહત્ત્વ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ને તે પરિણામે

મતભેદ અને મતાંતરે

હિપત્ર થયા છે. વૈષ્ણવ અને શિવ એકબીજાને સાંખી નથી શકતા. ખાવાની ચીજે ઉપર પણ બે એકબીજાની નજર પડે તો તે ચીજને અભાડાયેલી માનનાર માણસો શૈવ અને વૈષ્ણવ બન્ને પંથમાં છે. લિંગાવત - લોકો. પણ જેના ગળામાં લિંગ નથી હોતું એવા લોકોની નજર પોતાની અમત્તામત્રી પર પડવા દેતા નથી. શૈવ અંથમાં રક્તિપૂજા કરવી એવું લખેલું છે તો વૈષ્ણવ અંથમાં શાકતોને ધર્મબ્રહ્મ માનવા એવું લખેલું છે. એક ગોપીચંદન અને તુલસીમાળાને વખાણે છે તો બીજો બરમધાગ્રહ અને રુદ્રાક્ષમાળાનાં મુલ્યગાન કરે છે. દેતાદૈતવાદ, પદાર્થવાદ, માયાવાદ, મીમાંસા અથવા કર્મવાદ, ઈશ્વરવાદ, અનીશ્વરવાદ, આત્મઅનાત્મવાદ, આદિઅનાદિવાદ, તર્કવાદ, મુદ્દાદૈતવાદ, વિચિટ્ટાદૈતવાદ, સમુચ્ચનિર્મુલ્યવાદ વગેરે અનેક વાદોમાં મુંઝાઈ જવાથી આપણી-ધર્મબુદ્ધિ દીપ્ત

યતી જાય છે. પંચભેદ તરફ જોઈએ તો પણ નિરાશ થવું પડે
 છે. રામાનંદી, કૃષ્ણપંથી, શ્રીસંપ્રદાયી, ગણપત્ય, શક્ત,
 સૌર, શૈવ, વૈષ્ણવ, વદ્યભપંથી, દાદુપંથી, ઉદાસી, સત્નામી,
 રામસ્નેહી, જોગી, નાયપંથી, અવધૂત, પ્રણામી, બીજભાગી,
 લિંગાયત, જૈન, સત્સંગી, મહાનુભાવી, વારકરી, ગોસાવી,
 સાધુ, મહુકદાસી, રામદાસી, કાપાલી, અધોરી, વામભાગી,
 પારુપત, પ્રવૃત્તિભાગી (ગૃહસ્થાશ્રમી), નિવૃત્તિભાગી
 (સંન્યાસી, વેરાગી,) કૌલિક, અવધૂતભાગી, અગ્નિહોત્રી,
 ભાગવત, હરબ્યાસી (હરિવાસી), કંઠીવાળા વગેરે મેંકડો
 પંથોએ આજ સુધી સનાતન ધર્મ વિષે આર્યોના મનમાં શંકા
 ઉત્પન્ન કરી તેને ડોળી નાંખ્યા છે. અગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાય
 પછી નવા નવા પંથો સ્થપાતા જાય છે અને દરેક પંથના
 પ્રવર્તકો પોતાનો જ પંથ રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિને પેાવનારો છે એમ
 માને છે. એકેશ્વરવાદી (પ્રાર્થનાસમાજ) આર્યસમાજ,
 ચિંચાસાંપ્રી, બ્રહ્મસમાજ, સનાતન ધર્મસમાજ, વેદાંત (રામ-
 કૃષ્ણ પરમહંસપ્રણીત) વગેરે એના દાખલા છે. આ બધાના
 સંકળમાંથી છુટીને સર્વ પંથો અને મતોનું ધ્યેય જે અનાદિ
 અને અનંત તત્ત્વ છે તેને પ્રાપ્ત કરવાને માર્ગો જે દિવસે
 આર્યો લાગશે તેજ દિવસ સોનાનો થશે. આર્યાવર્તને દાપમને
 માટે સંગઠિત કરનારો એવો શ્રેષ્ઠ આર્યધર્મ બતાવનારો
 , પુરુષ ક્યારે અવતરશે ?

ત્રિપુરી પૂર્ણિમા

પ્રાચીન કાળમાં ત્રિપુર નામનો એક રાક્ષસ ઉન્મત્ત થઈને દેવોને બહુ હેરાન કરવા લાગ્યો. તેણે પોતાની રાજધાનીની આસપાસ ત્રણ જળરસ્ત દીવાલો બાંધાવી અને તેના રક્ષણ નીચે સુરક્ષિત થઈને બેઠો. ત્રિપુરેનો તે સરદાર હોવાથી તેની સામે ઇલાદિકનું કાંઈ ચાલતું નહિ. પોતાનું રક્ષણ ઠેવી રીતે કરવું તેની દેવોને શિકર પડી, ત્યારે નારદની સલાહથી તેઓ શંકરને ચરણ ગયા. તેણે ત્રિપુરાસુરનો નાશ કરીને દેવોને તેમનો ઓયેલો વૈભવ પાછો મોકલી આપ્યો.

કારતકી પૂનમને દિવસે દેવોને આ ફતેહ મળી તેથી એ દિવસ પાળવામાં આવે છે.

આજ રૂઢિ

રાત્રિમાં કથા પ્રમાણે તે દિવસે સર્વ સ્ત્રિવાલયોમાં દીપોત્સવ કરી અતિના વરધોડા કાઢી તે દિવસ ઉજવવામાં

આવે છે. જીવો કુખમાં (ગાથ) રાત અને દોષાંત કરે છે. આ દિવસને મોટી દોષાંત માનીને કેટલાએક શહેરોમાં વેપારી લોકો ફટાફટા, અને બીજા આતશબાજ કરે છે. હિન્દુસ્તાનમાં એ દિવસને વિશેષ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. એ દિવસને શિવના પુત્ર કાર્તિકેય અથવા રકંદનો જન્મદિવસ માનીને તેની મૂર્તિની પૂજા, દોષોત્સવ વગેરે વિધિ મોટા ઠાઠમાડથી કરવામાં આવે છે. મુઘલસૈન્ય એ કાર્તિકેય છે અને તેને રક્ષકેવ પશુ કહે છે એવી ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે. તારકાસુરનો નાશ કરનારો વીર પ્રતાપશાળી અને અસૌક્રિક શામળાન દોષાંતો ઉત્સેખ પુરાણમાં મળે છે. શામળામાં કહેલું છે કે ધાત્રીપૂજનને દિવસે કાર્તિકેયનું દર્શન કરવું. આ જ અરસામાં દક્ષિણ દેશમાં શિવનો એક બીજો મહોત્સવ કારતક મહિનાની આખરે થાય છે. શિવ એ અગ્નિસ્તાંભ છે અને તેનાં મૂળ અથવા શિખરનો પત્તો ઘસા અને વિધ્ય એ બન્નેને લાગ્યો નથી એવું પુરાણમાં કહેલું છે. ત્રિમૂર્તિમાં શિવ શ્રેષ્ઠ છે એ સિદ્ધ કરવા માટે જ આ કથા, રચવામાં આવી છે એ સ્પષ્ટ છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં તે દિવસે કૃતિકા નામનો મહોત્સવ ગંજવર ઠાઠમાડથી ઉજવવામાં આવે છે. તે તહેવાર શિવની પ્રીતિને અર્થે પાળવામાં આવે છે. રેશની, વરઘોડો, મહાપૂજા વગેરે તો થાય જ છે, પણ તે ઉપરાંત આતશબાજ પણ કરવામાં આવે છે. આશરે વીસ હાથ લંચો યાંભલો દેવળ સામે ઉભો કરી કપુર અને બીજા જટ મળગનારી વસ્તુઓથી તેને સુંગઝાવવામાં આવે છે. તિરુવંણમલ્લી, ત્રિચિનાપટ્ટી, તિરુમ્બનિ, મુનિલમ વગેરે દેશો જ્યાં દેહરીએ ઉપર દેવાલયો છે ત્યાં કારતક મહિનામાં

ખંડકે ઉપર દીવાળીતી કરવામાં આવે છે; તેથી આસપાસના પ્રદેશમાં અર્વણનીયે શોભા યથા રહે છે. નવી વહુને દીરી, નવાં વાસણુ અને સોડીઓ આપવાનો ત્યાં રિવાજ છે. તામિલ લોકોમાં કહેવત છે કે 'કાતિકેકકાપુર મળે ઇલ્લે' એટલે 'કુતિકાત્સવે પછી વરસાદ ચાનો ?' તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ તહેવાર વર્ષાઋતુની સમાપ્ત સૂચવનારો હશે.

હેતુ અને બોધ

દેવળ પુરાણોની કથાઓ પરથી ઉપલા તહેવારોનો પ્રચાર થયો એમ નહિ કહી શકાય. સ્વરાજ્યના દિવસોમાં આ દેશમાં જુદી જુદી જે કાંતિઓ થઈ તેમના સ્મારક તરીકે અથવા ઋતુ અનુસાર લોકોમાં તે વખતે જે ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થતો તે દર્શાવવા માટે તે ઉત્પન્ન થયા હશે. ગમે તે કારણ હોય પણ આ ઝોંઘવામાં કોઈ પણ રીતે કુકર્મોને સ્થાન નથી એ આંદોની વાત છે. ઝોંઘવનું અંગ જેવું શુદ્ધ અને હંસાહ આપનારું હોવું જોઈએ તેવું જ આ ઉત્સવોનું હોવાથી તેમને દીવાળીના ઉત્સવની હારોહાર મુકવામાં આવ્યા છે. પ્રાંતમાં શુદ્ધ દેશભક્તિ પેદા કરવા માટે આવા ઉત્સવોને વધારે લોકપ્રિય કરવાનો શિક્ષિત લોકોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તાંત્રિક દષ્ટિએ વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે અમુર અને દેવ, ત્રિપુર અને ચંકર વગેરે સખ્દો માત્ર લાક્ષણિક છે. ક્રોધ, લોભ અને તે બધાનો સંરંદાર જે મદામોહ (અમુર) બળવાન થઈને દેવોને (ઇદ્રિયોને) ત્રાસ આપવા લાગ્યો, ત્યારે એ ઇદ્રિયો શિવને (આત્માને) ચરણ મઠ (તેમાં લીન થઈ); શિવે (આત્માએ) એક જ બાંધણી (શુદ્ધ ચિન્માત્રની મદદથી) ત્રિપુર (સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ) એ ત્રણ સરીરો) માં બાપી

રહેલા કામાદિ અમુરોને મગનમાથી (અવ્યાકૃતમાથી અથવા
 માયાભાવમાથી) નીચે પાડ્યા કામક્રોધાદિકોને છતીને
 નિતેદ્રિય થાઓ એવો આ તહેવારનો આજ્ઞ હોવાથી આર્યોને
 તે પૂજ્ય થયો એમા કામ નવાઈ લાગતી નથી

માગશર મહિનો

માગશર મહિનો ઑક્ટોબર મહિનાના અરસામાં આવે
 છે. પ્રજાની સારી સંપત્તિ આ માહનામાં ધણેભાગે સારી નથી
 રહેતી. આંતુ કારણ એ છે કે ચોમાસું પૂરું થવાથી વાદળોના
 ઘેરાથી મુક્ત થયેલા સૂર્યનાં કિરણો આખા ચોમાસાનું સાદું
 વાળવા તત્પર થાય છે. એ તાપ અસહ્ય થઈ પડવાથી મંદવાડ
 પોતાનો પગપેસારો કરી લે છે. તામીલ દેશમાં આ મહિનાને
 'મરગાલી' કહે છે અને આ અશુભ મહિનો પૂરો થયા
 બાદ પોષ મહિનામાં મહાસંક્રાંતિના અરસામાં એક મોટો
 ઉત્સવ ઉજવાય છે, એ દેશમાં આ મહિનાની શુદ્ધ એકાદશી
 ઘણી પવિત્ર મનાય છે. કારણ તે દિવસે શ્રીકૃષ્ણના દેહમાંથી
 એકાદશી નામની દેવી ઉત્પન્ન થઈ હતી એવી ત્યાંના લોકોની
 માન્યતા છે. તે વિષેની હકીકત જ્ઞાનંદ પુરાણમાં મળી
 આવે છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે 'જ્યાં મહિનામાં શ્રેષ્ઠ એવો
 માગશર મહિનો તે હું જ છું—માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽદમ્—
 એમ કહેલું છે. એ ઉપરથી વિષ્ણુની પ્રીતિને અર્થે પાળવામાં
 આવનારી આ તિથિને આટલું મહત્ત્વ મળ્યું હશે. આ દિવસ

મહત્વનો માનવાનું બીજું કારણ એ લાગે છે કે તે દિવસે
 ટ્રવિડ દેશમાં ‘નામ્મલ્લર’ નામના એક સાધુએ સંત
 તુકારામની માફક મનુષ્યદેહે વૈકુંઠગમન કર્યું. તે પ્રસંગે તેનાં
 દર્શન કરવા દેવતાઓ સ્વર્ગમાયી નીચે ઉતરી આવેલા એવી
 ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે. એ પરથી તે દિવસને મુક્કોટી
 અથવા વૈકુંઠએકાદશી કહે છે ‘મુક્કોટી’ એ ‘મુખ્યદેવી મુક્કોટી’
 નું સંક્ષિપ્ત છે અને તેનો અર્થ તેનીસ દરેક એવો થાય છે
 નામ્મલ્લર સાધુનું સ્વર્ગારોહણ જોવા માટે પૃથ્વી ઉપર ઉતરેલા
 દેવોની સંખ્યા ઉપરથી મુક્કોટી શબ્દ આ મહાએકાદશીને
 જોડવામાં આવેલો છે. પંડરપુરની માફક શ્રીરંગમાં પણ આ
 એકાદશીના દસ દિવસ અગાઉથી ત્રણ અઠવાડીયા સુધી
 મોટી જાત્રા જરાય છે. તે વખતે હજારો લોકો ત્યાં ભેગા થાય
 છે. માગશર મહિનામાં મહત્વનો એવજીવ શ્રીદત્તજયંતિનો છે.

શુભરાતમાં અંબાપણી અને દત્તજયંતિના તહેવારો પ્રચારમાં
 નથી. ક્ષત્રિય મરાઠાઓનું કુદૈવન મહારી માર્તંડ હોવાને
 લીધે આ દિવસ ત્યાં ખૂબ પવિત્ર માનવામાં આવે છે.

ચંપાપછી

માગસર શુદ્ધ પડવાથી '૭૬ સુધી' કેટલાંએક સિવાલયોમાં અને ખાસ કરીને દેવીનાં મંદિરોમાં ઝોમ્ઝવ ચાલે છે. તેમાંથી છેલ્લો દિવસ મુખ્ય માનેલો છે. સાધારણ રીતે ૭૬ની તિથિ દેવપ્રીત્યર્થ પાળવામાં આવે છે. માધં મંદિરોની શીતળોપછી, ચૈત્ર મહિનાની અરોહણી અને જ્યેષ્ઠ મહિનાની અરણ્યપછી એ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંથી કેટલીક ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં અને કેટલીક દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં મહત્ત્વની મનાય છે. ચંપાપછીનો ઝોમ્ઝવ મહારાષ્ટ્રના કેટલાંએક ભાગમાં ભાવપૂર્વક પાળવામાં આવે છે. જેજુરી, પાલી, મંગસુળી વગેરે ખડોળાનાં જે મુખ્ય રથો છે ત્યાં ચંપાપછીનો ઝોમ્ઝવ નેવાલાયક હોય છે. ચંકરે ખડોળાનો અવતાર લઇને મણિમદ્દ નામના દેવનો સંહાર કરેલો એવી એક કથા છે. ખડોળાની આ 'મહાળસા' એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરથી ખડોળાને

‘મહારી મહાજાગાન્તા’ કહે છે. : તેમના બહુતોમાં કેટલાએક મહારીને તો ‘કેટલાએક મહાજાગાન્તા’ પોતાનું કુલદેવતા માને છે. ‘મહારી-મોર્તીન્ડ’ એ દેવતા ‘મરાઠા’ જેવા ‘સુત્રિય’ ખવાસના લોકોમાં વિશેષ પૂજ્ય છે. વેદ અને પુરાણોમાં ‘શિવ’ વિશે નો માહિતી આપેલી છે તેમાં આ ખંડોખાનો બિલકુલ ઉલ્લેખ નથી, એટલું જ નહિ પણ આર્યાવર્તમાં મહારાષ્ટ્રના ‘ચોડા’ ભાગ શિવાય ખીન્ને કોઈ પણ દેવતા આ દેવતા ઉપાસકો નથી. આ દેવને વાધા અને મુશ્કેલીઓ અર્પણ કરવાનો ખોટો રિવાજ, તેના આચ્છવની વખતે થનારા કેટલાંએક અમાનુષ્ય કૃત્યો અને તેના મકતો અપ્યત્વે દરીને નીચલા વર્મના લોકો એ બધું જોતાં ખંડોખા નામના કોઈ સાહસી કૃત્યો કરનાર મનુષ્યને દેવપણું પ્રાપ્ત થયું હશે એવું અનુમાન કાઢી શકાય છે.

કોઈ અસાધારણ સક્રિયવાળો માણસ જોવામાં આવે તો તેને શંકર અથવા વિષ્ણુમાંના એકાદનો અવતાર માનવા તરફ પ્રાચીન કાળથી હિન્દુઓનું વલણ છે. તે પ્રમાણે આ ખંડોખાને પણ શંકરાંશ એટલે શંકરના અવતાર તરીકે પાછળથી માનવા લાગ્યા હશે. આમ મહાપુરુષમાંથી દેવત્વની ક્રાંતિએ પહોંચેલા એવા કેટલાએક પુરુષો મળી આવે છે. સુપ્રસિદ્ધ જગદગતિ શિવાજી મહારાજને પણ શંકરનો અવતાર માનવા તરફ કેટલાકનું વલણ છે. મલબારમાં તિરુપતી નામનું એક ભવ્ય દેવાલય છે તે બાલાજી નામની એક પ્રખ્યાત વ્યક્તિના માન, ખાતર બાંધવામાં આવ્યું હતું અને ત્યાં દર સાલ મોટી જગા મરાય છે. વડોદરામાં પણ દેવત્વને પહોંચેલા કેટલાએક પુરુષોનાં દેવાલયો છે. જિ. વિ. સર. એ. સી. સિયલે એશીયાટિક રટીકમાં દેવેલી ચર્ચા ; વાંચવાલાયક છે.

અંપાપણીને રકંદપણી પણ કહે છે. કાર્તિકેય અથવા રકંદની પૂજા
 કાર્તિક માસમાં કરવાનો. રિવાજ. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં છે.
 ખંડોખા જેવા દેવને હીણપ લગાડવાનો અમારો ઉદ્દેશ છે એવું
 કોઈએ અનુમાન કરવું નહિ. ખરી હકીકતથી અધાને વાકેફ
 કરવા એટલો જ અમારો ઉદ્દેશ છે. સાધારણ જનસમાજમાં
 શ્રેષ્ઠ અને કર્તવ્યપરાયણ માણસો દેખાય તો તેમને દેવના
 અવતાર માની તેમનું ભજન કરવું અને કીર્તિ ગાવી એવો
 આ દેશમાં રિવાજ છે. પાશ્ચિમી દેશોમાં પણ શ્રેષ્ઠ માણસોની
 સ્મૃતિ કાયમ કરવાનો રિવાજ છે, પણ તે આપણાથી જુદી
 જાતનો છે. સાર્વજનિક ઉધરાણું કરી આવા સત્પુરુષોનાં
 ધાત્રીનાં અથવા પર્યટનનાં પ્રતીકો બનાવી તે શહેરના મુખ્ય
 ભાગમાં અથવા મોટા સંમુદાયમાં જ્યાં કરવામાં આવે છે.
 તેમાં પણ પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક પુરુષોની જ્યોતિષો મોટા
 પ્રમાણ પર ફજવવામાં આવે છે. આ રિવાજથી નવજીવાનોને
 પ્રાચીનકાળના સત્પુરુષોનાં આદર્શ જીવન સમજી લેવાની તક
 મળે છે અને તેમને પગલે ચાલવાની પ્રેરણા મળે છે. પરંતુ
 આપણો રિવાજ જુદો જાનનો છે. શ્રેષ્ઠ પુરુષોને દેવના અવતાર
 માની લઈ તેમને અને તેમની કૃતિઓને ગોખલામાં ગોઠવી
 તેની રોજ સપારસાંજ પૂજા કરીએ છીએ અને તેમના જેવા
 કામો આપણાથી—કાળા માથાના માનવીઓથી—કેમ થાય
 એમ માનીને મનને હેતરીએ છીએ. તેથી આ તહેવારોને દિવસો
 લોકચિહ્નરૂપે કામ એક જાણુએ જ રહી જાય છે. આખો
 દિવસ કેવળ મોજશોખ અને હસવમાં જ વીતી જાય છે.
 આનું મુખ્ય કારણ આપણામાં અવતારની કલ્પના રદ છે એ
 છે. અવતારોમાં પૂર્ણાવતારી, અંશાવતારી, આવેશાવતારી,

કનાવતારી અને વખૂત્યવતારી એવા વર્ગો પાડવામા આવેલા છે. ખડોખા તેમાનો આવેશાવતારી હોવો જોઈએ. સર્વસંગ પરિત્યાગ કરી જોખડોખા જેવા વીર પુરુષની એવામા પોતાને અર્પણ કરવાનું જીવન રિવાજ પરથી ઉત્પન્ન થયેલી 'વાધા મુરલી' ની સરસ્યા હાથમા અધોગતિએ પહોંચેલી છે એમને સુધારવાનો પ્રયત્ન હાથમા ચાલી રહેલો છે અને નીચતા વર્ગોમા જેમ જેમ વિધાનો પ્રચાર થતો જશે તેમ તેમ એ રિવાજનો પણ નાશ થતો જશે

દેવસેવાની અમાનુષ્ય પદ્ધતિ

આ તહેવાર માટે ચાસોખા એવો વિધિ નથી માગ્યું શુદ્ધ પડવાથી ડુલાચાર મુજબ ઘટસ્થાપના, સુવાસિની-ભોજન વગેરે પ્રકાર ચાલે છે. યોડા વખત પહેલાં આ જોખવમા 'ખગાડ' ઠાડવાનો ગિવાજ હતો 'ખગાડ' એટલે પદ્ધતિના પૈડાવાળા મોટા ગાડાની વચ્ચેવચ્ચ એક મોટો ચામણો ઉભો કરી તેને એક મોટો ખીલો આડો ઢાકવામાં આવતો અને જે માણસે માનતા કરી હોય તે માણસની પીઠમા તે ખીલો ધોતી તેને લટકાવવામા આવતો હતો. માણસો ભેગા થઈ એ ખીલ ઉપર બેસી જાયો (ખાડેલી હજાર) હડાડી ને ગાકુ ચલાવતા તે ગાડાને આડથી બાર સુધી ખગડ જોડવામા આવતા તે વખતે માનતા કરનારા માણસને કેટલું દુ:ખ થતું હશે તેની કલ્પના વાચકે પોતે જ કરી લેવી માનતા પૂરી કરવાનો આ કૂર ગિવાજ જોખવતા પ્રમાણમા લગભગ આખા હિન્દુસ્તાનમા હતો દેવીના મંદિર સામે પડેલા ચામણ અને પૈડા તેની સાક્ષી પુરે છે ક્યુટકમા (બડી હલ) બાડીજત્રા નામનો જોખવ દારતક માસથી વૈશાખ માસ સુધી

યતો અને તે વખતે 'બગાડ' કાઢવાનો રિવાજ હતો. બંગાળામાં ચૈત્ર મહિનામાં અગીયારશથી પૂનમ સુધી ચરકપૂળ નામનો મોટો ઝોઝવ શિવપ્રીત્યર્થ કરવામાં આવે છે. તે વખતે કેટલાએક ચૂર લોકો કલકત્તાના શિવાલયમાં મંન્યાસીને વેષે મતરથ થઈને જોસે છે. પછી પૂનમને દિવસે વાળંઓના તાલમાં નાચતાં નાચતાં ચરક (પેડું) પૂળ માટે કાઢીધાટ ઉપર ભેગા થાય છે. સાં પાંસળાઓ, જીભ, ખરડો વગેરે શરીરના બાજોને લોહના સળીયા, ખરછી, તલવાર, છરી વગેરેથી ભોંટી લઈ પૈડા પર ગોળ ચક્કર ફરવાનો રિવાજ હતો. પણ બ્રિટિશ સરકારે તે રિવાજ બંધ કરવાનો નજર ખાટપો છે. ઝોઝવનું બાકીનું સ્વરૂપ જેવું ને તેવું રહેવા દીધું છે એ સમાધાનની વાત છે. નિરાહાર રહેવું, ઉંઘા દીંગાઈને તપ કરવું, ધૂપપાન અને પંચાગ્નિ સાધનથી તપતા રહેવું વગેરે શિવસક્તિને પ્રસન્ન કરવાનાં જે અનેક સાધનો પ્રાચીન કાળમાં હતાં તેમનો 'બગાડ' પણ એક અવશેષ હોય એવું લાગે છે.

શ્રીદત્તજયંતિ

શ્રીદત્તજયંતિનો એન્જલ માગશર મહિનાની પૂનમે દસાત્રેયના બકતો ભક્તિભાવથી ઉજવે છે. આ દેવ વિશે ભિન્ન ભિન્ન યથોક્તિમાં ભિન્ન ભિન્ન માહિતી મળી આવે છે. હાલમાં જે ત્રિમૂર્તિની પૂજા કરવામાં આવે છે તેની કલ્પના નીચે આવેલી પુરાણકાલીન કથા પરથી લીધેલી હોવી જોઈએ. મહર્ષિ અત્રીની પતિવ્રતા સ્ત્રી અનસૂયા આશ્રમમાં એકલી હતી તે વખતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેષ એ ત્રણ દેવો તેના પાતવ્રત્યની પરીક્ષા કરવા માટે રૂઢ આસ્રણને વેગે તેના આશ્રમમાં આવ્યા. “નન્ન યદને અમને અન્નદાન આપ” એવી વિચિત્ર માગણી તેમણે તેની પાસે કરી. અનસૂયાનું મન દુભાયું. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ પાળવાને સદા તત્પર એવી સતીએ દૈ સંકલ્પ કરી દેવોએ ઇચ્છ્યું એ દાન તેમને આપવા માટે જ્યારે ઘરમાંથી બહાર આવી ત્યારે દેવોએ બાલરૂપ ધારણ કર્યું.

તેના પાતિવ્રત્યના તેજથી સંતુષ્ટ થઈ તે ત્રણે દેવોએ પોતાનું
 ખર્ચે રૂપ પ્રકટ કર્યું અને તે ત્રણે બાળકો તેને અર્પણ કર્યાં.
 તેમનાં નામ સોમ, દત્ત અને દુર્વાસ એવાં રાજવામાં આવ્યાં.
 કાલે કરીને એ ત્રણ હોકરાઓ મોટા થયા ત્યારે દુર્વાસ તપ
 કરવાને માટે ચાલ્યો ગયો, સોમે ચંદ્રમંડળમાં પ્રયાણ કર્યું
 અને મહાત્મા દત્ત માત્ર પોતાનાં માજાપને મુખ આપતો
 તેમના આશ્રમમાં જ રહ્યો. અત્રિપુત્ર એટલે આત્રેય અને દેવોએ
 તે આપ્યો તેથી 'દત્ત' એ પ્રમાણે આત્રેયદત્ત અથવા
 દત્તાત્રેયના નામથી તે પ્રસિદ્ધ થયો. અત્રિએ એકવાર આ
 મૃત્યુલોકમાંથી પ્રયાણ કર્યું, પરંતુ ચાલુ વૈવરવત મન્વંતરની
 શરૂઆતમાં અત્રિના નામથી તે પાછો જન્મ્યો. તેને સોમ,
 દત્ત, દુર્વાસા અને અર્ધમા એમ ચાર પુત્રો અને અમલા
 નામની એક કન્યા એમ પાંચ બાળકો થયાં.

મહાભારતમાં અનુસારાન પર્વમાં (અ. ૯૧) સ્વયંબૂ
 મન્વંતરમાં અત્રિ ઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો દત્ત એક હોવાનો
 ઉલ્લેખ કરેલો છે. સ્વારોચિષ મન્વંતરમાં સપ્તર્ષિઓમાં
 દત્ત એક ઋષિ હતો અને તેને નિમિ નામનો એક પુત્ર
 હતો. નિમિનો કુલગુરુ વસિષ્ઠ મહાર્ચ માટે વખતસર ન
 આવ્યાથી નિમિએ પુરોહિતપણાનો અધિકાર તેની પાસેથી
 લીધો. ગૌતમને આપ્યો. મનુષ્યનું જીવન ક્ષણભંગુર છે એવી
 નિમિની દૃઢ ભાવના થયેલી હોવાથી કોઈ પણ સત્કાર્ય કરવામાં
 તે વિલંબ કરતો નહિ. ક્ષણની કલ્પના આંખની પાંપણીઓ
 વારંવાર પટપટાવવાથી થઈ શકે છે. કાળના એ વિભાગને
 નિમિ હપરથી નિમિષ એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ. જીવનમાત્રા
 ક્ષણભંગુર છે એવું ધ્યાનમાં રાખી સત્કાર્ય વખતસર કરવાને

જો આપણા આર્યો તૈયાર થાય તો કેવું સાફ ? નિમીત્તો વંચ
 વૈદેહીના નામથી પ્રખ્યાત થયો. (મત્સ્યપુરાણ અ. ૪ અને
 દેવીમાગવત ૨૬૬ ૪ અ. ૧૬) દત્તનો જન્મ ચાલુ મન્ય-
 તરની શરૂઆતમાં પ્રથમ પર્યાયના ત્રેતાયુગમાં થયો. તે પરમ
 બ્રહ્મનિષ્ઠ હતો. અલક, પ્રહલાદ, યદુ અને સહસ્રાર્જુન એમણે
 તેના શિષ્ય થઈ તેની પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરી હતી
 એવું વર્ણન પણ મળી આવે છે. યુષ્ઠિના ક્રમ મુજબ નવ
 માસ ગર્ભવાસ બોગવી માગસર મહિનાની પૂનમે અનસૂયાને
 કિદરે દત્તનો જન્મ થયો એવો ઉલ્લેખ ૨૬૬પુરાણમાં છે. અથ-
 ર્વણુ વેદોપનિષદને દત્તાત્રેય એવું નામ આપેલું છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

દત્તજયંતિનો ઓગળવા પાળવા માટે ખાસ કોઈ શાસ્ત્રોક્ત
 વિધિ નથી. તે ઓગળવાની સાત દિવસ વહેલાં ગુરુચરિત્રનું
 પારાયણ કરવાનો રિવાજ છે. આને જ ‘ગુરુચરિત્ર સમાહ’
 કહે છે. ભજન, પૂજન અને સુખ્યત્વે કરીને કીર્તન વગેરે
 ભક્તિના પ્રકાર પ્રચારમાં છે. શૈવ અને વૈષ્ણવ બન્ને પંથના
 લોકો દત્તના ઉપાસક હોય છે. મહારાષ્ટ્ર સિવાય હિન્દુસ્તાનના
 બીજા ભાગમાં દત્તની પૂજા બહુ જોવામાં નથી આવતી.
 મહારાષ્ટ્રમાં શ્રીપાદયતિ, નરસિંહયતિ અને નરહરિયતિ-દત્તસાંમ-
 દાયના આ ત્રણ વર્ગોએ દત્તભક્તિનો ધણો પ્રચાર કર્યો છે.
 સર્વ વર્ણના ભાવિક હિન્દુ લોકો ગુરુચરિત્રનું વાચન, પઠન
 અને શ્રવણ ભક્તિથી કરે છે. ગુરુચરિત્ર, ઔદુંબર વૃક્ષ (ઉમરૌ)
 અને ત્રિમૂર્તિ દત્તાત્રેયની દરરોજ અને સુખ્યત્વે કરીને
 ગુરુવારે પૂજા કરવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં ગાલુગાપુર,

નરસોજાની વાડી, મિરજ પાસે આવેલું ઔદુંબર નામનું ગામડું, ગોવા પ્રાન્તમાં સાંખળી, મ્હેસુરમાં બાબાપુડન નામના ટાપુમાં પિતાનું મંદિર † એ જ્યાં જનમૃત સ્થળો છે એવી માન્યતા છે. આમો વદ બારસને ‘શુરુદ્વાદશી’ કહે છે. તે દિવસે આ દેવના માનમાં કેટલાંએક મંદિરોમાં મોટો આગ્રહ થાય છે. કેટલાંએક પૈસાદાર લોકો પણ તે દિવસે અમુક કારણસર ‘માનતાની બિજા’ ‡ માં લાવેલું અન્ન પોતે ખાય છે અને પુષ્કળ ધન ખર્ચીને હજારો ગરીબોને અન્નદાન કરે છે. કળિયુગમાં શીઘ્ર રજા આપનારો દત્ત સિવાય બીજો દેવ નથી, જનમૃત કે સ્વપ્નાવસ્થામાં પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર એ એક જ દેવ છે એવી લોકોની માન્યતા હોવાથી † દત્તની ભક્તિ અપાટન ‡ થઈ શકે છે. શુરુચરિત્રમાં દત્તની અદ્ભુત કથાઓની સ્તીઓના કામળ મન પર એટલી બધી અસર થાય છે કે જપોરને વખતે કોઈ વેરાગી બિજા માગવા આવે તો તેને પ્રત્યક્ષ દત્તાત્રેય માની લઈ હદ ઉપરાંત તેમનું આતિથ્ય કરે છે અને તેથી કેટલાંએક આળસુ અને ટાંગીઓનું અનાયાસે કામ સરી જાય છે. આજુ જગાનામાં પણ ‘સંત’ ની ઉપધિ પામેલા ઘણા લોકો જોવામાં આવે છે અને તેમને દત્તાવતારી સમજીને કેટલાંએક ભાવિક લોક તેમની સેવા કરતા જોવામાં આવે છે.

† એ દેવાલય સાધુ કલંદરને મટિ ■ જેનું મુસલમાનો માને છે અને હિન્દુ લોક તેને દત્તના મંદિર તરીકે માને છે. એક જ દેવજમાં હિન્દુ અને મુસલમાનોને બેગા જોઈને મળ લાગે છે.

* કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિને માટે દેવની પાસે માનતા કરી હોય કે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થયે અમુક દિવસ બીજ માગીને ખાધરા. આવી ‘બિજા’ માનતાની બિજા ‘દેવાય છે.

દત્તાત્રેયનું સ્વરૂપ

હાલમાં દત્તાત્રેયનું જે સ્વરૂપ માન્ય થયું છે તેને ત્રિમૂર્તિદર્શક ત્રણ મોઢા, છ હાથ અને જે પગ છે. ચાર વેદના સૂચક ચાર શ્વાન અને એક દામધેનુ એની પાસે હોવા છે એવું ચિત્ર આલેખવામાં આવે છે. કેટલાએક વૈષ્ણવ મતાભિમાનીઓ આ સ્વરૂપ પર ઠટાકા કરે છે અને વિપ્લુત અશભૂત અનસ્યાપુત્ર સામાન્ય માણુઓની જેમ એક જ મોઢાવાળો હતો એમ તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે બૌદ્ધકાળ પછી કોતરવામાં આવેલી કેટલીક પ્રાચીન ગુફાઓમાં દત્તાત્રી ત્રિમૂર્તિ જેવામાં આવે છે. જગતને નિર્માણ કરી તેનું પાપન કળવું અને અન્તે પોતામ્મ જ તેનો લય કરવો એવી જેની લીલા છ એવા સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરનું સ્વરૂપ એકમુખી માનીને કે ત્રિમુખી એ બહુ સરખું જ છે. આ ભાવના એમ્વાગ અત કરણમાં ફાંસી ગયા પછી ‘સહસ્રગીર્’ અને સહસ્ર પાદ’ અર્થાત્ હજારો મોઢા અને હજારો પગ જે ઇશ્વરને કલ્પેલા છે તેને ત્રણ મોઢા છે કે એક મોઢું છે એ વાદ સ્વાભાવિક રીતે મૂગી જશે

ત્રિમૂર્તિની કલ્પના

નો ઉદય પ્રથમ વેદકાળમાં થયો હોવાનું આગળથી નીકળેલા ધીમી ગિતિએ અરઝર નહેનારા અરાત્રુ રૂપાતર જેમ અતિ જગતવિખ્યાત અને પવિત્ર ગંગા નદીમાં થયું તેમ વેદકાળની ત્રિમૂર્તિની કલ્પનાનો ધીમેધીમે એટલો બધો વિસ્તાર થયો કે પુરાણોમાં તેનું મૂર્ત સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ ગયું વેદમાયકાએ અને દેવોની સ્તુતિ કરી છે પણ અગ્રસ્થાન તો અગ્નિ, મરુત અને સૂર્ય એ ત્રણ દેવોને જ મળ્યું છે સર્વ

દેવતાઓની પ્રાર્થના માટે રચેલાં મૂર્તિના દેવતા જે બ્રહ્મણ-
 સ્પતિ તે જ ઉપનિષદ્ધાળનો બ્રહ્મ અને પુરાણકારોનો બ્રહ્મા,
 જેની કૃપાદષ્ટિથી સૃષ્ટિનું પાલનપોષણ થાય છે તે સૂર્ય એ જ
 વિષ્ણુ અને જગતનો પ્રલય કરવાને સમર્થ જે રુદ્ર તે જ શંકર
 એવો ત્રિમૂર્તિની કલ્પનામાં ફરક થયો. આ ત્રિમૂર્તિની કલ્પના
 શક્તિ હિન્દુધર્મમાં જ સમાયેલી છે એવું નથી, પણ આ પૃથ્વી
 ઉપરના બીજા મોટા મોટા ધર્મોને પણ તે સ્વીકારવી પડી છે
 એ ધ્યાનમાં લાવવા જેવું છે. આર્યધર્મનો પડોશી જે
 પારસી ધર્મ તેમાં પણ અગ્નિ, આપ અને સૂર્ય એ ત્રણની
 મારફતે દેવાધિદેવ અદુરમઝદને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને એ
 ત્રણ રૂપો સર્વેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે એવી માન્યતા છે.
 પ્રારંભમાં જે હિન્દુધર્મનો બાધ હતો પણ અંતે જેને હિન્દુધર્મ
 સાથે ઝૂઝવું પડ્યું એવા બૌદ્ધ ધર્મને પણ ત્રીયીની કલ્પના
 કબ્જા કરવી પડી. બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ એ ત્રણને દરેક બૌદ્ધ
 શરણુ જવું જોઈએ એવી તે ધર્મની આજ્ઞા હતી અને
 તે ધર્મમાં જોડાયેલા મહારાજા અશોકે ઉભા કરેલા સ્તંભો
 ઉપર પણ આ આજ્ઞાનો ઉલ્લેખ છે.

હિન્દુ લોકો અનેક દેવતાંઓની પૂજા કરે છે, પરંતુ બ્રહ્મા,
 વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણમાં બધા દેવોનો સમાવેશ થાય છે.
 તે જ પ્રમાણે બધા સમગ્ર હિન્દુઓ ખરો અનાદિ અને અનંત
 દેવ એક જ છે એવું માને છે એમ ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં આશ્મેરુ-
 નીએ વણવેલું છે. તેણે આ ત્રિમૂર્તિની સરખામણી ખ્રિસ્તી-
 ધર્મની ત્રિમૂર્તિની કલ્પના સાથે કરી છે. ખ્રિસ્તીધર્મવાળાઓ
 પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ પિતા (દેવ) પુત્ર (ખ્રિસ્ત) અને પવિત્ર
 આત્મા (Holy Ghost) એ ત્રણ સ્વરૂપમાં માને છે. પુરાણ-

દારોએ ત્રિમૂર્તિની કલ્પના નક્કી કરતી વેળા શુદ્ધધર્મની ત્રયીની
 મદદ લીધી હોય એ સંબવિત છે. કારણકે પ્રસિદ્ધ ધર્મકાર
 મનુના અંશમા ત્રિમૂર્તિનો ઉલ્લેખ નથી. તેણે વિષ્ણુ શબ્દ
 એક જ વખત અને તે પણ 'ગતિ' એ અર્થમા વાપરેલો છે.
 (અ. ૧૨-૧૨૧) આ જગત રજ, સત્ત્વ અને તમ એ
 ત્રિગુણોથી બરેલું હોવાથી પરમેશ્વર ત્રિગુણાત્મક છે એવું
 ઉપનિષદકારોનું મત બન્યું. પાછળ દેવા પ્રમાણે વેદકાળમા
 મુખ્યત્વે કરીને આ ત્રણ ગુણ ધારણ કરનારા બ્રહ્મણ્યરૂપિત,
 સૂર્ય અને રુદ્રને અતુલ્ય બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એમ
 પુગણકારોએ ઠરાવ્યા તે પછી અસ્તિત્વમા આવેલા ઉદયનમ્,
 દાત્રામન, પરાશર અને વ્યાસના સ્મૃતિત્રયોમા ત્રિમૂર્તિનો
 ઉલ્લેખ મળી આવે છે ખ્રિસ્તી શકના છઠ્ઠા સૈકાના અરસામા
 ચદ્રક કવિએ ગ્યેલા મૃગકટિક નાટકમા (અંક ૬) પણ
 ત્રિમૂર્તિનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ પરથી એટલું અપ્પ થાય છે
 કે આશરે એક હજાર વર્ષથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવની
 ત્રિમૂર્તિ વિશેનો મત ચોકકસ થતો ગયો. પરંતુ આનંદમા-
 નુત્ર દત્ત એ જ આ ત્રિમૂર્તિનો અવતાર એ કેમ માનવામા
 આવ્યું એ સમજાતું નથી. હિંદુ ધર્મે શ્રીકૃષ્ણ જૈન
 પૂર્ણાવતારને માન્યા તેમ જીવન અશાવતારોને પણ માન્યા. એ
 અશાવતારોમા દત્ત નામની એક વિભૂતિએ જન્મ લીધો અને
 આધ્યાત્મિક વિકાસને માટે તેણે એક કાળે જગીરથ પ્રવળ
 કર્યો. સૃષ્ટિ, રિયતિ અને લયને ચોપનાર રજ, સત્ત્વ અને તમ
 એ ત્રિગુણનું સ્મરણ કરાવનાર દત્તમૂર્તિ, સગુણ માયે નિર્ગુણ
 ઉપાસનાનું સ્મરણ કરાવનાર ચતુર્વેદ રૂપી શ્યામ, જન્મ-
 મરણનો દેરો ઠાળી પગમાત્મપ્રાપ્તિ કરાવનાર કામધેનુ,

શીતળ છાયા અને અમૃતસમા રસનું પાન કરાવનાર ઉમરાવું
 ૪૬—એવું મનોહર ચિત્ર જોમણે પોતાને ઘેર સંઘર્યું છે તેમણે
 ખરા સર્વગુણી દત્તની સ્થાપના પોતાના અંતઃકરણમાં કરવી
 અને તે ગુણને પોતાનો કરી લેવો અને કૃષ્ણ યજુર્વેદના
 શ્રેતાશ્રેતર ઉપનિષદમાંના (અ. ૧-૮-૧૦) નીચેના વચનનો
 મર્મ જાણીને જીવનમુક્ત થવું એજ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

સંયુક્તમેતત્ ક્ષરમક્ષરં ચ વ્યકાત્મકં મરતે વિશ્વમીશઃ ।

અનીશઃપ્રાત્મા બધ્યતે મોહભાવાત્ જ્ઞાત્વા દેવં મુષ્યતે સર્વપાપીઃ ॥

જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાપાપહાનિઃ ક્ષીણૈઃ ક્લેશૈર્જન્મમૃત્યુપ્રહાણિઃ ।

તસ્યાભિધ્વાનાત્તૃતીયં દેહમેદે વિશ્વેશ્વર્યં કેવલપ્રાપ્તકામઃ ॥

“નશ્વર અને શાશ્વત, વ્યક્ત અને અવ્યક્ત પદાર્થોમાંથી
 ઉત્પન્ન થયેલું આ વિશ્વ પરમેશ્વરને લીધે ટકી રહેલું છે. ખરી
 રીતે સર્વ કર્મોથી અસિદ્ધ રહેલો જીવાત્મા ભોગની ઇચ્છાથી
 બધાય છે. તેને દેવનું જ્ઞાન થતાં જ તેનાં બધાં બંધન ટૂંકી
 જાય ॥ અને અજ્ઞાનથી થતાં સુખદુઃખોને ભૂલી જઈ તે
 જન્મમરણના ફેરામાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. ત્રિગુણાત્મક
 પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરાવી “હું” એટલે વિશ્વ, વિશ્વ
 એટલે “હું”, હું વિશ્વનો છું અને વિશ્વ માફ છે એવી દૃઢ
 ભાવના અંતઃકરણમાં ઠસાવવાને શ્રીદત્તબકિત કારણમૂલક થાને.”

પોષ મહિનો

આ મહિનો અંગ્રેજી ડિસેમ્બર મહિનાના અરસામાં આવે છે. એ મહિનામાં લગ્ન, જનોઈ વગેરે શુભ કાર્યો કરવામાં આવતા નથી. ઘર બાંધવાનું ખાતમુહૂર્ત કરવા માટે આ મહિનો ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે. આ મહિનાને ધનુર્માસ કહે છે, અને સૂર્યોદય પહેલાં બ્રાહ્મણો સાથે ભોજન કરવાથી અન્નપ્રયે થયેલાં પાપો ઘોવાઈ જાય છે એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેથી કેટલાએક ભાવિક લોકો પાપનો નાશ કરવા માટે આ પ્રિય ઇલાજ આદરે છે. આ મહિનાનો મોટો તહેવાર મકરસંક્રાંતિનો છે. સૂર્યદેવને માટે અનેક વ્રતો કરવાં, તલ અને સુવર્ણદાન કરવું, શંકરને ધીનો અભિષેક કરવો વગેરે ધર્મક્રિયાઓ શાસ્ત્રકારોએ કહેલી છે. તે ક્રિયાઓ બધી પંજાતી હોય એવું દેખાતું નથી. મકરસંક્રાંતિને દિવસે તીર્થ પર સ્નાન કરવાથી મરણ પછી સદ્ગતિ મળે છે એવી સમજીત ધર્મશાસ્ત્રકારોએ કરાવેલી હોવાથી આ મહિનામાં ગંગા અને બીજી નદીઓને કાંઠે આવેલાં ક્ષેત્રોમાં લાખો માણસોની જત્રા ભરાય છે. પોપ મહિનામાં કોઈ પણ શુભ ગૃહ સંસ્કાર કરવામાં આવતા ન હોવાથી ભોક્ષે તે મહિનાને શન્ય મહિનો કહે છે.

મકરસંક્રમણ

સંક્રમણનો અર્થ ઝોળંગીને જવું એવો થાય છે. ઝોરસે મકર નામની નક્ષત્રરાશીમાં સૂર્યનો પ્રવેશ થાય છે તેને જ મકરસંક્રમણ કહે છે. પૃથ્વી લંબવર્તુલાકાર માર્ગ પર સૂર્યની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરે છે એ જોડે ખરું છે, તોપણ તે સ્થિર છે અને સૂર્ય જ તેની આસપાસ ફરે છે એવો ખાસ આપણને થાય છે. સૂર્યના ફરવાના દૈન્યનિક માર્ગને 'ક્રાંતિવૃત્ત' એ નામ આપવામાં આવેલું છે. આરબસ્થાનથી આ ક્રાંતિવૃત્તના એકસરખા ૧૨ ભાગ કંપેલા છે. આ બારે ભાગમાં આવેલા નક્ષત્રોના સ્થિર જગ્યાઓના આકાર કંઈપી લઘુ તે આકારોને મળતાં આવે એવા નામ તેમને આપેલા છે. જ્યોતિષની ભાષામાં તેમને રાશી કહે છે. ૧ મેષ (મિટા), ૨ વૃષભ (જગદ), ૩ મિથુન (જોડું), ૪ કર્ક (કરચડો), ૫ સિંહ, ૬ કન્યા, ૭ તુલા (ત્રાજવું), ૮ વૃશ્ચિક (વીછી), ૯

ધનુ (ધનુષ્ય), ૧૦ મકર (મગર), ૧૧ કુંભ (ધડો) અને ૧૨ મીન (માછલું) એ બાર રાશીઓ છે. ચંદ્ર પણ જુદીની આસપાસ ફરે છે અને તેની એક પ્રદક્ષિણા પુરી થાય એટલે એક ચાંદ્રમાસ પૂર્ણ થાય છે. જે ચાંદ્રમાસમાં સૂર્યનું મેષ-સંક્રમણ થાય છે તે મહિનાને ચૈત્ર કહે છે, જેમાં વૃષભ-સંક્રમણ થાય તે વૈશાખ, એ પ્રમાણે પોષ નામના ચાંદ્રમાસમાં મકરસંક્રમણ થાય છે. જે મહિનામાં સંક્રમણ હોતું નથી એટલે બે રાશીની વચ્ચેમાં સૂર્ય છે એવો ભાસ થાય છે તે મહિનાને અધિકમાસ કહે છે. (આ વિગે વિગતવાર માહિતી પાના ૧૦ થી ૧૩ ઉપર આપેલી છે.) આ ઉપરથી જાણી શકે સૂર્ય એક વર્ષમાં બાર રાશીમાંથી પસાર થતો દેખાય છે એટલે એ મુદતમાં બાર સંક્રમણ થાય છે. તેમાંના મકર અને કર્ક એ મહત્વના ગણવામાં આવે છે. કારણ કે પહેલું-મકર-સંક્રમણ-એ ઉત્તરાયણનો અને અષાઢમાંનું બીજું-કર્ક-સંક્રમણ-એ દક્ષિણાયનનો આરંભ મૂકે છે. ઉત્તરાયણનો આરંભ થાય ત્યારે સૂર્ય ઉત્તર તરફ જતો દેખાય છે અને તેથી દિવસ જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ રાત ઓછી થતી જાય છે. દક્ષિણાયનમાં તેનાથી ઉલટું હોય છે.

આર્ય લોકોનું મૂળ રહેઠાણ ઉત્તરમધ્ય તરફના પ્રદેશમાં હતું એવો વિદ્વાન પંડિતોનો તર્ક છે. ભાં વરસમાં ૬ મહિના રાત અને ૭ મહિના દિવસ હોય છે માટે તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં (૩-૯-૨૨) કહેલું છે કે:—

एकं वा एतदेवानाहः यत्संवत्सरः ॥

એટલે ‘સંવત્સર એ દેવોનો એક દિવસ છે’ એમ કહેલું હશે. સંવત્સર એટલે દેવોની અહોરાત્ર (દિવસ અને રાત્રને

અહોરાત્ર કહે છે) એવું વેદ પછીના કાળના જ્યોતિષમા પ્રસિદ્ધ છે. આથી પણ ઉપવા તર્કને આધાર મળે છે. ૭ મહિનાની ધોર ગતિ પુરી થયા પછી શ્રી સૂર્યનારાયણનું પ્રથમ દિરણુ ન્યારે ઉત્તરાયણના આરંભમા પૃથ્વી પર પડતું ત્યારે બધા ખુશ ખુશ થઈ જતા આ આનંદને માટે જે એવજીવ કરવામા આવતો તે જ હાલ મહરસંક્રાંતિના તહેવાર તરીકે પાળવામા આવે છે. એ ઉપરથી એ દિવસ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી કેટલો મહત્વનો છે તે જણાઈ આવશે. કેટલાએક વિદ્વાનોનું એમ કહેવું છે કે ઉત્તરાયણનો આરંભ એ જ અસલના વખતમા વર્ષારંભનો દિવસ હતો. કારણકે એ મુહૂર્ત ઉપર શિશિર ઋતુનો આરંભ થાય છે અને પ્રાચીન ગ્રંથોમા ઋતુઓ વિષે ઋતુઃક્રિશિરાદય(અશ્વમેધ પર્વ અ. ૪) એમ કહેલું છે. કાળે દરીને અનેક કારણોને લીધે વસતારિઋતુઓ માનવામા આવી અને વર્ષારંભના દિવસો પણ જુદા કરાવવામા આવ્યા. (પાના ૧૮ થી ૨૪ અને ૩૫ જુઓ). જ્યોતિષ ગણિત મુજબ મહરસંક્રમણ ચોપ માસમા (જન્યુઆરીની ૧૧ થી ૧૪ તારીખની દરમિયાન) થાય છે. ખરી રીતે મહરસંક્રમણ ૨૩ મી ડિસેમ્બરે થવું જોઈતું હતું. કારણકે તે દિવસે રાત બધા કરતાં મોટી હોય છે. તે પછી તે ઓછી થતી જાય છે અને દિવસ લાંબો થતો જાય છે. તા. ૨૩ મી માર્ચને રોજ દિવસ અને રાત બન્ને એકસરખાં હોય છે. પછી દિવસ વધતો વધતો તા. ૨૩ મી જુનને દિવસે તે બધામા મોટો હોય છે. પછી દિવસ ઘટતો જાય છે અને તા. ૨૩ સપ્ટેમ્બરને રોજ દિવસ અને રાત દરીને સરખાં થાય છે. દર્કે અને મકર રાશી ઉપર સૂર્ય આવ્યા જેવું જણાય છે ત્યારથી ઋતુમાનમા ૧૨૬ પડતો

જાય છે. મહર રાશી ઉપર સૂર્ય આવ્યાની નિશાની તરીકે મહરસંક્રાંતિનો તહેવાર પ્રચારમાં આવ્યો. મહરસંક્રમણના તહેવારનો ખરો ઇતિહાસ ઉપર મુજબ છે, છતાં

ધાર્મિક માન્યતા

જુદી ૧ છે. શક્તિપૂજનનું મહત્ત્વ વધ્યા પછી દેવીના જુદાજુદા અવતારોનું સ્વરૂપ વર્ણન કરવામાં આવ્યું ત્યારે સંક્રમણની સંક્રાંતિ દેવી યષ્ઠ અને તે સંક્રાંતિને દિવસે સંકરાસુરનો નાશ કરે છે એવું કહેવામાં આવે છે. તે અનેક-જુદા દેવી એકાદ વાહન પર બેસીને વજ્રાલંકાર અને અસ્ત્રોથી સજ્જ થઈ એક દિશામાંથી બીજી દિશામાં જાય છે એવું પણ પંચાંગમાં લખેલું છે. દાખલા તરીકે ઇ. સ. ૧૯૧૬ના જાન્યુઆરી માહનાની ૧૪ મી તારીખે રૅડ્ડર્ડ ટાઇમ ૧૦ કલાક અને ૩૨ મિનિટ મહરસંક્રમણ થયું. એ સંક્રાંતનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે. “વાહન ગધેકું, આગળ થોટા, વજ્ર સફેદ, તિલક ગોપીચંદનનું, હાથમાં કેવડો, ચત્ર લાકડી, ભક્ષણ પકવાન, દાગીના હીરાના, જાત પક્ષીની, ઉમર તરુણ, સૂતેલી, ઉત્તર તરફથી આવનારી, દક્ષિણ તરફ જનારી એવી છે અને નૈઋત્ય તરફ જુએ છે.” સંક્રાંતિ દેવી જે જે પદ્ધતિના સ્વીકાર કરે છે તેમનો નાશ થાય છે એવું સંક્રાંતિદિન પણ કહેવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં પ્રાચીનકાળમાં જ્યોતિષ-શાસ્ત્રમાં પારંગત થઈને કેટલાએક આર્યોએ પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. એ વખત પછી ખરું જ્યોતિષનું મહત્ત્વ ઘટતું ગયું અને

ફલજ્યોતિષ

આગળ આવ્યું. જ્યોતિષશાસ્ત્રકારોએ આકાશના તારાઓ વિષે જે શોધ કરી તેનું પરિણામ મનુષ્યના જીવન પર થાય એવી

માન્યતાથી શ્લઙ્ગ્યોત્તિપચાત્ર રચવામાં આવ્યું છે. એટલે આ
 ચાત્રમાં જ્યોતિષચાત્ર અને જળ વિષેની કેટલીક ચચો એ
 બંનેનું મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન કાળથી મનાતા આવેલા
 મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર અને શનિ એ પાંચ મહોમાં સૂર્ય
 અને ચંદ્રને પણ ઉમેરવામાં આવ્યા. તે ઉપરાંત રાહુ અને કેતુ
 નામના બે કામ્પનિક મહો પણ નિર્માણ કરવામાં આવ્યા. આમ
 એકંદરે નવ મહો મનુષ્યના સારાનરસાના કારણભૂત છે એવું
 શ્લઙ્ગ્યોત્તિપચાત્રકારનું કહેવું છે. પુરોષના શ્લઙ્ગ્યોત્તિપચો જુદી
 રીતે પણ જોનું અસ્તિત્વ સાચું છે એવા મહો પરથી ખગોળશાસ્ત્રના
 મણિતના હિસાબ મનાણે બવિધ નક્ષો કરે છે. પણ આપણે
 ત્યાંના જ્યોતિષીઓ તો પુરાણકાળમાં જોનું અસ્તિત્વ હતું પણ
 આજ જોનો પ્રાપ્તિ અનુભવ બીલકુલ નથી રતો એવી નિરક્ષ
 પદ્ધતિથી જળ નક્ષો કરે છે. આ વિષે મેં કહ્યો કે મળી આવે
 છે પણ કોઈ બેના મતનો મેળ ખાતો નથી મનુષ્યના જન્મને
 સમયે સૂર્ય જે રાશીમાં રોય છે તેને લગ્ન કહેવામાં આવે છે. ૨૧
 લગ્નની જુદી જુદી દિશાઓમાં બીજા ખરા ખોટા મહોની રચાપના
 કરવામાં આવે છે. જન્મકાળ પરથી જળવિચર નક્ષો
 કરવાની પદ્ધતિ 'હોરાશાસ્ત્ર' અથવા 'જ્વલક' કહે છે.
 ખાર ખાનાની એક કુંડલી મનાવી તેમાં જન્મ સમયે આકાશમાં
 મહોની કેવી રીતે હતી તે લગ્નની જુદી જુદી દિશાઓમાં
 જુદે જુદે સ્થળે તે તે મહોની રચાપના કરીને જતાવવામાં આવે
 છે. એ સ્થળે ને અનુક્રમે તત્ત્વ, ધન, સંજ્ઞ, મુહુર, મુગ, રિપ્ત,
 જાયા, મૃત્યુ, ધર્મ, કર્મ, આય અને જાય એવાં નામો છે.
 આ નામોથી સ્થિત થનારી અને તે વિષેની બીજી બધી
 વાતોનો નિચાર તે તે રાશીના મહો પરથી અને બીજા મહોના

તે સ્થળે જોડે દષ્ટિ આદિનો જે સંબંધ હોય તે પરથી કરવામાં આવે છે. આરબી, ગ્રીક વગેરે મ્લેચ્છો તરફથી પણ ફલજ્યોતિષ વિષે માહિતી મેળવી આપણા લોકોએ પ્રાચીન કાળમાં તે શાસ્ત્રને સમૃદ્ધ કર્યું. 'તાનિક' એ શાખા મવનો પાસેથી જ લેવામાં આવી. વર્ષારંભ વખતે જે લગ્ન હોય તે જ વર્ષલગ્ન સમજીને તેના ઉપરથી ફલ કહેવાની પદ્ધતિ તાનિક શાખા પરથી લેવામાં આવી. હાલમાં એ જ પદ્ધતિથી સંક્રાંતિ અને અંવત્સર પણ કહેવામાં આવે છે. પોતાનું ભવિષ્ય જાણવા માટે મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે ઉત્સુક હોય છે. તેના આ જીજ્ઞાસુપણાને કીધે સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, હોરાશાસ્ત્ર, ચક્રનશાસ્ત્ર વગેરે ભવિષ્ય વિષેના શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમની ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા લોકો ફનીયામાં બધે ઢેકાણે છે. તેમણે સમજી લીધું કે ભવિષ્ય ઉપર આધાર ન રાખતાં પોતાની જીવનયાત્રા પૂરી થાય ત્યાં સુધી પોતાથી અને એટલી કાળજીથી બધાં કામો કર્યે જાય છે. તેમને એવો દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે કે પરમેશ્વરની ઇચ્છાનુસાર શુભ અથવા અશુભ ફળ મળે છે, અને તેથી તેઓ શાન્તિથી બધું સહન કરી લેવાને હમેશાં તૈયાર હોય છે. પ્રગતિનો ખરો માર્ગ એ જ છે. તે માર્ગ છોડી દઈ આજે કેટલાંક એક સૈકાથી આપણે હિન્દુ લોકો ફલજ્યોતિષશાસ્ત્રને આધારે સામાજિક, ઔદ્યોગિક, રાજકીય વગેરે કામો કરીએ છીએ. તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે સમજવાને આપણા અધઃપાતનો પ્રતિલાસ અને હાલની અવનત સ્થિતિના દાખલાઓ પૂરતા છે. બધા સ્થાવર જીવોનું બધું ભવિષ્ય વરતી ચક્રનશાસ્ત્ર ન મહાભરત કર્તા પરમેશ્વર છે એટલું જ બરાબર, તે આપણે

ચડતા જ જઇશું. 'સંક્રાંતિના તહેવાર વિધેનો

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

એવો ૬ કે તે દિવસે તિલતર્પણ કરીને વાસ્તુદેવો અને વિશ્વ-
દેવોની મંત્રાપચારથી પૂજા કરવી. દિવસના સ્નાન, દાન, શ્રાદ્ધ,
ભોજન ઇત્યાદિ કરવા, મહાદેવ ઉપર તલ અને ચોખ્ખા ચડાવવા,
તલના તેલના દીવા સળગાવવા. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ પાંચ
ધડા, બે છીબા, પાંચ માટલીઓ (માટીની) લાવીને તેને ચૂનો
અને કંકુ લગાડવા અને તેમાં ઘઉં, કપાસ, હળદરના ગાઠીયા
વગેરે ભરી પાંચ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને હળદર અને કંકુ સાથે
ધડા વાચન તરીકે આપવા એવી રીતે શાસ્ત્રમાં કહેલી છે. આને
સુધટ અથવા સુગડ કહે છે. પરણેલી કન્યાઓ પાનેથી પહેલે
વરસે સંક્રાંતિને દિવસે તેલ, રૂ, મીઠું, જીરું વગેરે ચીજોનો નૌના-
ગ્યવતીઓને અપાવવાનો રિવાજ દક્ષિણના પ્રાકૃતભાષી છે,
સંક્રાંતિના આગલા દિવસને ભોગી કહે છે. તે દિવસે દત્તમ
વસ્ત્રાલંકાર પહેરી સૌભાગ્યની ચીજોનો ઉપભોગ કરવો અને
ખીચડી, માખણ વગેરે ખદાર્ય દેવને ધરાવી પછી પોતે ખાવા.
સંક્રાંતિને બીજા દિવસે દેવીએ કિંકર નામના દૈત્યનો વધ કર્યો
હતો તેથી તેને કરીનો દિવસ અથવા કંકાત કહે છે. તે દિવસે
સવારના પહોરમાં સ્ત્રીઓએ ચોટલો ઓળી સૌભાગ્યવતીનો
ખોળો ભરવો વગેરે વિધિ કહેલો છે.

આ તહેવારની રીત

ઠેકઠેકાણે જુદી છે, તથાપિ તેનું મુખ્ય લક્ષણ ત્રેમવૃદ્ધિ એ છે.
મહારાષ્ટ્રમાં તે દિવસે 'તીજગુણ' નામનો હલવો એકબીજામાં
બહેંચવાનો રિવાજ છે. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ અને કુમારિકાઓ
તે વખતે પોતાની સખીઓને મળે છે અને દળદર, કંકુ તથા

'તીળમુળ' એકબીજાને આપે છે. તે ઉપરાંત કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીઓ તરફથી હજાર કંકુના સમારંભ અને પુરુષો તરફથી સમ્મેલનો થાય છે. મકરસંક્રમણને દિવસે સમુદ્રસ્નાન, તીર્થ-સ્નાન, તલતર્પણ, શ્રાદ્ધ, દાન વગેરે કાર્યો પણ કરવામાં આવે છે. અંગાળામાં સંક્રાંતિને દિવસે નિલદાન આપવામાં આવે છે. ગ્રામ અથવા ખજૂરના રસમાં તલ નાંખીને તે પણ આપવાનો રિવાજ છે. ત્યાં એ મેવાને 'તિળુઆ' કહે છે. ચોખાના લોટમાં સાકર અને ધી મેળવીને પિષ્ટક નામનું પકવાન તૈયાર કરીને તે સગાવહાલાં સાથે ખાવાનો અને ગરીબ લોકોને વહેંચવાનો રિવાજ છે. તે ઉપરથી એ તહેવારને અંગાળામાં 'તિળુઆ સંક્રાંતિ' અને 'પિષ્ટકસંક્રાંતિ' એ નામ આપવામાં આવેલાં છે. રેશમી અથવા બીજા વસ્ત્રમાં પિષ્ટક લપેટીને પરદેશમાં રહેનારા પોતાના મિત્રોને તે મોકલવામાં આવે છે. તે જ દિવસે 'બાવનખંધનનો ત્રિધિ' થાય છે (૫૯ ૪૪૬ જુઓ) તે સંક્રાંતિને દિવસે ગંગામાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય છે એવી માન્યતાથી ગંગાસાગરમાં સ્નાનને માટે આશરે એકથી બે લાખ માણસો ભેગાં થાય છે. (પાનું ૧૬૮ જુઓ. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં દ્રવીડ દેશમાં 'પોંગલ' નામનો તહેવાર ત્રણ દિવસ સુધી મોટા પ્રમાણમાં ઉજવવામાં આવે છે. પહેલો દિવસ લોખંડી પેંગલ અથવા ઇદ્ર પોંગલ છે અને તે વ્યાખ્યાનુસાર દેવ ઉદ્દત્તની પ્રીત્યર્થ પાળવામાં આવે છે. બીજો દિવસ સૂર્યની પ્રીત્યર્થ છે અને તેને સૂર્યપોંગલ કહે છે. તે દિવસે સૌમાન્ય-વતી સ્ત્રીઓ નાચી પછી બીનાં કપડા સાથે એક વાસણમાં દુધ અને ચોખા મુકી આગનુમાં ઘેરી તે રાધે છે. તેને આંધળુ આવે કે તરત સ્ત્રીઓ 'પોંગલ ઓ પોંગલ' એવી

ઝમો પાડે છે. પછી તે ખીરનો નૈવેદ્ય મહુપતિને ધરાવે છે,
 થોડી ગાયને ખવડાવે છે અને બાકીની ધરના માણસો ખાય
 છે. 'પોમલ' સજ્જ તેવગૂ ભાયાના 'પોંધડી' અને તામિય
 ભાયાના 'પોંઝૂ' સજ્જ ઉપરથી આવેલો છે અને તેનો અર્થ
 'રાધવુ' એવો થાય છે, અર્થાત્ પોંગલ એક જાતનો
 'પાકોત્સવ' છે એમ કહી શકાય ત્રીજે દિવસે મદ્ધોમલ નામનો
 ગાયોનો પોગવ થાય છે. તે વખતે દોર, ઘોડા વગેરે પશુઓની
 પૂજા કરવામાં આવે છે અને તેમને વાજતેમાજતે મામમા
 ફેરવવામાં આવે છે મદુરા અને તિવેલીમાં આ તહેવાર મોટા
 ઠાઠમાંથી ઉજવવામાં આવે છે. તે દિવસે 'તાલ્ગુલ્લ વ્વા
 બામિ ગોઢ ગોઢ બાલા' એમ કહેતા કહેતા તીજગૂજ વહે ચરાનો
 રિવાજ મહારાષ્ટ્રમાં છે. 'ખીર તૈયાર થઈ કે?' એમ પૂછવાનો
 રિવાજ દ્રવિડ દેશમાં છે ગુજનાતમાં તીજગૂજ આપવાનો કે
 ઓઝોએ હાદર કંડુ આપવાનો કે પુરુષોએ શ્રાદ્ધ કરવાનો
 રિવાજ નથી, પરંતુ ત્યાં ખંધી જાતોમાં દાનપુન્ય કરવાનો રિવાજ
 છે. 'સપિંચમ્મીને' દિવસે 'પશુસણ્ણ' નામનો જૈનવર્ધારભનો
 તહેવાર હોય છે તે દિવસે તે ધર્મના લોકો એકબીજાને
 મળીને એકબીજા પ્રત્યે કરેલા અપરાધોની ક્ષમા માગે છે. તેથી
 કેટલાએક શત્રુઓ પણ મિત્ર થવાનો સંભવ છે એ સંકાતિના
 સંબંધમાં તલવું મહત્ત્વ વિશેષ ગાયુ છે

તિલસ્નાયી તિલાદ્વતો તિલહોમી તિલોદકી ।

તિલમુક્તિલદાતા વ પટ્ તિલા પાપાશ્ચના ॥

એટલે તલના પાણીમાં સ્નાન કરવું, તલ વાગીને ચરીરે ચોપડવા,
 તલનો હોમ કરવો, પિતરોને તલવું પાણી આપવું, તલ
 ખાવા અને તિલમન કરવું એ અત્યંત પુણ્યદાયક છે એવું

શ્રાવણ વચન છે. બંગાળામાં વસાહતદાદથી (મહા શુદ્ધ ૧૨) ને દિવસે
 એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. તલની ઉત્પત્તિ સંબંધી એક
 કથા છે તે ઉપરથી તે ચમરાળની તપશ્ચર્યાને લીધે પેદા થયા
 એવું દેખાય છે. તેથી જ ચમપ્રીત્યર્થ બધા કાર્યમાં તલને
 એક ગણવામાં આવે છે. પિતૃકાર્ય કરવાના જે અનેક ઉદ્દેશો
 છે તેમાં એ પણ એક ઉદ્દેશ છે કે પોતાની સંતતિનું કલ્યાણ
 થાય અને તેની વૃદ્ધિ થાય. બીજાં અનાજોના પ્રમાણમાં તલની
 પેદાશ વધારે છે એટલે આ ધાન્ય સંતાનની વૃદ્ધિ સુચવનારું
 હોવાથી તે માટે કરેલી સર્વ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વાપરવાનો
 રિવાજ પ્રચલિત થયો હતો. ગ્રામીન ગ્રીક લોકોમાં લગ્નકાર્યને
 વખતે વધુવરની સંતાનની વૃદ્ધિને અર્થે તલનાં પકવાન તૈયાર
 કરી વહેંચવામાં આવતાં હતાં. ઉત્તરાયણની શરૂઆતમાં હિન્દુ લોકો
 જેમ તિળગુળ, તિલુઆ અથવા પિષ્ટક વહેંચે છે તેમ એ જ
 અરસામાં આવનાર નાતાલના (ક્રિસ્ટમસના) તહેવારોમાં
 ખ્રિસ્તી લોકો દ્રાક્ષની પાવરોટ્ટી (plum cake) એકબીજાને
 ત્યાં મોકલે છે. રોમન લોકોમાં જૂના વખતમાં મકરસંક્રમણને
 દિવસે અંજીર, ખજૂર અને મધ સગાંવહાલાઓને ત્યાં મોકલવાનો
 રિવાજ હતો. તે ઉપરાંત શુભેચ્છાદર્શક પત્રો પણ મોકલવામાં
 આવતા. ખ્રિસ્તી લોકોમાં ક્રિસ્ટમસ કાર્ડ (xmas card)
 મોકલવાનો હાલમાં રિવાજ છે એ ઉપરથી જણાય આવશે
 કે ઉત્તરાયણની શરૂઆતનો સમય અત્યંત પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ
 માનીતે તેની ખાતર તહેવાર પાળવાનો રિવાજ બધે ઠેકાણે
 છે. હિન્દુઓએ તે દિવસને ધાર્મિક રૂપ આપેલું છે એટલું જ.

હેતુ અને યોગ

મકરસંક્રમણનો ઉત્સવ બહુ ઉદાર હેતુઓથી સમાજમાં
 રૂઢ કરવામાં આવ્યો છે. આર્યોમાં પરસ્પર પ્રેમ વધે,

આપણે પ્રગતિના માર્ગ પર રહીને માનવજાતનું માર્થક કરી
 લઇએ એટલો જ આ તહેવારનો મુખ્ય હેતુ છે આ તહેવારને
 માટે પાળવામાં આવનાર વિધિ પ્રેમવર્ધક અને શુદ્ધ સ્વરૂપના
 છે તે દિવસે બરાબરા સમેલનો, હજાર કુના સમારભ,
 'લીલગુણ' આપવાનો અને એકબીજાને મળવાનો રિવાજ
 આર્થત્વને ઊભો એવા જ છે આવા તહેવારોને લીધે જો
 આપણા અતઃકરણમાં આપણે બધા એક જ ભૂમિમાતાના
 બાળકો છીએ એવો બહુભાવ ઉત્પન્ન થાય તો આપણું કેટલું
 બધું કલ્યાણ થશે ? વસંતાગમનનો આનંદદાયી અને શુભ
 સંદેશો લાવનાર સક્રમણનો તહેવાર આપણી શુભ ઇચ્છાઓ
 અને પ્રેમને સજીવન કરે છે ઉત્તરાયણનો પ્રારંભ થાય છે
 ત્યારથી સદિ ક્રમેક્રમે રમણીય થતી જાય છે. આ નિર્મળ
 સ્વરૂપમાં પરમ રૂપાણુ જગન્નાયકનું ઉજ્જવલ પ્રતિબિંબ પણ
 આપણને દેખાય છે અને તેના ચરણમાં આપણે લીન થઈએ
 છીએ ફૂલો અને ફૂલોપરના પતંગીયાઓ, નિર્મળ આકાશમાંના
 તારાઓ, ફૂલ અને પાદડાઓના બારથી નમ્ર થયેલા વૃક્ષો
 અને વેલો, અમૃતપુલ્ય કૌમુદીનો વર્ણવ કરનારો ચંદ્રમા,
 રથજો રથજો મહગતિએ વહેનારા ઝરણાઓ અને નદીઓ, શાલ
 અને ગંભીર એવો સમુદ્ર એ બધા તરફ જોઈએ છીએ
 ત્યારે ઇશ્વરના તેજોમય સાનિધ્યનો કદક ભાસ થાય છે.
 દિનાવધિને લીધે સત્કાર્યમાં પડીને તે ચલાવવાને વધારે વખત
 મળે છે આવા આ મંગલ કામમાં એક બીજાને ઉપયોગી
 થવાની ટેવ પાડવી જોઈએ એવું આ સક્રમણનો તહેવાર બધા
 આર્યોને પ્રેમપૂર્વક કહે છે.

મહા મહિનો

મહા મહિનો અગ્રેજ ફેબ્રુઆરી મહિનાના અરસામાં આવે છે. એ મહિનામાં તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય છે એવું કહેલું છે. પ્રયાગક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ વાળ કઢાવવા પુણ્યદાયક ગણેલા છે. આવી માન્યતા હોવાથી ઉત્તર તરફની કેટલીએક સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ પણ માથું ઝંડાવે છે. એને વેણીદાનવિધિ કહે છે. કેટલીએક સ્ત્રીઓ બે આંગળ નેટલા વાળ કપાવે છે અને ત્રિવેણીની પૂજા કરે છે. આ વિધિથી અખંડ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એવી માન્યતા છે. ધણી મરી ગયા પછી વાળ ઝંડાવવાથી ધણીને માટે સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉઘડે છે અને તે જીવતો હોય છે ત્યારે વેણીદાન કરવાથી અખંડ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એવી માન્યતા છે. ધર્મને બહાને ફળની આશાથી મનુષ્ય શું નહિ કરે ? ગંગા અને યમુના નદીમાં આ મહિનામાં દેહવિસર્જન કરવાથી મુક્તિ મળે છે એવી માન્યતા પ્રચલિત હોવાથી ધર્મસિંધુ વગેરે ગ્રંથોમાં જલસમાધિનો શાસ્ત્રોક્ત વિધિ કહેલો છે. હાલમાં કાયદાએ એ મુક્તિનો સુગમ માર્ગ બંધ કર્યો છે. મહા શુદ્ધ પાંચમને વસંતપંચમી અને

સાતમને 'રથસભમી' કહે છે. આ બન્ને દિવસો આ દેશના બધા ભાગમાં ધણે ભાગે પાળવામાં આવે છે. મહા શુદ્ધ આઠમને બીજાદિની કહે છે અને તે દિવસે બીજાપિતામહની ખાતર તલતર્પણ વગેરે કરવાનો રિવાજ જંગાળ તરફ છે. મહા મહિનામાં મોટામાં મોટો તહેવાર શિવરાત્રિનો છે. એ સિવાય મહા શુદ્ધ આઠમને માસાષ્ટક, વરદ ચતુર્થી (પાનુ ૩૬૯ જુઓ), શ્રી પંચમી, સીતલાષ્ટી (પાનુ ૨૬૭ જુઓ) ભૈરવેકાદશી, ધુમાધ વગેરે કેટલાએક તહેવાર જંગાળ તરફ પાળવામાં આવે છે. વસંતપંચમી, રથસભમી વગેરે તહેવારો ગુજરાતમાં માત્ર કેટલાએક મહિરોમાં હજવવામાં આવે છે. એક વખતે જે ઠેકાણે સૂર્યોપાસના અને શતન્યુપાસના જોરમાં હતી ત્યાંથી એ તહેવારો લોપ થયા. તેનું કારણ વૈષ્ણવ ધર્મ અને કૃષ્ણભક્તિનો સાર્વત્રિક પ્રચાર અને વિજય એ છે. મહા શિવરાત્રિ અને જન્મદિનીના તહેવારો બધા વર્ણમાં પાળવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં નોરતા ચાર વખત સ્થાપવામાં આવે છે: આસાં, મહા, ચૈત્ર અને અપાઠ માસમાં.

વસંતપંચમી

મહા શુદ્ધ પાંચમથી વસંતોત્સવનો આરંભ થાય છે, માટે તે દિવસને વસંતપંચમી કહે છે. મહા મહિનામાં મુખ્યત્વે કરીને દેવીના મંદિરમાં વાદ્ય, નાચ, ગાયન વગેરે આચ્છવ ચાલે છે. પન્દુ અને તે તે ઋતુઓમાં મળનારા સુદર ૧૭૦ ભેગા થયેલા મોકામાં વહેંચવાનો કેટલેકે ઠેકાણે રિવાજ છે. વસંતઠાણમાં દરેક જણે પોતાની શક્તિ અનુસાર મહોત્સવ કરવો જ એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે; પરન્તુ લોકો પ્રપંચમાં એટલા બધા ગુંથાયેલા હોય છે કે તેમને વસંતારંભનો તહેવાર પાળવાનીયે કુરમદ નથી હોતી. વંશપરંપરાથી ચાલતી આવેલી સંપત્તિના ઉપભોગ કરનારા કેટલાએક નસીબદાર લોકો પોતાના મિત્રમંડળ સાથે ગાયન, વાદન, વનમોજન, મિષ્ટાન્નસેવન, જલક્રીડા વગેરે સમારંભોમાં મગ્યા રહે છે અને એવી રીતે વસંતના

દિવસો આનંદમાં માણે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આ પંચમીનો દિવસ પાળવાની રીત દરેક રથે જુદા જુદા પ્રદાગ્ની છે. દક્ષિણમાં આ તિથિ વિશેષ રીતે પાળવામાં આવતી હોય એમ દેખાતું નથી. તિથિત્વમાં સંવત્સરપ્રદીપમાંથી જે ઉતારો લીધેલો છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ દિવસ લક્ષ્મી-પ્રીત્યર્થ પાળવાનો છે. તે દિવસે લક્ષ્મીને અન્નપાણી અને સુમધી પદાર્થો અર્પણ કરવા. ડાહી, ખડીયો, દલમ અને ચોપડીઓ સાથે સરસ્વતીપૂજનનો એ દિવસ નિશ્ચિત કન્વામાં આવેલો હોવાથી તેને શ્રીપંચમી ગણીને ખંગાળી લોક તે દિવસે સરસ્વતીની પ્રતિમાની મથાવિધિ પૂજા કરે છે પરમાના ધરડા-જીવાનીઓ વગેરે સરસ્વતીને નમસ્કાર કરી તેને માનતા પણ કરે છે. તે દિવસે લખવાનું કામ જધ હોય છે. લખવાનું બહુ જરૂરી કામ હોય તો ખડીયા અથવા કૌનસાયા પાંદીના પર લખવામાં આવે છે; પરંતુ ભારિક લોકો કાગળનો ઉપયોગ બનતા સુની કરતા નથી દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં સરસ્વતીપૂજનને દિવસે કોન તાર આવે નો તે ઉગાડીને વચસમાં પણ ધર્મનો દ્રોહ માનનાગ કેટલાક ભારિક હિન્દુઓ આજે પણ ગળા આવે છે. શ્રીપંચમીને દિવસે સાબરને વખતે દાકરાઓ વિદેશી રમતો ને છે અને કાકના બગીચામાં નીચે નટના ફળો ભૂટી ખાવાનો પોતાને સપૂર્ણ અધિકાર હોય એમ માને છે. પરંતુ આજકાલ સિંદુણનો પ્રચાર સાર્વનિક થતો હોવાથી અજાનથી ચાતુ રહેનો આ અનીતિકર રિવાજ જધ પડતો જાય છે. પૂજાને બીજે દિવસે ગણપત્તિનર્જનના સમારંભની જેમ બક્ત લોકો શારદા દેવીની મૂર્તિને મોટા દાખાડથી નજીકના જલાણ વત્ક લઈ જાય છે અને તેમાં તે મૂર્તિને પધરાવે છે.

વસંતપંચમીનો ઝોઝળવ જેવી રીતે આજે હિન્દુ લોકોમાં પ્રચલિત છે તેવી જ રીતે જુના વખતમાં રોમ દેશમાં તે ચાલુ હતો એવું માનવાને સખળ કારણ છે. રોમન પંચાગમાં આ વસંતારંભના દિવસનો ઉલ્લેખ છે. વસંતઋતુ એ રતિ અને મદનની ઋતુ છે એવું માનવામાં આવે છે, પણ તેમનાં મંદિરો ન હોવાથી લક્ષ્મી અને વિધ્યુની પૂજા તે દિવસોમાં કરવામાં આવે છે. ચૈત્ર અને વૈશાખને ખરે વસંતકાળ માનેલો છે, પરંતુ મહા મહિનામાં ઉત્તરાયણની સાથે જ તેની શરૂઆત થાય છે માટે વસંતપંચમીને વસંતઋતુના પ્રારંભની તિથિ માની છે. વસંતઋતુ બંધી ઋતુઓ કરતાં ઉત્સાહવર્ધક હોય છે અને આપણે પણ તેને છાજે એવી જ શક્તિ ધારણ કરવી જોઈએ. જેટલું પ્રસન્ન સ્વરૂપ સૃષ્ટિ ધારણ કરે છે, તેટલા જ આપણા કંઠાલ દેશભાઈઓ તેનું સૌંદર્ય નિહાળી પ્રસન્ન થાય એવો સમાજસેવકોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વિવાહ, જનોઈ વગેરે અનેક સમારંભ વસંતકાળમાં થાય છે. એવા પ્રસંગો પર કેવળ આપણા પોતાનાં સગાં અને પૈસાદાર મિત્રોને જમણવારમાં નોતરવાનો રિવાજ છે. આવા સમારંભને ઠાઠ દૂરથી જોઈ દીપી જનારા આપણા ગરીબોને પોતાની શક્તિ અનુસાર અન્નવસ્ત્રદાન કરવામાં આવે તો એક દિવસ પણ કંટકમય સંસારની વિરમૃતિ કરાવ્યાનું પુણ્યકર્મ ઇશ્વરના દરબારમાં જરૂર રજુ થશે. આર્ય તરીકે એ આપણો ધર્મ છે. ખીલેલાં ફૂલો, સુંદર રંગનાં પતંગીયાં અને વનમાં પાકનાર અમૃતસમાં મિષ્ટ ફળો, સૃષ્ટિ માતાના પ્રસાદથી સર્વેને—પછી તે ગરીબ હોય કે પૈસાદાર—મળી શકે છે. સમાજના કૃત્રિમ બંધનોના પાશને સહેજ સિથિલ કરી આપણે જો ખરા અંતઃકરણથી

પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાને તત્પર થાયે તો સૃષ્ટિદેવતા
આપણા પર પ્રસન્ન થયા વિના રહે ? તેથી દરેક જાણુને પોતાની
શક્તિ અનુસાર પોતાના દેશબાધવોના મનને આનંદ પમાડી
તેમની પ્રેમવૃત્તિને જાગૃત કરવી જાણે છે.

રથસપ્તમી

મહા શુદ્ધ સાતમને મહાસપ્તમી કહે છે અને એ દિવસ સુર્યદેવ માટે પાળવો એવું ભવિષ્યાદિક પુરાણોમાં કહેલું છે. સુર્ય એક તેજવાળો ગોળો છે અને તેની આસપાસ પૃથ્વી અને પૃથ્વી જેવા જ બીજા કેટલાક ગોળા ફરે છે, એ જોઈ ખરૂં છે તોપણ સુર્ય એ માણસના સુખનું સાધન હોવાથી તેને દેવ માનીને તેની પૂજા થઈ થઈ. તે દિવાળ માત્ર હિન્દુસ્તાન અને ધરાન દેશમાં જ ન રહેતાં એશીયામાધનર, રોમ અને ગ્રીસ દેશો સુધી જઈ પહોંચે. સૂર્યોપાસનાનો મુખ્ય હેતુ આરોગ્યસુખની પ્રાપ્તિનો છે. તે માટે પુરાણમાં અનેક વાર્તાઓ કહેવામાં આવેલી છે. તેમાંની એક વાર્તા એવી છે કે એક વખત દાંબોજ દેશમાં યશોવર્મા નામનો રાજા થઈ ગયો. તેને જુદાવસ્થામાં એક પુત્ર થયો. તે અચક્ત અને રાગી હોવાથી તેને કયા ઉપાયોથી સાજો કરી શકાય

એ વિષે રાગએ કલ્પજ્યોતિષીઓની સલાહ લીધી ત્યારે તેમણે એની સલાહ આપી કે નવમહનો ચુકટમણિ જે સૂર્ય નેની બાજુએ ઉપર અવરૂપા હોવાથી તેને આરોગ્યલાભ નથી, માટે મહાસપ્તમીને દિવસે વ્રત પાળી સૂર્યની પૂજા કરવી અને તે દેવને પ્રતજ કરવા તે પ્રમાણે રાગએ વ્રત પાળ્યું તેથી તેનો પુત્ર નીરોગી અને મહા તેજસ્વી બન્યો. જુદા જુદા દેશોમાં એ નિયિને જુદા જુદા નામો અપાયા છે. બંગાળમાં તેને ભાસ્કરસપ્તમી કહે છે.

રાહકલ્પદ્રુમકારોએ મહા માસને માકરી માસ નામ આપેલું છે અને તે તિથિને માકરીસપ્તમી કહે છે. ઉત્તરમાં એ જ નિયિ અયવા અને જયન્તિસપ્તમીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મન્વંતરોનો એ પહેલો દિવસ છે અને તે દિવસે સૂર્ય-નારાયણ સાત ધોડાવાળા નવા રથમાં બેસી આકાશમાર્ગે જવા નીકળે છે, તેથી દક્ષિણમાં તેને રથસપ્તમી કહે છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

એ સપ્તમીને આગલે દિવસે ઉપવાસ કરવો અને બીજે દિવસે પહેા શાટતાં જ માથા ઉપર દીવો ચુકી સ્વચ્છ અને શાન્ત પાણીમાં દાખલ થવું. ત્યાં સૂર્યોદય સુધી સ્નાન કર્યા પછી શરીરથી મસ્તક ઉપર દીવો ચુકી સૂર્યનું ધ્યાન ધરવું અને તે દીવાને પાણીમાં વિર્સજન કરવો. સ્નાનને વખતે આકાશના અને બેરડીના સાત સાત પાદડા ગાથા ઉપર ભેવા એવું મદનગ્ન અને નિર્લુપસિન્ધુ અથવા વર્ણવેલું છે અને બંગાળ તથા દ્રવિડ દેશની બાવિક સ્ત્રીઓ તેમ કરે છે. સૂર્યની પ્રાર્થના કર્યાં મંત્રોથી કરવી તે વિશે કાશીખંડ, રાહકલ્પદ્રુમ, ભવિષ્ય-પુરાણ વગેરે ગ્રંથોમાં વિગતના પથ જુદી જુદી દર્શાવેલ

આપેલી છે. સ્નાન કરીને દેવતર્પણ કરવું અને તુલસી-
ક્યારાની સામે સૂર્ય અને તેના સાત ઘોડાવાળા રથનું ચિત્ર
કાઢવું તથા તેની પૂજા કરવી, છાણું સળગાવીને તેની ઉપર
માટીના વાસણમાં તૈયાર કરેલી ખીરનું સૂર્યને નૈવેદ્ય ધરવું,
બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા અને દાન આપવાં, બ્રાહ્મણ તથા સૌભાગ્ય-
વતીઓને જમાડીને પંચી પોતે જમવું એવો વિધિ દહેશો છે.

આર્યાવર્તમાં મહાસપ્તમી માટે પાચસ (ખીર) કરવાનો
રિવાજ ધણે બાજે બધે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. પણ આ
તિથિ દરેક ઠેકાણે જુદી રીતે પાળવામાં આવે છે. દ્રવિડ
દેશમાં તે દિવસે શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ કામો કરવામાં આવે છે.
રાત્રે ગાયન, વાદન, દીપોત્સવ અને રથોત્સવ^૧ ઇત્યાદિ
પ્રકારની ધામધુમ ચાલે છે. આ તિથિ અનધ્યાયની હોવાથી
તે દિવસે વિદ્યાર્થીઓને ચોપડીઓને અડકવાની પણ સખ
મનાઈ છે. જંગાળમાં કારતકી પૂનમ અને દરેક રવિવારને
દિવસે સૂર્યનારાયણની પૂજા ચાલે છે, તેને ઐત (સૂર્ય) પૂજા
કહે છે. માટીના એક નાના વાસણને લાલ રંગ ચોપડે છે

^૧રથોત્સવની કલ્પના આર્યોએ પ્રથમ બૌદ્ધો પાસેથી લીધા હશે.
ખ્રિસ્તી શકના ચોથા અને સાતમા સૈકામાં ચીની પ્રવાસી ફાહિયાન અને
હુએનત્સિયાંગ હિન્દુસ્તાનમાં મુસાફરી કરવા આવેલા ત્યારના તેમના
પ્રવાસવર્ણનમાં એમ લખેલું છે કે બૌદ્ધ ધર્મીય રાજના દુકમથી
રથમાં બેસાડેલી ગુરૂની મૂર્તિનો વરથોડો કાઢવામાં આવ્યો હતો તે
તેમણે લેયો હતો. ધાર્મિક સંસ્કારો તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા
મટે આમ મોટા પ્રમાણ પર ઉજવાતા તહેવારો મદદ રૂપે માલ છે.
રથોત્સવનો મુખ્ય કાળ મદા શુદ સાતમથી વૈશાખી પૂનમ સુધીનો
તોંય છે.

અને તેના પર કેવડાનું પાદું અને ખાવાના પાનનું બીડું મુકીને લાલગંગના કુલો ચડાવે છે અને ખીર તથા પિષ્ટ અર્પણ કરે છે. તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ હાંદરકંડું વહેચે છે. મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકના ધણુખરા ભાગોમાં રથસપ્તમીને દવમે હાંદરકંડું વહેચવાનો અને બોળા બરવાનો ગિવાજ છે, પરંતુ ત્યાં ઐતપૂજનો ગિવાજ નથી.

સૂર્યોપાસના અને સૌરપંથ

વેદકાળમાં સૂર્યોપાસના હતી એવું સૂર્યની પ્રાર્થના ઉપરથી ચોખ્ખું દેખાય છે. સૂર્ય અદિતીના પુત્ર હોવાથી નેને આદિત્ય એ નામ આપવામાં આવ્યું આકાશને અદિતી એ નામ આપવામાં આવેલું એવું ઋગ્વેદના સૂકનો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. સૂર્ય પાપોનો નાશ કરે છે એવી પ્રાચીન આર્યોની માન્યતા હતી તેથી તેમણે સૂર્યને એવી પ્રાર્થના કરી કે “તુ અમને પાપમુક્ત કર અને અમે નાજપા છીએ એમ વરણાદિ બીજા દેવોને જણાવ ” (ઋગ્વેદ મ ૭-૬૦-૧, ૬૨-૨) કૌશીતકી બ્રાહ્મણોપનિષદમાં કહેવું છે કે કૌશીતકી સવારમાં, મપોરે અને માંજે સૂર્યને અર્ધ આપતો અને પોતાને પાપ મુક્ત કરવા માટે તેની પ્રાર્થના કરતો. આજે પણ દિને એ રીતે અર્ધ આપીને સૂર્ય, મન્યુ અને મન્યુપતિની પોતાને પાપમાર્ગમાંથી બચાવવાને પ્રાર્થના કરે છે. પછી માયત્રી-મંત્રનો ઉચ્ચાર કરીને તેઓ ‘અસાવાદિત્યો વ્રહ્મ’ એમ કહી પોતાના મંત્રકની આમંત્રણ તથા વખત પાણી રેરવી તે નાખી દે છે. (‘અસાવાદિત્યો વ્રહ્મ’ નો અર્થ આ આદિત્ય અથવા હો એવો થાય છે.) સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તને વખતે સૂર્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખી હન્ય અને અન્ત યતાં મુધી આપત્રી મંત્ર

જાપને એવું આશ્વાયન ગૃહસૂત્રમાં કહેલું છે. જનેાધને વખતે
 છાંદ્રાને સૂર્યની સામે ઉભો કરીને ગોર નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના
 કરે છે: 'હિ સવિતર, આ તારો વિદ્યાર્થી છે. તું એનું રક્ષણ
 કર. તેને મૃત્યુમુખે પડવા દઇશ નહિ.' ધન અને કીર્તિ પ્રાપ્ત
 કરવા માટે સૂર્યની ઉપાસના કરવી એવું 'ખાદિર ગૃહસૂત્ર'માં
 કહેલું છે. યુધિષ્ઠિરને સૂર્યે અમૃત અન્ન આપનારી યાજ્ઞી
 આપી ત્યારે તેણે સૂર્યની પ્રાર્થના કરી હતી એવું મહાભારત-
 માં વર્ણવેલું છે. (મયૂર સાતમા સૈકામાં હર્ષવર્ધન પામે હતો.
 તેણે સૂર્યસ્તુતિના ૧૦૦ શ્લોક રચેલા છે.)

ઉપસા નિવેશન પરથી જાણી શકે જૂના વખતમાં આર્યા-
 વર્તમાં સૂર્યોપાસનાનો રિવાજ ચાલુ હતો અને પાપના નાશ તથા
 અન્ન, ધનધાન્ય, કીર્તિ અને આરોગ્યની પ્રાપ્તિને માટે તેની
 પ્રાર્થના કરવામાં આવતી હતી. સૂર્યનાં બાર નામોનો ઉચ્ચાર
 કરી તેને બાર નમસ્કાર કરવાની રીત આજે પણ આ દેશમાં
 ચાલુ છે. શિવ, વિષ્ણુ, ગણપતિ, શક્તિ વગેરે દેવતાઓની
 પૂજા કરનાર અને તેમનું ભજન કરનાર પંથ આ દેશમાં
 નિર્માણ થયો; તે જ પ્રમાણે સૂર્યને દેવ માની તેની પૂજા કર-
 નાર એક પંથ નીકળ્યો તેમાં શી નવાઈ? એ પંથ 'સૌર'
 ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ પંથના લોકો સૂર્ય એ જ આ
 રચાવર જંગમ સૃષ્ટિનો આત્મા છે એવું પ્રતિપાદન કરે છે
 અને તે અધ્યા દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છે એવો શ્રુતિનો આધાર
 આપે છે;

• 'શિવ' દેવાનામુદગાદનીક ચક્ષુર્મિત્રસ્ય ધરણસ્યાગ્ને. ।

• ખાપ્રા દ્યાવાપૃથિવી અન્તરિક્ષં સૂર્યં આત્મા જગત્સત્સ્પુષ્પઃ ।

• (મં. ૧-૧૧૫. સુ.)

અર્થ:—“ મિત્ર, વરણ અને અગ્નિના ચતુરૂપ એવી દેવોની આશ્ચર્યકારક સક્તિનો ઉદય થયો છે; સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓનો આત્મા એવો આ સૂર્ય સુલોક, ભૂલોક અને અન્તરીક્ષને વ્યાપી રહેલો છે ” આ મહતો ઉપર સૌર પંથનાગ્રામો વધારે આધાર રાખે છે. સૌર પંથમાં છ ભેદ છે: એક પંથના લોક લાલ ચંદનનું ગોળ તિલક કપાળમાં કરે છે અને લાલ રંગની કુલમાળા પહેરે છે. બીજા ત્રણ પંથના લોકો ઉદયકાળના સૂર્યને અઘડેવ, મધ્યકાળનાને શિવ અને અસ્તકાળનાને વિષ્ણુ તરીકે માનીને તેની પૂજા કરે છે. પાંચમો પંથ એ ત્રણે વખતે દેખાનારા સૂર્યને ત્રિમૂર્તિ તરીકે માને છે. તે પંથના કેટલાએક લોકો મૂર્ધાસ્ત્ર અને સૂર્યોદયની દરમિયાન અજ મદલુ કરતા નથી. છઠ્ઠા પંથના લોક સૂર્યના ચિહ્નવાળા મુદ્રા તપાવીને ઘરોર પર તેનો ડામ લે છે અને ઓ નમ શ્રીમર્યાય એ સપ્તાશરી મંત્ર જાપે છે, અને વેદના મુક્તોમાંના પુરુષસૂક્ત અને શતદ્રીયનો અર્થ પોતાને અનુકૂળ એવો કરી એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે તે મૂર્તો સૂર્યની હાસના માટે જ છે.

ગમાયણ અને મહાભારત કાળમાં સૂર્યના સ્વતંત્ર મંદિરો બાંધી ત્યાં તેની પૂજા કરવામાં આવતી એવું દેખાય છે. પાછી પુરાણકાળમાં જ્યારે મૂર્તિપૂજા પ્રચલિત થઈ ત્યારે સૂર્યની પ્રતિમા કેરી હોવી જોઈએ તે વિશે પુરાણકારોએ અનેક તર્ક કર્યા, છઠ્ઠા મેકામાં ‘વગહમિહિર’ નામનો એક મહાન જ્યોતિષી થઈ ગયો. સૂર્યની મૂર્તિ કેવી બનાવવી એ તેણે-કહેલું છે. કદપત્ર અંચમાં મહા શુદ સાતમને દિવસે મંદિરની અંદરની સૂર્યપ્રતિમાની પૂજા કરવી એવું કહેલું છે. એ ઉપજ્ઞી

એમ જણાય છે કે આશરે ૧૫૦૦ વરસ પહેલાં આ દેશમાં સૂર્યનાં દેવાલયો હતાં. આવાં સૂર્યમંદિરોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરનારા અનેક શિલાલેખ અને તામ્રપટ આજે મળી આવે છે. પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં મુલતાનથી કચ્છ સુધી આવાં દેવાલયો હતાં. મુલતાનનું સુપ્રસિદ્ધ સૂર્યમંદિર હુએનત્સિઆંગ અને આલ્મેરુનીએ જોયેલું હતું. સત્તરમા સૈકામાં મર્માધ ઓરંગઝેબે તે મંદિરનો નાશ કર્યો. કાશ્મીરમાં માર્તેડનું મુંદર દેવાલય છે. તે આઠમા સૈકામાં બધાયું હતો એમ કહેવાય છે. શ્રીનગર (કાશ્મીર)થી આશરે ૨૦ માઈલ પર સૂર્યનું બીજું એક મંદિર છે, તે આશરે પાંચમા સૈકામાં બધાયું હતો એવું સર ઈનિંગ્ડામનું કહેવું છે. હાલમાં ખાસ સૂર્યને માટે બધાયેલું દેવળ કોઇ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી. મુબઇમાં માત્ર એક સૂર્યમંદિર જોવામાં આવે છે. તોપણ, લખમગ બધાં દેવાલયોમાં સૂર્યના નામનો એકાદ પથર અથવા પ્રતિમા જોવામાં આવે છે અને તેના ઉપર ધરો અને લાલ રંગનાં પુલો ચણાવવામાં આવે છે. અજદાગીર અને કિસવરથ ઉપર સૂર્યનું ચિત્ર કાઢવામાં આવે છે. આવશ્ય મહિનામાં સવિવારે સૂર્યના નામે સોપારી મુઢી તેની પૂજા કરવાની રીત દક્ષિણી પ્રાકૃત સ્ત્રીઓમાં છે. આર્યોની મારફત બીજા ધર્મવાળાઓ સૂર્યને દેવ તરીકે માનતા નથી, પરંતુ અઢવાડીયામાં એક દિવસને તેનું નામ આપી તેના પ્રત્યેની માનની લાગણી દર્શાવે છે. બૌદ્ધ ધર્મ કનિષ્ઠ રાજાનાં નાણાં ઉપર “માયરો” એ અક્ષરો છે. માયરો, મિહિર, મિહર એ જુદી જુદી બાપાઓના શબ્દો, જંદ બાપાનો ‘મિત્ર’ અને સંસ્કૃત ‘મિત્ર’ એ બધાં સૂર્યનાં નામ ધ્યાનમાં રાખવા જોવાં છે, સૂર્યોપાસનાનું

અર્થ:-“આખા જગતને પ્રેમનારો ને જન્મવાનું તેનું જીવન
 અત્યંત પ્રિય લાભે એવું ને જેકે એક તેમ હો તેનું અમે
 ધ્યાન ધરીએ છીએ. તે જ જન્મવાનું (સ્વર્ગ) આમારી ભુલિને
 અને ધ્યાનમગ્નિને મુખ પ્રેરણા કરશે.” દિલ્લીગીરીની વાત
 તો એ છે કે આ પ્રાર્થનાનો અર્થ હાથના આડ્ડલો સમગ્રતા
 નથી તો પછી તેમનાં કૃત્યો ઉપર અથવા વિચારો ઉપર તેનું
 પરિણામ કયાંથી થાય? આ ગામનીમંત્ર લુના વખતમાં
 કેટલો બધો એક માનવામાં આવતો તે આ મંત્ર પર જાણે
 વગેરે ઉપનિષદો ઉપરાંત સ્વતંત્ર ગાયત્રીગામણાદિકે એવા
 બીજાં મંત્રો રચાયા છે તે ઉપરથી જણાઈ આવશે. આમાં
 વર્તમાં વેદકાળથી સૂર્યોપાસના આખું હતી તોપણ બહારના
 દેશોમાં તો તેનો પ્રચાર

પરધર્મના અને પરદેશના લોકો

દ્વારા જ થયો. એવું જાવિખપુરાણમાંના વિગતવાર વર્ણન
 ઉપરથી જણાશે. ઐતિહાસિક મંત્ર લખવા માટે અધિકારમુક્ત
 અને પૂરી હકીકત ન મળવાથી તે વખતે મળી આવેલાં સાધનો
 પર આધાર રાખી આ પુરાણલેખકોએ હંતકથાઓનો
 આધાર લીધો અને ઇતિહાસમાં અધૌકિક ચમત્કારોનો ઉમેરો
 કર્યો એ વાત ખરી છે, તોપણ સ્પષ્ટમંદિરોએ વિચાર કરતાં એ

જાણાય છે કે સ્વદેશભાષી દેશવટો લઈ અહીં આવેલા 'મગ' નામના પરદેશીઓએ આર્યપૂજનો પ્રચાર આ આર્યભૂમિમાં કર્યો. ઇરાની લોકોનો ધર્મસંસ્થાપક ઋતુસ્ત સૂર્યોપાસક હતો એવું બવિષ્યપુરાણ ઉપરથી અને ખીજા ઐતિહાસિક પુરાવા પરથી પણ સિદ્ધ થાય છે. એ સંજોગે યોડી હકીકત પાછળ (પાને ૧૫૭ મે) આપી છે. એ પુસ્તકમાં આર્યોમાં ભાઈ ભાઈ વચ્ચે ઝગડા થવાથી સુર અને અસુર તથા દેવ અને દાનવ એવા બેદ દેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા તે પણ બતાવેલું છે. બવિષ્યપુરાણમાં એવું વર્ણન છે કે શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર સાંખને કૃષ્ણ રોગ થયો. યાદવોના ધર્મગુરુ ગૌરમુખની સલાહથી સૂર્યની પૂજા કરવા માટે તેણે શાકલીપમાંથી ' મગ ' નામના સૂર્યોપાસક બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. સુગિન્દ્ર નામના મિહિર ગોત્રવાળા બ્રાહ્મણને નિશુભા નામની એક કન્યા હતી. તેને સૂર્યથી ઋતુસ્ત અથવા જરતુષ્ટ નામનો પુત્ર થયો અને તેની સંતતિ મગના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ. ઇ. સ. ૧૧૩૭-૩૮ના એક શિલાલેખમાં મગ લોકોની કિત્તિ સૂર્યથી થઈ અને

અર=ખેરકું એ ખેતી વિષેના શબ્દ ઉપરથી આર્યશબ્દ નિર્માણ થયો. જુના વખતમાં તેઓ ખેતીને કપડોગી એવા ઘોડા, કંટ, બળદ વગેરે ટોરોનાં ટોળાં પાળતા. આ પશુસંપત્તિ પરથી કેટલાં એક કુટુંબોને નીચેનાં નામ પ્રાપ્ત થયાં છે:—

૧ શુભાર્ષ (શુભાશ્વ અથવા અશ્વશુભ), ૨ પાવોદારાર્ષ (ઋતુસ્તનો પિતા પૌરુષાશ્વ), ૩ જમારુષ (ચમાશ્વ) ૪ ઋતુ કુસનો ઋતુસ્ત ૫ અશ્વપતિ, દૈત્ય અને દ્યુવ વગેરે નામના કેટલાંએક પુરોહિતો વર્ણન પારસી ધર્મગ્રંથમાં અને ભારતનાં પુરાણોમાં પણ મળે છે. કે મળે માત્રો (ગાય) ઉપરથી આવ્યો.

સાંખ્ય તેમને આ દેશમાં લઈ આવ્યો એવું કહેલું છે. આલ્મે-
રુનીએ આ દેશમાં આ-આ પછી મગને લેયા અને તેઓ
ધરાની મગોના વંશજ છે એવો પોતાનો અભિપ્રાય તેણે
ગ્રાહી ગણ્યો છે. વખત જતા મગના વંશજોનો વિસ્તાર થયો
અને રજપુતાના, બંગાળ અને પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનના કેટલાએક
બાગમાં તેઓ ફેલાયા. એ મગ લોકોની શુદ્ધિ તીવ્ર હતી એવી
તેમની ખ્યાતિ છે અને તેમનામાં કેટલાએક નામાકિત કવિઓ
થઈ ગયા છે.

ધરાની અને આર્યધર્મની તુલના હિપ્પ શાકદ્વીપ અને
ત્યાંના મૂળના રહેવામી મગ લોકોનો હલ્લેખ દરેકો છે.
હિન્દુસ્તાન બહારના બીજા ધર્મવાળા લોકોને સહ કહેવાનો
શિવાજ હતો. બવિધ્યપુરાણમાંનું શાકદ્વીપ હાલ ધરાનના
નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને ત્યાં મગ નામની કોમ હોવાનું ઇતિહાસ
પરથી દેખાય છે. મનુએ તેમને પશ્ચવ (પાર્શ્વી) કહેલા છે.
ડૉ. દોગ જેવા સુતીક્ષ્ણ ઇતિહાસગ્રંથોધકે પાર્શ્વી ધર્મગ્રંથોનો
શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરી એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે હિન્દુ લોકો
અસલમાં ધરાનની હિતરમાં વસતા હતા. ત્યાં કેટલાએક
કુટુંબોમાં બાઈબાઈઓમાં કલહ જાગ્યો અને જે થોડા લોકો
દેશત્યાગ કરીને પૂર્વ તરફ ગયા તેમણે પંજાબમાં વસાહત
કરી. આ આર્યોના અતઃકરણમાં દેવ અને ધર્મને વિશે શ્રદ્ધા
હતી, એટલે તેમણે ધર્મ વિશે જ ઘણું કાર્ય કર્યું. આર્યોના
મુખ્ય ધર્મગ્રંથને વેદ કહે છે અને તેમના ધરાની બાઈબાઈએ
પૂજ્ય માનેલા ગ્રંથને અવસ્તા અથવા ઝદ અવસ્તાન કહે છે.
આ બંને ગ્રંથોમાં વર્ણન દરેક દેવતાઓ પ્રણે બાજે એક જ

* જંદ સાધા જુની સરેસ્ત બાપા સાથે મળી આવે છે.

છે, એટલું જ નહિ પણ ઋગ્વેદમાંના કેટલાએક દેવતાઓ તે જ નામથી અથવા થોડાં ફાંતરથી અવસ્તા ગ્રંથમાં મળે છે. વાયુ, વૃત્ત, હવિષ્ટ (યવિષ્ટ) એ દેવો અને સૂર્ય તથા વરુણની ઉપાસના એ જ અથવા એના જેવાં નામોથી કરેલી જોવામાં આવે છે. યજુર્વાગાદિકના બધા વિધિ સરખા છે અને શુદ્ધ શુદ્ધ સ્તોત્રોમાં વાપરેલો 'યજ્ઞ' શબ્દ યજ્ઞ અને યજ્ઞનાયક છે. આપણા યજ્ઞ સોમરક્ષ અને પવિત્ર માંસ વગર થતા નહોતા. તે જ પ્રમાણે પારસીઓના યજ્ઞ પણ એ વસ્તુઓ વગર થતા નહોતા. સોમને બદલે 'હોઆમ' શબ્દ અવસ્તા ગ્રંથમાં વાપરેલો છે. મિત્રવરુણ વગેરેની દયાઓ ઋગ્વેદના જેવી જ અવસ્તા ગ્રંથમાં પણ મળે છે અને કેટલીએક પ્રાર્થનાતું જોવાપાન્ટર કરવામાં આવે તો એ જોની વચ્ચે ઇંદ્ર બેદ દેખાય નહિ.

જે પ્રમાણે પારસીઓના ધર્મગ્રંથમાં દેવ શબ્દ મૂળમાં ઇશ્વર અર્થે વાપરેલો છે તે જ પ્રમાણે ઋગ્વેદના કેટલાએક ભાગમાં અમુર શબ્દ ઇશ્વરને માટે વાપરેલો છે. તેથી જ રીતે અગ્નિ, ઇંદ્ર, વરુણ વગેરે દેવોની સ્તુતિ ઋગ્વેદ અને અવસ્તા ગ્રંથના કેટલાએક ભાગમાં એક જ રીતે કરેલી જોવામાં આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે પારસીઓ અને આર્યલોક છુટા પડ્યા તે પહેલાં જ પ્રાર્થનાઓ તેમનામાં હતી તે તેઓ છુટા પડ્યા પછી પણ જેનીને તેથી જ રહી; પણ જેમ જેમ વિરોધ વધતો ગયો તેમ તેમ તેઓ એકબીજાના દેવની નિંદા કરવા લાગ્યા, અને તેથી કેટલાએક દેવનાયક શબ્દો પણ વિરુદ્ધ અર્થે વપરાવા લાગ્યા. આર્યોના દેવાધિદેવ ઇંદ્રને પારસીઓએ નીચ અને હુન્ન્યો માનીને નરકાધિપતિ બનાવ્યો. અને જે ત્યજાને વેદ ગાનારાઓએ લાખો ગાજો આપી તે જ

ત્વષ્ટા અથવા તીર પાગસીઓને પૂજ્ય થયો. વેદગાયકોએ પારસીઓના પૂજ્ય દેવાધિદેવ અસુર (અહુર) ને માટે તિરસ્કાર બતાવ્યો ત્યારે પારસીઓએ દેવને ભૂતમા ગણ્યા.

વેદ અપૌરુષેય છે એવો આર્યોના મન છે. અવસ્તા ધર્મગ્રંથ પણ ઋયુસ્તને પ્રત્યક્ષ ધ્રુવ તરફથી મળ્યો, અને મનમાં ધર્મસંબધી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થયા પછી બ્રહ્મન દેવતાની માગ્યત અહુરમઝ્દને ઋયુસ્તે કેટલાએક પ્રશ્ન પૂછ્યા તેના જવાબ તે દેવાધિદેવે આશ દેવફતની મારફત આપ્યા એવું પારસીઓ માને છે. જે પ્રમાણે મનુ આર્યોના મોટા નીતિશાસ્ત્ર થઇ ગયો એમ હિન્દુઓ માને છે તે પ્રમાણે મનુએચર (મનુષ્યેશ્વર) પારસીઓના મોટા સ્મૃતિકાર થઇ ગયો એવું તેઓ માને છે હિન્દુઓએ બ્રહ્મને બધી વસ્તુઓનું આદિકારણ માન્યું ત્યારે હરાનમાના તેમના ભાઈઓએ તેના (બ્રહ્મનો) બ્રહ્મન એટલે 'સાદ મન' એવો અર્થ કર્યો. આર્યોએ પુનર્જન્મથી પુટવાનો હુકમ મોખ્યો ત્યારે પારસીઓએ પોતાનું મૃત શરીર ફરીથી સજીવન* થશે એમ માનીને દેહાત્મવાદને છાજે એવી ગીતે અમરત્વ (અમરતત્વ) અને અજેયપણ માગી લીધું. પારસીઓના મુખ્ય ધર્મગ્રંથ ઝંદ અવસ્તા, આથા, વેદિદાદ, યજ્ઞને અથવા યસ્ન એટલા છે. પહેલો ગ્રંથ ઋયુસ્તે પોતે અને તેના શિષ્યોએ લખ્યો. 'ગૈ' એટલે માનુષ્ય એ ઉપરથી આવેલા આથાગ્રંથમાં દેવોની પ્રાર્થના છે. વેદિદાદ અથવા વેદેવાદાદ (વિ એટલે વિરુદ્ધ અને દેવો એટલે દેવોની) માં આર્યોના દેવોની નિંદા છે. યજ્ઞસ્તે

* ખ્રિસ્તી લોકોની પુનરુત્થાપના (Resurrection) ની દૃષ્ટના આ દૃષ્ટના સાથે મળતી આવે છે.

અથવા યરન એ યર વિવેની માહિતીનો અંશ છે. એકંદરે પોતાના ધર્મઅંશ અપૌરુષેય હોવા બદલ બને ધર્મવાળાઓની કલ્પના—પારસીઓનો બહાન અને આર્યોનું બહાન, 'શ્રાશ' એ શબ્દને મળતો શબ્દ 'શ્રુતિ' વગેરે જોતાં પારસીઓ માત્ર દેશબંધુ જ નહિ પરંતુ ધર્મબંધુ પણ છે એમ આજે દેખાય છે. પાઞ્ચ સિદ્ધાંતધારના વિવેચનમાં વર્ણન કરેલા ઇરાની શોકો

અમુર, દૈત્ય અથવા દાનવ

હતા એવું જે કહેલું છે તે માટે ધણા પુરાવા આપી શકાયા એમ છે; પરંતુ વિસ્તારના બાધથી તેમ કરવું ક્ષમિત નથી. પ્રજાની શોકો હજી પોતાને 'દાંધાવો' કહેવડાવે છે. દસ્યવઃ અને દાનવ શબ્દો દાંધાવો કુપરથી આવેલા હશે એવો ડૉ. સ્પૂતરનો મત છે. બંગાળ, બિહાર અને ઓગિસ્તામાં આવીને વસેલા આ શોકોનો તેમજ દાંબોજ, પારદ અને પશ્ચિમના મનુસ્મૃતિમાં કુક્ષેપ કરેલો છે. એ બધા ઇરાનીઓના વંશજ હતા એવું પાંડિતોનું કહેવું છે. ઋગ્વેદમાં વૃત્રને દાવન એમ કહેલું છે અને યજુર્વેદમાં (૫૦-૭૨) તથા અથર્વ વેદમાં (૪૦-૨૪) એ શબ્દ યજુને અર્થે વાપરવામાં આવેલો છે. અવરતા મંથમાં પણ એ જ શબ્દ યજુ અર્થે વાપરવામાં આવેલો છે એવું ડૉ. દોગનું કહેવું છે. મહાભારતમાં [આદિ પર્વ ૬૭] કહેલું છે કે બ્રહ્મસેવ એ પૂર્વજન્મમાં દાનવાધિપતિ હતા અને 'મગધ' એ નામ 'મગ' કુપરથી પડ્યું એવું બલિષ્ઠપુરાણમાં મુકાયેલું છે.

મનુસ્મૃતિ ને ચમ્પાત્તન મગધા : સ્મૃતા : ।

(‘મગ’નું એટલે દોષોનું ધ્યાન કરતા હોવાથી એટલે કે ક્યા કર્મથી ક્યો દોષ લાગશે એનો વિચાર કરીને વર્તન કરતા હોવાથી, તેમનું નામ ‘મગધ’ પડયું.) એ મગોનાં ૧૮ કુટુંબો આ દેશમાં આવ્યા હતાં અને વેદનો વિપરીત અર્થ કરનારા પણ તેઓ જ હતા એવું બલિષ્ઠપુરાણ મરથી જણાવ છે. મગ લોકો કમરની આસપાસ અવ્યંગ વીંટાળતા હતા, તેને જંદ બાપામાં એવ્યાઓધન અને સંસ્કૃતમાં અવ્યંગ કહે છે, અને હાલમાં પારસીઓ તેને કસ્તિ કહે છે. તેમનો કસ્તિ અને સદરા પહેરવાનો રિવાજ આપણા જનોઈના વિધિને લગભગ મળતો આવે છે. ૧૨૦૦ વર્ષ પહેલાં પારસી લોકો પોતાના દેશનો ત્યાગ કરી આ દેશમાં આશ્રય લેવા આવ્યા ત્યારે તેમનામાં અગ્નિપૂજા, સૂર્યપૂજા અને વર્ક્વ્યવસ્થા* વગેરે રિવાજો આર્યોની રીતભાતને મળતા જોઈ સંનયુ ગામના રાજાએ તેમને આશ્રય આપ્યો. એ લોકો સખ્યામાં થોડા છે પણ દાનશૌર્ય, જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા, ઉદ્યમ, હિંમત, પ્રેમભાવ એ ગુણો તેમનામાં અખંડ વન છે, અને આખા ભરતખંડને પૂજ્ય મહર્ષિ દાદાભાઈ નવરોજી તથા શિરોજશાહ મહેતા જેવા પ્રખ્યાત મુતસદી અને વાડીયા, મર જમશેદજી ટાંટાભાઈ જેવા મહાન પુરુષો પણ એમનામાં જ થઈ ગયા છે. આપણી જોડાજોડ ઉભા રહી આર્યભૂમિની મેવા કરવા માટે આપણા અંધુઓ આપણને પાછા મળ્યા એ આપણું સદ્ભાગ્ય ગણાય.)

*પારસીઓમાં અયર્વાહ અથવા અયોર્તન, રથેશ્વર, વસ્ત્રેન્દ્રીયસ અને હુતોક્ષ એ ચાર ભેદ જુના વખતમાં હતા તે ગ્રાહ્ય, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના અર્થમાં વપરાય છે.

હેતુ અને બોધ

પરમેશ્વર સર્વ સ્થાવર જંગમ સૃષ્ટિમાં વ્યાપક છે અને અખિલ બ્રહ્માંડ તેનું દેશલય છે. કોઇ પણ ધર્મસંસ્થાપક અથવા ધર્મગ્રંથ તેનું યથાર્થ વર્ણન કરી શક્યા નથી. પરમેશ્વરનો જેમણે આજ સુધી વિચાર કર્યો છે તે બધાએ તેની પ્રાપ્તિના બિન્ન બિન્ન માર્ગો બતાવી આપ્યા છે. કોઇએ અગ્નિનું તો કોઇએ સૂર્યનું મહત્ત્વ ગાયું અને ઉપાસનાની બિન્ન બિન્ન પદ્ધતિઓ બતાવી ગયા.

એક વખત સર્વ પ્રાચીન રાષ્ટ્રોમાં અગ્નિપૂજા જોસભેર ચાલતી. હિન્દુસ્તાનમાં તો યજ્ઞના અગ્નિ માટે ધણો જ આદર હતો. યજ્ઞાદિકેની આદૃતિ હજાર દેવોનો ઉદરનિર્વાહ ચાલે છે અને અગ્નિ સિવાય યજ્ઞ પરિપૂર્ણ રહી શકતો જ નથી એવી માન્યતા હોવાથી અગ્નિનું મહત્ત્વ એટલું બધું ગાવામાં આવ્યું કે તેને 'સકલ દેવ કલ્યાણકર્તા' એવી પદવી મળી. સર્વ દેવોમાં ઉમરમાં તે નાનો માનવામાં આવતો કારણકે દરેક યજ્ઞને વખતે સમિધાના ધર્પણથી તેને નવેસર સજગાવવામાં આવતો અને એ જ કારણથી તેને ધર્પણોદ્ભવ—પ્રમંથ—એવું નામ મળ્યું. કાળે દરીને એ સર્વ દેવોની બક્તિ એક જ સર્વશક્તિ-માન દેવમાં પરિણત થઇ. ઋગ્વેદના દશમા મંડળમાં પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરેલું છે.

“તે સર્વનો પેદા કરનારો અને શ્રેષ્ઠ છે. તેણે બધું (વિશ્વ) ઉત્પન્ન કર્યું છે, તે બધાનું બરણપોષણ કરે છે અને વરણમાત્રનો તે અધિપતિ છે. તે સમર્પિઓથી પશુ દૂર રહે છે અને જેનાપર તેની કૃપા ચાલે છે તેને મનવાંછિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પિતાએ આપણને ઉત્પન્ન કર્યાં, જે આખી

માનવજાતિ અને પદાર્થમાત્રને ઝોળખે છે તેને અનેક નામ હોવા છતાં તે પોતે એક જ છે. (ઋક ૧૦-૮૨) જેણે આપણને જીવ અને શક્તિ આપેલા છે, જેની આશાનું સર્વ દેવો પાલન કરે છે, જેનો પડછાયો એ જ મૃત્યુ છે, જેનું તેજ એ જ અમરત્વ છે, જે જડ એતન પદાર્થોનો માલિક છે, જેના પરાક્રમથી આ હિમાલય પર્વત, આ પૃથ્વી અને આ સાગર નિર્માણ થયાં અને જેના હાથ આકાશમંડળમાં પસરાયેલા છે તે એક પરમેશ્વર સિવાય અમે બીજા કોનું યજન કરીએ ? ”
(૩૬ ૧૦-૧૨૧)

સાધુસંતોને પણ આવી જ રીતે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો. સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ, તારા, મહાસાગર વગેરેથી પરમેશ્વરના મહત્ત્વની કવ્વના થાય છે અને તેની ઉપાસનાથી પરમપદને પ્રાપ્ત કરી લેવાનો પથ બહુ વિશાળ છે. રથસપ્તમી જેવા કૃતસર્વો આપણને પ્રાચીન આર્યોનું સ્મરણ કરાવે છે અને તેમના વંશજ તરીકે આપણું જે ધાર્મિક કર્તવ્ય છે તે અંતઃકરણમાં જગૃત કરે છે, માટે આજના જમાનામાં આ તહેવારોનું ગમે એટલું સાદું નરસું રૂપાન્તર થયું હોય તોપણ તેમના ઉત્પાદકોની અમે સ્તુતિ જ કરીએ છીએ. શ્રીમૂર્ધનારાયણ બધાને મુખ અને જ્ઞાન આપે.

મહાશિવરાત્ર

હિન્દુ લોકોમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ મુખ્ય દેવો કહેવામાં છે. તેમાંથી બ્રહ્માની પૂજા કરવાને શિવાજી નથી, તોપણ દરેક શુભાશુભ કૃત્ય આખરે બ્રહ્માને જ અર્પણ કરવામાં આવે છે. બ્રહ્માર્પણ કર્યા વગર કોઈ પણ કૃત્ય પૂર્ણ થતું નથી. વિષ્ણુ અથવા શિવ એ બેમાંના એકની આરાધના દરેક હિન્દુ રોજ કરે છે. આ દરેક દેવને માટે ઉપાસનાના જુદા જુદા દિવસો મુકરર કરવામાં આવ્યા છે. શિવનો વિસેવ જે દિવસે વધારે ધર્મ અને બક્તિપૂર્વક પાળવામાં આવે છે તે દિવસને મહાશિવરાત્ર કહે છે. એ તહેવાર દરેક વરસે મહા વદ ૧૪ ને દિવસે પાળવામાં આવે છે. દરેક મહિનાની વદ ૧૪ ને શિવરાત્ર કહે છે અને મહા મહિનાની શિવરાત્ર વિશેષ મહત્ત્વની માનવામાં આવતી હોવાથી તેને મહાશિવરાત્ર કહે છે. આ તહેવારની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે કહેતાં પહેલાં શિવોપાસના આ રીતમાં કેવી રીતે ચરૂ થઈ એ કહેવું

જરૂરી હોવાથી તે વિષેની માહિતી અહીં આપીએ છીએ

ઋગ્વેદમાં શિવોપાસના

આઠ વેદમાનો મુખ્ય જે ઋગ્વેદ તેમાં શિવના સ્વરૂપનું અને તેના મહિમાનું વર્ણન રૂઢી સદાથી કરેલું છે. આ વિશ્વ જેટલું આનંદજનક અને શિવકારક છે તેટલું જ તે ભયપ્રદ અને અશિવ છે એમ વિચાર કરતા જણાશે. વર્ષાઋતુમાં યનારી મેવની ગર્જના, પવનના તોશનથી પૃથ્વી અને સમુદ્રમાં ચતા મોટા ખગભળાટ, વિજાગીના પડવાથી ચતો અનર્થ, ધરતીકંપ અને તાગઓનું ખરવું વગેરે બનાવો મનમાં બીક ઉપજાવનારા છે આવા અનર્થોને પરિણામે અન્તે વિશ્વની પ્રગતિ જ થાય છે એ ખરૂં છે તોપણ તાત્કાલિક પરિણામને જોઈ જે પ્રયત્ન સહાગ્રહ શક્તિને લીધે આ કૃત્યો બને છે તેનું ચિંતન કરવા તરફ મનુષ્ય માત્ર પ્રેરાય છે. આપણા આર્ય ઋષિઓએ આ બધાનક શક્તિને રૂઢનું નામ આપી અને રીતે તેની પાસે દયાની યાચના કરી છે. અમપાણીથી આપણું ભરણપોષણ કરનારી જગજગનનિને પદે પહોંચેલા શ્રીવિષ્ણુ'વ પ્રાચીન આર્યોને જેટલા પૂજ્ય હતા તેટલા જ બલકે તેનાથીયે વિશેષ પૂજ્ય વિશ્વનો પ્રલય કરનાર આ દેવ થયા છે એટલે કે વિષ્ણુની પૂજનો ઉદ્ધય જેમ તેના વિષેના પ્રેમને લીધે થયો તેમ રૂઢ-પૂજનો ઉદ્ધય તેના વિષેની બીકને લીધે થયો એમ કહેવામાં હરકત નથી આ રૂઢની સ્તુતિ અનેક પ્રકારે કરેલી જોવામાં આવે છે દાખલા તરીકે ઋગ્વેદના પહેલા મંડળના ૧૨૪ માં સંક્રાન્તમાં નીચેનું વર્ણન છે

“ જે પ્રત્યક્ષ પરાક્રમ જ છે, જેને માથે જટાનો મુકુટ છે અને સર્વ યોદ્ધાઓ જેનો આશ્રય લે છે એના રૂઢને અમે

સ્તુતિ અર્પણ કરીએ છીએ. તેને લીધે એ પગવાળાં (મનુષ્યો) ને પક્ષીઓ) અને ચાર પગવાળાં (પશુઓ) પ્રાણીઓનું કલ્યાણ થશે અને આ દેશના પ્રાણિમાત્રની અભિવૃદ્ધિ થઈને દુઃખમાંથી મુક્ત થશે. દેદીપ્યમાન, જટાધારી અને કુદરૂપ ધારણ કરનાર તે સ્વર્ગીય વરાહને વંદન કરીને અમે અહીં પ્રાર્થના કરીએ છીએ. પોતાની પાસે ઔપધો રાખી અમને સુખ, અભય અને રક્ષણ આપજો. હે રુદ્ર, અમારામાંના હ્રિય કે નીચ કોઈને જે ઇજા થવા દઈશ નહિ. અમારાં માખાપને મારીશ નહિ. અમારાં પ્રિય શરીરને તારા તરફથી ઇજા ન પહોંચે. ગામ અને મનુષ્યથી તારું શસ્ત્ર દૂર રહે. વીરપુરુષોના આશ્રય રૂપ હે દેવ, માત્ર તારો વૈભવ અમારા માટે રાખજો. તું અમને સુખ આપ અને અમારા પક્ષનું સમર્થન કર. તું જમણો સામર્થ્યવાન હોવાથી અમને સુરક્ષિત રાખ. ”

ક્રિપલા અને એવા જ અર્થનાં અનેક સ્તોત્રો પરથી સિદ્ધ થાય છે કે રુદ્રને એ પગવાળાં પ્રાણીઓ પર સત્તા ચલાવનારો, તેમનો સંહારકર્તા અને હિતકર્તા પ્રાચીન ‘આર્યો’ માનતા હતા. તે કલ્યાણકર્તા પણ છે એવું માનીને તેની પાસેથી વર માગવા તેઓ સદા તત્પર રહેતા. સર્વ વનસ્પતિનો તે સ્વામી હોવાથી સર્વ ઔપધો જાણનારો મોટો વૈદ્ય છે એમ સમજીને અનેક રોગોથી મુક્ત થવા માટે વેદગાયકોએ તેની સ્તુતિ કરેલી છે.

“ તારી ઔપધિથી તું અમારા સૈનિકોને નીરોગી કર. તું વૈદોનો પણ વૈદ્ય છે એવી તારી ખ્યાતિ છે. હે રુદ્ર, તારો તે વરદ હસ્ત-પીડિતોને રોગમાંથી મુક્ત કરનારો તારો ઔપધીયુક્ત હસ્ત ક્યાં છે ? હે મરતો, તમારી ઔપધીઓ અત્યંત

પવિત્ર, મંગલકારક અને કૃત્યાણુપ્રદ છે. અને સહુનાં મુખ
 અને આરોગ્ય માટે રૂઢ પાસે તેની યાચના કરીએ છીએ ”
 (ઋગ્વેદ મંડળ ૨, ૨૭)

એ પ્રમાણે રૂઢને વૈધરાજ માનવાનું એક કારણ એવું
 લાગે છે કે સર્વ વનસ્પતિના નિવાસસ્થાન હિમાલય પર તે
 રહે છે, અને યોગ્ય વખતે વરસાદ પાડી તે ફનીયાનું પોષણ
 કરે છે એમ તેના ભક્તો માનતા. ઋતુ નિવાસસ્થાન અરણ્ય-
 મા અને હુગર ઉપર છે તેથી ત્યાંના હિસક પશુઓને
 માગવાને માટે પણ તે સમર્થ છે એકું કૃષ્ણી વધ તેને કુશલ
 શસ્ત્રધારી કહેલો હશે.

“ ભગવાન ઋદના અસ્ત્રો અમને છોડીને ખીજ તરફ
 જાય તેના ભયકર ક્રોધનો આવેશ પણ ખીજ તરફ વળે.
 દાનશર યજમાનના હિતને માટે તુ તારા અટળ ધનુષ્યની
 પશુછ જગ દીલી કર ” આમ અનેક રીતે રથજે રથજે
 તેની પ્રાર્થના કરેલી જોવામા આવે છે ઋગ્વેદકાળ પછી રૂઢને
 માટેનો આદરભાવ ઓછો ન થતા તે વધતો જ ગયો એની
 સાક્ષી તે વખતના લેખો પૂરે છે.

યજુર્વેદમાં શિવોપાસના

યજુર્વેદની તૈત્તિરીય સહિતામા ઋવર્ણન છે તે પરથી
 જણાય છે કે તે વખતે તેની પૂજા વિશેષ માન્ય થઈ હતી
 શતરત્રીમા રૂદના વખાણુ કરેલા છે, અને ઘણે ભાગે એ જ
 વર્ણન તેની પછી અસ્તિત્વમા આવેલા પુરાણકારોએ જુદી
 જુદી કથાઓમા લીધેલું છે તેને પર્યુપતિ, ગિરીશ અથવા
 ગિરિત્ર, નીલકંઠ, કપર્દિન અથવા જટાધારી, શર્પ અથવા

ધનુર્વિદ્યાપદ્મ, શિવ, શંકર એટલે કદ્દમાણુકર્તા વગેરે અનેક અર્થપુરત નામે આપેલાં છે. અતિ ઉંચા પર્વતના શિખર પર રુદ્રનું નિવાસસ્થાન છે અને આસપાસના મેધાગ્રાદિત પ્રદેશમાંથી તે વિદ્યુત્પ્રહાર કરે છે તેથી તેનું નામ ગિરીશ પડ્યું. ધંદ્રધનુષ્યના રંગથી સુશોભિત થયેલાં વાદળાંઓમાં રહેનારા રુદ્રદેવને તામ્ર, અરુણ, બ્રહ્મ, નીલકંઠ વગેરે નામે આપવામાં આવ્યા. અતિ ઉત્તમ ઔપધિનો માલિક અને વિપનો વર્ષાવ કરનારો પણ એ જ છે, એ એ વર્ણનોનો સંબંધ જોડી ‘સમુદ્રમંથનને વખતે હાળાહળ વિપ પીવાથી તે નીલકંઠ થયા’ એવો કથાભાગ પાછળથી રચનામાં આવ્યો. અત્યંત ઉપયોગી એવાં ચાર પગવાળાં જનાવરોનો એ સ્વામી હોવાથી તેનું નામ પશુપતિ પડ્યું. અગ્નિ અને રુદ્ર એક જ છે એ કદ્દપના માન્ય થવાથી તેની જટાને અગ્નિજવાલાઓની ઉપમા આપવામાં આવી અને તેને ‘કર્પદિન’ એ નામ આપવામાં આવ્યું. દુકાળ પાડવાની ઇચ્છા રાખનાર નિર્જળ વાદળાં ઉપર વિદ્યુત્ શક્ય નાંખી તેમને હડાવનારા રુદ્રને શર્વ અથવા ધનુર્વેદવેતા એવું નામ પ્રાપ્ત થયું. શિવ, શંભુ અને શંકર એ ત્રણ શુભસૂચક નામે તેના કદ્દમાણુપ્રદ ગુણો પરથી પડ્યા. એ પ્રમાણે રુદ્ર દેવતા માટે વિદ્વાનોએ અનેક તર્ક કરેલા છે.

અર્થોએ એ દેવને પૂજ્ય માન્યો તેમ નિપાધ, ચોર, ધાડ પાડનાર લૂંટારા, એવા શહેરથી દૂર રહેનારા લોકોએ તે જ વેદમાં વર્ણન કરેલા રુદ્રદેવની પૂજા આરંભી. પણ તેમણે તેને વિષે સંકુચિત કદ્દપનાઓ ખાંધી. તેને અરણ્યવાસી બનાવ્યો અને ઉગ્ર પંચાનન સાથે તેની સરખામણી કરી તેના ગળામાં માણસની જોપરીઓની એક માળા પણ પહેરાવી. નિપાધોએ

તેને પોતાની માફક મૃગચર્મધારી સમજીને તેને દિશાવેતો અધિપતિ બનાવ્યો. એ પરથી તેને 'કૃતિમ વાસન' એટલે - મૃગચર્મધારી એવું નામ પ્રાપ્ત થયું ગામના સીમાડા પર અને જંગલની અંદરના મસાણુમાં પણ રહીને સ્વામિત્વ છે એમ માનીને તે ચિતાબરમધારી રૂઠમાતાધર છે વગેરે કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થઈ. ખીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી એ છે કે આ દેવતાના નિષાધ ઉપાસકોને રૂઠ કહેવામાં આવતા તેમ કુભાર, સુતાર વગેરે કારીગરો પણ તેને બજતા હતા અને તેઓ ગણુ તરીકે ઓળખાતા હતા. તેમનો નાયક ગણુપતિ તે રૂઠ દેવતાના જમણા હાથ જેવો હતો (ગણુપતિ વિષેનું વિવેચન જુઓ.) એ પ્રમાણે આર્ય અને અનાર્ય, સુશિક્ષિત અને અશિક્ષિત એ બધા રૂઠભક્તિનું મહત્ત્વ સ્વીકારવા લાગ્યા.

ઉપનિષદમાં શિવ

યજુર્વેદકાળમાં રૂઠનું મહત્ત્વ વધવાથી તેનું પરિણામ ઉપનિષદકારો પર પણ થયું હતરૂઠીમાં રૂઠને વિશ્વનું આદ્યકારણ, દેવોની ઉત્પત્તિ અને વર્ધન કરનારો મહાયોગી કહેલો છે. એ જ અર્થના કેટલાએક પ્રકાર ચેતાશ્વરોપનિષદમાં મળે છે રૂઠને ઇશ, ઇશાન અને શિવ એ નામો આપેલા છે અને તેનામાં અલૌકિક શક્તિ છે એવું વર્ણન કરેલું છે. તે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં વસનાર અને વિશ્વને વ્યાપી ગહેલો છે. તેનું શાન્ત પ્રાપ્ત કરવાથી મનુષ્ય અમરત્વને પામે છે વગેરે જે ઉપનિષદમાં કહેલું છે તે પરથી જેને પાછળથી બ્રહ્મ એ સંજ્ઞા આપવામાં આવી એ બ્રહ્મ એટલે રૂઠ જ છે એવો મત ઉપનિષદકાળમાં નાધવામાં આવ્યો હશે અથર્વશીર્ષ ઉપનિષદમાં રૂઠનું ખૂબ મહત્ત્વ વણુવવામાં આવેલું છે. તે

અનાદ્યનંત અને શાશ્વત છે અને વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને નાશ પણ એ જ કરે છે એવું બતાવેલું છે. તેને વિષ્ણુ, મહેશ્વર, ઉમા, સુદ, વિનાયક, હશિન, ભગવત, મહાદેવ, બ્રહ્મ ઇત્યાદિ નામે છે. ઓ એ પ્રણવનો જપ કરીને પાશુપતત્ર પાળવાથી મુક્તિ મળે છે એવું પણ આ ઉપનિષદમાં કહેલું છે.

ઉપનિષદકાળમાં વેદમાં વર્ણન કરેલા દેવોનું મહત્વ ઓછું થતું જઈ એકેશ્વરી મતનો અનુવાદ કરવામાં સમાજના સુગણ લોકો શુંચાયા હતા. એ સર્વ દેવોનો ઉત્પાદક એવો એક જ દેવ છે એવો મત બનતો જતો હતો. કેનોપનિષદમાં કહેલું છે કે બ્રહ્માએ દેવોને અસુરો ઉપર વિજય મેળવી આપ્યો; પરંતુ અગ્નિ, વાયુ, ઇંદ્ર વગેરે દેવતાઓને જ્યારે અભિમાન થયું કે અમે પોતાના જ પરાક્રમથી જય મેળવ્યો છે ત્યારે ધાસનું એક તણખડું હાથમાં લઈને બ્રહ્મદેવ પ્રગટ થયા અને અગ્નિને તેને બાળવાને અને વાયુને તે ઉડાડવાને કહ્યું. પરંતુ તેઓથી તે થઈ શક્યું નહિ. એટલામાં ઇંદ્ર આગળ આવ્યો ત્યારે બ્રહ્મદેવ અંતર્ધાન પામ્યા અને તેને ઠેકાણે હૈમવતી ઉમા પ્રકટ થઈ. ઇંદ્રે તેને પૂછ્યું કે, ‘અંતર્ધાન થએલા બ્રહ્મદેવ આ જ છે કે?’ ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે ‘હા.’ આ ઉત્તારા ઉપરથી જણ્યારી કે ઇંદ્રાદિકને વિષે પૂજ્યબુદ્ધિ ઓછી થયેલી વિચારી લોકોનું ધ્યાન બ્રહ્મા તરફ ખેંચાયું. હૈમાવતી ઉમાએ જેને બ્રહ્મ કહ્યા તે જ શિવ હતા એ પણ ઉપલા ઉત્તારા પરથી સિદ્ધ થાય છે. શ્વેતાશ્વતરોપનિષદમાં માયા એ જ પ્રકૃતિ અને તેનો ભોક્તા મહેશ્વર છે એવું કથન છે. પુરાણકાળમાં મહેશ્વર એ નામ રૂને-શિવને-આપવામાં આવ્યું; તે જ પ્રમાણે માયા અથવા પ્રકૃતિ એ શિવની અર્ધાંગના દરી. ચતુર્થ બ્રાહ્મણમાં.

અંબિકા એ રુદ્રની બહેન છે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું; પરંતુ પુરાણકાળમાં રુદ્ર અથવા શિવની પત્નીને અંબિકા એ નામ મળ્યું. મુંડકોપનિષદમાં અગ્નિની સાત શિખાઓનું વર્ણન કરેલું છે અને તેમને કાલી, કરાલી, મનોબલા, સુલોહિતા, રુદ્રલિંગિની અને વિશ્વરૂપી એવાં નામે આપેલાં છે. એ જ નામે વખત જતાં રુદ્રપત્નીને પણ આપવામાં આવ્યાં. ગૃહ્યસૂત્રમાં શિવને માટે શલભવ યજ્ઞનો વિધિ કહેલો છે તેમાં તેને મૃદ, ભવ, હૃદ, રુદ્ર અને શર્વ એ નામોથી સંબોધેલો છે. અર્થાત્ તેની પત્ની મૃદાની, ભવાની, હૃદાણી, રુદ્રાણી અને શર્માણી એ નામોથી પુગળુકાલમાં પ્રસિદ્ધ થઈ.

મહાભારતકાળમાં રુદ્રોપાસના

મહાભારતમાં અનેક ઠેકાણે શિવ વિશે ઉલ્લેખ છે તે પરથી એવું દેખાય છે કે વ્યાપક મૂળ ભારત લખી કાઢ્યા પછી લગભગ ૫૦૦ વર્ષ સુધી જુદા જુદા લેખકોએ તેમાં ઉમેરા કર્યા અને આ પર્વતપ્રાય અંશ સંપૂર્ણ થતા સુધીમાં રુદ્ર અથવા શિવ એ દેવ માટે આદરભાવ હતો. કિરાત (શિવ) અને અર્જુનનું યુદ્ધ, અર્જુન અને કૃષ્ણને હિમાલય ઉપર શંકરના દર્શન, અશ્વત્થામાને શંકર તરફથી ખડ્ગની પ્રાપ્તિ, અર્જુનને પાશુપતાસ્ત્રની શિવ તરફથી બેટ, શિવના પ્રસાદથી જમ્બુવત્સીને પેટે થયેલા શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર સાગની કથા, ઉપમન્યુને ઉમામહેશ્વરના દર્શન, અર્જુનને યુદ્ધની શરૂઆતમાં કરેલું દુર્ગા-સ્તવન ઇત્યાદિ અનેક વાતોનો વિચાર કરીએ તો તે વખતમાં શિવ આર્ષ લોકોને પૂજ્ય થયા હતા એમ કહી શકાય. વળી શિવ પ્રીત્યર્થ કરવામાં આવતી

લિંગપૂજા વિષેના માહિતી

પશુ મહાભારતમાં મળી આવે છે. તે ઉપરથી એ પૂજા કેટલાએક સંદર્ભો આ દેશમાં પ્રચલિત છે એવું દેખાય છે. આ પૂજા વિષેની ખાતરીલાયક ઐતિહાસિક માહિતી આપવી જરા દુઝી છે. વેદકાળમાં લિંગપૂજા પ્રચારમાં નહોતી, પરંતુ માત્ર અનાયોમાં તેનો પ્રચાર હતો (ઋગ્વેદ મંડળ, સૂક્ત ૨૧-૫) એવું દેખાય છે. લિંગની પૂજા કરનારાઓ તરફથી યજ્ઞને વિધન ન થાય એવા અર્થની પ્રાર્થના ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે લિંગપૂજકો આર્યોના યજ્ઞકાર્યમાં વિધન આણુતા. ખીજે એક ઠેકાણે ઇંદ્રે લિંગપૂજા કરનારાઓનો નાશ કરી તેમના શહેરમાંથી દ્રવ્ય લૂંટી લીધું એવો ઉલ્લેખ છે, એ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે ઇંદ્રને દેવ ન માનનારા અનાયોમાં લિંગપૂજનો રિવાજ હતો. કાળે કરીને અનાયો આર્યોની સાથે મળી જવાથી વેદમાર્ગીઓમાં પશુ એ પૂજા શરૂ થઈ હશે. પતંજલિના વખતમાં શિવપ્રતિમા-પૂજનનો રિવાજ હતો એવું તેના સંતોષોમાં આપેલા દાખલા ઉપરથી જણાય છે. તે વખતે સાર્વજનિક દેવાલયોમાં શિવપ્રતિમાની પૂજા ચાલતી હતી.

રામાયણકાળમાં લિંગપૂજા ધણે ભાગે નહોતી. રાવણ શિવલિંગની પૂજા કરતો હતો અને રામે 'સેતુબંધન' પહેલાં રામેશ્વરમાં શિવલિંગ સ્થાપન કર્યું એવો જ રામાયણમાં ઉલ્લેખ છે તે પ્રક્ષિપ્ત હશે એવો પડિતોનો મત છે. મહાભારતકેળનું કામ ચાલતું હતું તે દરમિયાન ઉંચા વર્ગના લોકોએ લિંગપૂજા સ્વીકારી હતી એવું દેખાય છે, કારણકે ઉપમન્યુએ ઇંદ્રના વેપમાં આવેલા મહાદેવની સ્તુતિ કરતી વખતે શિવલિંગ એ

સર્વ સોકોને શ્રેષ્ઠ લાગવાથી તેની પૂજા સર્વત્ર થાય છે એવું
 કહેલું છે. પુરાણકાળમાં માત્ર આ પૂજનું મહત્ત્વ બદ્ધ જ વધ્યું
 અને તેની ઉત્પત્તિ વિષે જાતજાતની કથાઓ રચાઈ. પદ્મ
 અને વાયુ પુરાણમાં આ કથાઓ મળી આવે છે. આ કથા-
 ઓનો મુખ્ય અર્થ એટલો જ છે કે શિવ નામનો દેવ ચરાચર
 વિશ્વનો ઉત્પાદક છે અને લિંગ તેની શક્તિનું ચિહ્ન છે.
 પરંતુ એકલા શંકરે આ ઉત્પત્તિ કરી હશે એ વાત અસંભવિત
 હોવાથી શંકર સાથે તેની આદિ શક્તિ પાર્વતીને પણ પૂજામાં
 સ્થાન મળ્યું અને યોનિપૂજનો પ્રારંભ થયો. (એ વિષે વિશેષ
 માહિતી નવરાત્રની હરીકતપાં આપેલી છે.) કેટલાએક પુરાણો
 શિવની સ્તુતિનાં તો કેટલાએક વિષ્ણુની સ્તુતિનાં છે અને
 તેમાં લિંગપૂજા કરનારા શેવોએ અને શાસિગ્રામસિંહાની પૂજા
 કરનારા વૈષ્ણવોએ એકબીજાને સારી પેઠે ગાળો આપી છે.
 વેદકાળ અને પુરાણકાળની ઉપાસનાઓમાં ધણો જ ફરક છે.
 વેદકાળમાં જોકે અનેક દેવો પૂજ્યા માનવામાં આવતા હતા
 તોપણ ઉપાસકો માત્ર પોતાના જ ઉપાસ્ય દેવની સ્તુતિ કરતા
 હતા. પરંતુ પુરાણકાળમાં પોતાના દેવનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્થાપવા માટે
 બીજા દેવોને હીણુપ આણવાના ઉપાયો જાણી જોઈને સેવામાં
 આવતા. આને પરિણામે આર્યોમાં અંદર અંદર ઝૂટ થઈ.
 હાલમાં હિન્દુસ્તાનમાં ૧૨ શિવસ્થાનો પ્રસિદ્ધ છે અને એ
 બધાં જુના વખતમાં શિવપુરી તરીકે પ્રખ્યાત હતાં એવું
 ત્યાંનાં દેવાલયો અને વસ્તી ઉપરથી જણાય છે. આ જ્યોતિ-
 લિંગનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

- ૧ પ્રભાસપાટણમાં મોમનાથ
- ૨ શ્રી શૈલ્યમાં મલ્લિકાર્જુન
- ૩ ઉજ્જયનીમાં મદાકાપ

૪ નર્મદા કિનારે ઔકારમાંધાતા

૫ હિમાલય પર કેદાર

૬ ડાકિની જંગલમાં શીમાચંકર

૭ શ્રીક્ષેત્ર કાશીમાં વિશ્વેશ્વર

૮ નાસિક પાસે ચંબકેશ્વર

૯ ચિતાભૂમિમાં વૈજનાય

૧૦ દારકાવનમાં નાગનાથ,

૧૧ સેતુબંધ પર રામેશ્વર

૧૨ વેરલમાં કૃષ્ણેશ્વર

તે ઉપરાંત ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે મહત્વ પામેલાં . કાનકા નિલ્લામાંનાં ૫ લિંગો, કારવાર પાસે સેનજેશ્વર, ગોકર્ણુમાં મહાબળેશ્વર, હોનાવર પાસે ગુણવંતેશ્વર, ધારેશ્વર તથા મુર્ડેશ્વર અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં કાંબિવરમ, ત્રિચિના પદલી, શ્રીકાલ-દુસ્તી, તિરુવણ્ણમલ્લિ અને ચિદંબરમના પૃથ્વી, આપ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પંચતત્ત્વાત્મક લિંગો અતુલ્ય પ્રસિદ્ધ છે.

પુરાણકાળ અને ત્યારપછીની શિવોપાસના

પુરાણકાળમાં શિવ અને વિષ્ણુનું વર્ણન કરતી વખતે વેદ-કાળથી તે પુરાણકાળ સુધીની રૂઢોપાસનામાં જે ફેરફારો થતા ગયા એ બંધાનો સમાવેશ કરીને પુરાણકારોએ શિવનું સ્વરૂપ નક્કી કર્યું. આર્યો અને અનાર્યો ભિન્ન દૃષ્ટિથી તેને મહત્ત્વ આપતા. એ બંનેના વિચારોનું પ્રતિબિંબ પુરાણકાળની* શિવપૂજામાં દેખાઈ આવે છે. તે ઉપરાંત શિવ એ મહાયોગી, નાટ્યકુશળ* અને સંગીતપ્રવીણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

*શિવ એ વિદ્વાન વ્યાકરણશાસ્ત્રી પણ હતા. પાણિનીને વ્યાકરણના સૂત્રોની માદિતી તેની પાસેથી મળી એમ હંદેવામાં આવે છે.

પુરાણકારોના પ્રયત્નથી શિવોપાસના તે વખતે બધે ઠેકાણે ફેલાઈ અને તેને લીધે જ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગો અને ખીજાં સુપ્રસિદ્ધ લિંગો જ્યાં ત્યાં પ્રસિદ્ધ થયાં. શિવની પ્રીત્યર્થ પાળવામાં આવતા જુદા જુદા દિવસોમાં મહા વદ ચૌદશને દિવસ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલો છે. રાગણ વદ પડવાને દિવસે લોકો શિવરાત્ર પાળે છે એવું આત્મેરની લખી ગયો છે. દરેક મહિનો પૂનમથી ગણવામાં આવે તો એ તિથિ મહા વદ પડે એ ગણાય. બંગાળમાં રાગણ વદ ચૌદશને દિવસે એટલે ધણી ભાગે આપણા રિવાજ પ્રમાણે જ શિવરાત્ર પાળવામાં આવે છે. કારણકે ત્યાં પણ મહિનો પૂનમથી ગણવામાં આવે છે.

શિવરાત્રની ઉત્પત્તિ

જે કારણને લીધે થઈ તે વિષેની કથા ઇશાનસંહિતા, શિવપુરાણ વગેરે ગ્રંથોમાં મળે છે. બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ કરતાં શિવ શ્રેષ્ઠ છે એવું સિદ્ધ કરવા માટે બન્ને જણા તે દિવસે શિવલિંગનો આદિ અને અંત શોધી કાઢવા માટે સામસામી દિશામાં ગયા અને એક વગસ પછી તે જ દિવસે તેઓ નિરાશ થઈને પાછા વળ્યા અને શિવ આપણા કરતાં શ્રેષ્ઠ એવી કમુલાત કરી એમ ઇશાનસંહિતામાં કહેલું છે. ખીજા એક પૌરાણિક કથા એવી છે કે એક શિકારી જળ નાખી શિકારની રાહ જોતો એક મોટા ઝાડ ઉપર બેઠો હતો. એટલામાં કેટલાં-એક હરણ તેની જળમાં સપડાયા. પરંતુ આ લોક છોડી

*નાટ્યકળામાં કુરાળ હોવાથી તેને નટશ્વર કહેતા હતા એ નટશ્વરનું દેવાલય દક્ષિણમાં પ્રસિદ્ધ છે અને માગસર શુદ્ધ છઠ્ઠે દિવસે ત્યાં આદ્રા ઉત્સવ નામનો મેલો જયંત્યુત્સવ ઉજવાય છે. શિવના નૃત્યને 'તાડવ નૃત્ય' કહે છે.

ચતુર્દશીને દિવસે જ શિવરાત્ર આવ્યાનો અવસર ભાગ્યે જ આવે છે. આ અવસર વિશેષ પુણ્યકારક માનેલો છે. શિવ-પૂજન પછી મિટાત્ર ભોજન કરવું એવું શાસ્ત્રવચન હોવાથી શિવરાત્ર બાદ કરતા બીજા બધા શિવપૂજનને દિવસે દેવ-પૂજા પૂરી થતા વેંત ભોજન કરવામા આવે છે. પરંતુ શિવરાત્ર ત્રીજે પ્રહરે પૂરી થાય છે, અને હિન્દુ પદ્ધતિ પ્રમાણે મધરાત પછી ભોજન કરવું નિષિદ્ધ હોવાથી ફલાહાર કરવામા આવે છે, મારે ગિવગત્ર એ ઉપવાસનો દિવસ માનવામા આવે છે. સવ આસ્તિક શૈવપંથી લોકો શિવરાત્ર પાળે છે. કેટલાક વૈષ્ણવપંથના લોકો પણ તે દિવસે શિવલિંગની પૂજા કરવામા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના મતનો દ્રોહ નથી માનતા. કાળે કરીને આ મતો શિથિલ થતા જાય છે અને રાતના એક બે પ્રહરમા જ પૂજા આટોપવામા આવે છે. નાના મોટા બધા શિવાલયોમાં દર્શનાભિવાપીઓની ભીડ થાય છે. કાશી, ગોકર્ણ, બેળિવી, સિદ્ધનાથ, વૈજનાથ, રામેશ્વર, ઝઙ્કાર, મહાકાલેશ્વર વગેરે તીર્થસ્થળોએ લાખો લોકોની જત્રા ભરાય છે. ઉત્તર તરફના લોકો કાશીને જોટલું મહત્ત્વ આપે છે તેટલું જ મહત્ત્વ મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકના લોકો ગોકર્ણને આપે છે, અને દ્રવિડ દેશના લોકો મદ્રાસ છલાઠ્ઠામાંના એલૂર ગામની ખાસે આવેલા બેળિવી ક્ષેત્રને આપે છે. રથોત્સવ અને તીર્થસ્નાન પૂરું થયા પછી ઓગ્ગવ પુરો થાય છે. આ ઓગ્ગવ ચાલુ હોય છે ત્યારે ચારે વર્ણના લોકોને દેવાધયની અંદર જઈને લિંગની પૂજા કરવાની છુટ હોય છે, એટલું જ નહિ પણ ચિદંબર જેવા શિવોપાસક બનેલા કેટલાએક ચર્ચ વર્ણના લોકોને ત્યાના બ્રાહ્મણો વેદ અને ઉપનિષદોનો પાઠ કરવાને અધિકારી માને

છે. આ લોકોને વેદપાઠનો અર્થ આવડે છે એ જોઈને નવાઈ લાગે છે. આ ઉપરથી એવું દેખાય છે કે જે પ્રમાણે વિપ્લુના ઉપાસકોની બધા લોકો વૈષ્ણવ બને એવી ઇચ્છા હતી તેમ શૈવ સંપ્રદાયના લોકો એ પંથ સર્વ વર્ણના લોકો માટે છે એમ માનતા હતા. વિપ્લુ, ગણપતિ, શક્તિ વગેરે દેવોના ઉપાસકોમાં નિર્માણ થયેલા અનેક પંથોની માજક શૈવોમાં પણ અનેક પંથો છે. વામમાર્ગ, અધોરીપંથ, પરમદંસ, સરભંગી, પાશુપત, સાકુલિન, કાપાલ, કાલામુખ, શૈવ, વીર-શૈવ અથવા સિંગાયત વગેરે અનેક પંથો આજ સુધી આ દેશમાં ઉત્પન્ન થયા છે અને તેમાંના કેટલાએક હજી સુધી કાયમ છે. વીરશૈવ અને શૈવ એ પંથો સિદ્ધાંતના બીજા પંથો શૂની બમાનક દર્શનાઓ પરથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી એ પંથના આચારવિચાર સાત્ત્વિક ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. સાકુલિન અને પાશુપતપંથ એ એક જ છે અને તેમજો શિવને કાર્ય અને કારણ માનેલા છે. યોગ અને વિધિ કરનારાઓને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એવું એ માને છે. ‘ઐ પ્રણવ’ નો સર્વ-કાળ જાગ્રત, ત્રિદાળ બસ્મસ્નાન વગેરે ઉપાયોથી મનુષ્ય શિવ-સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે એવું પણ એમનું માનવું છે. કાલામુખ પંથનું સ્વરૂપ એમના કરતાં વધારે બચકર છે. ખોપ-રીમાં અગ્ર મહા, આખા શરીર ઉપર ચિતાબસ્મવિલેપન, બસ્મ-બગ્નણ, મધસેવન, રાક્ષામાલા અને જટાધારણ વગેરે આસુરી ઉપાયોથી શિવને પ્રસન્ન કરવા એવો એ પંથનો મત છે.

બવભૂતિએ માલનીમાધવ નાટકમાં કાપાલિકોનું વર્ણન કર્યું છે. કાલમાં એ પંથનો લોપ થતો જાય છે અને કાળે કરીને તે નાબૂદ થઈ જશે એમાં સંદેહ નથી. હજાર દેશમાં ‘કાશ્મીરી

શૈવ' નામનો એક ઉજ્જવલ સ્વરૂપનો પંથ છે. એ પંથના લોકો કર્મ અને માયાનો સંબન્ધ શિવની સાથે જોડતા નથી. મહેશ્વર (શિવ) એ જ પરબ્રહ્મ છે; તેણે માત્ર ઇચ્છાથી જગતની ઉત્પત્તિ કરી; જીવ અને શિવમા ભેદ નથી પણ અંતઃકરણના મેલને (અગ્નાને) લીધે તે ભિન્ન લાગે છે, માટે ચિત્તને એકાગ્ર કરી શિવસ્વરૂપમાં લીન થવાથી અગ્નાનરૂપી અધઃકારનો નાશ થાય છે. બસ્ત્રભોષન વગેરે બાહ્ય ઉપચારોથી શિવ પ્રસન્ન થતા નથી એવું આ પંથના લોકો માને છે. સાધારણ રીતે આખા ભારતવર્ષમાં શૈવ સંપ્રદાયી વિખ્યાત થયેલો પંથ કેટલાએક સરળ અને નિરૂપદ્રવી વિધિઓ પાળે છે. આત્મા એ પશુ છે અને શિવ એ જ પતિ છે, અને અગ્નાન, કર્મ અને માયા ઉપર જીત મેળવવી એ જ આ શૈવપંથનું મુખ્ય લક્ષણ છે. અન્ય દેવતાને અપેક્ષા નૈવેદ્યનું ભક્ષણ, શિવની અથવા શિવમૂર્તિની નિંદા, દેવના કરનો ઇન્કાર અને પ્રાણીઓની હિંસા એ બધું શૈવપંથીઓ માટે નિષિદ્ધ છે. કેટલાએક શૈવો પર વૈષ્ણવપંથનો પ્રભાવ પડવાથી તેઓ હરિહરમા ભેદ ન માનતા. શિવરાત્ર અને એકાદશી તેઓ સમાન ભક્તિથી પાળે છે. દ્રવિડ દેશમાં આશરે ૧૨૦૦ વર્ષથી શિવભક્તિ ચાલુ છે, એના અનેક પુરાવા મળી આવે છે. આદ્ય શ્રીમત્ સંકરાચાર્યે ઉત્તરમીમાસાનિવેદિત અદ્વૈત મતનો પ્રચાર કર્યો અને કર્મકાંડનું મહત્ત્વ ઓછું કર્યું; અને કર્મ માત્ર દેહશુદ્ધિ માટે જ છે એવું પ્રતિપાદન કરીને વેદાંતમાર્ગનો પ્રચાર કર્યો. એમનો મત ધણા લોકોએ કબુલ રાખ્યો તેથી નિવૃત્તિમાર્ગનો ફેલાવો થયો. શ્રી સંકરાચાર્યના વિચારોની છાપ કાશ્મીરી શૈવપંથીઓ ઉપર પડી એવું માનવામા આવે છે. માદિ રાજના પુત્ર બસવે

લિંગાયત અથવા વીરશૈવપંથ

સ્થાપ્યો એવી સાધારણ માન્યતા છે. પરંતુ આ પંથનો તેણે માત્ર પ્રચાર કર્યો-એનો મૂળ સંસ્થાપક તે ન હતો-એનો ન્નેધ્યે એટલો પુરાવો મળી શકે છે. એ લોકો એકેશ્વરી મતનો અનુવાદ કરે છે અને સત્, ચિત્ અને આનંદ (સચ્ચિદાનંદ) ને જ શિવત્વ માની પ્રકૃતિ અને પુરુષ નિર્મિત વિશ્વ એમનામાં જ લય પામે છે એવું કહે છે. એટલે તેમણે ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં માનેલ પુરુષપ્રકૃતિને સ્થલ, શિવને લિંગસ્થલ અને જીવને અંગસ્થલ એવી સંગ્રાઓ આપી છે. કલા અને ભક્તિ એવા શક્તિના બે વિભાગ કદપીને કલાની શવમાં અને ભક્તિની જીવમાં સ્થાપના કરી છે. તે જ પ્રમાણે ભક્તિ એ જીવ અને શિવને એકત્ર કરનારી છે એવો આ પંથનો મત છે. લિંગ એ શિવનું માત્ર ચિહ્ન નથી પણ પ્રત્યક્ષ શિવ છે એવું માનીને તેને આખો વખત શરીર પર ધારણ કરવું એ વીરશૈવપંથનું મુખ્ય લક્ષણ છે. લિંગાયતોનો લિંગધારણવિધિ લિંગ સ્વાયત્ત દીક્ષાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તે બ્રાહ્મણોની જનોઇ પ્રમાણે જ પવિત્ર અને જરૂરી ગણાય છે. એ લોકો ઓં નમઃ શિવાય એ પદાક્ષરી મંત્ર હમેશાં જપે છે. એ લોકો કદીયે મધમાંસનું સેવન કરતા નથી. તેમનામાં વિધવા પુનર્વિવાહનો રિવાજ પ્રચલિત છે. તેઓ અટકાવ આવેલી સ્ત્રીઓની આમડછેટ માનતા નથી. તેમનામાં જંગમ (ગોરજી) શીશવંત (ભક્ત) બહુજીવ (વિપારી) અને પંચમસાક્તી એવા ચાર ભેદ છે. તેમાંના બહુજીવોનો વર્ગ ધનવાન અને પદોપકારી હોવા વિષે તેની ખ્યાતિ છે. જંગમમાં કેટલાએક વિરક્ત છે. મૈત્રુરના ચિતગદ્ગર્ભમાં એ લેદ્યાનો મુખ્ય મડ છે અને ત્યાંના આચાર્યને બધા લિંગાયતો હિર ધર્માધિકાર છે.

ઉપસંહાર

આ દેશમાં વેદકાળમાં જુદા જુદા દેવોની ઉપાસનાનો આરંભ થયો. પછી સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, વિગુત અને મેઘ એ બધામાં एकम् સત્ અર્થાત્ એક જ ધ્રુવર છે એવી શ્રદ્ધા ઉપાસકોમાં ઉપજી. કાળે કરીને ધાર્મિક શુદ્ધિમાં અનેક ફેરફારો થઈને પૌરાણિક કાળમાં શિવ અને વિષ્ણુ * એ એ દેવોને જ પ્રાધાન્ય મળ્યું. તેમાં પણ શૈવોની સંખ્યા વધારે છે. આવો આ સર્વવ્યાપી સંપ્રદાય—પછી તેમાં ગમે તેટલા સારા નરસા વિભાગ હોય—આપણને શું કહે છે એ મમજી લઈ તે પ્રમાણે ચાલવાનું આપણા હિંદુઓનું કર્તવ્ય છે. જેમ સર્વ દેવોનું વર્ગીકરણ ત્રિમૂર્તિમાં કરી શકાય છે તેમ આ દેશમાં પ્રચલિત ધર્મપંથોના પણ ત્રણ વર્ગો પાડી શકાય છે. આ ત્રણે વર્ગના લોક દેવને ઉદ્દેશીને અનુક્રમે તત્ત્વેવાહમ્, તરૈવાહમ્ અને ત્વમેવાહમ્ એટલે હું તેનો છું, હું તારો છું અને હું તું જ છું એમ કહે છે. જેની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ ઓછી થયેલી છે તે ધ્રુવરને પોતાની સન્નિધિ ન માનતાં તે દૂર અને અદૃશ્ય છે એમ માને છે. તેઓ પગના અગાનના પડદા જ્યાં મુઠી ફર ન થાય ત્યાં મુઠી જ આ ધાર્મિક વૃત્તિ ગંધી શકે છે. શ્રદ્ધાને લીધે આ પડદા જેમ જેમ દૂર થતા જાય છે તેમ તેમ ભાવ, નિષ્ઠા, હિતસાહ, ધૃત્યાદિની મદદથી મનુષ્ય ધ્રુવરનું સાન્નિધ્ય સમજી શકે છે અને તે તત્ત્વેવાહમ્ એટલે હું તારો છું એવું કહેવાને લાયક બને છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ કે તરત ધ્રુવર નેને દષ્ટિગોચર થાય છે. આથી ગે

* આ દેવ વિષેનું વિવેચન મહાએકાદશીના વિભાગમાં નેહું.

હયુ' પગથીયું એટલે પ્રગતિની અંતિમ સ્થિતિમાં હું અને તું અથવા હું અને તે એ બેભાવ જ રહેતો નથી. એને જ આધ્યાત્મિક પ્રગતિની પરમાવધિ કહે છે. આ સ્થિતિમાં પ્રભુ અને સેવક અથવા ઇશ્વર અને ભક્ત એકબીજામાં લીન થઈ જાય છે. તેને જ વેદાન્ત એટલે વેદનું અથવા જ્ઞાનનું ઉવટનું પગથીયું કહે છે. શિવોપાસનાનું અંતિમ ધ્યેય પણ એ જ છે. એટલા માટે જ શૈવ એ અદ્વૈતી છે એવું કહેવામાં આવે છે. ત્રિકાંડમાં જ્ઞાનકાંડની રચના એ જ અદ્વૈત મત ઉપર થયેલી છે. જ્ઞાનમાર્ગ વિશેષ અધરો છે એમ જાણીને ગીતામાં ઉપદેશ કરતી વખતે ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે—

ક્લોશોઽધિક્તરસ્તેપામવ્યક્તા સક્ષ્મચેતસામ્ ।

ગીતા (અ. ૧૨)

અવ્યક્તને ઠેકાણે ચિત્ત સ્થિર કરવું અથર્થ હોવાથી આ જ્ઞાનમાર્ગ દ્વંડી દેવા જોવો છે એમ માનવું જોખમભરેલું છે.

પરા ભાકતનો માર્ગ (એટલે કેવળ સત્ય અને અદ્વિતીય ઇશ્વરનું અનન્ય બાવથી ચિંતન કરવું) ઉપાસના કાંડમાં પણ ગોણી ભક્તિમાર્ગથી * શ્રેષ્ઠ ગણેલો છે; પરંતુ મમે તે ઉપાયથી પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરી લેવા એટલું જ જો દરેક પંથનું ધ્યેય હોય તો બ્યર્થ વાદવિવાદ અને દઢ કરવામાં આયુધ્યનો દુરુપયોગ કરવામાં શો લાભ ? જોઆ કોઈ પણ ઉપાયથી ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરી લે તેમને અંતર્બાહ્ય ઇશ્વર જ દેખાય છે. સર્વ વિષયોમાં ઇશ્વરનો હાથ, સહુના મનમાં ઇશ્વરનું ચિત્ત,

* અવતારાદિકોની કલ્પના કરીને ઇશ્વરની ભક્તિ કરવી એને 'ગોણી ભક્તિમાર્ગ' એવી સંજ્ઞા આપી છે.

સર્વનાં નેત્રોમાં ધ્વજરની દષ્ટિ, સર્વ કાર્યોમાં ધ્વજરની પ્રેરણા,
 સર્વ પ્રેમમાં ધ્વજરની ભક્તિ, સર્વ સદ્ગુણોમાં ધ્વજરી સદ્ગુણ
 અને સર્વ સ્થળે ધ્વજરનો વાસ હોવાનો તેમને અખંડ અનુભવ
 થાય છે. કેટલાએક શિવોપાસકોએ અદ્વૈત મનનો આશ્રય
 લઇ એવો અનુભવ મેળવ્યો છે. ત્યાં ભતિભેદ અથવા પથ-
 ભેદનો સવાલ નથી હોતો. સર્વ વર્ણને માટે શિવાલયનું દાર
 મુક્ત રહે છે. ભક્તિના આ આનંદાશ્રુથી નેત્રનો, અંકુશરનો
 મેલ ઘોષ નાખવાથી દષ્ટિ નિર્મળ થાય છે અને મનુષ્યનું
 અતિમ ધ્યેય એક જ છે એની પ્રતીતિ થાય છે. ત્યાં સુધી
 આપણે એકબીજાના દોષ જ નોંધ્યા કદાચ ત્યાં સુધી પ્રેમ અને
 એકમનો આપણામાં વાસ થશે નહિ. તરતજાનનો વાદ તો
 જગતના અંત સુધી ચાલુ રહેવાનો જ છે. સામમામા પક્ષે
 હમેશા રહેવાના જ. માટે વિકારવશ થઇને એકબીજાના દોષ
 દાદવામાં શક્તિનો દુરુપયોગ ન કરતા એકબીજાના ગુણ જોવા
 તરફ જ આપણી વૃત્તિ હોવી જોઇએ. કોઇ આર્પસમાજનો
 પક્ષ લે છે તો કોઇ અલોસમાજનો લે છે. કોઇ વૈષ્ણવી
 દીક્ષાની સ્તુતિ કરે છે તો કોઇ ગૈવપંથને અગ્રસ્થાન આપે
 છે. પરંતુ બ્રહ્મવિદાઓતિ પરમ્ એટલે પગમેશ્વરને જાણનારાઓ
 ઉત્તમ ગતિને પામે છે એ મન બધાને જ કમુલ છે. એક જ
 પરમ ધામ તરફ પહોંચવાને બધા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આ
 એકથ સર્વ પંથોને કમુલ થશે તો કોઇ પણ નવા અથવા
 ગુના પયના અવનુભવીઓને બીજા પંથના લોકો તરફ તિગ-
 રકાર બતાવવાનું કારણ નહિ રહે અને દરેકનો પ્રગતિનો
 માર્ગ નિષ્કંટક થશે. ઉપાનયદોએ કહ્યું મુજબ ના મયેત
 બ્હીવાંનું અથવા નિરાશ થવાનું કારણ નથી, મંગલકે સારી

વિદ્યાના પ્રભાવથી ઉપલી ભાવના બધાનાં અંતઃકરણમાં લક્ષ્ય પામવા લાગી છે.

પુરાણમતવાદી અને સુધારણાલિભાની

બાઈઓ! આ શિવસ્વરૂપનું નવી દૃષ્ટિથી અવલોકન કરો અને તેનું બજન કરો, એટલે આધ્યાત્મિક અને આધિર્ભૌતિક ક્ષમતિને માટે મથનારા બન્ને પંથને સદાય કર્વા જેવું થશે. હિન્દુસ્તાન એ શિવનો વિરાટ દેહ, પ્રચંડ હિમાલય એ તેની જટા, અને ધવલગિરિ એ જ તેનો સુંદર મુકુટ છે; અને ઋષિ-મુનીઓએ જેનાં વખાણુ કર્યાં છે એવું પવિત્ર ગંગાતીર્થ તેની જટામાથી વહે છે. વિંધ્યાચલરૂપી નાગ એ તેનો કંદોરો છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફનો પ્રદેશ એ તેના હાથ છે અને પ્રચંડ ગર્જના કરનારો મહાસાગર એ તેનો ડમરૂ છે. શિવના અંશરૂપે આ પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવામાં જ શિવસેવા સમાયેલી છે. આ શિવસ્વરૂપમાં જેઓ તક્ષીન થશે તેઓ કાળે કરીને શિવ-સ્વરૂપ જ બનશે.

મહોક્ષઃ સદ્ગુણં પરશુરજિતં મદમ કમિનઃ ।

કપાલં જેતીયત્તવ વરદ તંત્રોપકરણમ્ ॥૮॥

મહિમ્ન સ્તોત્રમાંના ઉપલા વર્ણન પ્રમાણે એક ધરડો બગદ, ભાંગી ગયેલો ખાટલો, જૂનો પરશુ, રાખનો ઢગલો, આસપાસ સર્પ, લાકમાં ખોપરી એવા જેના વૈભવ છે તે શિવની ઉપાસના અમ્મગણ્ય માનવી કે કેમ એ સવાલ કોનો થાય છે. ઉપર વર્ણવેલી સંપત્તિ આજે પણ આપણા અજ-દાતા ખેડુતોની પાસે આપણને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. જતાવડોને સંપત્તિરૂપ માની તેનું રક્ષણ કરનારા આ ગરીબ ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યા વિના શિવને સંતુષ્ટ

કરવાનો બીજો ક્યો ઉપાય છે ? કારણકે શિવ તો ખેડૂત લોકોએ દેવ તરીકે માનેલા પશુઓનો (જનાવરોનો) પતિ છે. માટે જ આ પશુપતિની ઉપાસનાને અમે મહત્ત્વ આપીએ છીએ. શિવ તમોગુણી છે એવું માનવામાં આવે છે. હલકી કામોમાં તેનો આ તમોગુણ જ પ્રધાન છે એમ શાસ્ત્રકારોનું કહેવું છે. જેના હાથમાં માનવસૃષ્ટિનું જીવન છે એનો આ નીચ મનાયેલો વર્ગ તમોગુણનો આશ્રય કરીને પોતાનું કાર્ય પાર પાડવાને શક્તિમાન થયેલો છે. માત્ર નૈતિક અને બૌદ્ધિક વિકાસથી રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ યદ્ય શક્ય નથી. તે ગુણોના વિકાસ સાથે તમોગુણના તેજ અને શીલના પ્રાબલ્યની પણ જરૂર છે. તેથી જ તમોગુણના આધિપત્ય શિવની આરાધના પણ ઇષ્ટ છે.

રાષ્ટ્રહિત સાધવા માટે લોકોએવાનું કોઈ પણ કામ કરવું એ વિશ્વની શક્તિ અથવા દેવદેવતાઓની પૂજા કર્યા બરાબર છે. હિંદુસ્વરૂપી વિરાટ શિવપ્રતિમાની પૂજા કરવા તેના પર આંધાર રાખનારા સર્વ પ્રાણીઓએ તૈયાર થવું જોઈએ. પૃથ્વીને બાપી રહેલો વિશાળ સાગર, બ્રહ્મપુત્રા અને સિંધુ જેવા નદ, કૃષ્ણા અને ગોદાવરી જેવી નદીઓ અને ન્હાના ન્હાના તળાવ, ખાખોચીયાં એ બધામાંથી વરાળરૂપે વાદળાંઓ ઉત્પન્ન કરી પ્રાણીના વર્ષાવધી જીવમાત્રના જીવનનું કાર્ય કમ્પરી શક્તિથી ચાલુ છે. તેમ રાજા અને રંક ઉચ્ચ અને નીચ સમજા અને દુર્જન એ બધાએ એક દિલથી આર્યજૂમિરૂપી ચંકરને (સુખદાતા દેવતાને) ચરણે પોતાને અર્પણ કરી યથા-શક્તિ સતકાર્ય કરવાને તૈયાર થવું જોઈએ. આ વાત દરેકના અંતઃકરણ ઉપર ઠસાવવાને જો આ શિવરાત્રિ મહોત્સવ

કારણમૂલક થાય તો પ્રભુ બધાનો ઉદ્ધાર થઈ જાય. કોઈ પણ
 કામ યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો તેનું ફળ મંજૂર વિના
 રહેતું જ નથી. ઉપર આપેલી નિષાધની વાત સત્કાર્ય કરવાને
 આપણને પ્રેરણા કરશે. શ્રી શંકરનો વરદ હસ્ત આ દેશ ઉપર
 કાયમ રહે.

ફાગણ મહિનો

દક્ષિણમાં શાગણ મહિનો વર્ષની આખરનો માહનો
 ગણાય છે. આ મહિનો અગ્રેજી માર્ચ મહિનાના અરસામાં
 આવે છે. શ્રીકૃષ્ણ પ્રાત્યર્થ આ મહિનામાં ગાય, ચોખા અને
 વસ્ત્રનું દાન કરવું. શાગણની પૂનમ મન્વાદિ છે. એ તિથિને
 હોલિકા કહે છે. શાગણ વદ પડવાને દિવસે વસંતારંભનો
 ઉત્સવ કરવો. બીજે દિવસે રાત્રીએ દરબાર ભરવો. તે વખતે
 પ્રભાતનોએ તેની ઉપર સિંદુર, ઠંકુ, ચંદન, અબીસ વગેરે
 નાખવાં અને કૃત્ય, ગાયન, વિનોદ વગેરેમાં તે દિવસ ગાળવો.
 આ મહિનામાં મુખ્ય—અને એક જ—તહેવાર હોળાનો છે.

ફાગણનો ઉત્સવ અને હોળી

શામિલાદન રાત્રીની માસગણના પ્રમાણે છેવટના રાગના મહિનામાં ફાગણનો ઉત્સવ કરવો એવું બવિશ્વાસિ પુનર્ગામાં કહેલું છે. સામાન્ય રીતે શુદ્ધ નોમથી પૂનમ સુધી આ તહેવાર નાના મોટા સહ આનંદથી પાડે છે. ધ્યાન પૂર્વક તેને શિખમાં, શામિલાદન અથવા હોળી, દુતાસની મહેલવ, દોલયાત્રા વગેરે નામે છે. ઉત્તરમાં તેને દોલયાત્રા, મેકમ્બ અને મદાગાદમાં શિખમાં અથવા હોળી અને દક્ષિણમાં કામદન કહે છે. આ તહેવાર પાળવાની રીત જ્યાં જોઈએ એટલે જ જાણની હોવા છતાં તેની ઉત્પત્તિ જ્યાં જોઈએ સરખી નથી મનાતી. છતાં તેને વસંતોત્સવ અથવા

વસંતગમનોત્સવ

એ નામ આપવામાં દરેક નથી. ઉત્તર તરફના દેશો આ તહેવાર ફક્ત વિશે દોલાનું માને છે. વિશ્વપુરાણ અને બાગ-

વતમાં કૃષ્ણ નાની ઉમરના હતા ત્યારે તેને ઝેરી દૂધ પાઇને તેનો જીવ લેવાને માટે કસે પૂતના નામની રાક્ષસીને મોકલી; પરંતુ દૂધ પીતાં પીતાં કૃષ્ણે તેનો પ્રાણ ચૂસી લઇને તેને (પૂતનાને) જાતને ઘેર મોકલી એવી કથા છે. એ જ પૂતનાને હોળીની રાત્રે બાળવામાં આવે છે એવું માનવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત આ હોલિકાદહનની કેટલાએક દિવસ આગળથી કૃષ્ણની બાળલીલા રમવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્ર અને મેંકણના લોકો ભવિષ્યપુરાણ ઉપર આધાર રાખીને કહે છે કે અસત્વતા વખતમાં દૌંડા નામની એક મ્હંકર રાક્ષસી ન્હાનાં છોકરાંઓને હેરાન કરવા લાગી ત્યારે બીભત્સ ગાળો અને શાપ આપીને અને ઠેકાણે ઠેકાણે અચંદ્ર અગ્નિ સળગાવીને તેને બ્હીવડાવી ગામની બહાર હાંકી દાકવા માટે આ યુક્તિ કરવામાં આવી. દક્ષિણના લોકો આ તહેવાર કેવળ કામદેવની ખાતર પાળે છે. યોગેશ્વર સિવ તપ કરવામાં તક્ષીન હતા ત્યારે મદનની મારફત દેવોએ તેનું ધ્યાન પાર્વતી તરફ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેથી શંકરે ક્રોધિત થઇ પોતાની ત્રીજી આંખ ઉઘાડી મદનને બાળીને બરમ કર્યો એવી પણ એક કથા મળે છે.

પ્રાન્ત પરત્વે રૂઢિનો ભેદ

શાસ્ત્રમાં હોલિકાદહન વગેરે કેવી રીતે રવું તેના સહજ ઉપાયો બતાવેલા છે. પણ આત્મસ્વાતંત્ર્યના આ યુગમાં તેમને કોઇ ગણકારતું નથી. જંગાળમાં ફાગણ શુદ્ધ ચૌદશથી દોલ-યાત્રા ઉત્સવનો પ્રારંભ થાય છે. તે દિવસે ઘરનો માલેક અપવાસ કરે છે અને સવારે કૃષ્ણની અને સાંજે અગ્નિની પૂજા કરે છે. પૂજા પૂરી થયા પછી કૃષ્ણની મૂર્તિ, ઉપર રક્ત (કંક)

નાખવામા આવે છે. ભેગા થયેલા લોકોના ઉપર પણ તે
 નાખવાનો રિવાજ છે. પછી ઘરની બહાર ધાસનું એક
 પુતળું બાળવામા આવે છે તે પુતળાને જ હોળી કહે છે.
 નીચલા વર્ણના લોકો હોલિકાદહનના તહેવારને ખૂબ મહત્વનો
 માને છે. શુદ્ધ તેરસથી પૂનમ સુધી મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમા
 હોળાને દિવસે જે રીતરિવાજ પળાય છે તે જ રીતરિવાજ
 બંગાળમા પણ પાળવામા આવે છે. હિન્દી લશ્કરના લોકો
 પણ આ દિવસમાં પોતાના અધિકારીઓના ઉપર ગુલાલ
 નાખે છે અને તેઓ પણ તેમને રમવાની છૂટ આપે છે.
 પૂનમને દિવસે કૃષ્ણની મૂર્તિને હીંગ્લો ઉપર અથવા પારણામા
 ખેસાડી સવારથી તે સાજ સુધી તેને હિડાળા ખવડાવવામા
 આવે છે. આ ક્રિયા ત્યાં પછી પણ કેટલાએક દિવસ સુધી
 આવે છે. આ મૂર્તિનું દર્શન કરવા માટે ઘણા લોકો એક-
 બીજાને ત્યાં જાય છે. ગામડાઓમા આ ઓગળવો સાર્વજનિક
 રીતે ઉજવાય છે.

ઓરિસા પ્રાન્તમા બંગાળાની માફક જ દોસોતસવ થાય
 છે. માત્ર હોલિકાદહનવિધિ યતો નથી. ત્યાં ચૈતન્યસંપ્રદાયી
 લોકોનો જથ્થો મોટો છે. આ પંથના ગુમાસ્તો અને બ્રાહ્મણો
 કૃષ્ણમૂર્તિને પાવખીમા ખેસાડી ઘેર ઘેર લઈ જાય છે. બધાને
 અત્તર અને ગુલાલ આપ્યા પછી વસ્ત્રો અને દક્ષિણા આપી
 ઘરનો માલિક તેમનો સત્કાર કરે છે. ગોવાળીયાઓને આ
 ઉત્સવ વધારે પ્રિય છે. તે દિવસે તેઓ નવાં કપડા પહેરે છે
 અને પોતાના ઢોરો માટે જરૂરી ચીજો પણ લાવે છે. એ
 ગોવાળીયાએ એક જથ્થાને કૃષ્ણનો વેપ આપીને તેના ઉપરી-
 પણા નીચે મેળા ભરે છે અને કેટલાએક દિવસ સુધી ટીપ્પ-
 રીના નાચ-વગેરેથી લોકોને કૃષ્ણલીલાનું અરણ્ય કરાવે છે.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં કાગણ શુદ્ધ પાંચમથી બધા લોકો લાલ અને પીળા રંગનાં કપડાં પહેરી ગુલાલ ઉડાડે છે અને ગાયન ગાય છે, અને એ પ્રમાણે પૂનમ સુધીના દિવસો ખૂબ આનંદમાં વીતાડે છે. ત્યાં સુધીમાં ગામના લોકો ગામને બહાર ઠેકાણે અનેક ઉપાયે લાકડાં છાણાં વગેરેનો ઢગલો ભેગો કરી રાખે છે અને પૂનમને દિવસે તેને સળગાવી તેની રાખ કરવામાં આવે છે. તે વખતે ગામના લોકો રમતગમત અને વાતો કરવામાં વ્યસ્ત ગાળે છે. અગ્નિનારાયણને લાકડાં વગેરે અર્પણ કર્યા પછી દરેક જણ ગોતપોતાને ઘેર જાય છે. બીજે દિવસે બધી રાખ પાણીમાં નાખવામાં આવે છે. કેટલાં એક આસ્તિક લોક-મુખ્યત્વે શૈવ-હોળાની બસ્મને પાપનાશક માનીને શરીરે ચોળે છે. મુનંદ ઇલાકામાં જુદે જુદે સ્થાને આ તહેવાર પાળવાની જુદી જુદી રીતો છે. તહેવારના દિવસ પણ બધે ઠેકાણે એકસરખા હોતા નથી. કેટલેક ઠેકાણે શુદ્ધ નોમથી પૂનમ સુધી તો કેટલેક ઠેકાણે પૂનમથી અમાસ સુધી પોતાના ગઝ પ્રમાણે લોકો ઉત્સવના દિવસ નક્કી કરે છે. તોપણ આ તહેવારનું પ્રધાન અંગ હોલિકાદહન બધે ઠેકાણે પૂનમને દિવસે કરવામાં આવે છે. ગામોગામ હોળા-દર વરસે ઠરાવેલી જગ્યાએ સળગાવવામાં આવે છે. તે વખતે દરેક ઘરનો ઝોઝામાં એછો એક માણસ ત્યાં લાજર હોય છે. હોળાની વચમાં આળો, માક, સોપારી, એરડી અથવા કેળ એમાંનું એકાદું ઝાડ પૂરવાની રીત ઘણે ઠેકાણે છે. તે 'શિવાય' શહેરના સરીયામ ચોક અને બીજા શેરીઓના રસ્તાઓ ઉપર હોળા સળગાવવામાં આવે છે. હોળા આખી રાત બળતી રાખવા માટે છાકરાઓ રાત્રે પહેરા બરે છે. હોળા પ્રજ્વલિત

હોય તે વખતે તે છોકરાઓની નજર ચુકવી કોઈ પણ માણસ, સાફ કપડાં અને જોડા સાથે ત્યાંથી પસાર થઈ શકે જ નહિ. તે દિવસે બ્રાહ્મણ લોકો પોતાની મંડળીમાં કાશી અને બાંગ પીતા અને ગંજીફા-પત્તા રમતા રમતા ઉજાગરો કરે છે. બીજા વર્ગના લોકો તો બાગ, ગાજે, ચંડુલ, અરીણુ, દારૂ વગેરે કેદી ચીજોને ઉદાર આશ્રય આપવાને માટે તે જ દિવસ છે એમ માનીને ખેબાન થાય ત્યાં સુધી તેનું સેવન કરે છે.

ગુજરાતમાં પણ બધા વર્ણના લોક હોળીનો તહેવાર પાળે છે. પૂનમને દિવસે હોળી સજાવા છે અને વદ પડવાને “ધુજેરી” કહે છે જૂના વખતમાં તે દિવસે ગામડાંઓમાં લોકો બે પક્ષ પાડીને, પથરા, ઘંટ, લાકડીઓ વગેરેથી મારા-મારી કરતા હલકી જતના કોળી, ઠાકરડા વગેરે લોકો દારૂ પીને મસ્ત બનતા અને તે મારામારીમાં એકાદ બે ખુન પણ થતાં. હવે એ રિવાજ બંધ પડતો જાય છે. વિદ્યાપ્રચાર અને નૈતિક શિક્ષણનું એ પરિણામ છે. વડોદરા સહૃદયમાં એ તહેવાર ખૂબ ઠાકથી પાળવામાં આવે છે. શ્રીમંત સરકાર સમાજ-શવ મહારાજ ગાયકવાડે એમનો અત્યંત બાગ બંધ કરેલો છે. પરંતુ તેથી ગાયન વગેરે કળાઓને જે ઉત્તેજન મળતું હતું તેમાં કંઈપણ આવવા દીધી નથી. વદ પડવાને દિવસે દોલોત્સવ થાય છે. મંદિરમાં દેવની મૂર્તિને હિડોળા ઉપર બેસાડે છે અને તેને આસોપાલવ વગેરેથી સુગંધિત કરે છે તથા દેવ ઉપર ગુલાલ નાખે છે. તે દિવસે દરબાર ભરવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં રંમપંચમીનો તહેવાર સ્વતંત્ર રીતે પાળવામાં નથી આવતો. તેનો સમાવેશ હોળીના તહેવારમાં જ કરવામાં આવેલો છે એવું જણાય છે. મુંબઈ અને તેની આસપાસના-

બાગમાં હોળી પહેલાં પાંચ દિવસ અગાઉ દરેક સર્પાસ્ત
 પછી ઘરની સામે નાની હોળી સજગાવવાનો રિવાજ છે.
 પૂનમને ખીજે દિવસે સવારના પહોરમાં એ જ અગ્નિ કુપર
 ગરમ કરેલા પાણીથી સ્નાન કર્યા પછી હોળીની પૂજા કરે છે
 અને વદ પડવાને તહેવાર માનીને લોકો તે દિવસે મિષ્ટાન્ન
 ભોજન કર્યા પછી દેવનાં દર્શને જાય છે. મદ્રાસ હલાકામાં
 શાગણનો ઉત્સવ મોટા પાયે પર ચલે નથી. ત્યાં શિવાલયની
 સામે હોળી સજગાવવાનો રિવાજ છે.

હોળી પછી હાગણના ઉત્સવના બીજા અંગની શરૂઆત
 થાય છે. ગોવામાં અને દક્ષિણ કેન્દ્રલમાં ત્રાંસાં, શરણાઈ, દોલ
 વગેરે વાજીત્રો સાથે નાચમાં કુશળ એવી વારાંગનાઓને લઇને
 ગામવાળાઓ આસપાસનાં ગામડાઓમાં ઘેર ઘેર જાય છે.
 ત્યાં નાચ વગેરે રમતો થયા બાદ ઘરનો ધણી યાજમાં
 થોડું રૂપાનાઈ લઈ આવી તે લોકોને આપે છે. ગોવામાં અને
 કર્ણાટકમાં હલકા વર્ણના લોકો બીંડાના પૂલોની માળાઓ
 માપાથી તે પગ સુધી પહેરી લઈ દીપરીની રમત રમતાં
 ઘરોઘર જાય છે. ત્યાં હોળીના દિવસમાં 'ધુમટી ધુમટ' નામનું
 વિચિત્ર વાજીત્ર આશરે પચાસેક લોકો ભેગા મળીને વગાડે
 છે. ધુમટ સાથે વગાડવામાં આવનારાં ઝાંઝ, શરણાઈ, તબલા,
 સારંગી વગેરેનો અવાજ, તાલથી નાચનારી વારાંગનાઓના
 પગ માંહેની ધુધરીઓનો છમ છમ અવાજ અને એ બધા
 કરતાં ચડીયાતો એ વારાંગનાઓનો 'મધુર કંઠ', એ બધાથી
 જ્યારે વાતાવરણ ગાજી ઉઠે છે ત્યારે આસપાસના બધા લોકો
 એક ક્ષણ સુધી જગતનાં દુઃખો ભૂલી ગયા હોય એવો ભાસ
 થાય છે. જતજતના વેપ લઈ લોકોનું મનોરંજન કરનારાં,

ભક્તિરસનાં ગાયન ગાનારા અને એકાદ ઊકરાને ગધાનો
 વેપ આપીને તેની પાસેથી કૃષ્ણલીલાના ગાયન ગવડાવનારા
 મેળા જ્યારે ચાલતા હોય ત્યારે પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન પેલા નાના
 ખાળકો તરફ છે એમ જોતા આ ઉત્સવમા સામેલ થનારા
 ભાવિ નાગરિકોના ભાવિ કાર્યક્રમ વિશે મનમા જાતજાતની
 કલ્પનાઓ ઉભી થાય છે. કેટલાએક ચહેરો અને ગામડાઓમા
 હલકા વર્ણુની સ્ત્રીઓ અને ઊકરીઓ પોતપોતાની ટોળાઓ
 ખનાવી ઘેર ઘેર જાય છે અને ગુજરાતી સ્ત્રીઓની જેમ ગરબા
 ગાતી ગાતી ગોળ ફરે છે ઉત્સવમા સામેલ થનારા આ બધા
 લોકોનો હેતુ કેવળ પૈસા મેળવવા એ હોય છે. તેઓ ભૂલે-
 ચુકે પણ સત્કાર્ય કરતા નથી. કચ્છાટકમાં યકત કચુખી, ધાટી
 વગેરે લોકો જેઓ હોળીનો તહેવાર મોટા ઉત્સાહથી ઉજવે
 છે તેઓ દારૂ નથી પીતા કે ભૂંડાં ગાયન નથી ગાતા. તેઓ
 મેળવેલા પૈસાનો ઉપયોગ દેવકાર્ય માટે કરે છે એ આનંદની
 વાત છે.

ઐતિહાસિક માહિતી

હિન્દુ રાજાઓ વસંતપંચમીથી વસંતઋતુ પૂરી થતા
 સુધીના ધણાખરા દિવસ તહેવાર તરીકે ગણતા હતા, તેના
 કેટલાએક ઐતિહાસિક દાખલા મળી આવે છે કર્નલ ટાંડે
 રજપૂતોની રીતમાતોનું વર્ણન જે સરસ રીતે કરેલું છે તે
 ઉપરથી દેખાય છે કે વસંતપંચમીથી ચાળીમ દિવસ એટલે
 ફાગણની પૂનમ સુધી રજપૂત લોકો ઉદેપુરમાં ફાવે તેવું વર્તન
 કરતા. શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ વર્ગના લોકો ખીમત્સ ગાયન ગાતાં
 લાટકતા કરતા. શાગ, અશીચુ અને કેરી પદાર્થોવાળા ત્રિઠાઇ
 ખાઇ અને દારૂ પીને મસ્ત બની હલકી જાતના લોકો ઉદેપુરમાં

(મુખ્યત્વે દરીને ઝાગળ માસની ચરૂઆતથી) રસ્તાપર બટ-
 કતા. તે વખતે તેઓ એકબીજા ઉપર ગુલાલ અને લાલ
 ગંગુ પાળી છાંટતા. તેને લીધે કેટલાએક દિવસ મુઠ્ઠી લોટીનાં
 મોઢા અને દૃષ્ટાં લાલ લાલ દેખાતાં. હેવટને દિવસે હોળીનો.
 વચ્ચેનો થોડો ઉપર કાઢવામાં આવતો. તે વખતે ગુલાલના
 દડા બનાવી એક બીજાને મારવામાં આવતા. તે દિવસે
 મેવાડનો રાજો પણ પોતાના સરદારો સાથે એક બધા તણુમાં
 આજરે એકાદ કલાક મુઠ્ઠી હોળીના ફાગ માંબળવા બેસતો.
 પછી તે સરદારોને જામખુ આપવામાં આવતું. ભોજન થયા
 બાદ તેમને નારીયેળ અને એક લાકડાની તલવાર બક્ષિશ
 આપવામાં આવતી. વસંતોત્સવની ચરૂઆત થયા બાદ ખરી
 તલવારથી મનુષ્યનો સિરઁછેદ કરવો યોગ્ય નથી એવું માનીને
 આ આનંદમય વખતમાં મુદ્દનો વિચાર મનમાંથી કાઢી નાંખી
 બધાએ એકબીજા સાથે સુલેહસંપથી રહેવું એ યોગ્ય છે
 એવું બતાવવાના હેતુથી નકલી તલવાર આપવાનો આ
 સમારંભ થતો દરો. તે પછી હોળી કર્યા બાદ એકબીજા ઉપર
 અખીસ અને ગુલાલ હડાડવામાં આવતો અને બીજો દિવસે
 એક પ્રદર પીત્યા પછી લોકો પોતપોતાને ઘેર જઈ સ્વચ્છ
 થતા અને નવાં દૃષ્ટાં પહેરી તેઓ પોતાના સરદારો અને
 રાજપુત્રોને શક્તિ અનુસાર નજરાણું અર્પણ કરતા.

કર્નલ ટાડના ઉપલા વર્ણન ઉપરથી
 તહેવાર સાર્વજનિક રીતે પાળવામાં આ-
 વળુ તેની સાથે સમભાવ રાખતા.
 રાજાઓના દરબારમાં રહેનારા શ્રિષ્ઠ
 વખતે મદારાજ સાથે જોગ્ય જોવા

મહારાજા દૌલતરાવ સિંદેના દરબારમાં થયેલા હોળીના
 ઓગળવનું વર્ણન મેજર બાઉટને પોતાના એક પત્રમાં સરસ
 રીતે કરેલું છે. બંગાળાનો નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલા હોળીને
 વખતે ખોટા મંદિરા મોકલતો અને તે મંદિરા પર વિશ્વાસ
 રાખનારા સરદારોને તે મૂર્ખ કહી તેમની મસ્કરી કરતો એવું
 કર્નલ પીયર્સ લખી ગયા છે. આ રિવાજ અંગ્રેજી 'એપ્રિલ
 ફૂલ' (April fool) ના રિવાજ જેવો જ રમુજી છે. ચહાજી
 બોસલે પાંચ વરસનો હતો ત્યારે રંગપંચમીના દરબારમાં
 લખોજી ગધવની નાની ઉમરની દીકરી જીગ્મદએ તેના ઉપર
 ગુલાબ છાંટ્યો. તેથી તેમનું પતિપત્નીનું સગપણ ઠરાવીને
 આખરે તેમનાં લગ્ન થયાં, અને તેમને પેટ નરકેસરી શિવાજી
 જન્મ્યા એવી કથા બાદ, ચારણ વગેરે લોકો પ્રેમથી ગાય છે.
 એ ઉપરથી એટલું જ જણાય છે કે મરાઠાઓના રાજ્યમાં
 આ તહેવાર ઠાકથી પાળવામાં આવતો.

ફાદગુનોત્સવનાં અનિષ્ટ પરિણામ

વસંતાગમન તરીકે પાળવામાં આવતા આ તહેવારમાં
 જે ખરાબ રિવાજ દાખવ થયા છે તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન
 કરવું યોગ્ય નથી, તોપણ એ વિષે મૂળા રહેવું એ પણ યોગ્ય
 નથી માટે તેનું થોડું વિવેચન કરીએ છીએ. હિમાલયથી કન્યા-
 કુમારી સુધી આ તહેવાર ગુદા ગુદા નામે પાળવામાં
 આવે છે અને તેમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં અનીતિ અને
 બીજાત્સપણું જેવામાં આવે છે. ચોરી, ગાળાગાળી, શંખ-
 ધ્વનિ, લોકોના સામાનનો નાશ, અશ્લીલ સ્ત્રીપુરુષોને સાથે
 લઇને ફરવું, દારૂ પીને મસ્ત બનવું, સ્ત્રીઓને અશ્લીલ
 શબ્દોથી બોલાવવી, એકબીજાના કપડાં ઉપર શૂંડા શબ્દો

(મુખ્યત્વે કરીને શામળ માસની શરૂઆતથી) રસ્તાપર બટ-
કતા. તે વખતે તેઓ એકબીજા ઉપર ગુલાલ અને લાલ
ચંગનું પાણી છાંટતા. તેને લીધે કેટલાએક દિવસ મુઠી લોકોનાં
મોઢા અને કપડાં લાલ લાલ દેખાતાં. હેવટને દિવસે હોળીનો
વરંધાડો થોડા ઉપર કાઢવામાં આવતો. તે વખતે ગુલાલના
દડા બનાવી એક બીજાને મારવામાં આવતા. તે દિવસે
મેવાડનો રાણો પણ પોતાના સરદારો સાથે એક બધ તથુમાં
આશરે એકાદ કલાક મુઠી હોળીના ફાગ સાંભળવા બેસતો.
પછી તે સરદારોને જમણુ આપવામાં આવતું. બોજન થયા
બાદ તેમને નારીયેજા અને એક લાકડાની તલવાર ખદિશ
આપવામાં આવતી. વસંતોત્સવની શરૂઆત થયા બાદ ખરી
તલવારથી મનુષ્યનો શિરચ્છેદ કરવો થોડા નથી એવું માનીને
આ આનંદમય વખતમાં મુઠનો વિચાર મનમાંથી કાઢી નાંખી
બધાએ એકબીજા સાથે મુલેદસપથી રહેવું એ થોડા છે
એવું બતાવવાના હેતુથી નકલી તલવાર આપવાનો આ
સમારંભ થતો હશે. તે પછી હોળી કર્યા બાદ એકબીજા ઉપર
અખીલ અને ગુલાલ ઉડાડવામાં આવતો અને બીજો દિવસે
એક પ્રદર વીત્યા પછી લોકો પોતપોતાને ઘેર જઈ સ્વચ્છ
થતા અને નવાં કપડાં પહેરી તેઓ પોતાના સરદારો અને
રાજપુત્રોને શક્તિ અનુસાર નજરાણું અર્પણ કરતા.

ઈર્નલ ટોડના ઉપલા વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે આ
તહેવાર સાર્વજનિક રીતે પાળવામાં આવતો અને રાજાઓ
પણ તેની સાથે સમભાવ રાખતા એવું દેખાય છે. હિન્દુ
રાજાઓના દરબારમાં રહેનારા ખ્રિષ્ટિય રેસિડેન્ટ પણ હોળીને
વખતે મદારાજ સાથે ઝોઝવ જોવાને માટે જતા હતા.

મહારાજા દૌલતરાવ સિદેના દરબારમાં થયેલા હોળીના એકઠાવનું વર્ણન મેજર બાઉટને પાતાના એક પત્રમાં સરસ રીતે કરેલું છે. બંગાળાનો નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલા હોળીને વખતે ખોટા મંદેશા મોકલતો અને તે મંદેશા પર વિશ્વાસ રાખનારા સરદારોને તે મૂર્ખ કહી તેમની મસ્કરી કરતો એવું કર્નલ પીયર્સ લખી ગયા છે. આ રિવાજ અંગ્રેજી 'એપ્રિલ ફૂલ' (April fool) ના રિવાજ જેવો જ રમુજી છે. ચહાજી બોસલે પાંચ વરસનો હતો ત્યારે રંગપંચમીના દરબારમાં લખોજી જાધવની નાની ઉમરની દીકરી જીજ્ઞાસુએ તેના ઉપર શુભાચ્છાઓ કર્યાં. તેથી તેમનું પતિપત્નીનું સગપણ ઠરાવીને આખરે તેમના લગ્ન થયાં, અને તેમને પેટે નરકેસરી શિવાજી જન્મ્યા એવી કથા બાઠ, ચારણ વગેરે લોકો પ્રેમથી ગાય છે. એ ઉપરથી એટલું જ જણાય છે કે મરાઠાઓના રાજ્યમાં આ તહેવાર ઠાકથી પાળવામાં આવતો.

ફાદગુનોત્સવનાં અનિષ્ટ પરિણામ

વસંતાગમન તરીકે પાળવામાં આવતા આ તહેવારમાં જે ખરાબ રિવાજ દાખવ થયા છે તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવું યોગ્ય નથી, તોપણ એ વિષે મૂળ રહેલું એ પણ યોગ્ય નથી માટે તેનું યોગ્ય વિવેચન કરીએ છીએ. હિમાલયથી કન્યા-કુમારી સુધી આ તહેવાર જુદા જુદા નામે પાળવામાં આવે છે અને તેમાં વધતાં જોડા પ્રમાણમાં અનીતિ અને બીજાત્સપણું જેવામાં આવે છે ચોરી, ગાળાગાળી, શંખ-ધ્વનિ, લોકોના સામાનનો નાશ, અસ્લીલ સ્ત્રીપુરુષોને સાથે લઈને ફરવું, દારૂ પીને મસ્ત બનવું, સ્ત્રીઓને અસ્લીલ શબ્દોથી બોલાવવી, એકબીજાના કપડા ઉપર જુડા શબ્દો

(મુખ્યત્વે દરીને ડાગણ માસની શરૂઆતથી) રસ્તાપર બટ-
કતા. તે વખતે તેઓ એકબીજા ઉપર ગુલાલ અને લાલ
ગંગુ પાણી છંટકા. તેને લીધે કેટલાએક દિવસ સુધી લોકોનાં
મોઢા અને કપડાં લાલ લાલ દેખાતાં. છેવટને દિવસે હોળીનો.
વરંદાડો થોડા ઉપર કાઢવામાં આવતો. તે વખતે ગુલાલના
દડા બનાવી એક બીજાને મારવામાં આવતા. તે દિવસે
મેવાડનો રાજો પણ પોતાના સરદારો સાથે એક બધા તણુમાં
આગરે એકાદ કલાક સુધી હોળીના ફાગ સાંભળવા બેસતો.
પછી તે સરદારોને જમણુ આપવામાં આવતું. બોજન થયા
બાદ તેમને નારીયેળ અને એક લાકડાની તલવાર બકિરા
આપવામાં આવતી. વસંતોત્સવની શરૂઆત થયા બાદ ખરી
તલવારથી મતુખનો ચિરંછેદ કરવો થોડા નથી એવું માનીને
આ આનંદમય વખતમાં મુદ્દનો વિચાર મનમાંથી કાઢી નાંખી
બધાએ એકબીજા સાથે મુલેહસપથી રહેવું એ થોડા છે
એવું બતાવવાના હેતુથી નકલી તલવાર આપવાનો આ
સમારંભ થતો હશે. તે પછી હોળી દર્યા બાદ એકબીજા ઉપર
અખીલ અને ગુલાલ હડાડવામાં આવતો અને બીજો દિવસે
એક પ્રદર વીત્યા પછી લોકો પોતપોતાને ઘેર જઈ સ્વચ્છ
થતા અને નવાં કપડાં પહેરી તેઓ પોતાના સરદારો અને
રાજપુત્રોને શક્તિ અનુસાર નજરાણું અર્પણ કરતા.

કર્નલ ટાડના ઉપલા વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે આ
તહેવાર સાર્વજનિક રીતે પાળવામાં આવતો અને રાજાઓ
પણ તેની સાથે સમભાવ રાખતા. એવું દેખાય છે. હિન્દુ
રાજાઓના દરબારમાં રહેનારા બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ પણ હોળીને
વખતે મહારાજા સાથે આનંદ જોવાને માટે જતા હતા.

મહારાજા દૌલતરાવ શિદેના દરબારમાં થયેલા હોળીના
 ઓગળાનું વર્ણન મેજર બાઉટને પાતાના એક પત્રમાં સરસ
 રીતે કરેલું છે બંગાળાનો નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલા હોળીને
 વખતે ખોટા મદેશા મોકલતો અને તે મદેશા પર વિશ્વાસ
 ગમનારા સંદારોને તે મૂર્ખ કહી તેમની મસ્કરી કરતો એવું
 કર્નલ પીયર્સ લખી ગયા છે. આ રિવાજ અંગ્રેજી 'એપ્રિલ
 ફૂન' (April fool) ના રિવાજ જેવો જ રમુજી છે. શહાજી
 ભોસલે પાંચ વરસનો હતો ત્યારે ગંગપચ્મીના દરબારમાં
 લખોજી ત્રધવની નાની ઉમરની દીકરી જીજ્ઞાસુએ તેના ઉપર
 શુધાન ઝાટચો તેથી તેમનું પતિપત્નીનું સગપણ કરાવીને
 આખરે તેમના લગ્ન થયા, અને તેમને પેટે નરકેસરી શિવાજી
 જન્મ્યા એવી કથા બાટ, ચાગુ વગેરે લોકો પ્રેમથી ગાય છે
 એ ઉપરથી એટલું જ જણાય છે કે મગડાઓના રાજ્યમાં
 આ તહેવાર ફાટથી પાળવામાં આવતો.

ફાલગુનોત્સવનાં અનિષ્ટ પરિણામ

વસંતાગમન તરીકે પાળવામાં આવતા આ તહેવારમાં
 જે ખગમ રિવજ દાખલ થયા છે તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન
 કરવું યોગ્ય નથી, તેપણ એ નિમે મૂગા રહેવું એ પણ યોગ્ય
 નથી માટે તેનું થોડું વિવેચન કરીએ છીએ હિમાલયથી કન્યા-
 કુમારી સુધી આ તહેવાર જુદા જુદા નામે પાળવામાં
 આવે છે અને તેમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં અનીતિ અને
 બીભત્સપણું જોવામાં આવે છે ચોરી, ગાળાગાળી, શખ-
 દાનિ, લોકોના સામાનનો નાશ, અશ્વીન સ્ત્રીપુરુષોને સાથે
 લઈને ફરવું, દારૂ પીને મસ્ત બનવું, સ્ત્રીઓને અશ્વીન
 શબ્દોથી બોલાવવી, એકબીજાના કપડા ઉપર મૂડા શબ્દો

લખવા વગેરે જે પાશવ કૃત્યો કરવામાં આવે છે તે બીજે
 કોઈ પણ પ્રસંગે કરવામાં આવતા નથી. પરંતુ આ તહેવારનું
 એ એક મુખ્ય અંગ થઈ પડવાથી નવા વિચારોના સમય
 અને સદાચારી લોકોને આ શાશ્વતોત્સવથી ચીડ થઈ છે.
 બીજા ધર્મના લોકો આથી આપણી મસ્કરી કરે છે. અનાર્થ
 અને અવેદિક રિવાજો હાલમાં જોવામાં આવે છે તેનું કારણ
 એવું જણાય છે કે અનેક અનાર્થોના આર્થો સાથે સંસર્ગ
 થવાથી મૂળના રિવાજોમાં સડો પેડા. હોળીને બીજે દિવસે
 અન્ત્યજને અથવા જાદુ નહાવું એવું રાત્રિવચન છે. આ
 કુપરથી પણ એવું દેખાય છે કે આ તહેવાર આર્થો અને
 અનાર્થો સાથે મળીને કુજવે એવો ઉત્પાદકનો હેતુ હોવો
 જોઈએ. આ તહેવારની ઉત્પત્તિ સાથે ટોંટા રાક્ષસીની કથા
 પુરાણકારોએ જોડી દીધી છે. પરંતુ હાલમાં તો આ રાક્ષસી
 કથાંય જણાતી નથી; તેથી તેનો વધ કરવાની આ ધમાલ,
 તેની ગેરહાજરીમાં માત્ર નીનિતો વધ કરવાને જ કારણભૂત
 થાય છે. એટલા માટે આ તહેવારનું સ્વરૂપ શુદ્ધ અને
 નિર્મળ કરવામાં ધર્મ કોઈ રીતે આડે આવે એમ
 અમને લાગતું નથી. આ તહેવાર અત્યંત પ્રાચીન છે, એટલું
 જ નહિ પણ પૃથ્વી કુપરના બધા દેશોમાં આ તહેવાર
 હોતો અને આજે પણ છે. મનુષ્ય પ્રાણી સ્વભાવતઃ ઉત્સવ-
 પ્રિય છે અને તેથી ઋતુપરતે તે તે ઋતુને શોભે એવા
 તહેવારો પ્રચારમાં લાવવાની ઇચ્છા તેને સહેજે ઉત્પન્ન થાય
 છે. પૃથ્વી કુપરના ચાલુ તહેવારો અને કેવળ ધાર્મિક તહેવારો
 આ ઇચ્છાના મુચક છે. ચોમાસા પછી ફાલગુણ દિવસમાં
 માણસની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ નથી હોતી. પાનામઝ ઋતુનું વિપરીત

પરિણામ આખી સૃષ્ટિ ઉપન થાય છે અને વનની બન્ય
 શોભાનો નાશ થાય છે વનતાગમનને વીન મિથિના પ્રાણી
 માત્ર અને વનસ્પતિમા નવુ તેજ, નવો પ્રાણ નિસર્ગદત્ત
 એતના જ્ઞેવામાં આવે છે. આ તહવાર એ મહામળ મિથિતિના
 સૂચક છે એ મિથિ કુશાને દો રાક્ષસીનું વર્ણન કરનાર
 ભરિધ્યપુગણનું નીચલુ એમ જ વાચ્ય બસ છે

અથ પચદશા ગુપ્તા કાલ્પનસ્ય નરાધિપ ।

સોનમ્ભાલ વિનિષ્કાત પ્રાતઃપ્રાશ્ના મધેષ્યતિ ॥ ૧૩૨-૨૫

અર્થાત્ “હે રાજા, આજે કાગણ શુદ્ધ પુનમ છે તમે હી ॥
 દિનમ ગુપ્ત થયા તે ગ્રીષ્મ ઋતુ બેસશે ” આ બપ થી હોમી
 એમ ન હોના ત્રામદાયક દિવસ પગ થયા રિના એક
 આનદપ્રસાદ સાર્વજનિક દિવસ એક સિદ્ધ થાય કે પછી
 જુના જુના સંપ્રદાયના પુણ્યમળએ આ તારનાના સમન્ધ
 પોતાના પ્રથમ વે માયે લગાડીને તમે તે વિનિરિય
 તો કાઢએ તે દૃષ્ટિરિય છે એકુ રતિપાદન દ્યુ
 પાશ્વત્ય દેરોમા પણ એ જ ધરના બની યોગમા જૂના
 રખતમા અને રેતાઓની ધૂન ચાનતી ક્ષિત્તી ધર્મને લીધ
 અને રેતરની રે નાત પામી એ જો કે ખર છે, તાપણ ન
 જનાઓના જે અને તહેમો સત હતા નમો ત્રિસ્તી
 સાધુઓ (પાશ્વત) માટે જોડનામા આવ્યા એ ના મેકમન
 લોકો જૂના વખતમા વનનુઆરીની તમી તાગીમે વર્ષા ન
 ગણીને ત્રિસ લાખો ચયાના આનદમા હોમી મળગારતા
 દાન પણ ક્રિષ્ટમ (નાના)ને વખતે આવી ગીત દોમી
 સળગારનામા આવે છે આનદો તમે દર્શાવા માટે દોમી

(bon-fire) સળગાવવાનો રિવાજ જગતના મુધરેલા લોકોમાં પણ છે. ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન રોમન લોકો દરેક વર્ષે ફેબ્રુઆરી મહિનાના અરસામાં હોળીના જેવો જ તહેવાર પાળતા હતા. મુસલમાન ધર્મના લોકો મોહરમને વરસની શરૂઆતનો દિવસ માને છે અને શીયા પંથના લોકો અલી અને તેના પુત્ર હસન તથા હુસેનની ખાતર તાજૂત વગેરે બનાવીને એ તહેવાર પાળે છે. તે તહેવારમાં પણ હોળીનો વિધિ છે. એ સર્વ જુદા જુદા લોકોમાં વસંત માટે થતા ફેસવ (નાતાલ, ઇસ્ટર, મોહરમ, દુતાશની) ના પ્રકાર લગભગ સરખા જ છે. મનને રીઝવવા માટે જુદા જુદા વેશ લેવા, મિથ્યા બોજન કરવું, વૃત્ત તથા ગાન કરવાં વગેરે જેમ સર્વસામાન્ય છે તેમ મધપાન, અસહ્ય વર્તન વગેરે પણ સર્વસામાન્ય છે. આ ઉપરથી એવું દેખાય છે કે તહેવારો મનુષ્યના અંતઃકરણમાં એકથી સાંસ્થિક વૃત્તિ જ નહિ, પરંતુ રાગસ અને તામસ વૃત્તિ પણ જન્યુત કરે છે. માટે મનમાં એ તહેવાર કૃત્તવ્ય કરનારાઓના હેતુ એક કોરે રહીને કાળે દરીને તેમાં વધના ઓછા પ્રમાણમાં સડો દાખલ થતો ગયો. તેથી કોઈને પણ એકગીચની મશ્કરી કરવાનું કારણ નથી. આજની સ્થિતિ જોડે આવી છે તોપણ દરેક તહેવારને શુદ્ધ સ્વરૂપ આપવું એ દરેક ધર્મના પંથવાળાએ પોતાની શરમ માનવી જોઈએ.

વિચારના લાયક બાબતો

શ્રીકૃષ્ણે ગીતાની મારફત સર્વસામાન્ય અને ત્રિકાલાબાધિત નીતિનો બડોગ આપ્યા જગત આગળ ધર્મો અને

ધર્મનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો એવી તેમની કીર્તિ છે. તે જ ભગવંતના નામ સાથે સંકળાયેલા ડોલો-સવમાં કેટલાયે ખરામ અને અસહ્ય રીતરિવાજો જોવામા આવે તેના કરતા વધારે નામોશીબરેલું બીજું શું હોય? યોગિરામ સિવે ત્રીજી આખ ક્ષત્રી અગ્નિની ધગધગતી જ્વાળાઓ બહાર છોડી તેમને મોહપાશમાં ફસાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર મનમંથને બાળીને બદ્ધ કર્યો તે પ્રસંગના સ્મારક તરીકે પાળવામા આવનાર આ તહેવારમાં પશુને પણ ન શોભે એવા અન્યથા પુટથી આત્રવા દેવા એ શુ માણસાઈ બૂલી જવા જેવું નથી? શિવના જેની ત્રીજી આખ દરેક જણને હોય છે. તેને જ જ્ઞાનચક્ર કહે છે. જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી હીન મનોવૃત્તિનો નાશ કરવો એમ મૂલવનારો હોળીનો તહેવાર નીતિને બુલાવી દધ આપણને પાપકર્મમાં નાખવાને કાળજીભૂત થાય એ કેટલું દુઃખદ છે? શુભાક્ષ અથવા અખીય હિડાડવો, નાચગાયનથી મનને આનંદ આપવો અને આનંદની નિશાની તરીકે દરેક નામમાં હોળી મગગાવવી તેમાં અમને જગત વાંધો નથી. પરંતુ કિત્તાહની જાંહને બહાને આપણે દુઃખમાં એક બે અડવાડીયા ગાળીએ છીએ અને દુષ્ટ સરકારોને મનમાં રહેજે દાખલ થવા છધે છીએ તથા તેને લીધે શરીરનો અને સપત્તિનો બગાડ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ મેગવેલા જ્ઞાન અને આજર કપર પણ પાણી ડરે છે એ વિચારથી મન અત્યંત દુઃખિત થાય છે.

આર્યાવર્તમાં સંગીતકળાના કદમ પછી તેને વૈભવને ગિંખરે પહોંચાડનારા તે કળાના કેટલાંએક બક્તો અને ભોક્તા યદુ ગયા. આ કળાનું યોગ્ય મહત્વ ધ્યાનમાં રાખી તેનો સંપૂર્ણ

અર્ચના ગંધર્વા સાથે જોડવામાં આવ્યો. ગાયનકળા સામવેદમાં
 ત્રમાયેલી છે એમ માનવામાં આવે છે. તે જ કળાની દાસમાં
 અધ્યાગતિ થઈ છે. ગાયનકળા ઉપર ભરત્યુપોપલ્ય કરનારો જે વર્ગ
 છે તેમની ગૈતિક ઉત્પત્તિ જ્ઞાતા આ કળાનો ઉત્કર્ષ થવો મુશ્કેલ છે.
 આ કોલોએ પંસા કમાવાની લાગણી લોકોની અભિરુચિને અયોગ્ય
 વધતું આપેલું છે. આવી સ્થિતિમાં સર્વ સ્થળે ગાંધર્વ
 મહાવિદ્યાલયો સ્થાપી આ કળાને ઉત્તર કરવાને જ્યારે અનેક
 વિદ્યુદ્ધિગમ્યરો જન્મશે ત્યારે જ આપણા હૃદયો પાર
 પડશે. ભગત કોર્નને વળતે હૃદયસ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવનારી
 ગગરાગિણીઓ હોળીના તહેવારમાં મનારૂતિને અનીતિના
 સામ્રાજ્યમાં ખેંચી લઈ જાય છે. સમાજદિનચિંતકો શું તેને
 માંદ દિલગીર થાય ?

માતા અને ભગિની સમાન ગણાયેલો 'મીઠગ' એ
 વખતે નાના અને મોટાના મોઢામાંથી નીકળતા અપરાધોના
 મારનો ભોગ થઈ પડે છે એવું જોઈએ જોઈએ ત્યારે મન
 ખુબ દિલગીર થાય છે. હૃદયે આપેલી વાગ્દેહી આવી ગીતે
 દુઃખયોગ કરનારાઓની અમને દયા આવે છે. બાવિ નાગરિકોનાં
 મોંમાંથી નીકળનારા અપરાધો કાને પડતાં જ દેશના ભવિષ્ય
 વિશે મન નિરાશ અને ચિંતાતુર બને છે. આપણી માતા
 અને ભગિની સમાન એવા સ્ત્રીવર્ગની, આપણી માન-
 ગતિની વિટંબના નાનાં છોકરાંઓને કરવા દેનારા વગેરે
 અને ગાનરૂઢ પુરોહ તેમને યોગ્ય વખતે જોઈના મહત્ત્વની
 જોગખાણ કરી આપવામાં ચુકશે તો તેમને અને તેમના
 વંશજોને હાથે સમાજમાં ન્યાય અને સમતાનો પગપેસારો
 કરવાનું સત્કાર્ય કાઢી પણ વખત થાય એ શું શક્ય છે ?

કેટલાક વખતથી જાહેર રીતે ચાલતા આવેલા આ નિંદ
 વનનું પરિણામ સમાજ કપર કેટલું અનિદ થયું છે તે
 જાણવા માટે આપણા લોકોને જે અપરાધો બોલવાની ટેવ
 પડી ગઈ છે તે જસ છે. આ સ્થિતિ શુ દિવગીર થવા જેવી
 નથી ? દુર્યોધન, દુશાસન વગેરે આસુરી સ્વભાવના આર્યોએ
 સાધવી ટ્રોપીને સભામાં બેસી લાવી તેના માનભંગનો જે
 અતિશય નિંદ પ્રયત્ન કર્યો તેને માટે શ્રીકૃષ્ણે આખા દૌરવ
 કુળનો અને તેમના આશ્રિતોનો નાશ કર્યો. તે જ શ્રીકૃષ્ણના
 નામથી અનેક અસખ્ય હીલા યોગને આપણી ભગિની અને
 માતા સમાન માનેલી સ્ત્રીઓની અનેક પ્રકારે વિટબના
 કરનારા ભારતીઓ ભગવતના પ્રખર કોપના ભોગ થાય છે
 અને તેની જ અવકૃપાથી તેઓ અધોગતિને પામે છે એમ
 કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ થાય. આ તટેવારથી જણાઈ
 આવતો આર્યોનો અધઃપાત મનમાં કયેશ હિતવ્રત કરનારો છે.
 આ ગિવાજ અનુચિત, અવૈદિક અને સદ્ધર્મબાહ્ય છે એવું
 કહીએ તો અનોચ્છ ગણાય નહિ. ૧૯ કપરાત દાડ પીને બેભાન
 બની નગરનું સાધન કરનારો નરપશુ વગર વિચારે પોતાને
 હાથે જ પોતાનું ગણુ કાપવાનું અપ્રોગ કર્મ કરે છે. 'સુદ્ધિભ્રંશ,
 પરધ તા, અનાચાર અને અનારોગ્યના કાગળબૂત આ
 મધરૂપી પિશાચોને બાઝી પડી નાચનાગ નરાધમો અદ્વકાળમાં
 અધોગતિ પામ્યા વિના કેવી રીતે રહેશે ? સમાજની અધોગતિ
 ન થાય એવું જેમને લાગતું હોય તેમણે આ અધઃપાતમાંથી
 લોકોને બચાવવા માટે સતત મહેનત કરવી જોઈએ. આવા તહે-
 વારોથી અગામી રહેવાથી પોતાનું દર્તવ્ય પુરું થયું એમ
 કોઈએ સમજવું નહિ. હાલમાં આ સજન્ધમાં ગામેગામ થતા

શાશ્વતોત્સવ પછી આવનારા વર્ષાઋતુને દિવસે પડવાની શુદ્ધ
 ધન્ય ચડાવવાની સાયકાત હેાય એટલા માટે તમારામાં વચ્ચેના
 આખરના દિવસો શુદ્ધ અને સાર્વજનિક ઉત્સાહમાં અને ઉપાસના
 માળવા એ યોગ્ય છે. સાધારણ રીતે અમે એવી સૂચના
 કરીએ છીએ કે હોળીના દિવસમાં ગામડાની વચ્ચીના પ્રમાણમાં
 એક અથવા બે સાર્વજનિક હોળી કરી. ગામના પચની
 એક કારોબારી સમિતિ નીખી તેમની સૂચના પ્રમાણે જરૂર
 જોઈએ પૈસો ભેગો કરી તહેવારનો ખર્ચ બાદ જતા માફીની
 સિનક વાચનાયથ જેવા જાનરધનના સત્કાર્થમાં ખર્ચથી
 શાશ્વતોત્સવ માટે નાચ, ગાયન વગેરેની વ્યવસ્થા સાર્વજનિક
 પદ્ધતિથી કરવી અને તે વખતે જ નાના મોટાઓને બાણ, શ્રી
 કીર્તન, પુગણ વગેરે કરીને ઐહિક અને પારમાર્થિક કર્તવ્ય-
 કર્મની ઓળખાણ તેમને કરાવી હોળીના એક બે દિવસ
 અગાઉથી નગરકીર્તનો શરૂ કરવા શહેરની વચ્ચીના પ્રમાણમાં
 ના પ્રમાણની યોજના કરવાનું કામ શહેરના આગેવાનોની
 મહાજાઓને સોંપવું ન્યાય અને પથ વગેરે કોઈને
 શ્રમ ન આપતા એક દિલથી અને શુદ્ધ પ્રેરણાવાદ
 વેળા ગામેગામ અને શહેરોમાં સ્વયંમેરગતી

સુશિક્ષિતોના પ્રયત્ન

જોધને મનને આનન્દ થાય છે. અર્વાચીન રાજર્ષિ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ રાષ્ટ્રીયત્વના ધ્યેય ઉપર રચેલી એક ભારત-સેવક સંસ્થાના આશ્રય નીચે સમાજસેવા માટે એક સંઘ સ્થાપ્યો છે અને તે સંઘ જ્ઞાનપ્રચાર, અન્ત્યજોદ્ધાર, નીતિ-વર્ધન, ઋણુવિમોચન, પરસ્પર સહાય વગેરે કાર્યક્ષેત્રમાં અપ્રતિમ કાર્ય કરી રહેલ છે. મુંબઈ જેવા દશ લાખની વસ્તીવાળા શહેરમાં ઠેકાણું ઠેકાણું હોલિકાસમેલનો બરાવી લોકોની અસંખ્યમી વૃત્તિને ઠેકાણું લાવવાનું મહત્કાર્ય અનેક સુશિક્ષિત દેશહિતચિંતકો કરે છે. આવી સંસ્થાઓ આખા દેશને ખૂણે-ખોચરે સ્થપાય અને કેવળ દ્વાન્વિનોત્સવને વખતે જ નહિ, પણ સર્વ કાળ લોકોની નીતિમત્તા સુધારવા અવિશ્વાન્ત પ્રયત્ન કરતી રહે તો થોડા જ વખતમાં આ તહેવારને શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય. ચેતન્યના ઉપદેશથી રાધાકૃષ્ણની ભક્તિ શુદ્ધ થઈ તેથી એ સંપ્રદાયના લોક આ તહેવારના અશ્લીલ અગ્ને ઉત્તેજ નથી આપતા. આ બધું એક વ્યક્તિના પરિશ્રમનું ફળ છે, તો પછી હજારો લોકો જો આ કામમાં પ્રેમથી અને ઉત્સાહથી જોડાય તો આ તહેવારનું લાક્ષણું ભયંકર સ્વરૂપ બદલવાને કેટલો વખત લાગે ? સુશિક્ષિત ભાઈઓ ! અજ્ઞાન લોકોને દૂર રાખી આર્યભૂમિના અબ્યુદય માટે કરેલા પ્રયત્નથી દેશની ઉન્નાત થશે એવી બ્રમણ્યમાં રખે પડતા. અશિક્ષિત ભાઈઓ ! પ્રાચીન કાળની રૂઢિઓ તમને ગમે, તેટલી પ્રિય હોય તોપણ તમારા મુઠ્ઠા ભાઈઓ જો તમને યોગ્ય રસ્તો બતાવે તો તેમના શબ્દને માન આપો. પોતાનો કપો ખરો પાડવાની હક તમારી ઉન્નતિને આડે આવશે.

કાલગુનોત્સવ પંચી આવનાગ વર્ષાઋતુ દિવસે પડવાની શુદ્ધ
 ધન્ય ચડાવવાની લાયકાત હોય એટલા માટે તમારામા વચ્ચેના
 આખગના દિવસે શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક કૃતસાહમા અને હૃદયસમા
 ગાળના એ થોડા છે. સાધારણ રીતે અમે એની સૂચના
 કરીએ છીએ કે હોળીના દિવસમા ગામડાની વચ્ચીના પ્રમાણમા
 એક અથવા બે સાર્વજનિક હોળી કરવી. ગામના પચની
 એક દારોબારી સમિતિ નીમી તેમની સૂચના પ્રમાણે જરૂર
 જોઈશે. પૈસો ભેગો કરી તહેવારનો ખર્ચ બાદ જતા માછીની
 સિલક વાચનાલય જેવા જ્ઞાનવર્ધનના સંસ્કારમા ખર્ચવી
 કાલગુનોત્સવ માટે નાચ, ગાયન વગેરેની વ્યવસ્થા સાર્વજનિક
 પદ્ધતિથી કરવી અને તે વખતે જ નાના મોટાઓને બાપણ,
 કીર્તન, પુગણ વગેરે કરીને ઐહિક અને પારંપારિક દર્શન-
 કર્મની જોળખાણ તેમને કરાવવી હોળીના એક બે દિવસ
 અગાઉથી નગરકીર્તનો શરૂ કરવા શહેરની વચ્ચીના પ્રમાણમા
 આવા પ્રકારની જોળના કરવાનું કામ શહેરના આગેવાનોની
 જુદી જુદી મંડળીઓને સોંપવું. ન્યાત અને પચ વગેરે ભેદને
 જગ પણ આશ્રય ન આપતા એક દિલથી અને શુદ્ધ પ્રેરણાવા
 કાલગુનોત્સવ કરવો. ગામેગામ અને શહેરોમા સ્વયંમેવકોની
 સંસ્થાઓ સ્થાપન કરી તેમા સુશિલિત યુવકોને દાખલ કરવા.
 અથવા તહેવારોને વખતે લોકોની આધિભૌતિક અને પારંપારિક
 પ્રગતિને માટે શહેરના આગેવાનો અને મુખ્યત્વે કરીને
 નિશાળોના અધ્યાપકોએ બનતી મદદ આપવી જોઈએ. સર્વમાન્ય
 વસંતાગમનનો આ તહેવાર શુદ્ધ સ્વરૂપમા ચાલુ ગણનાગ
 ધર્મવીરો જ્યારે જન્મશે ત્યારે સુદિન હશે. પરમેશ્વરની કૃપાથી
 આવા સુદિન સત્તર પ્રાપ્ત થાય એની પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

છેવટની પ્રાર્થના

અહીં સુધી 'આર્યોના તહેવારોનો પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ' યથામતિ લખીને અમે અમારા ગુજરાતના બહુ ભગિનીઓને ભેટ કરીએ છીએ. પિંઢે પિંઢે મતિમિત્રા એ ન્યાય મુજબ આ પુસ્તકમાંના અમારા વિચારો બધાને પસંદ પડે એવા ન હોય તોપણ નીચેના ત્રણ મુદ્દાઓ વિશે ઘણે ભાગે મતભેદ નહિ હોય એમ માનીએ છીએ.

૧ દરેક આર્મપુત્ર અને આર્મપુત્રીને સ્વધર્મ અને સ્વદેશ, માટે આદર અને અભિમાન હોવાં જોઈએ.

૨ દરેક જણે પ્રાચીન કાળનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૩ સત્ય, ન્યાય, મમતા, પાવિત્ર્ય, અંતર્બાહ્ય શુદ્ધતા અને પરોપકારશુદ્ધિની મદદથી ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ દરેક જણે સાધવે જોઈએ.

ઉપલા ત્રણ હેતુઓને પુષ્ટિકારક આ તહેવારોનો ઇતિહાસ લખતી વખતે અમે ઘણી જગ્યાએ કચેરી સૂચનાઓનો વિચાર બધાએ કર્યો અને ઉપલા હેતુ પાગ પાડવા માટે અમે ઉપર જણાવ્યા છે તે અથવા બીજા પસંદ પડે તેવા ઉપાય યોજવા નોંધ્યે. લોકસમુદાયમાં પ્રેમસંબંધ વધે ને સંપ થાય તે માટે તહેવારો જોવા મળે તે રામનાથ પ્રવાજ એકેય નથી. શહેર-વાસીઓ અને ગામડીયાઓના ઉત્સાહવર્ધક તહેવારો મહેવા જ નોંધ્યે; પરંતુ તેમનામાંથી અનીતિ અને અનાચાર કાઢી નાખીને તેમને શુદ્ધ વર્ગણ આપવાને માટે સુઝ માણ્યોએ હમર કસરી નોંધ્યે. આપણા ગૃહમંદિર શુદ્ધ થયા, તહેવારોમાંનો મડો કાઢી નાખવામાં આવ્યો, બંધુભાવનાનો વિકાસ થયો અને પરમાત્માની ઓળખાણ થવા વાગી એટલે આપણે ઉત્તતિપદે ચડ્યા એમ કહેવામાં હરકત નથી. ઉપદેશામૃતથી બધી રીતે આપણી કાવિદ, વાચિદ અને માનસિક પ્રગતિ થાય એટલો જ આપણી કથાઓ, કીર્તના, મેળા, પૂજાસમારંભ, પ્રવચનો વગેરેનો હેશ છે.

આર્યજ્ઞિમા જન્મીને તેના અનાજથી જેમનું પોષણ થયું છે એવા આર્યઋષિઓના વંશજો યાલે આપણે એકમીજનું હિત સાધવા તૈયાર થઈએ. આપણા મનભેદ, પંથભેદ, વર્ણભેદ, જાતિભેદ વગેરે બધી જાગના ભેદોને લીધે ઉત્પન્ન થનારા દૈન્યાવને હિન્દુમાતાના ચરણ પામેના મહા-માગરમાં કાયમની જલસનાધિ આપીએ અને દેગની કલતિ માટે પ્રયત્ન કરીએ. પુણ્યના યજ્ઞથી વિશ્વ નિર્માણ થયું એવું આપણે માનીએ છીએ તો આત્મોત્તતિ અને દેશોત્તતિ માટે આપણા લલ્પમંચુર સુખદુઃખોનો ચગ કરવાને માટે ચાલો

આપણે કાયમને માટે પોતાને હોમીયે. આર્યમાતાના જે પુત્રો માનૃકાર્ય માટે તન, મન અને ધનથી મહેનત કરે છે તેમનો જય થાઓ ! આર્યાવર્તના નાનામોટા જે રાજકર્તાઓ સ્વાર્થત્યાગ કરીને પ્રજાની પ્રગતિ માટે રાતદિવસ મથે છે તેમનો વિજય થાઓ !

સન્તઃ સન્તુ નિરંતર સુકૃતિનો વિધ્વસ્તપાપોદયા
રાજાનઃ પરિપાલયન્તુ વસુધાં ધર્મે સ્થિતાઃ સર્વદા ।
કાલે સંતતર્વાર્ષિણો જલમુચસ્સંતુ સ્થિરાઃ પુણ્યતો
મોદન્તાં ઘનવદ્ધવાંધવસુહૃદ્ગૌઘ્રીપ્રમોદાઃ પ્રજાઃ ॥

આખરે જે જગત્યાલકની પ્રેરણાથી આ ગ્રંથલેખનનું કાર્ય હાથમા લીધું અને જેની કૃપાથી તે આજે પુર થાય છે તે દયાધન પરમેશ્વર પાસે હિપ્પલી સાર્વત્રિક કૃદ્યાણની માગણી કરીને અમે બંધાની રજા લઇએ છીએ.

પુરાતત્ત્વ

(ત્રૈમાસિક)

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મન્દિરનું મુખપત્ર

જેમ ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ,
સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન
આદિ વિષયો ઉપર લેખો
પ્રકટ કરવામા આવે છે.

વાર્ષિક લવાજમ: પોસ્ટેજ સાથે રૂા. ૫-૮-૦

લેખો:

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મન્દિર,
અમદાવાદ

કો પરિભાષા લેખક શ્રી હરિહર બટ	૦-૪-૦
બાલગિદ્ય (ડૉ. મોન્ટેસોરી)	૦-૩-૦
શ્રી ગિરિભસ-૨ બરેલી	૦-૩-૦
તર્કિઓ (શ્રી ગિરિભસ ૨ બરેલી બાપણ)	૦-૩-૦
૧૨ (બાળવિતાનો સંગ્રહ, બીજી આવૃત્તિ)	૦-૫-૦
સપાદક શ્રી જુગતરામ -૨	૦-૫-૦
(આભિરથી આગળનો વિતાસ ગ્રંથ)	
સપાદક શ્રી જુગતરામ દેવે	૦-૧-૦
કુમાડી-નાની (બાળપોથી-બીજી આવૃત્તિ)	
મયોજન શ્રી ગિરિભસ ૨ બરેલી	૦-૧-૬
કુમાડી-મોડી (બાળપોથી)	
મયોજન શ્રી ગિરિભસ ૨ બરેલી	૦-૩-૦
૧૧ પહેલી ચોપડી મયોજન બરેલી જવાડી મડલ	૦-૬-૬
૧૧ બીજી ચોપડી	૦-૬-૦
૧૧ પીક"—માનિ : "માનરમતી" ની સાથે (વાર્ષિક)	૩-૦-૦

વાંચનાં ઠેકાણા :

- ૧ વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય, એવીસ-નીજ, અમદાવાદ
- ૨ નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર : અમદાવાદ
- ૩ સર્વે જાણીતા ચોપડીઓ વેચનારાઓને ત્યાં

કી પરિભાષા લેખ- શ્રી હરિહર ભટ્ટ	૦-૪-૦
બાલગિજ્ઞાણ (ડૉ. મોન્ટેગોરી)	
શ્રી ગિરિભસન બે-૧	૦-૩-૦
તાંઓ (શ્રી ગિરિભસન બે-૧ બાપણ)	૦-૩-૦
૨ (બાળવિતાનો સંગ્રહ, બીજી આવૃત્તિ)	
સપાદક શ્રી જુગતરામ દવે	૦-૫-૦
(ચાળિયાથી આગળનો વિતાસંગ્રહ)	
સપાદક શ્રી જુગતરામ દવે	૦-૬-૦
ગાદી-નાની (બાળવેથી-બીજી આવૃત્તિ)	
સપાદક શ્રી ગિરિભસન બે-૧	૦-૧-૬
ગાદી-મોદી (બાળવેથી)	
મથાળક શ્રી ગિરિભસન બે-૧	૦-૩-૦
તી પહેલી ચોપડી સપાદક બચ્ચ જીવાળી નં-૧	૦-૬-૬
તી બીજી ચોપડી	૦-૬-૦
પીક"—દેખાડિ - "માળરમતી"ની સાથે (વાર્ષિક)	૩-૦-૦

વાનાં ટેકાણા:

- ૧ વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય: એવીસનીજ, અમદાવાદ
- ૨ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર: અમદાવાદ
- ૩ સર્વે જાણીતા ચોપડીઓ વેચનારાઓને ત્યાં